

COLLECTANEA VATICANA HUNGARIAE

tom. 5

A KERESZT, A SAS ÉS A SÁRKÁNYFOG

Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek és küzdelmek
a Báthory-korszakban (1578–1597)

KRUPPA TAMÁS



BUDAPEST • RÓMA

2014

BIBLIOTHECA HISTORIAE ECCLESIASTICAE UNIVERSITATIS
CATHOLICAE DE PETRO PÁZMÁNY NUNCUPATAE

SERIES I

THE CROSS, THE EAGLE AND THE DRAGON'S TOOTH

Plans for an anti-Ottoman league and battles against
the Ottomans in the Báthory era (1578–1597)

By
TAMÁS KRUPPA



BUDAPEST ♦ ROME

2014

COLLECTANEA VATICANA HUNGARIAE

CLASSIS II, TOM. 5

A KERESZT, A SAS ÉS A SÁRKÁNYFOG

Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek és küzdelmek
a Báthory-korszakban (1578–1597)

Írta

KRUPPA TAMÁS



BUDAPEST ♦ RÓMA

2014

*Bibliotheca Historiae Ecclesiae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae
sub Alto Patrocinio Em.mi ac Rev.mi*

P. Card. ERDŐ

A Szerkesztőbizottság elnöke
President of the Editorial Committee

Mons. J. TÖRÖK

Series I: Collectanea Vaticana Hungariae

Sorozatszerkesztő - *Moderator*

P. TUSOR

Kiadja a MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport
Published by the MTA-PPKE 'Lendület' Church History Research Institute

Lektor - *Lector*

M. BALÁZS

A kutatást és a kötet megjelentetését a Campus Hungary Ösztöndíj, a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj, a TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0010 projekt, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar és az MTA TKI támogatta

<http://institutumfraknoi.hu>

© T. KRUPPA, 2014

ISSN 1787-2758

ISBN 978-963-308-208-9

ISBN ebook 978-963-308-219-5

Felelős kiadó - *Publisher responsible*

a Gondolat Kiadó igazgatója

the Director of "Gondolat" Publishing House

Szerkesztette, szedte és tördelte - *Typography*

a *Typographia Pannonica*

Olvasószerkesztők - *Correctors*: Á. Szabó, K. Tóth

Borítóillusztráció - *Coverillustration*: G. Xantus

Térkép - *Map*: B. Nagy

Kiadásra előkészítette - *Prepared for publication*

a Gondolat Kiadó - *the "Gondolat" Publishing House*

TARTALOM

Előszó 7

I. Preludium

A szereplők a színre lépnek 13

II. Béke Jam Zapolskban 29

1. Első lépések 29

2. Egy cár, egy király és egy jezsuita 41

3. Hogyan tovább? 68

4. Varsó–Augsburg–Velence 74

5. Diskurzus a törökellenes háborúról 88

6. Közjáték Rómában... 104

7. ...Velencében és Madridban 112

8. Egy szépreményű bíboros római útja (1583–1584) 121

9. Tárgyalások Varsóban és Rómában 132

10. Possevino utolsó erőfeszítései 148

III. Őrsékváltás 155

1. Halál Grodnóban 155

2. Ki legyen a király? – Egy Habsburg, egy Vasa és egy Báthory . . . 169

3. Varsói és sztambuli bonyodalmak 190

4. Tárgyalások a Portán és Rómában 203

5. Háború vagy béke? Az első erőfeszítések 217

6. Moldva és Havasalföld az érdekek keresztútjában 232

IV. Sárkányfogak 238

1. Kié legyen Erdély? (1592–1594)	238
2. A megyesi végzések következményei	250
3. Viharfelhők Gyulafehérvár felett	256
4. Házasodni nehéz	284
5. Leszámolások	290
<i>V. „Marciare verso Constantinopoli”</i>	<i>302</i>
1. Attilio Amaltheo Erdélyben – Girolamo Frachetta Rómában	302
2. Alessandro Comuleo és Paolo Giorgi kelet-európai missziói	313
3. Nunciatúra egy protestáns országban (1595–1598)	336
4. Sorsdöntő tárgyalások Prágában	346
5. Fabio Genga második útja Rómába	355
<i>VI. Kereszt és sas</i>	<i>363</i>
1. Orátorok és nunciások	363
2. Egy rendkívüli nuncius: Benedetto Mandina	380
3. Egy bíboros legátus: Enrico Caetani	396
4. Végső erőfeszítések	404
5. Velencei kortársak az oszmán birodalomról	427
<i>VII. Utóhang</i>	
Keresztény szolidaritás vagy államérdek?	446
<i>Források és szakirodalom</i>	<i>471</i>
Levéltári források	471
Kiadott források	474
Feldolgozások	478
Rövidítések	491
<i>Index</i>	<i>493</i>
<i>Summary</i>	<i>503</i>
<i>Table of Contents</i>	<i>513</i>

ELŐSZÓ

A kötet a Szentszék, Lengyelország és Erdély szemszögéből tárgyalja azokat a törökellenes háborús terveket, amelyek a könyv címében jelzett időszakban születtek. A törökellenes tervek immár sokadik hullámát a 16. század utolsó harmadában a lepantói győztes csata indította el, amely világosan megmutatta, hogy a török nem legyőzhetetlen. A történetírás méltán tartja ezt az ütközetet fordulópontnak, amely eldöntötte, hogy az oszmán tengeri befolyás a Földközi-tenger keleti medencéjére korlátozódik. Ebben persze akkor még nem lehettek biztosak, de a győzelem jelentőségével tisztában voltak a kortársak. A szárazföldi hadszíntereken viszont egyáltalán nem tisztázódtak az erőviszonyok, az oszmán hatalom továbbra is fenyegette Dalmácián keresztül Itáliát, a magyar királyság romjain keresztül pedig a Habsburg monarchiát, illetve a Szent Római Birodalmat.

Az 1572-ben Szent Péter trónjára lépő új pápa, XIII. Gergely előde, V. Pius törökellenes terveit megörökölve egy nagy, oszmánokkal szembeni szövetség élén akarta látni a császárt. Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy a pápaság az 1574-ben megürülő lengyel trón élére a Habsburg jelöltet támogatta. A Porta számára ez elfogadhatatlan volt, a lengyelek számára viszont a másik jelölt, a cár volt elfogadhatatlan. 1575-ben tehát az a paradox helyzet alakult ki, hogy jobb híján egy teljesen esélytelen jelöltre esett a választás.

Báthory István olyan országból érkezett, amelynek mindennapjait az oszmán fenyegetés határozta meg. Érintettsége folytán nyitott volt minden, a török kiűzését célzó terv iránt. Lengyel királyként megnövekedtek a lehetőségei, ráadásul a perzsa háború kitörése, úgy tűnt, tálcán kínálja az alkalmat a szent liga felállítására. A Szentszék, a lengyel király

(de nem a lengyel királyság) és a Báthoryak Erdélye így találta meg egymást a 70-es évek végén. Ez volt tehát röviden az a politikai konstelláció, amely életre hívta azokat az erőfeszítéseket, amelyek egy nagy oszmánellenes koalíció tető alá hozását célozták, és amelyet e könyv témájául választott.

A korabeli diplomácia az európai hatalmak bonyolult viszonyát olyan zenekarhoz hasonlította, amelyben mindenki a saját szólamát játssza. Az eredmény néha élvezhető muzsika, sokszor pedig fülsüketítő hangzavar. Erre a zenei hasonlatra utalva kapta az első fejezet a prelúdium, az utolsó pedig az utóhang címet. Az egymásra ható, hol harmóniát, hol hangzavart eredményező szólamok bemutatása igen nehéz feladatnak bizonyult. Ezért a tárgyalás vezérfonalául a kronológiai rendet választottam, a főfejezeteket ott elkezdve, illetve lezárva, ahol és amikor az eseménymenetben olyan fordulópontra kerülünk, amely egy újabb „futam” megszólaltatását teszi lehetségessé.

Nem volt könnyű az említett fordulópontra meghatározása. Vajon el lehet választani ezeket egymástól? Néhány esetben nem okozott nehézséget, Báthory István halála például egyértelmű korszakhatárt jelent, ugyanakkor a tizenöt éves háború kezdő időpontját illetően már nem lehetünk ennyire biztosak. 1591 vagy 1593, a horvátországi portyák kezdetétől, vagy Szinán nagyvezír első hadjáratától, a háború kitörésének hivatalos időpontjától számoljuk? Ebből is látszik, hogy sokszor inkább értelmezés, egyéni döntés, mint közmegegyezés kérdése, hogy mit gondolunk a történelmi események fordulópontjairól, amikor olyan döntés születik, amely más irányt szab egy országnak vagy egy egész régió történetének. Ennek szem előtt tartásával éltem az „írói szabadsággal”, vagy pontosabban fogalmazva, sokszor ismereteim, kutatási tapasztalataim, szubjektív meggyőződéseim alapján határoztam meg fordulóponthoz az eseménytörténetben, amelyek egyúttal a tartalomjegyzékben szereplő fejezetek sorrendjét adják.

Felmerülhet, hogy nem éppen szerencsés a kötetet éppen a tizenöt éves háború kellős közepén befejezni. A háborúval foglalkozó munkák az 1596. évi mezőkeresztesi ütközetnél két részre oszthatók a háborút, amikor több, mint fél évszázad után a szultán hadserege újfent szembe került egy létszámban hozzá mérhető szövetséges császári hadsereg-

gel. A csata után a felek lemondtak arról, hogy a háború számukra kedvező lezárását egy nagy, döntő csatával kényszerítsék ki. Ezzel párhuzamosan a lengyel rendek meggyőzésére tett császári és szentszéki diplomáciai erőfeszítések nem sokkal később, 1597 legelején kulmináltak, majd gyorsan abba is maradtak.

Erdélyi szempontból szintén fordulópontnak számít ez az év. Báthory Zsigmondot a mezőkeresztesi harc, amelyben személyesen is részt vett, illetve az itt elszenvedett kudarc győzte meg véglegesen arról, hogy lemondjon a trónjáról. Az 1597-es év egészen a lemondási egyezmény december 23-ai végső formába öntéséig gyakorlatilag a feltételeket részletező tárgyalásokkal telt. A könyv témájával kapcsolatos legfontosabb események tehát 1596 őszéig a tárgyalóasztaloknál és a harctéren végbementek.

Felmerülhet az is, hogy a Habsburg monarchia talán nem éppen súlyának megfelelő módon jelenik meg a könyvben, mondhatni alárendelt szerepet játszik egészen a VI. fejezetig. Ezt az magyarázza, hogy 1593 előtt Báthory István és Lengyelország, halála után pedig V. Sixtus, illetve VIII. Kelemen volt a ligatervek gravitációs pontja. II. Rudolf, illetve a Habsburgok alapvetően azt a védelmi doktrínát követték, amely hosszú viták után az 1570-es évek második felére, tehát éppen abban az időszakban vált az oszmán birodalommal szemben folytatott politika paradigmájává, amikor Báthory és XIII. Gergely pápa körvonalazták a kelet-közép-európai viszonyokat radiálisan átrendezni szándékozó víziójukat. Ez a magatartás változott meg, még ha csak átmenetileg is, a tizenöt éves háború kitörésével, amelybe a császár és birodalma tulajdonképpen akarata és minden józan megfontolás ellenére sodródott bele.

A fejezetek hosszát és előadásmódját a rendelkezésre álló források szűkössége, vagy éppen bősége befolyásolták, ezért olykor adatokkal túlsúlyoltnak tűnhetnek. Választhattam volna más megoldást a könnyebb olvashatóság kedvéért, de végül elvettem, mert az események megismerése és megértése szempontjából fontosnak tartottam, hogy elsősorban és főleg a *források* alapján lássuk át a tárgyalások teljes keresztmetszetét. Ha tehát részletesen számolnak be az eseményekről, akkor azok ismertetésének is ennek megfelelően részletesnek kell lennie: a forrás típusa, illetve a tartalmának jellege erre lehetőséget is ad. Elsősorban az egykorú iratok

alapján kell megértenünk, hogy milyen hosszú és kacskaringós út vezetett el egészen a döntésig, hogy miképpen befolyásolták a történelmi folyamatban – amin az eseménytörténetet értem – megjelenő különböző (ellen)érdekek, vagy éppen az érdek- és haszonelvűséggel nem, vagy nehezen körülírható személyes motívumok a döntéshozók lépéseit.

A tárgyalás módja és szempontja emiatt talán túlságosan pozitivistának tűnhet, mivel a leíró módszer miatt igen nagy teret kap az események forrásalapú reprodukciója. Ebben rejlik némi igazság, de elkerülhetetlennek tartottam, mivel az elmúlt bő száz év alatt a magyar és nemzetközi kutatás által kiadott nagymennyiségű forrásanyag nem épült be kellőképpen a magyar tudományos gondolkodásba, következésképpen a történelmi köztudatba sem. A SZILÁGYI SÁNDOR által szerkesztett *Erdélyi Országgyűlési Emlékeket* és FRAKNÓI VILMOS *Magyarország és a Szentszék* című háromkötetes monográfiáját leszámítva nem történt kísérlet ennek a gazdag anyagnak a megszólaltatására, illetve egy jól meghatározott szempont alapján történő feldolgozására. Nem mintha az általam ismert és elérhető nemzetközi szakirodalom jobban járt volna. Jól jellemzi a Báthory-kori kutatások mai állapotát, hogy például PAUL PIERLINGnek a 19. században (!) publikált, de máig alapvető és megkerülhetetlen féltucatnyi forráskiadása illetve forrásalapú monográfiája, amely vagy teljes egészében, vagy részben Báthory István oroszországi és szentszéki politikáját dolgozza fel, elszótan szerepel a korszakról készült mai munkákban, ékes bizonyosságául annak, hogy ezeket a munkákat VERESS ENDRE, illetve FRAKNÓI óta szinte egyáltalán nem használták magyar kutatók.

Ahhoz, hogy a Báthory korszakról igazán és érdemben elindulhasson a szakmai diskurzus, először a forrásokat kell elolvasni, illetve az adatokat kell összegyűjteni. Azok összegyűjtése és elolvasása természetesen szelekciójukat és értelmezésüket is jelenti, az egyéni érdeklődés pedig mindkettőre óhatatlanul rányomja a bélyegét. Az egyoldalúság ebből fakadó veszélyének azonban el kell törpülnie azon szándék mellett, hogy a figyelem végre ráirányuljon a levéltárakban és okmánytárakban szunnyadó óriási és kiaknázatlan adathalmazra.

A könyv megírásával nem az volt a kizárólagos célom, hogy egy a szó szoros értelmében vett szakmunkát adjak az olvasó kezébe, hanem

arra törekedtem, hogy a 16. század utolsó harmadának meghatározó kelet-közép-európai eseményeiről és diplomáciai mozgásairól átfogó képet adjak mind a szakember, mind a laikus számára egy jól körülhatárolható témán, a törökellenes ligaterveken keresztül. A könyv vezérfonala, vagyis a török Európából való kiűzésének a gondolata a 16–17. század emberét izgalomban tartó nagy témák egyike volt, ennek megfelelően már kortárs irodalma is óriási. Talán ez az oka, hogy manapság érdemben nem foglalkoznak vele. A legújabb összefoglalások jobbára a közvéleményt befolyásoló, bár kétségtelenül komoly mozgósító erővel bíró propagandisztikus, illetve a nagyhatalmak által előszeretettel használt politikai eszközt látnak benne, amelynek ugyanakkor hiányoztak a reális alapjai.

A politikai akarat és a katonai eszközök hiányából azonban még nem okvetlenül következik, hogy a korszak lelki üdvéért aggódó embere számára az összes keresztény felekezet (beleértve a görög rítusúakat is) által az Antikrisztus földi megtestesüléseként tételezett hitetlen török elleni harc ne játszott volna kiemelt szerepet, úgy az ember emberi küzdelem, mint a lélek csatateréin. Éppen ezért súlyos hibát követnénk el, ha ezeket a terveket, elképzeléseket egyszerű fikcióként vagy szimpla propagandaeszközként kezelnénk. Ellenkezőleg, akkor járunk helyes úton, ha ugyanolyan tényként kezeljük ezeket, mint például a tizenöt éves háború eseményeit. Hiszen ennek a véres eseménysorozatnak a háttérében is, legalábbis részben, VIII. Kelemennek a török Európából való kiűzését és Konstantinápoly felszabadítását célul kitűző, a kereszties háborúkat megidéző víziója húzódott meg.

Másrészt, ami Nyugat-Európában propagandisztikus eszköz, az a török uralomnak alávetett területeken, nevezetesen a Magyarországon és Erdélyben a mindennapok komor valósága volt. Úgy tűnik, mintha ezt a törökellenes háborúval foglalkozó külföldi munkák is rendre figyelmen kívül hagynák, jóllehet azok a nyelvi korlátok, amelyekre – ha egyáltalán – a szerzőik hivatkozni szoktak, a források nyelvezetét illetően nem érvényesek.

Ennek kapcsán még egy dologra szeretném felhívni a figyelmet, ami a fentebbiekből logikailag is következik: a törökellenes harcban, illetve a törökellenes ligatervekben a szó legszorosabb értelmében *nincse*

nek szünetek. A *Turcica* irodalom mennyisége persze változhat, de ez csupán barométerként jelzi a keresztény közösség fenyegetettség érzésének hullámlását, amiről maguk az oszmánok gondoskodtak. Ehhez elegendő az események egyszerű felsorolása: az oszmán haderő 1565-ben sikertelen kísérletet tett Málta elfoglalására, a következő évben elesett Szigetvár és Gyula, majd 1568-ban a drinápolyi békével lezárult egy negyven éves háborús periódus Magyarországon. Egy évvel később kitört a ciprusi háború, amely eltartott egészen 1573/74-ig. Spanyolországgal végül csak 1581-ben kötött a Porta egy tartósnak bizonyuló békét. 1578-ban Sebestyén megtámadta Marokkót, és kirobbant a perzsa háború, amely egészen 1590-ig eltartott. Ekkor kezdi el Báthory és a Szentszék a törökellenes terveit szövögetni. A perzsa háború lezárását követő évben elkezdődnek a határ menti harcok Horvátországban, majd kitört a tizenöt éves háború.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani BALÁZS MIHÁLYNAK a kézirat figyelmes elolvasásáért és tanácsaiért, TUSOR PÉTERNEK a kézirat kiadásához, SZYMON BRZEZIŃSKINEK az idehaza fellelhetetlen forráskiadványok fotóiért, KÁRMÁN GÁBORNAK és FARKAS GÁBORNAK a szakirodalom egy részének megszerzésében nyújtott segítségéért, illetve FAZEKAS ISTVÁN bécsi magyar levéltári delegátusnak, hogy a császárváros kimeríthetetlenül gazdag anyagáról készült, a munkámat nagymértékben megkönnyítő listáit önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta, és nem utolsósorban segítségét a másolatok megszerzésében. A téma némely vonatkozásában hasznos diskurzust folytattam BAGI ZOLTÁNNAL és PAPP SÁNDORRAL, köszönet jár ezért nekik is.

I. PRELUDIUM

A SZEREPLŐK A SZÍNRE LÉPNEK

A századforduló nagy háborúját, a tizenöt éves háborút leszámítva Európa talán soha nem állt olyan közel egy nagy oszmánellenes szövetséghez, mint az 1560-as évek második felében. A háborús időszak Szülejmán szultán Málta elleni hadjáratával kezdődött 1565-ben. A Szicília és Tunézia közt stratégiai fontosságú helyen fekvő szigetre V. Károly jóvoltából fészkeltek be magukat a johannita lovagok. A megtelepedés annyira sikeres volt, hogy a ma is aktív rend felvette a menedéket adó sziget nevét. A máltaiak talán az egyedüliként a nyugati lovagrendek között eredeti fogadalmukat – a hit védelmét, a hitetlenek elleni harcot – megtartva harcoltak az oszmán birodalom és alattvalói, az észak-afrikai kalózok ellen. Ezért, és mivel veszélyeztette a tengeri összeköttetést az oszmán birodalom európai és közel-keleti, illetve észak-afrikai területei között, Szülejmán 1522-ben kiostromolta őket eredeti támaszpontjukról, Rodosz szigetéről. De Máltára is követte őket, a sziget volt ugyanis az utolsó komoly támaszpont, amely megakadályozhatta az oszmán tengeri haderőt, hogy befolyását kiterjeszthesse a Földközi-tenger nyugati medencéjére is. A vállalkozás nem járt sikerrel, de a harc a kudarc után a szárazföldön folytatódott; 1566-ban elesett két fontos magyarországi végvár, Szigetvár és Gyula, amelyek megszerzésével nagyjából kialakult a magyarországi hódoltság területe. A császár békét kért, 1568-ban megszületett a drinápolyi béke, amely hivatalosan negyed évszázadon át kitartott.¹

¹ A drinápolyi béke szövegének részleteit magyarul vö. *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény I*, szerk. SINKOVICS ISTVÁN, Budapest 1968, 140–152.

A tengeren viszont nem nyugodtak a fegyverek, a drinápolyi békét követő évben egyre aggasztóbb hírek érkeztek Velencébe az oszmán hajóhad készülődéséről. A törökök az utolsó pillanatig titkolták a támadási irányt, amely lehetett Málta, Ciprus, de Velence is. Ezt alátámasztotta, hogy egy viszonylag jelentős szárazföldi haderő is megjelent Dalmáciában, szisztematikusan pusztítva a velencei területet, és felszámolva a háború hírére mozgolódo albán, bosnyák, montenegrói lázadó csoportokat. Az oszmán hajóhad végül 1570-ben Ciprust rohanta meg, és hosszú, elhúzódó harcokban 1571 augusztusára megtörte az ellenállást: erre következett néhány héttel később a lepantói tengeri ütközet, amely végül is megállította az oszmán előrenyomulást. Ettől kezdve Spanyolország és az Oszmán Birodalom, a két legerősebb földközi-tengeri hatalom tiszteletben tartva a másik tengeri haderejét, nem bolygatta tovább a status quót. Málta ostroma és a lepantói ütközet közti háborús időszak azonban nemcsak velencei, pápai és spanyol, egyszóval nemzetközi, hanem erdélyi szempontból is számot tarthat az érdeklődésre.²

1564-ben egy velencei származású, világlátott katona, testőrkapitányi megbízatást vállalva a János Zsigmond választott magyar király által birtokolt – jobb híján nevezzük így – Keleti-Magyar Királyságba utazott. A kapcsolatfelvételt János Zsigmond kezdeményezte, aki testőrsége számára itáliai katonákat keresett. Lépését aktuálpolitikai megfontolások (is) motiválták. Ekkor már évek óta súlyos harcokat folytatott a császárral a határokért, és diplomáciailag meglehetősen elszigetelt helyzetben volt; a testőrség, és hogy éppen Velencét kereste meg, enyhíthetett ezen az elszigeteltségen. Gromo útját éppen ezért nemzetközi érdeklődés kísérte. A kereskedőállam figyelme természetes, és tekintve a több évszázados kapcsolatokat az egykori magyar királysággal, illetve az új keletűeket az oszmán birodalommal, indokolt is volt.

De Gromo nemcsak velencei útravalóval vágott neki a hosszú és nem veszélytelen útnak. Kapcsolatokat tartott fenn a Szentszékkal is, nem kisebb személyiséggel, mint Róma egyik legbefolyásosabb kardiná-

² A Földközi-tenger térségében 1565 és 1571 között folyó harcokról és a ligáról vö. KENNETH M. SETTON, *The Papacy and the Levant IV: 1202–1571. The Sixteenth Century from Julius III to Pius V*, Philadelphia 1984, 829–1068.

lisával, az egykor a pápai tiarára is esélyes Giovanni Moronéval. Morone rengeteg tisztsége mellett Spanyolország, Magyarország és Ausztria bíboros protektora is volt – ez azt jelentette, hogy ezeknek az országoknak az ügyeit képviselte, és támogatta a pápai kúriánál –, innen az érdeklődés a távoli, eretnek országba készülő Gromo útja iránt. IV. Pius pápa tehát a közép-kelet-európai és birodalmi ügyekben elsősorban az ő tanácsát kérte ki.³

A szerencsének köszönhetően ránk maradt Gromo egy értekezése, és levelezésének töredéke Moronéval, illetve a velencei szenátussal, amelyből megtudjuk, hogy 1565 és 1567 között milyen ügyeket próbált képviselni a gyulafehérvári udvarban. Leveleit a velencei nunciuson keresztül juttatta el Rómába, útjára és egyéb költségei fedezésére pénzt is kapott onnan, ezért ha hivatalos szentszéki megbízottnak nem is – őket legátusnak vagy nunciusnak hívnánk –, de informátornak mindenképpen tekinthetjük a velenceit.

Gromo felbukkanása természetesen nem került el a császári udvar figyelmét, amely nem nézte jó szemmel a hídverést Velence, illetve Róma és Gyulafehérvár között. A Habsburgok sokáig nem nyugodtak bele, hogy a középkori Magyarország keleti felén egy új, török protektorátus alatt álló állam jött létre. Ezért dúlt a 60-as évek elejétől háború János Zsigmond és II. Miksa, majd I. Ferdinánd császárok között, akik diplomáciailag is megpróbálták elszigetelni és bekeríteni az új államot. Ebbe viszont a fenti fejlemények nem illettek bele.

Amint a császári udvarban hírért vették annak, hogy Gromo a fejedelem megbízásából testőrsége számára katonákat akar toborozni, minden rendelkezésre álló eszközzel próbálták megakadályozni. Például úgy, hogy az 1564 végén, 1565 elején ismét Velencében tartózkodó Gromo számára küldött pénzt többször is elfogták. A török részről fenyegető háborús veszély azonban túlságosan erős volt ahhoz, hogy célt érjenek Velencében és Rómában.

Velencei tartózkodása idejéből két fontos Moronének írt levele is ránk maradt. Az 1565. december 2-ai egy később messzemenő következményekkel járó javaslatot tartalmazott az erdélyi katolicizmus megerő-

³ <http://www.treccani.it/enciclopedia/tag/giovanni%20morone/> (2013.12.16.)

sítése érdekében. Buzgó katolikusként és az Erdélyben, illetve az udvarban dülő eretnekség megfékezésére egy nuncius, azaz rendes pápai követ, és egy pap, aki a fejedelem mellett teljesítene szolgálatot, kiküldését tanácsolta. December 9-ei kelettel megírt hosszú jelentésében pedig a tartomány földrajzát, népeit, haderejét, vallási viszonyait ismertette, majd javaslatokat tett, most már bővebben kifejtve a teendőket. Többek közt kiemelte a két Báthory testvér erős katolicizmusát, illetve tenni akarását a katolicizmus érdekében:

„[Báthory]Kristóf úr (mikor titokban tárgyaltunk) azt mondta, hogy a király [János Zsigmond] több alkalommal is fájtalta, hogy nincs néhány, a katolikus vallásban jól felkészült papja, mert ő és testvére mindig igen készek arra, hogy királyuk jóindulatát megnyerjék az igaz hitnek, aki még nem mindenben tért le az útról, ami a misét illeti. Többek közt ez az oka, hogy még ellenáll Biandrata és követei követelésének, hogy űzzön ki minden katolikus papot az országból.”⁴

A jelentésben említett Giorgio Biandrata a gyulafehérvári udvar egyik legbefolyásosabb tagja és az erdélyi antitrinitarizmus kulcsfontosságú figurája volt, többek közt éppen az ő ösztönzésére kereste meg János Zsigmond Velencét a katonák ügyében, Gromo így közvetve neki köszönhette megbízását. A testőrkapitánynak tehát az érdekek bonyolult és sokszor összegabalyodó hálójában kellett saját és a szentszéki elvárásoknak megfelelnie. János Zsigmond megnyerése már csak azért is rendkívül fontos lenne, folytatja Gromo, mivel nagybátyjának, Zsig-

⁴ Gromóról és levelezéséről vö. F. MOLNÁR MÓNKA, *Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében*, Fons 8 (2001) 85–107; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR, *Giovanandrea Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya*, Regnum 1 (1936) 94–141, az idézet 129: „Questo Signor Christophoro (discorendo secretamente tra noi) ma ha detto essersi il re piu volte doluto di non poter havere uno paio di buomini bene instituti nella dottrina chatolica, et questi dui fratelli sempre seriano prontissimi ad ogni favore per guadagnare il loro re alla fede vera dalla quale non è pero in tutto deviato il che comprendo si dalle messe che tal bor anche ode et si dalle parole dette al signori Battori, oltre che essendo instato de questo Blandrata et seguaci che scacci dil regno tutti li preti et frati ...”. Az erdélyi–velencei kapcsolatokról vö. BARLAY Ö. SZABOLCS, *Romon virág. Fejezetek a Mobács utáni Magyarországról*, Budapest 1986, 77–85; JÁSZAY MAGDA, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: olasz kortárs írók a 15–18. századi Magyarországról*, Budapest 1996, 129–130; Uő., *Velence és Magyarország: egy szomszédság küzdelmes története*, Budapest 1999, 253.

mond Ágost lengyel királynak nincs fiúgyermek, és általános a vélemény, hogy ő követhetné a trónon.

Bár ennek nem sok esélye volt, a rokoni kapcsolat pusztá ténye, különösen, hogy Zsigmond Ágost halálával – bár ő végül egy évvel túlélte unokatestvérét – a Jagellók férfiága is kihalt, rendkívüli módon felértékelte Erdély uralkodójának a személyét. Ha a két ország perszónálunióban egyesülhetne, a pápaság nyerne egy elkötelezett személyt a katolicizmus helyreállítására és terjesztésére, illetve egy törökellenes szövetséget, amely egyszerre terelhetné el az oszmán haderőt Dalmáciától és a tengeren Itáliától, és foglalhatná vissza az elveszett magyarországi és balkáni területeket.

János Zsigmond mellett Gromo szükségesnek tartotta a Báthoryak megnyerését. Főleg Kristófot emlegette, vele állt ugyanis napi kapcsolatban. A főúr kamarásaként és bizalmi embereként egy szobában aludt a királlyal. Említést tett még egy Berci Pál nevű székely főemberről, akinek szintén egy buzdító bréve küldését javasolta.

A velencei szenátus a dózséval az élén jóval higgadtabban közelítette meg Gromo szentszéki támogatással lelkesen előadott terveit. 1566. április 5-ei határozatukban először is arra intették, hogy mivel nincs beavatva a Köztársaság ügyeibe, tartsa magát távol a politikától. A katonaság küldésébe sem egyeztek bele, és bár nem részletezték miért, nyilvánvaló volt, hogy ez a lépés mind Bécsben, mind a Portán ellenérzéseket keltett volna. Ezekre pedig Velencének tekintettel kellett lennie.⁵

Utána egy évig nem hallunk felőle. Hallgatásának fő oka valószínűleg az 1565-ös évben Erdélyben végbemenő események voltak. Miksa császár, aki úgy tűnik, némely kérdésben nem tudott megszabadulni apja emléktől, kockázatos lépésre határozta el magát. Ahogyan I. Ferdinánd magyar király annak idején beárulta a szultánnak a vetélytársával, és egyúttal Szülejmán vazallusával, Szapolyai Jánossal megkötött váradi békét, hogy egyszer s mindenkorra kegyvesztetté tegye, fia ugyanezt művelte a szintén titkos szatmári egyezményrel. Ez az egyezmény, amely 1565-ben, három súlyos háborús év után született meg, tulajdonképpen az 1541-es gyalui, az 1549-es nyírbátori, és az 1551-ben

⁵ KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Gromo*, 134–135.

megkötött gyulafehérvári egyezmények szerves folytatásának, és az 1570-ben aláírt, de végül nem ratifikált speyeri egyezmény előzményének tekinthető. A szatmáriban János Zsigmond az uralma alatt álló magyarországi területek egy részét átengedte, azaz elfogadta a határmódosítást a császár javára, lemondott a királyi címről, és hűségesküt helyezett kilátásba. A feltételekkel Bécsbe induló Báthory Istvánnak azonban arra is utasítást adott, hogy eszközölje ki a Johannával, Miksa nővérével egyszer már kilátásba helyezett házasságot. Az egyezményben foglaltak között a kölcsönös segítségnyújtás, ha a török valamelyik felet megtámadná, azaz egy törökellenes szövetség is.⁶ Közben azonban a szultán Miksa hadvezérének, Lazarus von Schwendinek a támadása miatt bebörtönözte a császár portai orátorát és azzal fenyegetőzött, hogy nem hosszabbítja meg a még Ferdinánddal megkötött békét. Az események hatására Báthory is új, János Zsigmond számára előnyösebb feltételeket tartalmazó megbízást kapott. Erre, és mivel újra kitört a harc a török csapatok aktív részvételével, Miksa lefogatta Báthoryt, visszaküldte a császárt a szultán levelével beküldött Csernoviccsal együtt, és beárulta az egyezményt.

Számítása ugyanúgy nem vált be, mint apjáé, 1566-ban elveszett Gyula és Szigetvár, János Zsigmond pedig bocsánatot nyert, amelyre ünnepélyes körülmények között a Zimony melletti táborban került sor; vagyis a fiú megismételte apja 1529-es mohácsi kézcsókját, amelynek akkor pápai kiátkozás lett a következménye. Erről most nem tudunk, de Rómában közvetve őt tették felelőssé a veszteségekért.

E két vár ostromának idején, 1566 augusztusában hallunk újra Gromóról egy rendkívül érdekesítő hírral összefüggésben. A levél Gianantonio Fachinetti velencei nunciustól származik, aki Michele Bonelli bíborosneposnak, V. Pius, az új pápa unokaöccsének közvetítette Gromo híradását az erdélyi fejedelem házassági szándékáról. II. Miksa fent említett lépése után ugyan egy időre lekerült a napirendről a megegyezés, a Habsburg házasság ügye pedig, úgy tűnik, végleg, János

⁶ Vö. *Bethlen Farkas, Erdély története II*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, Budapest 2002, 248–249; *Báthory István emlékezete*, vál. NAGY LÁSZLÓ, Budapest 1984, 211–254; EVGENIJ ANDREEVIC RAZIN, *Abadművészet története II*, Budapest 1959, 53–64; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE) II: 1556. szept.–1576* (Monumenta Hungariae Historica [MHH] III), szerk. SZILÁGYI SÁNDOR, Budapest 1876, 244–245.

Zsigmond azonban továbbra is nősülni akart, és nem finnyáskodott. Az ajánlatról Fachinetti a következőket írja:

„Gromo jelentésében felvetette, hogyan válhatna az Erdélyi [ti. János Zsigmond] katolikussá, sőt hogyan lehetne békét kötnie a császárral és elvonni a töröktől. Ami a katolizálást illeti, a Sforza-házból kellene valakit küldeni, aki az áttérés ürügyén előkészítené a házasságot a ferrarai herceg testvérével, vagy az urbinói herceg lányával, vagy bárki mást, akit Őszentsége neki szán...”⁷

A tervek szerint a menyasszonnyal katonaságot is küldtek volna, amely a székelyek segítségével, akik szerinte buzgó katolikusok voltak, alávetné a luteránus szászokat, akik nem akarnak engedelmeskedni uruknak.

Azután egy másik, sokkal érdekfeszítőbb ajánlat következik, amelyet egyenesen a velencei Szenátusnak címeztek: a nuncius szerint Erdély ura

„bármilyen katolikus nőt elfogadna, akit a pápa neki szánna, rajta [ti. Gromon] keresztül ugyanis... tárgyalj [János Zsigmond] ezekkel az urakkal, hogy fogadják el az ő pártfogását, és adjanak hozzá feleségül egy velencei nemesasszonyt azzal a feltétellel, hogy ha gyermek nélkül halna meg, a magyar királyság és egész Erdély a Köztársaságé lenne; erről hónapokon keresztül a legnagyobb titokban tárgyaltak, majd sok tanácskozás után megköszönték az Erdélyinek, és mentegőzve elutasították.”⁸

⁷ „Il Gromo si rimette nella sua relatione a me è che si potrebbe fare che il Transilvano diventasse catholico, et di piu che facendo pace con l'imperatore si disunisse col Turco. Quanto al ridurlo alla religion catholica oltre il mandar personaggio di casa Sforza, che sotto altro pretesto cominci a disporlo a questo, dice che il Transilvano pigliarebbe una moglie catholica, o la sorella de duca di Ferrara, o la figliola del duca d'Urbino, o qualunque altra che Nostro Signore gli volesse dare...” KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Gromo*, 136–137.

⁸ „...il Transilvano pigliarebbe qualunque moglie catholica che gli fusse data da Nostro Signore perche per mezzo di lui ha trattato strettamente con questi signori, che pigliassero la sua protezione, et gli dessero una gentil donna Venetiana con pato se morisse senza haverne figlioli, che la ragion del regno d'Ungheria et tutta la Transilvania dovesse esser della Repubblica, il qual partito si trattò molti mesi secretissimamente da questi signori et dopo molte consulte ringratiando il Transilvano si escusarono di non potersi attendere.” KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Gromo*, 137.

A levél kissé homályosan fogalmaz, első olvasásra nem teljesen világos, hogy János Zsigmond miféle pártfogásra gondol Velencével kapcsolatban; az erdélyi történelem egy néhány évvel későbbi érdekes epizódja azonban fellebbenti a fátylat erről a titokzatos levélrészletről.

Gyulaffy Lestár erdélyi diplomata, Báthory Zsigmond fejedelmi titkára, és nem mellesleg történetíró hagyatékában találunk egy igen érdekes feljegyzést, amelyet Báthory Zsigmond házassági terveivel kapcsolatban vetett papírra: „Az többi közt filiam Sancti Marici svadealta Sidmontnak Blandrata, hogy vegye.” A Gyulaffyt felhasználó másik történetíró, Szamosközy István jegyzeteiben szintén megemlékezik Blandrata felvetéséről: „Azaz egy velencei fű polgár leányát, melyet az egész republica Veneta in filiam adoptet, mint régen Rex Cypri vötte volt filiam Sancti Marci egy fű polgár leányát.”⁹

Blandrata tehát azt javasolta Zsigmondnak Gyulaffy szerint, hogy Sancti Marici lányát vegye feleségül. Szamosközynél ezzel szemben Sancti Marci szerepel. Mivel Szamosközy Gyulaffy adatát vette át, feltehetően Marci szerepelt nála is (az eredetit nem volt módomban tanulmányozni). Maricus névalak ugyanis nem létezik, Marcus vagy Mauricius viszont igen; ha a történeti háttérrel közelebbről szemügyre vesszük, érdekes és izgalmas ügyre bukkanunk.

1468. július 30-án a szokásos ünnepélyes külsőségek közepette Lusignani II. Jakab ciprusi király feleségül vette az egyik legelőkelőbb velencei patrícius család sarját, Caterina de Cornert, vagy Cornarót. Akiknek azonban a leginkább okuk volt ünneplésre, Szent Márk köztársaságának polgárai voltak. A lány keze által Velence egy újabb lépéssel közelebb került ahhoz, hogy a régóta áhított szigetet birtokba vegye. A Köztársaságnak már korábban sikerült megvetnie a lábát, egyébként állandó harcban a genovaiakkal, és nem mellékesen a spanyolokkal és a szavojaiakkal, akik szintén rá akarták tenni a kezüket a gazdag és fontos stratégiai helyen lévő királyságra. Az említett Cornaro család egyik tagja, Federico di Nicoló volt az, aki a szorongatott helyzetben lévő, a török ellen küzdő királynak, I. Péternek jelentős

⁹ *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Gyulaffy Lestár följegyzései*, (MHH II/32), közli SZABÓ KÁROLY, Budapest 1881, 25.

összegű kölcsönt nyújtott. A királynak 1361-ben ki kellett védenie egy támadást, amelyet a törökök bosszúból indítottak, mert támogatta az ellenük fellázadó Corico városát. Ekkor Antalia városát is sikerült elfoglalnia a királynak. Cornarónak a kölcsönért cserébe a Piscopi nevű hűbértartományt adományozta. 1368-ban a velencei flottával szövetségben egyenesen Jeruzsálem visszavételére indult, de csak Alexandria elfoglalásáig és kifosztásáig jutott, a serege ugyanis nem volt hajlandó követni. Magára maradvá végül kénytelen volt megalázó békét kötni a feldühödött egyiptomi szultánnal.

Visszatérve Caterinára, nemcsak a család, hanem a Köztársaság is azt remélte a lánytól, hogy megszerzi számukra a szigetet; hogy mennyire komoly volt a terv, és hogy nem bíztak semmit a véletlenre a későbbi jogigényt illetően, az mutatja, hogy Caterinát indulása előtt még Velencében a „Köztársaság adoptált lánya” megtisztelő címmel ruházták fel. Ma azt mondanánk, társadalmasították, a cím ugyanis azt fejezte ki, tekintve hogy Velence nem volt királyság, hogy a lány kezével II. Jakab Velencét jegyzi el, mint ahogy évente a Bucintorón, a dózsei hajón a dózse a tengert, amelyből a város gazdagsága és hatalma származott.¹⁰

Erre a történetre céloz tehát Szamosközy, amikor *filia Sancti Marci*-ról beszél, helyesen használva a szót. A kiadó, SZABÓ KÁROLY valószínűleg hibásan írta át, vagy Gyulaffy ejtett kettős tollhibát, egyrészt a Mariciből kihagyott egy u-t, a szó végén pedig a genitívus i-jét, azaz valószínűleg *Sancti Mauricii*, azaz Szent Mórról, és nem Szent Márkról van szó. Ez elég valószínűtlennek tűnik, csakhogy elég egy pillantást vetni a Cornaro család családfájára; az egyik águk éppen a ‘di Maurizio’, azaz latinul ‘Mauricius’ (Mór) előnevet viselte, bár igaz, hogy a szentre utaló ‘San’ nélkül. Tehát elképzelhető az is, hogy Gyulaffy összekeverte a két névalakot, hacsak nem egy fatális, Szamosközy adatát erősítő véletlen elírásról van szó, és eredetileg mégis ‘Marcus’-t, azaz a városra utaló Márkot akart volna írni.

¹⁰ JOHN JULIUS NORWICH, *Storia di Venezia 2: dal 1400 alla caduta della Repubblica*, a cura di Carlo Gottardi, Milano 1981, 121–126.

De ez most mindegy is; Caterina Cornaro nem sokkal később megözvegyült, és bár megpróbált uralkodni, a Köztársaság nem engedte. Végül kénytelen volt lemondani a trónról Velence javára, őt pedig szülővárosába internálták. Szomorú sorsa híres, közismert történet volt János Zsigmond korában, manapság is könyvek születnek róla, ezért hihető, hogy Gromo ezt az egyszer már bevált receptet ajánlotta fel ura nevében a velencei szenátusnak és talán ugyanebből a Velencének dózsákat, bíborosokat adó családból. Végül is a Köztársaságnak nemcsak Dalmáciában, hanem a távoli fekete-tengeri partvidéken is voltak egykor, még az oszmán hódítás előtt, kereskedő telepei, miért ne próbált volna szert tenni egy ásványkincsekben gazdag területre, ahonnan megerősíthette a befolyását a balkáni régióban, és ahonnan könnyedén ki lehetett jutni a tengerpartra, az oda befutó keleti kereskedelmi útvonalakra?¹¹ Egy velencei patríciuslány kezéért cserébe? De nem így döntöttek, Gromo, és talán János Zsigmond ajánlata érdekes epizód maradt csupán.

Az ügy fontosságát mindazonáltal jelzi, hogy a nuncius úgy folytatja, hogy bár Gromóról nem tud valami sokat, de a pápának érdemes megfontolnia a dolgot, és informálódnia szavahihetőségéről. Ezután hónapok teltek el, a velencei nuncius továbbra is napirenden tartotta javaslatait, amelyeket az írásban is benyújtott neki. A levelezést kiadó KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR közleményéből sajnos ez az irat hiányzik. Fachinetti egy másik, november 9-én kelt jelentése már azt részletezi, hogy Szülejmán szultán halála miatt kísérletet kellene tenni Gromón keresztül János Zsigmond és az erdélyiek megnyerésére – itt valószínűleg a rekatolizációra és/vagy a törökellenes szövetségre gondol – majd a székelyekkel folytatja, akikhez Lengyelországból akar papokat

¹¹ Ebben fontos szerepet játszott Raguz (Dubrovnik) városa is. Érdekességként jegyzem meg, hogy a fejezetben részletezett Velencéből a fejedelemség irányába irányuló „zsoldos-export” ellenkezőjére éppen Raguz esetében vannak adataink. 1549-ben, illetve 1572-ben a város tapasztalt katonákat próbált felfogadni Erdélyből. Vö. ANDREI PIPPIDI, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București–Paris 1980, 78–79, 98–102. A Raguz és Erdély közötti kapcsolatrendszerrel tudomásom szerint még nem készült összefoglalás a 16. századra vonatkozóan, de a román vajdaságok és a raguzai, illetve krétai kereskedőket illetően a 16. századra haszonnal forgatható az *Hommes et idées*, 67–87, 98–112, 125–131.

küldetni, illetve hogy Báthory Istvánt, aki a katolikus ügy legfontosabb képviselője Erdélyben, ki kellene szabadítani a császár fogságából.¹²

Utána azonban csak telt az idő, újabb fél év múlva, 1567. július 19-én kelt levelében Gromo azt írta, még mindig Velencéből, Morone bíborosnak, hogy minden elveszett, János Zsigmondot teljesen hatalmába kerítette Biandrata, és bár a székelyek fegyvert fogtak vallásuk védelmében, nem látja értelmét visszatérésének a fejedelemségbe, csak ha arra kimondott utasítást kap. Majd amilyen hirtelen bukkant fel, olyan hirtelen tűnik el örökre a szemünk elől. Ha csak ennyi maradt volna utána, tevékenységét mindössze az erdélyi–olasz kapcsolatok érdekes, ám rövid közjátékának tarthatnánk, ahogyan a történészek ezt a mai napig kezelik.¹³

Csakhogy levelei mellett hátrahagyott egy *Compendio* címet viselő iratot is, amelyben ismereteit és tapasztalatait összegezte Erdélyről, és javaslatokat fogalmazott meg arról, hogyan lehetne az országot elszakítani a töröktől. Az irat elején gyakorlatilag megismétli fentebb már idézett hosszú jelentésének passzusait a tartomány földrajzáról, lakóiról, a vallási helyzetről. A minket érdeklő rész a *Compendio* vége felé kezdődik, amelyben választ kapunk az irat megszületésének körülményeire. Erdély, írja, egy természet által megerősített hely, amely tele van hatalmas erdőkkel, vad folyókkal, magas hegyekkel, várakkal, városokkal, amelyekben bátor nép lakik. Minden arra predesztinálja tehát, hogy nálánál fontosabb területeket védelmezzon: ez egyszerre lehet Felső-Magyarországot, amelyen keresztül el lehet érni Lengyelországot, Csehországot, de mindenekelőtt a magyar királyságot. És fordítva, Erdély elsőrangú védelmi vonala az oszmán birodalomnak, ahonnan gyorsan és rövid úton Konstantinápolyba lehet érni, azon felül ellátja a birodalmat és annak hadseregét élelmiszerekkel. Aki tehát ezt az országot birtokolja, az vagy a Habsburg birodalmat, vagy az oszmán birodalmat fenyegetheti:

„...és ha a nagyobb biztonság kedvéért belevonnák [a szövetségbe] a vitéz Lengyelországot, és más német fejedelmeket, úgy Erdély kínálja a legrövidebb utat a török elpusztítására. Nagy haszon származik abból is, hogy bármiféle kényelmetlenség nélkül lehet élelmiszert biztosítani egymillió katonának egészen

¹² KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Gromo*, 138–139.

¹³ KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Gromo*, 139–141.

Konstantinápoly kapujáig, úgy az ország nagy bőségének, mint a Duna nyújtotta kényelemnek köszönhetően, amelybe az ország összes hajózható folyója beleömlik... Ha a török sereg megtámadja Magyarország másik részét, az erdélyiek az oldalában rögtön megtámadják az utóvédjét, elvágják Konstantinápolytól, és megszerzik az élelmiszerét.”¹⁴

Fejtegetéseit a tartomány katonai-stratégiai jelentőségéről a következőkben összegezte:

„Tehát világosnak tűnik a fent említett okokból kifolyólag, melyek a való igazságon alapulnak, hogy ez az állam végtelenül hasznos a kereszténységnek, ha bárként kezelik, mert magától igen erős és segítség nélkül ellent tud állni hosszú időn keresztül minden szörnyűséges török hadnak. Másrészt a legmegfelelőbb, hogy útját állja annak, hogy az említett hadak ne hatolhassanak tovább a kereszténység, különösen Lengyelország, Csehország, és Magyarország kárára. Egy Erdélyből mért egyszerű csapással ugyanis az egész török had teljesen elpusztítható. Mivel a kereszténység egyesülni akar és elhatározta, hogy kiűzi Európából azt a másik hatalmat, erre a feladatra semelyik ország nem megfelelőbb, mint ez; máskülönben nélküle a földön sohasem lesz olyan vállalkozás, amely eredményt érne el. Most, hogy bemutattam nagy hasznosságát annak, hogyha bárként bánunk ezzel az országgal, nyilvánvaló hogy ellenkező esetben, vagyis ha ellenségesek vagyunk vele, az a keresztények teljes romlásához vezetne.”¹⁵

Gromo javaslatának a lényege Erdély bevonása egy nagy törökellenes szövetségbe, amelyet a térség rekatolizációjával kapcsolt össze. Ez a kettős célkitűzés magyarázza azt a nagy figyelmet, amelyet a háborúra készülő Velence és a pápaság tanúsított Gromóval kapcsolatban. A felvázolt két fő cél mellett egy harmadikat is megfogalmazott, amely elképzelése szerint a leghatásosabb eszköze lehetne az előző kettő megvalósításának. János Zsigmondnak nem volt felesége, ami a trón öröklése

¹⁴ Magyarul TIMA RENÁTA, *Az erdélyi udvar János Zsigmond uralma alatt Giovanandrea Gromo leírásának tükrében*, Fejedelmek–forradalmak–vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből (szerk. Takács Péter), Debrecen 2000, 65. Német nyelvű kiadása: *Uebersicht des ganzen des Königs Johann von Siebenbürgen besindlichem Reiches und allen Merkwürdigkeiten desselben gesammelt von Johann Andreas Gromo*, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, neue Folge II (1855) 2–73. Az eredeti kéziratot nem volt módomban tanulmányozni, csak a belőle készült magyar, illetve német fordítást.

¹⁵ Gromo, *Compendium*, 65.

szempontjából egyre nyomasztóbb probléma volt, különösen, hogy ebben az időszakban már gyakran betegeskedett, ezért sokan már közeli halálát várták. A testőrkapitány egy jó katolikus feleség kiválasztásával megoldhatónak vélte az összes nehézséget, mind ami a magánéleti problémát, mind ami a kereszténység érdekeit illette. A feleséggel teológusok is jöhetnek, akik elvégeznék a Báthoryak segítségével az uralkodó áttérítését.

Felmerült azonban a kérdés, hogy melyik uralkodóházból válasszák ki a megfelelő jelöltet? Az első helyen természetesen egy Habsburg jelölt áll, fentebb láttuk, hogy a szatmári egyezmény is magában foglalta ezt a feltételt, amellyel viszont az volt a probléma, hogy a szultán semmiképpen sem egyezett volna bele, hisz ezen keresztül a dinasztia érvényesíthette volna a jogát Erdélyre, amelyet Szülejmán egész életében próbált megakadályozni. Tehát, vonja le a következtetést Gromo, minden jelölt megfelelő, csak ne Habsburg legyen. János Zsigmond „igen nagyon kedveli az olasz nemzetet, különösen az én nagyra becsült uraimat minden más fejedelmen kívül, akiket szolgáltam, vagy ismertem.”¹⁶ Mivel a *Compendiót* I. Cosimo toszkán nagyfejedelemnek ajánlotta, világos, hogy Gromo egy Medici házból származó menyasszonyra gondolt; szerinte ő elfogadható lett volna nemcsak a császár, hanem a szultán számára is, és egy ilyen kombináció esetén

„...a fejedelem a török beleegyezésével és a birodalmi tanács jóváhagyásával szerződést köt, vagy jobban mondva adománylevelet állít ki, hogy fiú utód hiányában minden követelése a feleség kezébe megy át. És ha őfelsége a császár nem akarná, vagy valamilyen okból nem tudná most elfoglalni ezt a birtokot, még mielőtt a török kezére kerülne, átengedheti egy harmadik keresztény fejedelemnek.”¹⁷

Jóllehet a történetírói hagyomány az erdélyi fejedelemség megszületésének, illetve ennek az új országnak a szuverén országgként való elismerését a Habsburgokkal 1570-ben tető alá hozott speyeri egyezményhez köti, a szöveg egyértelműen utal arra, hogy a kortársak, de Gromo

¹⁶ Gromo, *Compendium*, 67.

¹⁷ Gromo, *Compendium*, 67.

mindenképpen, Erdélyt *de facto* már legalább az 1565-ös szatmári egyezmény óta függetlennek tekintették. Mint írja „...a mostani királynak... nincs semmilyen rokona... sem semmilyen leszármazottja, és kevésbé alkalmasat nem akarnak odaerősíkolni. Így lehetetlen, hogy valakit ezek [erdélyiek] közül királyi rangra emeljenek, főleg ha nem a mostani király rokona a családból vagy leszármazottja az elhunyt ősök véréből.”¹⁸ A Szapolyaiakhoz viszonyítva a Habsburgoknak valóban nem volt keresnivalójuk, ellenben János Zsigmond anyja, Izabella révén, aki Jagelló lány volt, megvolt a jogalapjuk, hisz az 1515-ös házassági szerződés alapján jogot formálhattak a magyar királyság örököseiként az erdélyi trónra is. Csakhogy, mint láttuk, ezt megakadályozta a szultán. Ezért merülhetett fel az olasz kapcsolat, amelyet az a kellően figyelembe nem vett körülmény erősített, hogy János Zsigmond nagyanyja, Bona Sforza királyné olasz volt.¹⁹ Rajta keresztül János Zsigmond, ez szintén egy újabb, kellően nem értékelt körülmény, jogot formált a Bari hercegségre, amely a Sforzák birtoka volt egészen 1557-ig, ahol az özvegy királyné élete utolsó éveit is töltötte. És bár 1558 óta a nápolyi királyság részét képezte, azaz spanyol birtok volt, Erdély ura fenntartotta a jogát a rokonság miatt. A házasság egy újabb kapcsolatot jelenthetett a félsziget itáliai hatalmaival, Spanyolországot, az oszmán birodalom hatalmas ellenségét is beleértve. Korábban láttuk, hogy felmerült egy Sforza lány neve is, akik egyébként nemcsak a Jagellókkal, hanem a Mediciekkel is rokonságban álltak.

Az imént mondtak magyarázzák, hogy a *Compendio* végén Gromo miért szentel nagyobb teret a János Zsigmond halála miatt bekövetkező interregnumból fakadó nehézségek ecsetelésének, és a lehetséges utódok kérdésének, mint a dinasztikus kapcsolat létesítésének. Szerinte János Zsigmond „egyik óráról a másikra a túlvilágra kerülhet.” A király nem akart magyar főnemesi családból származó feleséget magának, Gromo nem részletezi, mi lehetett az oka, de valószínű, hogy főleg presztízs okok motiválták, de nem elhanyagolhatóak a külpolitikai szempontok sem,

¹⁸ Uo.

¹⁹ Újabban HORN ILDIKÓ foglalkozott János Zsigmond lengyelországi, és azon keresztül olaszországi kapcsolatrendszerével. Vö. *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában (1556–1588)* (nagydoktori értekezés), 39–55 (http://real-d.mtak.hu/581/7/dc_105_10_doktori_mu.pdf, 2014. 05. 31.).

hisz egy előkelő dinasztiaival létrejövő kapcsolat számottevően megerősítette ennek a bizonytalan helyzetű államnak a pozícióit: apja is éppen emiatt szerzett magának Jagelló feleséget. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a halálával előálló helyzetben ne jöhetne számításba a trónra egy újabb nemzeti dinasztia, egy magyar főnemesei család.

Gromo a fentebbi mondatot a következőképpen folytatja: „Itt lennének talán a Báthory testvérek, akik vér és leszármazás szerint tényleg a királyság legelső közül valók, de mivel a vallás helyzete mostanság igen ingatag és ők szilárd oszlopai a katolikus hitnek, nagy a visszatartó erő.”²⁰ A Báthoryak többször előkerültek levelezésében, és mint láttuk, többször utalt arra, hogy milyen szoros kapcsolatot ápol Báthory Kristóffal, legutóbbi itáliai útjára például éppen ő adott menlevelet neki, a *Compendiónak* ez a része pedig ékes bizonyosága annak, hogy a testőrkapitány fejében megfordult a legegyszerűbb, legkézzelfoghatóbb megoldás, amely egyszerre biztosíthatta a szultán jóváhagyását, és a garanciát a rekatolizációra, illetve a törökellenes orientációra.²¹ És bár katolicizmusuk valóban nagy akadálynak tűnt, néhány évvel később a szultánra való tekintettel az erdélyi rendek „szabad” elhatározásukból mégis ezt az utat választották.

A *Compendio* kelet nélküli, a legújabb szakirodalom belső érvek alapján 1566 végére, 1567 elejére datálja. A fentebb vázolt események, és egy figyelmen kívül hagyott adat alapján tovább finomíthatjuk a datálást illető hipotézist. Fachinetti nuncius 1566. szeptember 14-ei levelében utal Gromo egy hosszú levelére, amelyben kifejtette a javaslatait; a szöveg *lunga lettera*t említ, és bár az irat címe *Compendio*, összefoglalás, amellyel a kor egyik bevett irodalmi műfaját is jelölték, a *lettera* műfajilag szintén

²⁰ Uo.

²¹ Vö. Gromo 1566. március 23-ai Moronénak írt, a magyar szakirodalom által nem ismert levelét, amelyben papok (jezsuiták) küldését, és a Báthoryak támogatását ajánlja patrónusának, CAROLINA LANCOKRONSKA (ed.), *Documenta ex archivio cardinalis Ioannis Morone ad Poloniam spectantia quae in archivio secreto vaticano asservantur I: 1561–1580* (Elementa ad fontium editiones LVIII) (Institutum Historicum Polonicum Romae), Romae 1984, 147–148. Caligari nuncius egyik 1579-ben kelt jelentésében egy királlyal folytatott beszélgetésre hivatkozva jelentette, hogy Báthory 12 éve, azaz 1567 óta fontolgatja a rend betelepítését Erdélybe. Vö. I. A. Caligarii nuntii apost. epistulae et acta 1578–1581, Monumenta Poloniae Vaticana IV (MPV), ed. LUDOVICUS BORATYNSKI, Cracoviae 1915, 221.

jelölhetett hosszabb terjedelmű leírást. Ha helyes a feltételezés, akkor ez azt jelenti, hogy a mű *terminus ante quemje* 1566. szeptember 14. Ehhez az adathoz további érveket is felsorakoztathatunk. A szöveg úgy beszél az uralkodóról, mint akit könnyen át lehetne téríteni a katolikus hitre, márpedig ez a remény legtovább 1566. december 13-áig élt, amikor a tordai országgyűlésen törvényt hoztak a katolikus papok országból való kitiltásáról. A hír néhány héten belül, már december végén megérkezhetett Velencébe. Nehezen hihető, hogy Gromo ezek után írta volna a művét, de az is, hogy Gyula illetve Szigetvár eleste után lett volna értelme János Zsigmond törökellenes elkötelezettségében reménykedni. Az előbbi vár szeptember 2-án, a másik szeptember 8-án esett el. Ebben az esetben is néhány hét alatt el kellett jutnia a hírnak Velencébe, ami éppen egybevág a Fachinetti levelében olvasható adattal.²²

A kortársak közvetve János Zsigmondot vádolták az oszmán hadjárással, aki júniusban a zimonyi mezőn találkozott a szultánnal, akinek a parancsára csapatai Felső-Magyarország ellen intéztek támadást. A szövegben található katonai természetű utalások ezekkel a magyarországi háborús hírekkel is összefüggésben lehetnek. Ezért úgy vélem, hogy a *Compendionak* 1566 nyarán, talán augusztusban, de mindenképpen szeptember 14-e előtt kellett keletkeznie.

A törökellenes összefogás esélye erdélyi részről tehát már 1566-ban megszűnt, a Lepantónál győzelmet arató nemzetközi koalíciót illetően pedig 1573-ban vált bizonyossá, hogy a bízattó kezdet után nem lesz folytatás. A fokozatosan kiszélesedő németalföldi polgárháború, illetve a francia vallásháború miatt az oszmánok elleni szent háború eszméje háttérbe szorult, az Erdély trónjára 1571-ben kerülő Báthoryt pedig először a Bekes-féle mozgalom, majd a lengyel trón megszerzése és az orosz háborúk foglalták le. De ez nem jelentette azt, hogy az ambiciózus tervek végképp feledésbe merültek volna, sőt Gromo levelezése és a *Compendio* arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek az iratok *minden* a törökellenes háborút célzó és Báthory Istvánhoz köthető tervezetre hatást gyakoroltak.²³

²² KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Gromo*, 137–138.

²³ Lepantónak a balkáni régióra gyakorolt hatásáról vö. PIPPIDI, *Hommes et idées*, 28–51.

II. BÉKE JAM ZAPOLSKBAN

„ha valamely fejedelem egy ú maga erejével meg-
veri az török császárt, lovászul szolgálom én azt”
(Báthory István)

I. ELSŐ LÉPÉSEK

Néhány évvel azután, hogy Gromo lelépett a színről, kitört a török háború, csakhogy a kezdeményező nem a keresztény, hanem az oszmán fél volt. A szultán hadereje 1570-ben megtámadta, majd elfoglalta Ciprust. A következő évben a pápa, a spanyol király és Velence alkotta koalíció hatalmas győzelmet aratott Lepantónál.²⁴ Nemsokára azonban kiütköztek az érdeellentétek, és a magára hagyott Velence 1572-ben különbékét kötött. Az energikus V. Pius még ugyanebben az évben bekövetkező halála után hatalomra kerülő XIII. Gergely erőfeszítései ellenére Spanyolország 1577-ben béketárgyalásokat kezdett a Portával.²⁵

²⁴ ZIMÁNYI VERA, *Lepantó*, Budapest 1983; ANGUS KOSTAM, *Lepanto 1571. The greatest naval battle of the Renaissance*, Oxford 2003, 89–90.

²⁵ Az 1565 és 1571. közti időszak *Turcica* irodalmának bőségéhez vö. KARL GÖLLNER, *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert I–III*, Bucuresti–Baden–Baden 1978, II, 107–293. Madruzzo bíborosnak nem volt túlságosan jó véleménye az új pápáról: „habemus papam negativum” mondta állítólag. Véleményét idézi LUDWIK BORATYNSKI, *Stefan Batory i plani ligi przeciw Turkom*, w Krakowie 1903, 8. Ennek azonban ellentmond XIII. Gergely pontifikátussága. Már az 1572. május 30-ai konzisztóriumon „kormányzati” programja ismertetésekor az egyik legfontosabb céljaként éppen a hitetlenek elleni harcot jelölte meg. Erről, és a pápa törökellenes politikájáról: LUDWIG VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration IX: 1572–1585*, Freiburg 1925, 235, 238–274; LETIZIA PIEROZZI, *La vittoria di Lepanto nell'escatologia e nella profetia*, Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento 34 (1994) 317–363.

De amint ez sokszor bebizonyosodott, ha valahol becsukódik egy ajtó, máshol kinyílik egy másik. Lengyelországban új uralkodót választottak Báthory István erdélyi fejedelem személyében, aki mihelyt úrrá lett a trónra léptét követő és kísérő, a Habsburg-párt szervezkedése és Danzig (Gdańsk) nyílt ellenállása jelentette zavarokon, 1577-ben követséget menesztett Rómába.²⁶ Követének, Paweł Uchańskinak az volt a feladata, hogy biztosítsa a pápát a király katolikus elkötelezettségéről.²⁷ Az akkori lengyelországi pápai nuncius, Vincenzo Laureo a kúriai politikának megfelelően inkább a Habsburg jelöltet támogatta még Báthory megválasztása után is. Helyzetét nem könnyítette meg, hogy Róma habozott az elismerés ügyében, amely érthető módon volt személyesen és politikailag is roppant kínos az új lengyel király számára.²⁸ Pedig a király mind a vallás, mind a török elleni háború kérdésében – nemcsak politikai, hanem személyes okokból – igen elkötelezettnek mutatkozott. Ez egyértelműen

²⁶ VÖ. SZÁDECZKY LAJOS, *Báthory István lengyel királyválasztása*, Budapest 1887; KEMAL BEYDILLI (hrsg. v.), *Die Polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte Osmanischer Archivalien. Ein Beitrag der Osmanischen Machtpolitik* (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients XIX), München 1976; BUDAY KÁLMÁN, *Báthory István erdélyi fejedelemsége 1571–1576*, Szeged 1932; *Étienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovie 1935; VERESS ENDRE, *Báthory István király: Terror hostium*, Budapest 1937; KOVÁCS ENDRE, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*, Budapest 1973, 123–139; HORST JABLONOWSKI, *Die Aussenpolitik Stephan Báthorys*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 2 (1937) 11–80; *The History of Polish Diplomacy X–XX. c.*, ed. GERARD LABUDA–WALDEMAR MICHOWICZ, Warsawa 2005, 180–183; HOPP LAJOS, *Antemurale és a conformitas humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Humanizmus és reformáció 19), Budapest 1992, 132–161; GEBEI SÁNDOR, *Tanulmányok az erdélyi-lengyel kapcsolatok köréből: 16–17. század*, Eger 2001, 36–72; Uő., *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*, Szeged 2007, 52–71; HORN ILDIKÓ, *Báthory András*, Budapest 2002; Uő., *A könnyező krokodil: Jagelló Anna és Báthory István házassága*, Budapest 2007; NORMAN DAVIES, *Lengyelország története*, Budapest 2006, 338–346; BARLAY, *Romon virág*, 98–169; DARIUSZ KUPISZ, *The polish-lithuanian military in the reign of king Stefan Báthory (1576–1586)*, Warfare in Eastern Europe, 1500–1800 (ed. Brian J. Davies), Leiden–Boston 2012, 63–92. A lengyel–szentszéki kapcsolatokról a nunciusi jelentések felhasználásával lásd EDOUARD KUNTZE, *Les rapports de la Pologne avec le Saint-Siège*, Étienne Báthory roi de Pologne prince de Transylvanie, Kraków 1935, 138–212.

²⁷ THEODORE WIERZBOWSKI (ed.), *Uchańsciana seu collectio documentorum illustrantium vitam et res gestas Jacobi Uchański III*, Varsoviae 1890, 292–300.

²⁸ Az elismerés kényes kérdéséről: THEODORE WIERZBOWSKI (ed.), *Vincent Laureo évêque de Mondovi nonce apostolique en Pologne 1574–1578*, Varsovie 1887, 428, 430, 431.

kiderül Uchański után küldött követének, Paweł Zajączkowskiak adott instrukciójából (1578. február 1), amely a legfontosabb kérdéseket a következőt jelölte meg: „És a kívánt dolgok között e helyen mondja azt, hogy számunkra különösen fontos, hogy a legkegyetlenebb török zsarnoksággal egyszer leszámoljunk.”²⁹ Ebben szándékai egyeztek a pápával, aki az új királytól, bárki is lenne az, persze leginkább a Habsburg dinasztia, a török elleni harcot várta el. Előtte azonban fel kellett készülnie, másrészt meg kell oldania a danzigi és az orosz problémát. Mielőtt ugyanis Báthory István erdélyi fejedelmet Lengyelország királyává koronázták volna, a lengyel rendek egy sor feltételét el kellett fogadnia. Ezek között volt az elődjei alatt elvesztett keleti területek visszaszerzése az oroszoktól. Ez a háború a hit terjesztését is szolgálja, folytatja az instrukció, és azzal a reménnyel kecsegtet, hogy egész Oroszország a katolikus hitre fog térni. Ezért kérte a pápa támogatását (mint láttuk, legitimációja szempontjából ez égetően fontos volt a számára). Ezután következik egy igen érdekes és az előbbi kiegészítéseként megfogalmazott javaslat: „Akarjuk, és már el is határoztuk, hogy Oroszországban (ti. az orosz vajdaságban), és Podólia tatárok és törökök által elpusztított határvidékén védőbástyákat, telepeket alapítunk, amelyekből szándékaink szerint támadásokat indíthatunk és a közelség miatt félelemben tarthatjuk őket.” Ez az egész kereszténység számára hasznos lenne.

„De sokkal jobb lenne, ha Isten segítségével a megfelelő időben minden addiginál hatalmasabb vállalkozást tudnánk indítani. De a nyílt fegyverfogás mellett van még sok egyéb lehetőség és mód a török elleni háború viselésére, amelyekről titkáruk *szóban* [kiemelés tőlem – K. T.] fog beszámolni Őszentségének. Így bátrabban tudnánk felállítani és táplálni egy akkora hadsereget, amely ellenállna az ellenség sokaságának, és nem várva a külföldi segélycsapatokra, vagy fejedelmek hadaira, amelyek eddig inkább voltak a kereszténység kárára, mint hasznára. Ami a cár legyőzése nélkül nem lehetséges.”³⁰

²⁹ „*Atque hoc loco dicit in optatis rebus esse Nobis praecipuam, ut iustus viribus cum immanissimo Turcarum tyranno aliquando decertemus.*” *Uchańsiana*, 302.

³⁰ „*Volumus enim et certo iam deliberatum habemus erigere propugnacula coloniasque deducere in Russiae, Podoliaeque campis desertis ac Tartaris Turcisque finitimis, ex quibus arbitrato nostro possimus in hostem barbarum excursiones facere locorumque vicinitate illos in metu*

Ebben a nagyon fontos ügyben kérte a pápa tanácsát és segítségét. Ugyanebből az évből maradt ránk egy érdekes, pontos kelet nélküli irat, amelynek sajnos sem íróját, sem a címzettjét nem ismerjük. E szerint Báthory pénzt akart a pápától az oroszok és a tatárok ellen, illetve firenzei mintára lovagrendet akart alapítani. A levelet kiadó LUDWIK BORATYŃSKI szerint az író minden bizonnyal Uchański, és a létrehozandó lovagrend az ukrainai síkság fegyveres telepésekkel történő benépesítésének adott volna keretet.³¹ Itt elsősorban a kozákokra gondolhatnánk, akik ekkor már nagy tömegben éltek ezen a vidéken, és akik közül éppen Báthory regisztráltatott minden addiginál többet. Valószínű, hogy nem rájuk gondoltak – a zömében pravoszláv kozákokat nehezen lehetett elképzelni egy lovagrend tagjaiként, mert ez feltételezte gyors áttérésüket – hanem a lengyel kis- és középnemességet, a szlachtát, illetve parasztjaikat akarhatta földhöz juttatni, akiknek megfelelő időben felhasználhatta a fegyveres erejét. Ezzel több legyet is üthetett volna egy csapásra, gazdaságilag hasznosíthatta volna a lengyel korona javára ezeket a rendkívül termékeny területeket, lakói engedelmeskedtek volna neki, nem úgy, mint a megbízhatatlan és fékezhetetlen kozákok, akik állandó bizonytalansági tényezőnek számítottak a Portával fenntartott kapcsolatokban. Ráadásul szinte észrevétlenül tett volna szert jelentős fegyveres erőre ezen a kulcsfontosságú határvidéken, amelyet a kellő időben a török ellen fordíthatott volna. Nem mellesleg pedig terjesztette volna a katolikus hitet.

A király ajánlata a lehető legjobb pillanatban érkezett Rómába. A spanyolok ugyan 1578-ban fegyverszünetet kötöttek, de csak egy évre,

continere... Molto autem aequius cum, Deo volente, suo tempore longe omnium maximum opus illud aggredi institutum habeamus. Praeter vero aperta arma aliae permultae Nobis occasiones et rationes dantur adversus Turcam bellum dextere gerendi, de quibus ut secretarius noster ad Suam Sanctitatem referat, oretenus illi mandavimus. Nam ita Nos demum audacter bello Turcam lacessituros cum exercitum eiusmodi scribere alereque possimus, qui multitudini hostium opponatur, non expectatis peregrinis auxiliis vel principum colligationibus, quae hactenus incommodi plus, quam adiuventi reipublicae christianae praestiterunt. Quod aliter nisi debellato Moscho fieri non potest.” Uchańsciana, 304.

³¹ MVP IV, 64, a terület újranevesítéséről uo., 659. A lengyel humanista, Andrzej Frycz-Modrzewski híres munkájában a *De republica emendendā*ban Lengyelország határainak védelmére szintén középnemesek határvidéki letelepítését javasolta. Vö. BALÁZS MIHÁLY, *Andrzej Frycz-Modrzewski* (Irodalomtörténeti dolgozatok 97), Szeged 1973, 70.

tehát a részvételük egy újabb ligában még nem volt teljesen kizárható. Ráadásul ebben az évben kitört a perzsa háború, amely 1590-ig igen sok pénzébe került a birodalomnak, nem beszélve a tetemes véráldozatról. A flandriai háború is, úgy tűnt, fordulópontjához érkezett. Flandriában Gembloux-nál óriási győzelmet arattak a spanyol csapatok. Mindezt egyetlen rossz hír ellensúlyozta, Sebestyén portugál király és seregének tragikus sorsa Marokkóban. A keresztes hadjárat megvalósítása érdekében a Szentszék nagy szerepet vállalt, nemcsak úgy, hogy még egy nunciust küldött az országba, hogy megszervezze a fiaszkónak bizonyuló vállalkozást, hanem úgy is, hogy Róma diplomáciai támogatást nyújtott egy újabb koalíció tető alá hozásához.³²

A portugáliai nuncius Andrea Caligari volt, akit valószínűleg Uchański követségének hatására rendelték vissza Portugáliából és küldtek Lengyelországba. Ezzel a pápa két problémát vélt megoldani: eltávolította az inkább Habsburg-párti Laureót, akinek egyébként is lejárt a megbízatása, helyébe pedig egy olyan személyt küldött, aki járatos volt a török elleni harc megszervezésében. Caligarinak alapvetően két feladata volt, a katolikus hit megerősítése és terjesztése – láttuk, erre maga Báthory ajánlott partnerként – illetve a török elleni koalíció tető alá hozása, amelyben a Szentszék szintén nyitott kapukat döngetett.³³

Caligarit 1578. november 1-jén fogadta a király nyílt audiencián, amelyet 2-án egy titkos követett, ahol az új nuncius előadhatta jövetelének igazi célját. A tárgyalásról részletes beszámolót küldött Rómába Galli bíboros államtitkárnak. Ez az első találkozó mindent eldöntött, a következőkben a nuncius elődjétől eltérően minden lényeges kérdésben a király pártján állt: igazi katolikusnak ismertem meg, írta, aki nemcsak a kormányzás, hanem a háború dolgaiban is igen jártas. Különösen az tetszett neki, hogy mint írta, szavai és tettei megfelelnek egymásnak. A király szabadkozott a zavaros lengyel belviszonyok miatt, de határozott ígéretet tett, hogy fellép az eretnekek ellen, és hogy bevezeti az or-

³² NORMAN HOUSLEY, *The later crusades from Lyons to Alcazar 1274–1580*, Oxford 1992, 144–145; A. H. DE OLIVEIRE MARQUES, *Geschichte Portugals und des portugiesische Weltreichs*, Stuttgart 2001, 218–220.

³³ Instrukcióját lásd MPV, IV, 5–7.

szágba a *Tridentinum* rendelkezéseit. A nuncius átadta a királynak a fizenzei zsinat (1439) aktáit, ahol, mint ismeretes, nyélbe ütötték a latin és a keleti egyház unióját, bár ezt a pravoszláv világ döntő többsége nem fogadta el.³⁴ A király, ez szintén nagyon tetszhetett Caligarinak, beható ismeretekkel rendelkezett a zsinati témában is. És nem zárkózott el az elől sem, hogy a kapcsolatok normalizálása érdekében követet küldjön Prágába. Az audiencia végén a nuncius megjegyezte, hogy a flandriai fejlemények és a perzsa háború megteremtette a törökellenes liga alapját. A király mértéktartóan reagált – a józanságát az elkövetkező években mindig megtartotta, ahányszor csak a liga ügye terítékre került – és azt válaszolta, hogy a török kimeríthetetlen anyagi és katonai erőforrásokkal rendelkezik, és most is hatalmas mennyiségű fát és hajót gyűjtött össze, hogy megostromolja Kandiát (Krétát), Máltát vagy Itáliát.³⁵

Legközelebb egy bő félv év múlva, 1579 nyarán került elő újra a liga ügye, nagyjából abban az időben, amikor Báthory döntött a cár elleni háborúról és megindította a csapatait. A pápai diplomácia azonban éppen ellenkezőleg, a békében volt érdekelt, ez magyarázza, hogy Ptolemeo Galli hosszú levelében azt írta Caligarinak: Róma mindenben követni fogja Báthory tanácsait, csak küldjenek egy követet Moszkvába, hogy közvetíthessen a két uralkodó közt. Még mindig reménykedtek a spanyolokban, akik nagyon közel kerültek a békéhez; Galli ennek kapcsán megemlítette, hogy két évvel korábban (1577) a sah egy követet küldött a törökellenes liga ügyében Portugáliába. Onnan Rómába ment, ahol annak a portugál követnek a házában lakott, akit még Sebestyén portugál király küldött az Örök Városba, hogy tető alá hozzon egy szövetséget a pápa és a sah között. XIII. Gergely ezután követeket küldött Franciaországba, Spanyolországba, Németországba, Savoyába, a toszkán nagyfe-

³⁴ OSCAR HALECKI, *From Florence to Brest*, Rome 1958, 33–140.

³⁵ A beszélgetésről vö. MPV IV, 68–72. A perzsa–török háborúkról, Perzsa szerepéről a törökellenes ligában vö. DOROTHY M. VAUGHAN, *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700*, Liverpool 1954, 205–215; MEDZIBRODSZKY ENDRE, *A XVI–XVII. századi török–perzsa háborúk történetének kérdéséhez*, Acta Universitatis Szegediensis (AUSz), Acta Historica 10 (1962) 19–34; HANS ROBERT ROEMER, *Die Safariden. Ein orientalischer Bundesgenosse des Aberlandes im Türkenkampf*, Saeculum 4 (1953) 27–44; BARBARA VON PALOMBINI, *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien 1453–1600*, Wiesbaden 1968.

jedelemségbe és a többi olasz fejedelemségbe. Ebbe az előkelő társaságba várták Velencét és a lengyel királyt, akit azzal kecsegtettek, hogy nemcsak Erdélyt, hanem a két román vajdaságot is vissza tudná szerezni. Sőt, akár még Konstantinápolyt is.³⁶

E tervek kivitelezése azonban egy sor akadályba ütközött. Rudolf császár például ellenérdekelte volt Báthory megerősödésében, így a ligatervek megvalósításában is, ugyanakkor nem tehetette meg, hogy az ügyben nyíltan keresztbe tegyen neki. Éppen ezért a császári diplomácia egyensúlypolitikát próbált folytatni, mivel attól tartott, hogy az orosz hadjárat sikere esetén Báthory nemcsak Erdélyt fogja végképp bekebelezni, hanem a győzelem a magyarországi területeket és a trónhoz vezető utat is megnyitja előtte, sőt ezek birtokában még a császári trón felé is kinyújthatja a kezét. Ezért a királyt két ellenségén keresztül próbálta blokkolni. Az oroszokkal fenntartotta a még atyja, II. Miksa császár idején kialakított diplomáciai kapcsolatokat, illetve a Portán állítólag pénzzel elérte, hogy a tatárok maradjanak vesztég, és ne használják ki a cár lekötöttségét.³⁷

További kitűnő eszköznek ígérkezett a moldvai vajdaság ügye. Erről az alábbiakban bőven és többször is szó lesz, ezért itt csak annyit említek, hogy a moldvai „átjáróház” felett minden hatalom megpróbált befolyást szerezni. 1579-ben egy Albert Łaski nevű lengyel főnemes próbált Velencében és Prágában támogatást kieszközölni a moldvai trón elnyerése érdekében. Báthory bizalmasa, Jan Zamojski lengyel kancellár szerint a háttérben a császár állt, aki így akarta a királyt eltéríteni Moszkvától. Mondani sem kell, hogy ez micsoda nehézségeket okozott Báthorynak, és mekkora fejtörést Rómának.³⁸

Báthory egykori birtokai, Szatmár és Németi hovatartozásának kérdése szintén eszközül kínálkozott befolyása növelésének megakadályozására, amellyel nem mellesleg a törökellenes összefogás ügyét is hátráltatták. Ezt ugyanakkor nagyszerűen fel lehetett használni a császár ellen, Báthory pedig nem is hagyta ki ezt a lehetőséget.

³⁶ MPV IV, 219/10. jegyzet.

³⁷ MPV IV, 219, 257. 1571-ben Devlet Giráj tatár kán elfoglalta és felgyújtotta Moszkvát, a Kremllal azonban nem boldogult.

³⁸ A kapcsolatról a cárhoz: HANS UEBERSBERGER, *Österreich und Russland seit dem Ende des XV. Jahrhunderts I: von 1488–1605*, Wien 1906, 470–472. Łaskira: MPV IV, 248, 265.

És végül ott volt lengyel ellenzéke, amely 1576 óta folyamatosan keserítette az életét egészen 1586-ban bekövetkező haláláig. Az ellentét szítása nemcsak a lengyel trónt megszerezni kívánó császárnak, hanem a szultánnak is érdekében állott. A portai lengyel követnek például Szokollu Mehmed nagyvezír mutatott egy levelet, amelyben a lengyelek azzal vádolták a királyt, hogy le akar romboltatni egy határ menti oszmán várat. Ez valószínűleg nem volt igaz, a király különös súlyt fektetett arra, hogy ne akasszon tengelyt a Portával.³⁹

A háborúra való felkészülést a fentebb mondottak nagymértékben hátráltatták, ezért arra közvetett eszközökkel és nem a közvetlen konfrontációkkal készült. Például a tatárok elvonásával a Porta iránti hűség-től. Ezt két úton tervezte megvalósítani: egyrészt ki akarta használni a káni családban dúló viszályt, amely mint látni fogjuk, a tizenöt éves háború időszakában is tartott. Báthory kezére játszott, hogy a trónért folytatott harc következtében két családtag a kozákok, egy pedig a perzsák fogságába esett.⁴⁰ A másik eszköz a sok pénz volt. A Porta évi apánázst fizetett a kánnak, amelyért cserébe az köteles volt seregével segéderőként részt venni az oszmán hadjáratokban. Rómában és Varsóban úgy gondolták, hogy ez a zsákmányért és zsoldért harcoló martalóc haderő arra az oldalra fog állni, ahol többet fizetnek.⁴¹ Ennek nem volt reális alapja, ami kiderült a tizenöt éves háború idején, amikor Gázi Girájt rá akarták venni, hogy 30 ezer tallér ellenében maradjon távol a magyarországi hadszíntértől. A tatárok hajlandósága mögött azonban alapvetően nem a pénz vagy a családi viszály, hanem az munkált, hogy megnöveljék a mozgásterüket a Portával szemben.⁴² Caligari leveléből nem derül ki, hogy ezzel mennyire voltak tisztában 1579-ben, az azonban igen, hogy megkerülhetetlen, szuverén hatalmi tényezőként és megtérítendő lelkeként számoltak velük, bár megvetették és lenézték őket. A nuncius szerint a tatárok átállása esetén az oroszokkal nem kell többé számolni, és

³⁹ MPV IV, 278. A moldvai kísérletről lásd még EUDOXIU DE HURMUZAKI (ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor III/1: 1576–1589*, București 1880, 44.

⁴⁰ DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th century)*, Leiden–Boston 2011, 104–106.

⁴¹ MPV IV, 290–291.

⁴² Lásd a 629. jegyzetet.

rá lehet őket kényszeríteni a békére. A téma néhány hónappal később, 1580. február elején is előkerült. Báthory ekkor újabb részletet osztott meg a tatárokat illető terveiből. Ezek szerint az oroszokkal megkötött béke után a Dnyeperen kisméretű hajókat küldenek le a felszereléssel, a köves folyamagy miatt ugyanis nagyobbakat nem lehet, és elfoglalják a Krímet, amivel a tatárokat csatlakozásra kényszerítik.⁴³

A következő nagy megbeszélésre néhány hónappal később, júniusban került sor, apopóját egy pápai bréve adta. Caligari először Zamoyski kancellárral beszélt, aki megismételve a király szeptemberi megbeszélésen elhangzott szavait, leszögezte, hogy Lengyelországot nem szabad veszélybe sodorni, ezért úgy kell felkészülni a török ellenes hadjáratra, hogy a Portán azt higgyék, a cár ellen készülnek. IV. Iván nem fog belépni a ligába, akármennyire is óhajtják ezt Rómában, mivel nincs közös határa a törökkel, közvetlen fenyegetés onnan nem éri, azonkívül szöszegő, megbízhatatlan, semmilyen biztosíték nincs arra, hogy állja a szavát. Ami a spanyolokat illeti, hallgatnak, II. Fülöp spanyol király nem küldött választ Báthory leveleire.⁴⁴ Ez utóbbinak az volt az oka, hogy a spanyol király dinasztikus szolidaritásból nem akart szóba állni egy trónbitorlónak tekintett, felkapaszkodott, oszmán vazallus uralkodóval, pedig éppenséggel lettek volna közös érdekeik. Az október 5-ei, alább részletesebben is idézendő audiencián ugyanis szóba került a flandriai háború és a franciaországi helyzet, amely megkötötte II. Fülöp kezét, pedig a haditervnek, amely egyszerre irányzott elő egy tengeri és egy szárazföldi offenzívát, nélkülözhetetlen elemei lettek volna a spanyolok. A flandriai lázadás elfojtásának legbiztosabb eszköze nem katonai, hanem kereskedelmi természetű volt. A harcoló németalföldi tartományok ugyanis rá voltak szorulva a lengyel gabonára, amelyet szinte kizárólag Gdańskban hajóztak be. Báthorytól a spanyolok ennek a kereskedelemnek a blokkolását várták, azt remélve, hogy ezzel véglegesen térdre kényszerítik a lázadókat. Már csak ezért is volt érthetetlen a spanyol király hosszú hallgatása.⁴⁵

⁴³ MPV IV, 382–383.

⁴⁴ MPV IV, 296.

⁴⁵ A levelekről illetve a hallgatásról MPV IV, 119–120, 164, 283, 296. A gabonakereskedelemtől *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1583* (MPV VI/2), ed. EDWARD KUNTZE, Cracoviae 1938, 288–289.

Október 5-én került tehát sor az újabb tárgyalási fordulóra, amely ezúttal is több órán keresztül tartott. Abban egyetértettek a felek, hogy a legfőbb akadály a keresztény uralkodók érdekellentéte. A király ugyanakkor utalt arra, hogy az utóbbi két évben a perzsák elleni háborúban a törököt nagy veresétségek érték, ezért meggyengült. Lengyelország 100 éve békében él a törökkel, akinek ez most nagyon előnyös. 30–40 ezer tatár, és az ehhez szükséges pénz elég lenne, hogy megváltoztassák a status quot. A Porta tart tőlük, főleg a harcmódoruktól. A hadműveleteket Konstantinápoly irányába Besszarábián és Trákián (Bulgárián) keresztül, de csak nyáron lehet megindítani, ami bizonyosan nem a következő nyár lesz. Nehézséget jelent, hogy nincs szállításra alkalmas folyó, csak a Duna. A felszerelést nem lehet szárazföldön szállítani, mert hosszadalmas, ezért tengeri hadműveletekre is szükség van a Dardanellákon és Konstantinápolyon keresztül. A hadsereg létszámáról, a gályák számáról, a szövetség tagjairól, módjáról részletes latin nyelvű feljegyzést fog készíteni.⁴⁶

Rómában elégedettek lehettek a király magatartásával, még akkor is, ha pontosan tudták, hogy II. Fülöp ügynökei egy újabb egyéves fegyverszünet meghosszabbításán fáradoznak. Más nem is nagyon tehettek, a flandriai háború közben kiújult, és csüggesztő hírek érkeztek a perzsákról is. A király és a nuncius egyedül annak örülhetett, hogy a spanyol király végre válaszolt.⁴⁷

Ugy tűnt azonban, hogy Báthoryt nem különösebben aggasztják ezek a nem túlságosan kedvező fejlemények, mivel többször is kifejtette, hogy Szülejmán óta hanyatlik a birodalom, amelynek a lepantói vereség volt a jele, ezért most ugyanolyan könnyen le lehetne győzni, mint 1571-ben. Az új szultán fiatal és ostoba, a vezírek viszálykodnak, az oszmán fővárost egy időben tengeren és szárazföldön ostromolva 15 nap (!) alatt el lehetne foglalni. Újabb variációként fejtette ki, hogy Magyarország irányából támadva a Dunán le lehet vinni egy nagy hadsereget, amely egymás után foglalná el Esztergomot, Fehérvárat és Budát. E három kulcsfontosságú város után egész Magyarország

⁴⁶ MPV IV, 299–300.

⁴⁷ Uo., 342, 351. A válaszról 353.

felszabadulna. A nagy kiterjedésű termékeny síkság (Alföld) a legnagyobb hadsereget és lovasságot is képes lenne táplálni. Egyszóval, fejezte be levelét Caligari, a király szívesen belépne a ligába a dicsőség és a nyereség érdekében.⁴⁸

Felmerülhet a kérdés, hogy egy olyan józan és realista uralkodó, mint Báthory, aki, mint láttuk, egyértelműen Róma tudtára adta, hogy semmilyen felelőtlen vállalkozásban nem hajlandó részt venni, és számára Erdély, illetve Lengyelország biztonsága elsőrendű fontosságú, miért szította a reményeket és vágyakat, miközben háborúban állt az oroszokkal és a nemzetközi helyzet sem adott semmiféle okot a bizakodásra? A dinasztikus propaganda ebben mindenképpen alapvető szerepet játszott, a király ez által demonstrálhatta, hogy szinte egyetlenként a keresztény uralkodók között, az egyház hű fiaként ő kész a szent háborúra, míg a többi saját önös érdekeivel foglalkozik.⁴⁹ A háború ugyanakkor nagyszerű alkalmat szolgáltatott volna a királyi hatalom megerősítésére a rendek ellenében. Ezt Caligari is észrevette, ő úgy fogalmazott, a király *absolut re* akar lenni a háború által. A módszer nem volt új, és még nagy karriert futott be, elég IV. Ulászló lengyel királyra gondolnunk, akit, amikor 1648-ban megkötötte a végzetes szövetséget Bogdan Hmelnickijjal és kozákjaival, ugyanez a szándék vezette.⁵⁰ Báthory bel- és külpolitikai céljai és a Kúria érdekei nagy részben egybeestek, hisz Caligari, de utódja, Bolognetti fő feladatai is éppen a törökellenes liga létrehozása, és a *Tridentinum* bevezetése voltak.

Azt se feledjük, hogy a király helyzete nagyon ingatag volt, a Zborowski-ügy, amelyről később még lesz szó, a szlachtát elidegenítette tőle, a szenátorok jó része pedig köztük a klérus, Habsburg-párti volt. A király igazában csak a magyarjaira támaszkodhatott, ezért érthető okokból a fontos tisztségeket nekik osztogatta, amivel kivívta magának a lengyel közvélemény nagy részének rosszallását. Caligari beszámol egy esetről, amelyet egy magyar kapitánytól hallott, aki azt mondta, a magyarokat

⁴⁸ Uo., 134.

⁴⁹ A dinasztikus szempontokat hangsúlyozza a szakirodalomra hivatkozva KOŁODZIEJCZAK, *The Crimean Khanate*, 107.

⁵⁰ GEBEI SÁNDOR, *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*, Szeged 2007, 93–102.

annyira utálják, hogy a pénzéért sem kapott szállást. Befolyásos kegyencét, Jan Zamoyski kancellárt szintén általános gyűlölet övezte.⁵¹ Legelszántabb támogatói a kisebbségben lévő protestáns felekezetek voltak, akiknek viszont éppen a visszaszorítását várta Róma. A nuncius egy másik jelentésében még megdöbbentőbb dologról számolt be: e szerint a királyt, akit nem tartanak őszinte katolikusnak, gyűlölik a lengyelek, aki ezért kénytelen a törökkel együttműködni, mert különben megfosztanák a trónjától, sőt meg is ölnék. Ezzel kapcsolatban emlegették a Radziwiłłeket, akik pedig nagyon sokat köszönhettek neki, illetve magát a királynét, Jagello Annát. Ez utóbbi nem tűnik valószínűnek, mindazonáltal kitűnően jellemzi a szövevényes udvari viszonyokat, illetve a rendek és a király viszonyát. Égetően szüksége volt tehát sikerekre mind bel- mind külpolitikai szempontból.

Az okok között nem hagyhatjuk figyelmen kívül a személyes motívációt: Báthory *valóban* ki akarta űzni a törököt Magyarországról és lehetőleg Európából, bizonyosan dolgozott benne küldetésvágy. A király iránti tiszteletet és elismerést mutatja, hogy amikor a tizenöt éves háború idején VIII. Kelemen egyre másra küldözgetni fogja legátusait, II. Rudolf pedig a követeit Lengyelországba a törökellenes liga érdekében, a tárgyalásokon a felek folyton Báthoryra hivatkoznak, illetve az ő számításait és feljegyzéseit veszik elő.

A liga gyors megkötését illető reményeknek azonban 1581 tavaszán végképp befellegzett. Február 4-én féléves tárgyalás után megkötötték a spanyol–török békét egyelőre három évre. Így nagyon nehéz bármit garantálni a király számára – írta Rómába április 27-én Caligari.⁵² De még nem volt veszve minden, a Szentszék előhívta az orosz kártyát, kiállításához pedig egy újabb szereplőt választott, Antonio Possevinót, aki a következő négy évben meghatározó szerepet fog játszani a diplomáciai játékban.

⁵¹ MPV IV, 42–43, 278, 346, 422–423, 425, 429–430.

⁵² MPV IV, 625.

2. EGY CÁR, EGY KIRÁLY ÉS EGY JEZSUITA

Antonio Possevino jezsuita március 27-én kelt instrukciójának középpontjában az orosz béke állt: 1581-re ugyanis az oroszok ellen aratott katonai győzelmek következtében a livóniai viszonyok gyökeresen megváltoztak. A spanyolokban csalódott pápaság reményei most Báthoryban és a cárban összpontosultak. A béke érdekében Possevinónak minden követ meg kellett mozgatnia, amelytől azt remélték, hogy előmozdíthatja az unió ügyét.⁵³

A szükséges alapot Báthory két győztes hadjárata biztosította, amelynek során az elvesztett livóniai területek jó részét visszafoglalta. IV. Iván szorult helyzetbe került, aki, hogy a szorításból szabaduljon, először Afanaszj Rezanovot küldte még az előző év márciusában Prágába, hogy Báthory háta mögött szövetséget köthessenek. A császár szeptemberben fogadta, akinek érdekes ajánlatot tett. Császári hűbérként, pontosabban hűbéresként felajánlotta a már kezéből kicsúszó Livóniát, rengeteg pénzt ígért német katonák toborzásáért, ráadásként pedig ígéretet tett egy Báthory ellenes szövetségre.⁵⁴ II. Rudolf császár nem fogadhatta el az ajánlatot, de a diplomáciai csatornákat nyitva tartotta. Fél évvel és néhány újabb orosz vereséggel később érkezett Istomija Sevrigin, aki Rezanovhoz hasonlóan néhány hónappal később, 1580 augusztusában szintén Lengyelország kikerülésével Dánián és Szászországon keresztül érkezett Prágába. Megbízata, mint látni fogjuk, minden szempontból tovább terjedt Rezanovénál. A császári udvarból tovább kellett utaznia Velencebe majd Rómába, hogy a *Signoriával* a kereskedelmi útvonalak

⁵³ Possevino instrukcióját lásd MPV IV, 592–594. Róla és szerepéről vö. PAUL PIERLING S. J., *Un nonce du pape en Moscovie. Préliminaires de la trêve 1582*, Paris 1884; LIISI KARTTUNEN, *Antonio Possevino. Un diplomate pontifical au XVI^e siècle*, Lausanne 1908; STANISLAS POLČIN, *Une tentative d'union au XVI. siècle: la mission religieuse du père Antoine Possevin S. J. en Moscovie (1581–1582)* (Orientalia Christiana Annalecta 150), Rome 1957; JAN JOSEPH SANTICH, *Missio Moscovitica: the role of the Jesuits in the westernization of Russia 1582–1689*, New York 1995, 85–111; JOHN PATRICK DONNELLY, *Antonio Possevino, S. J. as papal mediator between emperor Rudolf II and king Stephan Báthory*, Archivum Historicum Societatis Iesu (AHSI) 69 (2000) 3–56.

⁵⁴ Rezanovról és prágai tárgyalásáról: MPV IV, 513, 546.

megnyitásáról, a pápával pedig egy törökök és tatárok ellen létrehozandó liga ügyében tárgyaljon.⁵⁵

A cári és a császári udvar között már a megelőző években is többször megfordultak követek, Iván már a háború kitörése előtt próbált életre hívni valamiféle szövetséget Lengyelország ellen. 1576-ban, nem sokkal II. Miksa halála előtt küldött ebben a tárgyban egy levelet a regensburgi birodalmi gyűlésre, amelyre II. Rudolf, az új császár 1577-ben kifogásokban bővelkedő nemleges választ adott. Az ügy előzményeként a császár még jóval Báthory megválasztása előtt azt javasolta a cárnak, hogy osszák ketté Lengyelországot, a lengyel trónért cserébe beleegyezett volna, hogy Litvániát a cár kapja.⁵⁶ A terv Valois Henrik, majd Báthory megválasztása, illetve II. Miksa halála miatt lekerült a napirendről.

Sevrigin küldetésének oka tehát mindkét részről a lengyel király volt, akit egyik hatalmasság sem látott szívesen a lengyel trónon. A cár ajánlata tehát egy Habsburg jelölt lengyel trónra juttatása, illetve a két uralkodó közötti szövetség volt, a császárnak azonban Báthory miatt meg volt kötve a keze, ráadásul a birodalmi rendek sem voltak hajlandóak eltekinteni Livland visszaszerzésétől. Livónia birodalmi hűbér és a Német Lovagrend egykori birtoka volt, feltételek nélküli visszaadása az oroszok számára nem lehetett tárgyalási alap.⁵⁷ A császár gondjait III. János svéd király, aki aggodalommal szemlélte a cár és a császár tárgyalásait, azzal tetézte, hogy kijelentette, Livland svédek által elfoglalt területei királyságának elidegeníthetetlen részeit képezik, mivel a birodalom nemcsak hogy képtelen volt megvédeni, hanem még ráadásul a cárt is ellene próbálta uszítani. Ebben a helyzetben a cár számára

⁵⁵ Sevrigin küldetéséről illetve a Szentszék és Báthory tárgyalásairól, terveiről, Oroszország átértékeléséről: PAUL PIERLING S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques II*, Paris 1897, 1–47; Uő., *Papes et Tsars (1547–1597). D'après des documents nouveaux*, Paris 1890, 142–189; EDUARD WINTER, *Russland und das Papsttum I*, Berlin 1966, 205–247.

⁵⁶ A cár és a császár kapcsolatáról lásd UEBERSBERGER, *Österreich und Russland*, 470–503. A Habsburgok lengyelországi törekvéseiről: CHRISTOPH AUGUSTINOWICZ, *Die Kandidaten und Interessen des Hauses Habsburg in Polen-Litauen während des zweiten Interregnum 1574–1576* (Dissertationen der Universität Wien 71), Wien 2001.

⁵⁷ A lovagrend birtokai egy részének lengyel hűbérbe kerüléséről vö. JERZY TOPOLSKY, *Lengyelország története*, Budapest 1989, 104–105.

nem maradt más, mint a megegyezés a lengyel királlyal, amely primitíven egyszerűnek tűnt a számára. Úgy gondolta, hogy a pápa és a császár egyszerűen megparancsolja a lengyel királynak, hogy ezután ne ő, hanem a szultán ellen fordítsa a fegyvereit.⁵⁸

A tengerek királynője sem pusztán az itáliai út egyik állomása volt. Velence jövedelme és hatalma a tengeri kereskedelmen és keleti érdekeltségein nyugodott. Az oroszok ezt figyelembe véve a jövő partnerét a háborús mellett kereskedelmi ajánlattal is megkeresték. A tárgyalásokra a velencei protokoll szerint a *Collegio*, azaz a velencei kormány színe előtt került sor a San Giovanni e Paolo kolostorban. A küldetés fontosságát mutatja, hogy a követet rögtön fogadták. A kihallgatásról készült jegyzőkönyv szerint nem akart a szokásoknak megfelelően leülni, hanem állt, pedig erre többször is felszólították, mivel uralkodója titulusainak felolvasásakor, amely nem szokott rövid lenni, tisztelete jeléül állva akart maradni. A tárgyalások később is kissé nehézkesen haladtak, a követ ugyanis csak oroszul tudott – a cárral országában tilos volt az alattvalóknak idegen nyelvet tanulniuk – helyette követtársa, a livóniai származású Theodor Poppel németre, míg a jelen lévő Francesco Pallavicino olaszra fordította szavait. Ez is mutatja, hogy a diplomáciai kapcsolatok Itáliával eddig finoman szólva sem voltak szorosak. A pápasággal utoljára 1525-ben, VII. Kelemen idejében volt követségtársaság; ezzel magyarázható, hogy Moszkvában azt hitték, Velence a pápa alattvalója, és állítólag a dózsei tisztségről sem tudtak. Ezért a cárral leveleiben nem is szerepelt a titulusa.⁵⁹

A követ uralkodója levelének felolvasása után előadta, hogy a szultán két fontos várat, Kazanyt és Asztrahanyt visszaköveteli. Ez Moszkvában különösen azért okozott megütközést, mert a két kánságot nem sokkal előtte sikerült a déli irányú expanzió keretében meghódítani, amelyet a cárok és nyomában az orosz történetírás kissé eufemisztikusan az orosz földek begyűjtésének nevez. Visszaadása súlyos presztízs-

⁵⁸ UEBERRSBERGER, *Österreich und Russland*, 473.

⁵⁹ A cárral levelet és a kihallgatást lásd PAUL PIERLING S. J. (éd.), *Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec la slaves*, Paris 1887, 25–39; PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 10–16.

veszteséget jelentett volna. Moszkvában Báthory megválasztását is, amelyben köztudottan nyomós súllyal esett latba a sztambuli támogatás, a zsarolás részének tartották. Ráadásul a koronázással, amelynek előfeltétele volt, hogy Báthory kössön házasságot Jagelló Annával, sógorságba került Oroszország másik nagy ellenlábásával, Svédországgal is. Ebből a diplomáciai harapófogóból, mint említettem, a cár úgy próbált kibújni, hogy még a háború kitörése előtt, 1576-ban követet küldött II. Miksa császárhoz, aki azonban nem sokkal később elhalálozott.

Velence számára is hozott egy érdekes ajánlatot. Minthogy a Finn-öböl menti és karéliei területek miatt Svédországgal nem voltak jók az oroszok kapcsolatai, ami érvényes volt a többi térségbeli hatalomra, amelyeken az orosz áruk nyugat-európai exportja keresztül folyt, a cár elhatározta, hogy ezt a Livónián és az Atlanti-óceánon át vezető kereskedelmi útvonalat eltéríti, és a Kaszpi-tengeren és a Volgán keresztül Moszkvába irányítja. Az egyik legfontosabb exportcikken, a bőrön óriási haszon van, ahogy a követ előadta, öt-hat kézen is keresztülmegy, mire a piacra ér, ráadásul szinte az egész a zsidók kezében van. A haszon vándorolhatna e helyett a velencei zsebekbe.⁶⁰

Svevrigint nagy izgalommal várták Rómában, amelynek több oka is volt. Az Örök Városban szinte többet tudtak Japánról vagy Kínáról, mint a külvilág elől elzárkózó Oroszországról. A pápai diplomácia az előző évtizedben több erőfeszítést is tett a helyzet megváltoztatására. Követeit azonban vagy a lengyel király, vagy a Habsburg császár tartóztatta fel. Egyiküknek sem állt érdekében, hogy a pápai befolyás megerősödjön a térségben, illetve hogy a Lengyelországot megtámadó cár diplomáciai segítséghez jusson a vallási uniót, a firenzei zsinat rendelkezéseinek megvalósítását újra és újra napirendre tűző Szentszéktől. Varsóban attól is tartottak, hogy egy követség a cár elismerését jelentené egyenrangú uralkodóként a lengyel királlyal, ez pedig jogi lehetőséget adna arra, hogy lengyel uralom alatt álló területeket követeljenek. Báthory István pedig, aki a Habsburgok ellenében jutott hatalomra, és aki miatt a Lengyelországot és a Habsburg birodalmat összefűző dinasztikus kapcsolat megszakadt, egy orosz-osztrák-pápai bekerítéstől tar-

⁶⁰ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 36.

tott. Néhány alattvalója is gyanúsán viselkedett, például Albert Łaski, aki, mint láttuk, két évvel korábban, 1579-ben Velencétől sikertelenül próbált egy 30 ezres kölcsönt kieszközölni a moldvai trón megszerzése érdekében, majd Prágába ment, ahol állítólag bitorlónak nevezte a királyt. Itt találkozott és folytatott tárgyalásokat a király követével, Paweł Uchańskival, akinek réges-régen Rómában kellett volna lennie, de majdnem fél év alatt csak Velencéig sikerült eljutnia.⁶¹ A helyzet rendkívül kínos volt, hisz 1577. november 18-án(!) kelt instrukciója értelmében az új király nevében hűségéről és engedelmességéről kellett biztosítani a Szentszéket. Ez a kapcsolatok formális felvételét jelentette volna, amely viszont gyanús körülmények által kísérve egyre késett. Ilyen előzmények után érthető, hogy a király nagyon dühös volt, és a követ visszahívását kezdeményezte, illetve egy új követet küldött. Minden oka megvolt tehát a bizalmatlanságra, ezért aggódva leste Sevrigin római tárgyalásáról érkező híreket.

A pápa figyelmének más volt az oka, aki Sevrigint, bár semmilyen felhatalmazással nem rendelkezett (ez azonban csak később derült ki), és tulajdonképpen még követnek sem lehetett tekinteni, csak egyszerű levélvivőnek, megkülönböztetett figyelemmel és tisztelettel fogadta. Ahogyan a Szentszék, a császár vagy a velencei köztársaság esetében, az orosz diplomáciai protokoll is pontos különbséget tett az általa küldött követségek rangját illetően. Három szintet különböztettek meg; az első volt a *velikij poslanniki*, a nagy- vagy főkövet, ez a velencei, lengyel vagy Habsburg frazeológiában az ünnepélyes követség volt, nagy kísérettel, és általában kiemelkedő diplomáciai esemény, például egy béke megkötése esetén küldték. A második a *poslanniki*, a tulajdonképpeni követ, akinek felhatalmazása volt a cár nevében tárgyalni. A harmadik, legalacsonyabb szint a *goniets*, a futár volt. Sevrigin ez utóbbi volt, az általa vitt levélen pedig nem volt rajta a cár pecsétje. Ez diplomáciai nyelven nemcsak azt jelentette, hogy a cár nem tartja fontosnak azt az ügyet, amelyben a futár eljár, hanem azt is, hogy a fogadó személyt, jelen esetben a velencei szenátust és a pápát sem. Ezt természetesen lehetett sértésként is értelmezni, Rómában értették a célzást, viszont az ügyet olyan fon-

⁶¹ Az ügyről vö. MPV IV, 123–125, 150–152, 226–230, 265, 527.

tosnak tartották, hogy Sevrigint díszes külsőségek közt fogadták. A követ is érzekelte, hogy milyen kínos helyzetet idéz elő a cár nem megfelelő formában elküldött levele, ezért megpróbálta a maga módján orvosolni a problémát, és a szász választónak szánt levélről levette a pecsétet, amelyet a pápának szánt példányra utólag applikált.⁶²

Sevrigin a *Piazza del Popolón* vonult be ünnepélyesen a pápa által adott hintón és a kíváncsi rómaiak gyűrűjében. Szállásul a *Palazzo Colonnát* jelölték ki, amely Giovanni Boncompagni, a pápa rokona birtokában volt, tehát diplomáciai szempontból is magasabb rangúként kezelték, mint amilyen valójában volt. Az audiencián aztán kissé lehűtötte a kedélyeket; a cár levelében egy törökellenes koalíciót ajánlott, és közvetítést kért a lengyel királlyal való konfliktusában. Két vesztes háború után a cár igazán gáláns ajánlatot tett a pápának, vállalta saját költségén 100 ezer lovas kiállítását a török, és 200 ezret a tatárok ellen. A szövetség Lengyelország mellett magában foglalta volna Svédországot, a Habsburg birodalmat, amelyhez természetesen bárki csatlakozhatott, név szerint is megemlítve Spanyolországot. Sevrigin nem sokkal korábban előadta ezt a tervet II. Rudolf császárnak is, emlékeztetve a diplomáciai hídverésre még atyja idejéből, aki pozitívan reagált, határozott ígéretet téve, hogy az összehívandó birodalmi gyűlésen megvitatják a tervet.

A katolikus vallásról azonban, amely pedig a leginkább érdekelte Rómát, egy árva szó sem esett. Mindazonáltal a pápa úgy érezte, hogy ezúttal tényleg megérett a helyzet a kapcsolatok felvételére. A kongregáció összeült, és végül egy tapasztalt jezsuitát, Antonio Possevinót jelölték ki követnek, aki svédországi missziójával már felhívta magára a figyelmet.⁶³ Személye egyúttal az orosz-szentszéki kapcsolatok újbóli felvételét is szimbolizálta. A sietség is ennek szólt: néhány héttel a római tárgyalások után, április 11-én a jezsuita, aki az orosz követtel együtt indult vissza Rómából, már a dözse, a *Tizek Tanácsa* és a *Savi* előtt adta elő a megbízatását. Küldetésére kedvező nemzetközi helyzetben került sor. A katolikus ügy a lepantói győzelem után Európa egyéb részein sem állt

⁶² KARTTUNEN, *Possevino*, 167, 169; PIERLING, *Bathory et Possevino*, 139–141.

⁶³ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 48–49, PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 5–6, 17–29; KARTTUNEN, *Possevino*, 170–176, SANTICH, *Missio Moscovitica*, i.m.

rosszul; Portugáliát II. Fülöp elfoglalta 1580-ban, Franciaországban pedig a Katolikus Liga a Guisekkel az élen szilárdan tartotta pozícióit. A lutheránus Svédországban a királyné, Jagelló Katalin, aki megmaradt katolikusnak, minden eszközzel segítette a jezsuiták betelepítését.

Sevrigin tehát gyors sikert ért el Rómában, amit mutat az egyházfő 1581. március 15-ei, vagyis pontosan egy hónappal a velencei audiencia után kelt brevéje, amelyben először is megnyugtatta Ivánt, hogy nincs tudomása arról, hogy Báthory a tatárokkal vagy a törökkel tárgyalna egy ellene indítandó háborúról. A keresztény államok szövetségét illetően pedig sajnálkozva jegyezte meg, hogy különböző nehézségek miatt ez éppen nem aktuális. Eppen ezért, folytatódik a brevé, ebben a helyzetben most sokkal fontosabb a lelkek harmóniája, azaz a vallási egység. Ennek beláttatása érdekében a pápa, a firenzei zsinat egy hiteles példányát is mellékelte, kifejezve óhaját, hogy a cár ennek olvastán be fogja látni, hogy mennyire szükséges az unió, természetesen a római anyaszentegyház vezetésével.⁶⁴

A pápa a közeledésben tehát óriási lehetőséget látott. Rómában már egy nagy törökellenes koalíció víziója körvonalazódott, amely egybefogta volna Oroszország, Lengyelország, Erdély erejét a Szent-szék aktív anyagi és diplomáciai segítségével. A másik nagy álom a szkizma megszüntetése volt, a cár pedig a legrokonszenvesebb arcát mutatta. Possevino Velencében az első audiencián azt mondta, ha a tatárok és a lutheránusok építhettek templomot orosz területen, miért ne tehetnék ezt meg a katolikusok is? Rómába várták a tanulni vágyó orosz ifjakat is, amely szintén a vallási unió megteremtését szolgálta volna.⁶⁵

Az első kihallgatás szövegét olvasva feltűnő, hogy a dózse mennyire szkeptikus volt a Possevino által előadottakkal kapcsolatban. Kétszer is szóba jött, hogy az orosz követnek tulajdonképpen semmilyen konkrét ajánlat nincs a tarsolyában, csak egy levél a cártól, és azt is nyomatékosan a jezsuita emlékezetébe idézték, hogy nem könnyű a két vallást kibékíteni. Először inkább az együttműködés politikai-katonai alapjait kellene megteremteni, amelyet a vallási egyesítés hosszú és fáradságos

⁶⁴ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 40–47, 63–66.

⁶⁵ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 42, 53.

munkája követhet, tehát éppen fordítva gondolták a sorrendet. A szentszéki remények szerint gyümölcsözőre forduló orosz kapcsolatok elöl több akadályt is el kellett távolítani. A velencei tárgyalásokról Galli bíborosnak beszámoló Possevino megemlíti, hogy az előző császár, II. Miksa néhány éve megakadályozta egy szentszéki megbízással Moszkvába készülõ követ elindulását, mert attól tartott, hogy egy esetleges szövetség hatására a kívántnál nagyobb mértékben nõne a pápa befolyása a birodalmi ügyekre. Ugyanígy járt még korábban IV. Pius követe, akít a lengyelek hasonló okokból tartóztattak fel. Ezért a hasonló esetek elkerülése céljából Sevrigin leveleit (késõbb magát a követet is) Lübecken keresztül küldik Moszkvába.

Az elsõ kihallgatás legfontosabb témája mindazonáltal a jezsuita kolégiumok rendszere volt, amely a térség katolizációját szolgálta volna. Possevino megemlítette, hogy egy rendtársa már be is jutott a török hódoltságba. Bartholomeo Sfondrato temesvári missziója azonban nem volt sikeres, 1583-ban meghalt, egyesek szerint megtébolyodott, más vélemények szerint egyszerűen mind fizikai, mind lelki értelemben megtört, mert nem bírta a misszió jelentette megterhelést. Az õ megjelenése a XIII. Gergely által meghirdetett új politikát jelzi, amely a tridenti zsinat eredményeit apostoli vizitációk, illetve missziók útján, amelyeket különbözõ szerzetesrendek, elsõsorban a ferences, illetve a jezsuita rend irányítottak, próbálta terjeszteni, összekötve természetesen a térség protestáns és ortodox lakóinak megtérítésével. A másik téma a lengyel–orosz béke volt, amely megteremthette az alapokat egy törökellenes liga számára.⁶⁶

A dózse és a tanácsosok válasza kedvezõ volt, de általánosságokban mozgott. Várják a részleteket, az utat és a módot, ahogyan a cár megvalósítani gondolja az elképzelést. A válasz elkészítését a szokásoknak megfelelően a jelenlévõ tanácsosok szavazata elõzte meg, amelynek eredményét az irat végén rögzítették. E szerint 20-an szavazták meg, el-

⁶⁶ Sfondratóról ill. a hódoltsági misszióról vö. TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, *Raguzai Bonifác, a bódoltság elsõ pápai vizitátora (1581–1582)*, *Történelmi Szemle (TSz)* 39 (1997) 447–472; MOLNÁR ANTAL, *Katolikus missziók a bódolt Magyarországon I: 1572–1647* (Humanizmus és reformáció 26), Budapest 2002, 128–131, 157–159.

lene senki nem szavazott, míg 8-an tartózkodtak, a velenceiek ezt *non sinceri*nek hívták. Ugyanilyen arányban szavazták meg a pápának irandó válaszeletet is. A háromféle szavazatot három különböző színnel, a pirossal, ez a nemmel szavazók színe volt, a fehérrel, illetve a *non sinceri* esetében a zölddel jelölték.

17-én titkos audiencia keretében újra fogadták a Rómából visszatérő Sevirigint. Ügyének kiemelt kezelését mutatja, hogy a cárnak szánt válaszeletet a legünnepélyesebb formában állították ki, aranytintával és a köztársaság aranypecsétjével zárták, amelyet *lettere d'orona*k hívták, és egy 500 scudo értékű nyaklánc kíséretében küldték el. A követ egy Szent Márk medált, míg Poppel, a tolmács 100 scudót kapott. A dózse Possevinónak felolvasatott válaszában teljes támogatásáról biztosította a Moszkvába induló pápai követséget, amely, mint hangsúlyozta, meghozza a békét Lengyelország és Oroszország közt, azonkívül nagyban segíti az igaz hit terjesztését. Nem különben jelent hatalmas lehetőséget a követség a kereskedelem felvirágoztatása számára, amely szintén elősegítheti a katolikus vallás meggyökereztetését azon a távoli földön. Possevino viszontválaszában még egyértelműbben fogalmazott: minden keresztény ügylet végső célja – a szövegben szereplő *negoziot* fordíthatjuk ebben az összefüggésben üzletnek is – a katolikus hit terjesztése. A jezsuita írásban is kérte a tanács kedvező válaszát az előterjesztett ügyben, erre azonban azt felelték, hogy nem szokás hivatalos formában rögzíteni, ami élőszóban elhangzott, a kihallgatás jegyzőkönyvét azonban a titkár felolvassa neki, és a szövegét is leírja, ahányszor csak akarja.

Ugyanakkor a tanácsban nem mindenki értett egyet a végleges válasszal. Ezt nem csak a fentebb említett 8 *non sinceri* szavazat mutatja, hanem az is, hogy a második audiencia után az egyik *procuratore di San Marco*, Agostino Barberigo felkereste Possevinót, jelezvén, hogy nem minden tanácsos elégedett a válasszal. A jezsuita sajnos konkrétumokat nem ír, de a körülményes megfogalmazásból kiderül, hogy az elégedetlenség oka, hogy egyesek szerint a Köztársaság nem tesz meg mindent a vallás ügyében.⁶⁷

⁶⁷ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 57–63, 66–67.

A velencei elit, ahogyan a kormányzat is, a többi kormányokhoz hasonlóan nem volt teljesen egységes. Itt is léteztek frakciók, a 14. században például óriási viták voltak azzal kapcsolatban, hogy Velence szerezzen-e a *Terrafermán*, azaz a szárazföldön birtokokat, vagy továbbra is a tengeri terjeszkedést folytassa. A 16. században ilyen, az elitet megosztó kérdés volt a Szentszékhez való viszony; Róma természetesen, különösen a *Tridentinum* után, a zsinati rendelkezések haladéktalan bevezetését szerette volna, illetve nagyobb beleszólásra törekedett az egyházi ügyekbe a Köztársaság területén. Mindez elsősorban nem is egyházi, hanem politikai kérdés volt. A Köztársaság, éppen úgy, ahogyan a többi katolikus karakterét megőrző európai hatalom, féltékenyen őrködött szuverenitása fölött, és nemcsak a belügyeibe nem engedett beleszólni az egyházi intézmények, birtokok, illetve bíróságok útján, hanem ezt a befolyást sokszor a kánonjog előírásainak megszegésével minimálisra igyekezett csökkenteni. Egy olyan állam esetében, amelynek létalapja az európai egyensúlypolitikán nyugodott, és amely a pápaság, a császárság és az oszmán birodalom harapófogójában élt, ez elsőrangúan fontos kérdés volt. Ugyanakkor nem kevés velencei patrícius család lelkesen működött közre úgy a katolikus megújulásban, mint az ellenreformációban, ők tehát a politikai döntésekben is jobban akartak igazodni Rómához. Őket hívták *papalistáknak*. A Szentszékkel való viszony legbiztosabb fokmérője mindazonáltal a jezsuita rendhez való viszony volt. Az arisztokrata családok jó része a Padovába behívott és ott kollégiumot alapító jezsuitákhoz járatta a fiait, nyilván közülük tartozott a Possevinót felkereső Agostino Barbarigo is. Erre célzott tehát a mantovai jezsuitát felkereső tanácsos, amikor azt mondta, hogy néhányan a köztársaság üdvös céljai ellenére nem mindig képesek a jóra. Ugyanakkor árgus szemekkel figyelték a rend minden lépését, amelyet a velenceiek egy tekintélyes része a pápa ügynökeinek és összeesküvőnek tartott, elég csak a jezsuitáknak a Szent Bertalan éji mérsárlásban és a francia vallásháborúban játszott valós, illetve sokszor csak nekik tulajdonított nem mindig pozitív szerepére gondolni.⁶⁸

⁶⁸ GAETANO COZZI, *Venezia barocca. Conflitto di nomi e idee nella crisi del seicento veneziano*, Venezia 1995, 292–302.

A tárgyalások végeztével Sevrigin továbbindult Moszkva irányába, de visszaútja nem volt zökkenőmentes. Például néhány igen kínos körülményre derült fény. Azt még a barbárság jelének lehetett betudni, hogy a követek a pápától ajándékba kapott láncokat pénzzé akarták tenni, sőt még azt is, hogy több alkalommal gúnyosan és viccelődve nyilatkoztak az egyházfőről, Prágában is terjesztve a pletykákat egyes bíborosok törvénytelen fiairól. De az már komolyan gondolkodóba ejtette Possevinót, amit a követség írnokától hallott, hogy tudniillik nemcsak a pápának, hanem a velencei *Signoriának* küldött cári levélre is a százsz választónak írott levél pecsétjét tették rá utólag, következképpen a kereskedelemre vonatkozó cári felajánlkozás szintén nem teljesen hiteles.⁶⁹

A követség kilátásai Grácba érve sem tűntek fényesebbnek. Possevino kikérdezte Miksa császár egykori moszkvai követét, Johann Kobentzlt, aki megerősítette, hogy a cár kegyetlen ember, akiben elveszti a bizalmát, megöleti. Éppen ezért próbálta lebeszélni arról, hogy ajánlólevelet szerezzen néhány fontosabb embertől, mert ez csak növelné az amúgy is betegesen gyanakvó cár bizalmatlanságát. Ugyanakkor jó tanáccsal is ellátta, például, hogy nemcsak küldői, hanem saját maga nevében is ajánlatos ajándékot vinni, illetve, hogy az udvari ceremóniák, összejövetelek Moszkvában sokszor 8–10 órán keresztül is tartanak.⁷⁰ Bécsbe érve újabb kellemetlen adalékokat hallott a követségről. Néhány nő – valószínűleg kurtizánok – miatt, akiket felvettek a kocsijukba, állítólag verekedés tört ki, amelyben Theodor Poppel, az egyik tolmács halálosan megsebesítette Pallavicinót, az olasz tolmácsot. A várható következmények miatt Sevrigin a diplomáciai formáságokat sutba dobva Bécsből érdemi tárgyalások nélkül gyorsan továbbállt Prágába. Ernő főherceggel nem tárgyalt, és Possevinót sem várta be, hanem csak egy levelet hagyott hátra számára. Gyanús azonban, hogy erről az épületes történetről kizárólag Possevinótól hallunk, akinek kezdettől fogva súlyos fenntartásai voltak a követtel kapcsolatban, aki miatt később hosszas

⁶⁹ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 68–72.

⁷⁰ Kobentzl emlékiratát lásd A. J. TURGENIEV (ed.), *Historica Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archívis et bibliothecis deprompta I*, Petropoli 1841, 255–264, és PIERLING, *Un nonce du pape*, 145–146.

magyarázkodásra kényszerült a lengyel királynál. Más korabeli forrás ugyanis nem erősíti meg a Possevino által mondottakat.⁷¹ A történetek miatt Moszkvában meglehetősen negatív képet festett Sevriginről (nem mintha ő nem ugyanezt tette volna vele szemben).

Ami bizonyos, hogy az orosz követ Prágából Lübeck és nem Breslau (Wrocław) felé vette az útját, elkerülve a lengyel fennhatóságú területeket. Báthorytól állítólag nem kapott menlevelet, csak a császártól, tőle viszont Lübeckbe és a dán királyhoz. Possevino nem követhette, mert Pultovba, a lengyel királyhoz igyekezett, és az volt a terve, hogy miután ott végez, még Sevrigin előtt ér Moszkvába (ami nem sikerült). A jezsuita igyekezett minden gyanút eloszlatni, hogy Rómában nem történt semmi a király ellen. A félreértések elkerülése érdekében történt például, hogy Giovanni Madruzzo bíborost, Németország protektorát, aki a birodalmi gyűlésen példamutató módon képviselte a vallás, Rómában pedig a birodalom és a császár ügyét, meghívták az orosz ügyben összehívott kongregációra. Az ott lefolytatott megbeszélésekről Farnese és Commendone bíborostól tájékozódhat, olvashatjuk a királynak írt igen hosszú magyarázkodó levelében.⁷²

Báthory érthető módon bizalmatlanul fogadta Pultovban. Nem csinált titkot belőle, hogy az egész követségesdit értelmetlennek tartja. Szerinte az egészet csak a béke érdekében csinálta a cár, amit az is bizonyít, hogy a pápának küldött levélben egy árva szó sincs a vallásról. Amint nyélbe ütik a békét, el fogja felejtani az egészet, ahogy elődei tették. Possevino rendtársai pedig attól tartottak, hogy egyik rendtársuk kiválasztása veszélybe fogja sodorni a Lengyelországban eddig elért eredményeket, kockára teszi a király nehezen elnyert bizalmát, illetve, hogy az eleve kudarcra ítélt misszió csak ártani fog a rendnek. Nem kellene belekeveredni az ügybe, írta Claudio Acquaviva rendfőnöknek Piotr Skarga.⁷³

A nézeteltérés és a feszültségek másik forrása Caligari visszarendelése volt nem sokkal Possevino megérkezése előtt. Nem lehetett nem össze-

⁷¹ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 74–75, 77.

⁷² Possevino hosszú levelét MPV IV, 683–693.

⁷³ Vö. MPV IV, 646–647/5. jegyzetet.

függésbe hozni e kettőt, és mind Báthory, mind a nuncius megtette ezt. Rómában hiába érveltek azzal, hogy két év szolgálat után haza szokták rendelni a pápai követeket, a király több ellenpélda felsorolásával válaszolt. Caligari is úgy érezte, súlyos méltánytalanság érte, és mindezért Possevinót vádolta. Még három évvel lengyelországi diplomáciai missziója után is igazságtalan vádaskodásokat, hazugságot, Zamoyski ellene folyó aknamunkájának támogatását róta fel neki.⁷⁴ Nem teljesen világos, miért döntött eleve úgy a pápa, hogy a cár és a király közti közvetítést kiveszi a nunciatúra kezéből és a jezsuita rendre bízva, néhány feltevést mindenesetre megfogalmazhatunk.

Caligari kezdettől fogva támogatta a király törekvéseit és kitűnő személyes kapcsolatban álltak még akkor is, ha voltak ügyek, például a király állítólagos válási szándéka Jagelló Annától, amelyek némileg beárnyékolják ezt a viszonyt. A politikailag kívánatosnál közelebb került tehát hozzá, ami a császárnak nyilván nem tetszett. Ne feledjük, Lauro visszahívásában is szerepet játszhatott korábbi Habsburg barátsága. A jezsuita rend, amelynek irányítása végső soron a pápa kezében volt, biztosíthatta a kívánatos távolságot mind a királytól, mind a császártól, és garantálhatta a pápai akarat maradéktalan végrehajtását. (Mint látni fogjuk, végül nem egészen ez történt). Caligari utóda Alberto Bolognetti lett. Választása logikus lépés volt XIII. Gergely részéről, mivel Bolognetti velencei nunciusként évek óta szoros együttműködésben ügködött lengyelországi kollégájával a liga tető alá hozásán. Pontosan és részletekbe menően ismerte tehát azt az ügyet, amelynek továbbvitelére kiszemelték.

Bolognettinek az instrukciójában foglaltaknak megfelelően segítenie kellett Possevino moszkvai misszióját. Mindenben vele kellett egyeztetnie, és külön hangsúlyozták azt is, hogy el kell oszlatnia a király gyanúját a jezsuita küldetésével kapcsolatban. Segítenie kellett a császár és a király közti béke tető alá hozása érdekében is. Itt Szatmár és Németi hovatartozása, illetve a határvonallal kapcsolatos vitára és tárgyalásokra kell gondolni. Ebben együtt kellett működnie a prágai pápai nunciussal.

⁷⁴ MPV IV, 599, 642–643, 646, 737. Zamoyski áskálódásairól és az ügyben a királynak írt leveléről *uo.*, 759, 760–761.

Az instrukció azt is egyértelművé tette, hogy mindez egyetlen dolognak, a török elleni harcnak van alárendelve.⁷⁵

Possevinónak ezek miatt jelentős ellenszéllel kellett megküzdenie júliusban Pultovban. A ligáról folytatott eszmecsere sem a Szenszék által kívánt irányban indult, Báthory ugyanis szkeptikus maradt az esélyeket illetően. Szerinte az oszmán birodalomtól elválasztó hatalmas távolság és a tatárok valószínűtlenné tesznek egy jelentősebb déli irányú orosz katonai akciót. Korábban egyébként már kifejtette Caligarinak, hogy velük csak fegyveres erővel lehet szót érteni. Possevino javaslata egy Volgán keresztül a Kaszpi-tenger irányában indított támadásról lehetetlen vállalkozás. Egyedül a Don vonalában, Azov ellen indított vállalkozás kecsegtetne sikerrel. Arra a felvetésre, hogy a kazanyi és asztrahanyi tatárok alávetése után ezt a krímiekkel is meg tudná tenni a cár, azt válaszolta, hogy ezek nem ugyanazok a tatárok, hanem jóval erősebbek, és a Krímben jelentős török helyőrségek és erődök vannak tüzérséggel felszerelve. Arra a felvetésemre, olvashatjuk, hogy néhány évvel korábban, amikor Kászim pasa sikertelenül próbált a Don és a Volga folyók összekapcsolásával egy új útvonalat nyitni és a térség kereskedelmét magához ragadni, azt válaszolta, hogy a török kudarc oka nem az oroszok vitézsége, hanem a tatárok ellenkezése volt.

A másik, a tatárok ügyéhez kapcsolódó felvetés a már az előző évszázadban is felmerülő szövetségi terv volt a törökök halálos ellenségével, Perzsiával.⁷⁶ A legfőbb probléma ebben az esetben is a távolság; a király egy megbízható cserkesz szolgájától beható földrajzi ismereteket szerzett arról a területről. A cserkeszek, mondta, a svájciak mintájára kantonszerű szövetségben élnek, és hol a szultán, hol a sah, hol a cár szolgálatába szegődnek. Csak rajtuk keresztül lehet eljutni Perzsiába. Ráadásul az arra vezető főbb településeket a török elfoglalta, tehát csak jelentős kerülővel lehet eljutni a perzsa királyhoz. A király tehát alaposan lehűtötte Possevino lelkesedését, a cár áttéréséről azt mondta, hogy egy

⁷⁵ *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1582* (MPV V/1), ed. a LUDOVICO BORATYNSKI–EDWARD KUNTZE–CZESLAW NANKE, Cracoviae 1923–1933, 6–7.

⁷⁶ Ennek jól adatolható magyar vonatkozása Mátyás király és Uzun Haszán követváltása és tárgyalásai. Vö. TARDY LAJOS, *Régi magyar követjárások Keleten* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11), Budapest 1971, 35–62.

olyan bűnös és véreskezű ember aligha fog katolizálni, a békéről pedig, hogy szerinte nem akarja igazán, amit az is mutat, hogy még mindig nem tért vissza követe, Krzysztof Dzierzek, akit több mint egy hónapja küldött Moszkvába, jóllehet az egyhónapos fegyverszünet tegnap (július 5.) lejárt. Ennek ellenére egyáltalán nem zárkózott el az oroszokkal való megegyezés, és a török elleni háború elől.⁷⁷

Néhány nappal később fény derült Dzierzek késlekedésének az okára. Báthory Kristóf erdélyi vajda, akit öccse, a lengyel király távolléte miatt Erdély kormányzásával bízott meg, az év májusában meghalt. A hír Moszkvába már úgy jutott el, hogy a király is halott, ezt pedig arra akarták felhasználni, hogy támadást indítsanak az elvesztett területek visszaszerzésére.

Miután Dzierzket végre-valahára útjára bocsátották, és hazaérkezett, Possevino részletesen kikérdezte. A követ beszámolt viszontagságairól: miután megérkezett az orosz fővárosba, bár fél óra elegendő lett volna szállása elfoglalásához, hatvan lovas katona 9 órán át kísérette a sikátorokban, és a szállás elfoglalása után is 12 napig szinte hermetikusan elzárták a külvilágtól. Megerősítette a cár kegyetlenségéről szállongó híreket; mindenki retteg tőle, a feleségeit havonta cseréli, akire ráun, kolostorba száműzi. Sokan azt hiszik, hogy a kegyetlenségeket nem szívből követi el, és inkább azt akarja, hogy szentnek tartsák, ezért naponta többször is templomba megy. Az is igaz, hogy a lengyelekről, illetve a lengyel királyról hasonló hírek terjednek, hogy rosszabbak a mohamedánoknál, a lengyel király pedig egy vérivő szörnyeteg.⁷⁸

Dzierzek beszámolójából látszik, hogy a küzdelem nemcsak a hadszíntéren és a diplomáciában, hanem a propaganda szintjén is zajlott. A király a háború kezdetekor igen szigorú cenzúrát vezetett be, többek közt halálbüntetést helyezve kilátásba azoknak a kiadóknak, akik ellenséges szellemű, értsd oroszpartí vagy lengyel, illetve Báthory-ellenes műveket adnak ki. A cár egyik, alább bővebben idézendő levelével azonban kivételt tettek. Űgyesen aknázza ki a királyi propaganda azt is, hogy 1561-ben Temrijukovna cárnő személyében a cár egy mohamedán cser-

⁷⁷ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 94–97, MPV IV, 707–709.

⁷⁸ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 107–108.

kesz nőt vett feleségül. Ennek a harcnak a része volt az is, hogy a király a vitás kérdések eldöntése és a keresztény vér kímélése céljából, mint látni fogjuk, személyes párviadalt ajánlott.

A tárgyalások nehezek ígértek. Báthorynak három követelése volt, Livónia átadása, a háborús költségek megtérítése és a határ menti orosz várak lerombolása. A cár néhol kioktató, néhol gunyoros hangnemmű hosszú, Báthoryt hol Abimelekhez, hol Szenaheribhez hasonlító június 29-ei keletű levélben válaszolt. Felpanaszolta, hogy követeinek nem adta meg a tiszteletet, kereskedőként kezelte őket, miközben magának szinte istennek kijáró tiszteletet követelt. Házsártos feleség módjára hánytorgatta fel azt a sok sérelmet, amelyet a királytól kellett elszenvednie. De nem kímélte az elődöket sem, akiknek azt hányt a szemére, hogy amikor a lutheránus pestis felütötte fejét Livóniában, amely természetesen apja jogán az övé és nem a lengyeleké, ő önzetlenül segédkezett a katolikus vallás megvédésében, amit István elődei azzal háláltak meg, hogy maguknak követelték Livóniát. A királyra, aki halatlan szemtelenséggel azt is követeli, hogy az ellene viselt háborúja költségeit térítse meg, azonban le fog sújtani az isteni büntetés. Az Abimelekkel kezdett bibliai példák Maxentius császárral folytatódnak, aki, mint tudjuk, a Milvius hídnál vívott híres csatában vereséget szenvedett Nagy Konstantintól, akinek a csata előtt Krisztus nevének két első betűje jelent meg az égen. Ő is egyedül Istenbe veti a reménységét. Ezzel zárul a levél.⁷⁹ Természetesen elutasította a feltételeket, színpadiasan hozzáfűzve, hogy a következő 30–40 évben nem óhajt lengyel követeket fogadni udvarában.

A király a cár levelének hosszára hivatkozva egy annál sokkal hosszabb levélben válaszolt augusztus 2-án. Ő természetesen a cárt vádolta meg hitszegéssel, a követek rosszul tartásával, a békefeltételek körüli manipulációval, illetve elfogadhatatlan feltételekhez való ragaszkodással. A válaszadás mindenre kiterjedő részletességére jellemző, hogy a barbárként kezelt cárt Livónia ügyében, amelyet az ősei jogán magának követelt, még a hűbéri jogról is kioktatta. Közben nem fukarkodott a

⁷⁹ *Supplementum ad Historica Russiae Monumenta ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta*, Petropoli 1848, 2–6.

sértő megjegyzésekkel (amelyben egyébként a cár levele sem szűkölködött): „Te hóhér és nem király vagy, a tieden úgy uralkodsz, mintha nem emberek, hanem vadállatok lennének, és úgy véled, hogy máshol is az a szokás, amit te Moszkvában megszoktál, holott ez messze nem így van.” Ezután a király kötelességéről oktatja ki. A cár megvető szavaira, hogy tudniillik nem királyi vérből származik a következő nem éppen hízelgő, ámde csattanós választ adta: „Jóllehet nem születünk királynak, mégis királyságot nyertünk, neked azonban ez igen nehezen sikerülne, ha nem kaptad volna a születésseddel, mert e nélkül semmilyen országod nem lenne, minthogy erkölcsöd inkább egy pásztoréhoz vagy rablóéhoz hasonlítanak.”⁸⁰ Nem hagyta szó nélkül a cár származásával kapcsolatos pletykákat sem, őseit a tatárok lovászának titulálva, akik lóról leszálló uruk zsámolyául szolgáltak, lótejhez pedig úgy jutottak, hogy hol a gazdájuk szájáról lecsorgó, hol a lovuk sörényére hulló cseppeket nyalogatták fel. Végül miután a sértést sértéssel viszonzva fáraónak, Heródesnek, Nerónak, Káinnak nevezte ellenfelét, párbajra hívta ki, persze ha férfi vagy, olvashatjuk, és ha megbízol az istenítéletben, legalább útját állhatjuk a keresztény vér további ontásának.⁸¹

A lengyel királynak terve megvalósításához a kölcsönös sértéseknél és a párbajnál sokkal nagyobb szüksége volt azonban a békére és az oroszok katonai vagy anyagi segítségére. Követeléseiben azonban sokkal nagyobbak voltak annál, amit Possevino leírt. Májusban az orosz követek tudomására hozta, hogy a békéért cserébe nemcsak egész Livóniát, hanem Pszkovot, Novgorodot, és Szmolenszket követeli. Ennek fényében Possevino jelenléte felbecsülhetetlen segítséget jelentett a cárnak. Mivel a cár tisztában volt azzal, hogy Róma számára a katolikus hit terjesztése minden háborúnál fontosabb, arra számított, hogy a pápa nem fogja tá-

⁸⁰ „*Tu carnifex hominum non princeps, qui tuis non ut hominibus, sed veluti bestiis imperas ac censes ubique eam in rebus agendis rationem esse, quae tibi in Moscovia familiaris est, quin alia longe est... Nati nos etsi rege non simus regnum tamen obtinemus, tibi vero id assequi difficillimum fuisset, nisi ita ut es, natus fuisses; sine eo enim ad nullum principatum pervenisses, quin te potius mores tui aut pastorem aut praedonem effecissent.*” TURGENIEV, *Historica Russiae Monumenta*, 346, 348. A levelet hosszú kivonatokban közli SZÁDECZKY LAJOS, *Báthory István emlékirata a muszka cáárhoz 1581-ben, Századok* 18 (1884) 511–517.

⁸¹ TURGENIEV, *Historica Russiae Monumenta*, 349–350.

mogatni a fegyvercsörgetést, így Báthory kénytelen lesz kevesebbel is beérni. A cár idézett levele ennek szellemében íródott.

A jezsuita végre augusztusban Moszkvába érkezett. IV. Iván személyesen is meggyőződhetett arról, hogy a Szentszék tényleg küldött követet, az övéi ugyanis azt állították, hogy senkit nem fog jönni Rómából, Possevino tehát egy ideig orosz szempontból hivatalosan nem is létezett. Értékes ajándékokat vitt magával, bár egy kissé kínos volt, hogy hozott egy levelet a már évek óta halott Anasztázia cárnénak. Egy értékes festményt pedig, amelyen a szent család volt látható a szinte teljesen meztelen Keresztelő Szent János társaságában, az utolsó pillanatban tartotta vissza, hogy elkerülje a jóval konzervatívabb ízlésű cári udvar felháborodását. Végül átadta az 1439-es firenzei zsinat határozatának egy példányát, ha esetleg a cár elfelejtette volna, mit is várnak tőle valójában Rómában.

A zsinat ügyének felhozatala nem volt előzmények nélküli. Iván fentebb idézett levelében, miközben keresztény vér ontásával vádolta meg, ahelyett, hogy a török ellen harcolna – a pápának címzett levelében ugyanezeket a vádakokat sorolja –, előhozakodott az ortodox vallás üldözésének vádjával is, a firenzei zsinat sajátos interpretációja formájában. Állítása szerint a római katolikus vallás és az ortodox vallás azonos alapokon nyugszik, amit a firenzei zsinat bizonyít. Éppen ezért érthetetlen a számára, hogy miért üldözik az ortodox hitet Livóniában, és miért terjesztik a katolikust, amikor e kettő tulajdonképpen egy és ugyanaz? Ezzel a Firenzében létrejött egységet semmisíti meg a király, aki a katolikus vallás terjesztőjének és védelmezőjének szerepében tetszeleg.⁸²

Possevino tehát megkezdte a tárgyalásokat. Beadványában gyakorlatilag megismételte Báthory követeléseit, illetve reflektált a cár levelére. A legfontosabb kérdés azonban számára nem Livónia hovatartozása, hanem továbbra is a katolikus vallás terjesztése és a török elleni háború volt. Ezért hivatkozott arra a beadványban, hogy ha nem lesz béke, akkor a király nem tud az oroszokat is fenyegető perekopi illetve nogaj tátarok ellen vonulni. A vallás kérdésében úgyesen fordította meg a cár

⁸² Vö. *Supplementum ad Historica Russiae Monumenta*, 5.

érvelését. A firenzei zsinat – ahol a keleti egyház bizánci császár által küldött püspökei a katonai segítségnyújtásért cserébe elfogadták az uniót, amely a gyakorlatban a pravoszláv egyház alárendelését jelentette Rómának – megvalósította az uniót. Tehát a katolikus hit szabadon gyakorolható, terjeszthető, Livónia pedig egyházi szempontból nem Lengyelországhoz, hanem a rigai püspökhöz tartozik, akit nem a lengyel király, hanem a pápa nevez ki. Tegyen tehát konkrét lépéseket, ahogy a lengyel király is, aki Polockban kollégiumot alapított, és tisztázza magát azok alól a vádak alól, amelyek szerint Livóniában és Polockban az oroszok (nyilván az unió jegyében) legyilkolták az összes katolikust.

Possevino a béke és a katolikus vallás ügyét összekapcsolta Svédország és Oroszország viszonyának rendezésével. Említettem, hogy az oroszok lekötöttségét kihasználva a svédek is támadást indítottak Livóniában és Litvániában. Bár Báthory szövetséget ajánlott, III. János svéd király mégis úgy döntött, egyedül kaparja ki magának a gesztenyét, tekintet nélkül a feleségeik révén fennálló rokoni kapcsolatra. A lengyel király ennek ellenére nem volt ennyire szűkkeblű, a leendő békebe be akarta vetetni sógorát is. A cár érdeklődésére Possevino elmondta, van felhatalmazása a pápától a tárgyalások folytatására. Ezt hitetlenkedve hallgatták, mint ahogy azt a kissé magabiztos nyilatkozatot is, miszerint a svéd király határozott ígéretet tett a lutheránusok kiűzésére az országából. A svédekkel való megegyezés legfőbb akadályá a határozott orosz álláspont volt, mely szerint a svéd király a cár hűbérese, hűbéressel pedig nem szokás tárgyalni.⁸³

A cár húzta az időt, Báthory csapatai Pszkovot ostromolták, kevés sikerrel. A több mint tízezer főt számláló helyőrség az igen jól megerősített városban szívósan kitartott. Az oroszok ráadásul számottevő tüzéséssel is rendelkeztek. Erről az októberben elbocsátott Possevino személyesen is meggyőződhetett. És a helyzet csak súlyosbodott, az ostromló sereg éhezett, fázott és zúgolódott. Úgy tűnt, megfordul a hadiszerencse, és Pszkov alatt a győzelem a cáré lesz. A lengyel rendek is háborogtak, nem tetszett nekik a téli hadviselés, amely csak azt a pénzt

⁸³ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 115–121.

nyeli, amelyet olyan nehezen szavaztak meg. További folyósításról pedig nem nagyon akartak hallani.⁸⁴

Az álláspontok tehát nem közeledtek, mindkét fél a maga jogát hangsúlyozta. Diplomáciai szempontból azonban most a cárnak volt előnyös helyzetben, és ezt igyekezett maradéktalanul kihasználni. Arra számított, hogy Possevino mindent meg fog tenni, hogy a szent ügy érdekében követelése mérséklésére bírja a királyt, hogy elégedjen meg Livónia egy részével, az orosz erődök lerombolását és a hadisarc fizetését pedig felejtse el. Possevino októberben több alkalommal is tárgyalt a királlyal; felhívta a figyelmét, hogy Svédországot, amely már Narva ostromát készíti elő (amelyet 1581 végén sikerült elfoglalnia), megsértve ezzel a lengyel érdekszférát, nem lehet kihagyni a rendezésből, már csak azért sem, mert a Zsigmond lányával, Jagelló Katalinnal adott jegyajándékként, és a Zsigmond Ágostnak nyújtott kölcsönökért cserébe a svédek Livónia jövedelmeit követelték biztosítésként. Ezért a legjobb az lenne, ha kiadná a régóta követelt 120 ezer tallér jegyajándékot a szintén ígért várrakkal egyetemben, mivel a svédekkel való viszállyából egyedül a cárnak fog profitálni. A lengyel lovasság különben sem alkalmas a várostromra. Nyugodjon tehát bele, hogy nem fogja tudni egész Livóniát megszerezni, és elégedjen meg azzal, hogy megalázta a vele pökhendien viselkedő cárt. (Íván ugyanis gögösen szomszédnak titulálta Báthoryt, aki az ilyenkor szokásos testvér megszólítást nem érdemelte ki, mivel egy török vazallus országból érkezett, aminek a cárnak diplomatái a király hatalomra lépésekor gondosan utánanézték, és nem tekintették egyenrangú félnek.)⁸⁵ A hadsereg vezetőit pedig arra emlékeztette, hogy a háború eredeti célja nem a cárnak ellen irányult, hanem hogy megmutassa, milyen könnyű behatolni Ázsiába, és hogy ez alkalom adtán lehetőséget ad nagyobb vállalkozások indítására.⁸⁶

⁸⁴ Az ostromról források közlésével vö. *Báthory emlékezete*, 354–363.

⁸⁵ A svédek és a lengyelek mellett a dánok is kaptak a livóniai koncából. Ehhez akkor jutottak, amikor Kettler nagymester áttért a lutheránus hitre és világi birtokká alakította Kurlandot, cserébe pedig kénytelen volt Livóniát a lengyeleknek, Észtországot a svédeknek, Ösel szigetét pedig a dánoknak átengedni. HORST RABE, *Reich und Glaubenspaltung. Deutschland 1500–1600*, München 1989, 308.

⁸⁶ Possevino megbeszéléseiről lásd MPV V/1, 80, 101–105, 113.

A lengyel király meglehetősen dühös volt, hogy a keze meg van kötve és kissé csalódott a pápai közvetítésben. Többet várt és többre számított. Possevino hideg érzévei előtt azonban meg kellett hajolnia. Egy újabb levelet írt a cárnak változatlan feltételekkel, amelyet az természetesen nem fogadott el, a diplomáciai csatornák azonban nyitva maradtak és kompromisszumos megoldásként a két fél megbízottai a határon, Jam Zapolskban december közepén összeültek.⁸⁷

A legtöbb veszténivalója Báthorynak volt; bár két háborúban is győzött, erői kimerültek, képtelen lett volna egy újabb háborúra. Az a veszély fenyegette, hogy ha nem egyezik meg, még a trónját is elveszti. Hogy ez utóbbi mégsem következett be, tudniillik, hogy a cár, de főleg a svédek és a császár nem használta ki meggyengült katonai erejét, annak fő oka Báthory Portával ápolt szoros, de feszültségektől nem mentes viszonyában rejlett. Ez tartotta vissza a király lengyelországi ellenzékét is, hogy határozottabb lépéseket tegyen tróntól való megfosztására. Ugyanakkor a potenciálisan sokkal nagyobb erőforrásokkal rendelkező cár azt kockáztatta, hogy ha elhúzódik a konfliktus, Svédország lesz az abszolút nyertes. Az alig egy hónapnyi tárgyalás után megszülető béke egy hosszú, több évtizedes háborús periódust zárt le, és egyértelmű lengyel sikert hozott, még akkor is, ha Báthorynak engedményeket kellett tennie. De ami a legfontosabb volt, jó egy évszázadra visszavetette az orosz nagyhatalmi törekvéseket a térségben. A béke igazi tető alá hozója nem Possevino – a teljhatalmú megbízást nem is rá bízták –, nem a pápai közvetítés, de még csak nem is a lengyel diplomácia, hanem Svédország volt, amely kihasználva a két fél viaskodását, egyre nagyobb szeleteket hasított ki mindkét fél rovására az északi területekből. Az északi ország kihasználva a két, egymással viaskodó fél lekötöttségét, elfoglalta Oroszország egyetlen nyugati kikötőjét, Narvát Livónia egy részével együtt. Ezzel Lengyelország egy újabb hatalommal került szembe; a rendek a királytól a svédek elkergetését követelték, csakhogy a háborúra nem voltak hajlandóak pénzt adni. Báthory meg-

⁸⁷ Possevino javaslatait és a király válaszait vö. PIERLING, *Un nonce du pape*, 196–214. A békéről PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 115–154, aktái TURGENIEV, *Historica Russiae Monumenta*, 74–100. A tárgyalásokról magyarul *Báthory emlékezete*, 254–263.

próbálva kihúzni a probléma méregfogát, alternatív megoldással állt elő. A dinasztikus politika jól bevált eszközehez nyúlva unokaöccsei, Báthory Boldizsár, illetve Báthory Zsigmond és Vasa Anna házasságát kezdte előkészíteni. Ezzel a házassággal valamelyik Báthory kapta volna a livóniai hercegséget. A terv nem nélkülözte a preventív jelleget, a Prágában megjelenő svéd követek ugyanis arról tárgyaltak, hogy Habsburg Károly stájer főherceg egyik lányát a svéd trónörökshöz, Vasa Zsigmondhoz, míg a svéd király lányát, Annát Ernő főherceghez adják. Ezzel Báthory harapófogóba került volna. A házasság tervével egy újabb problémához értünk el.⁸⁸

Az örökösödés kérdése a király uralmának egyik neuralgikus pontja volt. Ismeretes, hogy Jagelló Annával kötött házasságából nem származott gyermek. Felesége túlságosan is koros volt a gyermekáldáshoz, bár a Lengyelországba érkező tájékozatlan Caligari először optimistán nyilatkozott, amikor azt írta haza Rómába, hogy Jagelló Anna és férje reménykednek a gyermekáldásban, aminek megvan az esélye, végtére is vannak példák, hogy előrehaladott korban lévő matrónák gyermeket szültek. A házaspár azonban legendásan rossz viszonyban volt, ezért Caligari nem sokkal optimista hangvételű levele után már arról az aggasztó hírről számolt be, hogy a király el akar válni feleségétől. A nuncius először azt hitte, a terv Zamoyskitól, illetve a krakkói és kujáviai püspököktől származik. Nem sokkal később azonban már azt írta Rómába, hogy a terv a legmagasabb helyről, magától a királytól eredt. Sőt, azt rebesgették, hogy Erzsébetet, IX. Károly francia király özvegyét szándékszik nőül venni. Amikor a nuncius rákérdezett a válási szándéokra, a király kitérően válaszolt. Máig nem is tudjuk, mi volt a véleménye. Gyanítható, hogy csak tesztelni akarta a reakciókat, mivel a terv kivitelezése egy sor nehézségbe ütközött. Először is, a kis- és középnemesség, a *szlachta* azzal a feltétellel választotta meg a szenátusban mindössze egy szavazatot kapott királyt, ha feleségül veszi Jagelló Annát. Így ugyanis nemzeti jelöltté vált, ami a nemesség nagy tömegei szemében a legitimációját adta. Ezt elvesztette volna a válással. A Szentszék is ellene volt: ta-

⁸⁸ FRANKÓI VILMOS, *Egy jezsuita diplomata hazánkban*, Katholikus Szemle 16 (1902) 588–589.

lán ez volt az egyetlen igazi vitás pont a király és Caligari közt, aki egyértelműen értésre adta, mindent meg fog tenni, hogy megakadályozza a lépést.⁸⁹

Első látásra nehezen érthető Róma álláspontja. Báthory több alkalommal jelét adta annak, hogy elkötelezett mind a török elleni háborúban, mind a katolikus vallás terjesztésében, két olyan kérdésben, amely elsőbbséget élvezett a Kúriánál. Ha a válással szabaddá vált király a francia király özvegyét veszi el, megoldódott volna egy kevésbé előtérben lévő, ámde Báthorynak sok gondot okozó konfliktus. A francia királyok ugyanis Henrik lemondása ellenére fenntartották jogigényüket a lengyel trónra, és nem ismerték el törvényes királynak Báthoryt. Az 1577-ben Rómába érkező Uchańskit francia tiltakozás várta, még azt is meg akarták akadályozni, hogy a pápa fogadja az új lengyel uralkodó hivatalos tisztelgésre érkező követét.⁹⁰ A házassággal tehát mind Báthory, mind a Valois-k nyertek volna. Csakhogy a franciák a flandriai háborúban a lázadókat támogatták a Habsburgokkal szemben, a házasság pedig az ő, rajtuk keresztül pedig a németalföldi felkelők pozícióit erősítették volna. Ezt Prágában és Madridban igen rossz néven vették volna. Bonyolította a helyzetet, hogy, mint fentebb már utaltam rá, a svédek szintén jogigényt támaszthattak a trónra, hisz testvére, Katalin III. János svéd király felesége volt, fiúgyermeké Vasa Zsigmond pedig potenciális lengyel király, akinek egy Habsburg főhercegnővel való házasságáról éppen a svédekkel kibontakozó konfliktus idején kezdtek el tárgyalni.⁹¹ Ez magyarázza Báthory fentebb említett tervét Vasa Annával, Zsigmond svéd herceg testvérével kapcsolatban.

⁸⁹ A válasról: MPV IV, 371, 374, 376, 377, 382, 386, 398, 434, 509, 558, 559, 561, 577.

⁹⁰ Az audienciáról és a francia tiltakozásról: MPV IV, 157–162; *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1583* (MPV VI/2), ed. EDWARD KUNTZE, Cracoviae 1938, 687/6. jegyzet; ERNST CHARRIÈRE (ed.), *Négociations de la France dans le Levant au XVI^e siècle IV: 1581–1589*, Paris 1860, 148, 159, 160–161, 163–164. Az Uchański által elmondott beszédet lásd Biblioteca Vallicelliana (BV), N34, fol. 162r–163r: Ebben kizárólag vallási kérdésekről, illetve a király ez irányú elkötelezettségéről olvashatunk, az instrukciónak részét képező törökellenes tervekről nem történik említés. Ezt a követ valószínűleg egy titkos vagy magánaudiencián mondta el.

⁹¹ MPV IV, 510.

Livónia és a svéd háború ügye tehát szorosan kapcsolódott az örökösödés egyre égetőbb kérdéséhez is. A Báthoryak uralkodó dinasztiaként természetesen meg akarták tartani királyságukat családjuk számára. Az utódláson keresztül pedig elérkeztünk az erdélyi fejedelemség biztonságának a kérdéséhez. Lengyelország megfelelő diplomáciai és katonai oltalmat adhatott a vele tulajdonképpen perszónálunióban lévő erdélyi fejedelemségnek, például háború esetén. A dinasztikus szál elszakadása viszont nehezebb helyzetbe hozhatta volna ezt az oszmán vazallus tartományt, amelyet Szinán nagyvezír folyton azzal fenyegetett, hogy beglerbésséggé alakítja. A lengyel királyság megtartása az erdélyi fejedelemségen keresztül ugyanakkor Magyarország felszabadításának, a török belátható időn belül remélhető kiűzésének a záloga is volt, ami például egy a fejedelemséghez semmilyen szinten nem kötődő Vasa király számára már nem lett volna magától értetődő.⁹²

A livóniai problémának azonban volt egy vallási aspektusa is. Kettler nagymester lépésének köszönhetően részben már lutheránus volt. A svédek térnyerése, akik szintén lutheránusok voltak, és a háború elhúzódása a protestantizmus további térnyerésével fenyegetett. Possevino ezért akarta minél gyorsabban tető alá hozni a svéd–lengyel békét. Békében a jezsuita kollégiumok is hatásosabban tudták volna kifejteni a hatásukat, és terjeszthették volna keleti irányban a katolicizmust. Az orosz–lengyel béke után a svéd–lengyel, illetve a svéd–orosz béke megvethette volna az alapját a Habsburg–Báthory békének is. A kelet–közép-európai, illetve az északi békék pedig egy hatalmas erőforrások fölött rendelkező oszmánellenes koalíciót hoztak volna karnyújtásnyi közelségbe. Érthető, hogy a Szentszék mindent megtett, hogy a király bizalmát végül teljesen elnyerő Possevino missziói sikerrel járjanak. Ez magyarázhatja azt is, hogy a nunciatúrákat tulajdonképpen a jezsuita alá rendelték, aki a pápa egyszemélyes megbízottjává lépett elő.⁹³ Mindezt veszélyeztette a király makacskodása a svéd ügyben: ez részben érthető volt a rendeknek tett esküje miatt, másrészt személyes okokból.

⁹² Ez a kevésbé hangsúlyozott perszónáluniós viszony ugyanakkor fordítva, Lengyelország számára is felvetette annak a lehetőségét, hogy jogot formáljon a fejedelemségre, ami a tizenöt éves háborúban be is következett. Vö. a 623. jegyzetet.

⁹³ A békéket illető erőfeszítésekről vö. MPV V/1, 298, 308–309, 409, 504.

Követét III. János király pimaszul, sőt arrogánsan fogadta. Kifejtette, hogy ha felesége sírva borulna a lábai elé, akkor sem adna vissza az általa megszállt livóniai területekből nemhogy egy falut, de még egy talpalatnyi földet sem, ha pedig a cár békét akar, adjon neki annyi területet, amennyit Báthorynak. Mit adhat nekem a lengyel király? – kérdezte gőgösen. Ékszereket? – talán adja oda végre a feleségem jegyajándékát, amivel tartozik. Egy másik alkalommal kifejtette, hogy inkább kihúzatja az összes fogát, minthogy visszaadja az elfoglalt területeket. Mit adna a király cserébe értük? – kérdezte gúnyosan – magyar bort? Azt úgyse adna.⁹⁴ A királynak le kellett nyelnie a sértéseket, már csak a Szentszék miatt is, amely reménykedett a svéd misszió sikerében.⁹⁵ A svéd király pozícióját nemcsak Narva erősítette, amelynek elfoglalásával fontos kikötőt szerzett a Baltikumban, hanem az angolok is.⁹⁶

⁹⁴ MPV V/1, 432–433, 453.

⁹⁵ LUKÁCS LÁSZLÓ S. I., *Die nordischen päpstlichen Seminaren und P. Possevino 1577–1587*, AHSI 27 (1955) 33–94.

⁹⁶ Az angolok különleges kereskedelmi koncessziókat eszközöltek ki IV. Iván orosz cártól, ezért a háborúban a németalföldiekkel együtt őt támogatták Báthoryval szemben. A tengerszorosok nyitva tartása érdekében jó viszonyt ápoltak a svédekkel és a dánokkal is, két szinten protestáns hatalommal, akiknek, mint láttuk, vitás és elrendezetlen ügyeik voltak a lengyel koronával. Ez nem kerülte el a Szentszék figyelmét sem, amely segitendő a németalföldi felkelők elleni harcot, támogatta a balti gabonakereskedelem blokádját. A lengyel gabonát szinte kizárólag Gdańskban hajózták be. Itt tömörültek az angol és németalföldi kereskedők is. A város protestáns, Báthory ellenes, és Habsburg párti volt. Livónia nagy részének visszafoglalása azzal kecsegtetett, hogy a lengyel király segítségével sikerül megtörni Gdańsk monopóliumát és a kereskedelmet átirányítani egyéb, királyi ellenőrzés alatt álló kikötőkbe. Így a korona nagyobb bevételhez juthatott volna, másrészt kontroll alá került volna a gabonakereskedelem. Mondani se kell, hogy ez az összes, térségben érdekelt hatalom érdekét sértette, viszont erősítette volna a lengyel királyság pozícióit. A Szentszék pedig azt remélte, hogy ennek segítségével a spanyol királynak sikerül végre térdre kényszeríteni a lázadó németalföldi tartományokat. 1582 elején Don Guillén de San Clemente prágai spanyol követ egy megbízottja Báthorynál járt és állítólag ajánlatot tett, hogy a spanyol király pénzén vásárolja fel az összes Danzigba behajózandó gabonát azzal az ürüggyel, hogy raktárakat akar felállítani egy tatár, orosz vagy svéd támadás esetére. Vö. MPV VI/2, 696. A spanyol ajánlatról MPV VI/2, 157. Később kiderült, hogy a spanyol tárgyalt ugyan, de semmilyen hivatalos levelet nem hozott és nem volt felhatalmazása. A terv megvalósulása esetén Báthory a rendektől független és a háborúra fordítható jövedelemhez jutott volna. Gdańsk esetében viszont Habsburg érdekek sérültek, pedig az ő részvételük nélkülözhetetlen volt, még akkor is, ha a császár részvételével a ligában, legalábbis első körben, nem számoltak.

Sőt, Báthory abban sem lehetett biztos, hogy III. János nem vet szemet újabb, ezúttal már lengyel uralom alatt álló északi területre. Possevino mindezt a makacskodó király emlékezetébe idézve feltette a szóno ki kérdést: ki lesz az újabb háború haszonélvezője? Kétség sem férhet hozzá, hogy a török. Szigetvár 1566-os elesét hozta fel példának, amely hasonló helyzetben történt, amikor Szülejmán szultán János Zsigmond választott magyar király és II. Miksa császár háborúját kihasználva két újabb fontos várral bővítette az oszmán védelmi rendszert. A király végül meghajolt a hideg észérvek előtt.

Báthorynak nem volt túlságosan nagy a mozgásteret. A Szentszéken kívül igazában véve csak az oroszokban reménykedhetett, akikben viszont nem bízott. Ha a cár szemszögéből nézzük az 1580-as évek közepét, arra jutunk, hogy érdekelt volt az orosz–lengyel békében, ellenérdekelt volt a svéd–lengyel békében, és nem volt érdekelt a török elleni háborúban. Ez magyarázza, hogy Báthory miért foglalkozott olyan rögeszmésen az orosz trón megszerzésével IV. Iván halála, 1584 után, illetve miért próbálta évekkorábban dinasztikus házassággal egyesíteni a Báthoryakat és a Rurikokat. Az 1581 júniusában általa beterjesztett békefeltételek 4. pontja unokahúga, Báthory Grizeldisz és az orosz trónörökös (Ivánnak azonban már volt felesége, ezért lehet, hogy Fjodorról van szó), illetve a király leendő gyermeke(!) és a cár egyik lánya közötti kettős házasság tervét tartalmazta.⁹⁷

A cár azonban a békekötés után nagyon feledékenynek bizonyult, különösen a törökellenes ligát illetően. Nem nagyon akart a tatárok ellen menni (akik 1571-ben felgyújtották Moszkvát), hanem ellenkezőleg, azt várta, hogy az első csapást Báthory mérje. A törökök ellen pedig csak úgy volt hajlandó hadba szállni, ha előtte egész Európa összefog. Az ő oszmánellenes szövetsége ugyanis nemcsak Lengyel-, Német-, Fran-

⁹⁷ MPV IV, 679, ill. MPV V/1, 265. A tervnek volt némi realitása, ugyanis Rigában élt szoros felügyelet alatt Mária, Vladimir Staritszkij herceg lánya, Dmitrij cárevics, illetve Fjodor cár másodunokatestvére, aki Magnus dán hercegnek, IV. Iván cár rokonának, vazallusának és Livónia királyának az özvegye volt. Borisz Godunov 1585-ben Jerome Horsey angol ügynök segítségével megszöktette, Moszkvába hozatta, ahol Marfa néven a Szentháromság kolostorba zárták. GEORGE VERNADSKY, *The Tsardom of Moscow I: 1547–1682*, New Haven and London 1969, 169.

cia-, Spanyolországot és Velencét, hanem Angliát, Dániát és Svédországot is magában foglalta volna. A felsorolt országok követségeivel Moszkvában akarta megtárgyalni a szövetség részleteit. Ez az óhaj a gyakorlatban egy nemleges válasszal ért fel. Ugyanakkor még ebben az évben a legnagyobb titokban követet menesztett Angliába, Erzsébet királynőhöz. A követ kettős megbízatással érkezett: feleséget kellett keresnie ura számára, illetve egy Báthory ellenes szövetség lehetőségéről is puhatolózni kellett. A kiszemelt jelölt Mary Hastings, a királynő rokona volt.⁹⁸ Mindez persze nem maradt titokban, amely nagyban megnövelte a lengyel király fenyegetettség érzetét. És akkor még nem beszéltünk a Portához fűződő, enyhén szólva is komplikált, feszültségektől nem mentes viszonyáról.

Nem csoda, hogy mind a cár, mind Báthory elégedetlen volt a pápai közvetítéssel. Egyikük sem azt kapta, amit várt. Az elégedetlenebb a cár volt, aki ráadásul nem alaptalanul vádolta részrehajlással Possevinót, és a békét csak azért kötötte meg, mert szabad kezet akart kapni a svédek ellen. Báthory szintén nem kockáztathatta meg, hogy területi nyereségeit egy svéd invázió semmivé foszlassa.

A töröknek mindenképpen érdeke volt megosztottság fenntartása északon. Nyilván ennek tudható be, hogy időről-időre érdekes hírek érkeztek Konstantinápolyból. Például egy 1581. április 25-ei hír (*nova*) szerint a szultán azt követelte a királytól, hogy folytassa az oroszok elleni háborút, amelyhez 50 ezer embert és pénzt is ígért. Cserébe „csupán” azt kérte, hogy se pénzzel, se katonával ne segítse a császárt. A király állítólag azt válaszolta, hogy nincs szüksége a segítségre, és rendeljék vissza a hadsereget a határról, ami pedig a császárt illeti, semmilyen elengedést nem tett, azon kívül keresztény uralkodóként betartja a szerződéseket.⁹⁹ Ezekkel a szándékokkal lehet összefüggésben egy májusi hír, amely szerint a Porta újra elővette a Don–Volga csatorna tervét azzal kiegészítve, hogy egyesíti az orosz fennhatóság alatt lévő asztra-

⁹⁸ PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 188–190. Az angliai követségről vö. még VERNADSKY, *The Tsardom of Moscow*, 167–168.

⁹⁹ Bolognetti jelentése alapján idézi KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR, *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586)*, Budapest 1933, 67.

hanyi hordát a perekopiakkal (krímiekkel) és így ez utóbbiak területét, amely már most is tele van török várakkal, közvetlen ellenőrzés alá vonja. Ez a terv az oroszok és perzsák ellen irányul, kommentálták Lengyelországban, ugyanakkor elősegítené a tatár–lengyel határvidék újra telepítését, mivel megszűnnének a portyák. Tehát lengyel szempontból tulajdonképpen még előnyösnek is mondható.¹⁰⁰

A jam zapolski béke mindezek ellenére igen tartósnak bizonyult. Bár ez csak utólag visszatekintve tűnik így, mivel eredetileg 10 évre kötötték meg, a cár pedig 1584-ben meghalt, ami által a béke – vagy a felek céljait tekintve inkább fegyverszünet – automatikusan érvényét veszítette. Minthogy utóda, Fjodor cár szellemi képességei aggodalomra adtak okot, Possevino nem sokkal a béke megkötése után már azon munkálkodott, hogy a 10 éves fegyverszünetet örök békévé alakítsák át. Báthory ebbe természetesen nem ment bele, mert az ő terveinek megvalósításához egész Oroszországra szüksége volt.

3. HOGYAN TOVÁBB?

Possevino számára az igazi munka csak ekkor kezdődött el. Még moszkvai tárgyalásai alatt megállapodott a cárral, hogy valódi követség fog menni Rómába, viszonzva a pápai követséget, amely útba ejti Velencét is a kereskedelmi koncessziók ügyében. A cár arra is ígéretet tett, hogy ha templomokat nem is enged építeni, mert ennek még a gondolatától is irtózott, de megengedi papok beutazását a követségekkel, illetve a velencei képvisellel, ha ugyanezt a lehetőséget megkapják az oroszok is. Megnyílt az út Perzsia felé is, IV. Iván engedélyt adott a kereskedők és papok szabad áthaladására, ha folytatni akarják útjukat Perzsia felé.

A jezsuita igyekezett információkat szerezni Perzsiáról, mivel, mint láttuk, a kérdés erősen foglalkoztatta a Szentszéket. Informátora egy 78 éves firenzei kereskedő, Giovanni Tedaldi volt, aki részletesen beszámolt több évtizedes tapasztalatairól, amelyeket a perzsákkal kapcsolatban szerzett. Ezek között a legizgalmasabb Taurisba vezető útja volt,

¹⁰⁰ Vö. MPV IV, 671–672, illetve a 659/2. jegyzetet.

amelyet nagy részben vízi úton, a Moszkva és a Volga folyón, majd a Kaszpi-tengeren keresztül tett meg szövetekkel üzletelve. Visszafelé vezető útján Örményországon és Anatólián keresztül, majd tengeri úton érkezett Velencébe. Ótöle értesült arról is, hogy VII. Kelemen pápa egyszer IV. Ivántól azt kérte, hogy engedjenek Perzsiába kereskedőket selyemért, ő azonban megtagadta az engedélyt.¹⁰¹

Velence mindig is tartott fenn kapcsolatokat a Perzsiával. Éppen a Sevrigin római követségét megelőző évben járt egy Mohamed hodza nevű 80 éves perzsa követ Velencében, ahol a legnagyobb titokban fogadták annak a Vincenzo de Alessandrinek a házában, aki 1572-ben tért vissza egyébként nem sok eredményt hozó perzsiái követségéből. Mohamed nem sokat kért – nem is kérhetett – csupán erkölcsi támogatást ura oszmánok elleni harcához.¹⁰² Ebbe némi velencei erődemonstráció azért belefért volna, csakhogy ez az 1572-ben megkötött velencei–oszmán béke felrúgását jelentette volna, amire érthető okokból nem volt hajlandó a *Signoria*. Ez azonban egyáltalán nem jelentette az érdeklődés hiányát, amelyet a 70-es (1575, 1576, 1578), 80-as (1582, 1583, 1584, 1585, 1587) és 90-es (1590, 1592, 1594, 1596) években megszülető, főleg a sztambuli velencei követek, a bailók által jegyzett különböző discorsók, a szenátusban elmondott követi zárójelentések is bizonyítanak. Ezek rendszeresen kitértek a perzsa helyzetre, illetve az oszmán–perzsa háborúra. A jelentések józan mértéktartással kezelték Perzsia lehetséges szerepét egy törökellenes háborúban.¹⁰³ A folyton hangoztatott közhelelyektől kezdve, ti. hogy a sah túl messze van, és kevésbé jó hadseregének fegyverzete, részletesen tárgyalják a perzsa birodalom belső nehézségeit, a megosztottságot, a karizmatikus vezető hiányát, amelyek lehetetlené teszik az erők koncentrációját. Francesco Morosini *bailo* a ligatárgyalások mondhatni legintenzívebb szakaszában, 1585-ben fogalmazta meg

¹⁰¹ Tedaldi jelentését vö. PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 169–179.

¹⁰² Alessandri 1572. július 24-én Krakkóból kelt két jelentését vö. GUGLIELMO BERCHET, *La repubblica di Venezia e la Persia*, Torino 1865, 30–37, 163–167. Mohamed hodza velencei követségéről uo., 38–39. A perzsa–velencei kapcsolatokról legújabbán vö. MARIA PIA PEDANI, *Venezia porta d'Oriente*, Bologna 2010, 120–128.

¹⁰³ EUGENIO ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato III/3*, Firenze 1855, 207–444.

a véleményét, hogy az oszmán birodalom a keresztény hatalmak szét-húzásából nyeri az erejét, amelynek megtörésére, és Európából való kiűzésére nem kínálkozik más mód, mint Oroszország és Perzsia bevonása a harcba, miközben egy szövetséges hajóhad felhajózik a Boszporuszon és elfoglalja az ott található erődítményeket.¹⁰⁴

A jezsuiták tehát a visszafoglalt észti és livóniai területeken a király segítségével jezsuita kollégiumok felállításába kezdtek, illetve Possevino javaslatot tett a kipusztult vidékek katolikus németekkel és olaszokkal való betelepítésére.¹⁰⁵

A határvidék keresztény, illetőleg katolikus keresztény lakossággal való betelepítésének összekötése a misszióval és a török elleni harccal nem Possevino ötlete volt. Bizonyítani ugyan lehetetlen, bár az ellenkezőjét is, vagyis hogy nem ismerte volna azt a híres, ferences körökből származó javaslatot, amelyet *Anschlag wider die Türken* címen Ogier Busbecq egykori császári követ és diplomata nem kevésbé híres törökellenes röpiratával, az *Exclamatióval* együtt terjesztettek, annak mintegy a függelékeként. Az *Anschlag*, amelynek címzettje X. Leó pápa volt, a következő javaslatot tette:

„negyvenezer kolostoruk mindegyikéből egy fiatal szerzetest akartak hadba küldeni; a pápa elengedett nekik négyezer kolostort, és így harminchatezer maradt, mindegyikből egy szerzetes, azaz harminchatezer szerzetes. Az volt a szándékuk, hogy nem térnek haza, hanem a törökkel szembenálló országokban egyre gyarapítják a telepeiket.”

Ez a két munka még a 17. század közepén is termékenyítően hatott a törökellenes elképzelésekre, elég itt csak Zrínyi Miklóstra gondolni a magyar kortársak közül.¹⁰⁶

¹⁰⁴ ALBERI, *Relazioni III/3*, 310–311. Az elképzelés nagyon hasonlít egy 1571–1572 táján a pápa számára készült névtelen olasz tervezethez. Vö. TRANDAFIR G. DJUVARA, *Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913)*, Paris 1914, 111.

¹⁰⁵ WINTER, *Russland und das Papstum I*, 240–241.

¹⁰⁶ Az idézetet vö. LACZHÁZI GYULA, *Augerius Gisenius Busbequius szózata, avagy gondolatok a török ellen felállítandó hadseregről*, Irodalomismeret 10 (1999) 131, az *Anschlag* határsáról R. VÁRKONYI ÁGNES, *Török világ–magyar külpolitika*, Budapest 1975, 11–14. Az említett névtelen olasz tervezet még ambíciózusabb, összesen 144 ezer kolostorral és 288 ezer

A jezsuiták valami hasonlóval kísérleteztek tehát Livóniában; a visszafoglalt területen elsőként Polock városában alapítottak egy kollégiumot még 1580-ban, majd két évvel később Rigában. A legfontosabb mindazonáltal a még Zsigmond Ágost által 1570-ben megalapított vilniusi maradt, amelyet 1579-ben XIII. Gergely akadémiai rangra emelt. Vilnius volt a Moszkva felé megnyitott kapu, amelyen át a remények szerint Tatárország, Perzsia és Kína felé vezetett volna tovább az út. A jezsuita kollégiumokban ingyenes volt a magas szintű oktatás, az intézményekben fogadtak protestáns ifjakat is, akik „világnézetileg semleges” oktatást kaptak. Persze a távolabbi cél a konverzió volt, de a rend különösen a protestánsok által lakott vidékeken igen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy ne ijesszék el a szülőket, hogy azok merjék beadni a katolikus intézményekbe gyermekeiket.

A kollégiumok ezen hálózata nemcsak a frissen visszafoglalt és vallási szempontból igen kevert északi területen, hanem hosszan végig a latin és keleti kereszténység egész határvidékén kiépült volna, amely magában foglalta a felekezeti szintén igen tarka Erdélyt, a keleti rítusú Moldvát és Havasalföldet, vagyis egy vallási és egy politikai-katonai törésvonal az oszmán birodalom határai mentén húzódott volna. Possevino ezt az elképzelését három, a terv szempontjából kulcsfontosságú művében a *Moscoviában*, a *Livoniae Commentariusban*, illetve a kéziratban maradt és csak a 20. században kiadott *Transylvaniában* részletesen is kifejtette.¹⁰⁷ Még arra is volt gondja, hogy angolul értő jezsuitákat hívjon az északi régióba a nem túl nagy létszámú, ámde igen befolyásos angol kereskedőkolónia megtérítése céljából. Ennek érdekes és kissé mulatságos hozadékaként Rómában felmerült az a terv is, hogy Erdélybe skótokat kellene hívni, egyrészt a nyelv hasonlósága(?!), másrészt ami-

plébániával számol, amelyek nemcsak pénzügyileg, hanem katonanyagként is szolgálnak a törökellenes szent háború ügyét. Vö. DJUVARA, *Cent projets*, 107. Az elképzelés nem rugaszkodott el teljesen a valóságtól, adatunk van ugyanis arról, hogy a mohácsi csatában mintegy 100 szerzetes vett részt, akik vitézül harcolva estek el a jobbszárnyon a gyalogság előtt. Idézi B. SZABÓ JÁNOS, *A mohácsi csata*, Budapest 2011, 154.

¹⁰⁷ Antonio Possevino, *Transylvania* (Fontes Rerum Transylvanicarum 3), ed. ANDREAS VERESS, Budapest 1913; Uő., *Livoniae commentarius*, ed. ANTOINE-FRANÇOIS LE CLERC, Riga 1852.

att, hogy a felföldi skótok igen jól bírják a zord kárpáti éghajlati viszonyokat, mindenestre jobban, mint a románnal rokon nyelvet beszélő, de a hideghez kevésbé hozzászokott olaszok.¹⁰⁸

A jam zapolszki béke megkötése után, 1582 februárjában Possevino visszatért a cárhoz. Második moszkvai tartózkodásának középpontjában a fentebbiek szellemében a vallás kérdése állt. Amint többször is utaltam rá, a vallási unió volt az alfája és az omegája a kapcsolatok továbbépítésének Moszkva és Róma között. Minden más, háború vagy béke ebből következett. Possevínónak igen nagy szakadékot kellett áthidalnia. Moszkvában szinte semmit nem tudtak a nyugati teológiáról, az egyház hierarchiájáról, működéséről, a pápa szerepéről. Amit tudtak, az jobbra elítélő volt, és nem a másik fél gondolkodásmódjának alapos ismeretén, hanem azokon a régi vádakon alapult, amelyek a firenzei zsinat időszakára, sőt még sokkal régebbre nyúltak vissza. Meg kellett győzni a cárt, hogy a latin és görög rítusú kereszténység között nincs nagy különbség. Ez lehetett az egyedüli alapja bármilyen uniós ábrádnak. Február 21-én erre módja is nyílt egy hosszú diskurzus, de mondhatnánk úgy is, hitvitak keretében, amelyet az amatőr, de tudására rendkívül büszke és hiú cárral folytatott le, aki Sevrigin római élménybeszámolójából is merített a szellemi párviadalhoz. Itt a szokásos vádakkal, hogy Szent Péter székében tulajdonképpen úgy viselkedik, mintha maga Krisztus lenne, ráadásul hordszéken viteti magát, a cipőjére keresztet hímeztek (ezeken Moszkvában mélyen megbotránkoztak), hogy nem a pápáé az igazi hit, hanem a bizánci császároké, akiknek a cár az örököse. Az egyik alkalommal farkasnak titulált pápa ellen azt a pravoszláv világban később is rendkívül népszerű vádat is bevetették, hogy mivel nem visel szakállat (ez éppen XIII. Gergely esetében nem volt igaz), nem igazi férfi, következésképpen nem is igazi keresztény és még folytathatnánk a sort.¹⁰⁹

Mind e mögött nemcsak az idegen és latin rítusú keresztényekkel szembeni általános ellenérzés, hanem a cár ki nem mondott sértettsége is meghúzódott, aki megaláztatásként élte meg, hogy a békét a pápa jóvoltából köthette meg a lengyel királlyal. Ráadásul a moszkvai angol ko-

¹⁰⁸ MPV IV, 272–273.

¹⁰⁹ TURGENIEV, *Historica Russiae Monumenta*, 388–392.

lónia is, amely aggódva látta a kapcsolatok felvételét és fejlődését a Szentszékkal, bekapcsolódott a vitába, eljuttatva a cárhoz egy memorandumot, amely nemes egyszerűséggel Antikrisztusnak titulálta a pápát. A válasz persze nem késett, Possevino viszonzásul alapos válaszában nemcsak a rágalmatok cáfolta, hanem kitért az egyházalapító VIII. Henrik viselt dolgaira.¹¹⁰

¹¹⁰ Az angol kereskedők ellen írt munkája: *Antonii Possevini scriptum magno Moschorum Duci traditum cum angli mercatores eidem obtulissent librum, quo haereticus quidam ostendere conabatur Pontificem Maximum esse Antichristum*, Nissae 1583. Ezeket a pengeváltásokat nem szabad lebecsülnünk, ugyanis a vallási unió ötlete, illetve gondolata nemcsak a katolikus táborban vert gyökeret, hanem protestáns oldalon is. Az egyházszakadást is a pápa bűnének tudták be, amiből logikusan következett az igény, hogy hidat verjenek a protestáns felekezetek és a pravoszláv világ közt, és megszüntessék a szkizmat. A nagy történelmi kibékülés, mondanunk sem kell, szintén nem az ortodoxia égisze alatt ment volna végbe. Egy rostocki lutheránus teológus, David Chytraeus, Melanchton tanítványa két munkát is szentelt a kereszténység „állapotfelmérésére.” *A De statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Ungeria, Boemia...* (Strassburg 1574) és az *Oratio de statu ecclesiae in Graecia, Asia, Africa, Bobemia etc.* (1575) egyrészt azzal a céllal íródtak, hogy felmérjék a jelenlegi állapotokat, persze protestáns szempontból, kitérve a katolicizmus bűneire, illetve néhány eszmefuttatást tartalmaztak arra nézve, hogy a protestáns, a mi esetünkben a lutheri felekezet, és a görög rítusú kereszténység közt dogmatikai szempontból nincs lényeges különbség. A magyarországi helyzetről vö. CHYTRAEUS, *Oratio, Circa*, illetve, hogy a török toleráns, nem üldözi a keresztényeket, és a hódoltsági területen tömegével találni templomokat A4v–A5r: Az unió tervéről vö. még a konstantinápolyi császári rezidens, David Ungnad kapcsán RITÓÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből* (Humanizmus és reformáció 33), Budapest 2012, 327–344. Possevino figyelemmel kísérte Chytraeus munkásságát. A német teológus ugyanis nemcsak teológusként, hanem egyházszervezőként is hatalmas ismerettségnek örvendett. Jelentős befolyással rendelkezett Németországban, de Svédországban is, ahol a jezsuita két ízben járt, és ahol, mint említettem, Jagelló Katalinra, a király feleségére alapozva nem kevesebbet tervezett, mint jezsuita kollégiumok alapítását. A veszélyt látva Chytraeus 1578-ban *Historia der Augspurgischen Confession* címmel kiadott egy harmadik munkát a svéd királynak ajánlva. Ugyanekkor írt is neki, kifejezve aggodalmát a lutheránus egyház komor kilátásai miatt. A következő évi latin változat ajánlásában már kritikusan fogalmazott a svéd monarchia állítólagos romanizálódása miatt. Néhány évvel később a svéd király meghívására ellátogatott az országba. Vö. OTFRIED CZAIKA, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*, 405–407 (www.kb.se/dokument/Om/organisation/summaryotfriebschhandling.pdf) (2011. 07. 15). A Chytraeus elleni munkáról vö. MPV VI/2, 2. Nem kellett aggódnia, mert János alatt befejeződött az óvatos nyitás a katolikus egyház felé, amelyet elődei kezdeményeztek, első felesége, Katalin halála (1583)

A „hitvita” záróakkordjaként 1582. március 4-én Possevinónak még át kellett esnie egy próbatételén. Nagy megtiszteltetés érte, amennyiben a cár meginvitálta a Szent Szűz katedrálisban tartandó szentmisére. A jezsuita azonban átlátott a szitán, részvétele egyet jelentett volna az ortodox liturgia, végső soron az ortodox egyház primátusának elismerésével. Éppen ezért ellenszegült, bátran elmondva a véleményét, és vállalva a következményeket. Nem történt semmi, a cár nagyvonalúan eltekintett a templomlátogatástól. Végül március 14-én az immár hivatalosan követi rangban mellé adott Molvianyinovval és Vaszilij Tiszinovval Riga felé vehette az irányt. Magukkal vitték a cár levelét is, amelyben készségét fejezte ki egy törökellenes szövetségbe való belépésre, amelynek tető alá hozására a pápát kérte fel. Ennek kapcsán méltatta Possevino érdemeit, aki, olvashatjuk a levélben, eljuttatta hozzánk a fi-
renzei zsinat végzéseit görög nyelven, amelyet örömmel fogadtunk, és elbeszélgettünk vele a vallás dolgairól.¹¹¹

4. VARSÓ–AUGSBURG–VELENCE

Mielőtt továbbindult volna Lengyelországból, májusban hosszas megbeszéléseket folytatott a királlyal. A császár 1582 elejére birodalmi gyűlést hívott össze Augsburgba, amelyen legfontosabb témaként a törökkérdést, illetve a török segély kérdését jelölte meg. A Habsburg kormányzat aggodott a török támadás veszélye miatt, amelyet Szinán nagyvezír folyamatos fenyegetései tápláltak, de aggodalomra adott okot a magyar végvárrendszer állapota is. 60 hónapnyi töröksegélyt akart 5 évre, végül 40 havit sikerült kicsikarnia. Kérését támogatta a gyűlésen megjelenő Madruzzo pápai legátus, aki ugyanakkor Possevino útját is egyengette. A jezsuita az orosz követekkel, Molvianyinovval és Tiszinovval 1582 júniusában érkezett a birodalmi gyűlés helyszínére. Az augsburgi az úgynevezett *Türkenreichstagok* közé tartozott, amelynek fő témái a birodal-

után pedig határozat született a jezsuiták kitalításáról. Vö. PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 177–181.

¹¹¹ PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 179–181.

mi városokkal a vallás ügyében folytatott tárgyalások mellett a *Türkenhilfe* megszavazása állt, amely a császári propozíció első pontja volt. A császár által hangoztatott oszmán fenyegetés összefüggésben lehet a Porta által a Báthorynak tett imént idézet ajánlattal is.¹¹²

A császárt a szentszéki diplomácia segítette Ludovico Madruzzo pápai legátus személyében, akinek a fő feladata éppen abban állt, hogy segítse II. Rudolfot mind a liga, mind a vallás kérdéseiben. A pápa terve egy Oroszországot, Lengyelországot, a császárt, Spanyolországot, Velencét és az itáliai fejedelmeket, sőt lehetőség szerint még Franciaországot is magában foglaló hatalmas törökellenes szövetség tető alá hozása volt. Ezek a lépések szoros összefüggésben voltak a franciaországi Guise-k vezette Katolikus Ligát is magában foglaló Anglia elleni invázió tervével, illetve a kölni választófejedelemség ügyével.¹¹³

A legátus a török kérdésben számított Agost szász választóra, aki bár a birodalmi protestánsok vezetője volt, mégis elvállalta a közvetítői szerepet. Ez egyrészt következett abból, hogy a lutheránusok (akiknek a vezetője Agost volt) természetes egyensúlyi tényezőnek számítottak a katolikus dél, illetve a francia hugenottákkal aggasztóan szoros kapcsos-

¹¹² MPV V/1, 377, 396, 545. Az augsburgi *Türkenreichstag*ról, ahol a török elleni védelem céljából 40 *Römermonate* megszavazásáról is döntöttek vö. JOHANNES MÜLLER, *Der konflikt Kaiser Rudolfs II. mit den deutschen Reichsstädten*, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst 14 (1895) 257–305; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 78–80. A *Türkenreichstagok* szerepéről vö. még KELENIK JÓZSEF, *Lazarus von Schwendi emlékirata a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről* (1576), Századok 139 (2005) 1–9, WINFRIED SCHULZE, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert*, München 1978.

¹¹³ Madruzzo tevékenységéről vö. FRIEDRICH VON BEZOLD, *Kaiser Rudolf II. und die heilige Liga*, Abhandlungen der Historischen Classe der königlich bayerische Akademie der Wissenschaften 17 (1886) 363–370. Gebhard Truchsess kölni egyházi választófejedelem, hogy megtarthassa családjá számára a fejedelemséget, meg akart házasodni. A reform, értsd a választófejedelemség világivá és lutheránussá válása, ahogy az a német lovagrend esetében történt, a választófejedelmi szavazati arányok megváltozásához vezetett volna, mivel a cseh szavazat mellett már csak a három egyházi választó szavazatára lehetett katolikus szempontból biztosan számítani. Ezt sem a császár, sem a Szentszék nem tűrhette, ezért 1583-ban fegyveresen avatkoztak be és akadályozták meg a reformot. Vö. MPV VI/2, 212–213, 569, 586, 636. MAX LOSSEN, *Der kölnische Krieg 1–2*, Gotha–München–Leipzig 1882–1897; HANSGEORG MOLLITOR, *Das Erzbistum Köln im Zeitalter der Glaubenskämpfe* (Geschichte des Erzbistums Köln 3), Köln 2008, 1515–1688.

latot fenntartó német kálvinisták között. A szász álláspont vallásügyi szempontból később is annyiban tért el a protestáns rendekétől, hogy a töröksegély megszavazását nem volt hajlandó a birodalmon belül feszülő vallási ellentétek rendezésének előfeltételül szabni.¹¹⁴

Ágost szoros és szívélyes kapcsolatokat ápolt az ifjú császárral is. A források emiatt egyenesen *protector domus Austriae*-nek hívták, és ha az túlzás is volt, hogy a gyakorlatban nem a császár, hanem a választó kormányozta a birodalmat, nem lehetett tagadni, hogy a császár gyakran kikérte a tanácsát. A birodalmi gyűlés előtt például Prágába utazott, hogy a gyűléssel kapcsolatban egyeztessen a császárral.¹¹⁵

Másrészt a választó szívélyes kapcsolatokat ápolt Báthoryval, akinek a brandenburgi választóval együtt kölcsönt adott kétévi adóbevétel leköltése fejében. A birodalmi protestánsok közül többen szívesen látták volna akár a császári trónon is. Ilyen ambíciói ugyan nem voltak, viszont a kölni ügyben Báthory esetleges támogatása a protestánsok javára dönthette volna el a küzdelmet, amiért cserébe Ágost nyilván nem riadt volna vissza további áldozatoktól.¹¹⁶

Ahhoz azonban, hogy a császár és a lengyel király közt meglévő feszültség megszűnjön, az előbbinek el kellett ismernie az utóbbi legitimitását az által, hogy megkötö vele a szokásos szerződéseket, ami a gyakorlatban a diplomáciai kapcsolatok szokásos szintre emelését jelentette. Ezen túl azonban még egy sereg probléma állt a Szentszék által annyira kívánt szövetségi viszony kialakítása útjában. Svédország diplomáciai offenzívát indított, amely a lengyel királyt bekerítéssel fenyegette. III. János gőzerővel építette Habsburg kapcsolatait, fia, Zsigmond trónörökös számára Margitot, a császár fiatalabbik testvérét szemelte ki. A dinasztikus kapcsolatot spanyol szövetség fűzte volna szorosabbra. Khevenhüller spanyolországi császári követ egyik híradása szerint III. János még 30 hajót is felajánlott II. Fülöpnek Don Antonio portugál

¹¹⁴ SCHULZE, *Reich und Türkengefahr*, 134.

¹¹⁵ BEZOLD, *Rudolf II. und die heilige Liga*, 348–349; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 151–152.

¹¹⁶ Ennek a szövetségnek a szorosabbra fűzését szolgálhatta a király rokonának, Forgách Imre trencsényi főispánnak és a választó unokahúgának, Katalin Szidónia tescheni hercegnőnek a házassága 1586-ban. Vö. *Báthory-levelezés II*, 314–315, 318.

trónkövetelő ellen (aki az angolok és a törökök támogatását kereste). Mindennek a követ szerint lengyelelles éle volt.¹¹⁷

A két fél kölcsönös gyanakvását és mély bizalmatlanságát nem lehetett könnyedén leküzdeni. A császár a török mellett tartott Báthory támadásától, aminek az egyik megnyilvánulási formája a két uralkodó közti határvita volt. FRAKNÓI VILMOS jóvoltából régóta és részletekbe menően ismerjük azokat a tárgyalásokat, amelyek 1576 és 1585 között folytak Szatmár és Nagybánya hovatarozása körül, 1583-tól már Possevino közvetítésével.¹¹⁸ A császár vádjaira válaszul Báthory azzal gyanúsította Rudolf császárt, hogy az orosz háború folyamán fegyvereket szállított a cárnak. És bár már 6. éve uralkodott, a császár még mindig nem küldött rangjához méltó követséget, ami a diplomácia nyelvén azt fejezte ki, hogy nem ismeri el legitím uralkodónak. A királyt különösen sértette, hogy Szatmárt és még néhány családi birtokot az előd, II. Miksa hűtlenség címén vett el, és a hadijogra hivatkozva nem volt hajlandó sem ő, sem utódja visszaszolgáltatni. Ez Magyarország egyik legbefolyásosabb családja számára, aki ráadásul egy személyben fejedelem és király tagja is volt, különösen megalázó tűnt. A vita akkor már régóta húzódott, és úgy tűnt, kevés az esély a békés rendezésre. Még Laureo nunciussnak a király több alkalommal kifejtette, hogy a Habsburgokban nem bízik meg. Különösen II. Miksa császárra neheztelt, nem is annyira fogságba vetése, hanem szerinte tisztességtelen módszerei miatt. A nunciussnak kifejtette, hogy a Habsburgok, I. Ferdinánd, majd II. Miksa, az összes, Szapolyaiakkal és vele kötött egyezményt megszegték és beárulták a töröknek. Amikor például erdélyi fejedelemmé választották, titokban hűséget esküdtött a császárnak, és ígéretet tett, hogy harcolni fog a török ellen, ha úgy hozzák a körülmények. A császár erre követe útján mindent beárult, az ügyben saját kézzel írott leveleit pedig továbbította Sztambulba. Nem győzött magyarázkodni, azt állítva, hogy azok a levelek nem is az ő kézírásai. Bekes felléptetése ellene szintén nem a kölcsön-

¹¹⁷ BEZOLD, *Rudolf II. und die heilige Liga*, 362–363.

¹¹⁸ FRAKNÓI, *Egy jezsuita diplomata*, i.m.; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 80–89; DONNELLY, *Antonio Possevino*, i.m. A magyar királyság és az erdélyi fejedelemség szentszéki kapcsolatairól vö. FRAKNÓI VILMOS, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székel II*, Budapest 1903.

nős bizalom megerősítését szolgálták. Fenntartásait II. Rudolf iránt is megőrizte atyjától örökölt tanácsadói miatt.¹¹⁹

Pillanatnyilag azonban a császárnak nyomósabb okai voltak a bizalmatlanságra. Éppen ezért jött kapóra a svéd közeledés, amelyet erősen támogatott a lengyelországi Habsburg párt. Európa legelőkelőbb dinasztiáját azonban nemcsak egy újabb korona megszerzésének vágya motiválta, mivel aggasztotta a Báthory-féle külpolitikai vonalvezetés. A presztízsszempontokon túl, mint például az 1575-ös kudarc, vagy az orosz háború sikerei, amelyhez hasonlóval a császár nem dicsekedhetett, Prágában komolyan aggódtak a cseh és magyar trónért.

Nemcsak Báthorynak volt ugyanis hazai ellenzéke, hanem a császárnak is. A nuncius szorgalmasan beszámolt a magyar urak elégedetlenségéről a sorozatosan ismétlődő török portyákra adott, szerintük elégtelen császári válasz miatt, ezért kapcsolatot kerestek Báthoryval. Más források is megerősítik, hogy a királyt erősen foglalkoztatta a nemzeti királyság elnyerésének lehetősége.¹²⁰ Kétségtelen, hogy a nemzeti királyság vissza-

¹¹⁹ WIERZBOWSKI, *Vincent Laureo*, 548–549, 558. Az esetet még 1594-ben is felemlgette Zamoyski kancellár Báthory Zsigmondnak írott levelében, amelyben a háborúba való belépéstől (és a Habsburg szövetségtől) akarta visszatartani. A lengyel király levelének tartalmáról, amely állítása szerint a birtokában volt, sajnos csak annyit árul el, hogy abban Báthory szövetséget ajánlott a császárnak. Vö. *Bethlen III*, 242. A konstantinápolyi császári követség iratai között valóban találunk két, különböző időszakból származó érdekes adatot, amelyek erre az ügyre utalhatnak. Sajnos levelet egyik helyen sem találunk. Az első a Báthory által a császárnak titokban letett hűbéri eskü, amely a nagyvezír tudomására jutott. Az eskü szövegében ugyanakkor semmilyen konkrét török elleni szövetségről nincs szó, csupán arról, hogy a császár ellenségeinek ő is az ellensége lesz. De a hűbéri eskü pusztá ténye is számon kérhető volt egy vazalluson. A másik esetben Báthory néhány, a császárnak írt levelére történik utalás. Vö. Österreichische Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Türkei (Turcica) I, Karton 32, 1575. XII, fol. 137; az eskü szövegét vö. EOE II, 458.

¹²⁰ SZÁDECZKY LAJOS, *Báthory István titkos terve a magyar királyságot az erdélyi fejedelemséget illetően*, Századok 16 (1882) 497–498; Uő., *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés*, Századok 20 (1886) 851–866. A magyar királyságot célzó Báthory-párti propagandáról vö. BITSKEY ISTVÁN, *História és politika (Leonhardus Uncius verseskönete a magyar történelemről)*, Mars és Pallas között (Csokonai Universitas Könyvtár 37), Debrecen 2006, 87–106; BENDA KÁLMÁN, A nemzeti hivatástudat nyomában (szerk. Lukáts László), Budapest 2004, 60–63; HOPP, *Antemurale*, i.m.

állítására szerepelt a tervei között, de szerepet játszhattak taktikai megfontolások is. Fentebb utaltam rá, hogy a császárhoz fűződő viszony elmérgesedésében komoly szerepet játszott Szatmár és Németi hovatartozásának ügye. Nem bocsátkozva részletekbe, csak annyit jegyzek meg, hogy a vita mélyén a speyeri egyezmény eltérő jogi értelmezése húzódott meg. II. Miksa, majd Rudolf szemében az egyezmény végre nem hajtása miatt Báthory uzurpátor, bitórló volt, akinek értelemszerűen nem engedhetek át újabb területeket a magyar királyságból.

Báthory ez ellen védekezett, ahogy tudott: Laureo nunciusnak bevalotta, hogy a magyarországi elégedetlenkedőket ő tüzeli. Arra hivatkozott, hogy a magyar várak olyan rossz állapotban vannak, hogy az első török támadásra elesnének. Mit tehetnék? – kérdezte Laureót, Magyarország és Erdély a hazám, amelyek Lengyelországgal együtt nagy bajba kerülnének, ami azzal fenyeget, hogy a török végül mindent elnyel.¹²¹

A speyeri szerződést az erdélyi rendek nem ratifikálták, így az magánjogi szerződés maradt, amely sem őket, sem a későbbi erdélyi fejedelmet nem kötelezte semmire. A Portán tisztában voltak a határvíta lényegével, és bár legalább annyira nem állt érdekében a Báthoryak nemzeti királysága, mint a császárnak, mindazonáltal a magyar trónra való biztatás kitűnő eszköznek bizonyult II. Rudolf sakkban tartására és a magyarok megosztására. Láttuk, hogy látszólag még egy hadsereget is felajánlottak erre a célra.¹²² Ungnád Dávid sztambuli császári rezidens az 1577-es év folyamán többször is hasonló tartalmú jelentéseket írt haza, ő a fentiekkel ellentétben azt állította, hogy Báthory maga ajánlkozott a szultánnak, hogy megtámadja a császárt, és állítólag Bekes is azért állt át hozzá, mert mind ő, mind a legelőkelőbb magyar urak az ő alattvalói akartak lenni. A támadásra állítólag 10 ezer lengyel fegyverest akar küldeni, akiknek a határ menti császári őrségek magyar katonaságával, illetve a budai és temesvári pasa seregével kellene együttműködniük.¹²³ Török részről a bátorító nyilatkozatokat az elhúzódó perzsa háború motiválta.

¹²¹ WIERZBOWSKI, *Vincent Laureo*, 557.

¹²² MPV IV, 672–673.

¹²³ *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazása* (Magyar ritkaságok), kiad. FENYVESI LÁSZLÓ–KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ, Budapest 1986, 202, 204, 206; SZÁDECZKY, *Báthory István*, i.m.

A király egészen bizonyosan keresett és tartott az elégedetlenkedőkkel kapcsolatot. Nem bocsátkozom itt most további részletekbe az előzményeket illetően, csupán egy régóta ismert adatot, a király Mágóchy Gáspárhoz írt levelét idézném 1578. március elejéről:

„ez mostani világnak állapotja szerint két dolgot látok, méltó és jó megindító okot. Elsőt hogyha Isten könyörülne rajtunk, és ez mostani császártokat, királyokat, kit én beteges embernek értek, ez világból kivenné, ottan megszabadulnátok, és minden zenebona nélkül szabad választástok lenne, és ez világ sem rágalmazna, sem titeket, sem azt, az ki ortalma alá venne. Vajha uram Maximilianussal megértitek vala, és egyszersmind két koronás királyt nem csináltok vala, most azt nem kellene várnotok.”¹²⁴

A magyar trónnal kapcsolatos aspirációknak, ha hihetünk a velencei követjelentéseknek, újabb tápot a császár 1579 végén kezdődő és 1581-ig tartó, több hullámban hol enyhülő, hol súlyosbodó betegsége, a *morbus gallicus*, azaz a szifilisz adott.¹²⁵ Több ízben közel járt a halálhoz, és mivel sem törvényes utóda, sem kijelölt örököse nem volt, a tisztázatlan örökösödési helyzet tág teret adott különböző kombinációknak. 1580 júliusában Űvejsz budai pasának írt névtelen levél szerint

„...mert bizonyos, hogy miután békét kötött a círral, a magyar urak tüstént belefognak a dologba, és hogy mindazokat aláveti, akik titokban esküvel kötelezték el magukat a lengyel királynak, és megígérték, hogy a keresztények császárává teszik. Teljesen egyértelmű, hogy a király és a magyar urak megegyeztek, hogy a lehető leghamarabb Magyarország határaitra támad, és az összes magyar kézben lévő várat és erődített helyet átadják neki. A német kézben lévőket fegyverrel veszik birtokba és átadják neki, királlyá választják... Magyarország után Erdély teljes alávetése következik, [Báthory] sem a leghatalmasabb szultánnak nem akarja az adót fizetni, sem a németek császárának nem akar engedelmessékedni, hanem mindkét uralkodót kizárva egyedül akar uralkodni”¹²⁶

¹²⁴ VERESS ENDRE (kiad.), *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II:1576–1586* (Monumenta Transilvanica I), Kolozsvár 1944, II, 91. A levelet modern átírásban idézem.

¹²⁵ A betegségről vö. KÁRPÁTHY–KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 59–63; MPV IV, 553, 556.

¹²⁶ „...nam certum est, re cum Moscho confecta, statim rem a Dominis Ungaris ordiri, illosque subiugare, qui omnes iuramento sese regi Poloniae clam obligarunt, regique Poloniae fidem dedrunt, sese imperatori christianorum imposituros, constatque nobis optime inter regem

Bolognetti 1580. december 1-én kelt jelentésében említett egy császárt, aki a magyar mellett élénken érdeklődött Báthorynak a császári trónt illető terveivel kapcsolatban.¹²⁷ Ez a kérdés csak első pillantásra tűnik értelmetlennek. Báthoryt, mint említettem, Ágost szász választó és János György is kisegítette kölcsönrel az oroszországi háborúban, és úgy tűnt ez a hajlandóságuk megmarad. Prágában ezért attól tartottak, hogy a svédek ellen részben a választók kölcsönén felszerelendő lengyel hadsereg valójában a császár ellen fog majd vonulni, a végső cél pedig a magyar és a cseh trón. Ez utóbbira a nuncius szerint a szász választó tette volna rá a kezét. Stephan Gerlach, Ungnád udvari prédikátora Sztambulban ugyanerről írt *Tagebuch*-jában.¹²⁸ A cseh a hét birodalmi választó egyike volt. Ennek megszerzése felborította volna a kényes egyensúlyt, tudniillik a hét választóból három egyértelműen protestáns volt, láttuk, közülük kettő Báthory lehetséges szövetségese is, négy pedig katolikus.

*Poloniae et dominos Ungaros conclusum esse, quamprimum rex moto in Ungariam bello, terminos Ungariae ingressus fuerit, arcas omnes firmamentaue omnia in manibus Hungarorum existentia, regi tradit. In manibus Germanorum existentia, armis sese capere et regi dare, regemque Poloniae in regem elegisse... Subactaque Hungaria in Transylvaniam contendere, Transylvaniamque penitus subiugare velle, et nec caesari potentissimo tributum, nec vero imperatori Germanorum dari concedere velle, sed utrosque principes excludens, imperare solus velle.*²⁹ HURMUZAKI, III/1, 55, eredeti lelőhelyei ÖStA HHStA Turcica I, Karton 42. 1580. V–VII, fol. 267r–270v; Karton 42. 1580. VIII–IX, fol. 32r–34v. A levél nyelvezete nehézkes, szerintem egy török vagy esetleg magyar szövegről készült fordításról van szó, amely tendenciózusan állítja be Báthoryt. Ugyanakkor állításait több korabeli forrás is megerősíti. A levélre később még visszatérek. A császári trón megszerzésének terve két évvel korábban is felmerült. Egy 1582. március 11-én keltezett beszámoló az erdélyi követre (*agens*) hivatkozva azt jelentette, hogy a birodalmi rendek a betegsége miatt meg akarják fosztani a császárt a trónjától, és helyébe Báthoryt akarják ültetni. Ugyanakkor erős kételyét fejezte ki a hír valóságával kapcsolatban. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 46, 1582. III, fol. 157v–158r.

¹²⁷ MPV IV, 534.

¹²⁸ A császári trónhoz és a cseh koronához vő. MPV IV, 534, 674, 704; MPV VI/2, 637, Gerlachot idézi *Báthory levelezés II*, 93. Possevino Prágában értesült arról, hogy Báthory a szejm által az orosz háborúra megajánlott 2 millió talléron kívül további egy milliót kért kölcsön Ágost szász választótól, János György brandenburgi örgróftól, Lübeck városától és másoktól. Ezzel úgy tűnt, hogy megteremtődnek egy újabb orosz háború feltételei. Vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 80.

Ha megbomlik ez az egyensúly, a császári méltóság vagy protestáns kézbe kerül a szavazati arányok alapján, vagy ugyan katolikus, de nem Habsburg kézben marad. Nem szükséges ecsetelni, hogy ez milyen messzemenő következményekkel járt volna Európa politikai jövőjét illetően.

Egy a bécsi *Turcica* anyagában olvasható követi jelentés szinte szó szerinti megismételi ezt, de annyiban tovább megy, hogy nevet is említ, ugyanakkor elárulja, hogy írója ismerte a HURMUZAKI által közölt, ímént idézett levelet:

„A lengyel király által biztatására Forgách Zsigmond és más magyar urak írnak a budai pasának, hogy sem a császárt, sem a szultánt nem ismerik el, akikkel ha a most elkövetkező nyáron már nem is, de a moszkvai háború befejezése után mindenképpen foglalkozni fog. A budai pasa viszont engedélyt akar kieszközölni, hogy megbüntethesse őket, megostromolhassa váraikat, súlyos vádakot megfogalmazva, hogy a szultán földjére vonatkozó szerződést (ti. a békét) egyáltalán nem tartják tiszteletben, megzavarják, és majd hogy nem felrúgják.”¹²⁹

E két adat különösen azért becses a számunkra, mert alátámasztja, hogy a magyar arisztokrácia egyik legelőkelőbb családja, a Báthoryakkal rokonságban álló Forgáchok, vagy legalábbis egyes tagjai tendenciózusan Habsburg-ellenes álláspontot képviseltek. De nem ez volt az első alkalom, hogy ajánlatot tettek a fegyveres együttműködésre. A család belekeveredett abba az ügybe, amelynek a következménye 1569-ben I. Ferdinánd által indított eljárás lett Dobó István és Balassa János ellen. A per anyagát kiadó KÁROLYI ÁRPÁD közölte az akkori bécsi velencei követ, Giovanni Michiel egyik érdekes jelentését, aki a két főúré mellett megemlíti az erdélyi fejedelemmel kapcsolatot tartó arisztokraták között a Forgách testvéreket is.¹³⁰ Egyikük, Ferenc nem sokkal később át is

¹²⁹ „*Regis Poloniae auxilio fretus Sigismundus Forgach et alii quidam Hungari domini ad bassam Budensem scribunt, sese neque imperatorem neque caesarem habere, de quibus si non aetate iam futura, attamen confecto bellico Moscico, proculdubio agetur. Imo Bassa Budensis laborat licentiam illos puniendi et arces invadendi impetrare, accusatque vehebenter quod ditioni caesaris nulla habita ratione faederis, essent impedimento, et propter modum infestarent.*” Vö. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 41, 1580. I–II, fol. 26r. Bolognetti nuncius szerint nemcsak Simon, hanem fia, Zsigmond is megkereste a török elleni harc ügyében. MPV VII/1, 85–86, 107, 301.

¹³⁰ KÁROLYI ÁRPÁD, *Okiratok a Dobó-Balassa-féle összeesküvés történetéhez (1569–1572)*, TT 1879, 676; HÓVÁRI JÁNOS, *A hitlen Dobó*, Budapest 1987, 104–105; DÁVID GÉZA, *Pasák és*

ment az utód, Báthory István táborába, míg Simon megmaradt a császár pártján. A kapcsolat azonban megmaradt, sőt az orosz háború alkalmat szolgáltatott arra, hogy a Forgáchok, Simon és fia, Zsigmond szorosabbra fűzzék.

Caligari egy igen érdekes 1581. február 26-ai jelentésének rejtjelzett részében beszámol arról, hogy a magyar királyság gondolata egyáltalán nem állt távol Báthorytól: „Ebben az évben Plosci, következőképpen a narvai kikötő, apránként pedig egész Livónia megszerzésével számol: az interregnum esetén be fog avatkozni Magyarországon (ti. ha a császár meghal), hogy sokkal könnyebben elérje célját. Abban reménykedik, hogy miután magyar királlyá választották, a pápa és a többi keresztény fejedelem segítségével ki tudja űzni a törököt. Hosszasan elbeszélgettünk ezekről a lehetőségekről. Ófelsége bizalmasan közölte, hogy most lenne alkalmas a török elleni támadás és azt állította, hogy szinte minden európai fejedelem ki van téve a változás veszélyének, mivel nincsenek felkészült és alkalmas utódaik. Azt mondta még nekem, hogy igaz, hogy a török a lepantói tengeri vereség idején belenyugodott volna, hogy elfoglalja Magyarországot, amit a császár birtokol, de ő nem akart egy ilyen darázsfaszekbe belenyúlni.”¹³¹ Egy másik 1581. júniusi jelentésében a király Possevinóval folytatott beszélgetésére hivatkozva azt írta, hogy a magyarok oltalmat kértek Báthorytól mivel a császár nem törődik velük. A király ezt akkor visszautasította, mondván, hogy ez nem az ő dolga, de ha uralkodójuk meghal, vagy önként lemond, akkor hazájának fejedelmeként kötelességének fogja érezni, hogy a magyarok gondját magára vállalja. Erre a magyarok újra a császárhoz fordultak, hogy tegyen valamit, vagy mást választanak uruknak.¹³²

Két évvel később, 1582-ben a lengyel király agitációja és a felsőmagyarországi főnemesség elégedetlensége – ezúttal konkrét nevek emlí-

bégek uralma alatt. Demográfiai és közgazdaság-történeti tanulmányok, Budapest 2005, 367–374; *Török-magyar oklevéltár 1533–1789*, kiad. FRAKNÓI VILMOS, Budapest 1914, 92. Balassához és a lengyel királyhoz fűződő kapcsolatához vö. *Báthory-levelezés I*, 145; ÖStA HHStA Turcica 1575, 1576, *passim*. Idő hiányában sajnos nem mindegyik iratot nézhettem meg, az adatokat FAZEKAS ISTVÁN jóvoltából idézhetem, akinek ezúton is köszönetet mondok.

¹³¹ Vö. MPV IV, 569.

¹³² Vö. MPV IV, 673.

tése nélkül – egy szintén Konstantinápolyból származó jelentés témájául szolgált:

„minden magyar a lengyel királyt hívja, őt akarják királyuknak, és kétségkívül megválasztanák, mert a császár nem fizeti ki a zsoldjukat, hanem büdös bort és rothadt kenyeret ad fizetségül. Miután meghallották, hogy a cárral békét kötött, az összes magyar nagyon megörült, ittak a király egészségére, és mindenhol azt prédikálják, hogy megszabadít minket a németek uralmától, visszaállítja régi szabadságunkat. A kém azt is mondta, hogy mindenki a császárt szidja, hogy békét fenntartva nem vezeti őket a török ellen, és minden évben beküldi az adót. Azért reménykednek, mert meg vannak győződve arról, hogy a lengyel király megszabadítja őket a török igtától, mert mint mondják, a török meggyengült, balszerencsés, megtörték őket a perzsák. Miért hallgatunk? Miért nem használjuk ki az alkalmat, hogy megszabaduljunk? Miért nem ragadunk fegyvert – mondják – a török ellen, jöjjön a szerencsés és hatalmas lengyel király, hordjuk minden vagyonunkat össze, induljunk a török ellen, akinek leáldozott a csillaga, uralkodójuk asszony, aki képtelen és gyáva harcolni, hangoztatják egymás között (a magyarok), így a kém.”¹³³

A jelentésekben említett mozgolódás egybeesett az 1582 elején Jam Zapolskiben megkötött orosz–lengyel békével és az 1582-es *Türkenreichstaggal*, ahol a vallás (Köln és Magdeburg kérdése) mellett éppen a török elleni harc kérdéséről tárgyaltak, amelyen, mint láttuk, a császár éppen a Forgách által reklamált végvárrendszer megerősítésére próbált segílyt kieszközölni. A drinápolyi béke ugyanis lejárt, meg kellett

¹³³ „...in omnium inquit Hungarorum ore est rex Poloniae, illum in regem optant, et procul dubio eligent, imperator enim illis debitum etiam stipendium non soluit, etiam quibusdam fetidum vinum et pannum putridum pro stipendio dat. Audito regis poloniae cum Moscho foedere, omnes Hungari summa affecti sunt laetitia, proque salute regis bibentes, ille iam nos ab imperio Germanorum liberabit et pristina libertati restituet ubique praedicarunt, inquit explorator Imperatori Chritianorum omnes maledicant quod inducias cum Turchis habens bellum illis non moveat, imo tributum quotannis mittat. Quare sperant, imo certo certius sibi promittunt regem Poloniae illos a iugo Turcico liberaturos, dicuntque Turchas nunc inermes, infortunatos et a Persis debilitatos esse. Cur nunc silemus? Cur tantam ocasionem nos liberandi negligimus? Cur non arma contra Turchas sumimus inquam, veniat rex Poloniae miles foelix et potens, omnia bona nostra in medium proferemus, moveamus bellum contra Turchas, quarum stella cecidit, et princeps est foemina, qui in bellum prodire nec potest nec audet, hilariter inter se clamant, dicit explorator.” Vö. ÖStA HHHStA Turcica I, Karton 46, 1582. IV–V, fol. 143r:

hosszabbítani, és bár tartott a perzsa háború, a portai fenyegetések, és a végvárrendszer állapota miatt megnövekedett a háború miatti aggodalom. A békeszerződéssel egy időben, és még a birodalmi gyűlés előtt, de nyilván nem véletlenül a császár az év januárjában a magyar országgyűlést is összehívta Pozsonyba. A rendek sérelmeik középpontjába a végvárrendszert állították. A rendek azt követelték, hogy a kulcsfontosságú végvárakba magyar parancsnokokat és katonaságot helyezzenek el.¹³⁴ Az országgyűlésről szorgalmasan beszámoló velencei követ szerint sokan távol maradtak, köztük egy Báthory (nevet ugyan nem említ, de biztos, hogy ecsedi Báthory Miklósról van szó), amelynek az oka, hogy az elmúlt évben, amikor többedmagával úgy hitte, hogy a császár meg fog halni, tárgyalásokat folytatott a lengyel királlyal, és most tart a büntetéstől.¹³⁵

A fentebbi adatokból kiderül, hogy – legalábbis a félelmek és a pletykák szintjén – Báthoryt nem csak a magyar trón iránti aspirációval gyanúsították, hanem hogy egy másik iránt is kinyújtotta volna a kezét. Ez viszont már a Habsburgok európai hatalmának alapját érintette.

A szász választó mellett a birodalmi gyűlésen Possevinóéknak sikerült egy újabb nagyhatalmú támogató érdeklődését felkelteniük. Vilmos bajor herceg tollat is ragadott, levele sajnos nem maradt ránk, és

¹³⁴ Az országgyűlés aktáit vö. *Magyar Országgyűlési Emlékek VII: 1582–1587* (MHH III), szerk. FRANKÓI VILMOS, Budapest 1881, 31–116.

¹³⁵ KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 72, 153. A követjelentések alapján megnevezhetünk még néhány családot, amelyeket potenciálisan veszélyesnek tartottak a koronára nézve. 1582. január 23-án a velencei követ azt írta, hogy a Nádasdyak, Batthyányak és a Zrínyiek konföderációt kötöttek, amelyet nem hozott összefüggésbe Báthoryval, és csupán annyit jegyzett meg, hogy azért kötötték, hogy megoldalmazzák egymást a magyar király esetleges túlkapásaival szemben. KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY szerint a konföderáció Horvátországon keresztül egészen a Dunántúlra biztosította ennek a három családnak, illetve familiárisaiknak a befolyását, míg a Szepesség-től keletre az erdélyi határig a Báthoryak befolyása érvényesült. A magyar királynak a királyság mindössze egyharmada maradt. Nem okvetlenül kell igazat adnunk neki, a Forgáchokat, Homonnayakat például kihagyta, de adataink vannak egy Gyulayról, illetve Lónyay Albertről és Bornemissza Jánosról. A magyar főurak óriási befolyását jellemzi, hogy az országgyűlésen az adó megszavazása kapcsán a király előterjesztését mindössze 24-en támogatták a 120 nem szavazat ellenében! Vö. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 35, 1577. V–VII, fol. 210r; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 75.

nem ismerem a Báthory által adott választ sem, de a lényegét megőrizte Possevino jelentése, illetve a herceghez intézett válaszevele. Nem mondhatni, hogy Báthory tűzbe jött volna a herceg megkeresésére. Possevino érdeklődésére Baranowski királyi titkáron keresztül azt a választ adta, hogy Vilmos ajánlkozása nem aktuális, mivel nem akar I. Ulászló magyar király sorsára jutni, aki Várnánál a hadseregével együtt az életét is veszítette Giuliano Cesarini pápai legátus miatt, aki beleugrasztotta a vállalkozásba. Ez kemény és egyenes beszéd volt; I. Ulászló példáját egyébként a korban a protestáns polemikus irodalom előszeretettel használta fel a pápai (és katolikus) hitszegés iskolapéldájaként. Báthory tehát egy széles körben elterjedt protestáns topossal érvelt. Ellenben, folytatta a titkár, a barátság megerősítését és elmélyítését örömmel veszi. A király ugyanis fiatal kora óta ennek az ügynek az elkötelezett támogatója, és ha Vilmos, amint írta, kész Bouillon Gottfried módjára eladni a javait, hogy felvegye a keresztet, úgy ő is kész otthagyni a királyságát, ha úgy látja, hogy megteremtődtek az alapjai a törökellenes ligának.¹³⁶

Miközben a jezsuita Augsburgban a császárral tárgyalt, nem sokkal később, 1582 augusztusában Bolognetti újra elővette a török háború ügyét, és a király elképzeléseiről újabb érdekes részleteket tudott meg. A legutóbbi háború idején Szelim szultán levelet küldött neki – mivel erősen tartott attól, hogy a császár ki fogja használni, hogy erői le vannak kötve a Velence elleni tengeri háborúban – amelyben egy szóval sem említve a lepantói nagy vereséget arról írt, hogy a Dunán keresztül Svábföldig vagy Csehországig felhajózva csapást akar mérni a császárra, bosszúból a keresztények összefogása miatt. A király beszélt le állítólag erről a tervről, mondván, hogy a lovassága nem fog boldogulni a hegyes terepen. Aztán elmondott egy történetet egy hozzá menekült oszmán főtisztról, akit hiába próbáltak áttéríteni, és aki miután meghallotta a lepantói vereség hírért, önként ment vissza és ajánlotta fel kardját a szultánnak. Ez az eset arra világít rá a király szerint, hogy a bajban a török mindig összeszedi magát és a végsőkig harcol, addig nem nyugodva, ameddig le nem győzi ellenségét. A török legyőzéséhez ezért nem elégséges közepes nagyságú haderő, amelynek demonstrálá-

¹³⁶ MPV VI/2, 67, Possevino levelét uo. 73.

sa érdekében összehasonlította a keresztény hatalmak és a birodalom adottságait, lehetőségeit:

„A törökében számba vette a birodalom nagyságát és egységét, az uralkodó abszolút hatalmát alattvalói fölött, amely miatt nincs fennakadás és késedelem a döntéshozatalban. Vak és vita nélküli engedelmesség, nagy, kiapadhatatlan és biztos gazdagság, amely az évszázadok során meghódított királyságokból származik, bevételek, amelyek egykor a római birodalmat is meggazdagították, és mivel a töröknek már régóta nincsenek afféle nehézségei (ti. amelyek a római birodalomnak voltak), ez a gazdagság nem csökkent számottevően. De mindezekelőtt a katonai fegyelmét dicsérte, hogy még ez a szultán is ősei törvényeit és hagyományait nagy tiszteletben tartva milyen buzgón gyakorolja a fegyverforgatást.”¹³⁷

A keresztények viszont megosztottak, az uralkodóknak korlátozott a hatalma, nem áll rendelkezésükre sok pénz, de ami a legnagyobb hiányosság, hogy a fegyelem rossz. Azonkívül a különböző nemzetiségű katonák harcértéke is különböző, egyesek bírják a megpróbáltatásokat, viszont fegyelmezetlenek, míg mások éppen fordítva. Ami az uralkodókat illeti, II. Rudolf császár fiatal még és beteges, nem hasonlít elődeire, sem V. Károlyra, sem I. Ferdinándra. A franciák megosztottak, II. Fülöp király hatalma megvan, ő viszont kevésbé hajlandó az együttműködésre (itt tapasztalatból is beszélt).

A háború módját illetően alapvetően két lehetőség van, vagy egyszerre lép be mindenki, és egyesült erővel, egy irányban támadnak, vagy ezt egy valaki vállalja magára, megosztva és elvonva a többiekéről a török erejét. Az első jobban tetszik neki, de a második a valószínűbb és a veszélyesebb. Ebben az esetben arra kell számítani, hogy a török összes

¹³⁷ „Ne’Turchi considerò l’imperio non solamente ampio ma unito. La potenza assoluto del signore sopra i suoi sudditi, per la qual non s’impediscono o ritardano le deliberationi: l’obediencia pronta et non interrotta da dissensioni, le ricchezze stabili et ferme et molte, per esser state raccolte in progresso di molti secoli da molti regni, l’acquisto de quali arricchì l’imperio Romano, et per non haver havuto i Turchi da gran pezzo in qua travagli di tal importanza, et per non haver havuto i Turchi da gran pezzo in qua travagli di tal importanza c’habbino potuto notabilmente diminuirgli. Ma più che ogn’altra cosa esaggerò la disciplina militare che questo Turco ancora, comunque affetto verso l’essercito dell’armi, pur serva con essatissima diligenza conforme all’instituto et a gl’ordini de suoi maggiori.” Vö. MPV V/1, 430.

erejét egy irányba fogja bevetni, illetve a hadi helyzettől függően csoportosítja át az erejét, itt vagy ott mérve csapást. Megteheti, hogy saját területén (értsd az uralma alatt fekvőn) tartja a háborút és egyszerűen kivárja, míg a másik fél kifárad. Mivel II. Fülöp van a legtávolabb, Nápoly kivételével ugyanis összes birtoka messze az oszmán fegyverek hatósugarán túl van, ha pedig Dél-Itáliát mégis megtámadnák, az egész félsziget fegyvert ragadna már csak a saját érdekében is, ezért neki kellene megkezdeni a fegyveres konfliktust, mivel a helyzet ott lent, délen lenne a legalkalmasabb a háborúra. Báthory tehát a spanyolok és a velenceiek részvételét továbbra is kulcsfontosságúnak tartotta.¹³⁸

5. DISKURZUS A TÖRÖKELLENES HÁBORÚ ESÉLYEIRŐL

Possevino az oroszokkal augusztus 1-jén érkezett meg Velencébe. Nicolo da Ponte dózsénak címzett levelében a béke mellett legnagyobb sikerét a kollégiumok megalapításában és két rigai templom elvételében jejlölte meg. A levél azt is elárulja, hogy a vallás, a török elleni háború, és a kereskedelem ügyét a Szentszék szétszakíthatatlan egységben látta és akarta végigtárgyalni. Első olvasásra meghökkentőnek is tűnik, mennyire felkészült a jezsuita Velencét leginkább érdeklő kereskedelmi útvonalakból: 2400 mérföldet járt be két útja alatt, írja, végiglátogatta az összes fontos kereskedelmi csomópontot, azon felül beszélt olyan kereskedőkkel, akik megjárták a Fekete-tenger–Cserkeszföld útvonalat. Ennek fényében három javaslatot tett: 1. részletes úti instrukció elkészítése, amely a Keletre való eljutás technikai részleteit taglalja, 2. a vallás ügye, amire állítólag az oroszok rettenetesen kíváncsiak, 3. egy szláv nyelvben járatos pap elküldése, aki a cári környezetében tartózkodna. Ő előkészítheti továbbiak érkezését, végső soron pedig előmozdíthatná az unió ügyét. Példaként Indiát és Németországot említette, ahol hasonló missziót teljesített egy maréknyi jezsuita.¹³⁹

¹³⁸ MPV V/1, 430–431, 487.

¹³⁹ A dózsénak benyújtott emlékiratot vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 131–135.

Másnap került sor az orosz követek kihallgatására, ami nem volt különösebben érdekes, átadták a cár levelét, illetve a szokásos ajándékot, a szőrmeéket. A dózse unokahúgának azonban már csak két darab jutott, jegyzi meg ironikusan, mivel a többi az oroszok eladták a piacon.¹⁴⁰

Velencében népes görög kolónia élt, akik az előző évszázadban menekültek a török elől, illetve Konstantinápoly eleste után a Köztársaságba. A több ezres közösség templomot is kapott a *Signoriától* a San Zuanst (San Giovanni/János).¹⁴¹

¹⁴⁰ Ezzel a követséggel ugyanúgy, mint a tavalyival, sok baja volt Possevinónak. Vaskezelt kellett kordában tartani ezt a gyanakvó, gőgös, pimasz, verekedésre hajlamos társaságot. Maga a cár is kimondottan utasításba adta Possevinónak, hogy vigyázzon rájuk, tartsa kordában őket. Ez a ma furcsának tűnő óvatosság azokból a szokásokból következett, amelyek Oroszországot elzárva tartották a külföldiek előtt, például hogy őrizkedtek attól, hogy az orosz alattvalók idegen nyelveket tanuljanak. Mennyivel inkább volt érvényes ez a külföldre kiengedett alattvalók esetében! A jezsuita ezt úgy oldotta meg, hogy esténként szó szerint rázárta az ajtót a társaságra, amire a cár utasításának értelmében megvolt a joga. A problémákat azonban nem volt ennyire egyszerű elkerülni: Padovában a városi előjáró alabárdosokat rendelt melléjük, akik hazakísérték őket, mert attól tartottak, hogy az egyébként a városban tartózkodó népes lengyel tanuló ifjúsággal, akik utálták az oroszokat, összetűzésbe keverednek. De voltak egyéb problémák is, az augusztusi hőségben elfogyasztott mértéktelen mennyiségű bor és gyümölcs nem tett túlságosan jót egészségüknek. Possevino arról panaszkodott Farnese bíborosnak, hogy nemcsak a viselkedésük, túlságosan is szenvedélyes mentalitásuk, hanem az evés terén is megnyilvánuló mértéktelenségük bajt fog okozni. Néhány nap alatt, írja, 500 sárgadinnyét faltak fel, kettő közülük bele is betegedett. Nem tett jót nekik a rossz minőségű velencei víz sem. És ez még csak a kezdet volt... Vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 138, 145.

¹⁴¹ PEDANI, *Venezia porta d'Oriente*, 212–213. A görögök izgatottan várták a találkozási hitsorsosaikkal, amelyre egy reggeli istentisztelet keretén belül került volna sor. Csakhogy az oroszok ez alkalommal megpróbálták kibújni Possevino őrizetéből. A San Giovanni e Polo kolostorban misézett éppen, amikor azt a hírt kapta, hogy a követ a kíséretével éppen futólépésben távozni készül – én rögtön utánuk eredtem, írja a Tízek Tanácsának, és megkérdeztem tőle, hogy hová mész? Azt válaszolta, hogy éppen téged kerestelek – erre az válaszoltam, hogy már meg is találtál, na menjünk vissza a szobába és beszéljünk. Ott azt mondták Possevinónak, hogy a görögök miséjére hívták őket a San Zorzéba (San Giorgio/György). Nem engedte el őket, mert attól tartott, hogy a tiszteltükre összegyűlt 2 ezer görög között biztosan lesznek besúgók, az oroszok pedig nem fognak tudni lakatot tenni a szájukra, és kikutyogják küldetésük okát. Nemcsak a vendéglátóknak, hanem a pápának, a lengyel királynak, a cárnak, egyszóval mindenkinek roppant kínos lenne, ha minderről értesülnének Sztambulban. A görögök ebből csak azt

A görög kolónia elfogadta ugyan a firenzei zsinat rendelkezéseit, egyházszerkezeti szempontból azonban nem tagozódtak be a katolikus egyházi hierarchiába. Ráadásul az oszmán befolyás alá került négy patriarkátus megosztott volt, vezetőjük, a konstantinápolyi pátriárka vitában állt a cárral, illetőleg a moszkvai metropolitával, aki nem akarta elfogadni az oszmán befolyás alá került patriarkátus vezető szerepét, hanem magához akarta ragadni a vezetést, amelyhez ideológiai alapot a harmadik Róma gondolat adott. A Szentszék lehetőséget látott arra, hogy az uniót ne Moszkvában, hanem velencei területen, vagy Rómában, mindenesetre hazai pályán valósítsák meg. A velencei görögök összecsdítése ezt a célt szolgálta, Possevino információi szerint a görögök miséjén jelen volt egyszer a pápai legátus is, amely tehát megfelelő legitimitációt adott a szentszéki jelenlétnek, és más katolikusok. Ennek örömmel eleget tesz, írta, ha meglesz az unió, később azonban arról értesült, hogy ebből egy szó sem volt igaz. Ugyanarról a csapdáról volt tehát szó, amelyet még Moszkvában a cár készített neki a Szent Szűz székesegyházban. A helyzet kínos volt, a görögök joggal érezhették sértve magukat, se követség, se Possevino, és az ügy kényelmetlen volt a dózsának is. Éppen ezért Possevino azt javasolta, küldjék az oroszokat Padovába, hogy ne legyenek annyira szem előtt, onnan továbbkíséri őket Rómába. Az unió ügyét pedig hagyják a Szentszékre és a görögökre, hagyják ki belőle az engedetlen gyerekek módjára viselkedő oroszokat. Erre már csak azért is szükség volt, mert a görögök állandóan követség körül ólálkodtak, és félt volt, hogy valami mégis kiszivárog. A visszaúton pedig nagy kerülővel Parma, majd Ferrara és Milánó irányába akarta vinni az oroszokat, hogy mint mondta, lássák az itáliai fejedelmek hatalmát, mert meg vannak arról győződve, hogy az ő uruknál nincs hatalmasabb a földön, illetve biztonsági okokból, nehogy Velencében valami kiszivárogjon

látták, hogy a jezsuita nem engedte el a nagy izgalommal várt hittestvéreiket a templomukba. Possevínónak két ízben is magyarázkodnia kellett a *Signoriánál*. De törlesztett is; az első beszélgetés alkalmából elmondta a titkárnak, hogy tavaly Sevrigin egy cár nevében hamisított levelet nyújtott be a *Collegiónak* a kereskedelmet illetően, illetve hogy ő és a tolmács, Poppel ölték meg Pallavicinit, a milánói tolmácsot, mert tartottak a lelepleződéstől. A valóság azonban, mint láttuk ebben az esetben is kissé másképpen festett. Vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 140–141, 144–145.

az újságok (*gazzete*) révén. A város akkor az egyik legnagyobb európai hírcsatorna volt, az Itáliába, illetve az onnan kimenő posta útvonal a városon keresztül vezetett, de a Köztársaságba kereskedelmi kapcsolatai, illetve követségi rendszere révén is hatalmas mennyiségű információ ömlött be. Indokolt volt tehát az óvatosság, nehogy a római tárgyalásokról kitudódjon valami. Ezzel összefüggésben hívta fel újfent a figyelmet a velencei görögökre, akik, mint írja, ott tettek keresztbe neki, ahol csak tudtak az orosz követ aktív közreműködésével.¹⁴²

A harmadik és egyben utolsó audiencia szolgáltatta az alkalmat, hogy végre részletesen is kifejtse a törökellenes liga tervét. A lényegét egyébként már egy megelőző beszélgetésen, augusztus 10-én összefoglalta Milledonne titkárnak, majd két nappal később az említett audiencián nyújtotta be az alább ismerttetendő *Discorsót*.¹⁴³ Mondandóját három fejezetbe tagolta: 1. a liga akadályai 2. a liga előnyei, haszna, 3. általában megfontolások.

1. Az akadályok közt az első a török birodalom ereje és kimeríthetetlen gazdagsága. Ez különösen a lepantói csata után tett mély benyomást a nyugati kortársakban, mivel a megsemmisítő tengeri vereség után egy évvel a sztambuli arzenálban már egy új hajóhad állt teljesen felszerelve, bevetésre készen. Aztán ott van az oszmán hadrendszer, amely a tímárbirtokokon alapul, illetve az adóbevételek, amelyek egy kézben összpontosulnak. Nem úgy, mint a keresztényeknél, ahol annyi fej van, amelyek könnyen összekülönbözhetnek.

Possevino sorai ékesen tanúskodnak az oszmán birodalom felépítésével, működésével kapcsolatos érdeklődéséről, amely a 16. században az oszmán expanzió európai felerősödésével egy időben növekedett meg. A törököt a kortársak az Antikrisztus megnyilvánulásának, Isten ostorának tartották, amely azonban nem jelentette azt, hogy ne tették volna racionális vizsgálat tárgyává a birodalom felépítését, intézményrendszerét, berendezkedését, hadseregét stb.¹⁴⁴ Meg akarták érteni, hogy mi a

¹⁴² PIERLING, *Bathory et Possevino*, 146–147.

¹⁴³ Uo., 157–165.

¹⁴⁴ A birodalom bukásával kapcsolatos eszkatológikus elképzelésekről vö. GÉRAUD POUMARÈDE, *Il mediterraneo oltre le crociate. La guerra turca nel Cinquecento e nel Seicento tra leggende e realtà* (a cura di Frédéric Ieva), Milano 2011, 75–132.

titka annak a páratlan és csak a római birodaloméhoz mérhető sikernek, amelyet néhány évszázad leforgása alatt szinte a semmiből ért el ez a nomádok által alapított állam. A legfőbb okot a politikai berendezkedésben, a szultán korlátlan hatalmában, és az állandó hadseregben találták meg, amelynek a fenntartását éppen ez a hatalomkoncentráció tette lehetővé.¹⁴⁵ Az európai kortársak egy rendi világban nőttek fel, amelyben elképzelhetetlen volt, hogy egy uralkodó ekkora hatalommal rendelkezzen. A politikai irodalom Arisztotelésztől kezdve azt tanította, hogy egy ember túlságosan nagy hatalma zsarnoksághoz vezet, a zsarnok semmibe veszi a közjót, végső soron pedig pusztulást hoz a közösség számára. Éppen ezért csodálták azt a teljesítményt, amely mondhatnánk az élő antitézise volt annak a hagyománynak, amelyben a nyugat-európaiak felnőttek. Persze senki se cserélt volna egy rájával, és ismert volt a *devsirme*, a gyerekadó intézménye is, de ugyanakkor számtalan utazó, diplomata és egyéb, a birodalomba kerülő keresztény, köztük több magyar, állította azt is, hogy a birodalmat a 15. századdal ellentétben már nem annyira a fanatikus muszlim lakosság dzsihádjá, hanem tulajdonképpen az alávetett nem muszlim népek kizsákmányolása, és a háború tartja fenn. Ennek része volt az a megfigyelés is, hogy a több százezres Sztambulban igen jelentős létszámú keresztény görög kisebbség él és dolgozik. A kép tehát meglehetősen vegyes volt, attól függően, melyik szerző mit tartott fontosnak kiemelni, és nem utolsó sorban attól, hogy milyen területről származott, például ahol erősek voltak a köztársasági hagyományok, mint Velencében. Mégis bámulattal töltötte el őket az oszmán állam fejlett intézményrendszere, amely képes volt három földrész hatalmas területeit és népességét egyben tartani és kormányozni.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Ezzel kapcsolatban vö. részletesebben a VI/5. fejezetet.

¹⁴⁶ Ezekről a műfajilag az *antiturcica* irodalomba sorolható művekről lengyel vonatkozásban vö. ANGIOLO DANTI, *L'aspetto „utopico” della letteratura antiturca in Italia e in Polonia alla metà del XVI. secolo*, Italia, Venezia e Polonia. Tra medioevo e età moderna (a cura di Vittore Branca–Sante Gracioti), Firenze 1980, 551–570. Velencei vonatkozásban vö. LUCETTE VALENSI, *Venezia e la Sublime Porta. La nascita del despota*, Bologna 1989. A velencei beszámolókat e témában vö. ALBERI, *Relazioni III/2–3*, i.m. Magyarul is elérhető beszámolókat és útleírásokat a birodalomról a 15–16. századból vö. *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, kiad. TARDY LAJOS, Budapest 1977.

Visszatérve a *Discorsóra*, a lepantói csata megmutatta, hogy a győzelemre akkor van a legnagyobb esély, ha a támadást egyszerre indítják meg a tengeren és a szárazföldön. Ott vannak azonban az uralkodók eltérő érdekei. A cár, bár a Don folyón keresztül intézhetne támadást a tatárok és a törökök ellen déli irányba, nem teszi, egyrészt mert nincsen hajóhada és nincs jelenleg számottevő szárazföldi ereje, azokat a livóniai és a svéd háború, a tatár betörések, végül a pestis felemésztették. Most inkább azzal van elfoglalva, hogy ezeket a veszteségeket pótolja. (Itt kell megjegyeznünk, hogy amikor Báthory az orosz háborúk kezdetén, tehát amikor még nem lehetett tudni, ki lesz a győztes, katonai támogatást kért a szultántól a cár ellen, azt a nemmel felérő választ kapta, hogy az egész világon nincs az orosznál nagyobb hadsereg, leszámítva persze a szultánét).¹⁴⁷ Most békében él a tatárokkal, amelyet nem akar felrúgni, harmadrészt pedig arra vár, hogy a támadást a császár és a német fejedelmek indítsák meg, ezt azonban V. Károlytól egészen II. Rudolfig bezárólag minden császár elutasította. És bár néhány évvel ezelőtt a Dontól a Volgára, majd a Kaszpi-tengerre igyekvő török hadsereget nagy vereség érte, az inkább annak volt köszönhető, folytatja Possevino, hogy amint arról a lengyel királytól értesültem, a vidéket ismerő tatárok olyan kietlen helyekre vezették a sereget, ahol szinte magától megsemmisült. Az utódlás is aggasztja az öregedő cárt, nagyobbik fia „balesete” (véletlenül agyonverte) után egyetlen örököse maradt, a gyengeelméjű Fjodor, akinek bár van felesége, nem valószínű, hogy képes lesz utódot nemzeni.

Ez valóban nagy probléma volt, örökös híján széteshetett az orosz birodalom, a cárnak tehát mindenképpen megoldás kellett találnia. A fentiek mellett ezért is helyezkedett kiváró álláspontra, és ez lehet az oka, hogy a dózsának küldött levelében egy árva szót sem ejtett a ligáról, de még a velencei kereskedőknek Perzsia felé adandó menlevelekről sem.

Lengyelországot illetően ketté kell választani a király személyét és a királyságot. Báthory Erdélyből jött, érthető okokból jobban érdekli annak sorsa, mint a királyságé. Fejedelemként a török vazallusa és szövetség-

¹⁴⁷ A király tatár segédcsoportokra tartott igényt, amelyeket a Porta az akkor ki-
robbant perzsa háború miatt nem bocsátott a rendelkezésére. Vö. KOŁODZIEJCZYK, *The
Crimean Khanate*, 106–107; ÖStA HHStA Turcica I, Karton 38, 1579. IV, fol. 26r.

sége, amely most nagyon jól jön neki, mert számíthat rájuk a császárral való határvitájában, illetve hogy sakkban tartsa a cárt. Nehezen hihető, hogy táncba menjen egy olyan ország élén, amely a török marékában van. A mostani vajda, Báthory Zsigmond még nagyon fiatal, nem fog megkockáztatni egy nyilvánvalóan katasztrófával végződő háborút.¹⁴⁸

Possevinónak feltehetően tudomása volt arról, hogy az előző évben egy nagyon is konkrét fenyegetéssel kellett szembe néznie Báthorynak, amely a Portáról, közelebbről Szinán pasától, az akkori nagyvezírtől jött. A harcias és minden hájjal megkent albán származású nagyvezír, aki budai beglerbég is volt egy időben, gyűlölte a magyarokat, az erdélyieket meg különösen, és ott ártott nekik, ahol csak tudott. Erre nagyszerű alkalom kínálkozott akkor, amikor egy Márkházi Pál nevű erdélyi kalandor a Portára menekült.¹⁴⁹ Ő eredetileg felső-magyarországi birtokos volt, és Ajnácskő átadásának vádja miatt szökött Erdélybe, ahol családi problémák miatt elválasztották feleségétől. Talán csak e miatt, talán volt még valami más is a rovásán, de nem sokára Sztambulba szökött, ahol hamarosan fejedelmjelöltként lépett fel. A Portán szokásban volt, hogy minden erdélyi fejedelemmel szemben tartott többnyire a Fekete vagy a Héttoronyban egy ellenlábast, hogy azzal zsarolhassa. Ezt tették most is. Báthory hiába kérte kiadatását, Márkházi muszlim hitre tért ennek elkerülésére. Szinán a szárnyai alá vette és kieszközölt számára egy *abdnámét*, szerződéslevelet, amellyel a fejedelmeket szokták trónjukba beiktatni. Mindez abban az évben történt, amikor Báthory Krisztof elhalálozott, és utódának, Báthory Zsigmondnak szüksége volt az ahdnáméra. Nyilvánvaló volt a zsarolási szándék. Egy 1581. augusztusi

¹⁴⁸ PIERLING, *Batbory et Possevino*, 170–176.

¹⁴⁹ Márkháziról vö. PAPP SÁNDOR, *Die Verleibungs- Bekräftigungs und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen* (Österreichische Akademie für Wissenschaften: philosophisch-historische Klasse Schriften der Balkankommission 42), Wien 2003, 239–243, 249–250, a Márkházi ügyében készült két nagyúri levél (*náme-i hümayum*) két változatát uo., 243–249; Uő., *From a Transylvanian principality to an Ottomans-anjak. The life of Pál Márkházi, a Hungarian renegade*, Chronicon. Annual of the Institute of History University of Szeged 4 (2004), 57–67; *Betblen Farkas, Erdély története III*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, Budapest 2004, 120–121, 159–161.

velencei követjelentésben olvashatjuk, hogy Márkházi állítólag 150 ezer tallér éves adót ajánlott a fejedelmi székért cserébe. Az új nagyvezírnek sikerült elérnie azt is, hogy Mahmud agát, aki az ifjú fejedelemnek szánt hűbéri zászlóval Erdélybe tartott, a Dunánál feltartóztassák, és utasítsák, hogy közölje, a feltételek megváltoztak, Báthory Zsigmond megtarthatja trónját, feltéve, ha megadja a Márkházi által ígért összeget.¹⁵⁰ Arról is szállongtak alaptalan hírek, hogy egy határozottabb lépésnek csak a perzsa háború szabott gátat. Bár igen kicsi volt az esélye, hogy egy muszlimot ültessenek Erdély trónjára, erőfitogtatásnak nem volt rossz, és ne feledjük azt sem, hogy a lengyel királynak ekkor már három győztes hadjárat volt a háta mögött, túlságosan megnövekedett a hatalma, ezért nem ártott, ha figyelmeztetik a korlátaira. Novemberben a Báthoryak protektora, Szijávüsz pasa próbált szólni az érdeklükben, de csak annyit ért el, hogy saját magát is belekeverte az ügybe. Szinán, aki éppen akkor újra a szultán kegyeltje volt, világosan megmondta neki, hogy ez az egyetlen mód arra, hogy nyugalomban tartsák a határokat, máskülönben félő, hogy a keresztények összefognak, kihasználva az oszmán fegyveres erők perzsi lekötöttségét. Sztambulban természetesen értesültek a Possevino közvetítésével folyó béketárgyalásokról is.¹⁵¹ Ez volt az oka, hogy a lengyel követséget udvariatlanul fogadták, nem adva meg a szokásos tiszteletet.

De a király mellett kérdéses volt Lengyelország magatartása is a tervezett keresztesháborút illetően. A lengyeleknek az volt a véleményük, hogy az olaszok le akarják venni vállalkról a háború terhét, és azt át akarják rakni az övékére, egy olyan országéra, amelyet megosztanak a különböző eretnokségek és egyéb viszályok, nincs pénze a háborúra, amelyet egyaránt fenyegetnek a tatárok és Svédország, nem is beszélve a király nézeteltéréséről a császárral magyarországi birtokai ügyében.

¹⁵⁰ Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Senato, Dispacci di Costantinopoli (Constantinopoli), filza 15, fol. 135v. Más források 100 ezret említenek. Vö. *Bethlen* III, 159. Ez felel meg a valóságnak, a szultán nagyúri levele ugyanis 85 ezerrel több adóról szól, amihez ha hozzáadjuk a szokásos 15 ezerre rúgó évi adót, éppen 100 ezer arany jön ki. Vö. PAPP, *Die Verleibungs...*, 100. és az előző jegyzetet.

¹⁵¹ ASVe Senato, Costantinopoli, filza 15, fol. 222r:

A császárral sem jobb a helyzet, folytatódik a *Discorso*, neki sincs pénze, nehéz dolga van a magyarokkal, akiket féken kell tartania nemcsak a lengyel király, hanem a németekkel szemben táplált ellenérzéseik miatt is. Attól tart, hogy ha Báthory megindul a török ellen, veszélybe sodorja Ausztriát is, amely a legfontosabb birtoka (bár a szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy az általa használt *patrimonio* szón esetleg értendőek egyéb területek is, például Csehország, vagy a császári méltóság és vele a birodalom fölötti hatalom), ugyanakkor a nagyrészt eretnek lakosságtól nem remélhet számottevő segítséget. Mindazonáltal Rudolfnak nagyobb esélye van egy hadsereg felállítására, mint az apjának, Miksának volt.

A spanyol király szintén eléggé reménytelen eset, el van foglalva a flandriai háborúval és Portugáliával, amelyet két évvel korábban anektált, nem beszélve a francia polgárháborúról, amelyben szintén erősen érdekelt volt a spanyol korona. Azon kívül érvényes békéje van a török birodalommal, ezért kevésbé valószínű, hogy rászánná magát egy újabb háborúra.

Franciaországról nem érdemes beszélni, a dözse tudja ennek az okát, a többi uralkodó pedig vagy nem katolikus, vagy a világi dolgokat előnyben részesíti a lelkiekkel szemben, vagy elvesztették az erejüket. Marad tehát Őszentsége és az itáliai fejedelmek, akik azonban a közhiedelemmel ellentétben nem olyan erősek, hogy egymaguk elbírják a háború súlyát különösen a Köztársaság nélkül. Velence viszont nemrégén veszítette el Ciprust, a kollektív kormányzás szintén akadályozza a gyors döntéseket, azonkívül kereskedelmi érdekei miatt most egy török elleni háború vagy az oroszok megsegítése több kárt okozna nekik, mint amennyi hasznot hajtana. A sah sem lenne megfelelő szövetséges, mert dühös a keresztényekre, akik annyi év háborúskodás után sem voltak képesek hátba támadni a perzsákkal bajlódó oszmán birodalmat. A Perzsiába vezető utak pedig lezáródtak a keleti irányú török előrenyomulás miatt.¹⁵²

A 2. fejezet érdekes gondolatmenettel kezdődik.¹⁵³ Possevino abból indul ki, hogy minden tervnek, amely egy olyan hatalmas ellenség legyőzésére irányul, mint amekkora a török, akinek a katonái ugyanúgy hús-vér emberek, még az a 14–16 ezer janicsár is, elkerülhetetlenül szá-

¹⁵² PIERLING, *Bathory et Possevino*, 176–180.

¹⁵³ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 175–176.

molnia kell két másik nagyhatalom, Oroszország és Perzsia szövetségének a megnyerésével. A fentebb vázolt európai körkép után nem is maradt más lehetőség. Ha a Porta békét köt a perzsákkal, a következő célpontja valószínűleg Velence, pontosabban Dalmácia és Kandia, azaz Kréta lesz. A Köztársaságnak tehát a jelenlegi konstellációban elemi érdeke, hogy segítsen e két nagyhatalom megnyerésében. Erre a leghatásosabb eszköz, tegyük hozzá, vallások feletti eszköz, a kereskedelem. A török tart az oroszoktól, mert az orosz birodalom az egyetlen, amely az oszmánhoz hasonlítható centralizált államszervezettel rendelkezik, élén egy teljhatalommal rendelkező uralkodóval, aki számára minden alattvalója rabszolga, csak éppen másként nevezik (*holop*). Tehát korlátlanul rendelkezésére állnak hatalmas kiterjedésű birodalmának erőforrásai. Ráadásul a birodalom jelenlegi uralkodója elődeihez hasonlóan folytatni akarja a török elleni háborút, amelyet a nyugat-európai uralkodókhoz intézett leveleiben is megerősített (legalábbis látszólag).

A cár döntését egy koalícióban való részvétel mellett megkönnyítheti, ha a császár és a lengyel király között normalizálódnak a kapcsolatok, mert ez visszatartó erővel bírna nemcsak a lengyelek, hanem a svédek elleni újabb háborút célzó moszkvai szándékot illetően.

A jezsuita ezzel az orosz expanziós elképzelések egy másik nagyon fontos dilemmájára is rávilágított. A III. Iván meghirdette program, az orosz földek „begyűjtése” a 15. század végén kezdődött meg, és alapvetően két irányban, nyugat és dél felé irányult. Az előző következménye a cár által elkezdett livóniai háború volt, amely Oroszországot tengeri kijáráshoz juttatta és lehetőséghez, hogy bekapcsolódjon az igen jövedelmező északi kereskedelembe. Ennek elindítói az 1550-es évek közepén az angol kereskedők voltak. A másik terjeszkedési irány, a déli, az egykori Aranyhorda területeit érintette, és 1552, illetve 1554-ben elfoglalta a kazanyi és az asztrahanyi kánság fővárosait. A harmadik, legerősebb horda, a krími oszmán befolyás alá került.¹⁵⁴

¹⁵⁴ MIHAIL HELLER, *Az Orosz birodalom története I*, Budapest 1996, 139–141; IVANICS MÁRIA, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* (Körösi Csoma kiskönyvtár 22), Budapest 1994, 20–24.

A krími kánság elzárta a déli irányba való további terjeszkedés lehetőségét, amelynek ideológiai alapozást egy orosz renegát 15. századi munkája, az *Elbeszélés Cargrad* bevételeiről adott. Ebben olvashatunk egy Bölcs Leónak tulajdonított prófécíát, amely szerint Cargradot, azaz Bizáncot Rusz nemzete fogja megszabadítani a hitetlenektől. Ez a munka hallatlan népszerűségnek örvendett orosz földön, erre épült nem sokkal később a harmadik Róma gondolat, amely ennek az expanziós politikának szolgált újabb ideológiai támaszául.¹⁵⁵ III. Iván unokája, Rettenetes Iván azonban a szintén a hódító tradíciók szerves részének tekintett nyugati irányú terjeszkedést folytatta. Ebben az irányban könnyebb volt a dolga az orosz fegyvereknek, másrészt ezek a területek sokkal nagyobb zsákmánnyal kecsegtettek, mint a ritkán lakott, vízjárta végtelen déli területek. Pedig intő jel volt, hogy a III. Iván által megalapozott tatáro–rosz szövetség, fia III. Vaszilij idejében felbomlott, és a kánok inkább Litvániát támogatták az oroszok elleni harcában.¹⁵⁶

Az orosz külpolitikai doktrínának ezt a déli irányú oszmán és tatár ellenes vonulatát Róma is megpróbálta kihasználni. A nehézségeket nemcsak a

¹⁵⁵ FILIPPOV SZERGEJ, *Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban*, Aetas II (1995/3) 5–30.

¹⁵⁶ A cári udvarban volt egy főleg a hagyományos bojár családokból álló érdekcsoport, sorai közt az egykori részfejedelmek leszármazottaival, amely inkább a hitetlenek, mint a keresztények elleni harcot támogatta. A déli irányú terjeszkedést már csak azért is tartották fontosnak, mert a végtelen sztyeppen hatalmas gazdátlan területek voltak, amelyeket szét lehetett osztani a szolgáló nemesek között. Volt egy spontán déli migráció is a parasztság részéről, amely a 16. század végén–17. század elején a zűrzavaros időszak beköszöntével annyira felerősödött, hogy a következő évszázad elején már hatalmi tényezőként volt képes fellépni. A kozákok – a szabad nép, a senki földjén berendezkedő mindenféle menekültekből kialakuló népesség ugyanis így nevezte magát – erős befolyást gyakorolt a térség hatalmi viszonyaira. Ezeknek a bojároknak a vezetője a nagy műveltségű Andrej Kurbszkij volt, maga is Rurikida, IV. Iván ifjúkori barátja, majd hű embere, az 1560-as livóniai hadjárat fővezére, aki 1563-ban feleségét, családját hátrahagyva szökött Litvániába. Menekülésének közvetlen kiváltó oka feltehetően a cár első feleségének Anasztaziának a halála volt, akit a cár vádjai szerint megmérgezték a bojárok. Fennmaradt a cárral folytatott levelezése – a gyermekkorától 1578-ig – IV. Iván politikai elképzeléseinek páratlan, egyedülálló dokumentumaként, amely politikai elképzeléseit, programját tartalmazza. Kurbszkij a lengyel király fennhatósága alá húzódba levelezett és kritizálta Iván zsarnoki politikáját. Vö. HELLER, *Az Orosz birodalom története I*, 146–148.

cár húzódozása, és félelme a törökt–atár támadásoktól, hanem furcsa módon a Porta érdektelensége is veszélyeztette. Ebben az időszakban, és még jó sokáig Oroszország kívül esett az oszmán érdekszférán, és a kapcsolatokat a kozák probléma sem terhelté, őket ugyanis lengyel alattvalóként kezelték, és mivel Sztambul igen jövedelmező kereskedelmet folytatott Oroszországgal, nem állt érdekében a konfliktus. Úgy tűnik, a Szokollu Mehmed által kezdeményezett, fentebb többször említett ambíciózus terv a Don és a Volga összekapcsolására és a térség kereskedelmének kézbevitelére csak egy elszigetelt epizód maradt. Annál inkább állt érdekében Báthory pozícióinak gyengítése, akinek külpolitikai kombinációi felkeltették és kiváltották a szultán haragját.

Visszatérve a *Discorsóra*, Lengyelország királyának részvételét lehetségesnek tartja egy jövődó nagy háborúban, bár a felsorolt sok előfeltétel kissé gyengíti az érvelését. Először is az északi tengeri hajóutak miatt nem jó a dánokkal és a svédekkel való viszony, akik saját ellenőrzésük alá akarják vonni a tengeri útvonalakat. Ezek kiindulópontjával, a kereskedővárosokkal is gondjai vannak a királynak, mint említettem, Gdańsk, a legnagyobb közülük nem ismerte el a királyt uralkodójának. De az optimista Possevino szerint ezek a problémák megoldhatóak, ha sikerül a király figyelmét elterelni egy másik konfliktuszóna, a tatárok irányába, akik több betörést intéztek lengyel területre (erről alább részletesen is szót ejtek). A tatárokkal való konfliktust fel kell vállalni, és egyszerűen hagyni kell, hogy eszkalálódjanak a határ menti villongások, amelyek majd a törökkel való nyílt háborúba torkollnak. „A király számára nem kell más, mint megfelelő mennyiségű pénz, a kezemben tartom, írja, azokat a kimutatásokat, amelyeket Lengyelországban kaptam, és amelyek azt bizonyítják, hogy a lengyel katona jóval olcsóbb az olasznál, tehát nem lenne szükség olyan hatalmas összegre egy hadsereg felszereléséhez.” A királyt szülőföldjének, Erdélynek a felszabadítása motiválja, amely magával hozná a két román vajdaság megszabadítását is a török uralomtól. Báthory elkerülhetetlennek látja a háború kitörését, ez az oka annak, hogy Váradot, amely a határon van, folyamatosan erősíti.¹⁵⁷ Nem régen küldött oda muníciót, mert jól tudja, hogy a török nem tűri, hogy túlságosan is megnövekedjen a hatalma. Ezt jelzi azoknak a csaszoknak a megérkezése, akik formálisan a szultán fiának körülmetélési

¹⁵⁷ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 178–179.

ünnepségére hoztak meghívást, valójában azért jöttek, hogy kémkedjenek. A király kérdésére egyikük bevallotta, hogy a Portán a király szárnyának megnyesésére készülnek, hogy ne tudjon olyan magasra repülni.

A császárra, ha meg tud egyezni Báthoryval a vitás magyarországi területekről, szintén számítani lehet, mert ebben a szász választó és a többi lutheránus fejedelem is a segítségét ígérte. Jó szándékát jelezte, hogy menlevelet adott egy pápai küldöttnek, és van egy levele a választó kancellárjától, aki szintén szíven viseli a közös ügyet. A spanyol király sem reménytelen, mert a török béke bizonytalan, neki pedig meg kell védenie a nápolyi-szicíliai királyságot. Egyszóval, bár az első fejezetben szinte mindenkit leírt a lehetséges támogatók közül, a második fejezetben egy elegáns fordulattal, de nem kétséges, hogy a gondviselés aktív közreműködését feltételezve, mindenkit a lehetséges támogatók közé sorolt.¹⁵⁸

A 3. fejezet¹⁵⁹ egy általános történeti bevezetővel indul és egy sor király és hadvezér példáját hozza fel annak bizonyítására, hogy a szív, a hit és az erős elszánás mennyire erőssé tehet kis népeket, illetve ellenkezőleg, hogyan voltak képtelenek nagy uralkodók, akik pedig rendre megnyerték háborúikat, megtartani eredményeiket. Egy liga mindig használt a közös ügynek, mert bebizonyította, hogy a török nem legyőzhetetlen. Mindezen történeti tapasztalatok fényében a következő megoldási javaslatlal él: az első, és legfontosabb az erők egyesítése Istenben, azaz a lelkek ligája, amely mindennek az alapja. Ennek gyakorlati előfeltétele nyilvánvalóan az általános béke volt, amelynek megvalósításán Possevino annyit fáradozott. A második az erők egyesítése. Rögtön meg is magyarázza a dózsénak, hogy konkrétan mit is ért ezen; Velencének kiterjedt követségi hálózata van, amelyen keresztül a különböző udvarokban előmozdíthatná a nunciusokkal együtt a liga ügyét. Ezzel demonstrálhatják azt is, hogy nincs semmilyen nézeteltérés a Köztársaság és Róma közt. Ezt már csak azért is szükségesnek tartotta hangsúlyozni, mert köztudomású volt a legutóbbi liga kudarca, amely bár fel tudott mutatni egy világraszóló stratégiai győzelmet Lepantónál, a vége mégis az lett, hogy a magára maradt Velence elvesztette Ciprust.¹⁶⁰

¹⁵⁸ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 180.

¹⁵⁹ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 180–192.

¹⁶⁰ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 185.

Az eszmefuttatás már csak azért is roppant érdekesítő, mert míg a korban megfogalmazódó ligatervek, vagy összkeresztény alapon, vagy hogy csak a leghíresebbet és a Possevino tervezetéhez legközelebbit, Ogier Busbecq *Exclamatióját* említsük, Németország erejére alapozta a törökellenes háborút, addig a *Discorso* a két legfontosabb itáliai hatalom – mert ebből a szempontból a *padre commune* mégis csak egy itáliai fejedelem volt – összefogására építette volna fel a ligát.¹⁶¹ Ez a Köztársaság hatalmának és befolyásának nyílt elismerését jelentette, amely nyilván nem kis mértékben legyezgette vezetőinek hiúságát. De, tegyük hozzá, kétségtelen, hogy az 1570-es szövetkezés volt a legsikeresebb és a legeredményesebb, amelyet a törökkel szemben addig megkötöttek. Ehhez a szoros lelki és politikai szövetséghez csatlakoznának tehát a többi hatalmak, mint például az orosz is.

A harmadik eszköz, a hadsereg. De ahogyan nem lehet bármiből hajtót barkácsolni, úgy egy ilyen fontos ügy katonája sem lehet mindenkiéből. E célból katonai kollégiumok megalapítását javasolja, amelyekben a hit dolgai mellett az ifjakat a hadi diszciplínára is oktatták. Az előzőre azért is szüksége lenne, hogy ne válhassanak renegáttá, mint a híres olasz származású Cicala pasa, akinek a családja keresztény maradt és most is Itáliában él. Az egészet a jezsuita szemináriumok mintájára képzelem el, ahová sok nem katolikus nemes is beadta a fiát. Ezek a katonai szemináriumok magukhoz vonzhatnak az északi nemesség fiait is, ahogyan a tudományokban most is teszik az itáliai egyetemek, ahol egyrészt megismerkedhetnének sok egyéb nációval, másrészt a katolikus hittel.¹⁶² Így a liga vagy unió gondolata már igen korán gyökeret eresz-

¹⁶¹ A törökellenes szövetségről írt *Exclamatiójáról* vö. a 106. jegyzetet.

¹⁶² Vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 186–191 és a következő jegyzetet. Modrzewski már idézett munkájában a hadtudomány elsajátítása céljából szintén speciális iskolák felállítását javasolta. Vö. BALÁZS, *Frycz-Modrzewski*, 70. Nagyon érdekesnek tartom, hogy a katonai kiképző intézmények témája előkerül Kakas István régóta ismert, de egyáltalán nem kutatott, a török elleni harcról 1601-ben írt, Lichtenstein herceg császári tanácsosnak ajánlott orációjában. Ugyancsak a *seminarium* szót használva javasolja, többek közt éppen a janicsárookra hivatkozva, ha nem is kimondottan ilyen, de egy hasonló intézmény felállítását. A kérdést történelmi dimenziókba helyezve írja, hogy a perzsáknak, görögöknek és rómaiaknak mindig rendelkezésükre állt állandó jelleggel kiképzett haderő, ami uralmuk alapját képezte, illetve ilyeneket állítottak fel, amikor az ősi hadi ér-

tene a lelkekben. Anyagi alapjait a nemesség teremtené elő, amely a sok haszontalan és költséges passziója helyett, amelyek a fiatal dologtalanokat a szórakozás és a hús gyönyöre miatt eltérítik uraik iránti engedelmességüktől, a szent ügy érdekében hozna áldozatot.

A szemináriumok másik fedezete a bennük folyó aszketikus életmód lenne, amely a jezsuita szemében elsősorban a mértékletes táplálkozásban és a földön való alvásban testesült meg. Kiderül, hogy Possevinót már 15 éve foglalkoztatja a terv, és a pápák minden ezzel kapcsolatos levelezését, tervezetét begyűjtötte. Reményei szerint a szemináriumok révén végre visszatérnek Itáliába a kiveszett katonai erények, véget érnek az örökös pártküzdelmek, és vérbosszúk, amelyek az itáliai városokat szembeállították egymással. A katonai erényekre említ egy velencei példát, a parasztok egyfajta szövetségét, amelyet a török elleni szárazföldi összecsapások idején hoztak létre, és akik határőrökként nagy szolgálatot tettek Dalmáciában. Ennek mintájára hasonló kapitányságokat kellene felállítani Friuliban, amelyeket felhasználhatnának az eretnekesség elleni harcban is. Mindez tehát olcsóbbá teheti a Köztársaság katonai képességeinek szinten tartását illetve fokozását.¹⁶³

A negyedik mód vagy eszköz egy védelmi liga lenne, amelynek az anyagi terheit arányosan szétosztanák, így nem lenne túlságosan megterhelő egyetlen uralkodó számára sem, a befizetett összeget letétbe helyeznék, amelyet nem lehetne másra felhasználni az utódoknak. Ez tehát egy afféle 16. századi NATO lett volna. Ha pedig a török megtámadná valamelyik országot, ebből a letéti összegből lehetne folyósíta-

nyek hanyatlását látták. A törökök 3–4 évente tapasztalt katonákat küldenek keresztény területekre, akik kiválogatják a rátermett ifjakat, akik közül többen pasák, bégek, egyéb méltóságviselők lesznek. Vö. Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Ottob. Lat. 2421/2, fol. 635v. Az állandó hadsereg gondolata megjelenik Baranyai Decsi János *Orációjában* is. Vö. BALÁZS MIHÁLY–MONOK ISTVÁN–VARGA ANDRÁS; TAR IBOLYA (ford.), *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*, Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II, Szeged 1990, 92, 94, 96.

¹⁶³ Lásd *Bátbory et Possevino*, 186–187 és POSSEVINO, *Transylvania*, 184–185; valamint SZABÓ TAMÁS JÓZSEF, *Katolikus katonai szeminárium létesítésének terve a 16. századból*, http://btk.sek.Nyme.hu/fileadmin/dokumentumok/sek/BDPK/Oktatas_kutatas/BTK_kiad/batar_201112/Szab%C3%B3_Tam%C3%A1s_J_Katolikus_Katonai_Semin%C3%A1rium_def.pdf (2014. 06. 10).

ni az éppen megtámadott ország számára. A hadizsákmány egy részét ennek az összegnek a növelésére lehetne fordítani. A minta a német államok szövetsége lenne, amelyek ezt *Kreis*nek, azaz Körnek nevezték, ahol azt látta, hogy a kereskedők a kezükbe adott pénzüsszeget forgatva minden nappal növelték a gondjukra bízott összeget.¹⁶⁴ Erről a ligapénztárról 1583. április 19-én kelt levelében további részleteket is elárul: a spanyol királynak évi 4–500 ezer scudót kellene letétbe helyeznie (a pénzt azonban ne spanyolok kezeljék), amelyből elkezdhetnék a tatárok elleni háborút szervezni. A spanyolok mellett a pápa, Velence, és a toszkán nagyhercegség is megnyitná a pénztárcáját rendszeres évi hozzájárulással, ezután csatlakozna Báthory is. Az uralkodók köteleznék utódaikat, hogy helyezzenek rendszeresen letétbe egy bizonyos összeget, amelyet, amíg fel nem használják, megforgatnának, ahogy a szász választó tette a Báthorynak nyújtott kölcsönökkel (természetesen kamatot felszámítva). Ágostot ez által el lehetne téríteni egyéb káros vállalkozásoktól (nyilván a kölni problémára céloz).¹⁶⁵

Az ötödik eszköz tulajdonképpen az elsőhöz tartozik, mert a velencei területek, Kandia és Korfú ortodox lakosságának katolikus hitre való térítésének módjait részletezi. Figyelemre méltó, ahogyan azt mérlegeli, hogy a szemináriumok és az egyházi kollégiumok alapításával a terület lakossága nem veszne el a katolikus hitnek, egyrészt mert téríte-

¹⁶⁴ A birodalmi körzetek jelentőségéről a tizenöt éves háború időszakára nézve vö. BAGI ZOLTÁN PÉTER, *A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború*, Mozaikok. A magyar királyság 16–17. századi történetéből (szerk. Bagi Zoltán Péter–Horváth Adrienn), Budapest 2012, 216–232.

¹⁶⁵ MPV VI/2, 244. A ligapénztár ötlete egy kereskedelmi társaság mintájára szerveződő szövetség formájában felbukkan egy 1585-ben a pápának benyújtott névtelen tervezetben is. Ebben minden résztvevő a 100 ezer dukátos kvóta ellenében – amelyet azért fizettek volna, hogy a háborút idejében el tudják indítani, illetve garanciát jelentett volna, hogy a szövetségesek nem fordulnak egymás ellen – egy szavazattal rendelkezett volna. Vö. POUMARÈDE, *Il mediterraneo*, 239. Már a 14–15. században megfogalmazódott az a három fő elképzelés, amelyek valamelyike minden törökellenes összefogást célzó tervben felbukkan. Ezek 1. a pápaság által vezetett Szent Liga, 2. egy keresztény monarchia vezetésével megvalósuló szövetség, 3. egyenlő államok szövetsége egy nemzetközi szervezet irányításával. Vö. BÓKA ÉVA, *Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai eszméletörténeti kezdetei*, Varietas Europaea (szerk. Sznási Éva), Budapest 2004, 18.

nének az eretnekek között, másrészt akkor sem, ha a török esetleg elfoglalná ezeket, mert az intézmények helyben maradnának. Nyilván arra a tapasztalatra és előfeltevésre épít, hogy az oszmán uralom alá jutó területeken működött valamiféle vallási tolerancia. Legfrissebb példaként hivatkozhatott az 1580-ban megalapított temesvári jezsuita kollégiumra, amelyet Bartholomeo Sfondrato alapított, bár ez nem katonai kollégium volt. Mindez azért is lenne sürgős – Possevino ugyanis határozott állami szerepvállalást várt a *Collegiótól* mind a kérdéses területek egyházi jövedelmeinek emelése, mind az intézmények támogatása formájában –, mert magában a Velencében élő többezres görög közösségen belül is, ezt nyilván megtapasztalta az orosz követség kapcsán, felütötte a fejét a tévelygés. A *Discorso* végén arra kérte a dózsét, hogy vesse be diplomáciai eszközeit, hogy a francia királyt elvonják a török szövetségtől, illetve hogy a német lutheránus fejedelmeket rávegyék az együttműködésre. A szász választó, írja, már fel is ajánlotta közvetítését a császár és Báthory közötti vitás kérdések rendezésében.

6. KÖZJÁTÉK RÓMÁBAN...

Augusztus közepén, Possevino beadványával egy időben, végre megszületett a cárnak adandó hivatalos válasz is. Az ügy fontosságát jelzi, hogy az eddigiekkel ellentétben a *Sarvik* három tanácsból összesen 192-en(!) szavaztak. Ez általánosságban mozgott, jelezve, hogy ez a követség sem állt elő konkrét javaslatokkal, illetve jelzi a tartózkodást, amellyel a cár javaslatával kapcsolatban viseltettek. Az érdeklődést mindazonáltal mutatta, hogy a bailót arra utasították, tájékozódjon a törökök és az oroszok közötti kereskedelem lehetőségeit illetően.¹⁶⁶

Possevino a legegyszerűbbnek a pénz összeszedését gondolta, mivel jól tudta, hogy a pápák az Angyalvárban hatalmas mennyiségű pénzt halmoztak fel, többek közt egy jövőbeli keresztes hadjárat céljaira. Az összeg valóban hatalmas volt, milliós nagyságrendű: ezt akarta felszabadítani a háború céljaira, ahogy később Milledone titkárnak elmondta,

¹⁶⁶ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 193–194.

nehogy a pápa a saját családtagjainak és egyéb kegyenceknek adja. A pénz felhasználásáról nagy viták voltak, sokan igényt tartottak rá, a törökellenes háború tervének kútba esése miatt azonban végül nem került felhasználásra. A másik, a titkárral megtárgyalt téma a francia–török béke meghosszabbítása volt, amelyet mindenáron szeretett volna megakadályozni. Ennek azonban igen kevés volt a valószínűsége, tekintve, hogy Spanyolország nyíltan támogatta a francia király ellen törő Katolikus Ligát, aki ezért minden, a spanyoloknak nehézséget okozó külpolitikai kombinációban érdekelt volt. Ez vonatkozott úgy a törökre, mint a lázadó németalföldi tartományokra.¹⁶⁷

A francia és a németalföldi háború ugyanakkor rámutat a velenicei–szentszéki kapcsolatok egyik neuralgikus pontjára. A Köztársaság a többi koraiújkorai államhoz hasonlóan megpróbálta a *Tridentinum* után sorait rendező katolikus egyház befolyását minél kisebb területre korlátozni a felségterületén. Ebbe beletartozott a patrónusi jog, az egyházi bevételek kérdése, a pápai rendeletek, bullák kihirdetésének előzetes állami kontrollja, az egyháziak feletti joghatóság és egyebek. Ezek a kérdések a 16. században több alkalommal is komolyan próbára tették Velence és

¹⁶⁷ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 196. Possevino nem feledkezett el a lelki harcról sem: Como bíborosnak írott levele szerint a IV. Ivánnak írt velencei válaszlévlél végső formájának elfogadását nagy vita előzte meg. Az első változatban, nyilván taktikai okokból, egy árva szó sem esett a pápaságról, csak a kereskedelemről. Neki kellett megküzdenie azért, hogy ez belekerüljön a levélbe. Ezt mutatja a szavazás eredménye is, a 14 nem, amely az eredeti változatot akarta meghagyni, és a 7 *non sinceri*. A vita, írja Comónak, kinyitotta a kapukat a hit előtt itt, Velencében, ezért néhány könyvet kér, nem is akármilyet, hanem annak a Gennadiusnak a pápai hatalom felsőbbbségéről írott művét, aki az ortodox egyház részéről elfogadta az uniót kimondó firenzei zsinatot, és akinek emiatt le kellett mondania a konstantinápolyi patriárkátusról 1458-ban. Ezeket az új bailón, Giovanni Francesco Morosinin keresztül el akarták juttatni Konstantinápolyba néhány dominikánus barát társaságában. Vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 199. Konstantinápolyban, pontosabban annak egyik külvárosában, Perában jelentős velencei kolónia élt, akik fölött a *bailo* gyakorolta a fennhatóságot. Itt voltak a követségek, amelyek, mint például a franciák, vetélkedtek annak érdekében, hogy az általuk delegált egyháziak – általában valamelyik kolduló rend, leginkább a ferencesek – irányítsák az ottani gyülekezet vallásos életét. A bailói tisztról vö. CARLA CO-FLORA MANZONETTO, *Baili veneziani alla Sublime Porta. Storia e caratteristiche dell'ambasciata veneta a Costantinopoli*, Venezia 1989; PEDANI, *Venezia porta d'Oriente*, 77–81.

Róma kapcsolatát, legutóbb éppen V. Pius idején az 1560-as évek végén, a törökellenes háború időszakában. Milledone titkár egyik levele ezekre a problémákra világít rá, és megmutatja, mit várt el cserébe a dózse a cárnak szóló levél átfogalmazásáért. A titkár augusztus 23-ai jelentésében olvashatjuk, hogy amikor 500 dukátot akart a velencei jezsuita kollégium javára adományozni, Possevino kitért ez elől arra hivatkozva, hogy ő Rómában és bárhol önzetlenül szolgálja a hitet és a Köztársaság érdekeit, csak nem Velencében. Aztán végül kibökte, hogy nem akar olyan ügyekbe keveredni, amelyekhez nincs semmi köze.¹⁶⁸ Közbenjárásra kérhették valamilyen ügyben, ez lehetett például az új aquileai pátriárka, Giovanni Grimani jogvitája bizonyos velencei területek fölött a szenátussal, amely csak néhány évvel később, V. Sixtus idején oldódott meg.

Az ügyeknek újabb lökést Rómában tudtak adni, bár úgy tűnt, hogy erre nincs még határozott politikai akarat. Leonardo Donado római velencei követ ugyanis egy pápai audienciáról beszámolva azt írta, hogy a háború tengeri és szárazföldi frontjának megnyitásában érdekelt hatalmak, a spanyolok és tulajdonképpen a pápa is arra várnak, hogy a harcot a veszélynek leginkább kitétt és az előző háborúban legtöbb veszteséget elkönnyvelni kénytelen Velence indítsa meg, a cár ugyanis, mint fentebb már utaltam rá, csak később hajlandó beszállni a ligába. Leginkább a lengyelekben, bár mondhatnánk inkább azt, hogy Báthoryban volt hajlandóság, de csak miután megkapták az anyagi segítséget. Az sincs eldöntve, hogy offenzív vagy defenzív háborút viseljenek. Egyszóval, írja, mindeztidáig nem döntötték el, mit akarjanak, mit ragadjanak meg, mint mondani szokták, két kézzel, mit is diktál az érdekük.¹⁶⁹

Nem sok előrelépés történt az oroszokkal való római tárgyalásokon sem, legalábbis az elején. Már azt is nagy eredményként kellett elkönnyvelni, hogy Molvianyinov köszönetet mondott a pápa békeközvetítéséért, és útlevelet ajánlott egy újabb pápai követségnek. Possevinónak azonban továbbra is sok kellemetlenséget okoztak. Nem elég, írja, hogy azt képzelik, hogy a világon mindenki a cár alattvalója, de nem egyszor

¹⁶⁸ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 201.

¹⁶⁹ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 212–213.

kést is rántottak, amikor úgy érezték, sérelem éri őket, ilyen pedig elég gyakran történt. A pápai audiencián sem teljesen a protokoll szerint viselkedtek, például a belépésnél a követ levette ugyan a kalapját és köszönt, de utána rögtön visszatette a fejére, és először nem volt hajlandó térdet hajtani, csak a jezsuita unszolására. Az már inkább mulatságos volt, hogy amikor a követségi titkár nem adta elő elég gyorsan a cár levelét, a követ jól hátba vágta, hogy kapja össze magát. Aki amúgy sem volt elégedett a fogadtatással, mivel alaposan megvárakoztatták az előszobában.¹⁷⁰ Az orosz követ római tartózkodása tökéletesen kifejezte a két világ idegenségét, és kevés megértését a másik iránt. Míg az oroszok, mint fentebb többször is láttuk, azt gondolták, hogy Oroszország a világ közepe, és a cár a földkerekség legnagyobb uralkodója, Rómában, de nemcsak ott, hanem a nyugati udvarokban is, legfeljebb a nagyfejedelem (*gran duca*) titulust voltak hajlandóak megadni, azaz nem ismerték el királynak, cárnak. A római fogadás is jelezte a lekicsinylő magatartást: a Porta Angelicán bevonuló követséget csupán a római nemesség és polgárság képviselői fogadták, a pápai udvarból hivatalosan senki nem képviseltette magát. Ugyanakkor a fekete bársonyban és cobolyprém (akkori neve nyusztprém, nyusztbőr volt) sapkában megjelenő oroszok viselkedése megütközést váltott ki, amikor például ismeretlenek megdobálták követ a szállásukat, amely a palazzo Colonnában volt, rögtön vérbosszút akartak állni.

Ahogy Sevrigin követsége idején, az oroszok most sem mutattak semmiféle megértést, de ami a legaggasztóbb volt, egy jövőbeli együttműködést illetően is meglehetősen mérsékelte érdeklődést tanúsítottak. Megütközést keltett az is, hogy Possevino, amint fentebb már említettem, a cár kifejezett utasítására, na meg rossz tapasztalatai alapján és jól felfogott érdekében egy percre sem engedte szabadjára a küldöttséget, hanem mindenhová árnyékként követte őket, és megakadályozta azt is, hogy bárki is a szolgálatukra rendelt személyzetből vagy máshonnan szóba elegyedjen, ismerkedjen velük. Mindebből azt a következtetést vonták le néhányan, egyébként tévesen, hogy Possevinót nem is nagyon érdekli a rábízott ügy, hanem csak „nyüzsögni” szeretne. Ezt a vé-

¹⁷⁰ PIERLING, *Bathory et Possevino*, 223.

leményt nyilván azok a bíborosok fogalmazták meg, akik császári szolgálatban álltak, és kezdettől fogva gyanakodva figyelték a lengyel, majd erdélyi ügyben lelkesen eljáró jezsuitát.

Az oroszok végül ugyanolyan elégedetlenül távoztak, ahogyan jöttek. Molvianyinov külön sérelemként fogta fel, hogy egyszer sem hívták meg a pápa asztalához, miközben Possevinót háromszor is ebben a kegyben részesítette a cár, illetve, hogy míg a pápa nevének említései a cár a tiszteletet megadva levette a süvegét, a pápa hasonló helyzetben a legkisebb jelét sem adta ugyanennek. Megismétlődött tehát az, ami egy évvel korábban, kiderült, bár ezt ilyen nyíltan senki nem mondta ki, hogy Moszkva részéről az egész követségesdi porhintés volt, és csak azért került rá sor, mert a cár szorult helyzetben volt Báthory és a svédek miatt, azonkívül tartott egy tatár támadástól. A követküldést emellett presztízszempontok motiválták, hogy a liga érdekében az összes jelentősebb európai hatalom küldjön hozzá Moszkvába követséget. Azonkívül kereskedelmi előnyöket, tehát nagyon is kézzelfogható előnyöket várt, egy törökellenes háború ebbe egyáltalán nem tartozott bele.

Az október elején kelt hivatalos pápai válasz mindazonáltal ugyanolyan udvarias volt, mint a cár levele, de továbbra is csak a nagyfejedelem titulust adta meg. A levél a törökellenes háború, a vallás, és az Ázsiáig elérő kereskedelem ügyét érintette, talán nem meglepő módon legnagyobb teret a hit ügyének szentelve. Hihetetlen örömeire szolgált, olvashatjuk a pápai brévében, amikor megtudta, hogy a cár elismeri, hogy a római Anyaszentegyház mindig az igaz hitet őrizte, amiből következett, bár erről a levél tapintatosan hallgatott, hogy a pravoszláv nem.¹⁷¹

Rómában tehát nem voltak hajlandóak egyenrangú félként tekinteni az orosz uralkodóra – ez egyébként abban is megmutatkozott, hogy az orosz követségre a töredékét költötték, mint amennyit Possevinóéra a cár – és egyoldalúan tőle várták nemcsak a háborút, hanem a jezsuiták beengedését is az országba. Donado szerint valójában egyetlen közös

¹⁷¹ PIERLING, *Batbory et Possevino*, 238–239, a pápai brévéhez ld. TURGENIEV, *Historica Russiae Monumenta*, 393–394.

pontja van a lengyel király és a cár törekvéseinek, a tatár veszély lokalizálása. A Szentszékkal való kapcsolatáról pedig még ennyit sem lehetett mondani. Ilyen alapokra bajosan lehetett felépíteni egy egész szövetségi rendszert.

A színpalak mögött közben folyt a velencei követ győzködése is. Az egyik kihallgatáson a háború ügyében a szokásos módon mellébeszélő Donadónak XIII. Gergely nekiszegezte a kérdést, hogy vajon miért nem léptek kapcsolatba Perzsiával, küldtek oda valakit, hogy összehangolják a terveket? Amire azt a választ nyögte ki, hogy nincs rendszeres kereskedelmi kapcsolatuk, és hogy még a háború idején ők igenis küldtek valakit, de azóta nincsenek semmilyen kapcsolatban a sahhal.¹⁷² Ez, mint láttuk, nem teljesen felelt meg az igazságnak. Másnap Possevino tovább győzködte, előadva vesszőparipáját a ligapénztár felállításáról. Néhány nappal később Medici bíboros tárgyalt vele és próbálta tovább puhítani, de ezúttal egészen konkrét javaslattal. E szerint a spanyol király, a pápa és Velence összead havi 100 ezer dukátot, amiből 20-at kapnának az oroszok, 20-at a perzsák, 60-at a lengyel király. Bár a spanyol király Portugália annektálása miatt pénzsűkében szenved, ha látná, hogy a pápa és Velence jó példával járnak elől, ő is megnyitná a pénzcsapokat. Az amúgy is szkeptikus Donado persze csak megerősítve érezte magát korábbi véleményében, hogy semmilyen konkrét elképzelés és döntés nincs, az egész, írta, szerintem nem több mint Possevino, vagy inkább a lengyel király, illetve a cár próbálkozása. A háttérben sejtem Spanyolországot is, mivel a bíboros a spanyol párthoz tartozik, tette még hozzá. Új elem volt mindazonáltal a firenzei háborús részvétel említése. Nem véletlen, hogy a követség mind Rómába, mind Rómából Firenzén keresztül jött, illetve távozott.¹⁷³

Firenze, vagy pontosabban amióta a Medicik átalakították a városállam kormányzati rendszerét, a toszkán nagyfejedelemség, minden diplomáciai eszközt megragadott annak érdekében, hogy a spanyolok által uralt félszigeten kivívja a maga helyét, és biztosítsa viszonylag független hatalmi állását. Erre kitűnő eszköznek bizonyult a török ellenes háború

¹⁷² Vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 225.

¹⁷³ Vö. PIERLING, *Bathory et Possevino*, 229.

eszméje. Már a dinasztiaalapító I. Cosimo határozott lépéseket tett Firenzei tengeri haderejének megteremtésére, amikor a megszerzett Livornói hadikikötővé kezdte kiépíteni. A firenzei gályák a máltaiakhoz hasonlóan gyakran portyáztak a Földközi-tengeren, kalózkodtak, és részt vettek szinte minden törökellenes vállalkozásban. A tengeri haderő mellett a Cosimo által alapított Szent István lovagrend, amelynek lovagjai a gályákon szolgáltak, szintén a nagyhercegség elkötelezettségét demonstrálta a külvilág előtt. Cosimo utóda, Francesco rövid ideig tartó uralma alatt folytatódtek a munkálatok.¹⁷⁴ Új lendületet mindazonáltal az a majd 1587-ben hatalomra kerülő I. Ferdinando fog adni, aki csapatokat küldött a magyarországi hadszíntérre a tizenöt éves háborúban, ugyanakkor pénzzel is támogatta a háborút. Ő volt az a Medici bíboros, aki Donadót győzködtte, és a firenzei részvételt ígerte.¹⁷⁵

A ligapénztár ötlete továbbra sem hagyta nyugodni Possevinót. Római missziója után 1583 januárjában írt egy levelet Francesco nagyhercegnek, amelyben a segítségét kérte a liga ügyében. Hivatkozott egy Ferdinánd főhercegtől kapott iratra, a landsbergi *Bundra*, amelyet 1556-ban kötöttek főhercegeként I. Ferdinánd magyar, Vilmos bajor herceg, a salzburgi hercegek és Augsburg városa. A szövetség a katolikus pozíciókat volt hivatott védelmezni, de ugyanakkor hangsúlyozottan felekezeti feletti jellege volt, amelyhez később többen, köztük protestánsok is csatlakoztak. A szövetség 1599-ig állt fent. Hogy miért lehetett mint a Possevinó számára, azt fentebb már láttuk. A levelével küldött melléklet a szövetség mindössze három pontját tartalmazza, kettő a finanszírozásról, egy pedig a gyűlések összehívásáról szól, ami jelzi, hogy a jezsuiták főleg a törökellenes liga anyagi alapjai és a szervezeti keret részletei érdekelték elsősorban, ami azt is jelzi, hogy Báthory intencióinak szellemében tartós, vagy legalábbis több éven át folyamatosan tartó háborúra készült.¹⁷⁶

¹⁷⁴ FURIO DIAZ, *Il granducato di Toscana – I Medici*, Torino 1987, 192–193.

¹⁷⁵ JAN PAUL NIEDERKORN, *Die europäische Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien 1993, 397–411.

¹⁷⁶ MPV VI/2, 23.

Érdekességéért meg kell említeni még egy tervet, amely Giovanni Baldassaretól származott, aki neve alapján olasz lehetett, éppen ebben az időben tartózkodott Rómában, állítólag a négus, az etiópai király megbízásából. Őt a középkori hagyományoknak megfelelően János papnak nevezték. A négus azt javasolta, hogy mivel a törököt csak úgy lehet legyőzni, ha megosztják erőit, a támadás egyik iránya indulhatna Etiópiából. Sajnos többet nem árul el a tervről a követjelentés, csupán annyit, hogy a pápa utasítást adott, hogy Baldassare, aki valamilyen vallásos katonai rend tagja volt, terjessze elő javaslatát írásban is.¹⁷⁷

Possevino római tárgyalásainak kézzel fogható eredménye a jezsuita szeminárium megalapítását jelentő pápai alapítólevelek kiállítása volt, amelyeket Lengyelországban, Livóniában és Erdélyben szándékoztak felállítani. Ezeket a rend működtette, de fenntartásukat pápai, illetve lengyel és erdélyi közös anyagi szerepvállalás tette lehetővé. Éppen ezért ezeket a szakirodalom inkább pápai szemináriumként említi, hisz a cél papnevelő intézetek létrehozása volt, amelyben a remények szerint minél több protestáns ifjú fog nevelkedni. Ugyanakkor a *Tridentinum* szellemében külön hozták létre a püspöki szemináriumok rendszerét, amely tulajdonképpen ugyanazt a célt szolgálta, de már kizárólag katolikus szülők gyermekei számára. Ebből is látszik, hogy a pápai szemináriumoknak óriási szerepet szántak abban a rendkívül ambiciózus tervben, amely az egész kelet-közép-európai régió áttérítését célozta. Az első ilyen szeminárium Bécsben alakult 1574-ben, amelyet az északi területeknek szánt braunsbergi, illetve az olműci követett. A szemináriumok eme hálózatába illeszkedett tehát bele a vilnai, a rigai és a többi északi, és természetesen a kolozsvári, ahol Báthory eredetileg kettőt akart, egyet a nemesek, egyet a közrendűek számára, de végül csak egyet állítottak fel.¹⁷⁸

A szeminárium(ok) kérdését összekapcsolták Erdélyben a püspökség visszaállításának kérdésével, mert bár az intézményt jezsuiták mű-

¹⁷⁷ PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 248; PIERLING, *Bathory et Possevino*, 240–241. Timoteo Mainardi grandiózus terve szintén számol a János papnak nevezett etióp alakodó részvételével. Vö. POUMARÈDE, *Il mediterraneo*, 240.

¹⁷⁸ BALÁZS MIHÁLY–MONOK ISTVÁN, *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai* (Peregrinatio Hungarorum 7), Szeged 1990.

ködtették, a világi alsópapság utánpótlását szolgálta volna. Erre a célra lengyelországi eretnek ügyben szakértőnek számító Stanisław Reszka szemelték ki, aki – legalábbis Possevino reményei szerint – meg fogja tudni békíteni az erdélyi szenátorokat, akik, mondanunk sem kell, szinte mindannyian protestánsok voltak, és emiatt enyhén szólva nem lelkesedtek az ötletért. Ebből a tervből ekkor nem lett semmi, nem utolsó sorban azért, mert a püspöknek kiszemelt Reszka személyét nem sokkal később ejtették, más jelölt meg nem volt, másrészt a püspökség szekularizált birtokainak visszaadásában, amelyeknek legnagyobb része a fiskális birtokok részét képezte, Róma és Báthory nem tudtak megegyezni. Possevino abban reménykedett még, hogy az erdélyi szeminárium és a püspöki szék betöltése a császárt arra ösztönzi, hogy Magyarországon szemináriumokat alapítson, és végre betölteti az esztergomi érseki széket, amely Verancsics Antal halála óta betöltetlen volt.¹⁷⁹

7. ...VELENCÉBEN ÉS MADRIDBAN

Az orosz béke és az orosz követségek, illetve a pápai közvetítés mérsékelt sikere után Báthory István úgy döntött, hogy a maga kezébe veszi a kezdeményezést. Úgy érezte, hogy eljött a kedvező alkalom, fegyveres erői felszabadultak keleten, azon kívül érezte a határozott pápai akaratot is a háború mellett. Ez volt a már idézett 1582 augusztusában Rómába beküldött tervezet, amely egy évig maradt fiókban, aztán 1583-ban újra elővették.¹⁸⁰ Az ok a külpolitika folytonos, vagy újabb változása volt. Ezúttal az eddig meglehetősen passzívan viselkedő II. Fülöp spanyol király jelezte követe, Olivares gróf útján hajlandóságát a harcra. Két lehetősége volt, vagy meghosszabbítja a törökkel 1581-ban kötött hároméves békét, és így beszennyezi magát egy hitetlenekkel kö-

¹⁷⁹ KRUPPA TAMÁS, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 14 (2002/1) 39–74.

¹⁸⁰ Vö. MPV V/1, 430–431.

tött alkuval, vagy háborúzik.¹⁸¹ XIII. Gergely ennek hallatán tüstént követet menesztett Velencébe Latino Orsini személyében, akit a Köztársaság éppen akkor Kandia védelmével akart megbízni, és megüzente, hogy hajlandó egészen Bolognáig elmenni és találkozni a velencei követekkel. Orsini a *condottierék* klasszikus típusa volt, 70 évnyi életét Nyugat-Európa különböző harcterein töltötte, életét is Ciprus szigetén vesztette el egy csatában 1586-ban. 1566-ban járt Magyarországon is.¹⁸² Az általa előterjesztett javaslat a következő volt: a helyzet megérett a cselekvésre, a török csapatok megtizedelődtek a perzsiai háborúban, hadserege demoralizált horda, és nem maradtak tisztjeik, csak a három-

¹⁸¹ Nagyjából Orsini küldetésével egy időben, 1580 körül nyújtott be egy tervezetet a velencei *Signoriának* Pameriano Pofostrati vlah (a szöveg kiadójának véleményével szemben szerintem itt a szó nem román nemzetiségűt jelent) nemes, aki állítása szerint bejárta Bosznia–Hercegovina szandzsákjait, ahol az oszmán iga alatt nyögő keresztények mindenütt a hódítók elleni felkelésről beszéltek neki. Titkos tárgyalásokon megállapodott velük (közelebbről nem nevez meg senkit), hogy egy adott jelle fegyvert fognak ragadni. Most kellene kihasználni a kedvező alkalmat (nyilván a perzsa háborúra gondol), hogy a Köztársaság kiűzhesse a törököt, és az egész régió ura legyen – húzza el a mézes-madzagot a szenátus előtt. Ehhez az kellene, kéri szerényen, hogy kinevezzék kapitánynak vagy vajdának, illetve Szent Márk fiának (vagyis polgárjogot is kér), ami, ahogy a szövegből kiderül, ahhoz szükséges, hogy megfelelő hitelességgel és felhatalmazással bírjon a balkáni népek szemében. Capodistrián, azaz velencei területen gyűjtené össze embereit, akik pecsétes levelekkel ellátva keresnék fel a balkáni területeken élő keresztényeket a felkelésre felszólítva. Így módon, írja, rövid időn belül 10 ezer ember embert gyűjt össze, akikkel Szent Márk zászlaja alatt áthajózik Dalmáciába. Ott a megbeszél jelle már hatalmas tömegben összegyűlt felkelő várna rájuk, akikkel aztán tüzzel–vassal irtani fogják az ellenséget. Tisztában lévén azzal, hogy egy „árérzékeny” kalmárnemzetet kell meggyőznie, csak a Capodistrián összegyűlekező emberei ellátáshoz kért pénzt, és csupán arra az időre, míg ott táboroznak. Miután partraszállnak Zarában, vagy más helyen, a vállalkozás önfenntartó lesz. Ráadásul nem kell drága zsoldosokat sem fogadni, mert a felkelők biztosítják a hozzáértő és lelkes haderőt. Vö. ALESSANDRU CIORĂNESCU (ed.), *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București 1940, 82–84.

¹⁸² A bolognai találkozó előképe feltehetően VII. Kelemen és V. Károly itteni tárgyalásai voltak, amelyek 1529-ben egy itáliai törökellenes védelmi liga tető alá hozását célozták. Vö. POUMARÈDE, *II Méditerranée*, 180. Orsiniről vö. <http://www.condottieridiven.tura.it/index.php/lettera-o/1758-latino-orsini-marchese-di-mentana> (2013. 06. 23). A spanyol–török fegyverszüneti tárgyalások pápai meghívitási kísérletéről 1578-ban, Olivares tárgyalásairól, illetve Orsiniéről vö. PASTOR, *Geschichte der Päpste IX*, 258–260, 270–274. Ez utóbbi velencei tárgyalásairól vö. még CHARRIÈRE, *Négociations IV*, 199, 212, 217, 222.

pasák, a kormányzás gyenge nők kezében van. Európa törökhöz közelebbi és keresztények által lakott területeitől támadás esetén nagy sikert lehet remélni. Nem részletezi, de valószínűleg a kelet-európai térségre, Magyarországra, Erdélyre, Lengyelországra, és a Balkánra gondolt. A Szenátus elé terjesztett javaslat megosztotta a hallgatóságot. A többség a feljegyzés szerint dicsérte a pápát az egész kereszténység érdekét szolgáló terv miatt, aki mint igaz pásztor törődik a nyájjal. Ugyanakkor megjegyezték, hogy a legutóbbi háborúban Velence szenvedte a legnagyobb kárt a közeli fekvése miatt, mindazonáltal készek voltak megvitatni a részleteket.

A kisebbik fele a hallgatóságnak azt mondta, hogy tegyék egyértelművé, nem akarnak semmilyen ligát. Persze a pápát ők is dicsérték, de azt javasolták, várják meg római követüket, Donadót. A két ellentétes vélemény alapján két napig vitatkoztak, a feljegyzés szerint folyamatosan. A támogatók a következő érveket hozták fel. A török alaptermeszete, hogy mindig a háborút keresi, ez következik a vallásából is; a perzsa háború hossza és fáradalmi miatt békét fog kötni, és utána a szárazföldi háborútól elfordulva a tengeribe fog bele, mert ez a legkönnyebb, legalkalmasabb és hasznosabb a számára. A célpontja Kandia lesz, vagyis Velence ellen fog támadni, különösen, hogy legutóbb megalázó vereséget szenvedett, amely miatt bosszút akar állni.

Mivel a török támadása biztosra vehető, három dolgot kell megfontolni: 1. rövidesen befejezi a perzsa háborút, és biztos, hogy rögtön elindítja a következőt. 2. azt gondolja, hogy gyengék vagyunk a védekezésre. 3. kénytelenek leszünk segítséget koldulni a következő év májusában, nyilván még mielőtt lehetővé teszi az időjárás a hadműveleteket. Egyedül nem lehet védekezni, és időben kell cselekedni. A spanyol király és a pápa, illetve a francia király segítenek. Egy megelőző támadás megzavarná a törököt, aki nincs a keresztények egységéhez hozzászokva. Történelmi példaként Remete Péter neve hangzott el.

Az ellenlábások szerint a liga a spanyol király érdekeit szolgálja, a pápa mögött is ő áll, nem pedig a közjó. A pápa eddig mindig keresztbe tett Velencének, tehát most is a megkezdett utat kell folytatni. A ligába való belépés azt jelenti, hogy már holnap háborút kapnak a nyakukba, amelynek a kimenetele kétséges. A spanyolokkal való szövetségből a vá-

rosnak csak baja származott. Késlekedtek és rosszindulatúak irányukban. A pápa öreg, a király sincs jól, az egyik után halna a másik, a ligának meg vége lenne. Ez utóbbi különben is sokféle harcol, Flandriában, Portugáliában, Észak-Afrikában. Utóda kiskorú, nem alkalmas még a háború irányítására. A francia király pedig féltékeny a spanyolra, ez utóbbi pedig tud arról a szoros kapcsolatról, amit a franciákkal ápolnak. A törököt Perzsiában súlyos veszteségek érték, amit nem hevert még ki, ezért pihennie kell, addig pedig Velence élvezze a nyugalmat. A ligával éppen hogy arra kényszerítenék, hogy békét kössön a perzsákkal, hogy szabad kezet kaphasson Európában. És különben is, nem gyengült meg annyira, hogy ne tudjon ártani. A háború hatalmas pénzbe kerülne, már csupán a mozgósítás, a felszerelés is. A tengeri erődökre kellene vagy 20–30 ezer ember. A háború tehát haszontalan, káros és veszélyes.

Végül a dózse, Marcantonio Barbaro emelkedett szólásra. Beszéde a kényes szituációnak megfelelően hosszú és dagályos volt, a végső mondanivalót körülményeskedve fogalmazta meg. A pápa javaslatát illetően szerinte három pontot kell szem előtt tartani: 1. kizárni vagy érvényesíteni az észérveket (*ragione*) 2. a javaslat feltételeinek érdemi megtárgyalása 3. a liga megkötése. Mivel a dózse nyilvánvalóan nem akart háborút, a 2. és a 3. pontot ejtette, mondván, hogy ezek most nem aktuálisak, marad tehát az első. A józan ész, az előnyök és a hátrányok mérlegelése után a következőt mondja: igaz, hogy a török flotta gyenge, mégis amikor 1563-ban feljöttek a *Golfóban* (Adriai-tenger), a szenátus azt parancsolta, hogy a flotta vonuljon vissza, és ne provokálja a törököt, habár akkor ő az ellenkezőjéről győzködte őket. Nem szabad meggondolatlanul döntést hozni, az emberek eltérő szokásai, a valós vagy vélt sérelmek (itt valószínűleg a spanyolokra céloz) is a liga megkötése ellen hatnak.

Aztán rátért arra a nagy félelemre, amely a testület tagjainak jó részét, ti. háború pártiakat elfogta. A dózse szerint a legjobb, ha úgy őrzi meg a békét, hogy közben táplálja a perzsa háborút. Mintegy 5 éve, nem sokkal a háború kitörése után, a sah Velencébe küldött egy 80 esztendőes öreget azzal az ürüggyel, hogy kereskedni jött, aki két levelet hozott uralkodójától, amelyek szerint a sah 15 évig akarja folytatni a háborút. Van tehát idő a felkészülésre. A szenátusnak nagyon

körütekintően kell eljárnia. A dózse beszéde az érzelmeket és az értelmet állította szembe egymással, és ez utóbbira voksolt. A józan ész pedig azt tanácsolja, hogy ne adjanak egyértelmű választ, ahogy fogalmazott: „életben tartani az ajánlatot, amelyet a védekezésre kaptunk.” A dózse és a szenátus ennek szellemében végül semmitmondó választ küldött. Orsini abban a boldog tudatban terjesztette elő a pápa ajánlatát, hogy minden a legnagyobb titokban marad. Ennek azonban az ellenkezője történt, széles körben tárgyalták az újabb tervet, és amiről Orsini nem tudott, III. Henrik követe útján tiltakozott, mondván, hogy Franciaország nem vesz részt a ligában, azon kívül véleménye szerint az egész terv spanyol csapda. Fülöpnék az a szándéka, hogy kivéreztesse ellenfeleit, hogy Itáliát még szorosabb marokban tarthassa – ez egyértelmű utalás volt a függetlenségét eddig megőrző Velence irányában –, és ha támadnak, nem történik más, mint hogy a perzsiai háború átterjed az európai földrészre.¹⁸³ A dózse megnyugtatta az izgatott francia követet, mondván, hogy a Köztársaság húzni fogja az időt, és semmit nem fog tenni megfelelő biztosítékok nélkül.

Eközben a pápa egy rendkívüli követet (Sega püspököt) küldött Madridba. De ott sem folytak másként a dolgok. A lelkesedés addig tartott, míg meg nem bizonyosodtak arról, hogy a török az angol ösztökélés ellenére meg fogja hosszabbítani a fegyverszünetet. Ekkor a spanyolok áthatolhatatlan titkolózásba kezdtek. Nem fogadták a követet, nem akartak semmilyen tárgyalást a ligáról, de legfőképpen megpróbálták kifürkészni Velence szándékait. Végül hozzájuk hasonlóan semmitmondó választ küldtek Rómába.¹⁸⁴

Levelek és a futárok éveken keresztül jártak Milánó, Velence, ahol a spanyol megbízott, Giovanni Marigliani conte di Ruggiero tartózkodott, amíg meg nem halt, illetve Sztambul között, akinek az összekötője Hurem bég volt. Marigliani halála után fia vette át az ügyeket. Spanyol részről „mindent” elkövettek, hogy a békét tető alá hozzák. Giovanni

¹⁸³ CHARRIÈRE, *Négociations IV*, 224–225, 268–269.

¹⁸⁴ Az Orsini által Velencében elmondott beszédről és a szenátus vitájáról vö. Biblioteca Marciana (BM), It. VII. 1279 [8886], fol. 266r–294r: Sega spanyolországi missziójáról *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta (M. jan.–jun. 1584)* (MPV VII/1), ed. EDWARD KUNTZE, Cracoviae 1939–1948, 136, 160.

Stefano Ferrari, akit az ifjabb Marigliani küldött Sztambulba, szép summával érkezett, egyes hírek szerint a nagyvezírnek 20 ezer aranyat hozott volna, a kedvező döntés kieszközlése érdekében. A békét végül megkötötték, mert mindkét hatalom tisztában volt azzal, hogy egy háború több kockázattal és kárral járna, mint haszonnal. II. Fülöp erői tartósan le voltak kötve, Sztambul számára viszont a spanyol partok voltak túlságosan messzire a hazai bázisoktól. Ráadásul az észak-afrikai törzsek, beleértve a marokkói sejket, titokban jó kapcsolatokat ápoltak Madriddal, és inkább voltak érdekelve egy ilyen, kölcsönös érdekeken nyugvó kapcsolatban, mint egy szorosabb oszmán vazallitásban. Spanyolország és az Oszmán Birodalom kölcsönösen felmérték egymás erejét és lehetőségeit, amely alapján mindketten úgy döntöttek, a háború túl sokba kerülne és túl kevés haszonnal kecsegtet. Ezért hosszabbították meg a békét. A továbbiakban mindkét fél ehhez tartotta magát, és nem változtatott a *status quo*n.¹⁸⁵

Nagyjából ebben az időben, 1583 szeptemberében a lengyel király szándékai tisztázására az Örök Városba küldte unokaöccsét, Andrást. Az út hivatalosan bejelentett oka és célja az ifjú Báthory bíboros-kreációja volt. Instrukciójában nem találunk utalást arra nézve, hogy unokaöccsének a liga ügyében tárgyalnia kellett volna, az erre vonatkozó utasítás vagy nem maradt ránk, vagy tekintettel az ügy súlyosságára, szóban közölték vele. De hogy ez állt római tárgyalásainak homlokterében, Galli államtitkár Bolognettihez intézett szeptemberi levele bizonyítja, amelyben rögzítette a Szentszék elképzeléseit. Már velencei nunciatúrája idején megkapta a konkrét utasításokat a pápától, emlékezteti

¹⁸⁵ ANDREW C. HESS, *The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*; Chicago and London 1978, 100–107; JOHN LYNCH, *Spain under the Habsburgs I. Empire and Absolutism 1516–1598*, Oxford 1981, 248–249. Mariglianiról vö. MPV IV, 193; PASTOR, *Geschichte der Päpste IX*, 259, 260, 273; CHARRIÈRE, *Négociations IV*, 180, 182, illetve a spanyolok titkos és fordulatokat nem nélkülöző tárgyalásairól a Portán vö. a sztambuli császári követjelentések számtalan adatát 1577–1581 között ÖStA HHStA Turcica I, Karton 36, 1577. X–XII–Karton 44. 1581. V–VI, *passim*. A spanyol-oszmán kapcsolatokat mutatja be a hírszerzés oldaláról a 16. században KÖRPÁS ZOLTÁN, *Habsburg információszerezés a kereszténység észak-afrikai végénél a 16. században*, Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben (Studia Agriensia 20) (szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Mátýás), Eger 1999, 269–280.

levele elején a címzettet. A megvalósítás fázisába a perzsa háború kitörésével került az ügy, amelyhez partnerként ajánlkozott a király. Rómában számítanak a spanyol királyra és Velencére. Ez utóbbi Kandia miatt állítólag hajlik a belépésre a liga megalakulása esetén. Ezért fontos, hogy tisztázza Báthoryval, hogy mekkora erővel és hol lépne be a háborúba, amelyhez nem csendestársként, hanem nyíltan kellene csatlakoznia. A legjobb az lenne, ha egyesítenék az erőket, a szultán gyengekezű, alkalmatlan az uralkodásra, a pasák viszálykodnak, a nép pedig meg van győződve a birodalom bukásáról.¹⁸⁶ Itt azokra a próféciákra gondolhatott Galli, amelyek ebben az időben elárasztották a nyugat-európai turcica irodalmat, és amelyek közül a legismertebb a Bartholomeus Georgievics művében olvasható jóslat volt.¹⁸⁷ Rómában, mint láttuk, különösen a spanyol királyban bíztak, aki a lepantói siker, a sahhal fenntartott kereskedelmi kapcsolat, amelyet Portugália, és rajta keresztül a portugál gyarmatok megszerzése tett lehetővé, abban a helyzetben volt, hogy komoly segítséget nyújthatott a Perzsa-öblön, illetve a Vörös-tengeren keresztül. Természetesen reménykedtek a császárban és más uralkodókban is, bár ezeket közelebről nem nevezte meg Galli. Aggódtak viszont Báthory miatt, akinek, mint fentebb többször utaltam rá, komoly belpolitikai nehézségei adódtak, és aki helyzetét fegyverkezéssel, külföldi csapatok segítségével stabilizálhatja. Galli levele szervesen illeszkedett abba a széleskörű diplomáciai kezdeményezésbe, amelynek Orsini velencei és Sega spanyolországi missziója szerves részét képezte.¹⁸⁸

¹⁸⁶ A törökök közt különösen az úgynevezett *kizil elma* jóslat volt ismert és elterjedt. Vö. FODOR PÁL, *A szultán és az aranyalma*, Budapest 2001, 179–211; KRUPPA TAMÁS, *Tradíció és propaganda keresztútján. Eszmetörténeti adalékok Báthory Zsigmond udvarának kultúrájához* (kézirat).

¹⁸⁷ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits, Szomszédtság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok* (szerk. Vujicsics D. Sztoján), Budapest 1972, 53–70. Emlékiratát vö. TARDY, *Rabok, követek, kalmárok*, 181–195.

¹⁸⁸ Galli levelét vö. MPV VI/2, 560–561. A nuncius Nostradamus jóslatát említi, illetve van még egy néhány hónappal későbbi adatunk Bornemissa Gergely váradi püspök Possevinóhoz írt leveléből egy asztrológiai munkáról, amely az 1583-as, és a rákövetkező évre szörnyű és csodálatos dolgokat jövendölt. Talán Nostradamus munkájára céloz. Vö. MPV VI/2, 634, 637, és a 701/4. jegyzetet.

Közben a határvidéken újabb nyugtalanság támadt, mondhatjuk, szokás szerint Moldva és a kozákok miatt. Még 1582-ben, az akkori vajda, Jankula (Szász János, Iancu Sasul) kereket oldott, és a kincstárával lengyel területre menekült. A másik ügy a tatárokhoz kapcsolódott; az orosz cár, a lengyel királyokhoz hasonlóan rendszeres évi adót fizetett a tatároknak a békéért.¹⁸⁹ Ezt az orosz adót a kozákok elrabolták. Mindkét ügyben 1583 májusában csasztt küldtek Báthoryhoz, aki először is arról értesítette, hogy a magyarok nagy ellensége, Szinán nem nagyvezír többé. Utóda a barátságosabb Szijávüsz, aki azt üzeni, hogy adják vissza az elrabolt orosz adót. A tatárokat a perzsák ellen rendelték, akik legyőzése után a szultán a császár ellen fog vonulni. Jankula kincstárát szolgáltatásáért vissza, a szultán nem lesz hálátlan, sokkal értékesebb dologgal fogja kárpótolni.¹⁹⁰ Nem világos, ezen mit értett a csasztt, de az tán egy másik alkalommal néhány udvari nemes úrnak kifejtette,

„hogy rögtön azután, hogy megszabadul [ti. a perzsa háborútól] Bécs ellen akar vonulni, és ha sikerül elfoglalnia Németországot, a királynak akarja hagyni Magyarországot, látván, hogy a magyarok inkább hajlanak felé, mint mások felé; amellyel arra célzott, amiről aztán nyilvánosan is beszélt, hogy tudniillik a király a kincstár visszaszolgáltatásáért nagyobb kárpótlást várhat.”

A kihallgatás végén a csasztt, akiről kiderült, hogy magyar (Alinak hívták), a protokollt durván megsértve Wesselényi Ferenc királyi kamaráshoz ment, és a kezébe nyomott egy magyar nyelven írt cédulát. Tartalma rávilágít küldetésének rejtettebb és igazi céljára; a cédula ugyanis Márkházi Pál erdélyi trónkövetelő ügyében íródott. Róla a későbbiekben többször is szó lesz, ügyének az eseményekre és Báthory politikájára gyakorolt hatásának illusztrálására szó szerint idézem a nuncius sorait:

„A király miután elolvasta a cédulát, magához hívatta a szenátorokat és azt mondta nekik, hogy a csasztt arra kérte, hogy magyarul tárgyalhasson, mert magyar származású és valószínűleg ezért is küldték ide több alkalommal, először

¹⁸⁹ IVANICS, *A Krími Kánság*, 32–35.

¹⁹⁰ A tatároknak fizetendő adó elutasításáról vö. ASVe Senato, Constantinopoli, filza 21, fol. 144v–145r; 439r. Jankuláról, az orosz adóról, ill. a csasztt tárgyalásáról vö. MPV V/1, 486, 489, 497–498, 538, és az 546/8. jegyzetet, ill. MPV VI/2, 7, 8, 13, 287, 329, 431, 497, 571.

még az interregnum idején. Ezután a csaszt hagyták magyarul beszélni... arról tájékoztatta, hogy Márkházi, akit Szinán pasa hozott, az erdélyi fejedelemségre aspirált először Ófelsége testvére, majd unokaöccse, az ifjú fejedelem ellen, és hogy megkönnyítse végrehajtását, 200 ezer scudo adót ajánlott.¹⁹¹

Nyáron újabb bonyodalom támadt, ezúttal Havasalföld kapcsán. Mihné Fülbevalós Péter (Petru Cercel) elűzte a trónról. Egyik főtanácsosa, Ivasco a nagy menekülésben Lengyelország felé vette az irányt. És ha már ott volt, megosztotta néhol eléggé zavaros gondolatait a nunciussal a törökellenes harcról is. Ennek kapcsán két maximát (ezek a nuncius szavai) osztott meg vele. Az egyik, hogy szerinte a perzsa háború még két évig fog tartani, mivel 8 évvel ezelőtt kérte ki a *sejkhülszlám* véleményét a szultán a perzsa háborút illetően. Ennek az évfordulója jövő év március 5. A *sejkhülszlám* akkor azt mondta, a háború sikeres lesz, de hosszú ideig fog tartani. A szultán erre esküt tett, hogy ha kell, 10 évig is harcolni fog. Ennek ellenére már többször be akarta fejezni ezt a népszerűtlen háborút. A másik, hogy a keresztények ellen viszont nagyon is akar háborúzni. A vezírek közötti rivalizálás, különösen Szinán miatt azonban ez nem sikerült. A szultán Egert, Kassát és Szatmárt akarja, a keresztényeknek a fentiek miatt két évük van a támadásig. A török kimerült, kevés a pénz, Ivasco szerint ez volt az oka, hogy olyan hatalmas összegeket követeltek a moldvai vajdától. Három irányban kellene csapást mérni, a cár a tatárok erejét kötné le, a császár Magyarországon, Báthory pedig Moldván és Havasalföldön keresztül Konstantinápoly irányában támadna. Elegendő lenne 35 ezer ember, a két vajda

¹⁹¹ „... subito ne fosse libero voleva venir a Vienna, et riuscendogli di pigliar la Germania, voleva lasciar l'Ongberia al re di Polonia, vedendo che gli Ongberi haveano più inclinazione a lui che ad altri; con che parve che volesse prevenir in dar l'interpretatione di queste parole che poi disse in publico, cioè che il re dalla restitutione di questo thesoro possa aspettar ricompensa maggiore... Il re letta la polizza, chiamò a sé senatori et disse loro come il chiaus dimandava di poter ragionar in lingua ongarasca, perciò che è nato in Ongberia, e per questo forse è stato mandato qui più volte a Sua Maestà, oltre la prima volta che venne in tempo dell'interregno. Et dopo questo lasciò questo chiaus parlasse ongaresco... gli diede avviso come quel Marcasio che per esser portato da Sinam bassà, aspirava al principato della Transilvania in pregiudizio del fratello di Sua Maestà prima et poi del principino suo nipote, et che per facilitar il suo disegno, promettea 200.000 scudi di tributo.” Vö. MPV VI/2, 327, 328–329.

ság 20–20 ezerrel csatlakozna a saját költségén, majd a bolgárok, szerbek és albánok. Keleten Grúzia adódik szövetségesként. A nuncius hitetlenül hallgatta a mondanivalója igazságtartalmáról esküdöző Ivascót, joggal, mivel a fentebbi előadásban több hiba és pontatlanság van. Egy ideig még személyazonosságáról sem voltak teljesen biztosak, mivel egyesek szerint egy kozákok által támogatott trónkövetelő volt, aki először az oroszoknak ajánlotta fel a moldvai trónt. Bár Ivasco javaslata nem túl eredeti, már csak azért is számot tarthat az érdeklődésünkre, mert egy balkáni vazallus ország alattvalójának nézőpontjából, mintegy alulnézetből láthatjuk a törökellenes keresztes háborút övező reményeket.¹⁹²

8. EGY SZÉPREMÉNYŰ BÍBOROS RÓMAI ÚTJA (1583–1584)

A Kúria diplomáciai offenzívája a lengyel király nagy ívű és messzire tekintő szentszéki politikájával találkozott, amely azt a célt szolgálta, hogy András személyében Lengyelország és Erdély bíborosprotektorat kapjon. Ez a különböző országok bejáratott szentszéki intézménye volt, és nemcsak határozott érdekképviselőt jelentett, hanem a Báthoryak dinasztikus hatalmát is erősítette, hisz Andrást lengyelországi stallumra készült ültetni, amely maga után vonta lengyelországi honosítását. Az indigenátust a két másik testvér, Boldizsár és ifjabb István is megkapta, igaz megszorításokkal, lengyel főméltóságot ugyanis nem viselhettek. Andrásnak a király eredetileg a krakkói püspökséget szánta, a terv azonban később részletezendő okokból kútba esett.

A törökellenes háborúra való felkészülést szolgálták azok a lépések, amelyek azt célozták, hogy a Báthoryak és a Boncompagnik (XIII. Gergely ugyanis Boncompagni volt) kapcsolata más módon is megerősödjön. Ifjabbik Báthory István az erdélyi arisztokrata családokhoz hasonlóan tanulmányait Padovában, a híres, velencei fennhatóság alatt álló egyetemi városban töltötte, és együtt hallgatta az egyetemi stúdiumo-

¹⁹² Ivascóról vö. MPV VI/2, 486, 493, 494, a nunciussal folytatott beszélgetése 499–502.

kat Michele Boncompagnival, a pápa unokaöccsével. A két oldalról indított, és a családi kapcsolatokat is a diplomácia eszköztárába felvevő offenzíva nem maradt rejtve, Giovanni Francesco Morosini, az új konstantinápolyi velencei követ, a *bailo* 1583. március 8-ai jelentésében azt írja, hogy az oszmán fővárosban az a hír járja: a Köztársaság ligát kötött a pápával, a spanyol, illetve a lengyel királlyal, és hogy a részletek megtárgyalása végett egy velencei megbízott el is utazott Lengyelországba.¹⁹³

A Portán már attól tartottak, hogy a körvonalazódó szövetség nem-sokára kibővül a császárral. Fentebb láttuk, hogy ennek elkerülésére a háborús fenyegetőzés és a magyar királyság ügyének elővétele kézenfekvő eszköznek tűnt. Alkalmat az 1568-ban Drinápolyban megkötött, 1584-ben lejáró Habsburg–török béke meghosszabbítása szolgáltatta. Ilyenkor a ravasz oszmán diplomácia újabb követelésekkel állt elő, amelyek elsősorban újabb határ menti falvak hódoltatására vonatkoztak. Ezek listája minden tárgyaláskor bővült, nem csekély fejfájást okozva a császári rezidensnek. Bevett eszköztárába tartozott azon kívül az elküldött szerződés szövegeivel való manipulálás: a *niszandzi basi* például elmondta a *bailónak*, hogy Szülejmán szultán idejében, amikor ő fő-kancellár volt, szándékosan más írtak a császárnak elküldött eredeti szövegbe és mást a róla készült másolatba.¹⁹⁴ Az 1608-ban megkötött a tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki békeben ugyanezt a módszert alkalmazták, például a császár által fizetendő tisztes ajándék, illetve a

¹⁹³ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 17, fol. 2v; HORVÁTH IVÁN, *Padovában poétikát tanulni*, Acta Universitatis Szegediensis József Attila nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 18 (1981) 43–53.

¹⁹⁴ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 20, fol. 428rv. Ez volt az ún. *bila*, amely azt a jelenséget fedte, amikor egy bizonyos cél elérése érdekében a vallási törvényt (*sarija*) betű szerint betartva megtalálják a megkerüléséhez szükséges kiskapukat (pl. egy kölcsönügylet esetén az amúgy tiltott kamatot), amelynek érdekében bármilyen jogon kívüli eszközt is fel lehetett használni. Ezt az iszlám jog természetesen lehetővé tette nemzetközi szerződések esetén is. A keresztény félnek ezért nagyon kellett ügyelnie arra, hogy a Portával kötött szerződések minden szempontból szabályosak legyenek, nehogy a másik fél kijátszhassa (pl. a szerződések szövegének manipulálásával). Erről velencei példákkal vö. PEDANI, *Venezia porta d'Oriente*, 131–132.

hódolt falvak listája esetében, amely később több évtizedig tartó, a béke lejártakor menetrendszerűen előkerülő vitát okozott a két fél között.¹⁹⁵

A véget nem érő, sok áldozattal és kiadással járó, de azokhoz mérhető sikert nem hozó perzsiai háború viszont a török tárgyalási pozícióikat gyengítette. Tudták, hogy Rudolf császár és Báthory nem kebelbarátok, és azt is, hogy a keresztények az összefogásra nem, annál inkább a civakodásra hajlamosak, de egy két, vagy többfrontos háborút mindenképpen szerettek volna elkerülni. Egy ifjú lengyel, aki át akart térni, azt állította, a ligát már meg is kötötték a spanyol király, a császár, a cár, a pápa és természetesen Velence és Lengyelország között. Egy már renegáttá vált spanyol megerősítette a hírt, jöllehet a Portán ezt hitetlenkedve fogadták. Gyanúra adott azonban okot, hogy a császári követség keselkedett. Mindkét fél a másikat vádolta a béke megszegésével.

Úgy tűnik, a légből kapott állítások és rémhírek igen kelendő portékák voltak, mert a velencei követ említ egy előkelő itáliai famíliából, a Della Scaláktól származó szintén áttérni szándékozó személyt, aki a keresztények elleni háborúra buzdított, és állítólag kész tervei voltak a velencei várak lerombolására. Nem minden renegáttá szándékozni vágyót fogadtak azonban tárt karokkal. Morosini beszámol 14 szerencsétlen magyar fogolyról, akiket a dívánba vezettek, és akik hogy megmeneküljenek, át akartak térni. A nagyvezír azonban a gályákra vitette őket, ahol a többiektől eltérően dupla vasakba verték őket. Nem jártak sokkal jobban a néhány hónappal később érkezők sem; egy húszfős „küldöttségből” áttért három renegátot állítólag szintén a gályákra küldtek.¹⁹⁶

Nagyjából Báthory András római útjával párhuzamosan történt, hogy 10 ezer kozák átkelt a Dnyeszteren és megostromolta Bendert. A vádak szerint Báthory fogadta fel őket (ez nem volt igaz), a szultán dühében parancsot adott az egyébként már hazabocsátott lengyel követ Podlodowski kegyetlen meggyilkolására. Podlodowskit a király Arábiába küldte lovakat vásárolni; szerencsétlenségére azonban éppen akkor ért Konstantinápolyba, amikor a fentebbi események történtek. Az eset a következőképpen történt a velencei beszámoló szerint: a hazafelé tartó

¹⁹⁵ KARL NEHRING, *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés*, Századok 120 (1986) 3–50.

¹⁹⁶ A jelentést vö. ASVe Senato, Constantinopoli, filza 20, fol. 51v–52r.

követet megtámadta 15 török, mert el akarták venni a lovait és a holmiját. Ő azonban nem hagyta magát, vitézül védekezett. Erre a helyi kádi elé vezették, akinek hiába mutatta be a menlevelét, azt a választ kapta, hogy nem érvényes, mert lejárt, és ezért vissza kell mennie a fővárosba. A fegyvereiket letevő követet és kíséretét megkötözték, majd néhány mérföld után letértek az útról és a bokrok közt kegyetlenül, először végtagjait levágva kivégezték.¹⁹⁷

A király a haragvó szultán kiengesztelésére Piotr Slotowskyt küldte, aki 1584. január elején ért Sztambulba. A nagyvezír ironikus megjegyzése szerint aligha jött nagy örömmel; a dívánban keményen lehordták az uruk magyarázkodó levelével Szijávüsz pasa és Murád szultán elé járuló követeket, és a török foglyok szabadon bocsátását követelték. Báthory levelében beszámolt arról, hogy visszaszerezte a kozákoktól a Bendernél zsákmányolt ágyúkat, és hogy vezetőiket, akik a parancsa ellenére, saját szakállukra fogtak a vállalkozásba, börtönbe vettette. Közben egy tapasztalt csasz, Musztafa Lengyelországba érkezett, hogy a foglyok és az elrablott ágyúk visszaszolgáltatását felügyelje. Útja igen jól sikerült, kedvező kimenetelének a csengő aranyak nyilván csak jót tettek, mert visszatérése után áradozott a királyról, aki nemcsak szolgálatkész volt, hanem állítólag, amikor elhangzott a szultán neve, felállt és levette a kalapját. És nem utolsó sorban írt egy alázatos hangú levelet, amely a januárit követte, és amelyet Musztafa vitt Sztambulba. A csasz egy sor racionális érvet is felhozott a békülés érdekében: Lengyelország igen nagy és hatalmas ország, amelyet csak nagy nehézségek árán lehetne legyőzni, ellentétben a temesvári pasa állításaival, aki a királyt különösen gyűlölte, és hazugságokat terjesztett róla, hogy országát könnyűszerrel el lehetne foglalni, tekintve hogy határai nyitottak, a lengyelek pedig igen elégedetlenek királyukkal.¹⁹⁸

A kozák támadások és a nyomukban fellángoló kozák–tatár háborúskodás a mindig meglepetéseket és egyéb izgalmakat tartogató Mold-

¹⁹⁷ Vö. ASVe Senato, Constantinopoli, filza 18, fol. 126v–127v, illetve MPV VI/2, 486/13. és 701/2. jegyzeteket, 723; MPV VII/1, 4.2.

¹⁹⁸ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 18, fol. 363v–364r; 393rv, 458rv; filza 19, fol. 24r–25v. A szultánnak és Szinán nagyvezírnek írt januári levelekhez vö. HURMUZAKI, III/1, 88–90.

va, Havasalföld és Erdély ügyével együtt azzal fenyegetett, hogy felborul az ingatag regionális erőegyensúly, amelybe más nagyhatalmak is előszeretettel avatkoztak be. Mihnét például az a Fülbevalós Péter (Petru Cercel) követte, aki francia támogatással lépett hatalomra. Zamoyski egy évet jósolt neki, kettő lett belőle, utána újra elővették Mihnét egy athoszi kolostorból és a trónra ültették.¹⁹⁹ A Habsburgok pozícióinak gyengítésén dolgozó francia diplomácia mindent megtett azért, hogy a szultánt a francia vallásháborúba aktívan belevonatkozó spanyolok ellen uszítsa. Ehhez kitűnő alkalmat szolgáltatott a törökellenes szövetségről szállongó híresztelések, (amelyhez a velencei francia követ álszent módon ura csatlakozását ígérte), illetve a szintén meghosszabbítandó spanyol–török béke, amelyet mindenáron igyekeztek megakadályozni. A tengeri háború kirobbanása a francia király legvérmesebb vágyait váltotta volna valóra. Nem csoda, hogy ebben a zűrzavaros helyzetben a szokásos évi adóval beérkező erdélyi követek kopogtattak a *baile* ajtaján, hogy információkat szerezzenek egy nagy háború esélyeiről és lehetőségeiről, illetve ezzel kapcsolatban Velence véleményéről és terveiről. Én azonban résen voltam, írta haza Morosini, nem akartam okot adni a gyanúra, és nem fogadtam olyan barátságosan őket.²⁰⁰

Ám a külvilág mindebből még nem sokat láthatott. Báthory András hosszú, igen költséges, és a pápák gyakori elhalálozása miatt a vártnál hosszabbra nyúló római útja látszólag a bíboroskreációról szólt. Egy újonnan felkapaszkodott királyi família számára elsősorban presztízs-kérdés volt, hogy a legelőkelőbb európai dinasztiák példájára – a Habsburgok, vagy a Valois-k mintájára, akiknek tagjai között mindig voltak egyházi személyek, sokszor bíborosok is, akik a családi érdekeket képviselték egyrészt Rómában, másrészt odahaza – ők is helyet foglaljanak a *senatus divinus*ban, amely a kereszténység spirituális fejét választja. A király a családja által mindig is hangsúlyozott mély vallásos devoció révén igyekezett minden lehetséges módon megerősíteni a nyugat-európai közvéleményt, de főleg a reménybeli fő szövetségest.

¹⁹⁹ HURMUZAKI, IV/2, 116–117, 118, 121, MPV V/1, 23–24; MPV VII/1, 56.

²⁰⁰ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 20, fol. 184v.

Báthory András útjához tehát nagy reményeket fűztek Grodnóban. Ezért nem sajnálták a költségeket, amelyet a követség pénztárnoka, Stanisław Reszka egykori erdélyi püspökjelölt – a lengyelországi katolikus megújódás egyik emblematikus alakja – részletes napló beszámolója is elárulják.²⁰¹ András, nyilván királyi utasításra, felkereste a legfontosabb udvarokat az Örök Városban vezető úton. Ilyen volt Milánó, Carlo Borromeo bíboros városa, aki rendkívül sokat tett a katolikus reformokért, szerzetesrendet alapított, az ő támogatásának elnyerése tehát létfontosságú volt. Ezt sikerült is kieszközölni, sőt a Borromeo udvarában tartózkodó exjezsuita szerző, Giovanni Botero, az ekkor már Európa szerte híres szerző, akinek leghíresebb munkája a *Della ragion di stato* Machiavelli híres-hírhedt *Il Principjét* próbálta katolikus oldalról cáfolni, neki ajánlotta egyik művét, a *Del dispreggio del mondót*.²⁰²

Egyszóval András nagy figyelmet kelte érkezett meg Rómába, ahol végül is sikerrel járt. A legújabb állításokkal ellentétben azonban a bíboroskreáció körüli bonyodalmak legfőbb oka nem a törökellenes liga körüli nézeteltérés volt, hogy tudniillik a király nem akart volna belépni, hanem a Habsburgok ellenállása, mert ennek következtében az ő jelöltjük, Draskovich György nem került be a bíborosi kollégiumba, és így a „lengyel párt” erősödött.²⁰³ A csigalassúsággal haladó szatmári tárgyalások sem erősítették a két fél közötti bizalmat: egy alkalommal II. Rudolf leplezetlen örömmel dicsekedett, hogy az ő hajthatatlan álláspontja tartja csak féken a kétévi bécsi fogsága miatt bosszúért lihegő Báthoryt. A külpolitikai helyzet tovább fokozta a bizonytalanságot, a spanyol, orosz és velencei részvételt, mint láttuk, illuzórikussá tették az ellenérdekek, és így szertefoszlani látszott a nagy álom a keresztes hadjáratral kapcsolatban.

Ennek ellenére Báthory minden korábbinál részletesebben fejtette ki elképzelését Bolognettinek, akinek egy maratoni hosszúságú, 4 órás

²⁰¹ *Stanislaw Rescii diarium*, Archiwum do dziejów literatury i oswiaty w Polsce XV/1, ed. JOANNES CZUBEK, Krakowie 1915.

²⁰² Báthory instrukcióját vö. MPV VI/2, 526–528, követségéről BARLAY, *Romon virág*, 156–165; HORN, *Báthory András*, 59–80.

²⁰³ HORN, *Báthory András*, 75–76; TUSOR PÉTER, *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*, Collectanea Vaticana Hungariae (CVH) I/3, Budapest 2005, 55.

mondta, hogy ismer néhány magyarországi török katonai vezetőt, akik élvezni akarják hivatalukat és gazdagságukat, mert most csak a fáradság az övék, a gyümölcse nem. Az erődök jó része romos, 3–4 elfoglalásával egész Magyarország visszafoglalható. Ami a hadsereget illeti, a szejm hozzájárulásának függvényében 30 ezer lovast vagy 20 ezer lovast és 10 ezer gyalogost lehetne kiállítani, amelyhez Erdély 10–10 ezer lovassal és gyalogossal tudna hozzájárulni. A létszám megduplázható, tehát 100 ezerig növelhető, de realisabb 40–50 ezer emberrel számolni. A támadást Havasalföld–Bulgária–Konstantinápoly tengelyében indítanák.

Ami a technikai kivitelezést illeti, a rendeket úgy lehetne meggyőzni, hogy a szövetező uralkodók még a szejm összehívása előtt hitlevéllel ellátott nem főrangú embereket (hogy elkerüljék a túlzott figyelmet) bíznanak meg, hogy egyenként győzzék meg a szenátorokat, elsősorban nemzeti büszkeségükre hatva, hogy nem alábbvalóak a többi nemzetnél. Így elérhetik, hogy felajánlják fegyveres erejüket, így a többiek követni fogják a példájukat. Ezek után a háború ügyét az általános országgyűlési proposíciók közé csempézik. A titkolózás azt a célt szolgálná, hogy csendben előkészítsék a terepet és elkerüljék az ellenkezést. A rendek könnyebben megszavazzák a háborút, ha látják a szenátorok felajánlásait. A hitlevél és a szándéknyilatkozat elengedhetetlen a sikerhez, illetve, hogy abban pontosan rögzítsék, ki vesz részt benne; ennek hiányában nem lépnének be a lengyelek, ahogyan annak idején II. Miksa sem lépett be a feltételek tisztázatlansága miatt a Lepantónál győzedelmeskedő ligába.²⁰⁴

²⁰⁴ A fentiek mellett hozzátehetjük még, hogy a birodalmi rendek igen csekély szerepelt helyeztek kilátásba, a császári hadvezetés pedig a magyarországi háború esélyeit borúlátóan ítélte meg ahhoz, hogy a nem régen megkötött drinápolyi békét felrúgják, azonkívül erre ösztönözte a császárt az is, hogy a speyeri egyezményt éppen a birodalmi gyűlés ideje alatt írta alá János Zsigmond megbízottjával, Bekes Gáspárral. Vö. BAGI ZOLTÁN PÉTER, *Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés*, Világtörténet 23 (2001/ta-vasz-nyár) 81–82.

Ami az ő nevének belefoglalását illeti, nehéz kérdés, mivel ezzel ugyan nem szolgáltatna okot hazai ellenzékének, viszont egyoldalúan elkötelezné magát, miközben a rendek a maguk részéről nem éreznék ugyanezt, amint legutóbb az orosz háború esetében, amikor mindent megígérték, aztán elkezdtek vitatkozni, hogy úgymond ki adja az inget, ki a fiait, végül ott maradt szinte egyedül pénz nélkül. A nuncius egyébként szemmel láthatóan nehezen értette meg, hogy a többi uralkodótól eltérően a lengyel királynak a külpolitika intézésében is meg volt kötve a keze és a rendek beleegyezése nélkül nem tehetett semmit.

A liga további fontos alapfeltétele, hogy 6 évre elegendő pénzt biztosítsanak, mert úgymond a népek a háborúban nem születnek, hanem meghalnak, ez tenné lehetővé, hogy ne hagyjanak nyugtot az ellenségnek, különben minden hiába. Szavai illusztrálására egy pasa szavait hozta fel, aki egy magyar úrnak azt találta mondani, hogy a szultán ugyan nem járatos a hadművészetben, viszont egy dolgot tud, ami elegendő mindenhez, hogy tudniillik 10 embert állítson 1 ellenében. Hiába ér többet egy keresztény katona egy törökönél, ez édeskeves az egész kereszténység megmentéséhez. Ivascónak a nuncius által felhozott javaslatára azt válaszolta, hogy 70 ezer ember zsákmányszerzésre elég, de mi nem zsákmányt, hanem az oszmán birodalmat akarjuk.

A másik, hogy a németek nélkül nem látja esélyét az uniónak. Éppen ezért is fájlalja a birodalmi fejedelmeket megosztó kölni konfliktust, amely ahhoz vezethet, hogy a császári tisztség protestánsok kezébe kerül. Ez jóvátehetetlen és visszavonhatatlan kárt jelentene, és beteljesülnének a birodalom bukását 1583-ra előrejelző próféciaik. A király minden biznnyal Nostradamusra célzott, aki éppen 1583. évről írta, hogy „a török hatalmas erővel fog támadni az Adriai- és a Tírrén-tengeren, hogy elfoglalja és kifossa Európát.”²⁰⁵ Németek nélkül nem lenne tartós eredménye az erőfeszítésnek, hiába erősködött a nuncius, aki a mellett kardoskodott, hogy elegendő lenne a Lepantónál összeálló liga Lengyelországgal kiegészülve. Csak felingerelnék a törököt. II. Fülöp le van kötve Flandriában, Franciaországban, és ott van még a kölni válság is. Egyébként sztambuli informátoraitól arról értesült, hogy a király a béke meghosszabbításáról tárgyal ügynöke, Giovanni Marigliani által. Néhány héttel

²⁰⁵ Vö. MPV VI/2, 637.

később egyébként a nuncius újra próbálkozott, hízlegő példát hozva fel Mátyás királyról, aki egyedül is képes volt megverni a törököt. Az összehasonlítást ugyan nem utasította el a király, a helyzet összehasonlítását azonban igen, mondván, Mátyás idején Macedónia, a két román vajdaság és Magyarország még nem álltak oszmán megszállás alatt. A birodalmi és a török ügy megoldása külön-külön is óriási erőfeszítést követelne.

A török pénzügyi természetű nehézségeiről szállongó híresztelésekre azzal reagált, hogy ez a rendes adóbevételekre vonatkozik, a szultán óriási magánkincstára érintetlen. Az északi népek közül még számba jövő oroszok pedig reménytelenek. Pedig ha egy lengyel király az övéhez hasonló hatalommal rendelkezne, le tudná győzni a törököt a Don és a Volga folyót felhasználva a Fekete- illetve Kaszpi-tenger irányába mért csapásokkal.

A nuncius ezután egy villámháborús haditervvel hozakodott elő; ennek az volt a lényege, hogy a birodalomban, Köln környékén vagy más helyen, de nyilván nem a török elleni harcra hivatkozva összegyűjtött haderőt gyorsan a Levantéba irányítanák, amire Báthory azt válaszolta, hogy a töröknek mindenhol vannak kémei, a legutóbb Váradon fűleltek le egyet, akik mindenről idejében értesítik, hogy megtehesse az ellenlépéseket. Ugyanez következne be, ha a kozákokat használnák fel egy meglepetésszerű támadásra, amelynek igaz célját azzal vélte palástolni Bolognetti, pontosabban az általa betervezett javaslat, hogy a kozákok élére Báthoryval közismerten rossz viszonyban lévő vezéreket kell állítani. A királynak, úgy tűnik, sikerült megőriznie a komolyságát, mert erre a nyilvánvalóan képtelen ötletre azt válaszolta, hogy a minap Ernő főherceg kassai tartózkodása miatt vonta a Porta kérdőre, mivel erről nem kapott tájékoztatást, három napja pedig követet küldött, hogy kimagyarázza a kozák portyákat. Ilyen szoros ellenőrzés mellett bajosan vezetnének sikerre a nuncius által javasolt elterelő akciók. A török óvatosságát az is bizonyítja, hogy a magyarországi helyőrségnek csak egyharmadát vonta ki és irányította a perzsiai hadszíntérre.²⁰⁶

²⁰⁶ A zsoldlisták viszont nem mutatnak eltérést a perzsa háború előtti időszakhoz képest a magyarországi helyőrség létszámát illetően. Vö. ÁGOSTON GÁBOR, *Abódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsége, fenntartási terbei és a tartomány pénzügyi helyzete*, Hadtörténelmi Közlemények (HK) 111 (1998) 5. Másrészt Báthory szavait a velencei követjelentések megerősítik.

A haderő összetételét illetően az volt a véleménye, hogy a kozákokkal óvatosan kell bánni, a lényeg, hogy rendszeresen fizessék őket, különben megbízhatatlanok és csak fosztogatásra jók. A külföldi csapatok messze vannak és sokba kerül Lengyelországba vezénylésük, ezért jobb lenne, ha Itáliából és Németországból rögtön a frontra vezényelnék őket. Külföldi tisztek bejövetelét a rendek nem tilthatják meg, de liga kihirdetése után a főurak nagy részét be kell venni a vállalkozásba. Ebből az is következik, hogy egy több nemzetiségű haderőt Báthory csak többfrontos háborúban tudott elképzelni. Keresztes háború kihirdetése előtt nem zárkózott el, de megjegyezte, veszélyes fegyver, elég csak a Dózsa-féle parasztháborúra gondolni.²⁰⁷

A fentebbi hosszú beszélgetés minden eddigénél részletesebben világított rá Báthory konkrét elképzeléseire és véleményére egy nagy török ellenes ligát illetően. Amellyel kapcsolatban finoman szólva nem volt derülátó, vérbeli politikusként azonban az esélyét életben tartotta. A török elleni ligához tehát kedvező nemzetközi helyzet szükséges, amely akkor állna elő, ha a spanyol király és a császár egyértelműen elkötelezné magát a háború mellett. Az előbbi esetben ennek alapvető feltétele a király meglátása szerint a flandriai béke, az utóbbiában a kölni konfliktus és a Szatmárt és Németit illető tárgyalások lezárása lenne. Haditervként többfrontos, három nagy régiót felölelő, egyszerre tengeren és szárazföldön vívott offenzív háborúval számolt. Mindegyikhez megvoltak a minták, elég Lepantóra, a Hunyadiakra, illetve a lengyel királyok korábbi törökellenes harcaira gondolnunk. Ugyanakkor sok minden kimaradt, nem foglalkoztak például a tatár problémával, sem a magyar királyság, illetve Erdély jövőbeli státuszával. Véleményem szerint Báthory András egy ehhez hasonló elképzeléssel állhatott elő Rómában, mert bár instrukciójában egy szóval sem említették a török háború kérdését, bizonyosak lehetünk benne, hogy a kérdést szóba hozta tárgyalásain. Valószínűleg ez volt megbízatásának bizalmas része, amellyel kapcsolatban részletes szóbeli instrukciót kaphatott nagybátyjától.

A fáradhatatlan Possevino energiáit Báthory András követségével párhuzamosan Kassán vetette be, hogy az orosz béke után tető alá hozza

²⁰⁷ Vö. MPV VI/2, 634–639, Dózsát uo., 675.

az egyezséget a császárral. Az ügy igen kényes volt, amint erre fentebb már többször is utaltam. Túl azon, hogy Rudolf a nemzeti királyság miatt folyton gyanakodott Báthoryra, a török csapatmozgásokból is állandó fenyegetést olvasott ki. Gyanakvása bizonyos fokig érthető volt, hisz mind János Zsigmond, mind Báthory seregében harcoltak törökök, illetve tatárok, legutóbb Bekes 1575-ös hatalom átvételi kísérletekor, ugyanakkor valamivel több empátiát mutathatott volna a szintén igen kényes helyzetben lévő lengyel király irányában. Possevino december 10-ei levele kiválóan szemlélteti a felek érzékenységét és a kölcsönös gyanakvással telt légkört. A megegyezést szerinte három dolog akadályozza. Először is a török zsarolhatja a császárt, aki teljesen felkészületlen egy háborúra, hogy ne egyezzen meg Báthoryval. Másodszor a császári tanácsosok a birtokcserében presztízsveszteséget látnak, ráadásul még a magyarok közt is vannak, akiknek az a véleményük, hogy Erdély a császáré. A spanyol király is elégedetlen, mert állítólag nem kapta meg az illő tiszteletet. Ő szintén a császárt bujtogatja. Harmadszor maga a megegyezés, a király feltételeinek elfogadásával, a császári tanácsosok szerint behódolást jelentene. A török mellett számolni kell szerinte az angolok aknamunkájával is, akik a svédek, dánok és oroszok után kihasználva az érdekellentétet, összefoghatnak a császárral is Báthory ellen. Ez utóbbi persze a spanyolokkal fennálló ellenségeskedés miatt kevésbé volt valószínű, de abban igaza volt, hogy ez a Tisziphoné, ahogy I. Erzsébet királynőt nem túlságosan hízelgően nevezte, Lengyelország valós és potenciális ellenségeinek szövetségese volt, beleértve a törököt is.²⁰⁸

A realitásokkal számolókat testesítette meg ugyanakkor Johann Rueber felső-magyarországi főkapitány, aki egy egészen szokatlan nézőpontból kiindulva fejtette ki Possevinónak, hogy nincs alternatívája a megegyezésnek, tekintve, hogy a császár évente 130 ezer forintot (ebben nyilván a rendes és extraajándékok, az *ordinariumok* és *extraordinariumok* is benne foglaltattak), azon túl pedig a magyar falvak után, amelyeket a török is adóztat (ezen nyilván a kettős adóztatás sávja, a *condominium* értendő) még évi 500 ezer forintot fizet. Ezért *szüksége* van Erdélyre és a megegyezésre. A történetírás ezzel kapcsolatban általában

²⁰⁸ MPV VI/2, 707.

az erdélyi fejedelemségnek a királyi országrészre való rászorultságát szokta hangsúlyozni, itt éppen ennek a fordítottja történik. Nagyon érdekes ugyanakkor a Rueber által használt terminológia; a királyi országrészt *Cesarea Hungariának* nevezte, amely világosan utal arra, hogy a kortársak, legalábbis a külföldiek, már a 16. század utolsó harmadában *de facto* elkülönült részként látták és kezelték a császár uralma alatt álló magyar területet.²⁰⁹

9. TÁRGYALÁSOK VARSÓBAN ÉS RÓMÁBAN

Az 1584-es év új reményekkel kezdődött Rómában, a diplomáciai gépezet teljes gőzzel működött, egy Vecchietti nevű személyt Perzsiába, egy másikat, Brittit Etiópiába küldtek a négushoz a szövetségi ajánlattal.²¹⁰

További remények ébredtek, amikor megérkezett a cár váratlan halálának híre, amely 1584. március 18-án következett be. Bolognetti erről először április 17-én számolt be, a király kommentárjával együtt, aki azt mondta, nem számított rá, hogy a 10 éves béke végét megéri a cár, ahhoz túlságosan is sokat ivott, ezt részletesebben is ecsetelte a borok fajtájával együtt. A cárt finoman szólva sem kedvelte, ez látszott abból is, hogy még gúnyosan hozzátette, hogy a békekötés előtt azt követelte, hogy ismerjék el Augustus princeps leszármazottjának, a béke után viszont már azzal jött, hogy rokonok, mindezt azért, hogy fenntarthassa jogát a lengyel trónra. Ez igaz is, mondta, hisz mindketten Ádámtól származunk.²¹¹ Utóda, a cár második fia, Fjodor nem volt teljesen normális, helyette igazából rokona Borisz Godunov kormányzott egy bojár tanács élén, akik árgus szemekkel figyelték egymást, és készek voltak az első gyanús jelre egymás torkának esni.

²⁰⁹ MPV VI/2, 724.

²¹⁰ PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 248. Az etióp király részvétele már korábbi tervekben is felmerült. Vö. DJUVARA, *Cent project*, 117–118.

²¹¹ MPV VI/2, 178.

A cár halála nemcsak a diplomáciai saktábla állását változtatta meg radikálisan, hanem céljai újrafogalmazására készítette Báthoryt. Immár nem az volt a kérdés, hogy kiszakítsanak-e újabb területeket a cár birodalmából, hanem hogy megszerezzék-e az egészet. Egy újabb háború, és talán polgárháború lehetőségének Rómában egy cseppet sem örültek. Nem úgy a lengyel diplomácia: a velencei követjelentések szerint Báthory azt terjesztette, hogy az oroszok egy követet küldtek hozzá, és felajánlották Báthory Andrásnak a trónt.

A kozákok miatt tavaly óta húzódoó válság ugyanakkor újra felvetette a törökellenes háború kérdését, ezúttal a császárral kapcsolatban. A király elmagyarázta a nunciusnak, hogy a Portára küldött Slotowskinak levelet küldött, amelyben az állt, hogy figyeljen, és ha Szófia környékén török csapatösszevonásról értesül, azonnal üzenjen, mert az egy Erdély elleni támadás előkészületeit jelentheti. De jelenthette a királyi országrész elleni támadást is. Egy nagyobb helyi török portyát, hála Ghiczy János váradi főkapitány éberségének, sikerült megghiúsítani, bár ennek erdélyi falvak látták a kárát. Az erdélyi csapatösszevonást ugyanakkor barátságtalan lépésként értékelték a császári udvarban, és attól tartottak, hogy egy erdélyi–oszmán közös vállalkozás készül, amelynek célja a vitatott területek – Szatmár és Németsi – elfoglalása. Ebből egy szó sem volt igaz – Báthory szerint a Portán éppen attól tartottak, hogy Slotowski hadüzenetet hoz Podlodowski meggyilkolása miatt – bár jogi szempontból a követelésnek legalábbis török szempontból volt némi alapja. Báthory ezt is kifejtette a nunciusnak: mivel mind ő, mind a császár adót fizet, oszmán szempontból, ha különböző mértékben is, de egyikük sem számít szuverén uralkodónak, tehát hiába nem akarja a császár visszaadni a vitás területeket arra hivatkozva, hogy erdélyi kézbe kerülése után a török rögtön rátenné a kezét, érvelése a fentebbi ok miatt sántít, és csak ürügy, hogy ne egyezhessenek meg. A nuncius újabb kísérletére, aki valami bizonyosságot akart kicsikarni tőle a háborút illetőleg, azt válaszolta, hogy a Possevino által is szorgalmazott 6 évre szóló pénzügyi alap megteremtésével ugyan nem ért egyet (nem mondta miért), de elfogadja. A németek részvételével kapcsolatban pedig azt, hogy az orosz háborúk ráébresztették arra, hogy vízi utak nélkül nagyon nehéz döntésre jutni, ebből a szempontból pedig a császár van előnyösebb

helyzetben, mivel ott van neki a Duna és a Tisza, meg egy naszádos flotta, ami neki nem áll a rendelkezésére. Mivel Bolognetti nem tárgított, kibökte, hogy nem akar vonzó példakép lenni, azaz elsőként háborúba vonulni, mert emlékszik a császár apja, II. Miksa viselkedésére, aki sem a lepantói győzelem előtt, sem utána nem volt hajlandó belépni a ligába. Egyébként a legszívesebben *condottiere*ként 100 lovas élén venne részt a szent háborúban. Aztán hosszas diskurzust folytattak a vitatott területekről.²¹²

A fáradhatatlan Possevinótól, akit közben Prágába küldtek, szintén érkezett egy levél, amelyben kitért a liga kérdésére is. Ebből újabb érdekes részleteket tudunk meg, olyanokat is, amelyeket a nunciussal vagy nem osztott meg a király, legalábbis ekkor, vagy Bolognetti hallgatott el tapintatból. A császárral való szövetségre a király most nem lát esélyt, mert

„először, a császárnak nincs se hadserege, se tekintélye, azonkívül a többi fejedelem más okokból máshol van akadályoztatva és érdekelve, és Őszentségétől sem látott mást, mint szavakat... Végezetül a magyarokban és a lengyelekben olyan eleven maradt Ulászló király várni halálának emléke, amelyről pedig Bolognetti oly sokszor győzködte a királyt és másokat, hogy az nem a Szentszék és nem Giuliano Cesarini bíboros bűne volt, és azt sem kellene folyton a szemünkre hányni, hogy a Szentszék a királyságot saját pénzén dönti romba.”²¹³

Báthory tett ugyanakkor egy érdekes javaslatot, amelyet viszont Possevino utasított el. A katonai szemináriumok általa dédelgetett és fentebb már érintett kérdéséről van szó. Báthory Marosillye környékén akart pápai pénzen egy erődöt emelni, amelyet valószínűleg a dél-erdé-

²¹² Báthory és a nuncius két beszélgetéséről vö. MPV VII/1, 114–115, 125–127.

²¹³ „L'imperatore non haveva alcune forze né quasi autorità da poi percbé gli altri principi erano et intricati altrove et interessati in altri fini, et da Sua Beatitudine non vedeva se non parole... Resta poi et negli Ungheri et nei Polacchi tanto frequente la commemorazione della morte di Ladislao re di Ungberia avvenuta nel fatto di armi di Varna, che da monsignore illustrissimo Bolognetti con quante ragioni et appresso il re et presso altri mi è convenuto mostrar che la colpa non fu della Sede Apostolica nè di Giuliano cardinale Cesarino, nè per questo debbono sempre buttarci in occhio che la Sede Apostolica sia tenuta di ristorar il danno et ruina di quel regno colle proprie spese.” Vö. MPV VII/1, 134.

lyi katolicizmus központjának szánhatott, illetve határvédelmi szerepet játszhatott volna. (Éz a terv egyébként szerepel a *Transylvániában* is.) További részleteket sajnos nem tudunk meg leveléből. Az építkezés Róma egyértelmű elkötelezettségét szimbolizálhatta volna. A javaslat alól a jezsuita azzal bújt ki, hogy túlságosan drága, és hogy erről máskor kellene kimerítőbben tárgyalni. Nagyon érdekes, hogy ugyanakkor ugyanerről a témáról, csak éppen Livónia esetében, élénk levelezést folytatott Vilmos bajor herceggel, aki, mint fentebb utaltam rá, hajlandónak mutatkozott bajor telepesek toborzására a szemináriumok számára és kegyes irodalom küldésére.²¹⁴ A Szentszék, nem vitás, nehéz helyzetben volt. Báthoryhoz hasonlóan a békerendszer nélkül reális esélyét Rómában nem látták a török háborúnak, ennek ellenére egyértelmű garanciákat szerettek volna a jövőre nézve Báthorytól, ahogy a lengyel király is tőlük. Ez patthelyzethez vezetett, amit Possevino óvatossága és a király kifakadása jelzett.

Pedig úgy tűnik, a háború benne volt a levegőben: a király Bolognettinek beszélt egy magyar kapitány leveléről, aki azt hányta a szemére, hogy

„természetem ellenére átadtam magam a pihenésnek, és elszalasztok egy ilyen kitűnő alkalmat, amely a perzsa háborúval adódott, hogy felszabadítsam a hazát a török zsarnokság alól, és hogy a pénz miatt aggódok, emiatt nem fogok a vállalkozásba, pedig nem lenne katona Magyarországon, aki ne követne a szabadság reményétől vezetettve. Ha a török sokaságától félnék, emlékeztet a saját szavaimra, amelyeket egyszer nyilvánosság előtt mondtam a katonáknak, hogy a győzelem a bátorságban és nem a tömegben rejlik...”

²¹⁴ A katonai szemináriumok ügyéhez lásd a 163. jegyzetet, ill. MPV VII/1, 133–134. Possevino válaszat Vilmos levelére a katonai szemináriumokról uo., a 147/8. jegyzetet. A tizenöt éves háborúban szintén felmerült ez a terv, akkor Gabelmann udvari történetíró német telepesekkel akarta a visszahódított területeket (ebbe beletartozott volna Moldva és Havasalföld is) határvédelmi és gazdasági okokból újraneépíteni. Vö. BAGI ZOLTÁN, *Császári-királyi hadi-berendezkedési terv 1595-ből*, Évkönyv 2010. A Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyve (szerk. Csombor Erzsébet–L. Balogh Béni), Esztergom 2010, 57, 65–67, 71. A rácok magyar területre, a vlachok horvátországi területre telepítését illetően lásd THALLÓCZY LAJOS, *Gablmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete*, TT 1896, 618–619. A kegyes irodalomra vö. MPV VII/1, 134, 148.

A pénz és a tömeg azonban – elismerve a *virtus* létjogosultságát – megkerülhetetlen tényező, ezt meg is válaszolta a kapitánynak, majd úgy folytatta, hogy a kulcs szerinte II. Fülöp és a perzsák együttes fellépése.²¹⁵

Fentebb láttuk, hogy a király meg volt győződve, hogy a háború jellegét tekintve *Materialschlacht*, anyagcsata lesz, abban az értelemben mindenképpen, hogy az fog győzni, aki tovább bírja pénzzel és katonával. E kettőből viszont a török jobban állt. A sah és a spanyol király fellépése, természetesen a többiekkel együtt, ezt a két fundamentális tényezőt a keresztények javára fordíthatta volna. Ezért tartotta rendkívül fontosnak, hogy a perzsák ne kössenek békét a törökkel, amelyre a Porta minden áron törekedne, ha kitörne ellene az európai háború. Ennek érdekében úgy vélte, hogy az előkészületeket a legnagyobb titokban kell megkezdeni, a felszínen csak nagy általánosságokban beszélve, ahogy eddig is szokásban volt, aztán váratlanul támadni, hogy a töröknek ne legyen ideje békét kötni a perzsákkal.

Aztán a nunciusnak a részleteket firtató kérdésére minden eddiginél részletesebben, egy több órás beszélgetés keretében immár sokadik alkalommal fejtette ki elképzeléseit. Szerinte négy eset lehetséges. Az első, hogy ő és a császár egyszerre lép a ligába, 2. hogy csak a császár, de ő minden segítséget megígér 3. az előző eset fordítva 4. egyikük sem lép be. Az első esetben ígért 20 ezer erdélyi lovaszt és gyalogost, illetve egy 40 ezer lovasból és 15 ezer gyalogosból álló lengyel haderő kiállításához elegendő pénzt, amelyet a szejm megszavazott az orosz háborúra, és elegendőnek bizonyult, bár, tette hozzá, az egyharmadát, de lehet, hogy a felét is ellopták az adószedők, akiket nem a korona, hanem a nemesség jelölt ki.

²¹⁵ „...ch'io mi fossi dato all'otio contro la natura mia, et mi lasciassi fuggire così bella occasione che mi progia la guerra del Persiano, di liberar la patria mia dalla tiramide Turcbesca, et che s'io dubitavo di dinari, non restassi per questo d'abbracciar l'impresa, che non mancarebbono in Ungaria soldati che mi seguiriano per desiderio della libertà. Se temevo la moltitudine de'Turchi, mi ricordassi qual ch'io medesimo havevo detto una volta a'soldati pubblicamente che la vittoria consisteva nel valore et non nel numero...” Vö. MPV VII/1, 194–195. Ez a magyar kapitány egyébként egészen bizonyosan Forgách Simon volt. Lásd a következő jegyzetet.

„A hadműveleteket illetően a király elképzelése, hogy a keresztények teljes hadereje négy irányból támadjon. Az első a legutóbbi liga erejével egyenlő hadiflotta lenne, sőt ha lehet, még nagyobb. A másodikat Zára kikötőjében tennék partra, hogy Dalmácia felől támadjon Bosznia és a többi szomszédos török terület irányában, és ami a legfőbb, hogy ez a hadsereg és a hajóhad kölcsönösen támogassák és segítsék egymást; ezért a hadvezéreknek kapcsolatban kell állniuk egymással, oly módon, hogy amikor a szárazföldi hadsereg harcba bocsátkozik, a hajóhad támogathassa, és fordítva, a szárazföldi sereg is az armada segítségére siethessen, amikor szükséges. Ez a haderő horvátokból és dalmátokból állhatna, akiket a császár és Velence, illetve Stájerország és Karintia, ez utóbbiakat Károly főherceg, állítana ki. Ennek a haderőnek a létszáma nem annyira a tengerivel, mint inkább a kitűzött hadicélokkal állna arányban.

A harmadik hadsereg Magyarország fő erősségeit vívna meg, vagyis Budát, Esztergomot és Székesfehérvárt, amelyeknek a megszerzésével az egész királyság birtokába lehet jutni, és amely a király szerint a Duna miatt eléggé könnyen menne. Ez a hadsereg nem lenne 80 ezer lovasnál és gyalogsnál kisebb, amitől nem kell megijedni, mert leszámítva V. Károly idejét, a legutóbb Miksa császárnak is alig valamivel kevesebb állt a rendelkezésére, Németország pedig könnyedén kiállíthatna ennyit kisebb kényelmetlenséggel, mint ha Itáliában vagy más helyeken tennék. Ez a létszám, mondta, ha a szultán nem jönne személyesen, bármilyen beglerbég erejével felérne.

A negyedik hadsereg Ófelsege vezetésével Podólián és a kozákok által kifosztott Tiginán jönne keresztül, amelyet a török Bendernek hív, majd Moldva, Havasalföld felé támadna Dobruzsza irányában, elfoglalva minden, a Dunáig terjedő területet, amelynek következtében a törököt megfosztanák a tatárok segítségével, akik nem lennének képesek csak nagy veszteségek és veszélyek árán átjönni. Előtte viszont meg kell akadályozni, hogy segítséget kapjanak tőlük, mondta Ófelsege, amelyhez 5 ezer katonát a Dnyeperhez kell küldeni, ahol most 6 ezer lengyel zsoldban álló kozák állomásozik, akik miatt a tatárok nem fogják családjukat egyedül hagyni; de ebben és ehhez hasonló ügyekben a továbbiakban jól meg kell fontolni, hogy ki viselje a vállalkozás terhét.

Kérdésemre, hogy Ófelsege reménykedik-e abban, hogy a perekópi és akkermani tatárokat a maga oldalára állíthatja, akikről már több alkalommal elmondta, hogy megvásárolhatók, azt válaszolta, hogy igen, vitájuk van a szultánnal, bár nem hiszi, hogy ez sokáig fog tartani, sőt úgy értesült, hogy újból kibékültek, és arról tárgyalnak, hogy menjenek-e Perzsiába vagy ne. Mindazonáltal Ófelsegének van egy követe Tatárországban, akinek a visszatérése után mindent tudni fog, de egyelőre semmi biztosat, mivel néhány alkalommal a kán tisztelettel és gyorsan visszaküldte a lengyel követeket, néha szeszélyből visszatartotta őket.

Az oroszok részvételével kapcsolatban nem reménykedik, de erről később még szó lesz.

A második esetet illetően, vagyis amikor a császár belép a ligába, de a Köztársaság távol marad, bár ebben Ófelsége kételkedik, azt ígérte, hogy ő (személyesen) mindenképpen belép, és ad 20 ezer katonát, nagyobb részt lovasokat, illetve annyiival többet, mint amennyire rá tudja venni a lengyeleket. Ugyanis sokan közülük rendkívüli módon lelkesednek a török elleni háborúért; azonkívül reméli, hogy ugyanazt fogják tenni, mint az orosz háborúban, mielőtt a Köztársaság belépett volna. Amikor hozzátettem, hogy a kancellár úr [Jan Zamoyski] ez esetben 100 ezer tallért ajánlott fel a sajátjából, Ófelsége azt mondta: »Elhiszem, hogy megteszi, de másoknak is követniük kell.« Ebben az esetben viszont nem lehetne megvalósítani az említett vállalkozást Podólián, Moldván, és Havasalföldön keresztül, azon kívül a hadsereg sem lenne elegendő egy önálló hadjáratához, mivel a Köztársaság meg akarván őrizni a békét a törökkel, nem engedné keresztül podóliai határain. Jóllehet a királyság szokásai és törvényei szerint senkit nem lehet megakadályozni, ha a török ellen akar harcolni, legkevésbé a királyt, ha a saját jövedelméből tenné, ehhez azonban a királyság haderejét és területét a rendek beleegyezése nélkül nem használhatja. Ezért Ófelsége inkább a császárhoz csatlakozna a magával hozottakon túl saját magyar katonaságával, akik úgy lelkesednek a háborúért, ahogyan annak a kapitánynak [Forgách Simon] a példája is megmutatta, aki őfelségének azt a levelet írta és most újból írt neki, hogy éljen a perzsa háború adta lehetőséggel, lázítsa fel a török igrában élő népeket Magyarországon, leginkább úgy, hogy titokban szervezkedik, például a cár elleni háború vagy ehhez hasonló ürrüggyel sok hadinépet fogadhat a zsoldjába.²¹⁶

Ami a harmadik esetet illeti, ha fordítva, a Köztársaság lépne be és a császár maradna távol, akkor a legutóbb elhangzottakkal ellentétben Moldván és Havasalföldön keresztül kellene támadni, bár a király nem tudná felhasználni a Dunát a

²¹⁶ A Forgách-ügyről lásd a 129. és 130. jegyzeteket. Forgách dátum nélküli, valószínűleg 1584. március végén–április elején Possevinóhoz intézett levelének másolata: Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato (Segr. Stato), Germania, vol. 95, fol. 50r–51r. Ebben a nem kielégítő határvédelem miatt panaszkodik: a várak nincsenek karbantartva, ami az ellenséget a támadásra ingerli, és ha érkezik is némi segély, másra fordítják. A kamarák csak kárt okoznak és veszteséget, ahelyett, hogy a várak építésére és a helyőrség zsoldjára viselnének gondot. A főúr tisztában volt azzal, hogy súlyos következményei lehetnek levélírásának. Ezzel magyarázható, hogy megkérte Possevinót, levelet küldje vissza egy megbízható futárral, a király pedig ne neki, hanem Possevinónak válaszoljon. A Báthorynak írt levelét, amelynek tartalma valószínűleg hasonló lehetett, nem találtam.

nélkül, hogy ne lépne a császár engedélye nélkül annak területére, sem a Tiszát, mivel nincsenek hajói. Tehát nagyon nehéz lenne a császár nélkül háborúzni. Az első ponttal kapcsolatban már írtam, hogy Őfelsége nem tenné ki nyugodt lelkiismerettel a veszélynek alattvalóit Németország segítségével nélkül, de utána meggyőztem, hogy ez lehetséges, még mielőtt a császár segítséget nyújthatna. Ahhoz viszont ragaszkodik, hogy miután Fülöp spanyol király és a velenceiek megegyeznek, nem hivatalosan, a pompa mellőzésével küldjenek ide egy beavattott személyt, ahogyan már írtam, aki a nunciussal együtt előmozdítja az ügyet, Őfelsége pedig meglátja, hogy mit tehet. Utána fog csatlakozni a Köztársaság, és a segély birtokában a fentebb említett módon felfogadja a hadinépet.

Ami a negyedik esetet illeti, vagyis, hogy sem a császár, sem a Köztársaság nem lép be a ligába, látom, hogy a király bizonytalan, hogy ez esetben mire lenne képes a saját haderejével, rendelkezésre álló hadműveleti terület nélkül, amely amúgy sem lenne elegendő egy önálló vállalkozáshoz. Ebben az esetben sem várna ölbe tett kézzel, sőt kész erejét és életét áldozni ebben a harcban... nem hiszi [ti. a király], hogy a császár és Németország, látván a három hatalom közti szövetséget, távol maradnának, tudván, hogy Németországnak nincs más pajza a török ellen, mint Magyarország. És mivel már más alkalommal is úgy tűnt, hogy Őfelsége ellentétes véleményen van, azzal érveltem, hogy a jelenlegi császár nem lépne be a ligába, ahogy nem akarta Miksa sem az elmúlt liga győzelme után, amire azt válaszolta, hogy egy dologban azért reménykedik, mivel most az egész kereszténység bánhatja, hogy akkor nem folytatták a harcot. Ezen azt értette, hogy a fejét merete volna tenni arra, hogy a győzelem után elfoglalják Konstantinápolyt, feltéve, ha azt teszik, amit kell, vagyis a hajóhadunk megtámadta volna a Dardanellákat, ami akkora félelemmel töltötte volna el az egész várost, hogy felhagytak volna a napi dolgaikkal, és csak a menekülésre gondoltak volna...

Megkérdeztem tőle, hogy az erdélyi haderőből adandó 20 ezres kontingensből, a lengyel lovagok miatt hiányzó részt ki lehetne-e egészíteni külföldiekből, vagy Őfelsége az orosz segítségre számít, amire azt válaszolta, hogy ami a külföldieket illeti, óriási összegbe és erőfeszítésbe kerülne ez a lehetőség, de ha valakinek lenne erre pénze, felfogadhatná a lengyeleket, mivel a Köztársaság nem akadályozhatja meg, hogy egy nemes oda menjen, ahová akar, sőt ez jóval olcsóbb lenne. Egy lovas egy negyedévre nem kerülne többé 15 forintnál [vagyis scudónál], de továbbra sem állna rendelkezésre az a terület, ahol a háborút megvívhatnák.

Az oroszokkal kapcsolatban azt válaszolta, hogy teljességgel reménytelen segítségre számítani tőlük, már csak az uralkodó váratlan halála miatt is, de most sokkal kevésbé, mivel a kormányzat szinte működésképtelen. Nem tagadta ellenben őfelsége, hogy az orosz haderő nagy nehézséget okozhatna a török szultánnak még önmagában is, nem hogy a ligával egyesülve, sőt semmi nem lenne hasznosabb a kereszténység számára, mint ha Lengyelország elfoglalná ezt az ál-

lamot, mert akkor nem lenne szükség Németországra, és igénybe vehetnék az ázsiaiak és a grúzok, ezen felül az asztrahányi tatárok segítségét. »Habár igaz, hogy a szultán már három éve azon ügyködik, hogy elvegye a cártól azt a területet, és talán ebben a törékeny helyzetben sikerül megvalósítania tervét, amely eléggé elhalványítaná a reményeinket, mert így zablát vehetne a perzsákra, és bebiztosíthatná magát arról az oldalról, hogy sokkal nagyobb erővel fordulhasson ellenünk.« Hozzátette, hogy azt ajánlotta a Köztársaságnak, hogy amit lehet, tegyen meg Oroszország megszerzése ügyében, mivel a békének már ügyis vége, és bár nem tudja, hogyan fognak dönteni, nem lát rá sok esélyt. Ha viszont megakadályozzák ezt a háborút, reméli, hogy annál nagyobb lángra lobban a török elleni, így teljesül a vágya, hogy fegyverhez nyúlhasson.

Utána arra kértem Ófelségét, hogy fejtse ki a véleményét a török háborúról, hogy szerinte mi szükséges a megvívásához, és mit lehet a fentebbi pontokra nézve általános tanulásként megfogalmazni.

Az első az volt, hogy mivel nem lehet hat vagy hét évre pénzt letétbe helyezni, mert a Mi Urunk [a pápa] ezt lehetetlennek ítéli, legalább minden év elején helyezzék letétbe az arra az évre szükséges teljes összeget, amely így az említett időszak fennmaradó részére nézve biztonságban folyósítható. A másik, hogy amíg a katonák el vannak foglalva mindazokkal a háborúval együtt járó kedvező és kedvezőtlen dolgokkal, ne kelljen figyelmüket a szükséges dolgok hiánya miatt mással lefoglalni, hanem jelöljenek ki jártas és tekintéllyel bíró személyeket, akik állandóan az utánpótlás megszervezésével foglalatkoskodnak, és nem várják meg, hogy [a hadsereg] hiányt szenvedjen és a pénz folyósítása mellett biztosítsák a katonák pótlását, amelyre állandóan szükség van. A harmadik tanulság, hogy ha a török szultán úgy döntene, hogy személyesen vonul hadba valamelyik hadszíntéren, a keresztények minden módon kerüljék az összeütközést, emlékezzenek Lajos magyar király és mások példájára és próbáljanak időt nyerni, amelyet a legjobban úgy lehet megtenni, ha az erőket szétosztják az erődökben és az összes takarmányt és gabonát begyűjtik úgy a mezőről, mint a nem megerősített helyekről. Ha például Magyarországra jönne (mint egykor az elődei), érkezésének hírére rögtön osszák szét a keresztény sereget Győrbe, Komáromba, Pozsonyba, Bécsbe és más helyekre, majd miután hazaindult, amire a leghamarabb október közepe körül kerül sor, rögtön egyesítsék az erőket, hogy a lehető legnagyobb erőfeszítéssel a legnagyobb sikert érhessék el. Amire egészen karácsonyig lenne idő, illetve tavasszal, mivel a szultán a szokásos nagy hadseregével nem lenne képes hamarabb odaérni. Ha ellenben nem jönne személyesen, és nem egy pontban koncentrálja az erőit, hanem szétosztja és begyerbégjeit küldi a keresztények ellen, ebben az esetben az a véleménye a királynak, hogy bátran csatát kell vállalni és szerencsét kell próbálni, mivel az erők nem lennének annyira egyenlőtlenek. És ha az egyik helyen legyőznék, talán egy másikon, vagy két másikon is sikerülne. Ez elegendő lenne, hogy utat nyissanak a birodalom belse-

jébe, hogy megfélemlítsék, ahogyan az elmúlt liga alatt történt, és összezavarják a törököt. De a legfontosabb, amit Ófelsége többször is elmondott nekem, hogy Fülöp király, aki portugál királyként, birtokai és a kereskedelem által kapcsolatba léphet a sahhal, mindent megtegyen a hátában, hogy a háború folytatása érdekében tájékoztatni kell a liga megkötéséről vagy közelgő megkötéséről, mert a háborúval rá lehetne kényszeríteni a törököt, hogy a perzsa harctéren harcoló katonákon túl a várakban is sok beglerbéget tartson, hogy ezeket fel tudja használni ellenünk, mint például a karamániai, a diarbeki vagy az egyiptomi pasát. Igen valószínű azonban, hogy nem teszi meg ezt a szolgálatot, mivel a szultán, látva a keresztények megmozdulását, mindenáron próbálna felszabadulni azon a részen, ami talán sikerülne is neki. Ófelsége nagyon hasznosnak tartaná, ha Fülöp király szoros kapcsolatot tartana a sahhal, küldene némi ajándékot, például 16 faltörő, illetve ugyanannyi könnyű ágyút, puskákat, de legfőképpen néhány mesterembert, hogy újakat öntsenek és megmutassák a használatukat. Itt nincs helye a tilalomnak, hogy tudniillik fegyvereket adnak a hitetleneknek, mint-hogy a sahot a mi hasznunkra és védelmünkre fegyvereznék fel.²¹⁷

Egyértelmű, hogy a király az első megoldást támogatta, és az is, hogy ezek szerint az orosz megoldás lett volna a „B” terv, amelyet a császár vonakodása miatt minden erővel próbált megvalósítani.

Néhány hónappal később, a nunciussal való egyeztetés után Possevino 1584. augusztus 29-ei Galli bíboroshoz intézett levelében újra felhozta a háború ügyét. Az eddigiekhez képest ugyan sok újdonság nincs benne, mégis azt mondhatjuk, hogy a fentebb már ismertetett elemeknek egy újabb, eddig ismeretlen kombinációját küldte Rómába. Ennek lényege a következőkben foglalható össze: más fejedelmekkel szövetségben három éven belül meg tudja szerezni az orosz trónt, majd elfoglalja Asztrahányt, így szövetekezni tud a cserkeszekkel, grúzokkal és a perzsákkal, amely által eltéríti a törököt Európa megtámadásától.²¹⁸ Csak azért aggódik, hogyan tudja keresztülvinni az akaratát a szejmen. Hogy nem hirtelen ötletről van szó, azal támasztotta alá, hogy amikor a litván marsall, Nikolaj Radziwiłł szent-

²¹⁷ MPV VII/1, 260–265.

²¹⁸ Asztrahány elfoglalását a török csapatok is megkísérelték a korábban a perzsa fronton szolgáló Oszmán pasa vezetésével. A vállalkozás azonban fiaszkónak bizonyult, a katonák követelésére vissza kellett fordulnia. A letétele ellen fellázadó új kánt, II. Mehmed Girajt a pasa megölette. Vö. MPV VII/2, 407, és a 430/3. jegyzetet, illetve KOŁODZIEJCZYK, *The Crimean Khanate*, 106.

földi zarándoklaton járt, megfordult Krétán is, ahol arra kérték, ajánlja a rabságban élő keleti keresztények ügyét neki, és hogy a sziget erre a célra évi 300 ezer scudót adna. Az isteni gondviselés jelét látja abban, hogy két éven belül két Iván is meghalt, hogy kezébe került Livónia és Oroszország gyenge, illetve megosztott egy elmebeteg uralkodóval a trónon, aki talán már nem is él, illetve hogy az oroszok félnek tőle.

Possevino ez alkalommal is próbálta lehűteni a király lelkesedését. A krétai segítség nem olyan biztos, csak ha már megérkezett, Livóniában is problémákat okozott a vallások – értsd a katolikus és a protestáns, itt az ortodox – keveredése. És az oroszokkal is vigyázni kell, ezt friss tapasztalatokkal a háta mögött mondja. Nem kell ajtóstul a házba rontani, illetve célszerű mindenben konzultálni Gallival, végső soron a pápával. Az egyeztetés fontosságára a nuncius külön felhívta a jezsuita figyelmét, amikor az egy nappal korábban véleményezésre bemutatta ezt a levelet.

Az alkalmat megragadva Possevino is tett az ügyben néhány javaslatot. Először is az oroszokat nem szabad elriasztani a Szentszéktől, ellenkezőleg hangsúlyozni kell nekik mindazokat a veszélyeket, amelyek egy eretnek, értsd protestáns, vagy a pogány törökök részéről fenyegetik őket, amelynek fényében a lengyel, illetve pápai ajánlat sokkal előnyösebb színben fog feltűnni. Másodsorra, a velenceieket nem árt egy kicsit ösztökélni, és bár Nicoló da Ponte dózse neki többször is azt mondta, hogy Lengyelország és Oroszország együtt képes lehet letörni a török szarvát, nem árt, ha megsegítik a királyt 2–3 éven keresztül meghatározott összeggel, amire buzdítani kell a Szentszéket is. Ezzel lekötelezhetik a királyt. Annak idején Mátyás királyt is támogatták. Ott van még a toszkán nagyherceg, akivel visszaújtja során egyszer már konzultált, és persze a spanyol király, akivel meg kell értetni, hogy Báthory támogatásával nem fog ártani a császárnak, sőt ha lehetséges, a lengyel királyt rá kellene venni, tegyen esküt, hogy ha a török megtámadja Magyarországot, a császár segítségére fog sietni. Ennek kapcsán érintette Erdély kérdését is, mert ezt nem kerülhette el.

Ha ugyanis végre összeáll egy nagy koalíció és kiűzik a törököt Magyarországról, felvetődne az Erdély feletti uralom kérdése. A szatmári tárgyalások körüli bonyodalmak világosan megmutatták mindenki számára, hogy a Báthoryak soha nem mondanának le az uralmuk alatt álló terüle-

tekről. Hasonló álláspontra helyezkedett a császár is. Hogyan lehetne kétévágni ezt a gordiuszi csomót? Possevino levelének egy tagmondata rávilágít álláspontjára, amely természetesen a Báthoryak számára volt kedvező: ez úgy szólt, hogy a fejedelemség fölötti örökösödési jogot oda kellene adni a Báthoryaknak, cserébe viszont két dolgot meg kell követelni. Ezeket, mint írja, az Erdélyről szóló kommentárjai ötödik könyvében, amelyek egy különlegesen fontos fejezet, részletesen is kifejtette.²¹⁹

Ha fellapozzuk a művet, kiderül, hogy ebben a fejezetben van összefoglalva mindaz a tapasztalat, amit Possevino két erdélyi körútjáról és diplomáciai szolgálatából az országra nézve leszűrte. Ezek a tanulságok tulajdonképpen bármelyik kelet-európai országra nézve érvényesek, ugyanakkor megmutatják azt a nagy ívű koncepciót, amelyről fentebb többször is szó volt; ezért itt csak röviden foglalom őket össze. Ezt Possevino a következőkben foglalta össze: az ifjú Báthory Zsigmond szigorú katolikus nevelése, amely sokkal fontosabb, mint akárhány magát ennek vagy annak kiadó semmirekellő olasz, ámde katolikus udvaronc becsődítése, katolikusok felvétele a tanácsurak közé, további jezsuita kollégiumok alapítása, az erdélyi püspökség visszaállítás, katolikus olaszok betelepítése Dél-Erdélybe, közelebről Marosillye közelébe, ahol útját tudnák állni a térség védelmére az Arany-hegyen épült vár segítségével a Temesvár, illetve a Vaskapu felől betörő török csapatoknak. Érdekes, hogy erre a hegyes vidékre valtellini olaszokat tervez betelepíteni. A felsorolásból kiderül, hogy a feltételként a katolikus vallás és a jezsuita rend támogatását szabta.²²⁰

A háború kérdését immár hármásban, Zamoyski kancellárral együtt tárgyalták tovább: például a lengyel részvétel egy alternatív lehetőségét. A lengyel törvények ugyanis csak azt a harccselekményt kötötték országgyűlési jóváhagyáshoz, amelyet a rendek költségén indítottak. Magáncélból, pontosabban saját költségén indított háborúhoz nem kellett jóváhagyást kérni, így tett például Łaski is, amikor Jacobus Heraclidest segítette a

²¹⁹ Possevino jelentését lásd PIERLING, *Le Saint-Siège*, 133–145, újabb és hosszabb, de így sem teljes kiadása: *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Poloniae epistolae et acta* (M. junio 1584–maio 1585. Appendix M. jan. 1584–febr. 1585) (MPV VII/2), ed. EDWARD KUNTZE, Cracoviae 1950, 429–434.

²²⁰ *Possevino, Transylvania*, 180–184.

moldvai trónra, vagy amikor, mint fentebb láttuk, egy újabb moldvai intervenciót tervezett még 1581-ben. Most, hogy az orosz állam eddig soha nem látott rossz állapotban volt, a lengyeleket semmi nem akadályozza, hogy saját szakállukra hadakozzanak. A király szavaira Zamoyski nyomatékosan hozzátette, hogy más dolog a törökkel háborúzni, akikhez régi szerződés köt, és más az oroszokkal, akihez ugyanez többé már nem. Vagyis, a kancellár és persze a király úgy vélték, a törökök elleni háborúhoz az út Moszkván keresztül vezet. Tegyük hozzá, hogy az orosz háború Báthory győzelmei miatt a lengyelek körében is sokkal népszerűbb volt, mint az addig verhetetlen török ellen harcolni.²²¹ Egy győztes háború esetén a hadsereget nem is kellene felosztatni, hanem rögtön el lehetne indítani a török ellen, ezzel biztosítható lenne az a váratlanság, amire a király a nunciussal folytatott egyik korábban idézett beszélgetésen célzott.

A pápa azonban a fennálló helyzetben sokkal jobban bízott a diplomácia, mint a fegyverek erejében. Pedig ugyanabból az előfeltevésből indult ki, mégis józanabban szemlélte a dolgokat. Hogyan is lehetne egy törökellenes nagy háború előfeltételeit megteremteni, amikor a nyugati szövetségesek számára saját érdekeik fontosabbak, mint a közös ügy, illetve hogyan is lenne esélye egy olyan széthúzó, vallási ellentétektől megosztott országnak, mint Lengyelországnak elfoglalni Oroszországot, és felkészülni a török ellen?

A magyarázkodás nehéz feladatára ki mást is választhattak volna, mint Possevinót, akit az új cárhoz is el akartak küldeni. A fennálló politikai konstellációban nem egy oroszok elleni háború, hanem sokkal inkább a béke fenntartása tűnt az egyedüli helyes lépésnek, amelynek árnyékában tovább lehetett ügyködni a vallási unió érdekében. A lelkek erősítése, különösen ebben a kényszerű, kivárássra játszó helyzetben mindig segít: a bajor herceg ilyen konkrét segítséget adott a királynak, amikor Possevinón keresztül 400 német nyelvű Eck homíliát küldött az Erdélyben, Livóniában, Poroszországban, Pomerániában és Svédországban élő és az igaz hit táplálékában szűkölködő szász és német honfitársaknak.²²²

²²¹ MPV VII/2, 434.

²²² MPV VII/2, 433.

A moszkvai belpolitikai viszonyok felcsillantották ennek a lehetőségét, Possevinónak mindenesetre a korlátolt képességű Fjodor esetében egy újabb cári hitvitával nem kellett számolnia. A jezsuita két megoldás közt ingadozott: mint oly sokan, ő sem tudta kivonni magát Báthory személyes varázsa alól, ugyanakkor a béke kifizetődőbbnek tűnt, mint a zavarosban való halászás egy bizonytalan kimenetelű háborúval, ahelyett, hogy a fegyvereket a török ellen fordítanák.²²³

A király álláspontját a legjobban Jan Zamoyski kancellár 1584. október 5-ei, Possevinóhoz intézett levele közvetítette.²²⁴ Ebben hét pontba szedve válaszolt Possevino szintén hét pontba szedett ellenvetéseire a háborút illetően. Ezek közül csak a legfontosabbat érintem. Az első és legfontosabb érv egy oroszok elleni preventív, megelőző háború mellett, hogy nem lesz még egyszer olyan jó alkalom a támadásra, mint most. Oroszország a cár miatt megosztott, könnyűszerrel el lehetne foglalni, mert meggyengült, és most sem lenne képes komoly katonai ellenállásra. Elég lenne rájuk ijeszteni, és az oroszok behódolnának. A hadsereg nagyobbik részét Zamoyski szerint nem is kellene a frontra küldeni, hanem az ország védelmére hagyni. Nem fenyeget komoly veszély sem a dánok, sem a svédek felől, az előzőeket némi pénzzel ki lehet elégíteni, a másíknak meg elég problémát okoz Finnország és Karélia megtartása. A támadó háború mellett mindazonáltal a legfőbb érv mégis az, hogy ezzel Lengyelországot biztonságba lehetne helyezni, mert ha elesik, akkor Németország következik. Azaz Európa szívéhez az út Moszkván keresztül vezet, ha ugyanis a török kijut a Donhoz és a Volgához, Oroszország a szultán ölébe hull.

Ezért nem igaz Possevino másik ellenérve sem, hogy egy háború esetén a török a cár segítségére sietne. A Porta semmit nem akar a cártól, nem adófizetője, nem a barátja, és ürügye sincs a támadásra. Nem igaz tehát az a félelem, hogy ha kitör a háború, kihasználja az alkalmat, hogy újabb nagy területeket szerezzen. Sőt, a Porta Zsigmond Ágost idejében nem a cárnak, hanem éppen a királynak ajánlott fel 30 ezer katonát, aki azonban ezt nem fogadta el.

²²³ KARTTUNEN, *Possevino*, 203, 215.

²²⁴ Vö. ASV Segr. Stato, Germania 95, fol. 172r–178v, 179r. Hosszan idézi PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège*, 384–393.

Zamoyskinak azonban meg kellett válaszolnia azt a felmerülő kérdést is, hogy ha Moszkva ellen nem is kell igazi háború, hanem csak diplomácia, akkor miért adjanak erre pénzt? Először is a török elleni háborúra való felkészülésre kellene – mint láttuk, a király egyik alkalommal a meglepetésre alapozó támadásról beszélt, amelyet éppen az oroszok elleni háborús készülődéssel lepleznének – másrészt, húzza el a mézesmadzagot Possevino előtt, ezeket a forrásokat oroszországi iskolák, kollégiumok felállítására is fordíthatnák. A meghódított – lengyel szemszögből felszabadított – litván és orosz területek megszavaznák az adókat, ha nem, akkor a költségeket a király és a szövetségesei állnák. További költségkímélő lépés az a már a római orosz követségek kapcsán felmerült javaslat, hogy a hadsereget lengyel katonákból kell toborozni, nem idegenekből, itt külön kiemeli a magyarokat, akik miatt ekkor már komoly feszültség volt a rendek és a király miatt.

Október 23-ai, tehát Báthory András Krakkóba való visszaérkezését követő harmadik napon Gallinak küldött levelében Possevino a kancellár idézett levelére reagálva a következőkben foglalta össze a nehézségeket. A rendek beleegyezése nélkül a király semmit nem tehet, ők viszont ezt nem akarják, mert attól tartanak, hogy egy újabb háború törne ki a törökkel és másokkal (itt gondolhattak akár a svéd királyra, akár a császárra is).

A következő ellenvetés már a gneznói érsek szájából hangzott el, aki – idézi fel Possevino – a varsói szejmen azt a szokásos vádat hangoztatta, hogy az olaszok el akarják téríteni Itáliától a háborút, és az egészet a lengyelek nyakába akarják zúdíttani. A magyarok pedig folyton az olaszok orra alá dörgölik Cesarini legátus esetét, aki I. Ulászlót rávette a hamis esküvésre a szegedi békét illetően, aminek a várnai katasztrófa lett a következménye. Most mi történe? – tették fel a szónoki kérdést. Az oroszok megosztottak (*divisi*), a lengyelek viszálykodnak (*disuniti*), foglalja össze frappánsan Possevino, így valóban nehéz bármiféle ligát tető alá hozni.²²⁵

²²⁵ Uo., 383–384. A Don és a Volga alsó szakaszának elfoglalásáról lásd a 77. 218. és 246. jegyzeteket.

Elérkezettnek látták az időt, ha nem is a király politikájának megváltoztatására, de finomítására. És mintha a pápa is elvesztette volna a türelmét. Erre látszik utalni Galli két, Possevinónak írt levele, amelyben azt olvashatjuk, hogy az oroszok elleni háborút illetően a pápa arra az új elhatározásra jutott, hogy nem ad semmiféle tanácsot a királynak, hanem teljes mértékben az ő belátására bízva, mit fog tenni. Bizonyára bölcsen fog dönteni, és mind a körülményeket, mind a szultán, mind a császár várható reakcióját figyelembe fogja venni. Ami az anyagi segítséget illeti, Possevino maradjon távol ettől a dologtól, a király kérjen segítséget Velencétől és Toszkánától, személyesen megbízottjai útján, a legnagyobb titokban, ha pedig a fenti hatalmak döntenek a támogatásról, a pápa sem fog távol maradni. A pápa kifejezett akarata, hogy ne jöjjen Rómába. Ez az első jele annak, hogy immár Rómában is kezdték megelégni Possevino túlzott aktivitását.²²⁶

Possevino minderről részletesen beszámolt a királynak, hűen tolmácsolva ugyanakkor a hivatalos pápai álláspontot, hogy tudniillik a flandriai, francia, angol és németországi ügyek teljesen kimerítették a pápai kincstárat. Mindazonáltal a pápa, amennyire csak lehet, előmozdítja az ügyet. Ez virágnyelven azt jelentette, hogy erkölcsi és diplomáciai támogatáson túl a jelenlegi helyzetben más nem ad, vagyis a király egyedül van. Ez nem tett jót a közös ügynek. Possevino egy másik, Gallinak írt levelében kifejtette, hogy az csak megerősíti a király abbéli meggyőződését, hogy Rómából a szavakon kívül nem kap semmit. Mindezek tetejébe a királyi titkárok, akik talán, úgymond nem is katolikusok, csak megerősítik ezt a hitét, ezért a továbbiakban nem rajtuk keresztül küldi a kedvezőtlen választ tartalmazó leveleit. De ami a fő, ez arra ösztönzi a királyt, amire a török is folyton tüzezi, hogy a Rudolffal fennálló határvitát illetően fegyverrel szerezzen elégtételt a császárnál. Ezt megakadályozandó felvetette, hogy egy közepes summát kellene neki juttatni a spanyol király, vagy mások közvetítésével, amely által a török ellen lehetne fordíta-

²²⁶ Galli két, egymástól kis eltérést mutató válasza Possevino augusztus 29-ei levelére: MPV VII/2, 451, 462.

ni. Ez elég meglepő, és naiv vagy talán kétségbeesett felvetés volt a királyt jól, és az ügyeket igen alaposan ismerő jezsuita részéről.²²⁷

10. POSSEVINO UTOLSÓ ERŐFESZÍTÉSEI

A Róma és Varsó közti nézeteltérés oka bonyolult és sokrétű volt. Ennek megértéséhez vissza kell mennünk egészen az 1584. év május 26-áig, amikor a király egykori támogatóját, Samuel Zborowskit a törvényes eljárás lefolytatása nélkül kivégezték. Ez az ország törvényeinek megsértése volt, nemcsak azért, mert az elítélt nemes ember volt, hanem mert volt már ellene egy érvényes ítélet, a száműzetés. Pontosan tudta tehát, mit kockáztat, ha megjelenik lengyel területen. Csakhogy elszámította magát, ugyanis a krakkói sztarosztaság, amelynek területén fegyveresen jelent meg, Zamoyski hatáskörébe tartozott, aki nem habozott az ekkor már Krzysztof nevű testvérével a király ellen is összeesküvést szövő egyre veszélyesebb elégedetlenkedőt kiiktatni.²²⁸ Zborowski volt a vezére azoknak a kozákoknak is, akik az előző évben végrehajtották a támadást, amelyik kiváltotta a szultán dühét. A király nem kockáztathatott, az ügy már addig is nagyon sokba került. Másrészt az eljárás újabb tápot adott a király ellen zúgolódók folyton növekvő táborának. Ebben a helyzetben kézenfekvőnek tűnt az indulatokat a nemzeti hurok megpendítésével másfelé irányítani, amihez kitűnő eszköznek ígérkezett egy újabb Moszkva elleni háború. Voltak tehát belpolitikai okai a Báthory és a Szentszék között kialakuló, koncepcionálisnak tűnő, valójában taktikai nézetkülönbségnek.

Az 1585 januárjában összehívott szejm kulcsfontosságú volt a király háborús tervei szempontjából, aki az orosz, illetve a török kérdésben egyszerűen akart dűlőre jutni. Az oroszoknak mindössze félévnyi fegyverszünetet akart adni, mint látni fogjuk, elfogadhatatlan feltételeket támasztva. Ennek oka nyilvánvalóan abban rejlett, hogy abban reménykedett, megkapja a szejm felhatalmazását, illetve az oroszok el-

²²⁷ A királynak és Gallinak írt leveleihez vö. MPV VII/2, 490, 493.

²²⁸ KOVÁCS ENDRE, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*, Budapest 1983, 132.

utasító választ követeléseire, amely megfelelő ürüggyel szolgál majd csapatai megindítására. Egy orosz emigráns, Mihail Golovin ráadásul újabb tápot adott a király amúgy sem kicsi étvágyának. Szerinte egy közepes nagyságú, úgy 20 ezer fős hadsereggel meg lehetne szerezni az orosz trónt, mivel a nép a régensekkel, akik folyton egymást marják, rendkívül elégedetlen, ráadásul Báthorynak jelentős tábora is van közöttük.²²⁹ Ezért, és mivel a svédektől sem kellett tartania, újra igényt emelt Novgorodra, Pszkovra, Szmolenszkre és Tverre, azonkívül még egy sor, Moszkva előterében fekvő városra. Átengedésük a gyakorlatban a birodalom átadását jelentette volna.

Az oroszok számára azonban adódott még néhány lehetőség diplomáciai mozgásterük megnövelésére: ezek közül az egyik a császári udvar volt, ahová 1585 tavaszán érkezett meg a Luka Novosilkov vezette orosz követség. Követségének hivatalosan előadott oka a két hatalom közötti barátság és jó kapcsolat megerősítése volt, amelybe természetesen beleértendőek voltak a kereskedelmi kapcsolatok. Küldetésének nem hivatalos része pedig Miksa főherceg jelöltsége volt a cári trónra, amelynek birtoklása magától értetődő módon vonta maga után a lengyel trónhoz fűződő jogigényt is.²³⁰ A követség nemcsak a főherceget, hanem, és ez volt igazán aggasztó Báthory számára, a regensburgi birodalmi gyűlést is felkereste. Ez volt a fő oka a Szentszék tartózkodó magatartásának Báthory orosz háborújával kapcsolatban. Prágában és Madridban, a katolikus ügyek támogatásának e két legjelentősebb központjában kezdettől fogva uzurpátornak tekintették Báthoryt. Ha a cári trónt is Báthory szerzi meg, ráadásul pápai pénz segítségével, az nemcsak újabb presztízsvesztéssel járhatott, hanem az erőviszonyok végzetes felborulását eredményezhette Kelet-Európában. Megrontotta volna a viszonyt Rómával, Báthory pedig túlságosan önállósodhatott volna, hisz ekkora erő birtokában nem lett volna szüksége a császárra sem. És akkor valóban kinyújthatta volna a kezét akár a magyar, akár a császári korona felé.

²²⁹ MPV VII/2, 597.

²³⁰ Miksa főherceg jelöltségéről és Novosilkov követségéről vö. UEBERSBERGER, *Österreich und Russland*, 496–498; MPV VII/2, 638.

Borisz Godunov régens, aki lényegében a cár helyett kormányzott, Novosilkov követségével párhuzamosan kijátszotta a vallási kártyát is. A szemjre érkező követei találkoztak Possevinóval, aki a pápai közvetítésre hivatkozva engedélyt kapott a királytól a tárgyalásokra. Az oroszok ügyesen taktikáztak, először is Golovint hiteltelenné tették egy kocsmai poharazás segítségével, amúgy pedig hajszálpontosan úgy jártak el, ahogyan egykor IV. Iván tette szorult helyzetében: húzták az időt. Possevino nekik segített, amikor egy királlyal folytatott beszélgetésben őszintén eléje tárta kétségeit; egy újabb moszkvai háború nem tűnik kifizetődőnek, mert Livónia nem hozta a várt eredményt, a tartományból ugyanis nem tűntek el az eretnekek, sőt a lutheránusok mellett megjelentek az ariánusok és az ateisták. Nem lenne-e jobb, szegzte a kérdést a királynak, ha rendeznék ezt az ügyet és kidolgoznának egy másik tervet? Reményei szerint így a békét meg lehetett hosszabbítani 2 évvel. A béke kinyithatta a kapukat Kelet felé, amelyen keresztül megnyílik a missziók számára az út Ázsia szívébe.²³¹

Az orosz követeknek végül sikerült elérniük a béke meghosszabbítását 1587 nyaráig, amiért cserébe a király, legalább szóban, benyújtotta a számlát. A követeknek azt mondta, hogy Fjodor apja nem akart tudomást venni rólam, mégis rákényszerült, most így fog járni a fia is. Búcsúzóul Zamoyski is váltott néhány keresetlen szót velük, a királyéhoz hasonló hangnemben, amely érzékletesen jellemzi a két hatalom megváltozott viszonyát: jól tudjátok, mondta nekik, hogy jogunk van Novgorodra, Pszkovra és Szmolenszkra, és a békéért cserébe kérhetjük ezeket. A békés eszközök mindig előnyt élveznek a többivel, így az erőszakkal szemben, de az egyetlen mód, hogy elkerüljük az erőszakot, mégis csak az, ha az uratokat ráveszitek erre. Tudjátok, hogy nem lehet utódja, ha viszont meghal, a török és a tatár, vagy mások prédája lesztek. Éppen ezért fontoljátok meg a velünk való uniót, ahogy egykor Litvánia csatlakozott Lengyelországhoz. Ezt megkönnyíti nemcsak a szomszédság, a nyelv, hanem az is, hogy a vallást szabadon lehet gyakorolni, hisz mi egy családból, a három testvérpártól (a három le-

²³¹ A tárgyalásokról vö. PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 265–271.

gendás testvérpárra, a szlávok őseire, Lechre, Czechre és Ruszra gondol) származunk.²³²

A lengyel király a szejm után Moszkvába küldte Mihail Haraburda minszki várnagyot, akinek a megbízatása nem meglepő módon szintén egy nyilvános és hivatalos, illetve egy titkos részből állt. Az előző a fegyverszünet be nem tartása miatti panaszokat tolmácsolta, a másik, a Zamoyski által is felvázolt ajánlatot, nevezetesen, hogy a cár halála esetén egyesítsék a két trónt, ha pedig Báthory halna meg hamarabb, akkor a cár élhet a szabad királyválasztó jog nyújtotta lehetőséggel. Moszkvában először a fülüknek, majd Haraburdának nem akartak hinni: eleve botránynak számított, hogy valaki a cár haláláról a cár jelenlétében beszélni merészel és az ajánlat is felháborító volt. A válaszban hangsúlyozták, hogy a Miksa főherceghez küldött követ feladata pusztán Fjodor hatalomra kerülésének hivatalos bejelentése, azaz merőben protokolláris természetű volt.

Haraburda másik felvetése, tudniillik hogy a tartós békéért cserébe adják át orosz városok egész sorát, szintén mély értetlenséget váltott ki. Azt gondolták, hogy nem is a király megbízatását teljesíti. Azonban csatlódnuk kellett, a kétéves fegyverszünetet Báthory csak követelései teljesítéséért cserébe volt hajlandó újra meghosszabbítani.²³³

A király, bármennyire is úgy tűnt, nem igazán volt abban a helyzetben, hogy diktáljon: az 1585. február-márciusában zajló szejm terveinek látványos kudarcát hozta. A rendek nem voltak hajlandóak megszavazni az orosz háborút, amit persze az oroszok nagyon jól tudtak, hanem elővették régi-új sérelmeiket. Bolognetti beszámolóiból kiviláglik, hogy az egész gyűlést Samuel Zborowski kivégzésének ügye uralta. A királyt zsarnoknak kiáltották ki, a nemesi szabadság megsértéséről, sőt elveszéséről szónokoltak, sokadszorra a király szemére hányták a magyarok érdekében tett adományait és azt is felrőtták, hogy ígérete ellenére nem váltotta vissza a még Zsigmond Ágost által 500 ezer tallér értékben elzálogosított koronabirtokokat. De nem maradt ki Zamoyski kancellár

²³² A Zamoyski kancellár szavairól beszámoló Possevino levelet lásd PIERLING, *Le Saint-Siège*, 154–155.

²³³ Haraburda követségéről lásd PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 274–281.

sem; őt különösen gyűlölték, mert mint láttuk, Zborowski kivégzése az ő műve volt. A hangadók arról beszéltek, hogy akkora a hatalma, hogy Lengyelországnak nem is egy, hanem két királya van. A vádakra a király önérzetesen válaszolt: a háborút a saját családi birtokaiból, a porosz herceg adományából és Livónia kétévi lekötött jövedelméből finanszírozta 600 ezer tallér értékben, azért nem tudta kiváltani a kérdéses koronabirtokokat. Felhozta Scipio példáját, akit Karthágó meghódítása után a szenátus ugyanúgy el akart számoltatni a háborús költségekről. A nagy hadvezér akkor azt vetette oda a vádaskodóknak, hogy Afrika az elszámolás, amit elfoglalt. Az övé Livónia és Litvánia. Felhozta azt is, hogy a háborúban 3 ezer magyar is vérént ontotta. De persze ezzel nem ért el semmit, írta a nuncius. A rendek továbbra is a sérelmeiket hajtogatták, élén a Zborowskiak ügyével, és nem szavaztak meg semmit. A határvillongással kapcsolatban is kétarcú döntést hoztak, büntesék meg a dnyeszteri kozákokat és a cserkeszek kapitánya se engedje a portyákat. Azt se engedjék, hogy a török erődöket építsen a határon, ugyanakkor tartsák be a békét. Árulkodó a szóhasználat, a küldöttek ugyanis nem a béke megerősítéséről (*confirmazione*), hanem betartásáról (*osservazione*) beszéltek.²³⁴

Possevino, mint említettem, le akarta beszélni az oroszok elleni háborúról a királyt. Egyik érdekes levele rávilágít az általa javasolt megoldásra: a király, írta Como bíborosnak, joggal nehezményezte, hogy a keresztény uralkodóktól – finoman nem tesz említést a pápáról – nem kapott anyagi segítséget, amelyet ha megadtak volna neki az oroszok elleni háború címén, a török elleni háborúra fordíthatta volna. Ha azonban kitart elhatározása mellett, a segítséget most is megkaphatja máshonnan (ti. a Szentszéktől), anélkül, hogy bemocskolnák a nevét, vagy akadályoznák, amelynek birtokában Livóniát is más feltételek mellett szerezhetne volna meg (ti. engedményeket kellett tennie a protestánsoknak).²³⁵ Vagyis, lemondva a rendek támogatásáról és az orosz háborúról, tegye magáévá a pápai álláspontot, és akkor megkapja az anyagi segítséget. Véleményét azonban már megváltozott körülmények köze-

²³⁴ MPV VII/2, 598–599, 645–646.

²³⁵ MPV VII/2, 628.

pette fejthette ki, amit ekkor még nem sejtethett. Idézett levele, amely 1585. február 26-án kelt, még nem ért Rómába, és még nem kapta kézbe azt, amit Rómából küldtek február 16-ai dátummal. Ez lényegében parancs volt, hogy prágai útja okafogyott, és további utasításokig vonuljon vissza a braunsbergi jezsuita kollégiumba.

A visszahívás oka sokrétű volt. Possevinónak egyik lengyelországi nunciussal sem volt jó a kapcsolata. Mind Caligari, mind Bolognetti utálta, legfőképpen azért, mert a cárral folytatott tárgyalásaiból gyakorlatilag kihagyta őket.²³⁶ Bolognetti arra panaszkodott, hogy Possevino a háta mögött egyezkedik, nem vonja be őt, kihasználva a Rómából kapott széleskörű felhatalmazást. De még ezzel sem elégszik meg, hanem folyamatosan túllépi a hatáskörét, olyan ügyekbe keverve a rendjét és a Szentszéket, amelynek súlyos politikai következményei lehetnek. Ráadásul mást mond a királynak, és mást mond neki, illetve jelent Rómába. Minderről már 1581-ben beszámolt Galli államtitkárnak egy igen hosszú jelentésben.²³⁷ De akkor az orosz–lengyel béke mindennél fontosabb volt, majd sorban a többi, és Possevino a pápa különleges felhatalmazását birtokolta. Veszét végül a Báthory és II. Rudolf császár közti a Szatmár és Nagybánya környéki területek ügyében folytatott tárgyalások okozták. A szatmári tárgyalásokkal túllőtt a célon. Nyilvánvaló volt, hogy részrehajló a lengyel király irányában; hogy most ez Báthory személyének, vagy az általa nyújtott politikai lehetőségnek, vagy esetleg mindkettőnek szólt, jelenleg mellékes, a Habsburgok érzékenységére pedig tekintettel kellett lenni.

És ahogyan ez lenni szokott, ellenségei rögtön támadásba lendültek Rómában is. Szerzetes létére túlságosan is függetlenül politizált, ráadásul a jezsuita rend új generálisa, Claudio Acquaviva nem kedvelte az ilyen önálló szellemeket. A döntés, amelyet formálisan Acquaviva rendfőnök, de valójában a pápa hozott meg, összefüggésben volt egy régi vitával, amely nemcsak a rendet, hanem a rend világi támogatóit

²³⁶ A levelet lásd MPV VII/2, 623–624. A Possevino körüli konfliktusokról és visszahívásáról vö. MPV IV, 710; MPV V/1, 34–50, 147, 148; MPV VII/2, 746–769; KARTTUNEN, *Possevino*, 216, 218, 226.

²³⁷ MPV V/1, 34–50.

is megosztotta, egyszersmind a jezsuiták elleni örök protestáns vádak kiindulópontja volt. Hogyan lehet előrevinni a rekatolizációt, új területeket meghódítani, a régieket visszahódítani a nélkül, hogy túlságosan belekeverednének a politikába, a világi ügyek vitelébe? Ez volt az alapkérdés, és Possevino tevékenysége éppen ezeket a határokat feszegette akkor már hosszú évek óta. De megsértette a semlegesség elvét is, amelyre az Ausztriában és Lengyelországban kollégiumok hálózatát fenntartó jezsuita rendnek kényesen ügyelnie kellett. Ellentmondás nélkül engedelmeskedett, visszavonult a kijelölt braunsbergi kollégiumba, ahol egyházszervezéssel és irodalmi munkássággal töltötte az időt, várva, hogy elérkezzen újra az ideje.²³⁸

Ez hamarabb, mint gondolni merte, néhány hónappal később bekövetkezett: 1585 tavaszán elhunyt XIII. Gergely, helyébe Felice Peretti lépett V. Sixtus néven. Az új pápa elődjénél is energikusabban vetette bele magát a keleti ügyekbe. Ferences szerzetes volt, és nem volt jó viszonyban Acquaviva jezsuita rendfőnökkel, ami némileg megkönnyítette Possevino helyzetét.

²³⁸ KARTTUNEN, *Possevino*, 217–218.

III. ŐRSÉGVÁLTÁS

I. HALÁL GRODNÓBAN

V. Sixtus elődeihez képest tehát még elkötelezettebbnek mutatkozott egy törökellenes háborúval kapcsolatban.²³⁹ Medici bíborossal folytatott egyik beszélgetése kapcsán világossá tette, hogy amennyiben megszűnik a megegyezés a fejedelmekkel, évi 1 millió aranyat fog folyósítani Báthorynak.²⁴⁰ Nem a levegőbe beszélt, az ő uralma alatt érte el az Angyalvárban őrzött pápai „vésztartalék”, amelyet, mint fentebb láttuk, Possevino mobilizálni akart a szent háború érdekében, a hárommillió arany- és másfél millió ezüstscudót. V. Sixtus, éppen úgy, mint a keresztes háború ügyét előmozdító V. Pius és XIII. Gergely, reformpápa volt, akiknek az idejében indult meg a pápai Kúria mélyreható intézményi strukturális reformja, illetve vezették be és erősítették meg a pápai udvarban is a *Tridentinum* szellemét.²⁴¹ Ez a szellem elkötelezett híve volt a *missio* gondolatának, akár a pogány, akár a protestáns, akár a pravoszláv régióról volt is szó. Báthory, úgy tűnt, végre megfelelő partnerre lelt az új pápában, aki azonnal intézkedett, hogy a moszkvai tervek aktáit küldjék át Girolamo Rusticucci bíborosnak, aki a pápai diplomáciát vezette és már V. Pius idejében,

²³⁹ V. Sixtus ez irányú terveiről lásd LUDWIG VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration X: 1585–1591*, Freiburg 1926, 388–391, a törökellenes szövetség ügyét a pápa figyelmébe ajánló orációkról uo., a 388/4. jegyzetet.

²⁴⁰ PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 285–286.

²⁴¹ TUSOR PÉTER, *A barokk pápaság*, Budapest 2004, 15–20.

1570-ben legátusként Spanyolországban és Franciaországban járt a törökellenes liga érdekében.²⁴² A király úgy döntött, hogy unokaöccsét, Báthory András bíborost küldi, aki tavaly érkezett vissza az Örök Városból.

Possevino ekkor írt a rendfőnöknek, akit arra próbált rávenni, hogy mégis engedje Rómába, hogy előadhassa a király terveit. De írt Rusticucci bíborosnak is. E szerint a király magához hívatta és bekérte az orosz ügyeket tartalmazó titkos feljegyzéseit, többek közt a fentebb már idézett augusztus 29-én kelt levelét.²⁴³ A király lépése Possevino szerint két okra vezethető vissza: az egyik Virgilio Crescenzi előkelő római nemes, aki Báthory ügyének egyik előmozdítója volt az Örök Városban, nem mellesleg Báthory András első római követsége idején az ő *maggior domójaként*. Crescenzi a pápával való konzultáció után levélben kereste meg Stanisław Reszka római lengyel követet, rajta keresztül pedig a királyt. Nincsenek további adataink a pápával folytatott tárgyalásai részleteiről, azt azonban tudjuk, hogy ez az előkelő római patrícius család, amely több pápát is adott az egyháznak, igen befolyásos volt a pápai udvarban. Hogy éppen Reszkanak, Báthory András egykori római kísérijének írt, aki bizalmasa volt, és az ő környezetéhez tartozott, annak az lehet a magyarázata, hogy az ifjú bíborost visszavárták Rómába. Andrást eredetileg nem is akarták hazaengedni, ő lett volna ugyanis Lengyelország egyik bíborosprotektora, illetve a királyi család ügyeinek legfőbb intézője, nagybátyja azonban végül hazarendelte. Az okokról Bolognettinek azt mondta:²⁴⁴

²⁴² PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 287.

²⁴³ Lásd a 219. jegyzetet.

²⁴⁴ Possevino levelét lásd ANTONII MARIAE GRATIANI... *De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem I*, Florentiae 1745, 316–318, a Bolognetti-levele az idézettel: MPV VII/2, 596: „...non vedeva di poter disporre le cose di Transilvania, tanto esposta alla potenza turchesca, in modo tale che dopo la morte sua non potessero pericolo per la pueritia del prencipe, se non con mandare a quel governo et alla cura d'esso prencipe il signor cardinale, d'età et di giuditio più matura, non essendo da confidare in tal caso d'un governatore estraneo.”

„...nem látta, hogyan lehetne elrendezni Erdély ügyét, amely annyira ki van szolgáltatva a török hatalmának, hogy halála után csak úgy menthetik meg a veszélytől a gyermek fejedelmet, ha az ország kormányzására és a fejedelem gondjának viselésére a bíborost küldi, aki érett és megfontolt, nem akarván egy ilyen esetben idegenre bízni a kormányzást.”

A királynak ez a megjegyzése rendkívül fontos, hogy megértsük a fejedelemség kormányzását illető vitákat, amelyekre később bővebben is kitérek.

Ez magyarázza tehát, hogy először most sem Possevinót, hanem újra Báthory Andrászt küldte. Ezért tulajdonítottak a küldetésnek rendkívüli jelentőséget Grodnóban. Azonkívül itt volt a kitűnő alkalom, hogy államférfiként is megmutassa a tehetségét, illetve megszerezze a bíborosprotektorhoz méltó diplomáciai jártasságot.

A másik ok egy csasz látogatása volt, Báthory legalábbis Miksa főherceg orosz trónjelöltiségére válaszul ezt terjesztette.²⁴⁵

Az András számára készített titkos instrukció részletesen körülírta a pápával megtárgyalandó témákat. A tiszteletkörök után, amelyek a pápa megválasztásával kapcsolatos jókívánságokból álltak, hízeltő párhuzamot vonva V. Pius uralkodásával, akinek idején a világgraszoló lepantói diadal született, rögtön a tárgyra tért. Oroszország megszerzése óriási lehetőség, mert hatalmas területeket ural a Kaszpi-tengertől az Óceánig, beleértve Ázsia széles térségeit, ahol a grúzok és egyéb keresztény népek élnek, amihez még hozzá kell venni az Iván által hódoltatott

²⁴⁵ A király szerint a csasz a határvidék megerősítésének okát firtatta, illetve volt nála egy levél a cár számára, amelyet azzal kommentált, hogy a szultán arra kíváncsi, hogy az oroszok milyen külföldi uralkodót akarnak, nem tán valakit Németországból? A célzás nyilvánvalóan a főhercegre vonatkozott. A Possevinónak továbbított nagyúri levélben ugyanakkor az állt, hogy az oroszok válasszanak vagy maguk közül valakit, vagy Báthoryt, azon kívül tartalmazott egy javaslatot a kereskedelem folytatására, a krími tatárok szövetségére és tolmácsolta a Porta további jóindulatát. Háborús fenyegetést nem lehetett kiolvasni a levélből. A szóbeli tárgyalásokon nyilván más is elhangzott. Ezzel kapcsolatban a király azt mondta, hogy ha a lengyelek nem adnak pénzt (láttuk, hogy a szejm ezt megtagadta), akkor bármilyen külföldit támogatna, csak hogy Oroszország ne legyen a török martaléka. Vö. az előző jegyzetet és PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 287–288.

szkítákat (ezek alatt a kazanyi és asztrahanyi tatárokat értette). Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ezen területek birtoklása mekkora lehetőséget jelent a katolikus hit szempontjából, amelyet egészen Indiáig lehetne elterjeszteni, beleértve a pravoszlávok áttérítését. Létrejönne egy olyan soha nem látott vallási unió, amely a legtávolabbi keresztény népeket is a római anyaszentegyház uralma alá terelné. Az egy nyáj, egy pásztor gondolat megvalósulása nemcsak őszentsége számára jelentene halhatatlan dicsőséget, hanem az egész kereszténység megerősödését vonná maga után, amelyet a győzelem esélyével lehetne a törökkel szembeszegezni. Hasonló erőt a kereszténység összefogásával lehetne elérni, a legutóbbi háború azonban azt mutatta, hogy ez hiú ábránd.

Oroszország hatalmas embertartalékokkal rendelkezik, népe igen harcias, mint ahogy a pravoszláv hit is az, belőlük tehát egy ütőképes hadsereget lehet szervezni. Az orosz birodalom határaitól már nem esik messze a perzsa határ. A Kaszpi-tenger a két ország között van, partjai igen alkalmasak hajók kikötésére, amelyen egy hajóhad könnyedén szállíthatna árucikkeket, fát, hadsereget. Vaszilij cár ugyanis elfoglalta Asztrahanyt, amely a Volga torkolatnál stratégiai fontosságú helyen fekszik, a vízi útvonal ugyanis a Volgán-keresztül az orosz birodalom szívéig ér. Ez által nemcsak a török birodalom ázsiai, hanem európai provinciáit is fenyegetni lehetne, amellyel megoszthatnák az oszmán erőket, amely legjobb csapatait az európai fronton foglalkoztatja.²⁴⁶ Ha azonban utódjának sikerül, akkora hatalomra fog szert tenni, amellyel könnyűszerrel le fogja győzni Perzsiát. Ráadásul a mostani cár gyengeelmű és beteges, helyette a bojárók kormányoznak, akik folyton vi-

²⁴⁶ Ezt a fenyegetést felismerve Szelim szultán 1569-ben kísérletet tett Asztrahany elfoglalására, amelynek érdekében csatornát akart ásatni a Don és a Volga között, hogy összekösse a Fekete- és a Kaszpi-tengert. A kísérlet azonban kudarcba fulladt, és a hadseregnek csupán az egynegyede jutott haza. Asztrahany problémájáról vö. A. BENNINGSEN–MIHNEA BERINDEI, *Astrakhan et la politique des steppes nord partiques (1587–1588)*, Harvard Ukrainian Studies III/IV (1979/1980) 71–91 (http://www.buri.harvard.edu/images/pdf/bus_volumes/vIII-IV_1979-1980_part1.pdf, 2013. o8. 22); A. N. KURAT, *The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the problem of Don-Volga Canal*, *The Slavonic and East European Review* 40 (1961) 7–23. A vállalkozást említí Forgách Ferenc is históriájában, vö. *Humanista történetírók*, szerk. BRENNER MÁRTON *et al.*, Budapest 1977, 941.

szálykodnak. A nép egy uralkodót akar, nem többes kormányzást, és könnyedén elfogadnák őt, mert a lengyelekkel nemcsak a nyelv, a vallás hasonlósága, hanem a kereskedelmi érdekek is összekötik az oroszokat. A király ebben nem a saját, hanem a hit és a kereszténység érdekeit nézné. A rendek azonban nem hajlandóak újabb adókat megszavazni ehhez a vállalkozáshoz, ezért őszentsége segítségét kéri. Számításai szerint három évre elég lenne egy 24 ezres hadsereg, a lovasoknak 15, a gyalogosoknak három hónapra 12 lengyel forintot kellene fizetni. Fontos, hogy a hadsereg jó részének lengyelekből kell állnia. (Ezt nyilván azért írta, mert az oroszországi háborúk sikere ellenére a lengyelek nehezményezték, hogy a hadseregben igen sok magyar és német zsoldos is harcolt.) Ha azonban az orosz hadsereg ellenállása még a vártnál is gyengébb lenne, akkor még kevesebb katonára lesz szükség. A költségek felét a király magára vállalná, a másik felét a pápától várja. A hadsereg összetételével kapcsolatos esetleges ellenvetésekre azt válaszolja, hogy jelentős veszteséggel járna egy idegenekből álló hadseregnek az orosz frontra való elszállítása, azonkívül az ottani hideg, betegségek, az élelem hiánya is jelentős veszteségeket okozna a viszonyokhoz nem hozzászokott katonák között.

Az instrukció végére biggyesztett utóiratban meghagyta Andrásnak, hogy Erdély ügyét mindenképpen ajánlja a Szentatya figyelmébe. Ha az ország elvész, veszélybe kerül Magyarország maradék része és Németország is, ezért mindent el kell követni véderejének fokozására. Ehhez sok pénz kell, a király ennek szellemében erősíti Váradot, de elkelne a pápa segítsége is, amelynek köszönhetően nemcsak a tartomány menekedne meg, hanem a katolikus hit is megerősödne. De, teszi hozzá, ha őszentsége elkötelezi magát a moszkvai ügy mellett, akkor Erdély ügyét alkalmasabb időpontra lehet halasztani.²⁴⁷

Egyik eddigi tárgyalat tervezet sem tartalmazta ilyen kiérlelt, komplex formában az elképzeléseket, gondolatokat, amelyek a királyt 1582. a IV. Iván cárral kötött béke óta foglalkoztatták. Az irat annak is egyértelmű bizonyítéka, hogy a cár halála után Báthoryban az addigi csalódások után újra remények ébredtek. András felkészítésével párhu-

²⁴⁷ Báthory András második útjának instrukcióját lásd PIERLING, *Le Saint-Siège*, 160–169.

zamosan Possevino újabb levelekkel kereste meg a bíborosnepost. Kétségtelenül nehéz helyzetben volt, nemcsak azért, mert tulajdonképpen még mindig érvényben volt a háttérbe húzódását elrendelő rendfőnöki parancs, hanem azért is, mert az új pápa által adott megbízás homlokegyenest ellenkező szellemű és értelmű volt a Báthory által indított diplomáciai offenzívával. A brevékkel korábban is problémája volt, de a legutóbbi, V. Sixtus által a cárhoz intézett, és általa eljuttatandó okozta a legtöbb fejtörést. Ebben az új pápa békeközvetítői szerepét ajánlotta fel Fjodor cárnak, miközben láttuk, Báthory háborúra készült, és ebben a szellemben indította útnak Andrást is Rómába. Ezen az sem változtatott, hogy mint fentebb láttuk, oroszországi követét, Haraburdát Moszkvába küldte a fegyverszünetet majdan felváltó béke ügyében. Csakhogy a feltételeket úgy fogalmazták meg, hogy elfogadásuk teljes behódolást jelentett volna, amire Moszkvában – ezt a király jól tudta – soha nem lettek volna hajlandók háború nélkül. Március 1-jei Azzolino bíboroshoz írt levelében ezért megírta, a brevét teljes titokban tartja, mert attól tart „... nehogy a király lelkében gyanú ébredjen a Szentszék irányában (amely segítséget ígért a háborúhoz) és más útra lépjen, hogy ne maradjon tétlen: egyrészt a török, másrészt az angol királyné néhány protestáns fejedelemmel együtt megkísérelheti más irányba terelni, amint arra már nem egy alkalommal kísérlet is tettek.”²⁴⁸ Valószínűleg nem az orosz trón megszerzésére, ami egyiküknek sem állt az érdekében, hanem inkább egy császár elleni háborúra gondolt.

András végül hosszas előkészületek után 1586 márciusában indult el, Possevino szeptemberben követte. Megbízatását a június 14 és 26-ai tit-

²⁴⁸ „... che nell'animo di questo re non cadesse tanto suspecto contra cotesta Santa Sede (dalla quale haveva qualche promessa di aiuto per quella impresa) che forse (come ba animo guerriero et grande) piglierebbe qualche altra strade di non istare ocioso: nella quale da una parte il Turco, et dall'altra la pretensa regina di Inghilterra con alcuni altri principi protestanti cercerebbono di indurlo, si come piu di una volta hanno tentato.” A levelet vö. *Gratiani, De scriptis*, 319–320, az idézetet 320. Báthory júliusban írt a pápának is, amelyben arról számolt be, hogy a követségből visszatérő Haraburda szerint Godunovékát bitorlónak tekintik a nép, neki viszont már jelentős tábora van. A tatárok gyülekeznek Moszkva megtámadására, amelynek most nincs igazi pástora és védelmezője. Vö. *Gratiani, De scriptis*, 323–324, a pápai brevét vö. TURGENIEV, *Historica Russiae Monumenta*, 8.

kos konzisztoriális üléseken nyilvánosan is kifejtette. Nagybátyja számításai szerint az orosz birodalom elfoglalását békés úton egy, háborús úton három év alatt lehet megvalósítani. Ahogyan az instrukcióban olvashattuk, az igazi cél a török elleni háború volt, de egyrészt ennek egyik előfeltételét az oroszokban látta a király, másrészt a konspiráció érdekében mindkét fél szükségét látta, hogy még a konzisztóriumon is a katolikus vallás oroszországi terjesztéséről tárgyaljanak. Ez az oka, hogy András magánkihallgatást kért a pápától, amire két nappal később, június 28-án került sor.²⁴⁹ Másnap követte Reszka apát, Báthory András kísérelője, aki Báthory emlékiratát formálisan átnyújtotta. Őt július 16-án este a magánlakosztályában fogadta a pápa, ahogyan levelében Reszka írta, *in privato conclavi*, ahol végre mindkét fél hosszasan kifejtette a véleményét. A pápa igen szkeptikusan kezdte a társalgást: először is két kérdésére akart választ kapni. Az egyik, hogy ha Báthoryt meg is választják cárnak, utódai örökösödése egyáltalán nem biztos, mivel halála után kereshetnek egy másik dinasztia. A másik, hogy féltő, a lengyelhez hasonlóan a választásért cserébe olyan feltételeket fognak szabni, amik lehetetlenné teszik az eretnokség felszámolását. Reszka válaszában kifejtette az orosz ügyekben meglehetősen tájékozatlanságot eláruló Szentatyának, hogy először is Oroszország nem választói, hanem örökösödési királyság, választásra csak azért kerülhet sor, mert a törvényes uralkodó elmebeteg. A régensek kormányzatával mindenki elégedetlen. Másodsorban az oroszoknál a tatárok szokása szerint az uralkodó akarata a törvény, semmi nem korlátozza, alattvalói pedig szolgák. A másik felvetésre azt válaszolta, hogy az oroszok kétségkívül megátalkodottan babonásak, ezért a király erdélyi mintára Moszkvában tervez egy kollégiumot, vagy ha ez nem jönne létre, a nemesek gyermekeit lengyel kollégiumokba viszik, azonkívül tanácsosait katolikusok közül fogja választani, és persze papokat is hív. Hozzátettem, írja az apát, hogy nem hiányzanak a példák egy efféle vállalkozás kedvező kilátásaira. Úgy tűnt, a pápát meggyőzte a válasz, mert utána rögtön az anyagiakra tért át. Mennyit akar a király? – kérdezte – havi 40 ezret, hangzott a válasz – ugyanennyit adna ő hozzá. A pápa erre azt felelte, hogy annyit nem

²⁴⁹ Erről az audienciáról nem találtam feljegyzést.

tud, van ugyan az Angyalvárban 1 millió aranya, de az a véstartalék, ha az egyháznak szüksége lenne rá. De 20–30 ezret biztosan tud ígérni, ezt megmondhatják a királynak, csak azt kéri, hogy menjen végig a megkezdett úton, fejezze be a vállalkozást. Azt kellett még kitalálni, hogy egy ilyen jelentős summát hogyan lehet célba juttatni, úgy hogy valaki ki ne szagolja. Reszka a kereskedőket ajánlotta, amire a pápa éppen nem mondta ki, hogy a nagy részét ellopják, finoman csak annyit jegyzett meg, hogy ez esetben nagy veszteséggel fog célba érni. Más utat kell találni: megkezdődött az ötletelés. Reszka mentegetőzött, hogy Krakkóban csak néhány kereskedő van, akinek van 20–30 ezer arany készpénze: az én hazám inkább ennivalóban gazdag, mint nemesfémekben, mondta. Aztán vadabbnál vadabb ötletek hangzottak el részéről, hogy egyéb áruk, kések, cipők, kelmék közé keverve, elrejtve küldjék a pénzt, vagy zsoldos katonának álcázott személyeken keresztül. Ehhez a stájerországi és karintiai Báthory (?) rokonságot ajánlotta. A legvalószínűbbnek az tűnt, hogy az új nunciuson keresztül küldjék, vagy a firenzei módszerrel, amellyel Flandriába is eljuttatták a pénzt, tudniillik 10–12 katona egyenként 100 aranyat rejtett a poggyászába. A pápának az áruk közé kevert módszer tetszett a legjobban, amin egyébként nagyot derült.²⁵⁰ Ezek a problémák is jelzik, hogy modern bankrendszer nélkül milyen nehéz volt jelentős összeget, amely nagy, szinte elrejthetetlen tömeget jelentett, egy ilyen hosszú útra elküldeni úgy, hogy az meg is érkezzen rendeltetési helyére.

Báthory terveit azonban nem Rómából, hanem Prágából fenyegette igazi veszély. A Habsburgok ugyanis éppen úgy a Fjodor halála utáni időszakra készültek, mint a Báthoryak. Láttuk, hogy nekik is voltak jelöltjeik, szinte a fél rokonság, nemcsak Miksa, hanem Ernő és Mátyás főhercegek, sőt Ferdinánd is a család tiroli ágából. De Miksa volt közülük a legszívósabb, aki a német lovagrend nagymesteri címét is viselte. A Habsburgok régóta ápolták a jó kapcsolatokat a mindenkori orosz cárral, és IV. Iván halála után a Habsburg jelöltség hangoztatását fel lehetett fogni megelőző lépésnek, amely Báthory orosz cári ambícióinak megghiúsítását célozta.²⁵¹ Ezek a lé-

²⁵⁰ Idézi VERESS, *Terror bostium*, 265–266, Reszka jelentése: *Báthory levelezése II*, 332–337.

²⁵¹ UEBERSBERGER, *Österreich und Russland*, 496–498, 503–508; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 201, 206–207; PIERLING, *La Russie et le Saint Siège II*, 296–297.

pések ösztönözték sietségre a lengyel királyt, és ennek volt köszönhető Ungnád Dávid moszkvai küldetése is. Talán ezzel voltak összefüggésben azok a prágai velencei követtől származó és már évekkel korábban is felröppentett hírek, amelyek szerint Báthory meg akarja szerezni a magyar trónt (erről később még lesz szó), akár magának, akár valamelyik családtagjának, és hogy a támadásra engedélyt kért a töröktől is.²⁵² Ezt a kártyát mindig fel lehetett használni a magyar trón és a magyarok miatt folytonos aggodalmak közt élő Habsburgok ellen, akik nem voltak elragadtatva különösebben attól sem, hogy egy Báthory egyesíti a lengyel és az orosz koronát. Ráadásul pápai segítséggel.

Possevino tehát olyan feladattal érkezett András után Rómába, amelynek a megoldásához a legjobban értett, vagyis összhangot kellett teremtenie a különböző nézetek között. Ez természetesen nem ment kompromisszumok nélkül. V. Sixtus, akihez el kellett juttatnia Báthory ajánlatát, végtelenül realista ember volt. Egykori ferencesként megtanulta megfelelő módon kezelni rendje egyes tagjainak kissé fantasztá elképzeléseit a török legyőzéséről, az összeurópai összefogásról, bíborosként pedig látta a lepantói győzelmet kicsikaró szövetség tagjainak egymás elleni intrikáit és vitáit, ezért Báthory elképzeléseihez is pragmatikusan közeledett. A legfontosabb számára Itália biztonsága volt, ebben tökéletesen egyeztek céljai Velencéjével. (Ancona kikötőjének kiépítése azonban már sértette a Köztársaság érdekeit, amely az adriai hajózás monopóliumát nem akarta kiengedni a kezéből.)

Keleten egy határozott vezetőt, egy második Konstantint, vagy Teodosiust akart, akit Báthoryban vélt megtalálni, és ennek érdekében késznek mutatkozott az Angyalvárban őrzött 3 millió scudót erre a szent célra fordítani.²⁵³ A probléma azonban a prioritások körül volt: mi-

²⁵² KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf*, 205–206.

²⁵³ PIERLING, *La Russie et le Sant-Siège II*, 298–299. A hadjárat finanszírozásával kapcsolatban vö. a király levelét: *Báthory levelezés II*, 340–341, és a brévé: 344. A finanszírozás módját illetően elképzelhető, hogy Báthory szeme előtt a birodalmi gyakorlat, az úgynevezett *Türkenbilfe* (töröksegély) lebegett példaként, amelyet *Römermonat*ban (római hónap) szavaztak meg és finanszíroztak, ami 20 ezer gyalogos és 4 ezer lovas egyhavi zsoldját jelentette. A töröksegélyről és a birodalmi rendek ez ügyben folytatott politikájáról átfogóan vö. SCHULZE, *Reich und Türkengefahr*, i.m.

ért adna a pápa annyi pénzt egy távoli ország megszerzésére? Báthorynak mindenképpen az igaz hit nagy háborújaként kellett beállítani a távoli oroszok elleni hadjáratot, amelynek véghezvitelét uralkodása kezdetétől fogva kötelességének tekintette, és amelyet mindez idáig nem sikerült megvalósítania. Ezt kellett összekapcsolnia a pápát leginkább foglalkoztató kérdéssel, a nagyon is közeli iszlám legyőzésével. Erről beszélt neki Possevino is, amikor egy nagy uralkodó által vezetett szláv birodalom vízióját vázolta a királynak.

A tárgyalások a legteljesebb titoktartásban zajlottak. Jellemző, hogy Gritti velencei követ többszöri nekifutásra csak annyit tudott meg, hogy a Possevino és Azzolino bíboros közötti több órás megbeszélésen arról volt szó, hogy Báthory nem tart a dánok, svédek illetve a törökök ellenállásától, de az oroszokétól sem, mivel sok híve van köztük. A vállalkozás sikerét a közös nyelv és szokások garantálják. Arról is szó volt, hogy a király nem akar Magyarországon keresztül támadni a sok végvár miatt, mert azok nagyon lelassítanák, hanem Oroszország birtokában dél felé, a tágas sztyepp irányában, ahol nincsenek várak, és ahol a Moszkvának adót fizető tatárok is segíthetik. Ez a Báthory András instrukciójában lefektetett haditervvvel egyezett meg. Többet azonban képtelen volt megtudni, kérdéseire a pápa semmitmondó válaszokat adott.²⁵⁴ A tárgyalásokon Possevínón, a pápán és az új bíborosneposon, Azzolinón kívül Báthory kardinális vett részt. A titoktartás mértékére jellemző, hogy sem a Rómában tartózkodó Radziwiłł bíboros, sem Sołkowski, a Lvovi érsek nem kapott meghívást a tárgyalásokra, amelynek pontos menetrendjét máig homály fedi.

Nagyon nehéz eldönteni, hogy ezekben a kulcsfontosságú nyári, majd őszi hónapokban valóban megszületett-e a pápa végleges döntése, és a Báthory Andrásnak, Reszkának, illetve Possevínónak mondtattak a Szentsek tényleges elkötelezettségét jelentették-e? Báthory szeptember 18-ai levelében azt írta Rómába az unokaöccsének, hogy a következő pünkösdkor ülnek össze az orosz követekkel Orsában, hogy megtárgyalják a két ország örökös unióját, illetve a következő év (1587) február-

²⁵⁴ Gritti jelentését vö. PIERLING, *Le Saint-Siège*, 174–176. A tárgyalásokról vö. még PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 298–299, 302–303.

jára összehívott összehívott szejmen fognak dönteni a rendek háborújáról, mivel, mint írta, az oroszok úgyis csak az erőszakból értenek. A segélyt illetően pedig azt, hogy ha havi 30 ezret ad a pápa, ugyanannyit ígérhet az ő részéről. Ez a hadsereg egyben tartása esetén évi 720 ezer scudóra rúgott, három évre pedig 2160000 scudóra. Ajánlata havi 20 ezer esetén is áll, bár ennyiből nehéz lenne kivitelezni a vállalkozást. Azt viszont kikötötte, hogy a tervezett háborús időszakra vonatkozó teljes összeget le kell tenni havi lebontásban. Ez az időszak nem lehet rövid (de, mint láttuk, minimum 2–3 év). Az utolsó, birtokunkban lévő utalás az ügyre vonatkozóan V. Sixtus november 8-ai brevéje Báthory számára, amelyben, röviden utalva az orosz vállalkozásra, támogatásáról biztosította, illetve, hogy az új nunciustól (Bolognetti közben hazaindult, de Ausztriában meghalt), Annibale de Capuától értesülni fog a részletekről. A brevét közlő VERESS ENDRE szerint a pápa levele nem több udvarias gesztusnál, amit a király úgymond egyre szertelenebb és betegesen önámító javaslataira tett.²⁵⁵ Forrásaink azonban inkább az ellenkezőjéről tanúskodnak. Báthorynak szívügye volt a háború és az is, hogy V. Sixtus elődénél is komolyabban el akarta kötelezni magát a liga ügyében.²⁵⁶ Báthory ha-

²⁵⁵ Az Andrásnak és a pápának írt leveleket vö. *Báthory levelezés II*, 339–343.

²⁵⁶ Erre látszik utalni de Maisse velencei francia követ jelentése: 1585 novemberében azt írta, hogy V. Sixtus példátlan módon megengedte a velenceieknek, hogy a felségterületükön a bíborosi jövedelmek kivételével az egyházi tizedet a török elleni háborúra fordíthassák évi 2 millió scudó értékben. Állítólag már 5–6 éve folyik a pénzgyűjtés. Nem sokkal később a velenceiek tudomására hozta, hogy egy esetleges háborúra 1 millió aranyat szán, illetve, hogy felesleges (mert hiábavaló) akár a franciákra, akár a spanyolokra várni, akik úgyis csak az ő vesztüket (!) akarják. Egy másik, 1586. szeptemberi jelentés szerint a pápa egy török és eretnekellenes szent ligát akar Spanyolország, Róma, Savoya és Velence részvételével. A célra 3 millió aranyat szán, amelyből kettőt előre, a 3. milliót a háború idején fog kifizetni. Velencétől 12 gályát és hozzá való katonaságot vár. Első látásra furcsának tűnhet, hogy a fentebbiekkel ellentétben Lengyelországot, illetve a császárt nem látjuk a reménybeli ligatagok közt, de ha figyelmesebben elolvassuk a névsort, kiderül, hogy ez a Lepantónál sikeresen működő szövetséget felidéző tengeri liga lett volna. A franciákat érintettségük miatt érdekelhették a részletek. CHARRIÈRE, *Négociations IV*, 424, 512, 555. Néhány hónappal később, november 18-án, tehát még Báthory halála előtt keltezett levelében a francia követ azt írta, hogy a ligáról nem esik több szó (ti. Velencében), és hogy a pápa azt reméli, hogy a már meglévő, fentebb említett 1 millió mellett a tél folyamán még 1 milliót el akar helyezni az Angyalvárban. Nem éppen azért, hogy belépjen a ligába, amelybe nem akarja belekeverni magát, ha-

marosan meghalt, a tárgyalások aktái vagy elvesztek, vagy ami valószínűbb, a titoktartás miatt eleve szóban folytak. Annyi azonban bizonyos, hogy a megállapodás egészen konkrét körvonalat öltött. Szamosközy István erdélyi történetíró töredékben ránk maradt jegyzeteiben a következőt olvashatjuk:

„István az lengyel király teljességgel elvégezte volt, hogy az törökre támadjon, több keresztyének fejedelmekkel együtt az pápa sollicitálásából. Fel is jegyzette volt immár mint és hogy legyen az az expeditio. Először az lengyel nemességet és azoknak minden rendit indítsa. Azután az erdélyi nemességet is, kinek kinek mind rendi állapotja szerint. Bátori Istvánt legelőször rendelte kétszáz lúval etc. etc. Az pápa minden óra negyvenezer aranyat ígirt volt személyére lengyel királynak. Megalkuttak volt azon is immár az keresztyén fejedelmek, hogy ű vezérelje az keresztyén exercitust. Az jegyzés most is Bátori Boldisárnál vagyon. Lengyel cancellariustúl egyebektől is hallották ez dolgot. De mint szinte János király fia, István is ezen igyekezetben holt meg.”²⁵⁷

Sajnos nem maradt ránk a Báthory Boldizsárnál őrzött feljegyzés, de talán azonos azzal, vagy ha nem, valami hasonló tartalmazhatott, mint az az irat, amelyet a vatikáni könyvtár egyik kéziratában őriznek. A rövid feljegyzés a *Parere di Stefano* címet viseli. A *parere* olaszul nézetet, véleményt jelent, a Stefano jelentése egyértelmű, tehát a benne foglaltak Báthory álláspontját tükrözik: e szerint a hadsereg 50 ezer lovasból, és 40 ezer gyalogosból állna, akiket lengyel módon fizetnének, mert az olcsóbb. Miután ez a sereg Moldvát és Havasalföldet visszafoglalja, e két vajdaság hadereje segédcsapatként csatlakozik. Ezután Görögország felhárítása következik, miközben Bulgária fő erődjének elfoglalásával elvágják a török magyarországi utánpótlását. A hadsereg Adrianapolis (Drinápoly, Edirne) és Konstantinápoly vonalában támadna, miután a fővárost elszigetelték Magyarországtól, Bulgáriától, és a tatároktól. A hadműveletek irányából kiviláglik, hogy ez a hadsereg nem egy szövetséges (értsd császárral szövetséges), hanem egy lengyel–erdélyi haderő

nem egyéb, az ő javát szolgáló célokra (*effect*), amiről csak találgatnak. Uo., 571. A követ ez utóbbi szavai kissé homályosak, az biztosnak tűnik, hogy V. Sixtus a hitetlenek és az eretnekek elleni, a katolikus hatalmakat tömörítő általános ligát illetően volt szkeptikus.

²⁵⁷ *Szamosközy IV*, 17.

lett volna. A támadás egyszerre indulna szárazon és vízen, a török hátában pedig a cár, a perzsák, és a grúzok is frontot nyitnak. Úgy tűnik tehát, hogy ez volt István király végső ajánlata, amelyet az is alátámaszt, hogy a feljegyzés egy olyan kéziratban maradt fenn, amely a török elleni háborúval foglalkozik a tizenöt éves háború időszakából.²⁵⁸

A feljegyzést, vagyis a török elleni hadjárat prioritását támasztaná alá egy 1608-as keltezésű nunciusi jelentés Claudio Rangoni tollából, amelynek apropója III. Zsigmond segélykérése volt, aki arra hivatkozott, hogy egykor István király, miután a pápával megegyezett, hogy az első csapást a török ellen mérik, megkapta a kért segílyt.²⁵⁹ Nem véletlen az évszám: ezekben az években Báthory utóda, III. Zsigmond kihasználva a „zűrzavaros időszakot”, szintén Moszkva ellen hadakozott, amelynek trónját megpróbálta a maga és fia számára megszerezni. A szigorúan katolikus király természetesen számíthatott Róma támogatására, ahol még mindig reménykedtek a *missio Moscovitica* sikerében.

Ugyanakkor Germanico Malaspina lengyelországi pápai nuncius Cinzio Aldobrandininek írt egyik 1593. novemberi levelében az ellenkezőjét állítja: „Nem kell most a lengyeleknek attól félniük, hogy a cárt a hátuk mögött hagyják, amelyet István királynak számításba kellett vennie, mielőtt fegyvereit a török ellen akarta fordítani, aki két évet

²⁵⁸ *Báthory levelezése II*, 278–279. Általam ismert lelőhelye: BAV Urb. Lat. 1492, fol. 37r. VERESS másik lelőhelyre hivatkozik. Az irat után egy töredékes feljegyzés következik, mindenképpen Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma után, ahová a szöveg szerint az olaszok az út hosszúsága miatt nem értek el idejében. Ez a tatárok feltartóztatásához szükséges haderőt 20 ezer emberben, a török ellen operáló hadsereget pedig 80 ezer lovasban és 40 ezer gyalogosban szabta meg, ami valószínűleg az egyesült császári–erdélyi–lengyel hadsereg létszáma lett volna. Egy tengeren és szárazföldön megvívandó háború esetén 200 ezer emberrel számolt. Szó van még a törökök, moldvaiak és a havasalföldiek fellázításáról, amellyel török erőket lehet elvonni. A következő idézet alapján feltételezhető, hogy Báthory Zsigmond számára készült: „*se si ba da ridurre in suo potere fortezza reale della Bulgaria non so come lo potranno fare solo con quella sorte di gente senza grandissima lunghezza di tempo, perché l'essempio del anno passato di Strigonia la qual se non vi giungevanno li italiani Dio sa se si pigliava.*” Vö. BAV Urb. Lat. 1492, fol. 39r–40r; az idézet fol. 39r.

²⁵⁹ PIERLING, *Le Saint-Siège*, 178–179.

szánt arra, hogy felülkerekedjen az oroszokon.”²⁶⁰ Ezek alapján úgy tűnik, hogy a pápa engedett: tény, hogy 24 ezer scudót átutaltatott, de a király halála miatt nem tudni, hogy egyszeri kiutalás lett volna, vagy ezt minden hónapban követte volna egy hasonló összeg. Ráadásul éppen akkora összeg, mint amekkorát a pápák a katolikus uralkodóknak szoktak segélyként kifizetni, tehát elképzelhető, hogy a pénz nem is a háborúra szánt közvetlen pápai hozzájárulás része volt.

Malaspina állásfoglalását azonban az aktuális orosz belpolitikai helyzet is befolyásolhatta.

A *Parere* mindenesetre konkrét adatokat tartalmaz, és látni fogjuk, hogy az 1594–97 között folyó Habsburg–szentszéki–lengyel ligatárgyalásokon felmerülő lengyel haditerv nagymértékben hasonlított ehhez a Báthorynak tulajdonított feljegyzéshez. Ugyanakkor van egy másik, a fentiekkel nem teljesen egyező, igen érdekes adatunk 1620-ból. Forrása Stanisław Żółkiewski hetman, Báthory egykori bizalmasa, aki III. Zsigmondnak írott levelében említette Báthory tervét, amelybe állítása szerint csupán négyen voltak beavatva: e szerint a pápával, II. Fülöppel, és Sujszkij herceggel (ő Fjodor cár egyik gyámja volt) a legnagyobb titokban tárgyalt egy ligáról, amelynek tervét megfelelő időben a szemjélé terjesztette volna. E szerint egyszerre indulna egy nagy szárazföldi és egy tengeri offenzíva, a szárazföldi Báthory vezetésével. Żółkiewski szerint fel sem merült, hogy a hadjáratot a román vajdaságokon keresztül vezessék, hanem a Duna völgyében – ez valószínűleg a folyó magyarországi és szerbiai szakaszára vonatkozott. A tengeri és szárazföldi erők Görögországban egyesültek volna, a flottát Alessandro Farnese pármái herceg, korának egyik legnagyobb *condottiere*-je vezette volna. Az egyesült hadsereg pedig egyszerre indult volna nyilván Konstantinápoly felé, de erről a hetman már nem beszélt.²⁶¹ A fenti adatokból származó ellentmondás könnyedén feloldható, ha feltesszük, a római titkos tárgyalásokon olyan kompromisszum született, amely magában foglalta

²⁶⁰ Vö. KRUPPA TAMÁS (kiad.), *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok (1574–1599)* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 37), Szeged 2004, 27.

²⁶¹ PIERLING, *La Russie et le Saint-Siège II*, 310–311. Sajnos pontos hivatkozás nélkül.

mindkét fél szempontjait, azaz egyszerre célozta meg az orosz trón első-sorban diplomáciai eszközöket felvonultató békés megszerzését, illetve a török ellen fegyveres fellépést.

Nem sokkal azután, hogy lezárták a tárgyalásokat, és Possevino visszaindult Lengyelországba az új lengyelországi nunciussal, Annibale di Capua nápolyi érsekkel, aki azelőtt velencei nuncius volt, híre jött a király váratlan halálának. Rómába 1587. január elején érkezett a hír, Possevino menet közben, néhány nappal később Tirolban értesült ugyanerről. Ez egyben azt is jelentette, hogy az ő megbízatása is véget ért.

A pápai diplomácia megosztott volt az utódlás kérdésével kapcsolatban: a Malaspinát megelőző nuncius, Capua illúziókat táplált Fjodorral kapcsolatban, ő képviselte a szentszéki politika egyik áramlatát, amely még mindig az oroszok megtérésében reménykedett. Possevino ezt a reményt nem osztotta, ez meglátszik a memorandumán is, amelyben élesen kikelt a pravoszláv papok szerinte Róma ellenes, Róma gyűlölő magatartása miatt. A nuncius Miksát (Possevino nem írt nevet), a Habsburg jelöltet támogatta a lengyel trónra – róla alább bőven lesz még szó – aki azonban elfogadhatatlan volt Sztambul számára. Mindezek a problémák a Szentszék régi dilemmáját tükrözték: hogyan lehet egyszerre megvalósítani az uniót a pravoszláv egyházzal és megvívni a törökellenes szent háborút?

Ami biztos volt, 1586. december 12-étől új időszámítás lépett életbe, a törökellenes ligatervek néhány évre tetszhalott állapotba kerültek és a lengyel trón a dinasztiák rivalizálásának középpontjába került.

2. KI LEGYEN A KIRÁLY? – EGY HABSBERG, EGY VASA, ÉS EGY BÁTHORY

Alig tíz év után előkelő dinasztiák sora állt tehát újra csatasorba a lengyelek kegyeiért. Az első helyen kell említenünk a Habsburgokat, akik már az 1575-ös választáson is indultak, és a legközelebb kerültek a trónhoz, mivel sikerült a szenátussal puccsszerűen megválasztatni magukat. Trónra léptüket akkor a szlachta, a lengyel kis-

és középnemesség akadályozta meg, amely felháborodva a klérus és a főrendek törvénytelen eljárásán, és kihasználva az ilyenkor szokásos tömeges személyes jelenléte a Varsó melletti mezőn – a királyválasztásokon ugyanis a hagyományoknak megfelelően személyesen jelent meg a nemesség –, érvénytelennek minősítette az eljárást. Szavuknak több ezer kivont szablya adott nyomatékokat: a város falai mögé behúzódó szenátusnak nem volt mit tennie, és engedett a követelésnek. A vita akkor és most is a körül folyt, hogy a lengyel trónt Piast vérből származó, azaz nemzeti uralkodó foglalja el, vagy egy idegen dinasztia.

Volt azonban egy bökkenő: a Jagelló ház férfiága 1572-ben kihalt, a dinasztia leányágon folytatódott tovább. A Báthoryt túlélő özvegyen, a legidősebb Jagellón, Anna királynén már nyomot hagyott az idő, de telve volt uralkodói ambíciókkal. Kérő akadt bőségesen; az illusztris listát olvasva az a benyomásunk, mintha fél Európa bejelentkezett volna a lengyel trónért folytatott küzdelemben. A Habsburgokról már szót ejtettem, a Báthoryak természetesen szintén a pályázók között voltak, de ott voltak a Vasák, ne feledjük Zsigmond Ágost egyik lánya, Katalin III. János svéd király felesége volt, bejelentkezett Fjodor cár is, akinek bár nagy volt a hatalma, és különösen a szomszédos litvánok tartottak tőle, az esélytelenek között is hátul helyezkedett el. Azonkívül itt voltak Vilmos bajor herceg követei, a szász, a dán, a brandenburgi, a porosz herceg, Cesare d'Este ferrarai, Farnese pármai, Vincenzo Gonzaga mantovai hercegek képviselői, és természetesen a franciák, Guise, Lorraine, illetve még több, név szerint már fel sem sorolt előkelő francia herceg, sőt állítólag egy skót(!) herceg is.²⁶² A Báthoryakon kívül ringbe szálltak más portai vazallus uralkodók is: Sánta Péter (Petru Sciopul) moldvai vajda annak érdekében, hogy támogassák a jelöltségét a lengyel trónra, a ruméliai beglerbégnek állítólag 60, a nagyvezírnek 40 ezer akcsét, összesen tehát 100 ezer akcsét ajánlott fel. Azonkívül, ha lengyelek esetleg nem látnák be, hogy egy moldvai vajdával milyen jól járnának, és

²⁶² ASV Fondo Confalonieri, vol. 15, fol. 269^{rv}, 270^v–271^v. A jelöltekről vö. még HORN, *A könnyező krokodil*, 133–138, a királyválasztásról Uő., *Báthory András*, 98–119.

emiatt háború robbanna ki, biztos, ami biztos alapon a háborús költségek megtérítését is megígérte.

A legkülönösebb mindazonáltal a Török (Turcitul) Mihnea havasalföldi vajda feleségénél nevelkedő trónkövetelő ügye volt, aki azt állította magáról, hogy Zsigmond Ágost lengyel király törvénytelen fia. A ruméliai beglerbég királyhoz illő tisztelettel fogadta, de azért igyekezett utána érdeklődni: egy sajnós az ismeretlenség homályába burkolózó személy beszámolója szerint a királynak tényleg volt egy örömlánytól származó fattya. A jelentés írója azt állította magáról, hogy ő ezt a fattyút személyesen ismeri, és hogy a jelölt nem azonos azzal, aki a király fiának adta ki magát. A lengyelek, folytatja a beszámoló, különben sem választanának királynak egy kurva fiát, ezt az ország törvényei sem engedik. Mindezek ellenére a pasa látott fantáziát a dologban, vagy csak pénzéhes volt, a trónkövetelő ugyanis állítólag 100 ezer tallér éves adót ígért a szultánnak, ha támogatja a pártfogoltját.²⁶³

A fenti hosszú lista is mutatja, hogy Lengyelország Európa egyik legrangosabb trónjának, értékes zsákmánynak számított, amely gazdagsága mellett, ezt a nyugat-európai piac által korlátlan mennyiségben vásárolt gabonának és az élőállatoknak köszönhette, a kelet-közép-európai régió hatalmi egyensúlyában is kulcsszerepet játszott.

A lengyelek igazában véve egy nemzeti uralkodót, egy Jagellót akartak. Báthory István megválasztását szintén ez motiválta, amikor elvetették vele Jagelló Annát. Érzelmekről keresetlen egyszerűséggel számol be Pietro Franco mantovai diplomata, aki néhány évvel később, 1598-ban érkezett az országba Vincenzo Gonzaga megbízásából, amikor egy időre úgy tűnt, III. Zsigmond mégis svéd király lesz, és elhagyja az országot. Az ő és kollégája, Cesare Spadari megfigyelései mindazonáltal érvényesek voltak a tíz évvel korábbi viszonyokra is: „a lengyelek általában nem nagy barátai a külföldieknek, de különösen a németeket és a magyarokat gyűlölik az István király idejében elköve-

²⁶³ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 60, 1587. IV, fol. 102r.

tett visszaéléseik miatt.”²⁶⁴ De keresetlen egyszerűséggel jellemezte a lengyel néplelket is: a lengyelek, olvashatjuk, szabad, dolgos, gőgös, gyanakvó, összeesküvésre hajlamos nép, nagyívók, akiknek a megbecsülését evással és ivással lehet kiérdemelni. A részegséget a lélek tükrének tartják, a várakról pedig azt, hogy nincs szükségük rájuk, mivel az igazi erősség a lengyel szív, amelyben a spártaikat, illetve a törököket utánozzák, valójában azonban, teszi hozzá, csak attól félnek, hogy a várak lehetőséget adnának a királynak arra, hogy korlátlan hatalmat építsen ki. Franco élvezettel tért ki Lengyelország lakóinak mentalitásán túl az ország történelmére, a királyság bevételeire, és szokásaira. Éles szemű megfigyelő: a tömeges méreteket öltő alkoholizmus például neki is feltűnt.²⁶⁵

Az ígéretes koncert ringbe szálló sok (ön)jelölt közül csak keveseknek volt igazán esélye, és a Báthoryak bár hatalmas támogatóval rendel-

²⁶⁴ GIUSEPPE FUSAI, *La candidatura del duca Vincenzo I. Gonzaga al trono di Polonia con documenti trattati dall'archivio Gonzaga di Mantova*, Italia. Rivista di Storia e di Letteratura, Carrara 5–6 (1916) 259.

²⁶⁵ Spadari pontokba szedte a legfőbb követeléseket és elvárásokat a jövődő lengyel királlyal szemben, ha az valamelyik Gonzaga lenne. Ezek szerint tiszteletben kell tartania a privilégiumokat, képviselnie kell a lengyel érdekeket Magyarországon, egy esetleges orosz háborúban, tüzérségi segítséget kell hoznia Mantovából, 200 ezer aranyat be kell fizetnie a kincstárba, meg kell honosítania a finom gyapjú ipart és a hozzá kapcsolódó festékipart, amelyek nagy hasznot biztosítanak az országnak a Gdańsk kikötőjén keresztül Spanyolországgal folytatott kereskedelemben, a krakkói egyetem számára képzett tanerő biztosítása és itáliai kollégiumok létesítése szegény lengyel nemesek fiai számára. A listából nemcsak az látható, hogy a lengyel urak teljesíthetetlen követeléseket fogalmaztak meg, hanem az is, hogy magukon kívül gondoltak a királyság műveltségi szintjének emelésére is. Egy percig se gondoljuk azonban, hogy a legfontosabb, és legnyomósabb tényező nem a pénz volt. Ez világosan kiderül Franco szavaiból, aki a jelöltek ismertetésénél Báthory Zsigmondhoz érve a következőket mondja: „...nem volt soha az Erdélyi olyan vitéz katona, ahogy elterjedt róla, a lengyelek pedig tudják ezt, eléggé világosan bizonyítja lemondása országáról. Nincs pénze, nincsenek gyerekei, magyar; mindezek miatt nem kívánatos a számukra; a kancellár [Zamoyski] rokona, barátja vagy ellensége, akár így, akár úgy, de nagy teher a számára. De ami fontos most, hogy nem tud mást tenni, mint alávetni magát a török igának, és még az életét is egy hitetlen becsületére bízni. Hogyan is lehetséges, hogy ezek a gőgös lengyelek valaha is egy adófizetőt, sőt egy vazallust, hogy azt ne mondjam, rabszolgát válasszanak uruknak, amilyen az Erdélyi?” Vö. FUSAI, *La candidatura del duca Vincenzo I. Gonzaga*, 261.

keztek, nem tartoztak ebbe a körbe. Jóllehet a mai lengyel történelmi tudat Istvánt az ország legnagyobb uralkodói közt tartja számon, lengyel kortársai enyhén szólva nem rajongtak érte. Kormányzási módszerei a nemesi köztársaság polgárai számára nehezen voltak elfogadhatók, ráadásul azt is meg akarták akadályozni, hogy egy idegen dinasztia telepedjen a nyakukba. Hiába volt tehát Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellárnak a királyt elbúcsúztató szép és megindító orációja (amely eredetileg a Báthory Zsigmond melletti kortes beszédnek készült), hiába volt mögöttük az ország leghatalmasabb urának, Báthory kreatúrájának, Zamoyski főkancellárnak a támogatása, a Báthoryaknak semmilyen esélye nem volt a trónra.²⁶⁶

Pedig a király mindent megtett, hogy megteremtse a lehetőségét a trónöröklésnek. Andrást, mint láttuk, bíborosnak szánta, az ő testvérét, ifjabbik Báthory Istvánt pedig politikusnak, lehetséges utódjának a trónon, a királyválasztáson mégis az előbbi volt az igazi jelölt. Ezt támasztja alá az is, hogy Possevino igen bőséges és kiterjedt levelezésében ifjabbik István, és a nyugat-európai katonai peregrinációra küldött Boldizsár neve szinte nem is szerepel, András viszont annál inkább. Rá épített tehát elsősorban a király. Tegyük hozzá, hogy más választása nem is nagyon volt. A királyi hatalom megerősítésére tett lépései, katonai érdekei ellenére roppant népszerűtlenné tették. De ha nem is lett volna ennyire népszerűtlen a Báthory família, akkor is egy sor nehézséggel kellett volna megküzdeniük.

András mellett a trón várományosaként Báthory Zsigmond is jelentkezett: a konstantinápolyi császári rezidens egyik jelentése szerint 20, egy másik szerint 40 ezer dukátot ajánlott volna fel a Portán, ha segítik a jelöltségét. Sőt, úgy tűnt, még az erőszakos megoldásoktól sem riadt volna vissza, legalábbis a Paul von Eytzing portai császári rezidens által használt *per forza* kifejezés erre látszik utalni.²⁶⁷ Nem lehet azonban kizárni, hogy a rezidens tollát a rosszindulat is vezette, hisz a Habsburgokat egyszer már elütötte egy Báthory a tróntól, és nem lehet kizárni, hogy a Porta, amelynek nem igazán volt forgatókönyve és jelöltje erre a

²⁶⁶ *Báthory emlékezete*, 284–288.

²⁶⁷ ÖStA HHSStA Turcica I, Karton 61, 1587. V, fol. 162r.

váratlanul előáll helyzetre, nyomást fog gyakorolni Báthory Zsigmond érdekében a lengyelekre. A szultán számára egy portai vazallus lett volna a lehető legjobb megoldás. A politikai események függvényében, fordulat pedig lesz bőven a következő néhány évben, Báthory Zsigmond jelöltsége hatalmas pártfogója politikai taktikázása miatt újból és újból fel fog bukkanni.

A lengyeleknek ugyanakkor mindenképpen egy olyan királyra volt szükségük, akinek van pénze, dinasztiájának van tekintélye – nem akartak még egyszer egy vazallus országból származó uralkodót –, következésképpen képes lesz stabilizálni a királyság helyzetét a nemzetközi politikában. Ezt a véleményt tükrözi egy a svéd jelöltet pártoló, illetve a cárt is elfogadhatónak tartó latin nyelvű kis versike, amely a páрмаi herceget cselszövő, aranyért mindenre képes méregkeverőnek, Báthory Zsigmondot konspiráló törökbérencnek, a magyarokat pedig a lengyeleknek ártó irigy társaságnak írja le. *Nec nominetur*, ne jelöljék, végződik sommás ítéletet megfogalmazva a versike.²⁶⁸

Az új király legfontosabb feladata a törökökhöz, illetve a tatárokhöz fűződő viszony rendezése volt. Az utódnak ugyanis újra meg kellett erősítenie az elődei által megkötött szerződést, amelynek hiánya háborús ürügy lehetett, mint ahogy *casus belli* lett volna egy Portának nem tetsző jelölt megválasztása is.

Ezeket a nehézségeket tükrözi Procopio Peinaselli Lengyelországban élő olasz udvaronc egy Carlo savoyai hercegnek írt jelentése. Az itáliai hercegek közt a leginkább a ferrarai D'Estéket és a páрмаi Farneseket emlegették jelöltként, harmadikként csatlakozott hozzájuk Károly herceg. A svéd Zsigmonddal az a probléma, írja, hogy lutheránus a családja, a Habsburgokkal meg az, hogy a lengyelek attól tartanak, hogy a csehek sorsára fognak jutni, azaz örökös tartománnyá süllyednek. Aztán ott vannak a nemzeti jelöltek, a nagy lengyel mágnás-családok tagjai, ezek azonban sikeresen semlegesítették egymást: a nemzeti jelöltek közé számítja azokat a családokat is, amelyek a rokoni kapcsolat folytán egyszer már ültek a trónon. Ilyenek voltak a Valois-k és a Báthoryak. Az előzővel az volt a probléma, hogy túl messze volt, követ-

²⁶⁸ ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 27A, fol. 221r.

kezőképpen anyagi és egyéb segítséget csak nehezen tudott nyújtani a nemesi köztársaságnak, míg az utóbbi ugyan közel volt, viszont nem volt akkora hatalma. Peinaselli úgy festi le a lengyeleket, mint kényes úri dámákat, akik olyan kérőre vártak, aki természetesen csak olasz földön található meg. Olyan királyt akarnak, írja, akinek a családja közel is van, meg távol is, nehogy túlságosan bele találjon avatkozni a lengyel belügyekbe, legyen gazdag, bátor, erényes, vallásos, szövetségese a spanyol királynak, és a Szentszéknek, így képviselje az összereszténység – ezen elsősorban a katolicizmust kell érteni – érdekeit, és legyen képes egy nagy, állandó hadsereg élén hadakozni az ellenség ellen, természetesen főleg a saját költségén. Érdekességként jegyzem meg, hogy a portai rezidens egyik jelentése szerint a térségben jelentékeny érdekeltségekkel és nagy befolyással bíró zsidók egy csoportja támogatta a firenzei jelöltséget, de erről sajnos nincsenek további adataink.²⁶⁹

A 16 jelölt közül végül kettő, Habsburg Miksa főherceg, a császár öccse és Vasa Zsigmond, a svéd király fia maradt. Ez utóbbi maga mögött tudhatta az özvegy, Jagelló Anna támogatását, akinek a testvére, mint említettem, a svéd király felesége volt, tehát a Vasák mellett szólt a rokoni kapcsolat is.²⁷⁰ Azonkívül egy sor egyéb körülmény. Egy esetleges svéd–lengyel perszónalunio megvalósulása esetén – Zsigmond herceg ugyanis a legidősebb fiú jogán a svéd trón várományosa is volt – egy olyan hatalomkoncentráció jött volna létre az északi területeken, a Balti-tenger medencéjében, amely nemcsak a nyugati irányú orosz előretörést, hanem a tengerszorosok miatt rivális dánokat is féken tarthatta, Lengyelországot pedig hegemon szerepbe juttathatta volna a térségben.

²⁶⁹ Peinaselli feljegyzéséről vö. ÖStA HHStA Polonica, Karton 36, 1587, fol. 108r–110r, a firenzei számláról ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. VI, fol. 33r. A nagyhercegség, mint láttuk, régóta érdeklődött a térség iránt. Vö. az I. fejezetet, ANDREI VERESS (pub.), *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și țării-românești III: 1585–1592*, București 1931, 268–273; Uő., *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și țării-românești IV: 1583–1595*, București 1932, *passim*; ANGELO TAMBORRA, *Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto*, Firenze 1961, 69–71; PETER BARTL, *Die Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblemik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1974, 67–70.

²⁷⁰ HORN, *Bátbory András*, 101–102.

A küzdelem az ún. északi kérdéshez és egy sor konfliktus kirobbanásához vezetett a következő évszázadban, amelynek tétje már nem is a *dominium maris Baltici*, hanem Lengyelország megmaradása volt. További bizonytalansági tényező volt, hogy III. János halála esetére kikötötte, hogy elsőszülött fiának vissza kell térnie Svédországba, hogy átvegye a trónt. De nem lehetett kizárni azt sem, hogy Zsigmond nagybátyja, Károly, aki az ország lakosságához hasonlóan lutheránus maradt, kísértésbe esik a trónt illetően. A lengyel király távozása a Habsburg aspirációk újbóli megjelenését vonhatta maga után – alább látni fogjuk, hogy ez csakugyan be is következett – illetve várható volt az is, hogy a Báthoryak, akik mögött Zamoyski és a Porta állt, újra sorompóba szállnak. Egy újabb, néhány éven belül bekövetkező *interregnum*, a túlságosan is sok érdekelt hatalom érdeklődése könnyen a katasztrófa szélére sodorhatta az országot, amely elég nagy és tekintélyes volt ahhoz, hogy másokat is magával rántson.

Esélytelensége ellenére érdemes elgondolkozni, hogy az orosz jelölt megválasztása milyen lehetőségeket rejtett magában. Ebben az esetben egy másik perszonálunió jött volna létre, amelyet, mint fentebb már láttuk, ellenkező előjellel, de Báthory is szorgalmazott. Elvben ekkor is megteremtődtek volna egy törökellenes háború előfeltételei, amelyen a pápai diplomácia annyit dolgozott. A cár viszont egyetlen fityinget sem volt hajlandó áldozni megválasztása érdekében, és gyakorlatilag semmit sem ígért, sem az ország törvényeinek megtartását, sem törökellenes szövetséget, semmit, különösen azt nem, hogy áttér, pedig egy katolikus többségű országban ez alapvető követelmény lett volna. Ez a verzió leginkább a litvánoknak állt az érdekében, akik már csak a hatalmas szomszéd irányából érkező múltbéli és esetleges jövőbeli fenyegetésre tekintettel, támogatták a cár jelölését. Látványosan távol is maradtak a két jelölt későbbi küzdelmében. Láttuk, hogy Possevino fentebb idézett emlékiratában ezt a verziót mindenképpen megakadályozandónak ítélte.

A Habsburg dinasztia saját esélyeit gyengítette azzal, hogy eleve három főherceget indított a választási harcban, akik közül a legesélyesebb Miksa főherceg volt, ezért hívták a Zborowskiak vezette támogatóikat *maximilianistáknak*. A másik pártot feketéknek hívták, akik arról kap-

ták a nevüket, mert gyászuk jeléül fekete színt viseltek, és Zamoyski köré gyűltek, és főleg Kis Lengyelországban voltak erősek, mivel itt hagyományosan erős bázisuk volt a *disszidenseknek* (így hívták a Lengyelországban élő protestáns felekezetek híveit), akik a kisebbik rosszat, azaz a svéd Zsigmondot pártolták.²⁷¹

A pápa bizonytalan volt, nem lett volna ellenére egy Báthory, de tulajdonképpen a svéd jelölt sem, akit egy lengyel jezsuita, Stanisław Warszewiczki nevelt. De szentszéki szempontból a legjobb jelöltnek természetesen a Habsburg főherceg számított. Az új nunciusra, Annibale di Capuara gyakorlatilag teljesíthetetlen feladatot róttak azáltal, hogy a felszínen pártatlannak kellett látszania egy olyan küzdelemben, ahol a megvesztegetés a korteshadjárat mindenki által elfogadott része volt. Ráadásul az eredeti tervek szerint a nuncius társaságában utazó Possevino nem is ismerte az instrukciónak erre vonatkozó részét. Mondanunk sem kell, hogy neki is meg kellett volna őriznie a pártatlanság látszatát. A titkolózás állítólag annyira sikeres volt, hogy a jezsuita meg volt győződve a pápa teljes pártatlanságáról. Ezt a kettősséget csak egy módon lehetett megszüntetni, ami be is következett áprilisban, amikor a császár panaszára hivatkozva, Montalto bíboros és a pápa utasítására haladéktalanul visszahívták Lengyelországból.²⁷² Ezúttal végérvénye-

²⁷¹ Ez nem sokkal III. Zsigmond svédországi útja előtt háromra bővült: az *ernestiánusokra* (Ernő főherceg támogatóira), a *maximilianistákra*, és a *cancellariánusokra* (Zamoyski hívei). WALTER LEITSCH, *Zum polnischen Reichstag des Jahres 1593*, Canadian-American Slavic Studies 13 (1979) 178.

²⁷² Possevino visszahívásának ugyanakkor nem kizárólag a szatmári tárgyalásokon vitt szerepe volt az egyetlen fő oka, amint azt FRANKÓI nyomán véljük, hanem e mellett, illetve ezzel szoros összefüggésben a birodalmi protestánsokkal, nevezetesen a szász választóval és környezetével fentartott kapcsolatai. Bár Ágost szász választó kifejezetten jó viszonyban volt II. Rudolfal, mégis csak a birodalmi protestánsok egyik vezető hatalma volt, aki kapcsolatot tartott a hugenottákkal is. Possevino a herceg titkárával, David Peiferrel élénk levelezésben állt, rajta keresztül próbálta – mint később kiderült illúziókat kergetve – a szászországi katolicizmus és a törökellenes liga ügyét előbbre vinni. Erről vö. MPV VII/2, 363–364, 521; BEZOLD, *Rudolf und die Heilige Liga*, 351, 363, 365, 368–369. Egyébként a hercegi titkár török kérdés iránti érdeklődésének világos jele e témában írt műve. Vö. DAVID PEIFER, *Imperatores turcici, libellus de vita, progressu et rebus gestis principum gentis Mahumeticæ, elegiaco carmine*, Basileæ 1550. A császár aggódva figyelte ezt kapcsolatot, ezért levelet írt Báthorynak (1584. március 11.), amelyben nyomatékosan

sen. Fentebb említettem, hogy diplomáciai működése milyen ellenérzéseket váltott ki mind a nemzetközi porondon, mind a Kúrián, mind a jezsuita renden belül. A braunschbergi száműzetésből is Báthory támogatása miatt tudott csak szabadulni, illetve hogy oroszországi tapasztalatai miatt pótolhatatlan volt. Ennek a misszióknak a kútba esésével és Báthory halálával e szempillantás alatt vége lett mindennek. A diplomáciai sakktabla újrendeződött. A térség összes politikai vezetőjét az öröklés kérdése kezdte elfoglalkoztatni, a Báthory által dédelgetett ligaterveket azonnal elsüllyesztették.

Mielőtt azonban végképp lelépne a színről, szót kell még ejtenünk egy 1587 elején kelt Gomoliński királyi titkárhoz intézett érdekes memorandumáról, amelyben világosan összefoglalta a teendőket mind a vallás, mind a törökelleni háború szempontjából. E szerint Fjodor cár lengyel királysága mindenáron megakadályozandó, ugyanis az oroszok, élükön az uralkodójukkal nem fognak áttérni, bármit is ígérnek most a trónért cserébe, éppen fordítva fog történni, először visszafoglalják az elvesztett határsávot, majd mélyen behatolnak a királyságba és a saját vallásukat fogják rákényszeríteni a lengyelekre, akik közül, hogy megkönnyítsék a dolgukat, néhányat, főleg litvánokat, megvásárolnak a cél érdekében. Céljukat már csak azért is könnyen elérhetik, mert a lengyelek vallásilag megosztottak. A másik érv, amely a cár ellen szól, hogy megválasztását, tekintettel birodalmának nagyságára és egységére, illetve a balkáni népekre, a Porta *casus bellinek* fogja tekinteni. Lengyelország azonban nincs felkészülve a háborúra.²⁷³ Először tehát a királyságban kell megvalósítani a vallásegységet, és katolikus uralkodót kell választani. Na de kit válasszanak? Ezzel párhuzamosan Acquaviva rendfőnök is utasítást adott a rendtagoknak, hogy maradjanak távol a választási küzdelemtől. Possevino júniusban már Padovában volt: ek-

kérte, hogy halasztassa el a jezsuita tervezett szászországi útját, ahol Magyarország megsegítésének ürügyén hónapok óta tanácskoznak a protestánsok a franciaországi hugenottákkal együtt. A levelet vö. ASV Segr. Stato, Germania, vol. 95, fol. 79r–80v.

²⁷³ OSCAR HALECKI, *Possevino's last statement on Polish-Russian Relations*, *Orientalia Christiana Periodica* 19 (1953) 299.

kor kezdődik élete egy újabb szakasza, amely főleg irodalmi munkálkodással telt.

A szentszéki semlegességet mindazonáltal nem lehetett fenntartani. Annibale di Capua az instrukció ellenére nyíltan állást foglalt Miksa főherceg mellett, ezért a következő évben egy rendkívüli pápai megbízottat, azaz egy legátust kellett Lengyelországba küldeni a helyzet tisztázása végett.²⁷⁴ 1591-ben úgy hagyta el állomáshelyét, hogy meg sem várta az új nuncius, Germanico Malaspina megérkezését.

Az eseményeket érthető módon Sztambulban is élénk figyelemmel kísérték, amelynek területeitől hosszú közös határ választotta el a nemesi köztársaságot. A szinte végeláthatatlan sík, olykor dimbes-dombos vízjárta területen a tatár hordák, vagy kozák és egyéb martalócok szinte akadálytalanul betörhettek, amikor csak akartak. Ezért a határ menti béke meglehetősen törékeny volt. A problémák, mint láttuk, az évtized első harmadában kezdtek egyre nagyobb méreteket ölteni a kozákok portyái miatt, amelyek a zsákmányszerzést szolgálták, a szicsiek, illetve a dnyeperi zuhogók kozákjai ugyanis sok mindent nem tudtak beszerezni. Egyszerűbb volt a kereskedelemnek ezt az erőszakos és egyoldalú módját választani. A támadások azonban a sok zsákmánnyal kecsgetető keletről jövő kereskedelmi útvonalak miatt nemcsak szárazföldön, hanem a tengeren is elérték az oszmán fennhatóságú területeket, a Fekete-tenger északi partjától egészen délre, az oszmán főváros közvetlen környékéig. A gyanút nem oszlatta, hogy Báthory István is megerősítette a még elődje, Zsigmond Ágost és a kozákok közt kötött szerződést, amelynek részét képezte több ezer kozák regisztrációja, azaz zsoldlajstromba vétele. Ez a kiválasztottak számára egyrészt egzisztenciális biztonságot teremtett, másrészt így a korona szert tett egy bármikor mozgósítható haderőre, elsősorban a török ellen.²⁷⁵

Sztambul figyelmét nem kerülték el azok a fentebb említett tervek sem, amelyeket a király a sikeres orosz háborúk után kezdett el szövö-

²⁷⁴ JAN WLADYSŁAW WOŚ, *La nonciature en Pologne de l'archevêque Hannibal de Capoue (1586–1591)*, Trento 1995.

²⁷⁵ МЫХАИЛО ХРУШЕВСКИЙ, *History of Ukraine-Rus VII: The Cossack Age to 1625*, Toronto 1999, 122–123.

getni a Szentszék és Velence bevonásával. Ezért a szultán újfent a lengyelek tudtára adta, hogy csakis egy svéd, vagy egy Báthory jelöltben gondolkozzanak, sem a cár, sem a császár nem elfogadható a számára. A királyválasztó szejmre, Varsóba érkező követe, Musztafa csausz köntőrfalazás nélkül adta az összegyűlt nemesség tudtára, hogy egy Habsburg megválasztását *casus bellinek* tekinti.²⁷⁶

Megjelenése még egy dologra felhívta a figyelmet. A csausz Erdélyen keresztül jött, megállt Gyulafehérváron, hogy első kézből tájékozódjon a Lengyelországban kialakult helyzetről. Készségesen eligazították, beszámolva a Habsburg párt minden lépéséről, ahogyan egy jó és hűséges vazallushoz illik. A szultán egyértelműen a fejedelem tudtára adta, hogy mit vár tőle:

„Erdélyből embered jöve hozzám levéllel, kiben az lengyel király halálát jelentted meg, azért akaratom ez, hogy megéint innen, tifelőletek legyen valaki, aki ott esmét helyében király lehessen, azért küldtem Portámról Musztafa csauszt, valakit te akarsz, az legyen. Azért Musztafa csausz hozzád jutván, te magadnak erre ilyen gondod legyen, hogy az én akaratomból király lévén, lássad ha te magad mégy-e oda, avagy pedig atyádfiai, ha vannak azokból-e valamelyik, avagy pedig ugyan meggondold magadat, hogy ha te magad-e, atyádfiaié valamelyik megyen el, mert az én akaratom ez, hogy vagy te, vagy az te nemzetedből való legyen. Valamiképpen te magad gondolod jobbnak lenni, hát énnekem add értésemre, mert az atyádfia helyét más idegenre szállítani nem jó, és valamiképpen magadban tanácsiddal elvégezed, hogy mint kellene jobbnak lenni, tehát úgy add osztán értésemre minden dolgodat, hogy én is innen azonképpen tudjam, mint lehetek ebből segítségéd. Ezt is add értésemre, hogy közel való atyádfia vagy-e vagy neked, vagy az királynak. Ez így legyen értésedre.”²⁷⁷

Az ügyben a fejedelem olyan szorosan együttműködött a portával, hogy a szejmre igyekvő Musztafa csaut Fogaras várában további instrukciókkal látták el, miként képviselje a Báthoryak érdekeit a királyválasztó gyűlésen. A fejedelem azt tanácsolta neki, hogy ne árulja el, hogy

²⁷⁶ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 25, fol. 444^rv.

²⁷⁷ Esztergomi Főszekesegyházi Könyvtár Kézírtára (EFKK), I 310 (Báthory-protokollum), 223. A kéziratot mikrofilmen használtam. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért az eredeti leelőhelyre hivatkozom.

a királyválasztásra jött, hanem e helyett mondja azt, hogy rutinmegbízást teljesít. Ezzel nyilván az volt a célja, hogy a lengyelek ne vádolhassák az erdélyi kormányzatot a belügyekbe való beavatkozással. Ne feledjük, András is volt jelölt, Zsigmondot meg egyenesen a szultán akarta:

„Először az hatalmas császároknak eleitől fogva való frigyét, szövetségét és barátságát a lengyelekkel, kire oly gondjok legyen most is, hogy oly királyt ne tegyenek, ki ebben valami bántást és háborítást tehessen, ki igen hamar meglenne, ha valami idegen nemzetből való királyt tennének, ki vagy ellensége volna az császárnak [III. Murád szultánnak], vagy az ilyen régi jó békesség tartásban semmit nem értett volna, és idegen is volna tőle. Ha pedig ebben az választásban az császár kedvét és kívánságot megtekintének, aminemű frigyek békességek eddig vele volt, ez után is az lenne. Az tatároktól bántások nem lenne, mindenek az régi állapotban lennének, semmi újítás, semmi változás semmiben nem lenne. De ha különben cselekednének, minden dolgokat evvel felfordítanák, új gondban, galibában ejtenék magokat, kinek az vége csak Isten tudja, mi lenne. Az idegen nemzetnek szokatlan és idegen természetitől is fussanak, újságnak ne örüljenek, kiben mindenkor több gonosz, hogy sem jó szokott lenni. Az közönséges törvénynek is, ki minden nemzetségek között ez világon megtartatik, tegyenek eleget, kiből megtetszik, hogy efféle fejedelmek választásában mindenkor az előbbi király gyermekre, ha hol azok nem volnának, közelben való atyafiaira vagyyon az tekintet. Ha osztán azok sem volnának, úgy szoktanak idegeneket keresni. Azért mindezekért az okokért az István király atyjafiaitól el ne távozzanak, kik között első az erdélyi vajda, ki szintén olyan, mint ha ő maga fia volna. Ezt illeti törvény szerint is, ez nem idegen királyok véreből való, nem különben, mintha fia volna. Ehhez az császárnak is kedve vagyon, ezt úgy nevelhetik, mint akarják, ez nem idegenkedik az császárral, újabb dolgot nem szerez nekik, annyit teszen, mintha most is azon előbbi István király bírná őket. Ideje felől pedig szabadon választhatják, mert immár hat esztendeje, hogy bírja az erdélyi fejedelemséget, kinek jól viselte azóta gondját, most is mint öreg ember, mindenbe úgy viseli magát. Az hatalmas császárnak is nagy kedvébe vagyon, és jó akaratjából is ajánlja királyságra nekik. Ha pedig az erdélyi vajdát ifjúságáért nem választhatnák, vannak idősb atyafiai is István királynak, kik mind idők szerint smind pedig azon okokért illendők és méltók az királynak, kik mellől sem Isten szerint, sem ez világ törvényi szerint, sem végezetre az császár ajánlásáért és tekintetiért nem illik eltávoznok. Gondolják meg az István király vélek való jó tettét is, mennyit fáradozott érettek, mennyi szerencsében forgott, országokat vött, nagy hasznokat, és jó hírt nevet szerzett nekik, kiről ha elfeledkeznek, és most az ő nemzetit, és maradékot megvetik, minden emberektől háládatlanoknak ítil-

tenek érette. Több efféle illendő okokkal szólhat nekik, és török históriákkal is, és phrasisokkal, hogy ne tessék, hogy innen volna valami értelme, illusztrálhatja a dolgot és megtebbittheti szavát. De ezt minden úton eltávoztassa, és igen megőrizze ettől magát, hogy ne vegyék azt eszékbe, hogy ne császár által akarjuk ezt megnyerni, és az mi megtalálásunk után küldte volna császár követit, csauszát hozzájuk, hanem mindenkor úgy viselje szavát, hogy ezt császár tulajdon csak ő magától izente, és az ő javokért, nem egyébért semmiért akarta adni hamarsággal értékre.²⁷⁸

A titkolózás áprilisban is tartott. Az erdélyi követnek Sztambulban a német jelöltség ellen kellett dolgoznia, de a lengyelek tudta nélkül, bár ebben a kérdésben nyitott kapukat döngtetett. A másik ezzel kapcsolatos feladata volt, hogy eszközölje ki a budai és temesvári pasák mozgósítását, Gyulafehérváron ugyanis attól tartottak, hogy a felső-magyarországi csapatösszevonások, amelyek Miksa főherceg érdekében történtek, hatással lesznek az erdélyi határra is, magyarán megelőző támadástól tartottak, ha esetleg katonai segítséget küldenének az ellenpártot irányító Zamoyski kancellárnak. El kellett azt is érnie, hogy a szultán küldjön egy csauszt a császárhoz a fejedelem érdekében. Az aggodalomra jellemző, hogy egy másik, utána küldött rövid levélben a fejedelem arra utasította a követet, hogy „lány és gyenge beszéddel” érdeklődjön, hogy kell-e katonai segítséget nyújtania a lengyeleknek.²⁷⁹ A szeptemberi követségnek, amelyik az esedékes éves török adót vitte, szintén fel kellett vetnie a lengyelországi helyzetet és az esetleges erdélyi szerepvállalást. Az óvatosság nem volt indokolatlan, az év végén a kozákok rátörtek a moldvai határokra, így azok csapatai nem tudtak az erdélyiekkel együtt hadba vonulni. Sőt a szultán utasítása szerint éppen a fejedelemnek kellett volna megsegítenie a moldvaiakat. A támadás mögött a császári kormányzatot, pontosabban Ernő főherceget sejtették, aki így szeretne volna megosztani a svéd jelölt, Zsigmond herceg párti erőket.

Musztafa májusban ért haza Sztambulba és nem hozott jó híreket: a lengyelek Báthory nem éppen jó emlékű kormányzása és persze a családi

²⁷⁸ EFKK Báthory-protokollum, 224–226.

²⁷⁹ EFKK Báthory-protokollum, 238.

jelöltek esélyének csökkentése céljából rendeletet hoztak az összes magyar udvari ember eltávolításáról, akik Báthoryval jöttek az országba. Kurzusváltáskor már akkor is szokás volt eltávolítani a régi uralkodó embereit, de ebben a helyzetben ez egyet jelentett a portai akarattal való nyílt szembehelyezkedéssel. A hírt megerősítette a Musztafa után Gyulafehérvárról érkező Zsoltay Mihály. A futár egyéb érdekességgel is szolgálhatott, mivel a királyné, Jagelló Anna nem halt meg, tulajdonképpen nem volt *interregnum*, ezért a lengyel rendek ekkor még elsősorban neki kerestek egy újabb férjet. Ha ez sikerül, elmondhatták volna, hogy nemzeti uralkodójuk van. Az özvegy kezének elnyerésére a Habsburg jelöltnek volt a legnagyobb esélye. De szóba került másvalaki is. A császári rezidens beszámolójában azt írta, nem is értem, mit akarnak a Portán – ahol persze rettenetesen felháborodtak a szultáni akarat semmibe vételén –, hogyan gondolják, hogy a szinte gyermek Báthory, aki ekkor 15 éves volt, feleségül vegye Annát, ráadásul a nagybátyja után? A korabeli jogfelfogás szerint ugyanis a másodfokú rokonság már kizárható egy ilyen megoldást, mivel vérfertőzésnek számított. Ha pedig nem lesz házasság, akkor hogyan gondolják megfosztani a tróntól Annát, aki törvényesen uralkodik, ráadásul a rendek esküt tettek neki, hogy nem fogják elmozdítani onnan?²⁸⁰

A Portán azonban nem hagyták annyiban a dolgot, hála a fejedelem által a nagyvezírnek állítólag kifizetett 40 ezer dukátnak, amelyet megfejtelt még a ruméliai a beglerbégnek adott 15 ezerrel. Az így megfelelő módon motivált pasák tovább erőltették a dolgot. Egy a császári rezidens által beküldött datálatlan, névtelen jelentés szerint, amely minden bizonnyal valamelyik csausztól, valószínűleg az említett lengyel származású Musztafától származott, a dolog a következőképpen történt: a beglerbég magához hívatta az öreg Szülejmán csauszt több társaságában, akik ismerték a lengyel viszonyokat, és kikérte a véleményüket. Hogyan lehetne Báthory Zsigmondot lengyel királlyá tenni, lehetséges-e a dolog? – tette föl a kérdést. A csauszok azt a nem meglepő választ adták, hogy a szultánnak mi sem egyszerűbb. Egy lengyel nyelvet ismerő csauszt kell Lengyelországba küldeni, hogy semmi-

²⁸⁰ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. V, fol. 79r–80v.

képpen se merjenek ellentmondani a szultánnak. A beglerbég parancsára Szülejmán magához hívatott, így a beszámoló, és ez az öreg róka hosszan beszélt, hogy menjek Lengyelországba és az erdélyi fejedelem számára szerezzem meg a trónt. Szandzsákok és mérhetetlen nagyságú ajándékok ígért. Én erre azt válaszoltam, hogy csak a (ruméliai) beglerbéggel tárgyalok, erre elvitt hozzá, akinél ott volt egy erdélyi is. A pasa aranyhegyeket ígért. Azt válaszoltam, hogy bár az életem és lelkem a szultáné, és a parancsra elmegyek, de ebben az ügyben nem fogok tudni semmit elérni. Mert még él a királyné, akinek a rendek megígérték, hogy nem fogják letenni, ha pedig nem tud egyedül kormányozni, akkor férjet keresnek neki, de az erdélyi a kora miatt nem jöhet szóba, és a vallása miatt sem (ez újabb érdekes adaléka annak, hogy a Báthory István közismert mély vallásossága, és unokaöccsének a bigottságot súroló katolikus buzgósága ellenére mennyire nem tartották őket jó katolikusoknak). Egy gyermek nem alkalmas az ország kormányzására. Ha pedig Anna nő létére mégis az lenne, akkor meg nem kell neki férfi. Ha megfosztanak a trónjától, meg lehetne ugyan választani a fejedelmet, de akkor mindenki azt mondaná, hogy őt a szultán küldte. Ráadásul a lengyelek azt mondanák, hogy megszegették a királynénak tett esküjüket. Musztafa megpróbált egyértelműen és félreérthetetlenül fogalmazni a pasa előtt: még ha én keresztény is lennék, és a lengyeleknek elkezdéném a fejedelmet ajánlani, rögtön kinevetnének, és azt kérdeznék, hogy vajon a kereszténység eltűrné, hogy egy csasz legyen a döntőbíró? De nemcsak a pasa, a szultán is nevetségessé tenné magát. Azt mondtam tehát, hogy a dolog lehetetlen és nevetséges, felesleges követet küldeni ebben az ügyben. A pasa megdühödött, mikor elmondtam neki a véleményemet. Másnap küldött értem, és megkérdezte, na, mit álmodtál? Tényleg nem lehetséges, hogy a vajda lengyel király legyen? Azt válaszoltam, hogy nem tudok királyt csinálni belőle.²⁸¹

Ilyen előzmények után nem csoda, hogy az 1587 májusának végén hazautazó Musztafa társaságában, a lengyel rendek képviselőjében megérkező Krzysztof Dzierżeket fagyosan fogadták. Dzierżekkel már találkoztunk Moszkvában, most nem igazi követ, hanem afféle különleges

²⁸¹ Uo., fol. 162r–163v.

megbízott, internuncius volt, akire az a szerep hárult, hogy a rendes, vagy főkövetség, de hívták ezt ünnepélyes követségnek is, útját előkészítse, tudassa azokat a vitás kérdéseket, vagy témákat, amelyben a teljhatalmú rendes követség el fog járni. Ezeket többnyire béketárgyalások alkalmából küldték, akár egy háborús időszak lezárása, akár egy lejárt béke meghosszabbításáról volt szó, vagy mint most, uralkodóváltás esetén.

Nem oldotta a hangulatot, hogy bár 9 szekérral és ötven emberrel, tehát elég tekintélyes kísérettel érkezett, ajándékot nem hozott magával. Nem is kapta meg az ilyenkor kijáró tiszteletet: a legkisebb államok követei közt kezelték őket, ami az ellátmányban is megmutatkozott. Ez fontos fokmérője volt az illető követség, illetve az őt küldő ország rangjának, amire árgus szemekkel figyeltek a keresztény hatalmak portái követei, megbízottai. Napi 4 birka, 6 kakas, 80 akcse értékű kenyér, 4 metrete bor, két gyertya mindennél ékesebben jelezte a lengyel királyságnak a hierarchiában éppen akkor elfoglalt alacsony pozícióját. Dzierzeknek az állandó fenyegetőzés mellett a jövő király személyére, illetve a királyné jövőjére vonatkozó kérdésektől sem volt nyugta. Neki viszont az nem tetszett, és ennek hangot is adott a császári rezidenssel folytatott egyik beszélgetésen, hogy mint mondta, Lengyelországban mindenki csodálkozik, hogy a szultán a román vajdaságokkal és Erdéllyel együtt kezeli őket. A szultán nem a szokásos módon írt a lengyel mágnásoknak, hanem úgy, mintha valami begyerbégek volnának. Azelőtt, panaszkodott, a szultántól kaptam kihallgatást, most semmilyen tiszteletet nem kapok. Azt parancsolja nekünk, hogy az erdélyi fejedelmet, aki még gyerek, vagy Sánta Péter moldvai vajdát, egy cigányt, válasszuk. Pezzen rezidens erre nekiszégezte a kérdést, hogy ha nem akarnak sem moldvait, sem erdélyit, sem nőt, hanem férfit, akkor pontosan kit is akarnak? A jelentés szerint erre a követ zavartan elhallgatott.²⁸²

Dzierzek helyzete nem volt könnyű. Király hiányában semmilyen konkrétumot nem tudott mondani, és semmilyen felhatalmazással nem rendelkezett a tárgyalásokra. Nem is képviselte egész Lengyelországot,

²⁸² ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. V, fol. 160v–161r; VI, fol. 39r–40v.

mivel őt a Habsburg ellenes, vagyis a svéd párt küldte. A Báthory haláláról beszámoló levelet is a rendek írták, kifejezve óhajukat, hogy a szultán a régi szerződések alapján meg fogja hosszabbítani a békét. Nyilvánvaló, hogy király hiányában erre a szultán nem adhatott semmilyen garanciát, gondoljunk bele, hogy elkötelezi magát a béke meghosszabbítása mellett, utána a lengyelek megválasztják Habsburg Miksát. A követnek az volt a feladata, hogy kipuhatolja a szultán szándékát, tartottak ugyanis egy koncentrált török-tatár támadástól, illetve hogy időt nyerjen, és eszközölje ki a Porta türelmét és jóindulatát. Megpróbálta elérni, hogy a szultán által adott válaszlevélben ne szerepeljen konkrét célzás az óhajtott jelöltek személyét illetően – tehát hogy még a látszatát is elkerüljék, hogy a Porta oktrojálja rájuk a jelöltjét – csak annyi, hogy a lengyelek válasszanak a barátaik közül valakit, aki lehetett akár egy Habsburg főherceg is. Ugyanakkor a császári rezidens is határozott erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy egy olyan levelet küldjenek a lengyel szenátoroknak, amelyben nincsenek se pro se kontra nevek említve, éppen azért, hogy ne zárják ki Miksa főherceg jelöltségét.²⁸³ Dzierzek protokolláris kérdésekben később is tengelyt akasztott. A búcsú banketten először nem volt hajlandó a szultánnak adott kézcsók után beöltözni az ilyenkor kapott szokásos öltözkébe, mondván, hogy ez a Köztársaság szuverenitásának kétségbevonása, és kifejtette azt is, hogy nem tetszik neki, hogy minden hatalom a Portára küld egy követet, mintha ez lenne a világ közepe. Azt is mondta, Báthory se tartott állandó követséget (ezt a lengyelre érthette, mivel állandó erdélyi követ, azaz *kapitiba* volt Sztambulban).

Ezek után nem csoda, hogy az internuncius és a császári rezidens fáradozásait nem sok siker koronázta, bár ez utóbbi célja elérése érdekében anyagi áldozatoktól sem riadt vissza. Egy általa megbízott zsidó bennfentes, Benevisti elővezette ugyan az ügyet a nagyvezírnek, aki állítólag azt kérdezte volna, hogy mennyi lenne az a summa, amit erre szánnak, de sem a rezidensnek, sem megbízójának, a császárnak nem lehettek illúziói; egy ilyen súlyú kérdés pénzzel aligha volt megoldható. A királyválasztás ügyében két levelet ismerünk: az első, tudomásul véve a király

²⁸³ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. VI, fol. 31r–32r.

halálát, arra intette a lengyeleket – kegyes parancsunk, fogalmaz a levél – hogy a nagyúri levél kézhezvétele után az abban foglaltak szellemében válasszanak maguknak királyt, olyat, mint az elhunyt, aki engedelmessé szolgált a Portának. Ebben az esetben minden rendben lesz, és meglesz a béke. Bár ebben a levélben semmilyen konkrét utalás nem történt a jövő király személyére nézve – leszámítva a közületek kitételét, ami nyilvánvalóan lengyel jelöltre utalt –, azonban egyértelmű volt, hogy csakis „baráti” országból származhatott, például Erdélyből. A hangvétele azonban leereszkedő, és kioktató volt, ebben Dzierżeknek igazat kell adni. A másik levél azonban, amelyről a *bailo*, aki Velencébe továbbította, azt írta, nem tudom tényleg nagyúri levél-e (az volt), szokatlanul kemény hangnemben íródott. Ez a június 27-én kelt dölyfös hangú levél már előírta, hogy se német, se spanyol, se francia, se orosz jelöltet ne válasszanak, ha jót akarnak maguknak, csak barátot, illetve maguk közül valakit. A választás *előtt* pedig tájékozottság döntésükről. Azt is értésre adta, hogy fecsegőkkel, értsd a követet, nem foglalkozik, őt egyedül a választás érdekli. A felvázolt két lehetőségén kívül harmadik nincs, pontosabban a harmadik lehetőség a háború. A levelet a *bailo* kollégája, Pezzen is eljuttatta Prágába.²⁸⁴

A lengyel ügyben Szijávüsz nagyvezír egy olyan dívánt tartott, ahová meghívta a moldvai vajda követeit is. Moldva, amely mint láttuk, trónkövetelővel is jelentkezett, mindenképpen érintett lett volna egy lengyel–oszmán háborúban. A ránk maradt rövid beszámoló tanúsága szerint a követek megpróbálták lebeszélni a nagyvezírt a háborúról, mondván, hogy a lengyel határon nagy folyók vannak, amelyeken csak hajókkal lehet átkelni, amelyenek viszont nem állnak rendelkezésre. A háborút ellenzőkhöz csatlakozott a már említett Szülejmán csausz, aki azt mondta, egy háború vagy a Habsburgok, vagy a cár karjaiba löki a lengyeleket. Szijávüsz nagyvezír azonban hajthatatlan volt, nem érdekel, válaszolta, kit választanak, kapnak egy háborút a nyakukba, sőt télen elküldi még a tatárokat is. Mi hallgattunk, záródik a jelentés. Egy másik nem sokkal később, szeptember 6-7-én kelt jelentés már Miksa

²⁸⁴ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. VI, fol. 205r–207r; ASVe Senato, Constantinopoli, filza 25, fol. 578r–580r.

főherceg valószínű megválasztásának fényében íródott. A szultán nem fogja eltűrni, mondta Ahmed csausznak a nagyvezír, én pedig meg fogom akadályozni, hogy a jelölt Lengyelországba menjen. Ez aligha fog sikerülni, válaszolta a csausz, mert Csehországon keresztül fog menni, így 3–4 napon belül az országban lesz. Az sem baj, legalább ürügyünk lesz arra, hogy kiraboljuk Lengyelországot, fenyegetőzött a nagyvezír.²⁸⁵ Közben minden erőfeszítés ellenére megtörtént, amit majdnem mindenki szeretett volna elkerülni; 1587. augusztus 19-én Zsigmond svéd trónörököszt hirdették ki győztesnek, három nappal később viszont a Zborowski párt Miksát kiáltotta ki. Egy későbbi híradás szerint a 160 királyi tanácsosból 136 szavazott a svéd jelöltre.²⁸⁶ Hiába volt tehát meggyőző a különbség, végső soron a fegyvereknek kellett döntenie. Dzierzek után, 1587 őszén újabb lengyel követség érkezett a Portára, amely Zsigmond svéd herceg királlyá választását jelentette be. Nem sokkal később megérkezett a két külön-külön Lengyelországba küldött csausz is, akik a lengyel rendek levelét hozták ugyanerről.²⁸⁷

Miközben Konstantinápolyban csigalassúsággal haladtak előre az események, a szemben álló felek 1587. november 24-én Krakkó mellett találkoztak. A város fontosságát nemcsak nagysága adta, hanem az, hogy a hagyományok szerint itt szokták lebonyolítani a koronázást. Ha Miksa keríti a hatalmába, megghiúsíthatja a koronázást, amelynek beláthatatlan következményei lettek volna. Ezt elkerülendő a rendek még októberben összegyűltek Vislicában és újra kinyilvánították, hogy választásuk Zsigmondra esett, és amennyiben Miksa erőszakkal akarna igényének érvényt szerezni, hadba hívják ellene a nemességet. Hasztalan.

Az új király csapatait Zamoyski lengyel kancellár vezette. A seregben nem kevés erdélyi is volt, Báthory Boldizsár vezetésével összesen 4 ezren vonultak Lengyelországba, akiket az ifjú Báthory Zsigmond kül-

²⁸⁵ HURMUZAKI, III/1, 94–95, 97.

²⁸⁶ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 65, 1588. I, fol. 83r: A választási küzdelemről részletesen lásd WALTER LEITSCH, *Sigismund III. von Polen und Jan Zamoyski. Die Rolle Estlands in der Rivalität zwischen König und Hetman*, Wien 2006, 15–67.

²⁸⁷ A rendek augusztusi levelét, illetve a szultán válaszát lásd ASVe Senato, Constantinopoli, filza 26, fol. 235r; 266r–267r.

dött szultáni parancsra. Nem nagyon kellett ösztökélni, hisz láttuk, a Báthoryak még egyáltalán nem mondtak le a trónról. A beavatkozásra átlátszó ürügyet találtak, a fejedelem ugyanis arra hivatkozott, hogy testvérét, Báthory Grizeldiszt, Zamoyski feleségét veszély fenyegeti, ezért meg kell védenie.²⁸⁸

Miksa krakkói vállalkozása kudarcba fulladt, nem tudta elfoglalni a várost, december 27-én Zsigmondot koronázták meg. A főherceg Sziléziába hátrált, ahová követték őket Zamoyski csapatai, majd január 13-án a Byczyna (Pitschen) melletti ütközetben szétverték csapatait. A főherceg az egész vezérkarral együtt fogságba esett. Seregében magyarok is harcoltak, Prépostváry Bálint 1600 lovassal és 800 gyalogossal nem sokkal a döntő csata előtt érkezett meg a helyszínre.²⁸⁹ A főherceg hadserege valamivel több, mint 6 ezer főt számlált, Báthory Zsigmond Murád szultánnak elküldött, és a helyzetről beszámoló október 16-ai levele valamivel kevesebb, 4-5 ezer főben határozta meg a főherceg seregének nagyságát.

A csetepaté kapcsán a legkínosabb helyzetbe V. Sixtus került. Természetes volt, hogy a történetek miatt mind Prágában, mind Madridban elégtételt követeltek. Közvetítésre a Szentszéket kérték fel, akinek a végeredmény, Vasa Zsigmond megválasztása, aki jó katolikus volt, tulajdonképpen megnyugtató volt. Sok múlott tehát a Lengyelországba küldendő pápai legátuson, Ippolito Aldobrandinin, aki néhány évvel később VIII. Kelemenként fog a pápai trónra lépni.²⁹⁰ A megbízáshoz támogatója, Alessandro Farnese, Lengyelország bíborosprotektora jóvoltából jutott. Sikeres közvetítése szerepet játszott abban, hogy végül 1592-ben pápává választották.

²⁸⁸ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 65, 1588. I, fol. 84r; EFKK Báthory-protokollum, 241.

²⁸⁹ TAKÁTS SÁNDOR, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Budapest é.n., 352–353.

²⁹⁰ Aldobrandini missziójáról: Woś, *La nonciature en Pologne*, 26–27; L. F. MATHAUS-VOLTOLINI, *Die Legation des Cardinals Hippolito Aldobrandini nach Polen*, *Besarione* 8 (1905) 294–310; PASTOR, *Geschichte der Päpste* X, 399–404. Miksa lemondásáról JOSEF HIRN, *Die Renuntiation des Deutschmeisters Maximilian auf Polen und die damit zusammenhängenden Pläne*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte*, Ergänzungsband 4 (1893) 248–296.

Aldobrandini a legfelkészültebb szakértőt akarta magával vinni, Acquaviva rendfőnök azonban ellenállt. Possevino a fentebb idézett emlékiratot küldte, amelyben a viszály lecsillapítására dinasztikus eszközöket tanácsolt. Fentebb már láttuk, hogy az évtized elején már folytat tárgyalások Zsigmond svéd herceg összeházasításáról egy Habsburg feleséggel. Possevino Anna svéd hercegnő és Miksa főherceg házasságát, tehát egy kettős dinasztikus kötelék létrehozását javasolta, amelyben csak az volt a bökkenő, hogy a hölgy eretnek volt. Az előbbi javaslat megvalósult, a realitások is ezt sugallták, míg a másik csak terv maradt.

A két fél közti hosszú és nehéz tárgyalások Bytom-Bedzinben folytak, és csak a következő évben értek véget; a lengyel király 1589. május 2-án Lublinban, míg a császár július 10-én Prágában ratifikálta a meg egyezést. Miksa makacskodott, és csak 1598. május 8-án (!) írta alá az egyezményt.²⁹¹ A záradékban nemcsak az szerepelt, hogy nem lépnek fel egymás ellen fegyveres eszközökkel, hanem kötelezték magukat arra is, hogy a törökkel kötendő békében nem fognak a másik fél számára hátrányos feltételeket elfogadni. Ez záradék tulajdonképpen egy jövőbeli törökellenes szövetség magvát rejtette magában, legalábbis a Szentszék szándékai szerint, a császár azonban az adott helyzetben inkább az oroszokkal akart jó kapcsolatokat ápolni, illetve az oszmánokkal való béke meghosszabbításában volt érdekelt, tekintet nélkül a lengyel érdekekre. Igaz, hogy ezt el lehetett mondani a másik félről is. Egyszóval, dacára a szentszéki közvetítésnek, az érintett államok saját, a Szentszékéhez képest jóval korlátozottabb diplomáciai horizontján nem jelent meg sem a *missio*, sem a törökellenes háború ambiciózus elképzelése.²⁹²

3. VARSÓI ÉS SZTAMBULI BONYODALMAK

Miksa vereségével, fogságával, és szabadon engedésével, majd a lublini egyezséggel tulajdonképpen semmi nem oldódott meg. A birodalmi rendek tüntetően továbbra is királynak kijáró tisztelettel fogad-

²⁹¹ A tárgyalásokról és a megyegyezésről vö. LEITSCH, *Sigismund III*, 86–95.

²⁹² Woś, *La nonciature en Pologne*, 27–28.

ták, és a főherceg viselkedése sem hagyott kétséget a felől, mit is gondol valójában az egyezményről. A császári diplomátnak meggyűlt a bajuk a magyarokkal. A bedzin-bytomi egyezmény ugyanis rájuk is vonatkozott, nekik is ratifikálniuk kellett, amire először nem voltak hajlandóak, arra hivatkozva, hogy ehhez össze kell hívni az országgyűlést. Ennek a források tanúsága szerint két oka volt. A prágai velencei követ szerint a magyarok, kihasználva a lengyel csapatok lekötöttségét, elfoglaltak néhány már évszázadok óta lengyel (zálog)birtokban lévő szepességi területet – egy későbbi jelentésből kiderül, hogy Lublóról és környékéről van szó – amelyeket még Zsigmond magyar király zálogosított el. A lengyelek természetesen visszakövetelték ezeket. A másik, hogy a lengyelek Balassi Zsigmond fejét és jószágait követelték, arra hivatkozva, hogy felesége (Elzbeta Zborowski) lengyel. A követjelentésből sajnos nem derül ki, hogy mivel vádolták a felső-magyarországi főurat, feltehetően része volt az említett birtokfoglalásokban, mindenesetre a vád elég súlyos lehetett.²⁹³

1588 januárjában, tehát nem sokkal a Miksa felett aratott győzelem után most már az új király, III. Zsigmond egy újabb követséget menesztett a Portára. A küldetés fontosságát jelezte, hogy követségbe a lengyel főkancellár rokona, az azonos nevű Jan Zamoyski ment. A feladata többretű volt, vitt magával egy még október 18-án kelt levelet Zsigmond hercegtől, amelyben beszámolt gdański partraszállásáról, és kifejezte egyértelmű szándékát és készségét a béke és a szövetség megújítására. Varsóban tisztában voltak a portai háborús tervekkel, mivel létezett egy lengyel háborút támogató frakció, akik közé a ruméliai beglerbég is tartozott. A követ útján a király azt kérte, hogy a szultán ne gördítsen akadályokat trónra lépése elé. A nagyvezír előzékenyen kijelentette, hogy részükről semmi akadály, sőt katonai segítséget is felajánlott (nyilván Miksa ellen), amelyet a követ éppen olyan előzékenyen visszautasított. Mindazonáltal ezt a követséget sem rangjához méltóan kezelték. Zamoyski két, a nagyvezírnek írott levelében is arra panaszkodott, hogy az ellátás elégtelen: nem jöttem kereskedőkkel, és semmilyen ha-

²⁹³ Az ügyről és a magyarok által támasztott nehézségekről: ASVe Senato, Germania, filza 16, fol. 87r–88r; 89r; 92r; 96r; 107r; 123r.

szontalan dologgal, a húson kívül mindent a magaméból fizetek, írta, de mert nem akarja sem magát, sem a szultáni kincstárt tovább terhelni, el-látmányt a nagyvezírtől kért.

Mindezek tetejébe még azzal a hírrel is szembesülnie kellett, hogy Miksa állítólag követet készült küldeni, hogy a szultántól kieszközölje a lengyel trónt. Erre válaszul önérzetesen vágta oda, hogy Lengyelország szabad ország, uralkodóját nem a szultán helyezi oda kénye-kedve szerint, hogy Sztambulban kellene egy ilyen ügyet elintézni, és Miksa óriási hibát követ el, ha valóban elküldi megbízottait. A háttérben a császári rezidens munkálkodott, aki mint láttuk, az előző évben hasztalan próbált egy olyan szultáni levelet kieszközölni, amelyben nincsenek megemlítve név szerint a trónjelöltek.

Zamoyski másik fontos feladata egy szultáni parancs kieszközlése volt, hogy küldjön parancsot II. Iszlám Giráj tatár kán számára, hogy maradjon nyugton, és ne törjön be az országba.²⁹⁴ A tatár csapatoknak az volt a szokásuk, hogy uralkodóváltáskor már csak azért is, hogy az új király ne feledkezzen meg a szokásos adóról, végigfosztogatták a határvidéket. A szultán válaszlevelében respektálta ugyan ezt a lengyel kérést, számára ugyanúgy elsőrendűen fontos kérdés volt a kurzusváltás gyors és zökkenőmentes lebonyolítása, de a valóságban másként történt. Ennek részben az volt az oka, hogy II. Iszlám Giráj valamikor tavasszal meghalt, helyére ideiglenesen az akkori kalgát, Alp Girájt helyezték, aki maga is szeretett volna kán lenni. Végül azonban testvérét választotta a szultán, aki Gázi Giráj néven uralkodott 1596-ig. A trónutódlás körüli bizonytalanságok okozták az elmaradt adók mellett a későbbi tatár támadásokat, amelyek ezekben az években az amúgy is törekeny oszmán-lengyel kapcsolatokat különösen sérülékennyé tették.²⁹⁵

²⁹⁴ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 65, 1588. I, fol. 85^rv. Zsigmond herceg levele uo., 84^v–85^v. A szultán és a lengyel király korábbi levélváltását vö. fol. 75^r–79^r: A lengyelországi bizonytalanságok miatt a Porta Iszlám Girájt 1588 elején mégis az ország ellen küldte. A kán Akkermannban a török csapatokra való várakozás közben áprilisban váratlanul meghalt. Sztambul ezután lefújta a tervezett támadást. Vö. KOŁODZIECZYK, *The Crimean Khanate*, 108.

²⁹⁵ IVANICS, *A Krími Kánság*, 56–58, KOŁODZIECZYK, *The Crimean Khanate*, 108.

A fentiekből kifolyólag a lengyel diplomácia kényszerhelyzetben volt, és szinte teljesen megbénult. Az igazi felhatalmazás nélküli egymást követő követségek semmitmondó nyilatkozatai a béke feltételeivel kapcsolatban azt a portai benyomást erősítették, hogy nem is akarják a békét. Márpedig a fentebb említett okok közül egy is elég lett volna az oszmán csapatok mozgósítására. Erre végül sok fenyegetőzés és fogadkozás után csak 1589 nyarán került sor, amikor a szultán Benderbe rendelte a lengyeleket nem túlságosan kedvelő Heder ruméliai beglerbéget a csapataival, ezzel párhuzamosan pedig súlyos következményeket helyezett kilátásba, ha nem hosszabbítják meg a békét, amelynek ügye már több mint egy éve húzódott. Ez a portai nézet szerint a tatároknak fizetendő összeg mellett a kötelező ajándékokat, és a kozákok megrendszabályozását jelentette.²⁹⁶

A nehezen kezelhető kozákok súlyos problémát jelentettek, akik állandóan az oszmán birodalom északi, fekete-tenger melléki stratégiai fontosságú birtokait fenyegették, és akik, mint fentebb említettem, Báthorynak is komoly fejtörést okoztak. Akkermann és Bender erődjait az oszmán csapatok még a 15. században foglalták el, és egyszerre voltak a birodalom északi hídfői a gazdag lengyel–ukrán földek felé, és a fővárosba, Sztambulba vezető tengeri és szárazföldi kereskedelmi útvonalak Moldván át vezető kezdőpontjai. A szilisztrai szandzsák, amelyhez az erődök tartoztak, beékelődött a krími tatár kánok és a moldvai vajdaság közé, egyszerre ellenőrizve mindkettőt.²⁹⁷ Ezeket a stratégiai fontosságú helyeket érték tehát támadások a kozákok részéről, és bár a király és Zamoyski is azt állították, hogy ezekhez semmi köziük nincs, a Portán nem hittek nekik. Pedig hihető volt, amit mondtak, ebben a helyzetben ugyanis sem az új és ifjú királynak, sem nagyhatalmú kancellárjának nem állt érdekében a háború. És bár a kozákok részben lengyelek, részben ukránok, illetve oroszok voltak, Sztambul szemében lengyel alatt-

²⁹⁶ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 30, fol. 268r; HURMUZAKI, IV/2, 148; ÖStA HHStA Türccia I, Karton 72, 1590. I, fol. 5r, 77r. Ezzel kapcsolatban vö. még EUDOXIU HURMUZAKI (ed.), *Documente privioare la Istoria Românilor suppl. II/1: 1510–1600*, București 1893, 297–298, 301, 302, 304–305.

²⁹⁷ M. EMECEN FERIDUN, *Az Oszmán Birodalom sztyepei kijáratai és a moldvai kijáró*, Aetas 18 (2003/2) 21–29.

valóknak számítottak, amelynek az érzékenységet növelte, hogy még nem ért véget a hosszú és pusztító perzsa háború, ezért nem akart kétfrontos háborút kockáztatni. A fenyegetőzés és a támadások preventív célokat szolgáltak.

A kozákok mellett a tatárok jelentették a határvidék másik bizonytalansági tényezőjét. Említettem, hogy Báthory István óta a lengyelek nem fizettek rendszeres adót a tatároknak, akik nem sokat teketóriáztak, és kihasználták az *interregnum* és a trónviszály okozta zűrzavart. És bár a szultán ígéretet tett, hogy nem háborgatja a határokat ebben a kényes időszakban, 1589 őszén mégis sor került a benderi (Tighina) és giankeméni(?) török helyőrség és tatár csapatok beütésére, amelynek oka és ürügye a kozák csapatok portyái, illetve azok megtorlása volt. Ezek éppen akkor történtek, amikor a lengyel csapatok Miksa seregével voltak elfoglalva, ezért a lengyel nemesség joggal érezte azt, hogy a Porta nem állta adott szavát, és hátba támadta az országot. A dühük elsősorban a nagyhatalmú, de népszerűtlen Zamoyski ellen irányult, aki Báthory Zsigmondon és portai követén, Gávay Miklóson keresztül panaszt tett a Portán a támadás miatt. Azt állította, hogy provokáció történt, mert a kozák támadás hátterében, amely a moldvai határok mellett a török helyőrségek ellen irányult, és török ellenakciót váltott ki, a Habsburg diplomácia machinációi húzódtak meg, amelyek azt célozták, hogy egy lengyel–török határháború kirobbanása után Lengyelország arra kényszerüljön, hogy segítséget kérjen a császártól.²⁹⁸

A határokon kialakult feszültség mélyén azonban továbbra is a lengyel trón körüli bizonytalanság húzódtott, amelynek valódi oka nem Miksa főherceg jelöltségében, hanem végső soron a svéd belpolitikában gyökerezett. Már egy 1588 januárjában keletkezett velencei követjelentés felhívta a figyelmet, hogy III. János svéd király megígértette a fiával, hogy halála esetén, akár tetszik, akár nem a lengyeleknek, vissza kell térnie Svédországba, hogy elfoglalja apai örökségét.²⁹⁹ Természetesen nem lehetett tudni, hogy a király mikor fog

²⁹⁸ EFKK Báthory-protokollum, 297–300; HRUSHEVSKY, *History of Ukraine-Rus*, 131.

²⁹⁹ ASVe Senato, Germania, filza 14, fol. 298r^v.

meghalni, de mivel már nem volt fiatal, a nem is olyan távoli jövőben számítani lehetett rá. Ebben az esetben viszont újra nyitottá válik a lengyel trón kérdése, mivel nem sokan számítottak arra, hogy Zsigmond vissza fog térni választott hazájába. Ezzel a Habsburgok, például Ernő, Alsó-Ausztria kormányzója, akit egyre gyakrabban emlegettek Miksa helyett, esélyei nőttek volna meg. De felmerült egy másik lehetőség is: a Porta aggodalommal figyelte a Habsburgok és III. Zsigmond között folyó házassági tárgyalásokat. A menyasszony a gráci ágból származó Habsburg Anna volt, akin keresztül Európa leghatalmasabb dinasztiája kerülő úton ugyan, de az áhított lengyel trón közelébe került. A házasságot a fenyegetőzések ellenére is tető alá hozták, de ettől, mint látni fogjuk a lengyelországi oszmán pozíciók, hála Jan Zamoyskinak, nem rendültek meg.

Nem csoda, hogy a lengyelek komolyan kétségbe voltak esve Zamoyski követségének, majd a többinek a sovány eredménye miatt. Heder pasa mozgósításának időpontjában nem rendelkeztek számottevő fegyveres erővel a térségben, a főkancellár 20 ezer fős, Moldva közelében összevont serege nem jelentett komoly fenyegetést.³⁰⁰ A Portán ugyanakkor türelmetlenül várták az újabb, és egyúttal megfelelő felhatalmazással rendelkező követséget, és minden késlekedést – joggal – annak tulajdonítottak, hogy a lengyelek húzzák az időt, és megpróbálják kihasználni, hogy a legjobb csapatok, illetve a török sereg zöme még mindig a perzsa hadszíntéren tartózkodtak. Tudtak ugyanis arról, hogy, mint említettem, Zsigmond Svédországba készül, és hogy már folynak a tárgyalások egy Habsburg menyasszony ügyében. Nem volt nehéz ezt a két dolgot összefüggésbe hozni, amiből az a konklúzió adódott, hogy a Habsburg menyasszonnyal együtt az egyik főherceg az országba fog jönni, hogy átvegye a trónt északra távozó egykori vetélytársától.

Ezzel magyarázható, hogy Heder pasának a szultán meghagyta, hogy tudja meg, a határon végre felbukkanó Paweł Uchański teljhatal-

³⁰⁰ ASVe Senato, Roma, filza 24, fol. 78r: Zamoyski után Jędrzej Fredro, Paweł Uchański és Mikołaj Topor Czyżewski követségeiről tudunk 1589-ből. Utána 1590–1591-ben újra Zamoyski következett. Vö. DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century)*, Leiden–Boston–Köln 2000, 175.

mú megbízással érkezett-e, azaz igazi követ, illetve, hogy van-e megbízása az adót illetően. Heder el is beszélgetett a követtel, aki bevallotta, hogy bár igen széles felhatalmazással rendelkezik, az adót illetően semmilyen jogosítványa nincs. A Porta 100 ezer tallér(!) adót követelt Lengyelországtól. Nem véletlen, hogy a követséget, amelyet egyébként a határon megtámadtak, és állítólag kétszáz embert elvesztett (nem derült ki, hogy kinek a lelkén száradt a támadás), igen hűvösen fogadták a Portán. A hideg fogadtatásnak a ruméliai csapatok mozgósítása mellett, akikhez a moldvai és erdélyi csapatoknak is csatlakozniuk kellett volna – ha Báthory Zsigmondnak nem sikerül ez alól a német veszélyre való hivatkozással kibújni – és a tatár csapatok felbukkanása adott nyomatékot.³⁰¹

Szinán, az új nagyvezír fogadkozott, hogy nyilvánosan fogja megálázni a követet. Ennek megfelelően nem kapták meg a nagykövetségnek kijáró megtiszteltetést sem. A követség egy 180 éve(!) megkötött békére hivatkozva akarta megkötni az eddigi feltételekkel a békét. A nagyvezír 3 feltételhez kötötte a megegyezést: az előző évi adó megfizetését a tatároknak, amelyet ezután évenként, rendszeresen folyósítsanak, illetve a kozákok féken tartását.³⁰² Semmi újat nem követelt tehát, a lengyel hezitálásnak inkább belpolitikai okai voltak: a *maximilianisták*, de általában a lengyel nemesség a tatároknak fizetett adót megalázónak tekintette volna. Két hónap haladékat kaptak a fizetésre, ami nem volt sok. Uchański már betegen érkezett az oszmán fővárosba, ráadásul Sztambulban még a kocsiról is leesett, ami nyilván nem tett jót amúgy is megrendült egészségi állapotának. Betegsége miatt nem tudott megjelenni a kihallgatáson, csak a másodkövet, Szinánt azonban ez nem hatotta meg, azt követelte, nem érdekli, ha hordágyon, de hozzák elé a követet, különben háború lesz.³⁰³ Nem tudjuk, hogy megjelent-e, de 1590 februárjában meghalt. A követség teljes fiaskó volt. A tárgyalások hangulatát kitűnően jellemzi egy névtelen szemtanú, aki a portai csauszok

³⁰¹ Az adóról vö. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 72, 1590. II, fol. 77r; Heder pasa levelére lásd ASVe Senato, Constantinopoli, filza 30, fol. 337rv.

³⁰² ÖStA HHStA Turcica I, Karton 72, 1590. II, fol. 11r; 48r.

³⁰³ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 72, 1590. II, fol. 13v–14r.

vagy dragománok egyike lehetett, eleven, a szófordulatokat visszatüköröző beszámolója: a defterdár egyszerűen kutyáknak nevezte a követeket, amikor az adófizetést firtató kérdésére kategorikus nemmel válaszoltak, mondván, hogy ők a béke meghosszabbítása miatt jöttek, és nem hoztak magukkal mást ajándékba prémeken és 4 angol kutyán kívül. A defterdár erre, hazudtatok hitetlen kutyák, esküszöm a fejemre, hogy a tengerbe dobhatlak benneteket. A huzavonát végül a nagyvezír megelégtelte és parancsot adott a követség holmijának lajstromba vételére. Nem volt mit tenni, el kellett viselni a megalázó eljárást. De legalább a szabadságuk megmaradt, írta a névtelen jelentés írója, hozzátéve, hogy kétezer tallérnyi holmit találtak náluk, aminek hallatán a defterdár éktelen szitkozódásban tört ki. Utána gyorsan hazaküldték őket.³⁰⁴

A fenyegetőzés és barátságtalan magatartás az elrettentés és a blöff eszköze volt, nehogy a lengyelek összejátsszanak a császárral. A lengyelek által lefizetett csauszok és dragománok győzködtek a nagyvezírt, hogy álljon el a támadási tervétől, ő azonban ragaszkodott ahhoz, hogy adó nélkül támadni fog.³⁰⁵

A szultán III. Zsigmondnak írott levelében azzal vádolta a lengyeleket, hogy bár a kozák probléma már 5–6 éve húzódik, mégsem tettek kísérletet, hogy megoldást találjanak rá, amelynek az oka a perzsa háború, és azoknak a lengyel uraknak az érdeke, akik a Murád által latroknak nevezett kozákok mögött álltak. Azt is sérelmezte, hogy muzulmán foglyokat tartanak, ami megengedhetetlen, ha békét akarnak. A béke ára 1 millió akcse, azaz körülbelül 100 ezer aranyforint volt. Egy másik, 1590. február 15-én kelt kemény és szokatlan hangvételű levelében a keresztényeket Krisztus hamis szektájának hívta és a békéért cserébe súlyos feltételeket szabott. Ezek magukban foglalták a támadásokért felelős bűnösök példás megbüntetését, az adó beküldését, illetve a határ mentén újonnan épített erődök lerombolását.³⁰⁶

³⁰⁴ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 72, 1590. II, fol. 88v, és ASVe Senato, Constantinopoli, filza 30, fol. 334r–335r; 398rv.

³⁰⁵ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 72, 1590. II, fol. 13v–14r; 88r (ez utóbbi kiadva HURMUZAKI, III/1, 132–133), 100r–103v.

³⁰⁶ A szultán kelet nélküli levelét lásd ASVe Senato, Constantinopoli, filza 31, fol. 7r–9v, ill. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 72, 1590. III–IV, fol. 18r–21r; a február 15-éit

Varsóban attól tartottak, hogy folytatódni fognak a török–tatár támadások, ezért a határon mozgósították a lengyel csapatokat. Állítólag, bár ez kicsit soknak tűnik, több mint 150 ezer embert vontak össze a határon, amely azonban ideiglenes volt és csak a védekezésre kapott parancsot. Sztambulban sérelmezték a moldvai élőállatok nagy számban való elhajtását is, amely egyrészt a térségben tartózkodó oszmán és tatár csapatok illetve a török főváros ellátását szolgálta, és mellesleg nem kevés bevételt hozott a vajdaságnak is. Eytzing utóda, Bartholomäeus Pezzen császári követ azt írta, hogy a lengyelek úgy akarják a békét, hogy közben nem hajlandóak a tatár adót fizetni.³⁰⁷

Mindazonáltal a Portának egyáltalán nem állt érdekében túlfeszíteni a húrt. A lengyelek ötvenéves békét kötöttek az oroszokkal (amelyet néhány évvel később megszegtek), egy oszmán támadás várhatóan a kozákságot a lengyel zászlók alá terelte volna, de kérdéses volt a moldvai vajdaság és az erdélyi fejedelemség magatartása is. A térségen átvezető és nagy hasznot hozó kereskedelmi kapcsolatok is kárt szenvedtek volna egy háború esetén. Egyszóval Lengyelország még így is túl erős volt, pontosabban fogalmazva, akadt gyengébb zsákmány. Talán ezekkel az okokkal van összefüggésben, hogy a frakcióharcok dúlta Portán Szinán nagyvezír ellenségei úgy látták, hogy a lengyel ügyet ő kreaálta a pártfogytjaival, tehát neki is kellene lezárnia, mégpedig békés úton.³⁰⁸

EFKK Báthory-protokollum, 379–383. Érdekes ugyanakkor, hogy az egykorú velencei követjelentések határozottan állítják, volt olyan szultáni levél is, amely évi 250 ezer arany adót és a muszlim hitre való áttérést követelt. Ez utóbbi különösen szokatlan kérés, ugyanakkor a hír valóságát erősen kérdésessé teszi, hogy ezt a levelet nem ismerjük, csak a fenti kettőt. Az is furcsa, hogy a *baילו* által beküldött levél, amelyet a császári rezidens is továbbított, egy szót sem ejt erről, de a többi jelentésben sem olvashatjuk ezt a szultáni óhajt, kizárólag a prágai követjelentésekben szerepel. Ez felveti annak gyanúját, hogy a kacsát a lengyel követség röppentette fel jól meghatározható politikai szándékból. Mind az áprilisi, mind a májusi jelentésben a hír forrásaként a lengyel követet jelölték ugyanis meg, aki egyébként Prágából a birodalomba szándékozott továbbutazni, hogy segítséget kérjen az ottani hercegektől, illetve rajtuk keresztül az angol és francia királytól. Ugyanez a szándék vezette a prágai udvarba is. Vö. ASV e Senato, Germania, filza 17, fol. 25r, 56v.

³⁰⁷ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 72, 1590. III–IV, fol. 77v.

³⁰⁸ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590. V–VI, fol. fol. 69rv.

Ezzel magyarázható, hogy a ruméliai beglerbég parancsot kapott, hogy ne kelljen át a Dunán. Aggasztó hírek érkeztek arról, hogy a lengyelek segítséget kértek a cártól, aki a nogáj tatárokkal jön, illetve hogy Svédország, Dánia, a császár, az erdélyi fejedelem és a pápa is segítséget ígért. A kulcspozícióban lévő Moldva vajdája, Péter a szokásoknak megfelelően mindkét felé tárgyalta, a nagyvezírnek 200 ezer akcse ajándékot ígért, és arra kérte, hogy a háborút térítse el Lengyelországtól, kancellárját, Bartholomeo Brutit pedig, aki mint látni fogjuk, nagy szerepet játszott a megegyezés tető alá hozatalában, Lengyelországba küldte. Békét akart a tatár kán is, egyrészt mert bízott abban, hogy a lengyelek fizetni fognak, illetve mert attól tartott, hogy Lengyelország meggyengítése az ő pozícióit is rontani fogja, ugyanis szinte minden oldalról a török területek vették körül.³⁰⁹

Az oszmán követelések tehát megütközést keltettek Lengyelországban. Ezt bizonyítja Zsigmond lengyel király 1590. április 6-án kelt levele, amelyben a vártnál keményebb portai feltételek miatt méltatlankodott. Mindkét ország korábbi uralkodói megőrizték és betartották a békét, most viszont a kozákokra hivatkozva a szultán nem hajlandó erre. A kozákok mögött nem a lengyelek állnak, erre példának István király egyik kozákokhoz küldött követének, Jerzy Głębockinak az esetét hozta fel, akit a vízbe dobtak. Nem győz csodálkozni az adókövetelésen is, „mert ezt azoktól szokás követelni, akikkel háborúban vagyunk, mi és elődeink, írja, éppen hogy a békét ápolták a Portával. Talán bizony a lengyeleknek vérük ontásával kellene a szultán barátságát kiérdemelnük?” A követelés teljesítésére különben is olyan rövid határidőt szabott, hogy lehetetlen teljesíteni. Az országgyűlést egy hónap alatt egy olyan nagy országban képtelenség összehívni. Ezért először küld egy internunciust – ez volt Zamoyski –, aki előkészíti a főkövetségi útját.³¹⁰

³⁰⁹ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590. V–VI, fol. 81v.

³¹⁰ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 31, fol. 334r–335r. Az új lengyel követség során a moldvai vajdaság ambiciózus kancellárja, Bartholomeo Bruti is erősítette. Ő fordította le a király levelét, Szinán azonban gyanakodott, ezért a moldvai kancellár által adott fordítást újracsináltatta. A tárgyalások az előzőekben említettekhez képest némileg eltérő három pontban kristályosodtak ki: 1. a kozákok féken tartása, pontosabban kiirtása. Elvárták egyúttal az általuk okozott károk megtérítését. 2. a fogoly törökök visszaadása,

A szultán két levelet is írt, az egyiket az angol királynénak – erről a levélről később szó lesz – a másikat a lengyel királynak válaszul fentebb idézett áprilisi levelére. Alapmotívuma a kozákok megsemmisítése volt, Murád őket tette felelőssé a vérontásért, közvetve pedig a lengyeleket, akik vádjai szerint menedéket adtak a perzsa háborút kihasználó egyre merészebb kozákoknak. A békeszándék és ígéretek, amelyeket Zamoyski tolmácsolt, és persze az angol közbenjárás hatására azonban hajlandónak mutatkozott elállni háborús szándékaitól. Ez volt a felszín, a sztambuli császári rezidens azt írta haza, a lengyeleknek fogalmuk sincs arról, hogy Zamoyski és Bruti tulajdonképpen titokban, azaz felhatalmazás nélkül vásárolták meg a békét és tettek ígéretet a kozákok engedelmességre kényszerítésére vagy kiirtására.³¹¹

Az újabb ünnepélyes követségre mindazonáltal még egy teljes évet várni kellett. A török követelések ugyanis belpolitikai válságot robbantottak ki. Egy 1590 októberében kelt névtelen portai feljegyzés szerint a követelések hallatán az addig Zsigmond pártján lévők is

3. 100 öltözetnyi cobolyprém a szultánnak. Ez utóbbi kompromisszum eredménye volt. A nagyvezír a kihallgatáson azt mondta Zamoyskinak, hogy elfogadja a lengyel ígényt – ezért a lengyel és az angol követ 12 ezer tallért és 50 prémet, a moldvai vajda pedig még 20 ezer akce értékű ajándékot ígért – hogy ne pénzben, hanem cobolyprémbe fizessenek, a lengyel rendek ugyanis nem voltak hajlandóak arról az ajándékról (*extraordinarium*) szavazni, amelyet a rendes tatár adón felül követeltek. Ezt az értékes prémet egész Európa, de az oszmán birodalom is Oroszországból szerezte be, ilyen mennyiségben ugyanis sehol máshol nem volt fellelhető. Ez volt egyébként az egyik fő exportcikke, és mint fentebb a római és velencei példán láttuk, ajándék gyanánt az orosz követségek ezt szokták vinni. Ezt a nagymennyiségű szőrmét tehát először be kellett szerezni az oroszoktól, majd továbbítani a Portára. Szinán azonban azt találta ki, hogy inkább szerezzenek engedélyt a cártól, hogy török kereskedők mehessenek a cobolyprémért, ők ugyanis ki voltak tiltva Oroszországból. A béke egyik feltételét tehát ügyesen összekötötte a kereskedelmi kapcsolatok építésével. Úgy tűnik, ez csupán egy ötlet volt, a forrásokban ugyanis később nem találkozunk ezzel az érdekes felvetéssel. Ugyanakkor ezt az ajándékot évi rendszerességgel várták el, a gyakorlatban tehát ez adót jelentett volna. A lengyel békeszándék komolyságának demonstrálására Zamoyski azt is felajánlotta, hogy míg a főkövetség ide nem jön – ezt 6 hónapon belül várták – Sztambulban marad, illetve annak biztosítékaként, hogy a kozákok nem fognak támadni. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590. V–VI, fol. 224v–225v.

³¹¹ A két levelet lásd ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590. V–VI, fol. 286r–290r.

átálltak Miksa pártjára és a kancellár helyzete is megingott. Sokan szerették volna tisztségeitől megfosztva látni. A rendek nem akartak *extraordinariumot* fizetni, mert azt mondták, ha egyszer adnak, akkor attól kezdve mindig kell, a kozákok kiirtása pedig biztonságpolitikai szempontból volt lehetetlen, ugyanis, merült fel a kérdés, ebben az esetben ki fogja megvédeni a határokat a tatároktól? A nehézségeket tetézte, hogy mint fentebb említettem, a szejm határozata nélkül semmilyen lényeges kérdésben nem dönthetett a király: össze kellett tehát hívni, az időpontot pedig Szent Márton ünnepére, 1590. november 11-ére tűzték ki. A helyzet súlyosságát Zamoyski kancellár rokonának írt levele mutatja: „Téged Kis- és Nagylengyelország, nem pedig a király vagy a királyság (értsd a nemesség) küldött. Egész Nagylengyelország Miksa főherceg zsebében van, amelynek a rendjei nem akarják elfogadni az adófizetést, ez esetben kizárólag a nagyvezír jóindulata mentheti meg az életedet, mert semmilyen ütőkártya nem lesz a kezvedben.” Szerinte a háború így elkerülhetetlen lesz. A hazáért meghalni édes dolog, idézi a szállóigét, ez lehet az egyetlen vigasza, ha őt, a rokonát megölik. De mindent megtesz, hogy a királyt, a nemességet, az előkelőket belátásra bírja.

De a kancellár rokona is írt haza a rendeknek és a királynak, világossá téve, hogy hiába várnak a külső hatalmak segítségére, Svédországra, Dániára, az oroszokra és a többiekre, nem fognak segíteni, a török pedig le fogja igazni az országot. Ebben a helyzetben nem az a kérdés, fizetnek-e adót, hanem hogy bármi áron, de meg kell vásárolni a békét, mert most még megfizethető áron lehet.³¹²

³¹² ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590. X–XII, fol. 54^rv, 55^v. Zamoyski 1590. március 21-én a varsói szejmen elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy egyedül Lengyelország nem fizet rendszeres adót a töröknek, tehát a jelenlegi helyzetben a béke érdekében 100 ezer forint kifizetése a lengyel követ részéről, amelyet a cobolyprém eladásából fedez, szükséges áldozat. Különösen, hogy a pápán kívül komolyan egyetlen keresztény hatalom sem ajánlotta fel a segítségét, az egyházfő is azzal a feltétellel, ha a béke megkötésének reménye kútba esne. Ezzel kapcsolatban felemlítette Báthory úgymond csodálatos tervét, aki a cár után a szultán ellen akart fordulni, és a sahhal szövetkezve egy kombinált tengeri–szárazföldi háborút akart indítani. A terv részleteiről gondterhelten érdeklődő XIII. Gergelyt azzal nyugtatta meg, hogy biztos magában, tudja mit és hogyan csináljon. Ő, a kancellár pedig lejegyezte Báthory összes tervét, és kész a király elé tární, de csak titokban, nehogy magukra vonják az ellenség figyelmét. A Musztafa csausszal

A novemberi országgyűlés nagy viták után, de megerősítette a békét. Már csak az ünnepélyes lengyel követségre kellett várni. Közben azonban egy újabb ügy tette feszültté az oszmán–lengyel kapcsolatokat. Elterjedt III. Zsigmond apjának, III. János svéd királynak a halálhíre. Már arról kezdtek beszélni, hogy ott akarja hagyni Lengyelországot, hogy elfoglalhassa a svéd trónt, amelyért apja annyit küzdött. Ennek meg is volt az esélye: János ugyanis, hiába volt kívánatos a lengyel trón, sokallotta a lengyelek által kért árat, amely magában foglalta az összes baltikumi svéd hódítás visszaadását, beleértve a Jagelló lánnyal kötött házasságért kapott területet, amely a jegyajándék volt. A lengyel király pedig kijelentette, hogy inkább választja a biztos atyai örökséget, mint egy bizonytalan választói királyságot. Ez azonban annak veszélyét vetítette előre, hogy a lengyel trón megürül, és helyére Miksa fog lépni: mint láttuk nagy pártja volt az országban, ráadásul ekkor már javában folytak a tárgyalások III. Zsigmond és Habsburg Anna házasságáról. Ezzel mondani sem kell, újra felrémlett annak veszélye, amelyet a Porta mindenképpen szeretett volna elkerülni, és amelynek érdekében végül is beletörődött a svéd herceg megválasztásába. Egy Habsburg vezetés alatt létrejövő hatalmi koncentráció kialakulása felborította volna nemcsak a kelet-európai viszonyokat, hanem tovább erősítette volna egész Európa feletti amúgy is meglévő hegemóniájukat. Bár III. János csak 1592. november 27-én halt meg, előtte sokáig betegeskedett, a Habsburg házasságra fél évvel halála előtt végül sor került.

folytatott tárgyalásai két problematikus pontra világították rá, egyrészt a kozák betörésekre, amelynek kapcsán már Báthoryt is háborúval fenyegették meg, illetve a Miksa főherceg és testvére, Vasa Anna közti házasság tervére. Vö. *La deffiaite des tartares et turcs faicte par le seigneur Iean Zamoisky... Le discours de Iean Zamoisky... et la réponse de Sigismond III*, Paris 1859, 37–39, 42, 47.

4. TÁRGYALÁSOK A PORTÁN ÉS RÓMÁBAN

Zamoyski kancellár nem volt könnyű helyzetben: azt még keresztül tudta vinni, hogy Miksát ne válasszák meg, a svédországi történesekre azonban nem volt közvetlen ráhatása, és a főherceg intrikáit, illetve az új király Habsburg Annával kapcsolatos házassági szándékát sem tudta megakadályozni. Már pedig ez utóbbi kettő volt a Portával való meg egyezés nagy akadálya. A tatár adóval kapcsolatos huzavona hátterében is ez a bizonytalanság húzódott meg. Beküldése a béke előfeltétele és egyúttal megváltása volt, és természetesen presztízskérdés, amely a Porta hatalmát és befolyását szimbolizálta.

A háborútól való félelemről, a veszély nagyságáról az 1591 májusában Zamoyskival tárgyaló Gyulaffy Lestár fejedelmi titkár így tudósított: „Igen szoros vala akkor a kacpza. Nagy hirtelenséggel expediálnak [küldenek] vala. Felette igen réműlt vala mind urunk és mind az egész tanács. Éjjel nappal mentem postán, a mint mehettem.”³¹³ Az történt ugyanis, hogy Zamoyski, a portai követ a béke érdekében 50 köteg cobolypremet ígért a szultánnak, és már az ünnepélyes követség engedélyét is kiállították, amikor hirtelen az egészet visszavonták. Ennek az volt az oka Gyulaffy szerint, hogy amikor ezt az ajándékot rendszeres juttatássá, azaz egyfajta adóvá akarták változtatni, a követ értésükre adta, hogy erről szó sem lehet, feldühödtek, és háborúval fenyegetőztek. A Porta önbizalmát növelte, hogy a franciák, az angolok és a spanyolok sorban álltak, hogy békét, illetve szövetséget kössenek vele, az osztrák főhercegekről meg ne is beszéljünk, akik a szultán semmilyen igazságtalan kérését nem merészelik visszautasítani, így Gyulaffy. Ezért Báthory Zsigmond a régi barátságra és szövetségre hivatkozva esedezett Zamoyski kancellárnál, hogy fordítsa el a háborút a térségről, amely kitörése esetén így vagy úgy, de a fejedelemséget is magával rántotta volna.³¹⁴

Egy ránk maradt érdekes, március végén született beszámolóinak hála – sajnos nem derül ki sem a levélíró (talán az egyik portai dragomán), sem a címzett személye – részletesen ismerjük azt a huzavonát és

³¹³ Gyulaffy, 65.

³¹⁴ Gyulaffy, 64.

színjátékot, amely a diplomáciai alkudozások kötelező, bevett koreográf-fiájához tartozott. Amikor III. Zsigmond 1591 januárjában keltezett levelét felolvasták a szultánnak, az dühösen kifakadt. „Mit akar a király ezzel? Egy árva szót sem ejt se követről, se adóról! Békét akar, ezt jól tudom, de nem vagyok hajlandó erre feltételek nélkül.” Majd Szinánhoz fordulva: „miért nem indítottál háborút, amikor láttad, hogy két hónapja mást se csinálnak, csak kibúvókat keresnek?” Mikor pedig Szinán Heder szilisztrai pasa visszarendelését kérte, a szultán nem egyezett bele, sőt a ruméliai beglerbéget is a lengyel határ közelébe rendelte. Erre, folytatódik a beszámoló, a nagyvezír a földre dobta a király levelét és azt mondta, a lengyelek ostobák, hogy egy ilyen fontos ügyet két hónap alatt sem képesek elintézni, talán háborút akarnak? „Annak a vén kutyának – a Sztambulban elhalálozott Uchańskira céltzott – a rimánkodására a télen megígértem, hogy visszafogom a tatárokat az adóért cserébe.” Aztán még sok ronda dolgot mondott a beszámoló szerint, és haragja jeleként a lengyel követek ellátmányát is lecsökkentette.³¹⁵

A Portán két frakció harcolt egymással: az egyik a tengeri háború mellett kardoskodott, vezetője Ferhád pasa volt, a másikat Szinán irányította és szárazföldi háborút akart. Nem tudunk arról, hogy Szinán valaha is a másik párton lett volna, ugyanakkor adatok sokaságával rendelkezünk arról, hogy éppen ebben az időben kezdett el Erdélytől nagy mennyiségű kendert és vásznat követelni az adón felül, amelyek a tengeri háborúhoz voltak szükségesek. Mivel 1589 áprilisa óta volt nagyvezír, az

³¹⁵ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 75, 1591. IV–V, fol. 77v–78r. III. Zsigmond levele tényleg csak általánosságokban mozgott, semmilyen konkrétumot nem tartalmazva a békekötés feltételeit vagy ajánlatait illetően. A helyzet később sem változott: egy másik névtelen jelentés szerint még mindig nagyon dühösek Sztambulban az időhúzás miatt. A nagyvezír megfenyegette Zamoyski követet, hogy ha nem jön nyolc napon belül válasz, életével fizet, az új ruméliai beglerbég pedig utasítást kapott, hogy rövid időn belül induljon Szilisztriába, majd Lengyelország ellen. Tovább borzolta az idegeket, hogy a tatárok sem egyeztek meg a lengyelekkel és újra portyáztak, a kozákok közben szintén ezt tették, és néhány hajót is kiraboltak. Erdélynek sem volt nyugta, a nagyvezír továbbra is azzal fenyegetőzött, hogy beglerbéssé teszi, ezzel szerinte a németeket és a lengyeleket meg lehet zabolázni, de végül megelegedett az adó, értsd különadó emelésével. A király 1591. január 24-én Varsóból kelt levele: ÖStA HHStA Turcica I, Karton 75, 1591. IV–V, fol. 36r–37r; a szultán reakciója: fol. 37v–38r.

intézkedés egyértelműen őhozza köthető. Egy később még idézendő beszámoló szerint az angol rezidensnek, aki kitartoan ostromolta a tengeri háború ügyében, bevallotta, hogy a témát illetően nincs teljesen képben. Ez Gyulaffy verzióját látszik alátámasztani, aki mint látni fogjuk, azt állította, hogy a tengeri készülődés blöff volt, a nagyvezír mindenkinek túl akart járni az eszén. A pénzt, a kendert, a vásznat és a többi anyagot más-hoz is fel lehetett használni: egy szárazföldi hadsereg felszereléséhez is, például sátrakhoz. Éppen az 1591. évben indultak meg azok a szárazföldi portyák, amelyek Haszán boszniai pasa betöréseivel kezdődtek, amelyek mai ismereteink szerint a tizenöt éves háború kirobbanásához vezettek. Lehet, hogy a nagyvezír tudatosan készült a háborúra, és az ellenfelet már ekkor gondosan kiszemelte, s a császár elleni háború megindításának oka pedig nem is annyira a sziszeki vereség miatti düh volt, hanem egy már eleve kidolgozott terv alapján robbantották ki?

Éz alkalommal azonban úgy tűnik, elszámította magát. 1591 augusztusában, nem sokkal a hivatalos lengyel követség megérkezése előtt a szultán menesztette, és vetélytársát, Ferhádót tette a helyébe. A császári rezidens szerint bukását az előző fejezetben részletesen ismertetett lengyel ügy okozta.

Ugyancsak augusztusban érkezett Sztambulba régi ismerősünk, Dzierzek, és a kancellár rokonával, Zamoyskival kezdett egyszerre tárgyalni. Annyira nem álltak szóba egymással, hogy külön szálláson laktak, és a megbeszéléseiket is igyekeztek külön folytatni.³¹⁶ Segítőjük a már az előző évben bevált Bartholomeo Bruti volt. A konfliktus oka belpolitikai, és nem személyes természetű volt.

III. Zsigmond ugyanis bármennyire sokat köszönhetett Zamoyski támogatásának, nem bízott benne. Joggal, hisz a kancellár első számú jelelője a Báthory dinasztia valamelyik tagja volt, akikhez, mint fentebb láttuk, családi kötelék is fűzte, azon kívül túlságosan is nagy hatalma volt. Éppen ezért trónra kerülése után megkezdte a kancellár pozíciójának szisztematikus gyengítését. Ez elsősorban a Zamoyskihoz hű emberek kiszorítását jelentette a hatalomból.³¹⁷ Az egyik súlyos konfliktust

³¹⁶ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 76, 1591. IX–X, fol. 21r–25v.

³¹⁷ Woś, *La nonciature en Pologne*, 31–33; *Erdély és a Szentszék*, XIII; Horn, *Báthory András*, 173–174.

Báthory András krakkói püspökségének ügye kavarta. Ezt a tisztséget még Báthory István alkudta ki a Szentszéknél, és mindenki arra számított, hogy az új király jóváhagyja ezt az évek óta előkészített ügyet. Nem ez történt, sőt a krakkói püspökkinevezés volt a kancellár és a király viszonyának egyik szakítóproblémája. A várakozásokkal ellentétben ugyanis III. Zsigmond nem Andrást, hanem Jerzy Radziwiłłt jelölte és fogadtatta el. Ez nem csak a szóbeli megegyezés felrúgását jelentette, hanem a királyság törvényeinek megsértését is, Radziwiłł ugyanis litván volt, és törvény írta elő, hogy lengyelországi pozíciókba csak lengyelt, vagy lengyel honosítással rendelkező nemes embert emeljenek. Róma ellenkezés nélkül jóváhagyta a személyi változtatást.

A Habsburg hercegnővel tervezett házasság, illetve a svédországi út körüli machinációk végképp szembeállították a királyt, illetve portai követét és a kancellárt. Dzierzek a király embere volt – egyébként már ez a kettős követküldés is jelezte az áthidalhatatlan ellentéteket és a mély bizalmatlanságot –, és megbízásának megfelelően minél hamarabb nyélbe akarta ütni az egyezséget, amely igazából a fentebb említett vitapontok körül forogott. A 100 öl cobolyprémet évi adóvá akarták tenni, ami elfogadhatatlan volt a lengyelek számára. Zamoyskit azzal is megvádolta követtársa, hogy csak húzni akarja az időt, mivel megbízói a következő évben háborúra készülnek a törökkel. A király másik követe, Reszka, aki néhány évvel korábban, 1589-ban Rómában járt, Dzierzekhez hasonlóan szintén megpróbálta lejáratni a kancellárt, azzal vádolva, hogy Lengyelország elpusztítására törekszik.

Dzierzek és Reszka vádjait, legalábbis látszólag, alátámasztotta, hogy Zamoyski követ az oszmán fővárosban a *bailóval* egy törökellenes ligáról tárgyalt. A velencei persze ügyesen kibújt mindenféle kötelezettségvállalás elől, viszont abban megállapodtak, hogy a két állam követséget fog meneszteni egymáshoz. A kancellár nem sokkal korábban felvette a kapcsolatot Velencével egy esetleges törökellenes háború esélyeiről puhatólózva – erre célzott Reszka – és amiről Alberto Badoer római velencei követ egyik 1589. október 28-ai levele is tájékoztat. Zamoyski ajánlata egy téli hadjáratról szólt, amelyhez számításai szerint 50 ezer fegyveresre lett volna szükség. Ehhez anyagi segítséget kért. A ligának tagja lett volna a pápa – ő adta volna a legtöbb pénzt –, a svéd, a dán király, de segítséget

ígérték a birodalmi rendek, és Velence is. A lengyelekkel való kemény portai bánásmód okai részben ezek a tárgyalások voltak. Reszka több alkalommal találkozott a velencei követtel, akinek a dózsénak szánt levelet adott át. Cserébe Badoer is megmutatta a válaszevelet, amely a szokás szerinti udvarias és üres frázisokban szólt a Köztársaság jóindulatáról a másik Köztársaság irányában. Utolsó találkozásukkor, amikor újra szóba került a háború ügye, Badoer arról biztosította, hogy nincs nagyobb jóakarója Lengyelországnak Velencénél, ellenségeik közösek, és talán majd egyszer eljön az ideje a háborúnak.³¹⁸ Itáliai és földközi-tengeri birtokainak érdeke viszont azt diktálta, hogy az oszmán invázió más irányba induljon.

A lengyel diplomácia célja ebben a helyzetben a béke meghosszabbítása volt, de nem megalázó feltételekkel. Erre, mint láttuk, hosszadalmas előkészítés után 1592-ben végre sor került. Gyulaffy a következőképpen ír arról a megkönnyebbülésről, amelyet Gyulafehérváron éreztek a megegyezés hírére hallva:

„Ennek is csak fele vala tréfa; futó félben vala ismét urunk: de jól adá Isten. Ehez az én általam való izenethez képest sietséggel expedialák a lengyelek a legatusokat a portára a nusztbörökkel és egyéb ajándékokkal. És véghez ment a békeség, mivel ha nem siettek volna, igen gonosz volt a szándék mind mi hozzánk, mind pedig a lengyelekhez. Mindenek felett pedig az angliai királyné asszony törekedése felette igen használt mind Erdélnek, mind a lengyeleknek, ki igen nagy respectusban vagyon a töröknél. Isten után ő neki tulajdoníthatja mind a két nemzetség megmaradását.”³¹⁹

Úgy tűnik, a Porta sem akarta túlfeszíteni a húrt, mivel az 1591 őszen kiállított *abdánámé* ajándékként rendszeresen küldendő cobolyprémről nem, de a tatároknak fizetendő adóról, a határok kölcsönös tiszteletben tartásáról, a foglyok elengedéséről, az egymás területére menekült lázadók kiadásáról említést tett. A legnagyobb terjedelemben a kereskedelem, illetve a két fél kereskedőinek a biztonságával foglalko-

³¹⁸ ASVe Senato, Roma, filza 24, fol. 135v–136v. Reszka vádjaihoz uo. fol. 177r–178r.

³¹⁹ Gyulaffy, 79. Anglia és az erdélyi fejedelemség kapcsolatáról áttekintően vö. ANGYAL DÁVID, *Erdély politikai érintkezése Angliával. A mobácsi vesztől a szatmári békéig*, Budapest 1902, 21–34.

zott. Ez azt a már említett feltételezést erősíti, hogy a béke egyik legfontosabb motiváló tényezője a kölcsönösen előnyös üzletmenet volt.³²⁰

A sikerben oroszlánrészt vállalt az angol diplomácia, amelynek a tengeri háború állt az érdekében. I. Erzsébet királyné országa folyamatos fenyegetettségben élt, nemcsak a németalföldi lázadók, a Katolikus Liga ellen küzdő hugenották támogatása, hanem a térségben lévő kereskedelmi érdekei miatt is. Anglia igen előnyös és jól jövedelmező koncessziót kapott a Portától, még akkor is, ha az észak-afrikai kalózok időről-időre meg is dézsmálták az angol árukat, és lefoglaltak több hajót is. Ennél sokkal fontosabb volt azonban, hogy segítséget kapjanak a szultántól a spanyolokkal a tengereken vívott háborúban.³²¹

³²⁰ KOŁODZIEJCZYK, *Ottoman-Polish diplomatic relations*, 125, szövegét lásd 288–297.

³²¹ 1587 novemberében például Erzsébet angol királynő 60–80 háromsorevezős gályát kért a spanyol király ellen, aki, mint írja, a pápa és a többi bálványimádó fejedelem legteljesebb támogatását élvezi. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 64, 1587. XI, fol. 48r–51v. Az angol–oszmán kapcsolatnak volt egy érdekes oldalhajtása is. A királynő udvarában élt egy Don Antonio nevű portugál, aki azt állította magáról, hogy a portugál királyi ház leszármazottja. A királyságot Sebestyén király katasztrofális marokkói vállalkozása után 1580-ban Spanyolország annektálta. Ezzel megnehezítette az angolok számára a földközi-tengeri hajózást. Az Armada pusztulása ellenére egy újabb spanyol inváziótól tartó királynő furcsa és megalázó kérésének, hogy a szultán küldjön 200 gályát az ő költségére a spanyolok ellen, a velencei *bailo* szerint ez volt az oka. És persze kapóra jött Don Antonio is. A királynő sztambuli követét utasította, vegye fel a divánnal a kapcsolatot Don Antonio portugál trónra helyezésével kapcsolatban. A követnek Ibrahim pasa egy sor kényelmetlen kérdést tett fel, mint például, hogy mennyire támogatják a keresztények és maguk a portugálok Don Antoniót, milyen segítséget adna a vállalkozáshoz Anglia, milyen könnyen lehetne nyélbe ütni a tervet, hajlandó lesz-e Don Antonio az oszmán támogatásért cserébe adót fizetni stb. A követ mindenre magabiztosan válaszolt, a keresztény államok magatartásával kapcsolatban azonban őszintén bevallotta, hogy erről fogalma sincs. Ibrahim megígérte, hogy felveti a szultánnál a tervet, és azt állította, hogy a hajóhad nem sokkal a perzsa béke után már indulhat is. Egy másik jelentésből kiderül, hogy Don Antoniót hosszú, kalandosnak tűnő úton próbálták Angliából a térségbe épségben eljuttatni. Az ügyben kulcsfontosságú szerepet játszott két zsidó, Alvaro Mendes, aki ekkoriban a főkémszerepét töltötte be, és David Passi, egy másik hírszerző. A zsidók nemcsak a szultánok, és általában a szeráj orvosaiként játszottak fontos szerepet, hanem szerteágazó kereskedelmi és rokoni kapcsolataik révén is, amelyek az egész Földközi-tengeri térséget behálózták, elsőrangú hírforrásokkal rendelkeztek. Don Antonio Angliából Gdańskon, Lengyelországon és Moldván át jött volna a Portára, ahonnan a szultán saját költségen

A félelem egy spanyol inváziótól a Nagy Armada pusztulása után sem csökkent. Az angol követ még évekkel később is kitartóan munkálkodott az oszmán–spanyol béke megtorpedezésén, illetve a török hajóhad segítségének kieszközlésén. Híradásaink 1591-ben hol 100, hol 200 török gályáról szólnak, amelyek a tervek szerint a királyné költségén indultak volna háborúba Spanyolország ellen. III. Murád nagyvonalú, és mint később kiderült irreális ajánlata 300 gályáról szólt. Éppen ezért az ország számára rendkívül fontos volt a lengyel–oszmán béke nyélbeütése. Az angol rezidens mindenhol ott volt, mindenről tudott, és mindenbe beleütötte az orrát. Elég csak arra a fentebb említett esetre utalni, amikor a megszokott tolmács helyett, akit lefizettek, Bruti fordította a leveleket és tolmácsolt, hogy ne szivároгjon ki rögtön minden információ, és kerüljön az angol rezidens kezébe. Ugyanakkor 1590-ben, első követsége idején Zamoyski teljes mértékben együttműködött vele, hogy rábírák a Portát, engedjen az adó kérdésében. Az egyik beadványban azt olvashatjuk, hogy mivel Lengyelország bizonytalan a Porta terveit illetőleg, nem ad el több lóport, golyót és fát Angliának, így az súlyos készlethiánnyal kénytelen szembenézni a közös ellenségükkel, a spanyolokkal szemben.³²² Ezért arra kéri a Portát, hogy az *ahdnámét* változatlan formában újítsák meg. Színán válaszában hangsúlyozta, hogy Lengyelországnak olyan sok van a rovásán, hogy az a mohame-

küldte volna tovább a Sinai-öblön át Indiába, hogy fellázítsa a gyarmatokat. Az oszmán birodalomnak ugyanis nagy gondot okoztak az Indiai-óceánon a közel-keleti partok térségében portyázó portugál és spanyol hajók, amelyek a kereskedelmet folyamatosan veszélyeztették. A terv iránt ugyan érdeklődött a szultán, de mivel az elképzelésnek voltak komoly ellenlábasai is, és főleg a hatalmas költségek miatt végül nem lett belőle semmi. Don Antonióról MARTIN A. S. HUME (ed.), *Calendar of letters and state papers IV, Elizabeth (1587–1603)*, London 1972, *passim*; CHARRIÈRE, *Négociations IV*, 152–153, 179, 180, 187; ÖStA HHStA Turcica I, Karton 63, 1587. X, fol. 74v, Karton 64, 1587. XI, fol. 46r, 65r, 205r; Karton 65, 1588. I, fol. 34r; Karton 67, 1588. VII, fol. 5r; Karton 71, 1589. VII–VIII, fol. 94a; Karton 73, 1590. VII–IX, fol. 132rv.

³²² Anglia szerepéről a lengyel–oszmán béke tető alá hozatalában, illetve Lengyelország szerepéről Anglia ellátásában vö. LAURA COULTER, *An examination on the status and activities of the english ambassadors to the ottoman porte in the late sixteenth and early sixteenth centuries*, *Revue des Études Sud-Est Européennes (RESE)* 28 (1990) 64.

dán jog szerint kimeríti a békeszegés fogalmát.³²³ Ilyen volt például az a kétségtelen, és főleg a kozákok lelkén száradó tény, hogy a hivatalos béke ellenére sok muszlimot megöltek, illetve fogságban tartottak, amelyet a *saríja* szerint jogos volt egy szent háborúval, dzsiháddal megtorolni.³²⁴ De a királynőóra való tekintettel, mint fentebb utaltam rá, az adót ajándéokra változtatták. Ezt fogalmazta meg a szultán júniusban írt levele, amely szerint a lengyeleket csakis az mentette meg az elpusztítástól, hogy tekintettel van az angolok spanyolok elleni háborús érdemeire, illetve így akarja lehetővé tenni egy sor, a háborúhoz szükséges felszerelés, élelem, amelyeket Lengyelországból szereztek be, eljuttatását a szigetországba.³²⁵

Bár a lengyeleken és az erdélyieken segített, saját ügyében kevesebb sikert tudott felmutatni az angol rezidens. Éveken keresztül kérvényekkel bombázta a dívánt, az aktuális nagyvezírt, illetve a szultánt. A kérések és a hivatkozás alapja mindig ugyanaz volt. Anglia egyedül viseli a spanyolokkal folytatott háború súlyát, de még ez sem elég, az összes katolikus hatalom szövetkezett ellene, sőt a Porta állítólag kész a békére a királynő halálos ellenségével. Ennek egyébként volt némi alapja. A békekötést nemcsak a frakcióharcok, hanem presztízsszemponatok is hátráltatták. A szultán elvárta, hogy amiként a többi európai hatalom, úgy a spanyol király is küldjön egy hivatalos békekérő követiséget. Ez ugyanakkor oszmán elképzelés szerint egyet jelentett azzal, hogy ebben az esetben a spanyol király nemcsak hogy elismeri az oszmán birodalmat, hanem a békéért cserébe tisztos ajándéknak is nevezett adót fog fizetni. II. Fülöp erre először nem volt hajlandó.

Az angolok sürgetésére született portai válasz mindig ugyanaz volt: a következő évben elindulnak a gályák, bár egyszer Szinán egy őszinteségi rohamában bevallotta, hogy jelenleg nincsen ütőképes oszmán hajóhad, bár épül, és azt sem tudja pontosan, hogy elődje mire vállalt köte-

³²³ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590. V–VI, fol. 223r.

³²⁴ A dzsihádról vö. GIORGIO VERCELLIN, *Istituzioni del mondo musulmano*, Torino 2002, 25–29; ALBRECHT NOTH, *Heiliger Krieg und Heiliger Kampf in Islam und Christentum. Beiträge zur Vorgeschichte und Geschichte der Kreuzzüge* (Bonner Historische Forschungen 28), Bonn 1966, 13–92.

³²⁵ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590. V–VI, fol. 288v–290v.

lezettséget. De előtte be kellett fejezni a perzsa háborút, ettől függött minden. És valóban, a követjelentések tele vannak a perzsiai hadszíntér hol jó, hol aggasztó híreivel: a háború miatt a birodalom eladósodott, rossz, értéktelen pénzt verettek, ezért a katonaság lázongott, illetve a különböző visszaélésekkel.³²⁶

Erre 1590 elején sor is került. Nem sokkal utána úgy tűnik, végre sikerült az angol diplomáciának rávennie a Portát, hogy fogjon hozzá komolyan a tengeri háborús előkészületeknek. Mivel a kincstár kongott az ürességtől, a szultán pedig nem volt hajlandó megnyitni a magánkincstárát, a hiányzó igen tetemes összeget a vazallusokkal, és szokatlan módon a vilájetek, szandzsákok tisztviselőivel, adóbérlőivel akarták megfizettetni.³²⁷ Az 1590-ben meghosszabbított spanyol–török béke nem feleltethette a tényt, hogy a Portának továbbra sem állt rendelkezésére ütőképes tengeri haderő. 1593 decemberében például többek közt arról tudósít a *bailo*, hogy parancs ment Erdélybe a flottának szükséges dolgok beszolgáltatásáért. A nagyvezír egyébként is dühös volt, hogy az erdélyiek átejtették, és nem jelentek meg a tizenöt éves háborút megnyitó hadjáratán a táborban. Haragjának másik célpontja Velence volt. Azt állította, hogy a Köztársaság a béke ellenére fegyveresen is részt vesz a magyarországi háborúban. Velence tagadta ezt, a fogságba esett alattvalóival kapcsolatban pedig azt állította, hogy azok kalandorok, nem a város megbízásából harcoltak. Egy 1594. szeptemberi híradás szerint Szinán újfent arról panaszkodott, hogy a velenceiek megakadályozták a tervét (tudniillik a tengeri háborút), mivel pénzt adtak az ellenségeinek, ő pedig kénytelen volt ellenük harcolni, majd hosszan sorolja a különböző hatalmakat. Egy másik híradás megint csak arról számolt be, hogy Szinán szerint velenceiek is harcoltak ellene Magyarországon. Egy fiának, Mehmednek írt levelében egyenesen 100 ezres válogatott német, velencei, lengyel, orosz, erdélyi, firenzei és pápai katonákból álló hadseregről olvashatunk, amely ellen Győr mellett sikeresen harcolt. Néhány hónappal később, decemberben pedig azt ol-

³²⁶ Vö. pl. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. V, fol. 33r; ASVe Senato, Constantinopoli, filza 26, 957v; Rubricari D3, fol. 44v, 55r.

³²⁷ Erről bővebben lásd a IV/3. fejezetet.

vashatjuk, hogy a szultán arra a hírre, hogy a spanyol király 100 gályát tart készenlétben a támadásra, ijedtében parancsot adott Ferhádnak 120 gálya felszerelésére. A fenti adatok rávilágítanak arra, hogy Angliának nemcsak a spanyol aranyakkal, hanem a velenceiek összehasonlíthatatlanul tájékozottabb, felkészültebb és rafináltabb diplomáciájával is meg kellett birkózniuk. Nem csoda, hogy legalábbis a tengeri háború ügyében alulmaradtak.³²⁸

A szejm, illetve a király 1592 tavaszán végre ratifikálta a nagy nehezen tető alá hozott békét az előző évben elfogadott latin szövegű változat alapján, amellyel úgy tűnt, hogy pont kerül a hosszú ideig húzóódó ügy

³²⁸ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 40, fol. 1957v, 203r–204r; a levél 218r–220r; a spanyolokról fol. 389r. Sokkal nagyobb sikereket ért el az angol diplomácia a portai képviselő és a koncessziók elnyerése terén. Egészen a 80-as évek végéig a francia diplomácia volt kivételezett helyzetben, amelynek előzményei egészen I. Ferenc idejére mentek vissza. A francia–oszmán kapcsolatok szívéllyességéről mindent elmond, hogy a francia kereskedők kereszténységük ellenére adómentességet élveztek, és az összes egyéb nyugati nemzet francia zászló alatt volt kénytelen hajózni, még a velenceiek is. Franciák voltak a protektorai a katolikus kézben lévő palesztinai szent helyeknek. Az 1580-as évek végére azonban elhídegültek a korábban oly szívélyes kapcsolatok. III. Henrik francia király ugyanis a pápára és katolikus hitére való tekintetből nem volt hajlandó ünnepélyesen fogadni azt a Murád által küldött követséget, amely egyrészt a koncessziók megújításáról szóló szerződést vitte, másrészt nem képviselte magát a szultán fiának körülméletési ünnepségén, amelyre szintén ünnepélyes meghívót kapott. A Portán ezt zokon vették, amelyet nem segített elő Lancosme francia követ viselkedése sem, aki a Katolikus Ligát támogatta és szigorú katolikusként nem igazán volt megfelelő tolmácsolója a francia érdekeknek. IV. Henrik éppen ezért megpróbálta visszahívni, ő azonban nem engedelmességet, végül oszmán börtönben kötött ki 1592-ben, ahol nem sokkal később meghalt. Ami rossz volt a franciáknak, jó volt az angoloknak: „hála” Lancosme-nak a franciák portai ügyeit egy darabig még a nem is olyan rég lenézett, és éppen csak megtűrt angolok vitték egészen az új francia követ megérkezéséig. Előretörésük nem csak kereskedelmi, hanem politikai téren is megmutakozott, a lengyel ügyekben tanúsított erőteljes szerepvállalás ezt éppen úgy megmutatta, mint a Moldvával kapcsolatos machinációk. Angliának tehát nagyon fontos érdekei voltak a térségben, amelyeket politikai eszközöket is felhasználva képviselt a spanyolok ellen. A francia–oszmán kapcsolatokról áttekintően lásd MICHAEL HOCHEDLINGER, *Die französisch-osmanische Freundschaft 1525–1792*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte* 102 (1994) 108–164; JENSEN DE LAMAR, *The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy*, *The Sixteenth Century Journal* 16 (1985/4) 451–470; COULTER, *An Examination*, 62–65; FERNAND BRAUDEL, *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III*, Budapest 1996, II, 670–674.

végére. Erre nagy szüksége volt az országnak, mert így elkerülte, hogy a háború a lengyel határvidéken robbanjon ki.

De mindez mégsem oldott meg szinte semmit. A kozák probléma nem szűnt meg, a román vajdaságok feletti fennhatóság továbbra is a nézeteltérések forrása volt, és mint már említettem, III. Zsigmond svédországi útja napirenden maradt, ezért az újabb interregnum és a háborúba való besodródás veszélye továbbra is fenyegetett. Tovább súlyosbította a helyzetet III. Zsigmond házassága Habsburg Annával. A Porta hiába fenyegetőzött, a király nem állt el a szándékától. A lengyel rendek a veszélyt látva a kancellár vezetésével Lublinban gyűlést tartottak, ahol azt követelték, hogy a király hívjon össze egy általános országgyűlést, annak összehívásáig ne hívja be a menyasszonyt az országba, illetve hagyjon fel a császárral folytatott titkos tárgyalásokkal. A király erre azt válaszolta, hogy menyasszonya már elindult, a gyűlést majd az esküvő után összehívja. De ilyen olcsón nem úszta meg, a Jedrzejowban összegyűlt rendek arra kényszerítették, hogy adjon számot a bedzini alkuról, az idegenek udvarból való kitiltásáról, és a házasság, illetőleg a királyné megkoronázása miatt. A királynak a szeptemberben összehívott, ún. inkvizíciós szejmen kellett a vádpontokra felelnie, ahol többek közt figyelmeztették az *Articuli Henriciani* betartására, illetve be nem tartásának következményeire, majd ezt követően megalázó módon bocsánatot kellett kérnie.³²⁹

A lengyelek aggodalmának alapja az volt, hogy attól tartottak, a menyasszonyt egy egész hadsereg fogja követni, amely a kellő pillanatban, vagyis amikor a szejm hazaengedi a királyt a feleségével együtt Svédországba, ahonnan általános vélemény szerint nem fog visszatérni, valamelyik főherceget – Ernőt vagy Miksát – a trónra fogja ültetni. Bizonyítékok is akadtak, néhány Ernőnek írt levél, amelyen a király aláírása is szerepelt. Mivel egyik félnek sem volt igazán érdeke, hogy a botrány kirobbanjon és továbbgyűrűzzön, az ügyet végül elal-

³²⁹ KRAVJÁNSZKY MIKSA MÓR, *Tanulmányok a zsarnokölés tanának történetéhez*, Nagyvárad 1914, 105. Az angol–oszmán kereskedelemről lásd ÁGOSTON GÁBOR, *Koraújkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az oszmánok és Anglia*, In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére (szerk. Lengvári István), 183–194.

tatták, arra a nagyon átlátszó következtetésre jutva, hogy az aláírást valaki aláhamisította.

A Porta a háború elkerülésének legegyszerűbb módját továbbra is Báthory Zsigmond trónra ültetésében látta. A szultán egyik május végén Gyulafehérvárra beérkező levelében arra utasította vazallusát, hogy küldjön Zamoyskihoz követet, illetve hogy nyilatkozzon, tényleg akarja-e a trónt.³³⁰ Sztambulban ekkor még úgy tudták, hogy meghalt a svéd király, III. Zsigmond útja tehát a küszöbön áll, ezért gyorsan kell dönteni.

Nem sokkal később tisztázódott, hogy III. János még él, tehát a királyság dolga nem olyan sürgős, de a portai aggodalmak nem enyhültek. Először is, Miksa egy rövid időre eltűnt a diplomáciai sakk-tábláról, hogy aztán egészen nyugtalanító hírek társaságában bukkanjon fel újra, ezúttal is a fejedelem híreinek jóvoltából. Kiderült, hogy Magyarországon csapatösszevonások folynak, és Miksa titokban Felső-Magyarországon járt, hogy személyesen felügyelje a hadi előkészületeket. Báthory Zsigmond levele ugyanakkor sejtetni engedte, hogy nem feltétlenül Lengyelország, hanem a török hódoltság alá eső területek megszerzése a cél.

A kancellár mindent elkövetett, hogy tisztázza a helyzetet, amelyre legalkalmasabbnak az 1592. szeptember 7-ére összehívott varsói szejm ígérkezett. Szövetségese, Báthory Zsigmond is ilyen értelemben írt a Portára, arra kérve a szultánt, hogy várja meg a varsói gyűlés végzéseit, és addig tartsa vissza a tatárokat. Ugyanakkor tovább táplálta a portai aggodalmakat. Augusztus 3-ai levele már egy egész törökellenes koalíció rémképét vetítette előre:

„Jól érti Hatalmasságod, hogy a német királynak atyafiával együtt, és főképpen az hispániai Philep királlyal minden igyekezetek mostan Lengyelország fele legyen. Úgy vagyok az is, hogy annak az hispániai Philep királynak Franciaországban is az franciai király ellen nagy hada vagyok, ki előtt az pármái herceget, flandriai gubernátort bocsátotta oda. Ezek pedig az német fejedelmek most mind Németországba, Csehországba, Morvába, Sléziába, Austriába, Magyarországból is, akit ők bírnak, nagy hadat gyűjtenek, úgy annyira, hogy immár is hu-

³³⁰ EFKK Báthory-protokollum, 530.

szonnégy ezer fegyvereseket mondják készen lenni, kik felől ilyen hírt hirdetnek körül, hogy ezeket oda be Franciába az páрмаi herceg mellé, a király ellen akarnak bocsátani. De ezt csak azért hirdetik, hogy ez alatt inkább titkolhassák szándékokat. Mert bizonynal értem, hogy a Maximilian herceg mind pápát, hispániai királyt postán úmaga megfutotta, eljárta, és a bátyjával a német királlyal együtt minden atyafiait arra vitte, hogy ötet mind pénzzel, s mind néppel hozzá segítsék, mehessen be Lengyelországba és amint titkon e mostani lengyel királlyal, Zsigmond királlyal elvégezte, amaz hazamenvén Svéciába, és a hűgát ez amannak elvévén, maradhasson helyébe a királyságban, Lengyelországba. Mely lengyel királysághoz Maximilian ez kívül is valami igazságát mondja, mivel, hogy ez elmúlt esztendőbe, mikor a király választása volt Varsoviába, Lengyelországba, akkor ütet is egynéhány pártos lengyelek, kiket sok pénzzel, s adománnyal hozzája vont volt, királlyá nevezték, s kiáltották volt, és azultától fogva mind ez ideig is avval a király névvel élt, most is annak hívatja és íratja magát. Ő azt tartja, mivel hogy a király név rajta vagyon, hogy ahhoz immár egyéb nem kell, hanem csak az, hogy e mostani Zsigmond király engedelméből azok ellen, akik a lengyelek közül nem akarnák, erővel is bemenjen, és Krakkóba megkoronáztatván magát, koronás és örökös királlyá legyen Lengyelországba.

Most ez a Maximilian csak széjjel jár, és ehhez az bemenéshez erősen készül, csak ez elmúlt napokban is Kassán volt úmaga, csak titkon, nem akarta, hogy senki ismerje, vagy valami tisztességet tegyenek neki, ott egy este sokáig az ott való generálissal valami szólott, végezett, és menten ment ismét máshová valahová. Ott is pedig Kassán új generális vagyon, kinek Tieffenchach neve, kinek hiszem, hogy vagyon valami tanúsága a német királytól, az Lengyelországra való menés felől is miért, hogy nép fogadását, és készületit értem. Azt mondják pedig mindenütt, bizonynal oly készülettel akarják ezt a lengyelországi dolgot most ezek a német fejedelmek indítani, hogy amit elkezdének, azt akarják kezükbe ne szakadjon, hanem mindenek ellen mikor bemennek Lengyelországba, a helyt ott megállhassák.”³³¹

Az országgyűlésen, amelynek fő témája a király svéd útja volt, végül nem történt semmi, a rendek és a király „semmi bizonyost akkor nem végeztek volt, csak az nagy veszekedésben voltanak egymás közt.” Annyit mindenesetre kikötöttek, hogy III. Zsigmond az engedélyük nélkül nem utazhat el. Másfél hónappal a szejm befejezése után, 1592. november 17-én azonban meghalt a svéd király. A következő év májusában összehívott új szejmen a rendek öthónapnyi időtartamra hazaen-

³³¹ EFKK Báthory-protokollum, 546–547.

gedték, azzal a feltétellel, hogy ha a megszabott határidőig nem tér vissza, új királyt fognak választani.³³² Az útra végül 1594 elején került sor, februárban megkoronázták, augusztus közepén, félévnyi távollét után már újra Lengyelországban volt. És bár a svéd trónt gyakorlatilag már szeptemberben elvesztette, trónigényét élete végéig fenntartotta, sőt örökségként hagyta utódaira. Nem mondhatnánk, hogy a svéd affér egyszerűsítette volna a helyzetet. A végtelen megosztottság a királpártiak és a Miksa pártiak közt fennmaradt, a király és Zamoyski közt fennálló feszültség sem enyhült. Mindezek tetejébe a déli határon kitört a háború, a Moldván 1594-ben átvonuló tatárok jelentős károkat okoztak, amely felvetette a kérdést, vajon csatlakozzon-e Lengyelország a törökellenes ligához?

A Porta feszült viszonya a lengyelekkel való bánásmódban is megmutatkozott. Ránk maradt a portai lengyel követ egy feltehetően 1594 áprilisában kelt levele, amelyre abból következtethetünk, hogy a bailo április 14-ei levelével küldte haza. Ebben arról panaszkodik a szultánnak, hogy török részről nem tartják be a békét, a tatárok dúlják a határt – ez utóbbi a kán Magyarországra vonulásából adódott, amelyről alább bővebben is szó lesz – és olyan fenyegetőzésekkel teli és ellenséges hangnemű levelet küldtek a lengyeleknek, amely nemcsak a nemrég megkötött békéhez, hanem az eddigi szokásokhoz képest is elütő stílusú volt. „A lengyel nép becsületét és szabadságát illetően nagyon kényes, írta a *bailo*, hogy az efféle sértéseket nem tűri, és fegyverrel szokott elégtételt venni, amelyről a szultánnak bizonyára nem volt a tudomása.” Aztán megtudjuk, hogy a felháborodás oka elsősorban az volt, hogy az *abdnáméban* biztosított nyilvánvalóan igen jövedelmező kereskedelmet török részről külön adókkal sújtották, a kereskedőket zaklatták, lovaikat elvették. De veszélybe került a követek biztonsága is. Ezért kérte a szultánt, hogy a Szülejmán és I. Zsigmond idején kialakított, és az *abdnámékban* (*pacta et conventa*) rögzített állapotokat állíttassa vissza.³³³

³³² Az 1593. évi szemjmről: LEITSCH, *Zum polnischen Reichstag*, 172–188.

³³³ A levelet lásd HURMUZAKI, IV/2, 176–177, a *bailo* jelentését ASVe Senato, Constantinopoli, filza 39, fol. 145v.

5. HÁBORÚ VAGY BÉKE? AZ ELSŐ ERŐFESZÍTÉSEK

Nem sokkal a háború kitörése után a császári követek megjelentekVarsóban. Előzményként annyit kell megjegyeznünk, hogy a Habsburg monarchiának is meggyűlt a baja a Portával, nem az *interregnum*, hanem a török portyák miatt. Mint láttuk, Anglia minden próbálkozása ellenére legkésőbb 1592-ben lekerült a napirendről a tengeri háború ügye, nem sokkal korábban pedig a lengyelek is megmenekedtek a háború fenyegető veszélyétől. Törvényszerű volt, hogy a lendületbe hozott oszmán hadigépezet – utólag persze könnyű belátni – a királyi Magyarország területére csapjon le. A drinápolyi békét utoljára 1584-ben hosszabbították meg, amely 8 évre szólt, tehát 1592-ig meg kellett újítani. A török béke lejárt és meghosszabbítása mindig is a háborús veszély megnövekedését jelentette. Az előző periódusban például az 1582-es *Türkenreichstag* összehívására is többek közt a lejáró béke miatt illetve a meghosszabbítást övező bizonytalanságok miatt került sor. Ekkor nyílik mindig lehetőség ugyanakkor a török ellenes háborús tervek elővételére is, Madruzzo, illetve Possevino is ekkor jártak a birodalmi gyűlésen. Éppen a békeperiódus kellős közepén, 1588-ban zajlott le a szikszói csata, amely a drinápolyi béke megkötése óta eltelt időszak legnagyobb nyílt mezei ütközete volt, amelyben a magyar és német csapatok nagy győzelmet arattak, és amely nagy nemzetközi visszhangot is kiváltott.³³⁴ Túl a veszteségeken, a szégyent fokozta, hogy oszmán főtisztek sora esett fogságba. Szinán, a szárazföldi háború elkötelezett híve bosszúért lihegett. A szultán kemény hangú levélben kérte számon a szikszói csatát, de általában a magyar portyákat, azzal vádolva a császárt, hogy vagy ő bujtogatja őket a béke megsértésére, vagy, ha ez nem lenne igaz, gyöngye kezű és nem képes visszafogni az alattvalóit. A foglyok kiadását, illetve az elmaradt adót követelte, amelyben Sztambul szintén a háborús szándék egyértelmű kifejeződését látta. Szinán a császári követnek kilátásba helyezte, ha nem küldik be rövidesen az adót, maga fog

³³⁴ SZABÓ ANDRÁS, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája*, HK 112 (1999) 851–860.

Bécsbe menni érte.³³⁵ Nem mintha az oszmán fél ártatlan lett volna: a háborút megelőző évek császári követjelentései tele vannak a török portyák és hódoltatások ügyével.

Még tartott a perzsa háború, és a császári udvar el akarta kerülni a háborút. Az oszmán háborús szándékot mindazonáltal jelezte, hogy Budán a törökök nagymennyiségű havasalföldi és erdélyi gabonát halmoztak fel, amelyet Bécsben és Prágában az oszmán háborús szándék kifejeződésének láttak. Ugyanakkor a birodalmi rendek a francia események (III. Henrik meggyilkolása és a trónöröklést övező bizonytalanságok) hatására nem voltak hajlandóak segílyt megszavazni, pontosabban ennek kevés volt az esélye, sőt a protestáns birodalmi rendek a franciák megsegítését tervezték a spanyolok ellen.

A császár számottevő szövetséges nélkül maradt, Lengyelország ingadozott, Velence a szokásos módon mellébeszél, egyedül a pápaság fejezte ki egyértelmű részvételi szándékát a törökellenes szövetségben. Húzni kellett tehát az időt: ennek megfelelően a császár kimért hangú, de udvarias levélben adta a szultán és Szinán tudtára, hogy az adó nem szándékon múlik, a késlekedés oka a határon kialakult háborús helyzet. Az elmaradt adót a következő évvel együtt fogják beküldeni. A nagyvezírt pedig (éppen őt!) arra kérte, hogy tegyen meg mindent az elleni háborút követelők leszerelésére.³³⁶ Jellemző a légkörre, hogy a császári követ, akit a tárgyalások folytatására küldtek, először állítólag Kattarón keresztül akart menni, és nem a hagyományos Buda–Belgrád útvonalon, nehogy a nagyvezír bosszút álljon rajta a portyáért.

A sok pápa után végre huzamosabb időre hatalomra kerülő VIII. Kelemen mindent megtett legátusán, Ludovico Madruzzón keresztül 1593-ban és 1594-ben a prágai udvarban, majd a regensburgi birodalmi gyűlésen a török veszély elhárítása érdekében. A legátus kiválasztása igen körültekintően történt: Madruzzo *protector Germaniae*, illetve a *Congregatio Germaniae* vezetője volt, 1578-as diplomáciai missziója óta személyesen is ismerte a császárt, akinek annak idején sikerült elnyernie a bizalmát. 1593-ban újra Prágába küldték, megbízatásának fő pontjai a birodalmi

³³⁵ A szultán levele: ASVe Senato, Constantinopoli, filza 30, fol. 435r–436v, 429rv.

³³⁶ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 30, fol. 356r–358v.

gyűlés összehívásának kieszközlése volt, ahol a birodalom bonyolult és zavaros vallási ügyeiben kellett előrehaladást elérnie. A másik kérdés a török háború volt. Róma ez utóbbi ügyében egyrészt a birodalmi rendek segítség megszavazását várta, akár katonai, akár pénzügyi lenne is, illetve, és ez lett volna a legfontosabb számára, ha a segítség túlmegy a fenti mértéken, és egy nagy törökellenes szövetségben realizálódik. Ehhez természetesen elengedhetetlen volt a határozatlanságról híres, vagy inkább hírhedt császár meggyőzése. Az 1594-es regensburgi gyűlés megszavazta végül a töröksegélyt, mégpedig pénz és nem katona formájában, de a legfontosabb célkitűzést, a szövetségekötést nem sikerült elérni.³³⁷

A háború végül kitört, az ürügyet Haszán pasa Sziszek vára alatt elszendedett súlyos veresége szolgáltatta 1593. június 22-én. Szinán nagyvezír csapatai 1593-ban indultak el, és bár Bécsig, amely állítólag a fő hadműveleti cél lett volna, nem jutottak el, több kisebb várat elfoglaltak a Dunántúlon.³³⁸ Várható volt, hogy az oszmán haderő, amely az előző évben túlságosan későn mozgósított és így kevés ideje maradt a hadműveletekre, ezúttal időben jönni fog. A császári hadvezetés, amely ezúttal szakítva a több évtizedes védelmi doktrínával, támadásra szánta el magát, a Buda körüli védőgyűrű egyik legfontosabb várát, Esztergomot akarta bevenni. Mivel az erdélyi fejedelemség ekkor még hivatalosan oszmán függésben és hűségben volt, jóllehet a fejedelem igyekezett kivonni magát mindenféle fegyveres segítségnyújtásból, sőt titokban a már mozgolódó Maros-menti szerbeket támogatta, égetően fontos volt Prága számára, hogy a török oldalában, földrajzi értelemben tehát északkeleten egy újabb frontot nyisson, amelynek segítségével meg-

³³⁷ A legátus prágai tárgyalásairól, főbb témáiról vö. BURKHARD ROBERG, *Türkenkrieg und Kirchenpolitik. Die Sendung Kardinal Madruzzo an den Kaiserhof und zum Reichstag von 1594. Teil I*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 65 (1985) 206–207, 238–241. Instrukciója: KLAUS JAITNER (Hrsg.), *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605 I–II (Instrucciones pontificum Romanorum)*, Tübingen 1984, 143–149.

³³⁸ A háborúról és a haditervekről vö. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború*, Szeged 2000; az oszmán hadsereg és logisztika oldaláról pedig CAROLINE FINKEL, *The administration of warfare: military campaigns in Hungary 1593–1606*, Wien 1988.

akadályozhatja több tízezer tatár Magyarországra özönlését. Ehhez nagy szüksége volt a lengyelekre is, akiknek a csatlakozása érdekében a Lengyelországba küldött császári követség, Johann Matthaeus Wacker és Andreas von Jerin wrocławai püspök minden lehetséges eszközt bevetett.

A császári instrukció rögtön az elején leszögezte, hogy a fő feladat a szövetség tető alá hozása. Ennek érdekében azzal kell érvelni, hogy a háború tüze a tatárok miatt átterjedhet Lengyelországra is. Meg kell akadályozni, hogy a tatárok Lengyelországon keresztül Magyarországra jöjjenek. A püspöknek közben kell járnia a királynál, beszélnie kell Radziwiłł bíborossal és a kujáviai püspökkel, és természetesen Zamoyskival, akitől azt remélte a császár, hogy segítőkész lesz. „Mivel Magyarországon véres harcok folynak, olvashatjuk, a békének nincs esélye, és mivel a török minden barbár népet mozgósított, nekünk keresztényeknek is ezt kell tennünk. Most hogy a lengyel király távol van, a kancellárt kell kérni, hogy amit tud és megtehet, meg is tegye.”

Az instrukció meglepő módon a nagy ellenlábás, Báthory István példájának követését emlegeti, de ez lehetett hízalgés is, különösen, mivel a kancellár előtt kellett ezzel érvelniük: „Milyen bölcsen járt el egykor István király a törökkel szemben, micsoda bátorságot mutatott az ellenség irányában. Így akarunk mi is eljárni, nem kételkedve abban, hogy mi is felhasználhatunk minden tanácsot.”³³⁹ A kancellártól tudják meg, hogy mit gondol a törökről. El kell oszlatni a gyanúját a szövetség reményében. Mivel a dnyeszteri kozákok felajánlották a segítségüket, ezért ne csak a kancellárnál, hanem az előkelőknél is tegyen erőfeszítéseket annak érdekében, hogy ajánlják fel segítségüket a kozákok török elleni támadásának kieszközlésében. Ennek érdekében ajánlatos Reinold Heidenstein munkáját tanulmányozni.

Érdeemes itt egy kicsit elidőzni: Heidenstein Báthory István titkára volt, jelentős irodalmi munkásságot tudhatott a magáénak, amelyek közül a két talán legismertebb a *Rerum Polonicarum* című, Lengyelország

³³⁹ Az instrukciót lásd ÖStA HHStA, Polonica, Karton 51, 1593, fol. 184r–189v, az idézetet uo., fol. 186v.

történetét Zsigmond Ágosttól 12 könyvben feldolgozó munkája, illetve amelyikre az instrukció is utal, a *De bello Moscovitico Commentariorum*, amely, mint a címe mutatja, Báthory oroszellenes háborúit tárgyalja.³⁴⁰ E mű a korában igen ismert és népszerű volt, és persze a király is gondoskodott arról, hogy általa győzelmeinek hírért minél szélesebb körben terjessze. A császári udvart tehát Báthory elképzelései különösen érdekelték, láttuk, az instrukció is külön kitért erre, mert Wacker megbízatásának megfelelően a lengyel kancellárián megpróbált hozzájutni a királynak a török háborúról írt feljegyzéseihez. Ez ügyben először magával a követséggel szemben kezdetben igen ellenségesen viselkedő Heidensteinnel vette fel a kapcsolatot, aki a király orosz háborúiról írt egy széles körben ismert és terjesztett művecskét, a *Commentariust*, majd egy másik titkárral, de erőfeszítéseit végül nem koronázta siker.

Zamoyski nem tanúsított elutasító magatartást, de szkeptikus volt a liga gyakorlati végrehajtásának esélyeit illetően. A követek ezért leginkább a lengyelországi és németországi pápai nunciusra, illetve a lengyel klérusra számíthattak, amely érthető okokból megértőbb volt.

Wacker 1594. január végén a łowiczi kolostorban hosszú tárgyalásokat folytatott a háborús szövetség ügyét leginkább támogató gneznói érsekkel.³⁴¹ Az érsek volt az ország primása, azaz a klérus feje, azonkívül a király távollétében névlegesen ő kormányozta az országot, mint főtanácsos, és a hadsereg főparancsnoka is ő volt. A követek szerint az érsek hét pontban foglalta össze a tennivalókat, illetve a veszélyeket, amelyek a helyzetből fakadnak. Félő, hogy az oszmán hadsereg Lengyelországot sem fogja kímélni, és az elkövetkező két évben támadást fog indítani. Szinán nagyvezír egy 1500 talléros elmaradt baksis miatt különben is bosszút akar állni. (Az összeg túlságosan kicsinek tűnik, tekintve az ügy súlyosságát és a nagyvezír személyét.) A király távol van, amely megbénítja az országot, hisz nélküle nem dönthetnek egy ilyen fontos ügyben. A protestánsokkal fennálló vallási ellentétek is – az érsek őket összefog-

³⁴⁰ Ez utóbbi részletei magyarul: *Báthory István emlékezete*, 168–200.

³⁴¹ A püspökkel folytatott tárgyalásokról készült feljegyzést lásd ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 6r–25r.

lalo néven evangélikusoknak hívja, akik közé tehát beletartoznak a Kislengyelországban igen befolyásos szentháromságtagadók is –, szintén nagy gondot jelentenek. Éppen most hirdettek gyűlést Rakówbá. Emiatt sokakban megnőtt a gyűlölet. Végül ott vannak a tatárok, akik a következő ősszel Magyarországra készülnek, és Moldvában akarnak áttelelni, legalábbis a hírek erről szólnak. Emiatt tanácsos lenne egy általános gyűlést összehívni, amelyen viszont a király távolléte miatt bizonyos, hogy kevesen fognak megjelenni.³⁴² Éppen ezért tanácsos lenne, fűzte tovább a beszámoló szerint az érsek a gondolatmenetét, ha a pápa írna a királynak, hogy térjen haza mielőbb, vagy erre esetleg a királynét is fel lehetne használni, hogy sürgesse férje hazatértét. De talán a legjobb az lenne, ha mindkettőjük feladatát inkább a császár venné magára, aki a birodalmi választókkal és hercegekkel szövetkezne, így adva példát a lengyeleknek a csatlakozásra. A történelem is erre tanít, Öreg Zsigmond lengyel király annak idején azt válaszolta a tőle a török ellen segítséget kérő Ferdinándnak, hogy Lengyelországnak sok ellensége van, a török, a tatár, és az oroszok, ezért igen nehezen húzza ki a kardját, és először a császár szövetkezzen a birodalmi hercegekkel, amelyhez később csatlakozik Lengyelország. Magyarán, a lengyelek tetteket vártak és nem ígéreteket. A legfogasabb kérdés az országgyűlés ügye volt: éppen ezért másnap az érsek azt javasolta, először kérjék ki a szenátorok véleményét. Tanácsos-e a király távollétében összehívni, amivel gyanúra adnának okot a nemesség körében, hogy valami puccs készülne, amely mögött a Habsburgok állnak, avagy várják meg a királyt?³⁴³

Ennek kapcsán megemlítette, hogy Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem csekély kísérettel, menlevél nélkül titokban Lengyelországban kóborolt, hajszál híján el is fogták Lvovban, amelyre csak Zamojski kancellár közbelépése miatt nem került végül sor. Hasonlóképpen András bíboros is gyanúsán sokat utazgatott Poroszország és Krakkó között, ezért a kancellár figyelmeztette, hogy mérsékelje magát, és egyúttal felszólította, hogy az érsekkel tárgyalja meg azokat az ügyeket, amelyek miatt oly sokat utazott. A bíboros ennek értelmében megbeszéléseket

³⁴² ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 7r.

³⁴³ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 7v–8r.

folytatott az érsekkel, akinek elmondta, rokona, Báthory Zsigmond ügyében járt el, aki szeretne valamelyik birodalmi hercegi családdal összeházasodni, illetve szeretné, ha felvennék a birodalmi hercegek sorába.³⁴⁴ Ha hihetünk ennek a más forrásokból is megerősített hírek, a lengyelországi bujkálás is a feleségszerzést szolgálta. Malaspina nuncius egyik jelentésében azt állította, hogy Zsigmond Anna svéd hercegnőt akarta titokban megszemlélni.³⁴⁵

Ha az excentrikus viselkedéséről ismert ifjú fejedelem egy kissé különös formáját is választotta a feleségkeresésnek, a császári követ és az érsek közt folytatott tárgyalás arra hívja fel a figyelmet, hogy az örökké bizonytalan helyzetben lévő erdélyi fejedelemség a változó külpolitikai konstellációban a korban bevált dinasztikus házassági politikával próbálta meg helyzetét stabilizálni. Erre célzott az érsek, amikor úgy folytatta, hogy a fejedelemség egyrészt mindenkor nagy hasznot jelentett Magyarországnak, de nagy problémákat is képes okozni, éppen ezért a császárnak kegyesen magához kellene emelnie az ifjút, és egyúttal leválasztani a szultánról. A követ ez utóbbi felvetésre jelentésének tanúsága szerint nem reagált, hanem újfent a lengyelek ligába való belépését és segítségét sürgette.³⁴⁶

A követ ezután felkereste a kancellárt is Zamoscban, aki az érsekhez hasonlóan nyilatkozott: nem tartotta jó ötletnek sem azt, hogy a király visszatérése előtt gyűlést hívjanak össze, sem azt, hogy nem hivatalos összejöveteleken *privatim* tárgyaljanak erről az igen fontos kérdésről. A tatárok támadását nem tartotta valószínűnek az elkövetkező nyáron – látni fogjuk, ebben tévedett – és óvott minden elsietett lépéstől. A háború módját illető kérdésre Báthory István szavait idézte, isteni (*divus*) Istvánnak hívta, jegyezte meg rosszallóan a követ, és aki azt mondta, hogy bár a török ereje nagy, mégsem olyan hatalmas, hogy ne lehetne valamilyen módon meg-

³⁴⁴ ÖStA HHSStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 10r.

³⁴⁵ LESCUS JARMINSKI (ed.), *Acta Nuntiaturae Polonae XV. Germanicus Malaspina (1591–1599) XV/1: I. XII 1591–31. XII 1592*, Cracoviae 2000, 6, 391. A nuncius Báthory Zsigmonddal kapcsolatos megjegyzéseire lásd ÖStA HHSStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 9v–10r, 19r.

³⁴⁶ ÖStA HHSStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 15r–16v.

törni. Ők is hús-vér emberek, nincsenek vasból és acélból. Két módon, az emberek tömegével és az erők összefogásával lehet legyőzni őket. Ebben a két dologban kell tehát a barbárokat utánozni. Egy erős és megfelelő módon irányított hadsereggel lehet csak megkockáztatni a nyílt mezei ütközetet, amely nélkül nem lehet döntő sikert elérni. A győzelem minden bizonnyal igen véres lenne, a törököt pedig újabb erőfeszítésekre sarkallná. Ezzel arra célzott, hogy a háborút csak több éven keresztül viselt hadjárattal lehet megnyerni. A keresztényeknek van két előnyük: egyik, hogy sok és jól megerősített várat birtokolnak, amelyeknek a bevétele nagyon hosszú ideig tartana, illetve hogy ezeken a területeken nem élnek muszlimok. Ha viszont a török (hódoltsági) területeket nézzük, azt látjuk, hogy váraik nincsenek olyan jól megerősítve, és rengeteg keresztény alattvalójuk van, akik lesik az alkalmat, hogy megszabaduljanak a kegyetlen rabigától.

A kancellár úgy vélte, hogy két nagy nyílt mezei ütközetre volna szükség, amely után egészen Konstantinápolyig lehetne eljutni, amelyet azonban tengeri erők nélkül nem lehet elfoglalni. Amikor a követ megkérdezte, hogy véleménye szerint mekkora hadseregre lenne szükség, azt válaszolta, 120 ezer főre, de elég lenne 60–80 ezer is, ha az megfelelően, azaz az ő szája íze szerint lenne felfegyverezve és kiképezve. A fegyverzet és az összetételt illetően német lovas lövészeket, azaz *archebusi*ereket kell alkalmazni, akik már bizonyítottak a szpáhikkal és a janicsárokkal szemben. De melléjük okvetlenül szükséges lándzsás olasz, lengyel, magyar és erdélyi lovasságot, illetve vértéseket és német gyalogságot is, azaz egy nemzeti hadsereget kiállítani.

A hadvezérletet illetően azt mondta, hogy István király szerint a hadvezérnek olyan embernek kell lennie, akinek a tekintélye vitathatatlan, járatos a haditudományban, és képes lenne az irányítást egy kézben tartani. Ebben az esetben minden emberi számítás szerint le lehetne győzni az ellenséget. Amikor a követ azt firtatta, személy szerint kire is gondolna, a kancellár kelletlenül azt felelte, ilyen vezért sehol, hacsaknem a Habsburgok között lehetne fellelni. Ezt nyilván a kötelező udvariasság mondatta vele. Majd kissé ironikusan hozzátette, alkalmas lenne Navarrai Henrik is, ha nem az ellentétes táborban harcolna.

A vezért, szintén István elképzelését követve, segítenie kellene egy kiváló felkészültségű, ma azt mondanánk vezérkari főnöknek, aki nemcsak tanácsokkal, hanem személyes példával is irányíthatná a katonákat. Reméli, hogy a császárnak sok ilyen van a birodalomban.

Szövetségesként a szomszédokra, illetve földrajzi szempontból távolabb eső hatalmakra számíthatnak. Az előbbiekre nem veszteget időt, mert a császárnak arra amúgy is van gondolja, a moszkvai követséget azonban – ismét István királyra hivatkozva – nagyon ajánlja. Nem mintha ennek jelentőségét nem mérték volna fel már évtizedekkel korábban Bécsben, inkább az a figyelemre méltó, hogy a kancellár újfent a Báthory-féle koncepció megvalósítását javasolta és nemcsak az orosz cárt illetően. Láttuk, hogy ez a terv azzal számolt, hogy a cáron keresztül kapcsolatot lehet találni Perzsiával, amely jelentős török erőket tudna elvonni, ugyanakkor a tatárokat is vissza tudná tartani. A császári követség sikerét minden bizonnyal segítené, ha csatlakoznának hozzá orosz követek is, hogy még meggyőzőbb legyen a szövetségi ajánlat.

A kancellár nagyon fontosnak tartotta még a gyorsaságot, amellyel elejét lehet venni, hogy a török támadás miatti félelem ne váljon pánikká. A gyorsaság által lehetségessé válik az ellenség élelmének a megszerzése és saját célra való felhasználása is. Nem kevésbé fontos a gyorsaság azért is, mert az oszmán katonai vezetők eddig nem találták meg az új típusú lövész lovasság ellenszerét, amellyel ők nem rendelkeznek.

A várak megvívásával és ostromával nem érdemes fáradozni, mert gyengíti és fárasztja a haderőt. A várak úgysem pótolhatják a nyílt ütközetet, és az abból fakadó előnyöket.

A szultánnak most nincsenek jó hadvezérei, leszámítva Szinánt, Pertavot és Cicalát, de az első is, aki a leghíresebb közülük, már előrehaladott korban van, itt konkrétan azt mondja, második gyerekkorába lépett, és már nincs a régi formájában.³⁴⁷ Erre azonban az 1594. évi nyári események, Esztergom felmentése, és Győr bevétele hamarosan durván rácaffoltak.

Zamoyski tehát Báthory István tervének megvalósítását ajánlotta a császárnak, amely a hangsúlyt nem a végvárak visszafoglalására, hanem

³⁴⁷ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 157–17v.

a döntő ütközetekre helyezte. A császári hadvezetés megosztott volt a kérdésben, a Haditanácsban voltak, akik ezt a haditervet pártolták, amelynek a lényege tehát az volt, hogy a nagyobb várak köré vont ostromgyűrűvel harc nélkül kell az oszmán helyőrségeket megadásra bírni. Az 1686-ban Buda visszafoglalásával elinduló felszabadító háborúban Lotharingiai Károly is ugyanezt a módszert követte.³⁴⁸ Zamoyski ugyan nem mondta ki, de határozottan utalt rá, amikor arról a reményéről beszélt, hogy a császári és lengyel erők egyesülhetnek, hogy Báthory fentebb már említett terveiben a főhadszínteret nem annyira a Duna-völgyébe (a magyar királyság területére eső részén), hanem annál keletebbre, Erdélybe illetve a román vajdaságok területére helyezte, mert onnan sokkal gyorsabban el lehetett érni Konstantinápolyt. A kancellár a beszélgetés során említette, hogy ezeket az elképzeléseket megírta a pápának is: bő fél évvel később a Báthory Zsigmond megbízásából Rómába küldött Fabio Genga egy orációjában szintén ezt a koncepciót fejtette ki. Erre később bővebben kitérek.

A kancellár ezek után ígéretet tett, hogy a szenátorokkal mindent el fog követni, hogy a szejmet úgy hívják össze, hogy annak bezárása közvetlenül a birodalmi gyűlés vége utáni időszakra essen. Ezután már csak arra volt kíváncsi, hogy a spanyol király, Velence, illetve az itáliai fejedelmek ígértek-e a császárnak segítséget?

Erdélyt illetően megjegyezte, hogy István király azt mondta egykor, hogy ha kitor a háború a szultán és a császár között, a legrosszabb helyzetben Erdély lesz, amely mintegy üllő és verő közt vergődve sem a béke, sem a háború útját nem tudná kockázat és veszély nélkül követni. Mostani ifjú fejedelme eléggé eltökélt, hogy nem fog a török erőkkel együttműködni, mivel emlékszik István király szavaira, aki János Zsigmond legnagyobb szégyenének azt tartotta, hogy félholdas lobogó alatt vonult hadba.³⁴⁹

³⁴⁸ Erről röviden a korabeli logisztika korlátait hangsúlyozva: SUGÁR ISTVÁN, *Lehanyatlak a török félhold*, Budapest 1983, 59–64.

³⁴⁹ Úgy tűnik, ez egy korban kedvelt hasonlat volt, a kancellár korábban is emlegette. Vö. *La deffaicte*, 38. A hasonlat felbukkan Erdélyre vonatkoztatva Kendy Sándor egyik Ghiczy Jánosnak írott levelében az 1587-es a lengyel helyzet kapcsán. Vö. *Szamosközy IV*, 20.

A kozákokról megsemmisítő kritikával nyilatkozott, sem igazi vezérek nincsenek, sem a fegyelmet nem ismerik, és olyan károkat okoztak a kijevi vajdának, hogy súlyos büntetést érdemelnének. Zamoyskinak ez a nyilatkozata előre vetítette a császár és a pápa azon erőfeszítéseinek kudarcát, amelyekkel a zaporozsjei kozákokat a lengyelek segítségével próbálták megnyerni, annak érdekében, hogy indítsanak egy hadjáratot a térségben állomásozó oszmán erők lekötésére, és a krími tatárok Magyarországra vonulásának megakadályozására. Magának a követnek is az volt a határozott érzése, hogy a lengyelek nem teljesen őszinték vele, és kozák ügyben titkolóznak, illetve mellébeszélnek.³⁵⁰

A tárgyalásokkal nagyjából egy időben, illetve néhány héttel később a követek a gneznói érsek, Zamoyski és Radziwiłł bíboros, a királyság e három legfontosabb politikai tényezője előtt három beszédet tartottak, amelyek tartalmilag megegyeztek egymással annak érdekében, hogy hivatalos formában is meggyőzzék őket a háborúba való belépés támogatásáról. A jól ismert érvek hangzottak el: a császár bármilyen hatalmas is, nem tudja egyedül viselni a háború súlyát, amelynek kirobbanása a boszniai portyák és Szinán nagyvezír lelkét terheli, megsegítése nemcsak lengyel, hanem összkeresztény érdek, a szultán amilyen gyorsan Magyarország és a császár ellen fordult, ugyanolyan gyorsan fordulhat Lengyelország ellen. Ott vannak erre a tatárok, illetve az intő történelmi példák, Moldva, Havasalföld és Magyarország, hogy mennyire lehet, illetve nem lehet a török szavában megbízni. Ha tehát segítenek, nemcsak felebaráti kötelességüket teljesítik, és a dinasztiák közti vérségi kapcsolat iratlan szabályainak engedelmeskednek, hanem saját országuk érdekeit is képviselik.³⁵¹

Az idő valóban sürgetett, és nem lehetett tudni, hogy a mozgolódó tatárok merre is fognak vonulni. Mint látni fogjuk, a veszélyt, és a kozákok formájában jelentkező lehetőséget nemcsak a császári, hanem a szentszéki diplomácia is felmérte, ezért mindkettő megbízottat küldött a térségbe, hogy a kozákok segítségével megakadályozza a tatárok átvonulását.³⁵² A kulcskérdés mindazonáltal Lengyelország viselkedése volt.

³⁵⁰ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 19r.

³⁵¹ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 25r–39r.

³⁵² Lásd az V/2. fejezetet.

Az ország rendelkezett akkora haderővel, amelynek segítségével a kozákokkal összefogva meg lehetett akadályozni több tízezer tatár Magyarországra zúdulását. A lengyelek elsőrangú érdekei is ezt diktálták, ezért Zamoyski, miközben a háborúba való belépés érdekében az erdélyi rendekkel viaskodó Báthory Zsigmondot értesítette, a határokra vonult. Július 9-én onnan írt elkeseredett hangú levelet a királyi titkárnak, hogy húsvét óta mondja, jönni fognak a tatárok, de senki sem törődött vele, sőt félremagyarázták a szavait, és azzal vádolták, hogy nem végzi a dolgát (ez, mint láttuk, a frakcióharcok következménye volt), de végül beigazolódott, amit mondott. A tatárok nagy sebességgel vonultak át Moldván, szinte átrepültek, ahogyan írta, a magyar királyságba. Ő késlekedés nélkül a csapataihoz sietett és Sambor mellett tábort ütött. De egyedül maradt, mivel senki nem jött oda. Kémei szerint egy elég erős lovas egységet helyeztek el a tatárok a hátába, akiknek a hírére ellenállás helyett fejvesztve mindent elpusztítottak, csak hogy a tatárok áthaladását megkönnyítsék. Ő azonban mindent megtesz, amit tud, még ha mások erre nem is hajlandóak.

Néhány nappal később újabb fejleményekről számolhatott be. A tatárok két útvonal között választhattak, az egyik Munkács, a másik Huszt irányába vezetett. A kancellár az előbbi irányába indult, azt remélve, hogy a jó útvonalat választotta. De hírt kapott, hogy az ellenség Huszt felé ment, akiknek a nyomába eredt a rendelkezésre álló csapatokkal és az önkéntesekkel. Megtudta, hogy az erdélyiek a hegyekben bevágták az utat, amely mintegy faeródként állja el az utat. Ezek Kornis Gáspár csapatai voltak, akik a tatárok felbukkanásának hírére kezdték meg a védelmi munkálatokat, és nem mellékesen ez volt az a hír, amely, mint látni fogjuk, az erdélyi belpolitikai helyzet eskalációjához vezetett.

Zamoyski nem volt teljesen őszinte, ugyanis nem azért vonult Munkács felé, mert annyira találkozni akart az ellenséggel, hanem épp fordítva – ezt ő maga ismerte be – nem tartotta haderejét elégségesnek erre, és mert Munkács északabbra feküdt Husztnál, az út tehát közelebb vitt Lengyelországhoz, ahonnan könnyebben lehetett az ország déli határait támadni. Ebben a levelében is a körülményekre panaszkodott, hogy bár előre szólt, mi fog történni, nem kapott támogatást. Sőt, a kör-

zet katonai parancsnokának embereitől, akiktől ellátmányt kért, csak gyalázkodást kapott, és visszarendelték a táborba az országgyűlési végzésre hivatkozva.³⁵³

A tatárok támadását tehát sem a kozákoknak, sem a lengyeleknek nem sikerült megakadályozni, éppen ezért a császári diplomácia további erőfeszítéseket tett, hogy megakadályozandó a nyáron történeteket, meggyőzze a lengyeleket, illetve az ősszel hazatérő királyt. Erre legalkalmasabb időpontnak és helynek a krakkói részgyűlés ígérkezett.³⁵⁴

A követek erre 15 pontos javaslattal készültek, amely a következőkben foglalható össze: döntsék el a rendek, adnak-e segítséget a császárnak, ha igen, felveszik őket a birodalmi konföderációba, amely a gyakorlatban törökellenes szövetséget jelentett a birodalmi rendekkel, azaz nem csak a császárral. Milyen irányban vívják a háborút, és minden más, a hadviseléssel kapcsolatos dolgot, ami hasznosnak látszik, tárgyaljanak meg. Békét nem kötnek a rendek egyetértése nélkül, ha a török Lengyelország ellen támad, akkor a császár anyagi és katonai segítséget ad. Minthogy a lengyelek valószínűleg 10 éves, illetve örök szövetségben érdekeltek, ezért minden szövetségesnek egy adott összeggel hozzá kellene járulnia a kiadásokhoz, amelyet egy megbízható fejedlemnél letétbe helyeznének, ahonnan a szükség szerint felvehetik a pénzt, és hogyha valaki ki akarna válni, visszavehesse a befizetett summát. Ez gyakorlatilag a Possevino által is emlegetett ligapénztár felállítását célzó javaslattal egyezett meg.³⁵⁵

A császár a birodalmi segély egy részét a lengyeleknek juttatja. Amikor a császári csapatok megtámadják Magyarországon a tatárokat, a lengyelek is tegyék ezt a maguk részéről. Aztán egy érdekes kérdés következett: mit hallottak a magyarokról, vajon elállnak a császárnak tett hűségesküjüktől? Ez esetben mindenképpen el kell téríteni őket, nehogy átálljanak a törökhöz.³⁵⁶ Sajnos ezt a pontot nem fejtették ki bővebben, de itt egyrészt gondolhatunk azokra a pletykákra, amelyek a

³⁵³ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 43^r-44^v, 52^rv.

³⁵⁴ IVANICS, *A Krími Kánság*, 65-75.

³⁵⁵ Lásd a 165. 173. és 176. jegyzeteket.

³⁵⁶ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 94^v-95^v.

Báthoryak nemzeti királyságának tervéről szállingóztak, persze minden alap nélkül, illetve azokra a történetírás által is ismert behódolást sürgető levelekre, amelyeket a leghatalmasabb főuraknak küldtek. Ebből az időszakból ismerjük a Dobó Ferencnek, ecsedi Báthory Istvánnak és Nádasdy Ferencnek címzett leveleket. Utolsó feltételként garanciát kértek sajátkezű levél formájában a királytól háborús szándékai bizonyítékeként.³⁵⁷

A szövetség érdekében természetesen a császár is írt III. Zsigmondnak, amelyben arra figyelmeztette, hogy míg a törökben bízva békét köt, előfordulhat, hogy közben a keresztények, ezen magát és szövetségeseit értette, nyomorult szolgaságba jutnak. Úgy tűnik, a király megtette, amit megtehetett. Egy keltezetlen előterjesztés, amelyet a szenátoroknak nyújtottak be a király nevében, hasonló értelemben győzködte őket, ahogyan a császári követek tették: az ország fenyegető veszélyben van, ezért jól gondolják meg, mennyire bizonytalan a pogányok barátsága, ellenben

³⁵⁷ KRUPPA TAMÁS, *Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból. (Adalékok az oszmán tervekhez a tizenöt éves háború kezdetén)*, Aetas 17 (2002) 1, 154–155; ТÓТН, *A mezőkeresztési csata*, 132–134. A vazallitás kérdését érinti Jan Zamoyski Báthory Zsigmondnak 1590. március 20-án írt leveléhez csatolt feljegyzésében Piotr Czeklinsky királyi titkár. Ebben a nemzetközi helyzetet felvázolása után óvja a fejedelmet a meggondolatlan lépésektől, mert a jelenlegi helyzetben nem tud neki senki segíteni. Báthory István nem provokálná a törököt, írta, de ha mégis háborúra kerülne sor, akkor ne azokkal (értsd a császár) szövetekezzen, akik a vesztükbe rohannak: „Azt mondja [ti. a kancellár], hogy István király azt tanácsolta volna, hogy ha a háború terhe súlyosabb annál, hogy el lehessen viselni, és a törökök Magyarországra támadnának, úgy rendezze el velük előtte a dolgot, hogy akik a magyarok közül Erdéllyel akarnának szövetkezni, ugyanazokkal a feltételekkel megegyessék, mint korábban Erdély tette.” EFKK Báthory-protokollum, 374. Ez a gyakorlatban Magyarország még török uralom alatt nem álló területeinek az erdélyihez hasonló vazallitását jelentette volna. Érdekes lenne megtudni, hogy a titkár itt Báthorynak egy konkrét elképzelésére utal-e, erről ugyanis semmit nem tudunk, vagy általában értette, hogy egy esetleges háború esetén a magyarok jobban tennék, ha az egész királyi ország-rész a Porta védőszárnyai alá húzódná, ahogyan azt Erdély tette. Néhány évvel korábbról és későbből is ismerünk ugyan leveleket, amelyekkel a Porta egyes határvidéki nagyurakat megpróbált rávenni a hódolásra, de hogy ezt a hűségesküti erdélyi mintára és Erdélyhez csatlakozva tennék, nincs korábbi adatunk. Valószínű, hogy ez az elképzelés szoros összefüggésben van Báthory Istvánnak a magyar trónt illető aspirációival.

hódításvágya bizonyos, és hogy most ki akarja használni az alkalmat a hódításra, ezért akar békét Lengyelországgal.

A mágnásokból és a klérus tagjaiból álló szenátus alapvetően Habsburg-párti volt, és így nem zárkózott el mereven a háború gondolatától, akiknek a segítségével a császár reményei szerint megfelelő módon megoldozva a „közvéleményt” esélye lehetett a háborúpárti döntésnek. Várható volt ugyanis, hogy a gyűlésen, amelyet 1595. február elejére hirdettek Krakkóba, a háborút ellenző többség akarata fog érvényesülni. A királyi előterjesztés történelmi példákkal hozakodott elő:

„Öreg Zsigmond király, amikor a török Rodoszt ostromolta, hiába volt messze, mégis erősíteni kezdte a várakat, városokat, hadsereget állított, és készült a háborúra. Most a háború a legközelebbi szomszédságban dül, mi mást kellene tennünk? [– tették fel a szónoki kérdést.] Bár Szinánnak most nem sikerült Komárom bevétele, a következő évben meg fogja kísérelni, és ha ez sikerül neki, és Egert is elfoglalja, akkor bekeríti Lengyelországot. A barbárok így az alkalmat felhasználva, adott szavukat megszegve a kereszténység nagy részét igába hajtják. A közelmúltban is a szultán a király trónra lépése körüli zűrzavart kihasználva könnyedén felmondta a békét, és fegyverkezni kezdett, amelyet őfelsége csak a legnagyobb nehézséggel (adóval) tudott elhárítani. Nem azt akarja, hogy szakítsatok most a törökkel, hanem hogy mérlegeljétek a jelenlegi helyzetet, miként tudjátok az államot és magatokat minden hirtelen fenyegető véstől megóvni. Mindezt azért nem tanácsos a részgyűlésen tárgyalásra bocsátani, nehogy a török fülébe jusson a dolog, ehelyett tanácskozzák meg a küldöttekkel.”

Ha esetleg az országgyűlés semmilyen biztos döntést nem hoz a védelemről, meggondolandó, hogy vajon meg kell-e bízni a barbárok hitében? A betörésekkel, és területének pusztításával nem adtunk-e ürügyet a béke felrúgására? Intő példa a tatárok esete, akik mikor átvonultak, ígéretük ellenére beütöttek, és mire a kozák csapatok odaértek, már gyorsan vissza is húzódtak. Nem kellene-e határozottabb lépéseket tenni, és megfékezni őket, ahogy az oroszokkal történt?³⁵⁸

Akármilyen erőfeszítéseket is tettek az addigi császári követségek a liga ügyében, 1594 végéig semmilyen konkrét előzetes ígéretet nem

³⁵⁸ A császár levelét lásd ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1594, fol. 96^rv, a királyi proposíciót fol. 100^v–103^r.

tudtak kicsikarni. A császári udvarban még az optimisták is tisztában voltak azzal, hogy amíg a király távol van, és nem hívják össze az általános szejmet, és azon nem hoznak egyértelmű döntést, Lengyelország háborúban való részvétele a keresztény koalíció oldalán vágyalom marad. Ezért Prágában újabb követség küldéséről határoztak, és megketőzték az erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a következő évben végre áttörést érhessenek el.

6. MOLDOVA ÉS HAVASALFÖLD AZ ÉRDEKEK KERESZTTÜZÉBEN

Az események ismertetése kapcsán nem tehetjük meg, hogy röviden ne érintsük a két román vajdaság kérdését, amely kulcsfontosságú területen feküdt, összekötötte az északi térséget a déli területekkel, a Balti-tengerig, Sztambulig, kelet felé pedig a Fekete-tenger északi partvidékét és a végeláthatatlan, kozákok és tatárok által lakott területeket Erdéllyel és a Magyar Királysággal.

A Lengyelország, Erdély és a fekete-tengeri útvonalak között, illetve az észak felé tartó út mentén, stratégiai fontosságú területen fekvő Moldova és Havasalföld helyzete nagyon nehéz volt. Mivel mindkét vajdaság szorosabb alávetettségben élt, és mivel a trón állandó adás-vétel tárgya volt, egyik vajdaságban sem tudtak huzamosan uralkodó dinasztiák kialakulni. Ez azt eredményezte, hogy igen kevés román vajda tudott a 16–17. században, ez nem évtizedeket, hanem éveket, de sokszor csak hónapokat jelentett, a trónon megmaradni.

Sánta Péter (Petru Sciopul) moldvai vajda például háromszor bukott és került vissza a trónra. 1591 augusztusában véglegesen megfosztották a trónjától. Utóda, Zsarnok Áron (Aron Tiranul) lett, akit az angolok segítettek a trónra, de mögötte állt a nagyvezír is, aki azonban később megvonta támogatását állítólag azért, mert a vajda nem volt hajlandó elvenni az általa kiszemelt menyasszonyt. Ezt megtette helyette Sándor, az új jelölt, aki III. Sándor néven egy teljes évig mindkét vajdaságot kormányozta. A *bailo* szerint egyszer már volt vajda, de a moldvai és havasalföldi vajdák általunk ismert listáján ennek nincs nyoma. III. Sándor

úgy nyerte el a trónt, hogy rálicitált Áronra, 50 ezer zecchinóval többet ajánlott, sőt elnyerte a janicsárok támogatását is. Francia felesége volt, ez jelzi a támogatás irányát, illetve a háttérben az ő érdekében lobbizott egy Moscato nevű görög, aki a követjelentések szerint az egészet családja kiszabadításáért tette. Ha valóban így történt, akkor egy igazi shakespeare-i sorstragédiának lehetünk tanúi. A görög végül megkapta a jutalmát, megfojtották, Sándor szerencsésebb volt, megtarthatta a havasalföldi vajdaságot.³⁵⁹

Áron ezután visszanyerte a bizalmat a Portán, de Sánta Péter kancellárja, Bartholomeo Bruti, aki kulcsszerepet játszott a lengyel–oszmán béke megerősítésében, az *abdnámé* kieszközlésében, Kozák Pétert (Petru Cazacul) segítette a trónra. Trónra kerülése lengyel–kozák együttműködés, más részről III. Zsigmond és II. Rudolf titkos egyezségének az eredménye volt. De ő sem sokáig üldögélhetett a trónon. És bár a lengyelek állítólag 200 ezer tallért a szultánnak, 80 ezret a nagyvezírnek ajánlottak fel, ha a trónon hagyják, és a vajda is hiába ajánlott fel dupla adót a Portának, az érthető módon ellenséget látott benne. III. Murád szultán III. Zsigmond lengyel királyhoz írott 1591. augusztus 26-ai levele egyértelműen jelezte a portai akaratot. Mivel Moldva a szultán birtoka, nem engedélyezi, hogy a lengyelek felrúgva a békét az ő jelöltjüket, akit Ördög Péternek is hívtak, ültessék a trónra. A levél név szerint említette Piotr Taranowskit, aki a puccsot végrehajtotta, azt követelve, hogy őt is büntessék meg. Báthory Zsigmond ugyanekkor kapott határozott parancsot, hogy fegyverrel szerezzen érvényt a portai akaratnak, és küldje Pétert fogolyként Sztambulba. Ez a ruméliai beglerbég közreműködésével végül megtörtént, a vajda sorsa megpecsételődött. Áron tehát 1592 őszén újra birtokba vette a trónt, és bosszúból először börtönbe vetette, majd kivégeztette Bruti kancellárt.³⁶⁰

Érdeemes egy pillanatra megállnunk Brutinál, aki nagyobb formátumú szereplője volt a térségben folyó játszmának, mint elsőre gondol-

³⁵⁹ ASVe Senato, Constantinopoli, Rubricari D4, regg. 8, fol. 157v, 160v, és ÖStA HHStA Turcica I, Karton 78, 1592. V–VI, fol. 118r–122v.

³⁶⁰ ÖStA Turcica I, Karton 77, 1592. IV, fol. 178v, a szultán levelét vö. HURMUZAKI, IV/2, 164–165, Bruti megöléséről uo. 162–163.

nánk, mert nem pusztán „királycsinálásról”, hanem annál nagyobb léptékű terv megvalósításáról volt szó, amelyet fentebb kimerítően ismertettem. A Báthory István halála miatt a napirendről lekerülő terv, pontosabban első eleme, az egyházi unió 1588-ban az Erdélyben bekövetkező események miatt váratlanul újra aktuálissá vált.

A medgyesi országgyűlés ugyanis, amely teljhatalommal ruházta fel Báthory Zsigmondot, az ifjú fejedelmet, cserébe a jezsuiták kiűzését követelte, aki többhetes vívódás után a politikai kényszer előtt meghajolva végül beleegyezett a kitiltásba. Ez nemcsak a pápai kiátkozást vonta maga után, hanem azt is, hogy a rendtagok szétszéledtek a szélrózsa minden irányába. Közülük néhányan Moldvába kerültek, és ott missziózni kezdtek. III. Zsigmond egykori nevelője, Stanisław Warszewiczky egyik Capua nunciusként írt levelében beszámolt moldvai útjáról, amely jelzi, a rend felismerte a lehetőséget a moldvai vajdával való közvetlen kapcsolatfelvételben. Sánta Pétert a táborában kereste fel. Az éppen ott tartózkodó angol követ el is csodálkozott ezen, amint a jezsuita írja, náluk odahaza ugyanis üldöznek bennünket. Péter a jezsuiták megjelenésében kiváló lehetőséget látott külpolitikai kapcsolatainak szélesebb alapra helyezésében. A nunciuson keresztül ugyanis egyenesen a pápával, pontosabban az államtitkárság egyik vezetőjével Aldobrandini bíborosnappal tudott kapcsolatba lépni. Bizantinus ravaszsággal elhúzta a mézesmadzagot a jezsuita előtt, amikor teátrális gesztussal kérdezte egyik papját, kalugyerét Szent Péter primátusával kapcsolatban. A jezsuita érezhető örömmel és elégtétellel jegyezte le, hogy a román pap hogyan szégyenült meg, amikor a vajda a nyilvánosság előtt a primátussal kapcsolatos nyugati álláspontot tette a magáévá. A kedvező fogadtatás hatására érezhetően meglódult a fantáziája, mert levelében már a jezsuita kollégiumok hálózatának létrehozásáról vizionált.

A katolikus és jezsuita ügy igazi előmozdítója azonban Bruti volt. A kiterjedt albán származású család – rajta kívül ugyanis még legalább három Brutiról vallanak forrásaink, akik oszmán szolgálatban álltak – velencei polgárjoggal rendelkezett. A kancellár ránk maradt leveleiben Possevino nagyszabású terve tükröződött vissza: az 1588-ban írottakban a nunciustól kért segítséget egy katolikus püspökség felállítására érdekében, annyira megszaporodott ugyanis állítása szerint a katolikus népes-

ség, hogy gondozásuk jezsuita kollégiumok létrehozásának keretében történhetne. Ezekre már csak azért is nagy szükség lenne, mert amint írja, sajnálatos módon elszaporodtak az eretneknek is, különösen a moldvai német és magyar lakosság között, amelynek oka az Erdélyből érkező erőteljes protestáns agitáció volt. Bruti, aki állítása szerint komoly anyagi áldozatot is hozott a katolikus ügy érdekében, szerényen a hit védelmezője címet kérte csak magának, 1591-ben az új pápának, XIV. Gergelynek írott levelében a megválasztása alkalmából írott gratuláló sorok mellett újfent segítséget kért a fentebbi ügyben.³⁶¹

Aron azonban, mint láttuk, keresztülhúzta a számításokat. Péter vajda levonult a színről, és ezzel a katolikusok elvesztették patrónusukat. A trónváltásban közreműködő sztambuli angol ágens aggódommal figyelte a szentszéki kapcsolatok dinamikus fejlődését. Fentebb láttuk, Erzsébet királynő 1588 után is folyton egy spanyol inváziótól, illetve egy nagy angolelleses katolikus ligától tartott, amelybe, úgy tűnt, Moldva is örömmel és önként betagozódik, ezért aztán minden követ megmozgatott, hogy Pétert elmozdítsa trónjáról. Ez lett Bruti veszte is.

Kollégája és névrokona Fülbevalós Péter (Petru Cercel) havasalföldi vajda, az erdélyi források Petrus Raduliciusa, egy újabb Péter, pár évvel korábban, 1585-ben vesztette el a trónját. De éppen ekkor próbálta csillagászati összegek kilátásba helyezésével és aktív francia támogatással visszaszerezni. 1 millió zecchinót ígért, amelyből 400 ezret azonnal, 600 ezret három éven belül fizetett volna ki. Helyzetét nem könnyítette meg, hogy Péternek, aki Héttoronyban raboskodott, állítólag 800 ezer dukát adóssága is volt. Ezt az összeget végül állítólag visszafizette, de sok minden más is volt a rovásán. Még Báthory István uralkodása idején, 1585-ben kerekelt oldott a hitelezőitől, és felpakolva minden ingóságát és pénzét Erdélybe menekült. A főmufti *fethwát*, vallási parancsot adott ki ellene, azaz bántatlanul meg lehetett, sőt meg kellett ölni, mivel török, tehát muszlim rabokkal is kereskedett. A Porta azonnali kiadatását követelte, természetesen a pénzzel együtt. Báthory 14 szekér ingóságot és 130 ezer tallért szolgáltatott vissza, Pétert azonban, aki Máramarosban

³⁶¹ Magyarul lásd DOMOKOS PÁL PÉTER, *A moldvai magyarság*, Budapest 2001, 246–249, 255–257.

raboskodott, nem. (Az ügy áthúzódott Báthory Zsigmond idejére, akin még 1589-ben is mesés összeget, 200 ezer dukátot követeltek.) 1587-ben sikerült megszöknie és egy magyar határ közeli lengyel erődben bukkan fel, amely azokat a vádakot erősítette, hogy mindent Báthory segítségével csinált. Ez azért volt különösen veszélyes, mert ekkor már állt a bál a Moldvához közeli vidéken, a kozákok ekkor ostromolták meg, mint fentebb láttuk, Bender várát, a Portán pedig attól tartottak, hogy mindez egy déli irányú lengyel offenzíva nyitánya, amely eszközként felhasználva a havasalföldi vajdát a Moldva, és így közvetve a térség feletti lengyel fennhatóság megszerzését célozza. 1585 júniusában olyan hamis hírek is terjengtek, hogy 15 ezer emberrel és Báthory titkos támogatásával oszmán területre tört be. Annyi alapja volt a híreszteléseknek, hogy 1587-ben a kozákok, éppen tíz évvel Ioan Potcoava után, újra a trónra akarták segíteni egyik jelöltjüket, egy újabb Ivant, románul Ioant, ám sikertelenül.

A Lengyelországba szökött Péter megjárta Varsót, Bécsét és Rómát, sikerült francia támogatást szereznie, és elnyerte XIV. Gergely pápa bizalmát is. A francia követ segítségével visszatért Sztambulba (egyébként trónját is a francia királynak köszönhette, akinek az udvarában néhány évig szolgált), ahol újra sorompóba szállt egykori vajdaságáért. Utóda és ellenlábasa, Török Mihne kitartó fáradozásai és nem kevés pénz segítségével elérte, hogy ejtsék Pétert, akinek az élete rút véget ért, 1590 áprilisában zsákba varrva a tengerbe fojtották.³⁶²

Az utódlásért kitört harcban sűrűn követték egymást a vajdák, közülük nem egy erőszakos halált halt. A vajdák családi öröksége, sokat mondó melléknevei Havasalföld hányatott sorsát is szimbolizálják. Az imént említett Török Mihnét, aki hogy életét mentse, kénytelen volt áttérni a muszlim hitre – innen a mellékneve – Süket István követte, aki annak a III. Jovánnak/Ivánnak (Ioan) volt a fia, akit tevékkel tépettek szét Sztambulban.³⁶³ Alig egy évnnyi uralkodás után III. Rossztévő

³⁶² Péter vajda fordulatokban bővelkedő ügyéről: ASVe Senato, Constantinopoli, filza 29, fol. 266r; filza 30, fol. 157r; filza 31, fol. 40r; 117r; HURMUZAKI, IV/2, *passim*; *Szamosközy IV*, 18–19.

³⁶³ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 77, 1592. IV, fol. 183r.

Sándor követte, aki, mint láttuk, rövid uralkodása ideje alatt 1592-ben moldvai trónt is elnyerte, de a rákövetkező évben, 1593 elején meghalt. Utóda Vitéz Mihály volt, aki végül szakított a törökkel, és erdélyi illetve császári szövetségben harcolt egészen 1601-ben bekövetkezett erőszakos haláláig.

Ha az erdélyi fejedelemségről elmondhatjuk, hogy a 90-es évek elején a Lengyelországhoz hasonlóan szorult helyzetbe került, akkor ez még inkább érvényes volt a szinte állandósuló politikai zűrzavarral küszködő román vajdaságokra. Ezért uraik megkísérelték szorosabbra fűzni kapcsolataikat a környező oszmánellenes hatalmakkal, amivel azonban csak újabb viszályok magvait hintették el.

IV. SÁRKÁNYFOGAK

I. KIÉ LEGYEN ERDÉLY? (1592–1594)

A román vajdaságokhoz hasonlóan az erdélyi fejedelemség életét sem könnyítették meg a 80-as évek végén a külpolitikában végbemenő változások, amelyet a szövevényes belső viszonyok híven tükröztek. Erdély helyzete az alávetettséget illetően nem volt olyan rossz, mint a román vajdaságoké, kevesebb adót fizetett, a trón nem volt egyszerű adásvétel tárgya és a portai hatalmi érdekek játékszere. Diplomáciai támaszt jelentett, hogy a fejedelem Zamoyski kancellárral, aki ekkor az ország külpolitikájának tényleges irányítója és kormányzója volt, testvérén, Báthory Grizeldiszen keresztül atyafiságos viszonyban volt. És bár ez a kapocs 1591-ben Grizeldisz halálával megszakadt, a jó viszony fennmaradt.³⁶⁴

Az erdélyi politika a vajdaságokéhoz hasonlóan nagyhatalmi érdekek függvényében alakult, ugyanakkor a fejedelem fiatal kora és elkötelezett katolicizmusa miatt, a belső hatalmi viszonyok, illetve azok változásai a kívánatosnál nagyobb hatást gyakoroltak a külpolitikai vonalvezetésre.

A tizenöt éves háborút megelőző bő egy évtizedben folytatott küzdelmet a hatalomért több szakaszra bonthatjuk. A változások kezdetét egyértelműen az 1581-es évhez, Báthory Kristóf halálához köthetjük. Kristóf, István lengyel király bátyja 1576 óta kormányozta formálisan fejedelemként, a gyakorlatban helytartóként az országot. Ez az éles különbségtétel azért indokolt, mert a szultán a lengyel trón elnyerése után a fejedelemség-

³⁶⁴ HORN, *Báthory András*, 53–58.

ből távozó István értésére adta, nem hagyja, hogy egyszerre két lovat üljön meg, Erdélyt nem bízhatja helytartóra, hanem ki kell neveznie az utódát.³⁶⁵ Az óvatosság teljesen indokolt volt Sztambul részéről: Erdély és a lengyel királyság egy kézben tartásával nem kívánatos hatalmi koncentráció jött volna létre a birodalom északi határai mentén, és nem kétséges, hogy a két román vajdaság kinek az irányában orientálódott volna. A király tehát az országot bátyjának hagyta, aki megkapta az *abdnámét*, így oszmán szempontból teljhatalmú ura lett az országnak.³⁶⁶ Ez igen bölcs döntés volt, hisz ennek birtokában nem kérdőjelezte meg senki a Báthoryak Erdély fölötti uralmát, ahogyan Kristóf halála után megtette a már többször említett Márkházi Pál. Márkházi Erdélyből menekült török földre, amelynek oka mai tudásunk szerint családi élete volt. A feleségével való rossz bánásmódja miatt bevádolták – ebben lehetett némi igazság, ha az ügy bíróság elé került –, elítélték, de az ítélet elől megszökött. Hamarosan jó portai kapcsolatokra tett szert, és elkezdett a fejedelmi trón elnyerése érdekében intrikálni, Báthory István hiába kérte kiadatását, ez alól úgy sikerült kibújni, hogy renegáltá, azaz muszlimmá lett. Báthory Kristóf halála után még egy *abdnámét* is sikerült kieszközölnie a kiskorú Zsigmond, Kristóf fia ellenében. Pusztá léte állandó fenyegetést jelentett az erdélyi államra és a Báthoryak uralmára nézve.

Ezzel kapcsolatban kell felhívni a figyelmet egy rendkívül érdekes, régóta kiadott, ámde a kutatás által figyelmen kívül hagyott rejtélyes levélre, amelyet valamikor az 1580. év folyamán írtak Üvejsz budai pasának. Levélíróként Erdély lakosai (*regnicolae universi Transylvaniae*) vannak feltüntetve. Ez kissé rejtélyes, még akkor is, ha a roppant érdekfeszítő levél elején azal indokolják a névtelenséget, hogy úgymond, az erdélyi vajda illetve a király portai követei kémkednek utánuk, és attól félnek, súlyos következményei lesznek, ha megszűnik az inkognitó. A levél, mint alább látni fogjuk, a névtelen feljelentő levelek klasszikus formájában íródott pontos dátum nélkül, csak az évet és a levél megírásának (fiktív?) színhelyét, Tordát adva meg.

³⁶⁵ Lásd Ungnad egyik jelentését, VALERIANUS MEYSZTOWICZ (ed.), *Documenta Polonica ex Archivio Hispaniae in Simancas* (Elementa ad fontium editiones 12), Romae 1964, 63.

³⁶⁶ PAPP, *Die Verleibungs*, i.m.

A pasának írt levél a Báthory testvérek ellen megfogalmazott panasz-áradat. Főképpen persze Báthory István ellen, akiről azt állítják, nem alaptalanul, hogy csak formálisan mondott le a fejedelemségről lengyel királlyá választása után, bátyja, Kristóf valójában az ő helytartója (*procurator*) semmi más. A lengyel király igazi zsarnok, hatalmas adókkal sújtja alattvalóit, akik egy évben akár háromszoros adót is kénytelenek, külön kirovás nélkül, azaz egyszerre kifizetni, sőt azon felül 3-4 ezer fős, Lengyelországba, a cár elleni háborúra szánt hadsereg felállításának költségeit is nekik kell állniuk. Ezek a szerencsétlenek évekig harcolnak idegenben, a király pedig nem törődik azzal, hogy feleségük és gyerekeik éheznek. Ha végre hazaküldi őket, akkor nemcsak hivataluktól, hanem az életük-től is megfosztja őket. A terhekkal azonban nemcsak alattvalóit fosztja ki, hanem a szultánt is megkárosítja, akinek adó formájában egy nem túl magas összeget fizet. Az erdélyiek a szultán alattvalói, ahogyan Báthory is, az ő anyagi tönkretételük a szultán vagyonának megkárosítását jelenti. Az adóügyek és terhek ecsetelése után a levél második felében rátérnek a hivatalokra, amelyeket természetesen kizárólag a saját familiárisai között oszt szét Báthory, azonkívül minden hadiszert és anyagot Lengyelországba szállíttat, úgy hogy a fejedelemségben szinte semmi nem marad, az kifosztva és védtelenül áll egy esetleges támadás útjában. Ezért arra kérik a szultánt, fogja vissza Báthoryt, aki mindezzel azt a tervét akarja megvalósítani, hogy a fejedelemséget kiszakítsa a szultán kezéből. Hogy ez még nem történt meg, annak csak volt az oka, hogy a cárral folytatott háború lekötötte és hátráltatta. A császár uralma alatt álló területek nemességével titkon kapcsolatot tart, akiket már rávett az engedelmességre, úgyhogy ezek csak a jelet várják, mikor lázadhatnak fel uruk, a császár ellen. Báthory fondorlatos módon mindkét uralkodó előtt el tudta titkolni igazi tervét, amelynek megvalósításához a cár elleni háború befejezése után rögtön neki fog kezdeni. Célja, hogy mind a császárt, mind a szultánt megfossa birtokától, hogy ő legyen mindkét terület ura. A levélírók tehát nem mással vádolják Báthoryt, mint hogy Magyarország királya akar lenni.³⁶⁷

³⁶⁷ HURMUZAKI, III/1, 54–55. Lelőhelyei ÖStA HHStA Turcica I, Karton 42, 1580. V–VII, fol. 267r–270v és VIII–IX, fol. 32r–34v. A július 26-ai jelentéssel együtt küldték be.

Tény, hogy a magyarok körében az ország három részre szakadása ellenére, vagy éppen miatta, népszerű volt a nemzeti királyság gondolata. Széles körben ismert, hogy ezek a várakozások, remények a Báthory dinasztiával kapcsolatban is megfogalmazódtak.

Az is tény, hogy a lengyel királyság, illetve az orosz háborúk komoly terheket róttak a fejedelemség lakóira, hisz a lengyelek nem voltak hajlandók jelentősebb összegeket megszavazni – az eredményeket azért elvárták – s emiatt Báthory lengyelországi háborúinak és egyéb kiadásainak fedezetét kénytelen volt magánvagyonából és az erdélyiek adójából fedezni. De nincsenek arról adataink, hogy ezzel kapcsolatban olyan komoly erdélyi ellenállás szerveződött volna, amely a szultán beavatkozását, és Báthory letételét kívánta volna. Arról is van tudomásunk, hogy a Bekes-féle hatalomátvételi kísérlet kudarca miatt sok nemes elmenekült, akiket megfosztottak birtokaiktól, sőt tucatnyit közvetlenül a csata után fel is akasztottak: a menekültek nyilván nem elleneztek volna Báthory trónfosztását. Csakhogy ők a királyi országrészben és nem a fejedelemségben tartózkodtak. Persze attól még feltűntethették magukat a fejedelemség sorsáért aggódó névtelen erdélyieknek, keltezhették a levelüket Tordáról, és eljuttathatták a magyarországi végvidék legfontosabb oszmán helytartójának, a budai pasának. Az is tény, hogy a királyi országrész nemessége között volt Báthorynak pártja, és például a jeles erdélyi szász humanista, Leonhard Uncius az 1579-ben Krakkóban megjelent *Poematum libri septem de rebus Ungaricis*ben nyíltan meg is fogalmazta a nemzeti királyság gondolatát. A Báthory-párt erőteljes propagandát folytatott, amely a Habsburgok ellen csakugyan felhasználta a nemzeti királyság eszméjét.³⁶⁸

A fentiek fényében felmerül a gyanú, hogy ezt az iratot nem az erdélyi rendek és nem feltétlenül a királyságbeli menekültek írták. Ha nem ők, akkor kik? A rendelkezésre álló adatok alapján, figyelembe véve a levél mondanivalóját, a legvalószínűbb, hogy a levél Márkházitól vagy környezetétől származik. Ő ekkor már kitartóan ügyködött erdélyi vajdaság megszerzésén, a következő évben *abdánámét* is sikerült kieszközölnie. Nem nehéz összefüggésbe hozni tehát a levél-

³⁶⁸ Vö. BITSKEY, *História és politika*, i.m.

ben foglalt és nem annyira erdélyi, mint inkább oszmán nézőpontból megfogalmazott vádakat és az erdélyi trónra kieszközölt szerződéslevelet. Nem tudjuk, eljutott-e a levél a pasához, az továbbküldte-e, de ez igen valószínűnek tűnik. A levél mindenesetre újabb adaléku szolgál arra nézve, hogy az erdélyi fejedelemségnek és a Báthoryaknak hosszú évekkel a tizenöt éves háború kitérése előtt mekkora nehézségekkel kellett szembenéznük a Portával kapcsolatban, és hogy mennyire komolyan kellett venniük a Márkházi felől érkező fenyegetést, amely, mint látni fogjuk, a 90-es években igen szerencsétlen módon találkozott a birodalom általános anyagi leromlásából fakadó problémákkal.

Amikor Báthory Kristóf 1581-ben meghalt, csak egy 9 éves gyermek maradt utána, akit a jezsuiták neveltek. A rend 1579-ben települt be a fejedelemségbe, amely az erdélyi rekatolizáció nyitányát jelentette, és amelynek jövőjére nézve kulcsfontosságú volt, hogy az ország leendő ura buzgó katolikus legyen. Ezt a nem könnyű feladatot, ne feledjük, egy protestáns országról és udvarról van szó, Leleszi István jezsuita vállalta magára, aki jó és alapos munkát végzett. A ránk maradt jelentések, akár tőle, akár a rend egyéb tagjaitól származnak is, rendkívül fontos látletét adják a korabeli erdélyi udvar belső viszonyainak, ahol éles ellentétben a jezsuitákkal, vagy éppen szövetségben velük, kemény harcok folytak a hataloméért.³⁶⁹

A fejedelemség legfontosabb tisztsége a kancellári volt, amelyet ekkor az udvar egyik legmarkásabb, de mindenképpen legképzettebb tagja, Kovacsóczy Farkas kancellár töltött be. Padovában, a kor egyik leghíresebb egyetemén végzett, hazatérve Báthory István szolgálatába

³⁶⁹ Az erdélyi udvar belső viszonyairól vö. BARTÓK ISTVÁN, *A gyulaférvári fejedelemi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*, Magyar reneszánsz udvari kultúra (szerk. R. Várkonyi Ágnes), Budapest 1987, 135–157; EOE III, 38–101; HORN, *Abatalom pillérei*, i.m.; KLANICZAY TIBOR, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)*, Budapest 1985, 104–123; ERDŐSI PÉTER, *Báthory Zsigmond ünnepi arc-mása. (A fejedelem és a ceremóniák)*, Aetas II (1995) 24–67; Uő., *Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem (Az olasz udvari emberek belyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején)*, Sic itur ad astra 10 (1996) 1–3, 12–48; Uő., *A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában*, Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai (szerk. Etényi G. Nóra–Horn Ildikó), Budapest 2010, 77–108.

állt, aki először a krakkói kancellárián alkalmazta, majd hazaküldte Erdélybe, ahol az egyik legfontosabb kormányzati pozíciót, a kancellári tisztelet bízta rá. Kancellárként tagja volt az ún. hármastanácsnak, amely Báthory Kristóf halála után 1583 és 1586 közt kormányozta a fejedelemséget két másik erdélyi nemesúr, Sombory László ítélfőmester és Kendy Sándor társaságában. A kollektív kormányzásnak nem volt hagyománya Magyarországon, sem Erdélyben, ezért nem csoda, hogy az erdélyiek az elejétől fogva elleneztek ezt a kormányzati formát. Ennek ellenére mégsem ennek a kormányzási módnak a gyökértelensége miatt, hanem elsősorban külpolitikai okokból volt népszerűtlen a hármastanács. Báthory Kristóf helyébe mindenképpen teljhatalmú uralkodót kellett kinevezni, ehhez a Porta ragaszkodott, fia, Zsigmond azonban túlságosan fiatal volt, még nem volt alkalmas az uralkodásra és a rendektől sem kapta meg, csak 1588-ban a teljhatalmat. A lengyel király a jelek szerint nem nagyon bízott unokaöccseiben, nyomasztotta a vállát az utódlás kérdése, mivel neki, mint ismeretes, nem volt gyermeke, és öreg feleségétől nem is számíthatott rá. Ezeket a gondokat megosztotta Laureo nunciussal, akivel két beszélgetésen is szóba került az ügy. Az elsőről beszámoló 1578. január 13-ai jelentésben a következőket olvashatjuk:

„Ő (Báthory) azt mondta nekem, hogy halott testvére négy fiút hagyott maga után, akik közül az elsőszülött, István 24 éves, Padovában tanult, és bár nem katolikus, nagyon hajlik a katolikus hitre. Hasonló a vallása és a hajlama a kisebbik testvérnek. A középső két másik eretnek. Az említett István korát, vallását, és adottságait, amelyek benne szunnyadnak, úgy érényeit, mint testi adottságait illetően alkalmas lenne (a lengyel trónra).”³⁷⁰

Tartott azonban a nemzeti párt hangulatától, akiket a lengyel nemzeti dinasztia után a szöveg *piastok*knak nevez, illetve a másik frakció úgymond mohóságától, amely a választásoknál mindig elő szokott kerülni.

³⁷⁰ „Egli m'ha detto che il suo fratello morto ha lasciati quattro figliuoli maschi, dei quali il primogenito che ha nome Stefano è di età di venti quattro anni e ha studiato in Padova, è non pur cattolico, ma inclinatissimo alla religione cattolica; la medesima professione e inclinazione è nel minore; gl'altri due di mezzo sono eretici. Il sudetto Stefano e per Petà e per la religione, e per la ottima disposizione che si trova in lui, sí nelle virtù dell'animo come nelle doti del corpo, sarebbe a proposito.” Az idézeteket lásd WIERZBOWSKI, *Vincent Laureo*, 632.

Mindazonáltal reménykedett a nemzetiekben (ő is nekik köszönhette a koronáját), akiket – ma úgy mondanánk protest szavazóként – meg lehetne győzni az egyébként gyengébb ellenpárttal szemben. Így nem hozta fel az ügyet a mostani szejmen. Ezért

„... jobb lenne, ha unokaöccse a cár elleni háború alatt jönne ide, hogy harci tapasztalatokat szerezzen, amely alkalmat adna arra, hogy elnyerje a lengyelek bizalmát és jóindulatát. Elgondolkozott azon is, hogy vajon az ifjú magánemberként jöjjön, vagy először a bátyja (Báthory Kristóf) mellett válasszák meg Erdély fejedelmének, ahogy korábban a testvérét is őmellette, amely, mint mondta nem lenne nehéz és a töröknek is jobban tetszene.”³⁷¹

Ez a második mód már csak azért is jobb lenne, mivel a lengyelek nem szívesen választanának olyat, aki magánemberként velük egyenrangú. Így könnyebben tudná összeházasítani a svéd királylánnyal, akinek az anyja Jagelló lány, a házasságon keresztül pedig könnyebben lehetne a többi keresztény uralkodóval szövetséget kötni (a török ellen).

A másik beszélgetés mondhatni még érdekesebb részleteket árul el a trónörökléssel kapcsolatos és a Báthory családon belül lappangó feszültségekről. Április 15-ei hosszú jelentésében újra előkerült István ügye:

„Azután rátért István úr személyére, dicsérve jámborságát és erényeit, felfedve előttem, hogy fejedelmé választásának egyetlen akadály a van, testvérének felesége, aki ambiciózus asszony (Bocskai Erzsébet), és a temesvári pasa segítségével fejedelmé akarja választatni ötéves fiát, de ő ezzel számolva fog megoldást találni. Nekem úgy tűnt, ezzel arra céloz, hogy az az ország, amelyet egy gyerek kormányoz, biztosan elveszik és a török kezébe kerül.”³⁷²

³⁷¹ „...era spediante con la occasione della guerra contra il Moscovita far venire qua il nipote ed esercitarlo in questa guerra, con dargli occasione di acquistarsi la grazia e la benevolenza dei polacchi sopra di che c'era da pensare, se il giovane dovesse venire come privato, o come principe di Transilvania col farlo prima elegger sotto il principe, suo fratello, nella maniera che il sudetto suo fratello fu eletto sotto di Sua Maestà, la quale dice che in questo non avrebbe alcuna difficoltà.

³⁷² „Entrò poi in ragionamento della persona del signor Stefano, lodandolo della pietà e di molte virtù, e mi scoperse che nella pratica di farlo principe di Transilvania non aveva altro impedimento che la moglie del principe suo fratello, la quale, essendo donna ambiziosa, procura col mezzo del bassa di Temesvar di far elegger il figliuolo di età di cinque anni, ma a questo si rimedierà incontante.” WIERZBOWSKI, Vincent Laureo, 691.

A fenti idézetekben több zavarba ejtő mozzanat is van. Az unokaöccsök protestáns vallási beállítódásáról ma sincsenek pontos ismereteink, de ezek szerint a somlyói ágban is csak István és Kristóf maradt egyértelműen katolikus. Ez ugyanakkor magyarázni látszik, hogy ifjabb Báthory István később miért protestáns nőt vett feleségül, amivel – érthető módon – kivívta nagybátyja haragját.³⁷³ Így érthető az is, miért fektetett akkora hangsúlyt arra, hogy András, ifjabb István és Boldizsár testvérét jezsuiták neveljék. A másik figyelemre méltó adat, hogy eredetileg nem Báthory Zsigmondot szánta Erdély trónjára, illetve ezzel kapcsolatban anyjának, Bocskai Erzsébetnek a fejedelemség biztonságát tekintve finoman szólva is veszélyes lépései fiának trónhoz juttatása érdekében.³⁷⁴ Sajnos nincsenek forrásaink arra nézve, hogy három évvel később, Kristóf és Erzsébet halála után mi, vagy ki vihette rá, hogy mégis inkább az ifjú Zsigmond számára járja ki az *abdnámét*.³⁷⁵ Viszont ez még hangsúlyosabbá teszi azt a hipotézist, miszerint az ifjú mellé kijelölt hármastanács felállításának legfontosabb oka az volt, hogy elejét vegye a családi viszály kirobbanásának, illetve megakadályozza a családtagok mögött álló különböző érdekcsoportok nyílt összecsapását.³⁷⁶ Ezt azonban, ahogy látni fogjuk, végül nem sikerült elérnie.

Ezzel a lépéssel éppen, hogy kinyitotta Pandora szelencéjét. A Porta ugyanis 1581-ben nemcsak a gyermek Zsigmond számára adta ki a szokásos *abdnámét*, hanem ugyanezt megtette, mint láttuk, a Báthoryak halálos ellenségének, a bajkeverő Márkházinak is. Ezért 1581-től kezdve az a veszély fenyegetett, hogy a Porta őt, vagy unokaöccsét, a keresz-

³⁷³ A családon belüli vallási viszonyokról a testvéreket illetően vö. HORN, *Báthory András*, 18–21.

³⁷⁴ Ennek az anekdotaszerű lecsapódása lehet a következő Szamosközy hely: „Lengyel király egyszer békérette volna az képet, Zsigmond képit. Az király István mondta ezt könyves szemmel: Isten látja, semmi jót nem látok benne, semmi Bátorit indoles nincsen benne.” *Szamosközy IV*, 17.

³⁷⁵ Gyulaffy szerint Gálffy János és Kendy Sándor és Ferenc lettek volna azok, akik a Portán közbenjártak Báthory Zsigmond ügyében. Ugyanezt állítja nyilván Gyulaffy nyomán Szamosközy is. Vö. *Gyulaffy*, 17; *Szamosközy IV*, 13–14. Mindhárman az udvar protestáns, jezsuita ellenes frakciójához tartoztak.

³⁷⁶ RÁCZ LAJOS, *Főbatalom és kormányás az Erdélyi Fejedelemségben*, Budapest 1992, 132–135.

ténynek megmaradó Györgyöt helyezi a trónra egy Báthory helyett.³⁷⁷ Bár ennek az esélye szinte a nullával volt egyenlő, Sztambulban ugyanis tisztaban voltak azzal, hogy egy ilyen fordulatot a Habsburgok nem néztek volna tétlenül, és az erdélyiek sem tűrték volna el, ami állandó feszültséggócot csinált volna a fejedelemségből. Ugyanakkor a rendek éppen a kollektív kormányzásból fakadó bizonytalanság miatt támadták a hármastanácsot. Ne feledjük, a Porta szemében a trón a kiskorú Zsigmondé volt, nem pedig a nagybátyjáé, akinek arról formálisan le kellett mondania. Két év kísérletezgetése után Báthory elmozdította a tanácsot és régi, kipróbált hívét, Ghicz Jánost nevezte ki kormányzónak, aki jeles végvári katona volt.

Kovacsóczy és holdudvara mellett a jezsuiták alkották az egyik, valószínűleg szempontból markánsan elkülöníthető érdekcsoportot, akiknek a jövője uruk kegyén állt vagy bukott. Hozzájuk hasonló helyzetben voltak az olasz udvaroncok, akik a gyulafehérvári udvar legjelentősebb, nem magyar származású rétegét alkották. A nagyszámú és igen befolyásos idegen elem jelenléte egyáltalán nem volt rendkívüli jelenség a korszakban, sőt elmondhatjuk, hogy a korajúrkori királyi és fejedelmi udvarok alapvető jellegzetessége volt etnikai tarkaságuk, amelynek politikai hátterében nem annyira a külföldiek szeretete, mint inkább az állt, hogy az uralkodók jobban bíztak gyökértelen, karrierjüket kizárólag az uralkodói kegynek köszönő idegen elemek, mint saját nemességük, elitjük hűségében. A Szapolyai udvarban Izabella királynénak köszönhetően a lengyeleknek volt nagy súlyuk, őket váltották a Báthoryak alatt, főleg persze Báthory lengyel királysága után az olaszok.³⁷⁸ Lengyelországban ugyanis nagyszámú menekült olasz élt, akik a század közepén megerősödő üldözések, az inkvizíció tevékenységének erősödése következtében kezdtek nagy számban menekülni, és Ausztrián illetve Morvaországon keresztül Kislengyelországba települni. Kis létszámú, ám igen befolyásos kolóniájuk főleg kereskedelemmel foglalkozott, erős pozícióik voltak az udvarban, elég arra gondolnunk, hogy Báthory királyságát a Zborowskiak agitációja mellett éppen nekik köszönhet-

³⁷⁷ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. V, fol. 163^{rv}.

³⁷⁸ Lásd a 369. 382. és 384. jegyzeteket.

te. A sors furcsa fintora, hogy közülük is leginkább az a Giorgio Biantdrata tette a legtöbbet a sikeres választási kampány érdekében, akinek a személyéhez a történetírói hagyomány az antitrinitarizmus erdélyi megtelepedését köti.³⁷⁹

Erdélyben az olaszok nemcsak az udvarban, hanem a gazdasági életben is fontos szerepet tölthettek be, elég csak a kiterjedt Genga családra gondolni, akik a diplomácia és az erdélyi hadiépítészlet mellett az erdélyi só és nemesfémbányászatban is fontos szerepet játszottak.³⁸⁰

A kegyenci kör egy speciális csoportja volt a konvertiták köre, akik valamelyik protestáns felekezetből áttérve váltak katolikussá, amelyért cserébe fontos tisztségeket, megbízásokat kaptak. Karrierjük tehát egyszerre kötődött az uralkodóhoz és a valláshoz. A felekezeti identitásváltás az olaszokhoz hasonlóan életre-halálra patrónusukhoz kötötte őket, nem csoda, hogy Báthory Zsigmond 1598-as lemondása után kétségbeesetten próbáltak a Habsburgokhoz törleszkedve megőrizni a pozíciójukat. Iskoláikat is jellemzően már valamelyik jezsuita kollégiumban járták ki, a rend tehát kulcsfontosságú szerepet játszott az új erdélyi elitképzésben is.³⁸¹ Ennek az identitását, származását tekintve heterogén, de alapvetően magyarországi illetve erdélyi származású csoportnak, amely a fejedelmi kegy elnyerése érdekében a csoporton belül is rivalizált egymással, egyetlen közös jellemvonása a katolicizmusuk volt, bár ellenpéldaként Biandratát is felhozhatnánk. Kis túlzással tehát ezt a csoportosulást a gyulafehérvári fejedelmi udvar katolikus pártjának nevezhetjük, képviselőiket megtaláljuk a tisztviselők és a diplomáciai kar soraiban is.

³⁷⁹ SZÁDECZKY, *Báthory István lengyel királlyá választása, 175–178*; PIRNÁT ANTAL, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus vázlatja az 1570-es évek elejéig*, Irodalom és ideológia a 16–17. században (szerk. Varjas Béla), Budapest 1987, 9–59; DOMENICO CACCAMO, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1553–1611). Studi i documenti*, Firenze 1970, 26–29.

³⁸⁰ KRUPPA TAMÁS, *Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez (Fabio Genga római tárgyalásai 1594 és 1596-ban)*, HK 117 (2004) 4, 1166–1193.

³⁸¹ Ennek egyik példáját lásd KRUPPA TAMÁS, *A sas és a sárkányfog. Báthory Zsigmond dicsőítése*, Neolatin irodalom Európában és Magyarországon (szerk. Jankovics László–Kecskeméti Gábor), Pécs 1996, 121–127. A jezsuiták erdélyi működéséről: BARLAY, *Romon virág*, 119–170.

Az udvarban természetesen jelen voltak a dinasztia közelebbi és távolabbi tagjai, bár külön udvart ismereteink szerint a lengyel király haláláig nem alkottak. Zsigmondnak négy unokaöccse volt, András, István, Gábor és Boldizsár, a rokonsághoz számíthatjuk még Ifjú Jánost, vagy a fejedelem nagybátyját, Bocskai Istvánt, bár ő, mint látni fogjuk, inkább egy másik csoportosulás vezéralakja volt. A dinasztikus álmok azonban nem egy olyan kicsi országra voltak méretezve, mint amilyen Erdély volt. A király halála után rögtön elkezdődött a harcuk a hataloméért, amelyben legfőbb riválisuk a kegyencek csoportja volt.³⁸²

Az udvarnak a foglalkozást illetően legmarkánsabban elkülönülő csoportja a katonák voltak. Egy részüket a királyi országrészből csábította át Báthory, illetve még János Zsigmond, míg többen már Báthory alatt járták ki a vitézi oskolát. Három győztes hadjárat nagy önbizalmat adott nekik, és bár látszólag nem volt akkora a szerepük az udvarban, az 1586 után Lengyelországból hazatérő katonák tömege jelentős befolyást jelentett. Nagy részüket egyébként név szerint is ismerjük a ránk maradt zsoldlisták alapján, amely több mint ezer nevet tartalmaznak. Ezek a veteránok, illetve vezetőik kellő önbizalommal rendelkeztek ahhoz, hogy megvívjanak egy háborút, amelyre végül sor is került. A tisztikar jó része a határ menti várakban szolgált, többen közülük diplomáciai szolgálatot is vállaltak. Ravazdy György például több ízben is járt a Portán, míg Palatich Györgyöt a budai és temesvári pasához küldözgették. Palatich még Báthory István alatt kezdte a pályáját, részt vett az oroszországi hadjáratokban is. Ennek a körnek a legismertebb tagja mindazonáltal Bocskai István, a fejedelem nagybátyja volt, akit a történetírói hagyomány az ún. háborús párt vezetőjeként aposztrofált. Ő is vállalt diplomáciai megbízásokat, és úgy tűnik Gyulaffy Lestár fejedelmi titkár mellett ő volt a felelős a lengyelországi kapcsolatokért.³⁸³

³⁸² HORN ILDIKÓ, *A batalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei*, Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–18. században (szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó), Budapest 2005, 259–275.

³⁸³ VERESS ENDRE (kiad.), *Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek adalékai magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586)* (Fontes Rerum Hungaricarum III – Monumenta Hungarica in Polonia 1), Budapest 1918, 207. A katonatisztek szerepéről és kapcsolatrendszeréről máig nem készült feldolgozás.

A fenti hatalmi csoportosulások, vagy frakciók természetesen nem reprezentálják a teljes belpolitikai palettát: a szászok privilégiumokkal jól körülbástyázott, Dél-Erdélyben egy tömbben élő Egyeteme, ahogyan a korban hívták, szintén felfogható önálló pártnak. Vezére, Huet vagy Süveg Albert bizalmas, ahogy akkor mondták, atyafiságos viszonyban volt a fejedelemmel, maga a szász közösség pedig több szállal (kereskedelmivel, családival és politikaival) kötődött a Szent Római Birodalomhoz. Ezeket a kapcsolatokat nem lehetett figyelmen kívül hagyni. De említhetjük a régi erdélyi mágnáscládok tagjait, akik a Fejedelmi Tanácsban foglaltak helyet és a legújabb kutatások szerint felekezetileg is elkülönültek.³⁸⁴ A hatalomért folytatott harcban mindazonáltal a fentebb felvázolt érdekcsoportok számítottak a leginkább – ez a ránk maradt diplomáciai természetű forrásanyagból bőségesen adatható – és az udvarban ők kerültek legközelebb a hatalom forrásához, a fejedelem személyéhez. Ez a harc az egyre komorabbá váló nemzetközi politikai helyzettel párhuzamosan, amely a határvidéki összecsapásokkal Boszniában és Horvátországban a lokális háború eszkalálódásához vezetett, az erdélyi belpolitikai viszonyok végzetes polarizálódását is előidézte.

Ezek az érdekcsoportok már tulajdonképpen 1581-ben megvoltak, de az erővonalak markánsan 1586, Báthory István halála után rajzolódtak ki, amikor a küzdelemnek a fejedelem kiskorúsága miatt hatalmasra nőtt a tétje. A válság csak 1588-ban jutott átmeneti nyugvópontra, amikor a medgyesi országgyűlésen a nagykorúsításért cserébe Zsigmondnak ki kellett tiltania a jezsuita rendet, amely, mint láttuk, az egyik legbefolyásosabb csoport volt.³⁸⁵ Erre azért kerülhetett sor, mert a fentebbi frakciók mindegyike egyetértett abban, hogy a rendnek távoznia kell az országból. Furcsának tűnhet, hogy ebben a konszenzusban a Báthory rokonság is részt vállalt. Ennek egyik oka András többször említett krakkói püspöksége volt, amely a trónváltásnak esett áldozatul. A bíboros joggal érezte becsapva magát, összekülönbözött a jezsuitákkal is, akik

³⁸⁴ HORN ILDIKÓ, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius elit története a 16. században*, Budapest 2009.

³⁸⁵ EOE III, 236–248.

a hitbuzgó királyt támogatták a langyos katolikusnak tartott Zamoy-skival szemben, és problémáik voltak vele is, akit szintén nem tartottak alkalmasnak erre a fontos posztra, mert nem volt eléggé elhivatott az egyházi pályára. Igazuk volt, András nem akart egyházi ember lenni.

A személyes és politikai sérelmek oda vezettek, hogy a Báthory testvérek, jóllehet a katolikus vallás erdélyi megerősítését a szívükön viselték (ifjabb István és Boldizsár is tartott jezsuitát a környezetében), inkább – főleg persze András – a család által hagyományosan patronált ferences rendre kívántak építeni. A ferencesek Székelyföldön meg tudtak kapaszkodni, csíksomlyói rendházuk a székelyföldi katolicizmus kicsiny központja volt, és mivel már évszázadok óta az országban éltek, és nem voltak pozícióik az udvarban sem, a különböző érdekcsoportok nem láttak bennük ellenséget. Ennek tudható be, hogy a katolikus papokat kitiltó törvények érvényben maradása ellenére nem kellett elhagyniuk az országot. A ferences alternatívát erősítette a Báthoryak támogatása mellett az is, hogy a szintén egykori ferences V. Sixtus nem túlságosan kedvelte a jezsuitákat éppen azok miatt a politikai machinációk miatt, amelyet a rendet kitiltó medgyesi határozat is a fő okként jelölt meg kiűzésükben, tudniillik, hogy beleavatkoznak a világi kormányzatba, amelynek következménye a vérontás lett.³⁸⁶

A Báthoryak közti egyenetlenség és rivalizálás azonban súlyosabb következményekkel járt, mint a különböző érdekcsoportok közti hatalmi harc.

2. A MEDGYESI VÉGZÉSEK KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1588. évi medgyesi végzések óriási felháborodást keltettek Rómában. V. Sixtus az erdélyi katolicizmus megsemmisítési kísérletét látta a rendeletben, fő felelősének pedig a hónapokon át a határozat ellen szívesen küzdő ifjú fejedelmet jelölte meg. Egy katolikus számára a lehető legsúlyosabb büntetéssel, a kiátkozással sújtotta. A kétségbeesett Zsig-

³⁸⁶ KRUPPA, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára*, 39–74; Uő., *Ferencesek vagy jezsuiták? Tervek az erdélyi katolicizmus feltámasztására*, Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére (szerk. Jancsák Csaba et al.), Szeged 2007, 177–190.

mond mindent elkövetett, hogy ettől a stigmától valahogyan megszabaduljon. Erre kitűnő alkalmat szolgáltatott nagykorúsítása. A teljhatalmat (*absolutus princeps*) elnyert uralkodóként joga, sőt kötelessége volt követek útján felvenni a kapcsolatokat az európai udvarokkal. 1589-ben Firenzén át Rómába küldte Bodoni Istvánt, egy fiatal konvertitát, akinek a viziten kívül az Örök Városban az exkommunikáció alóli feloldásról kellett tárgyalnia. Ezt sikerült elérnie. A feloldozást, amelyre 1590 húsvétján került sor, a fejedelem nagy pompával ünnepelte meg.³⁸⁷

Az ügyben több szálon indult a diplomáciai kezdeményezés: egy igen érdekes feljegyzés tanúsága szerint ifjabb Báthory István megbízottja, a velencei Melchior Michiel lovag Hieronimo Matteucci velencei nunciussal tárgyalt Velencében a kapcsolatok felvételéről. A tárgyalások 5 pontban foglalhatóak össze: a fejedelem bocsánatot kért a kiűzés miatt, amelyet azzal magyarázott, hogy erre a jezsuitáknak Habsburg Ernő főherceggel folytatott levelezése miatt került sor. Ezért őket nem fogadhatja vissza, de más szerzetesrend esetében ezt keresztül tudja vinni a rendeknél. Kérte, hogy a pápa nevezzen ki Rómába egy bíboros protektort Erdély számára, és biztosítékokat kért arra nézve, hogy az erdélyi követet illő módon fogadják az Örök Városban. Az utolsó az volt, hogy vajon kapna-e választ a fejedelem, ha írna Rómába a pápának? Ez a tárgyalás készítette elő Bodoni István követségét, amely a kapcsolatok hivatalos felvételét is jelentette.³⁸⁸

A medgyesi végzések után néhány évvel bekövetkezett, amit az erdélyi rendek és az udvar protestáns csoportjai mindenképpen el akartak kerülni: a fejedelem újra Róma barát politikát folytatott. Csakhogy míg Báthory István szentszéki politikáját a realitások és a hasznelvűség hátrózták meg, utódjáról ez már nem volt elmondható. Szinte mindegyik Báthory Zsigmondról megemlékező forrásunk említést tesz a fejedelem befolyásolhatóságáról, az itáliaiak iránti megkülönböztetett jóindulatáról, hogy azt ne mondjuk italomániájáról.³⁸⁹ Pedig az ország hajója éppen

³⁸⁷ A feloldozásról lásd *Monumenta Antiquae Hungariae (MAH) III: 1587–1592. IV: 1587–1600* (Monumenta Historica Societatis Iesu 121. 131), ed. LADISLAUS LUKÁCS S.J., Romae 1981, III, 485–488.

³⁸⁸ SZILAS LÁSZLÓ, *Alfonso Carrillo jezsuita atya Erdélyben (1591–1599)*, Budapest 2001, 109.

³⁸⁹ ERDŐSI, *Az itáliai erényekben...*, i.m.

most igényelt volna egy józan és erőskezű kormányost. A kelet-európai térség politikailag átalakulóban volt, a hatalomért folytatott harc pedig Erdélyben egyre leplezetlenebb formát öltött és egyre kegyetlenebb lett.

A leszámolások első hulláma, amely a fejedelem két egykori nevelőjének, Báthory István orosz győzelmét megőrkítő humanista Gyulai Pálnak, illetve Gálffy Jánosnak a kivégzéséhez vezetett 1592-ben, ennek volt az első jele. Mindketten ahhoz a Kovacsóczy Farkas kancellár nevéhez köthető heterogén csoportosuláshoz tartoztak, amely nem kapcsolódott szorosan sem a Báthory rokonsághoz, sem a kegyencekhez, sem a katonákhoz. Politikai vonalvezetése az erdélyi arisztokrata családokra általában jellemző, hagyományos törökbarát orientációt követte. Kivégzésükre nagyjából a jezsuiták újbóli erdélyi felbukkanásával egy időben került sor. Ha hihetünk a forrásoknak – itt elsősorban Bethlen Farkas erdélyi krónikájára támaszkodhatunk, aki rengeteg csak nála olvasható adatot őrzött meg a korszakból – mindketten végső soron a Báthory család, főként Boldizsár, és a Báthory Zsigmond közötti politikai játszma áldozatai voltak. A kettőjük közti feszültség első nyomai a forrásokban a 90-es évek legelején bukkannak föl. És bár Bethlen nyomán történetírásunk előszeretettel idézi Boldizsár és Jósika konfliktusát, az igazi okok nem ebben, hanem a fejedelmi unokatestvér túlságosan nagy hatalmában, és ebből fakadó ambícióiban rejlettek. Boldizsár Báthory István lengyel király végrendelete alapján Fogaras várát kapta örökségül, azt a szabad báróságot, amely a 70-es évek elején Bekes Gáspár, Báthory nagy ellenlábásának birtokában volt. A vártartományt, amely szinte állam volt az államban, nem volt veszélytelen birtokolni. A Déli-Kárpátok lábainál terült el, ahonnan könnyen török földre, illetve Havasalföldre lehetett menekülni. Bethlen históriája azt is elárulja, hogy Boldizsár meglehetősen magabiztos volt, több száz fős mini hadsereget tartott udvarában, amely nyilván nem a kölcsönös bizalom erősítését szolgálta, és nyíltan is bejelentette igényét, hogy a fejedelem mellett ő legyen, amint Bethlen írja, az ország kormányzója.³⁹⁰ Nem csoda, hogy származásra és nemzetiségre való tekintet nélkül sok ellensége volt, akik ott áskálódtak ellene, ahol csak tudtak.

³⁹⁰ Báthory végrendeletét lásd *Báthory levelezés II*, 297–303; *Bethlen III*, 194–195.

Az 1592-es év különösen feszült volt. A horvát határvidéken már folytak a harcok, a lengyel probléma, mint fentebb láttuk, többször is közel járt az eszkalációhoz. Az év januárjában Zsigmond levelet írt Zamoysskinak, azt állítva, hogy a szultán Lengyelország ellen készülődik, és csak cselfogás az a hír, miszerint a velenceiek ellen készül. Attól tartott, hogy a leszámolást rajta fogják kezdeni. Szamosközy feljegyzéseiben a következőt olvashatjuk erről:

„Bevándolták volt Zsigmondot az portán, hogy az nímethez pártolkodnék. Az erdélyi orátor találta meg az muftit, hogy se hire, se tanácsa benne; az mufti az császárt, s ugy csendesedett le az császár, mert immár szintén in procinctu [készültségben] vala 90 ezer török, hogy Erdélyre jöjjön. Ez idő tájban küldöz vala Zsigmond Oloszországban mátkájáért Jósikát, Bodoni Istvánt; és az oloszokat hivatta Oloszországból musikásokat. Ez mija indittatott az török, hogy ne hihessen Zsigmond fejedelemnek.”³⁹¹

A fejedelem házassági tervei a Medici lánnyal a Porta számára egy dinasztikus kapcsolatokon nyugvó nagy oszmánellenes liga rémképét vetítették elő. Az angol rezidens egy kérvényében arra figyelmeztetett, hogy II. Fülöp a lányát Rudolf császárhoz, míg a gráci ágból származó Annát III. Zsigmondhoz szándékszik adni. Ez utóbbi meg is történt 1592. május 31-én. Ebbe a sorba illeszkedett volna bele Báthory Zsigmond házassága a Medici lánnyal. Egy másik irat szerint titkos tárgyalások folytak a fejedelem és a magyarok között, amelyek, ha nyilvánosságra kerülnek, háborút robbanthatnak ki. Egy alkalommal a nagyvezír a császári rezidentst kérdőre vonta, hogy „a császár kezdetben a legnagyobb ellenség volt [ti. a lengyel királyé és az erdélyi fejedelemé], most meg a barátai lettek és feleséget akarnak a császár családjából. Most akkor mi vagyunk a barátai vagy az Ausztriai Ház?”³⁹² Aztán kifejtette, hogy Erdélyt soha nem fogják átengedni a császárnak.

A Porta tehát igen tájékozott volt a fentebb vázolt szövevényes és frakcióharcoktól megosztott erdélyi viszonyokról. Így arról is, hogy a

³⁹¹ Szamosközy IV, 25.

³⁹² „...*bostis maximus est inquit caesar ab initioque fuit, nunc autem amici facti, uxores ex familia caesaris ducere constituerunt, verum, aut nostri non fiant amici aut domus Austriacae.*” ÖStA HHStA Turcica I, Karton 77, 1592. IV, fol. 135r.

külpolitikai orientációt illető nézeteltérés olyan nagy volt, hogy már akkor felmerült – legalábbis a császári rezidens ezt állítja egyik levelében –, hogy az erdélyiek csak az alkalomra várnak, hogy megszabaduljanak a fejedelemtől, és követet küldhessenek a Portára, hogy annak segítségével letaszítsák a trónjáról. Ha a fejedelem, olvashatjuk, nem hajlandó elállni szándékától, hogy tudniillik szövetezik a császárral, akkor alattvalói fogják a szultán iránti engedelmességre kényszeríteni. Ezt a rezidens magától az erdélyi küldöttől és a társaságában tartózkodó casusztól hallotta. A nagyvezír ezért sarokba szorította a küldöttet, hogy vallja be, folytat-e tárgyalásokat ura a császárral? Az természetesen tagadta a vádakát, de azt a kérdést nyitva hagyta, hogy vajon alattvalói szeretik-e Zsigmondot? Azt válaszolta, hogy ha esetleg ők nem is szeretnék a fejedelmet, biztosan nem a szultán ellenségét ültetnék a trónra.³⁹³ Gyulaffy feljegyzései között is találunk utalást erre a közelebbről nem ismert manőverre:

„Az mufti ment császárhoz és sokat szólott, summái szavának ez volt, hogy hirtelen semmit ne indítson, hanem jól végére menjen az dolognak, holott efféle dologban gyakran csalárdságok is esnek. Addálta azt is, mely nagy vétek volna isten előtt az ártatlanokat megháborítani; kiváltképpen azokat, akik a császárnak szárnya alá adták volna magokat és adajokat [adójukat] beadják. És hogy afféléket nem hogy bántani, de inkább mindenek ellen oltalmazni tartozik.”³⁹⁴

A jelölt és/vagy a feljelentő lehetett akár Boldizsár is. Ezt látszik alátámasztani Malaspina nuncius egy érdekes, a szakirodalom figyelmét eddig elkerülő levele Cinzio Aldobrandinihez:

„Őfelségének nincsenek túlságosan jó hírei Erdélyből, alattvalói fellázdak a fejedelem ellen azzal az ürüggyel, hogy átadta magát az élvezeteknek, és hogy nincs másra gondja, csak a zenére és a táncra, ezért rá akarják kényszeríteni, hogy küldje el az összes olasz muzsikust, és valószínűleg hasonlót akarnak azzal a

³⁹³ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 77, 1592. IV, fol. 13v. VERESS ENDRE (kiad.), *Carrillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai I: 1591–1618* (MHH I/32), Budapest 1906, 29; Uő., *Carrillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai II: 1591–1618* (MHH I/41), Budapest 1943, 416–418.

³⁹⁴ Gyulaffy, 27.

kevés jezsuitával is, akik nála vannak. És bár erről nincsenek biztos hírek, úgy tűnik, hogy a Báthory házból táplálják az elégedetlenséget, hogy Boldizsár megpróbálja elzavarni a fejedelmet és megragadni a hatalmat, hogy megszerezze a fejedelemséget. A közöttük dúló viszály utat nyithat a török számára, hogy azt tegye a tartományban, amit Moldvában és Havasalföldön tesz...”³⁹⁵

Ez az eddig ismeretlen adat nemcsak arra világít rá, hogy eddigi tudásunkkal szemben a külpolitikai orientációt, nevezetesen a törökhöz fűződő viszonyt illető nézeteltérések már két évvel az 1594-es leszámolás előtt annyira kiéleződtek, hogy már ekkor felmerült Zsigmond tróntól való megfosztása, hanem ezzel szoros összefüggésben az is magyarázatot nyer, hogy miért javasolta az egyik tanácsülésen Kendy Sándor, az erdélyi diplomáciai kar legtapasztaltabb tagja Boldizsár likvidálását az ország nyugalma érdekében. Bethlen szerint Kendy azzal érvelt, hogy bár Zsigmond túl korán került hatalomra, és nem igazán az alattvalók érdekeit nézi, tele van jellemhibákkal, mégis közakarattal került hatalomra, ezért a kisebbik rossz jegyében Boldizsárnak kell meghalnia.³⁹⁶ A viszályról egészen érdekesen számolt be az egykori moszkvai követ, a Possevinót információkkal ellátó Johann Kobentzl, Mária gráci főhercegné udvari tanácsosa december utolsó napján kelt levelében, aki szerint a fejedelem egy éjszaka Báthory Boldizsárral kirángattatta a főembereit (Gyulait és Gálffyt) ágyukból feleségük mellől és kivégeztette őket. Mindez a török érdekeit szolgálja, folytatta, aki így ráteszi a kezét az országra.³⁹⁷

³⁹⁵ „*Et perché qua ha la Maestà Sua alcuni avvisi di Transilvania non troppo buoni, da quali si ha che si erano sollevati li sudditi di quel prencipe contro di lui sotto pretesto che di modo si fosse dato alle delitie che non attendesse se non a sonare et ballare, per ilché l'hanno sforzato a mandar via tutti li musici italiani, et si dubitava che non facessero il simile di quei pochi padri gesuiti c'ha seco, se bene di questo non si ha rimcontro certo, et pare ancora che tra la casa Battoria si vadino nutrendo male sodisfattioni et che un Baldassar cerchi d'inquietare lo stato et dominio di quel signore con speranza di ottener esso quel principato, et potrebbe essere che aprissero il camino al Turco con le loro discordie a potere fare in quella provintia quello che fa con la Moldavia et Valachia...*” Vö. *Nuntiaturae Polonae*, 391.

³⁹⁶ Bethlen III, 197–198.

³⁹⁷ K. HORVAT, *Kobenzelovi izveštaji (1592–1594) kardinalu Cintiju Aldobrandiniju državno-mu tajniku pape Klementa VIII*, *Starine* 32 (1907) 142–143.

Gyulai és Gálffy vesztét, úgy tűnik, végső soron az okozta, hogy a tanács véleményéről meggondolatlanul tájékoztatták a fejedelmet, aki visszarettenve a rokongyilkosságtól, mindenről beszámolt jezsuita gyóntatójának, Alfonso Carrillónak. Ő pedig a katolikus vallás és a törökellenes háború megszállott híveként, amelynek érdekében ekkor már javában agitált az udvarban, nemcsak hogy lebeszélte a fejedelmet a tervei szempontjából végzetes lépésről, hanem mindent beárult Boldizsárnak, aki nem sokkal később bosszút állt a rossz hír vivőin. Valószínűleg ennek a konfliktusnak a híre jutott el Sztambulba, mert ebből az időszakból eddig nem került elő semmilyen adat arról, hogy az erdélyi diplomácia konkrét tárgyalásokat folytatott volna a prágai udvarral, vagy a magyar rendekkel.

3. VIHARFELHŐK GYULAFEHÉRVÁR FELETT

A frakcióharcok mellett a külpolitikai helyzet alakulása is aggodalomra adott okot. A fejedelemnek és tanácsosainak egyre nagyobb gondot jelentettek azok a portai igények és követelések, amelyek alapjaiban érintették Erdély helyzetét.

Ezek közül az egyik legfontosabb a határok kérdése volt. A fejedelemség létét a portai garanciának köszönhette, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez vonatkozott határainak biztosítására is, legalábbis oszmán oldalról. A történeti irodalom figyelmét érthető okokból elsősorban a magyarországi határszakasz vizsgálata kötötte le, és az erdélyi részekre kevesebb figyelmet fordított.³⁹⁸

³⁹⁸ SZAKÁLY FERENC intézménytörténeti összefoglalásában nyilván a forrásadottságok miatt nem is kapnak külön fejezetet az erdélyi államnak sem a polgári sem a katonai szervezetei. Vö. *Magyar intézmények a török bódoltságban*, Budapest 1997, 50–64. A legújabban örvendetesen fellendülő ezirányú kutatásokból a teljesség igénye nélkül lásd PÁLFFY GÉZA, *Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században*, In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére, 209–228; FODOR, *A szultán és az aranyalma*, 279–295; HEGYI KLÁRA, *A török bódoltság várai és várkatonasága I–III*, Budapest 2007; az erdélyi–oszmán kondomínium kialakulásáról fiskális vonatkozásban vö. CRISTINA FENEŞAN, *L'origine du condominium fiscal osmano-transylvain*, RESE 28 (1990) 89–100. A Báthory-protokollum alábbiakban bőségesen idézendő adatait azonban egyik fentebbi munka sem hasznosítja. Fontosságát mutatja, hogy HEGYI várregiszterében török várként nyilvántartott Deszne (*A török bódoltság várai III*,

Az 80-as 90-es évek főleg török érdekeltségű levelezését tartalmazó erdélyi kancelláriai regesztrumnak, az ún. Báthory-protokollum jóvoltából igen részletesen tudjuk dokumentálni azt a konfliktust, ami a mindkét oldalról folytatott portyák, hódoltatások miatt terhelte meg az erdélyi–török viszonyt, és ami a magyarországi határvidékhez hasonlóan a mindennapok szerves részét képezte a határvidék erdélyi oldalán is.³⁹⁹ De lássuk csak közelebbről is, miről van szó!

Kiindulópontként egy már régóta kiadott iratot idézek. Szelim szultán 1572. június elején Musztafa budai pasának írt levelében Halil bég defterére hivatkozva megparancsolja, hogy a benne szereplő birtokokat ne engedje hódoltatni. A levélből kiderül, hogy egyrészt ez a parancs többször is kiment, de szemmel láthatóan nem sok foganatja volt. Másrészt, hogy az erdélyiek beküldtek egy listát, amelyet a Portán összevetettek Halil említett defterével: „Az én parancsolatom szerint az Halul bég regestumát megláttattam, mely faluk vadnak beírva, melyek nincsenek és annak utána Hüsejzn bég is melyeket írt be, kit meglátván regestumat irattam, mely regestumnak az mását tehozzád küldöttem.”⁴⁰⁰ A levél végén megtalálható azon települések listája – számuk 90-re rúg – amelyek nem szerepeltek sem Halil, sem Hüsejzn listáján. Mivel ennek a kérdéskörnek a részletes tanulmányozása meghaladja e könyv kereteit, előzményként még egyetlen 7 évvel

1395), 1590-ben egészen bizonyosan erdélyi birtokban volt, előtte pedig legalábbis vitatott birtok. Vö. EFKK Báthory-protokollum, 364, 417; SZALAY LÁSZLÓ, *A magyar történelemben*, Pest 1860, 60–61, 270, 281, 288, 312. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a falvakkal kapcsolatos probléma gyökere Halil bég deftere volt, és a falvak hovatartozását illető nézeteltérés kezdettől fogva megterhelte az erdélyi–oszmán viszonyt. Vö. FENEŞAN, *L'origine du condominium fiscal osmano-transylvain*, 92–95. A Halil-féle defterhez való ragaszkodáshoz lásd Báthory II. Miksához írt levelét 1571. szeptember 18-án, *Báthory-levelezés I*, 145, illetve a falvak ügyéhez korábbi időszakból vö. még SZALAY, *A magyar történelemben*, 34–36, 40, 50, 173, 289, 307, 313, 315–318, 326–327; *Török-magyar oklevéltár*, 123, 125.

³⁹⁹ Ennek a kérdéskörnek az első megközelítését lásd KRUPPA TAMÁS, *Erdély és a Porta a tizenöt éves háború előestéjén*, A végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálintról és koráról (szerk. Kiss Gábor Ferenc–Kruppa Tamás), Szeged 2004, 65–73.

⁴⁰⁰ Az idézetet lásd *A budai pasák magyar nyelvű levelezése I: 1553–1589*, szerk. TAKÁTS SÁNDOR–ECKHARDT FERENCZ–SZEKFI GYULA, Budapest 1915, 51, a listát 52. A szöveget modern átírásban idézem.

későbbi adatot idézek: 1579 júniusában írt levelében Báthory Kristóf erdélyi fejedelem azért panaszkodott Mehmed temesvári pasának, mert a budai pasa azzal vádolta meg, hogy Szolnok és Hatvan térségében 170 falut elfoglalt, azaz adóztatott. A fejedelem szerint azonban ennek éppen az ellenkezője igaz, a kérdéses településeket a neki adott *abdnámé* szövegének megfelelően olyan jogon birtokolja, mint elődei, János Zsigmond és Báthory István, ezért éppen hogy az ő birtokát prédálják.⁴⁰¹

Hogy a probléma a későbbiekben sem szűnt meg következő, 8 évvel későbbi adatunk mutatja. 1587 februárjában III. Murád szultán a budai beglerbégnak írt egyik levelében falvak sorát megemlítve, ugyanakkor utalva arra, hogy az ügyben már többször megnyilatkozott, nyomatékosan megparancsolja, hogy hagyjanak fel az erdélyi települések hódoltatásával:

„Az mi ősünk, szultán Szulimán halálától fogva, senkitől Erdélynek olyan bántási nem voltak, annyi háborúsága sem volt, mint most. Mely faluknak nevetek pedig láttattuk, de az deffterbe nincsenek, sem az ország deákja be nem írta őket. Az előtt is egynéhányszor parancsolatot adtam, hogy az Erdélyhez tartozó falukat ne háborgassátok. Az végbeli bégek, zaimok, szpáhiak, semmit nem gondoltanak az parancsolatokkal, egynéhány az basáktól levelet vettének, és azzal akarják bírni az falvakat, aranyat, ezüsten, pénzt kérnek rajtok, fenyegetvén, hogy ha adót nem adnak nekik, megrabolják, levágják őket. Mely fenyegetés miatt az szegény nép elfut, pusztán hagyja az földet. Mind az végbeliek miatt volna az pusztaság, anélkül is pedig az tavalyi drágaság és ez mostani döghalál miatt Erdélynek több pusztult el kétszáz falvánál, azoknak csak házok áll pusztán, vagy Nagyfalú, vagy Kiochyn(?), de énnekem az adót megadják rólok. Ha az végbeliek így elpusztítják az falukat, énnekem kárt tesznek. Az erdélyi vajda úgy adta értésemre, hogy az föld elpusztul, és énnekem is károm leszen, mely dologban énnekem sem hírem, sem akaratom soha nem volt. Azért az én parancsolatom odajutván, parancsolom, hogy afelől erősen gondolkodjál, és mindjárt az bégeknek, olajbégeknek, zaimoknak, szpáhiaknak, besli agáknak, ez besliáknak is megparancsoljad, nem hogy az Erdélyhez tartozó falukat bántanák, de még csak határához se menjenek. Az ki különben cselekedik, azt megbüntessed, mert ha meg nem bünteted, azt tudhatom rajta, hogy nem

⁴⁰¹ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 39, 1579. VII, fol. 108v.

vagy elég reá, ha másszor panasz jó reád, nem leszel helyedbe maradandó, és nagyobb büntetés is esik rajtad.⁴⁰²

A történet főszereplői a határ menti szandzsákok, a jenői, lippai, gyulai, szolnoki bégjei és tímárbirtokosai voltak, akik mögött a temesvári illetve budai pasa, végső soron pedig a mindenkori nagyvezír állt. A határ menti sávban egész sor erdélyi falura törtek rá, ölték meg és hurcolták el – az utóbbi esetben főleg gyermekeket és nőket –, illetve kényszerítették adózásra a települések lakóit. Ezzel egy időben pedig fenyegetésekkel arra akarták rávenni őket, hogy tagadják meg az adózást eddigi uraiknak. A portyák és a hódoltatás hatalmas területeket érintettek, a levelezés hol néhány tucat, hol több száz települést említ, az egyik irat tanúsága szerint több mint hatszázat!⁴⁰³ A fejedelem természetesen tiltakozott, az 1587–1593 közti időszak egymást érő portai erdélyi követéségei szinte minden esetben érintették a határ problémáját, több követéségnek pedig kizárólag ennek a kérdésnek a rendezése volt a feladata. Az erdélyi követéségek a meggyőzés viszonylag széles tárházát bevetették, a panaszkodástól kezdve a különböző portai hatalmasságok, de sokszor egyszerű tisztségviselők megvesztegetéséig. Legfőbb patrónusuk a Szi-

⁴⁰² EFKK Báthory-protokollum, 222. A protokollum szétszórva kb. 110 település nevét említi. További kutatás feladata ezek azonosítása. Ha az 1572-es listát összehasonlítjuk a protokollum adataival, azt találjuk, hogy az átfedés az 1572. évinek nem egészen a 10%-a, tehát már most hozzávetőleg féltucatnyi települést ismerünk, amelyeknek a hovatartozása miatt két évtizedes (!) vita folyt a felek közt.

⁴⁰³ Vö. Dzsáfer aga 1591 februárjában kelt levelét Báthory Zsigmondhoz: „Az basa (ti. a temesvári) azt mondotta énnekem, mit tehettek én, egynéhányszor írtam neki, de az én szómat nem fogadja, én úgy szerettem, mint fiamat. Írt volt az Portára az budai basa gyulai, jenői, lippai és mudvai bégek az tömösvári kincstartó az zaimok, és szpáhik is, hogy az Halul bég defterében hatszáz falu volna, kit oda Erdélyhez bírnának, és parancsolatot hoztanak az Portáról, hogy az mi az defterben vagyon, ahhoz senkinek semmi közi ne legyen, kinek mása Nagyságodnál vagyon. Most is az hatalmas császárnak három parancsolata jött. Az basa Nagyságodnak örömet barátsággal lenne, de az szpáhik, zaimok reákiálnak, hogy az ki mienk, mienk legyen, ha nem akarod, mi az hatalmas császárhoz megyünk.” Vö. EFKK Báthory-protokollum, 436. Néhány hónappal később a császári rezidens 700 Kálló környéki falut említett, amelyeket Oszmán szolnoki bég szerint a szultán és a katonák kárára az erdélyiek állítólag kivontak az adózás alól. Vö. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 75, 1591. VI–VIII, fol. 186v.

nánnal állandó harcot vívó Szijávüsz pasa volt, de megpróbálták megszerezni Szinánnak, illetve halálos ellenségének, Ferhád pasának a jóindulatát is. Oszmán részről főleg Ibrahim jenői bég, vagy az ugyancsak jenői Saban aga, az erdőhegyi Haszán aga, illetve Musztafa aga nevei szerepelnek a leggyakrabban az erdélyi panaszokban.⁴⁰⁴ Ibrahim jenői béget eredetileg Márkházi Pálnak hívták...

A lengyel trónutódlást övező bizonytalanságok és egy európai háború kirobbanásának megnövekedő esélye újabb nyomatékot adott azoknak az akkor már évek óta szállongó híreszteléseknek, amelyek arról szóltak, hogy a Porta Erdélyből pasaságot csinál. És bár ezek a hírek nélkülözték a valós alapokat, de egyrészt jól kifejezték a portai politikát, amelynek célja a vazallusok állandó bizonytalanságban tartása, és így zsarolhatóságuk folyamatos fenntartása volt, másrészt a portai belviszonyokat. A perzsa háború után az oszmán vezetők keresték a következő célpontot. Volt egy szárazföldi és egy tengeri háborús terv, az első Szinán, a másik Ferhád névéhez köthető.⁴⁰⁵ Kettejük elkeseredett párharca a sztambuli politikát különösen kiszámíthatatlanná tette. A követjelentések beszédesen árulkodnak ezekről a belső harcokról, szinte nem múlik el hónap, hogy ne lenne valamilyen változás a dívánpasák pozíciójában, illetve a beglerbégségek élén. Ezért fordulhatott elő, hogy mire például egy erdélyi követség Sztambulba ért, megváltozott a nagyvezír személye, ekkor a számára előkészített baksist gyorsan az újnak kell adni, miközben a régi is tartotta a markát. Ráadásul azt sem lehetett tudni, hogy az egyszer már letett, azaz *mazullá* lett vezír nem kerül vissza néhány hónap múlva régi pozíciójába. A pasák pedig nem szoktak felejtetni, különösen nem a magyarokat és erdélyieket szívből utáló Szinán. Szamosközy István erdélyi történetíró szerint neheztelésének egyik oka is éppen egy ilyen eset volt, amikor a perzsiái háború miatt kegyvesztetté váló Szinántól megtagadták a baksist:

„Zinan basa mindenkor haragudott az erdélyiekre. Haragiának oka, hogy az persával hadakozott és az császár népében sokat veszített volt oda, haza jüvén mazullá tötte volt az császár. Akkor abban az állapotban miérthogy megfogyat-

⁴⁰⁴EFKK Báthory-protokollum, 409–412, 468, 471, 482–483, 486, 487, 512, 557.

⁴⁰⁵FODOR, *A szultán és az aranyalma*, i.m.

kozott volt, kért Bátori Zsigmondtól háromezer forintot. Zsigmond nem küldött volt semmit. Azután mikor az mazulságból kivették volna, mindenkor dúlfúlt az erdélyiekre, csak nekem is, ugymond, keves volna az mit attok az hatalmas császárnak adóba. Egy város Erdélben megadhatná azt minden esztendőben, az mit ti mindnyájan attok, ebek.”⁴⁰⁶

Nem csoda, hogy a nagyvezír felkarolta Márkházi ügyét, aki 1588-ban megkapta a jenői szandzsákot, amely közvetlenül határos volt a fejedelemséggel. Rövid idő alatt sikerült akkora bajt kevernie, hogy az erdélyi diplomácia megpróbálta elmozdítani. 1590-ben siker koronázta az erőfeszítéseket, és Márkházi jó időre el is tűnt a levelezésből, nem tűnt azonban el a régióból, ugyanis nem sokkal később a lippai szandzsák élére helyezték, ahol 1594-ben bekövetkező haláláig azt folytatta, amit korábban elkezdett.

Természetesen török részről sem hiányoztak a panaszok. Ők állandóan Halil bég defterére hivatkoztak, amely a magyarországi területről 1545–47-ben elkészült első nagy adóösszeírás volt, amelybe annak idején olyan falvakat is felvettek, ahol például megfordultak török foglyok, ám sohasem hódoltatták. Ez az első nagy összeírás ráadásul folyton újabb településekkel bővült, és később is mindig kiindulópontként szolgált a falvak hovatartozásával kapcsolatos vitákban, és lehetőséget adott arra, hogy a határvidéki oszmán katonaság „privát” hódításait legitimálják a hódoltatott helységek defterbe való felvételével.⁴⁰⁷ Ha valamilyen település ebbe belekerült, többé onnan nem törölhette ki a nevét senki. Saban aga és társai folyton erre a defterre hivatkoztak, mondván, hogy az „erdélyi király” és katonái nemcsak hogy ezt, hanem még az *abdnámé*nak a határra vonatkozó előírásait sem tartják tiszteletben. Ez utóbbira vonatkozó hivatkozás sántított, hisz a szerződéslevelével konkrét

⁴⁰⁶ Szamosközy IV, 31.

⁴⁰⁷ Erre hoz példát PAPP, aki szerint a Karácsony-féle Báthory *abdnámé* kiadás (Török-magyar oklevéltár, 99–100) falvak hovatartozásával kapcsolatos részének hibás a fordítása, ott ugyanis nem az áll, hogy ezekkel kapcsolatban az erdélyi fejedelemségre tekintettel kellene lenni, ahogy olvassuk, hanem éppen fordítva, hogy ezen települések esetében a korábbi defter, azaz Halil bég deftere szerint kell eljárni, tehát éppen hogy nem kell respektálni az erdélyiek kérését. A defter, mint láttuk, folyamatosan bővült. Vö. PAPP, *Die Verleibung*, 216.

tan nem írta körül a települések szintjén a határokat, csak azt, hogy azokat Halil deftere alapján kell kijelölni. A vita során legalább háromféle defter keringett a felek között: az egyik Sabanék birtokában volt, a másik az erdélyi kancelláriáé, a harmadik pedig, amelytől minden függött, Sztambulban.⁴⁰⁸ E három természetesen nem teljesen egyezett egymással. Az erdélyi viszontvád arra alapozott, hogy mint fentebb említettem, a Saban-félet önkényesen falvak tucatjaival, illetve százaival toldották meg, tehát éppen az oszmán fél sértette meg a szerződést és a határokat. Az erdélyi panaszok szerint a lista kozmetikázásában részt vettek azok a defterdárok, adóösszeírók, akiknek a birtokában volt Halil bég deftere. A Portára az ügyben 1590 márciusában beküldött Teke Györgynek és Gyulai Jánosnak adott instrukcióban a következőt olvashatjuk:

„Mert ahol azt mondják, hogy az defterben vannak írva, az nem újság, nem egy helyen, azaz mi birodalmunkban, hogy valahonnét esett az, de sok falut írtak be az defterben, kiket mindazonáltal sehova innét máshová nem bírtanak. Sőt, mikor az Portára is ezeket így megírtuk, és ott is megértették, hogy efféle faluk mindenha ide valók voltanának, máshová nem bírták, nem szolgáltatták őket, mindenkor helyt adtanának az mi írásunknak és erős parancsolatot adtanának róla, hogy egyfelé se bántsák, és ne hódoltassák őket. Azért most is azt kívánjuk az basától, hogy ő is ebben tartsa ahhoz magát, az mint az ő előtte valók tartották magokat. Efféle falukat, kik mindenkor ide valók voltanak és most is ide bírtatnak, ne engedje senkinek se fenyegetni, se hódoltatni, se bírni. Meggondolván ezt, hogy nekünk is az hatalmas császár ezt a földet minden régi tartományával, határával adta, kiről mi is mind adót adunk, s mind szolgálunk az hatalmas császárnak, az jó szomszédságot evvel bizonyíthatja meg hozzánk, kiért ő is hasonló jó akaratot várhat tőlünk.”⁴⁰⁹

Az utánuk küldött Ravazdy György követi utasításában újabb falvakkal toldották meg a listát. Ebből kiderül, hogy erdélyi részről kifejezetten kérték, hogy zabolázzák meg Ibrahim béget, azaz Márkházit, illetve, hogy a kétféle adózást azzal az ürüggyel akarták felszámolni, hogy az adózó nép nem bírja tovább a terheket. A bégnek, amint az aláb-

⁴⁰⁸ Haszán temesvári pasa is három deftert említ Báthory Zsigmondnak írott 1591. július 8-ai levelében. EFKK Báthory-protokollum, 479.

⁴⁰⁹ EFKK Báthory-protokollum, 392–393.

bi idézetből is kiderül, az volt a terve, hogy egy ilyen hamisított lajstrommal, utólag kieszközli a portai engedélyt újabb települések hódoltatására, illetve a kettős adózás alóli kivételére:

„Küldött volt valami falukról való regestrumot ez előtt nem régen ide az tömösvári basa ugyan csauszától, mely faluk főképpen Beli(Bél) táján vannak, és kit az nemesség, s kit mi bírunk benne, kikről az jenei Ibrahim bég találta volt meg az basát, és azon kért az basa bennünket, hogy azokat oda engednők bírn, kire mi ugyan Teke Györgytől és Gyulay Jánostól bő szóval választ izentünk, minemű méltatlan kívánság volna ez Ibrahim bégtől, holott azok az faluk az oltától fogva, hogy Tömösvár császár kezében vagon, mindenkor ebben az állapotban voltak, az kiben most vannak, mindenha így, kétfelé birattanak, és most is itt az birodalmunkban örökségek vagon, kikhez hallgatnak, és kik őket, mint saját örökségeket bírják, és adót adnak.”⁴¹⁰

Az erdélyi ellenakcióra barátja, Mehmed csausz figyelmeztette Ibrahimot, hogy a Portán lépéseket tettek elmozdítására, és egy másik, jelentéktlenebb szandzsákba helyezésére. Az erdélyiek ugyanakkor mindenképpen el akarták kerülni, hogy a Portára menjen, amelynek az oka nyilván az 1581-ben megkapott ahdnámé volt.⁴¹¹

Az Ibrahim által kezdeményezett, és portai hatalmasságok által is támogatott nagyszabású tranzakciót hátráltatták a lengyelországi események. Mehmed rendkívül érdekes leveléből kiderül, hogy Heder

⁴¹⁰ Uo., 397–398. Ravazdy tárgyalásairól beszámoló császári rezidens szerint Szinának Márkházi és a faluk ügyében 6000 dukátot fizettek, holott a renegátot korábban ő támogatta a legjobban. Ennek kapcsán azt is megtudjuk, hogy a nagyvezírnek mindig is szándékában állt az erdélyiek adóját 100 ezer dukátra emelni, és Moldva és Havalföld módjára szabályozni, amiben Márkházi egyik unokatestvérével (Bálint?) akarna együttműködni, de most a dolgot megfelelő alkalomra halasztották. Vö. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 73, 1590.V–VI, fol. 145^rv.

⁴¹¹ Hogy mennyire tartottak ettől, Szamosközy egy 1594-es bejegyzése tanúsítja: „Az cancellarius (Kovacsóczy) sokat tractálá, miért kell elállani az fejedelemnek az török mellől. Summája mindennek csak ez vala, hogy régtől fogván igyekezik az török, hogy az országot elfoglalja. Főképpen miolta Márkházi bement közikben, kinek ugyan levelet is adott róla, és az erdélyi vajdaságot neki adta, csakhogy még módot nem talált az elfoglalásában. Sőt az császárnak Márkházi Pál egy milliáni aranyat ígirt az erdélyi vajdaságból, melyben ők bizonyosak.” *Szamosközy IV*, 43–44.

ruméliai pasa csapatait fel akarták használni, hogy nyomást gyakoroljanak Báthory Zsigmondra:

„Mely dologhoz mindjárt hozzáfogunk vala, ha az lengyelországi dolog nem léssen vala. De én sokszor az basával beszéltem, és mindenkor azt mondom, hogy semmi dologhoz nem fog, míg Lengyelországból hír nem jó. Az okáért még az Nagyságod lajstromiban egyet sem adtunk sohoval, hanem mind Ferhád tihájának kezébe adtam őket, és nála vannak, hogy ne terjedjen az dolog idő nap előtt. Minden órában Lengyelországból hírt várunk, minden kétség nélkül Nagyságod elhiggye, hogy az órában kézzel, lábbal, testtel, és lélekkel érte leszünk, a Szent Teremtőnek kegyelmességéből hiszem, hogy véghez is visszük. Ha Lengyelországba had nem lévén, békesség leend, az beglerbéget (Hedert) Konstantinápolyba nem hozatjuk, míg az Nagyságod dolga véghez nem megyen. Miért hogy pedig az fővezéren fordul meg az dolog, tetszék énnekem, hogy az fővezérnek többet kelljen ígérnünk, hogy az dolog hamarabb véghez menjen, és mi Ferhád tihájával úgy ítéltük, hogy nyolcvan ezer tallért ígérjünk az vezérnek, ki Nagyságodnak is tudtára legyen, hogy mit ígérünk. Tartóztattuk az Nagyságod kapucsi basáját, várván hogy Lengyelországból valami hír jőne, és mindjárt az dologhoz fogván, Nagyságodnak bizonyos hírt írhatnánk, de miért hogy Lengyelországból semmi hír nem jőve, kellették az válasszal elbocsátanunk. Nagyságod ez dolog felől semmit ne kételkedjék, a Szent Teremtőnek kegyelmességéből ez nyáron ez dolgot véghezvisszük... Az erdélyiek minden tehetségekkel Nagyságodon vannak, de hogy mazullá legyen Nagyságod, és az Portára jöjjön, nem akarják, hanem azon törekednek, hogy valami hitvány szandzsákra vettessék Nagyságod. Mi Ferhád tihájával úgy végeztük, hogy ha az végekre ad szandzsákat, valamelyet ad, elvegyük, ha ide bead, el ne vegyünk, hanem jobb, hogy Nagyságod mazul legyen, és ide az Portára jöjjön, hogy nem valami rossz szandzsákban legyen. Mostan jó Ravazdy György Erdélyből, ki tudom, hogy nem egyébert jó.”⁴¹²

Ezt a menetet azonban az erdélyi diplomácia nyerte meg, Ravazdynak, mint láttuk, sikerült elmozdítatnia Ibrahimot, akinek neve el is tűnt egy időre a levelezésből.

Nem tűnik el viszont a falvak ügye: elmondhatjuk, hogy a neheze még hátra volt. Szinánt Ravazdynak „ötezer érvvel”, azaz arannyal sikerült ugyan meggyőznie, aki ha látszólag ejtette is Márkházit, a Bátho-

⁴¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSzKK), Fol. Hung. 934, fol. 5v.

ry Zsigmondnak adott ahdnámét azért bekérte, nyilvánvalóan abból a célból, hogy ellenőrizze az erdélyi állításokat. Egy augusztusi levelében pedig azzal az álszent magyarázattal hozakodott elő, hogy híreket kapott arról, hogy erdélyi területen a nemesség indokolatlanul nyúzza a parasztokat, és mivel az a föld is a szultáné, a dolog megengedhetetlen. Egyúttal az éves rendes adót követelte, sőt, az állítólag Erdélynek fizetett havasalföldi adó bevitelét is megparancsolta; nem vitás, hogy a nagyvezír pártfogoltja, Ibrahim/Márkházi miatt törlesztett.⁴³ A közben újra a Portára küldött Ravazdynak az adó mellett be kellett tehát vinnie a szerződéslevél másolatát, és a falvak ügyében is megoldást kellett találnia:

„Az mi azért az első dolgot, az hódolt faluk dolgát nézi, miért hogy ugyan Ravazdi György[öt] intsük ez előtt való ott létében, az portán való dolgokat ebben hagyta, hogy az szomszédságbeli törököknek sok külön különféle új foglalásiért deftert hozott ki, és ez mellett az fővezér is úgy ígérte segítségét, hogy innét is az fejedelmeknek adatott athnamékat bevigyék. Tetszett nekünk tanácsinkkal egyetemben, hogy lengyel királynak ezen mostani császártól adatott athnámét in specie bevigyék, miért hogy ugyan ugyan őfelségének vajdaságában ez előtt való császártól, Szelimtől más athnáme is adatott volt. Az mi boldog emlékezetű szerelmes urunknak, atyánk athnáméinak pedig, és az nekünk adatott athnámének mása vétessék és az original itt maradván az párjai bevitessenek.

Ezek kezében lévén az orátornak így hordozza szavát az basa előtt: Nagyságos uram, ennek előtte való napokban találta meg az hatalmas császárt, és Nagyságodat az én kegyelmes uram, és kérte volt ezen, hogy őnagysága, és te Nagyságod parancsolná az végbeli basáknak, beglerbégeknek és bégeknek, hogy az Erdélyhez tartozó jószágokon, falukon új foglalásokat ez után semmit ne engednének, sőt az mely foglalást újonnan tettek volna is, azokat kezükből kieresztenék, miért hogy őhatalmassága az én kegyelmes uramnak, az erdélyi vajdának szintén azon móddal adta volna ez ország birodalmát valamicsoda határral ez előtt való fejedelmek bírták. Most is azon dolog felől könyörög az én kegyelmes uram én általam az hatalmas császárnak, mert arról adja adaját. Az végbeliek pedig immár annyira ellepték és elfoglalták az én kegyelmes uram birodalmát, hogy az minemű várai erősségei vannak, kikből az hatalmas császár földét, az ő hatalmassága természet szerint való ellenségi ellen oltalmazza, azok jószág nélkül maradtak, az föld elpusztult, nincs miből az vitézljő népet benne tartani.

⁴³ EFKK Báthory-protokollum, 411.

Meghaladván az castelliokat, foglalásokkal el be jöttek(!), ki miatt több szomszéd urak is, és fő népek, kik az várak között az én kegyelmes uram hűsége alatt vannak, teljességgel elrémültek, és látván, hogy mindentől fogva minden jó reményességben megfogytakoztak, félő, hogy az hatalmas császár ellenséghez ne hajoljanak.⁴¹⁴

Kiderült, hogy a defterbe hódoltatás nélküli falvakat is beleírtak, mintha az már tímárbirtok lenne:

„Ha az basa az defterre fogná, s azt mondaná, hogy deftert kértettek ki, láttassanak ott meg az faluk, és úgy bírattassanak. Ezt minden úton, és minden tehetségével az orátor elkerülje, és ezt mondja erre az basának: Nagyságos basa az defterre az én uram nem foghat, oka ennek ez, hogy azt egynéhány határban(?) írták, valamit akartak beleírni, mindent írtak, de csak hírért hallották valamely falunak is, beleírták, úgy annyira, hogy azokon kívül is, kiket eddig el nem foglaltak is, számtalan vagyton beírva, kit innét könnyen megítilhet Nagyságod, hogy tova, az német pártra Kálló, Ecsed és Tokajhoz az mely faluk volnának az szpáhiak orra előtt, azokat hátrahagyták, mert tudják, hogy azokra gondviselés vagyton. Hanem az én kegyelmes uram birodalmát, faluit kérték megtudván és tapasztalván azt, hogy az én uram az fényes portához való hűségéért fegyvert nem vonson az hatalmas császár ellen. Erre való bizodalombokban támaszkodtanak efféle falukérésre.

Ezeket így eleiben adván az basának, ha mégis azt kezdi untatni, hogy deftert kértetek ki, megláttatok volna az szerint választok lenne mind nektek, s mind az szpáhiaknak, arra azt mondja az orátor, hogy érte volt és epedett(?) az én kegyelmes uram minden tehetségével, de hogy törökül írták fel az falukat, semmiképpen ez magyar faluk nevére nem magyarázhatták, hanem ezen kérjük önagságát, hogy miképpen az régi fővezérek gondviselői voltak az erdélyi vajdáknek, legyen önagsága is azon jó akarattal és segítséggel, az hatalmas császárnál szabadíttassa meg Nagyságod azokat, kiket újonnan foglaltak, és az kiket fenyegetnek, legyenek üresek attól, melyet ha önagsága megcselekedik, és véghez viszen, mi önagságának háládatos fia, és szolgálja leszünk, és munkáját is nem hagyjuk heában. Mert az hatalmas császár és önagsága az basa, ha ezt az dolgot teljességgel ott benn el nem metszi, és végben nem hagyja, soha oly emberre ennek meglátását itt kinn nem bízhatja, ki itt adományért az szpáhiak mellé ne vonjon.⁴¹⁵

⁴¹⁴ EFKK Báthory-protokollum, 417.

⁴¹⁵ EFKK Báthory-protokollum, 417–418.

Ravazdy után még két levelet küldtek, egyiket a szultán, a másikat Szinán számára, mindkettőben azzal, hogy érje el, a falvak ügyét ne a panaszosok deftere alapján tárgyalják. A fentebbiek fényében ez érthető, a törökre átírt magyar településneveket nehezen lehetett azonosítani, és Gyulafehérváron nem kételkedtek abban, hogy a végeredmény kinek a számára lesz kedvező.

Ezt vetítették előre Haszán temesvári pasa 1590 végén írott levelei, amelyekben figyelmeztette a fejedelmet, hogy tartsa tiszteletben Halil defterét.⁴¹⁶ A szultán 1591. január 26-ai levele aztán minden homályt eloszlatott:

„Meghagytam azért, hogy az deftereket meglássák, és az mint az ország deáki az én parancsolatomból az országot elosztották, azt megláttam. Az mint ide írtad, az városok és faluk neveit, azoknak jobb része mind az én defteremben vannak és nem is engedem, hogy azokhoz semmi közöd legyen. Parancsolom, hogy azokat, az kik ez előtt bírták, most is azok bírják, azonkívül is, az kik az törökhöz való, az athname ellen semmi közöd ne legyen hozzá... Az mi az törökökhöz való, azokhoz senkinek semmi köze nincsen. Az defterbe az mi vagyon, ahhoz az tealattad való emberek közül senkinek semmi köze nincsen. De te is, az mit bírtál az defter kívül, önekik is ahhoz semmi közük nincsen. Ím parancsolatot küldtem, és se ti, se azok az ellen ne cselekedjete, hanem ehhez tartások magatokat, más utat ebben ne találj, senki ebbe magát ne elegyítse.”⁴¹⁷

A Portáról érkező egyértelmű parancs után Haszán számszerűsítette az állítólagos erdélyi hódoltatások miatt a szultáni kincstárát érő veszteségeket; ezek szerint 30 ezer tallér a bevételkiesés, ami hatalmas összeg, gondoljunk csak bele, az éves erdélyi hűbéri adó 15 ezer arany volt! Az Erdély-barát portai magatartás megváltozásának hátterében a Saban-féle defter beérkezése állt, amely szerint, mint láttuk, a kincstár legalábbis magyarországi viszonyok között csillagászati összegektől esett el az erdélyiek miatt.

Haszán levelét Dzsáfer deftertiájáé (adófelügyelő) követte, akinek a levelében olvashatjuk a fentebb már idézett, 600 falura vonatkozó ada-

⁴¹⁶ EFKK Báthory-protokollum, 430–433.

⁴¹⁷ EFKK Báthory-protokollum, 434.

tot.⁴¹⁸ Nem volt tehát ajánlatos tovább ingerelni a szultánt. A Porta Erdély által jól megfizetett jóakarói, köztük például Musztafa kapudzi basa azt ajánlotta, hogy a kiengesztelés jegyében az éves adón felül, amelynek beadását, mint írja, „a császár semmi kedvvel vötte” további ajándékokat küldjenek; ebben tanulhatnának az erdélyiek a császártól, illetve a két román vajdaságtól.⁴¹⁹ Azt javasolta, hogy a fejedelem küldjön egy külön követet, hogy láthassa, milyen ajándékok érkeznek Prágából, az utóbbi esetben pedig már írt, szívleljék tehát meg a tanácsot.

De ugyanekkor a jóindulat elnyerése és a támogatás céljából leveleket küldtek Szijávüsz és Ferhád pasáknak, illetve a janicsár agának. Haszán temesvári pasához, aki a legilletékesebb helyi török katonai vezető volt, Barcsay Andrást küldték a válasszal, amelyből kiderül, hogy Gyulafehérváron nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a náluk őrzött defter nem egyezik a Sztambulban őrzötttel, és azzal is, hogy vannak falvak, amelyek ez utóbbiban szerepelnek, míg az erdélyi változatban nem, de ezt azzal magyarázták, hogy „az nem látásból, hanem csak valami más ember szava után esett” tehát nem hivatalos összeíró körúton került fel a regiszterbe.⁴²⁰

A Portára pedig Sennyei Pongrácot küldte a fejedelem, akinek az ügyben részletes instrukciót hagyott. Sennyei egyik legfontosabb feladata az volt, hogy elérje: az elődei által birtokolt határvonalat tartsák tisztelenben; ellenkező esetben, szól az instrukció, az újonnan hódoltatott falvak „az német ellenséghez mennének, kik ennek a földnek az állapotját és minden dolgait tudván, onnan mindenkor ennek romlására igyekeznének, és nagy károkat is tehetnének.”⁴²¹ Ha a Portán ragaszkodnának a Saban-féle verzióhoz, akkor a magával vitt hivatalos változatot adja be, amelynek alapján vessék egybe a portán őrzött példánnyal. Végül érvként tehát a baksison kívül a defterek összehasonlítása maradt. Nem sokkal később a Gyulafehérvárról visszatérő Musztafa csausszal egy másik erdélyi követet is elküldtek egy újabb defterpéldánnyal. Rác Péternek Sennyei munkáját kellett segítenie,

⁴¹⁸ EFKK Báthory-protokollum, 435–436. Haszán pasa említett július 8-ai levelében 450 falu szerepel. Uo., 479.

⁴¹⁹ EFKK Báthory-protokollum, 438.

⁴²⁰ EFKK Báthory-protokollum, 446.

⁴²¹ Sennyei instrukcióját lásd *Documente III*, 233–234, az idézetet 234.

legfőképpen pedig azt, hogy a defter vizsgálatok kapcsán minden erővel azon legyenek, hogy az eredeti, még Szülejmán idejében érvényes településlistát hagyassák jóvá. Ez azt is jelentette, hogy a kétfelé adózó közvetlen határsáv nyomvonalát próbálják meg érvényben tartani:

„Arra igen reá vigyázzanak, hogy ha valamiképpen azokról az falukról, kik eddig kétfelé birattattanak, lenne az emlékezet, és azokat innen elszakasztani igyekeznének, azt mindenfelől elkerüljék, eleit vegyék, hogy az ne legyen, holott azok olyak és oly emberek bírják őket, kiknek miért hogy azok saját örökségek, és azokból vagyon minden életek, azok nélkül semmiképpen el nem élhetnének.”⁴²²

Az utolsó mondat rávilágít arra, hogy elsősorban ezen a vidéken élő nemesség számára volt létfontosságú, hogy az egzisztenciális alapjaikat érintő határkérdés megnyugtatóan rendeződjön. Az iratokból kiderül, hogy több előkelő erdélyi familiának, így Bethlen Farkasnak, Toldi Istvánnak, illetve a fejedelem befolyásos rokonának, Iffjú Jánosnak ebben a térségben voltak birtokai, akik nyilvánvalóan igen rossz helyzetbe kerültek volna, ha ezeknek a gazdag területeknek a jövedelmeitől elesnek.

De fenyegetett még egy másik veszély is; a fejedelem egyik jóakarója, Dzsáfer temesvári deftertíhája egyenesen azt állította, hogy ha nem sikerül valahogy elejét venni a török követeléseknek, megfélemezni a határ menti bégeket, és vádjaikat Sztambulban hitelteleníteni, akkor nem-sokára már Váradot fogják követelni:

„...ha Nagyságod akarhatja, hívasson engemet Nagyságod Váradá, és onnét Nagyságodhoz megyek, és hogy ha Nagyságod akarhatja, szintén az Portára megyek onnan, és azokat az falukat megszabadítom, mert az hatalmas császár így parancsolta, valami az Halum bég defterében nincsen felírva, azoknak békesség adassék, de Nagyságod ez dologért hamarsággal lásson, mert immár Szolnok felé kijött a hatalmas császár földírója, ide is pedig kijő ez esztendőben, és hogy ha most Nagyságod az faluk dolgát el nem igazítja, Várad városát is beírják, és ezután nagyobb háborúság léssen közöttünk, mert Nagyságodnak nincsen az Portán ki viselje gondját, de én, hogy ha Nagyságod akarhatja, oly dolgot szerzek az

⁴²² EFKK Báthory-protokollum, 456. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a vitatott falvak másik csoportja soha nem adózott az oszmán félnek, ezek tehát mélyen bent, erdélyi területen feküdtek.

portán Nagyságod között és az hatalmas császár között, hogy soha az után Nagyságodnak egy tikmony kára nem esik.”⁴²³

A levelekből kiderül, hogy létezett erdélyi–oszmán kondomínium, azaz kettős adózás alá eső terület is, végig a közös határon, és hogy a településeknek ez a megosztása szintén Szülejmán idejére ment vissza, amikor Halil bég deftere készült.⁴²⁴ A török előrenyomulás ennek a sávnak a radikális keleti irányba történő kitolását jelentette, amely az erdélyi államot a leggazdagabb, legjövödelmezőbb területeitől fosztotta volna meg, vagyis az élőállatban gazdag tiszántúli területektől, amelyek a sókereskedelem útvonalai is áthaladtak, és ahol a magyar mezővárosi polgárság különösen erős volt. A térség jövödelmezőségével kapcsolatban elég a fentebb említett 30 ezres összegre gondolnunk, amely egyúttal azt is jelentette, hogy a Porta, amely magyarországi politikájának szerves részévé tette a békeidőkben a hódoltatások által történő terjeszkedést, nem fog ezekről a falvakról lemondani. Miért is tették volna egy állandóan gyanakodva figyelt vazallus esetében?

Az erdélyi változatok, amelyeket tehát először Ravazdyval, másodsor Sennyeivel és Ráczcal beküldtek, a fejedelem állítása szerint mindössze 15 falunyi eltérést mutatott, amely tehát igen távol állt a 600-as török követeléstől.⁴²⁵ Választ kellett adni arra a lehetséges portai kérdésre is, hogy eddig miért nem hozakodtak elő a defter erdélyi változatával; a hivatalos válasz annyira átlátszó volt, hogy akár igaz is lehetett. A követeknek ugyanis meghagyták, mondják azt, a hivatalnokváltozások kapcsán elkallódott, és eddig nem találták.

Hála az erdélyieket segítő Dzsáfer és Hüszejn agáknak kiderült, hogy a török panaszosok által benyújtott levelek 996, azaz nagyjából az

⁴²³ EFKK Báthory-protokollum, 480.

⁴²⁴ Szinán, Haszán elődje 1589. november 10-ei levelében egészen konkrétan utal az 1551-es összeírásra: „...az defterben is láttuk, azért ne gondoljátok, hogy ezt ok nélkül cselekedtem, hány fejem lött volna énnekem, hogy én azt cselekedtem volna, ha az hatalmas császár levelében nem láttam volna harmincnyolc esztendeje, hogy ezeket az defterben találtuk mind az Portán s mind itt. Ez dologért csak hiába költöttétek kincseteket.” EFKK Báthory-protokollum, 348.

⁴²⁵ Az 1591. május 6-án kelt instrukció: EFKK Báthory-protokollum, 458.

1588-as évben keletkeztek, míg a vizsgálatok alapjául szolgáló defter a 974-ikben, azaz 1566–1567-ben, vagyis később készült. Ebből tehát az is következett, hogy nem a Sztambulban őrzött hivatalos adóösszeírás alapján íródtak.⁴²⁶ Ez az erdélyi állításokat támasztotta alá, amely szerint a falvakat önkényesen vették fel a listára. Az is kiderült, hogy sok települést pusztaként, tehát lakatlan helyként tüntettek fel, holott nem voltak azok.

Az 996-os időpont egy érdekes egybeesésre hívja fel a figyelmet: éppen 1588 tavaszán került a zvorniki szandzsák éléről a jenőire a már többször említett Márkházi/Ibrahim. A hódoltatások megindulása és Márkházi felbukkanása az erdélyi határ közvetlen szomszédságában tehát ok-okozati összefüggésben van egymással. Időleges eltűnése is, úgy tűnik, ezzel volt összefüggésben. Az erdélyieknek ugyanis sikerült a Portán igazukat érvényesíteniük. Haszán fentebbi, 1591. július 8-án kelt levelében régen várt örömhírről számolhatott be:

„...az faluk dolga felől, melyet meg is szabadítottunk az Nagyságos basával, mivel hogy én kezembem vannak az hatalmas császár defterei, és jól láttam, hogy nincsenek felírva azok az faluk, az melyeket az jenei szpáhikak mód nélkül hatalmassággal tartottanak, mi azokat az nagyságos szpáhival meg és vissza is adtuk, és leveleket is adtunk róla, hogy ezután senki ne nyúljon az falukhoz, hanem békség adassék neki, és megparancsoltuk mind az gyulai bégnek, mind az jenei bégnek és az agáknak, hogy ez után ne háborgassák, hanem inkább megoltalmazzák, és senkinek kárt ne tegyenek.”⁴²⁷

A dolog azonban nem volt ennyire egyszerű. Mint láttuk, 600 faluról és tekintélyes summáról volt szó, amelytől a szultáni kincstár elesett, legalábbis a vádak szerint. Ennyit kellett valamiképpen „leírni”. Haszán így folytatja: „De én is azon kérem Nagyságodat, mint uramat,

⁴²⁶ EFKK Báthory-protokollum, 468. Ez az összeírás is vita tárgyát képezte János Zsigmond óta az erdélyi fejedelmek és a Porta között. Oszmán részről arra hivatkoztak, hogy a hódoltatott falvak az elfoglalt gyulai vártartományhoz tartoztak, tehát Habsburg birtoknak számítottak, amely most már a szultáné! Vö. *Török–magyar oklevéltár*, 86, 89, 91–92; FENEŞAN, *L'origine du condominium*, 94–95.

⁴²⁷ EFKK Báthory-protokollum, 480. Ehhez lásd még a szultán 1591. december 6-ai levelét a falvak ügyében: *Török–magyar oklevéltár*, 172.

hogy az egynéhány falut, melyek az hatalmas császár defterében fel vannak írván, Nagyságod is parancsolja meg, hogy azokat ne háborgassák, hanem bocsássák vissza helyekre őket, mert az szpáhiak mind énreám, s mind az nagyságos basára panaszt tesznek, és mind Nagyságodra.”⁴²⁸ Nem derül ki, hogy az egynéhány falu pontosan mennyi lehetett, de legkevesebb 15 falu, amelyek az erdélyi listán szerepeltek.

De ezen felül további áldozatokat is kellett hozni. A szultán ugyanis birodalom szerte összeírást rendelt el, amely alkalmat adott egyúttal arra is, hogy tisztázzák az erdélyiekkel fennálló vitát. A defterdárok jóindulatának elnyerése végett anyagi áldozatot kell hozni, máskülönben súlyos következmények várhatóak:

„...és nem jó léssen az dolog, tovább is maga négyszázötven falu vagyon az Halum bég defterében felírva, de még azokat is Nagyságodnak megszerzem, csak hogy ez az három vagy négy falu micsoda Nagyságodnak, még ennél több jóval is akarok Nagyságodnak szolgálni, csak hogy Nagyságod akarja, és költségedet ne szánja Nagyságod, mert én még tudok Szolnok felé száz falut, mely az Halum bég defterében nincsenek felírva, jöllehet azután Bükli Hüsejzen bég felírta, és azután Amhát bég írta fel, de én megszerezhetem, hogy ha Nagyságod akarátja...”⁴²⁹

Az erőfeszítéseket végül siker koronázta. A szultán parancsára kijelöltek egy bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy kivizsgálja a hódoltatások ügyét. A vizsgálat eredménye alapján kellett rögzíteni a defterben a valós állapotokat. Török részről a kirendelt összeírók Dzsáfer temesvári, a jenői kádi, és a jenői bég voltak, míg erdélyi részről ifjabb Báthory István váradi kapitány küldött egy embert. Ennek az volt az oka, hogy a hódoltatások leginkább a váradi kapitányság közvetlen közelében folytatódtak. A beidézett parasztokból dőlt a panasz az erőszakoskodások és a dúlások miatt, de fény derült egy további turpisságra is. A már többször említett Saban aga azt állította, hogy az általa és a többiek által követelt területek nagy része pusztá, tehát elnéptelenedett terület, amely az erdélyi dúlások következtében vált azzá, tehát az

⁴²⁸ EFKK Báthory-protokollum, 48o.

⁴²⁹ EFKK Báthory-protokollum, 48o.

oda betelepülő, vagy betelepített népesség kizárólag török urainak köteles adózni. A parasztok tanúsították, hogy mindez szemenszedett hazugság, a kérdéses több száz település, falu, város, mind lakott volt. Az is kiderült, hogy az egész ügy kezdeményezője egy Elaban aga nevű személy volt, aki először folyamodott ehhez a módszerhez, aztán a többieket kitanította.⁴³⁰ A nyilvánvaló tények előtt meghajolva a kádik elé idézték Sabant is, aki azonban beteget jelentett, majd többedmagával Sztambulba ment az ügyével. A vizsgálat ugyanis rá nézve is kínos volt, hiszen a pusztaként beírt helyek után nem kellett adót fizetni a kincstárba, vagyis az adóelkerülés következtében az összeg a tímárbirtokosok zsebébe vándorolt.⁴³¹

Az erdélyiek úgy próbáltak védekezni, hogy egyrészt megpróbálták megakadályozni a meghallgatásukat, másrészt viszontvaddal éltek, hogy éppen a bég volt az, aki közel 60 falut dúlt fel és rabolt ki.⁴³² Saban útja sikertelen volt, és mint fentebb utaltam rá, Márkházi is ekkortájt tűnt el egy időre a forrásokból.

Szeptemberben a helyszínre érkezett az azonos nevű Saban(?) írnok, akinek a feladata a falvak összeírása volt. Az összeírást Szolnoknál kezdte, és így haladt volna végig a határterületen, Gyulán, Jenőn keresztül déli irányban. Nem sokkal a munka megkezdése után azonban váratlanul meghalt, nem derül ki, hogy ez vajon természetes úton következett be, vagy valaki elősegítette, mindenesetre a munkálatok azonnal leálltak. Az erdélyi diplomáciai megpróbálta megszerezni az addig elkészült listát.⁴³³

⁴³⁰ Lásd Haszán hosszú, az ügyről beszámoló, magyaráztkodó (?) levelét a szultánnak 1591. július 26-áról. EFKK Báthory-protokollum, 485–486.

⁴³¹ A gyakorlat részletes bemutatását egy példán lásd HEGYI KLÁRA, *Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üvejsz budai pasák konzolidációs kísérletéhez*, TSz 54 (2012) 212–214. Üvejsz egyik módszere a budai beglerbégség jövedelmeinek növelésére az volt, hogy a katonákat ráeresztette Erdély és a királyi országrész vitatott hovatartozású falvaira. Vö. FODOR PÁL, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*, Budapest 2006, 323. Ez az 1578-ban hozott intézkedés azonban már csak súlyosbította a helyzetet.

⁴³² Sabanról és Elabanról uo., 468, 471, 481, 482–489, 512, 558.

⁴³³ EFKK Báthory-protokollum, 499–500, 524. A protokollumban Zabav, illetve Sabav néven szerepel. De természetesen nem egyedül rá bízták a munkát. A szövegben rovíként említett hivatalnokokról uo., 510–512, 524, 536, 550–551, 556–557, 562.

A portyák pedig természetesen azonnal újra megindultak. Az élen az eddig készséges temesvári pasa járt.⁴³⁴ A diplomáciai levelezés tanúsága szerint újabb egy év telt el hiábavaló panaszkodásokkal. Az oszmán katonaság vérszagot érzett, ne feledjük, hogy ekkor már javában folytak a horvátországi harcok és a zsákmányra vágyó oszmán katonai vezetők nem nagyon tettek különbséget ellenség és vazallus földje között.

Az erdélyi diplomácia helyzetét nagymértékben megnehezítették a portai frakcióharcok. A bizottság kijelölésére még Szinán nagyvezírsége alatt került sor, őt azonban nem sokkal később Ferhád követte, hogy néhány hónap múlva újra Szijávüsz kerüljön a dívánpasák élére. Ezen túl újabb nehézségekkel is szembe kellett nézni.

Még javában folyt a huzavona a defterek körül, amikor új, nyugtalanító parancs érkezett a Portáról: a 998. évi adót követelték, amely mint láttuk, a keresztény időszámítás szerint 1589 és 1590 nyara közötti időszakra esett. Azt állították, hogy nem érkezett be. A fejedelem azonnal levelet írt, azt állítván, hogy ekkora hibát az erdélyi adminisztráció nem követhetett el, Gyulafehérváron tudnak számolni, lehetetlen, hogy ez megtörténjen. Azonban nem volt mit tenni, a határozott szultáni követelésre be kellett szolgáltatni az adót. Sovány vigasz volt, hogy ugyanezkor ugyanezt követelték a császártól: „Két adót vén török császár mind urunkon és mind az német császáron Szent Mihály napban. Azt vitték volt az portára császárnak, hogy az lengyel király atyja megholt...”⁴³⁵ De láttuk, hogy a lengyelek is erre kényszerültek. A kiürült szultáni kincstárat fel kellett tölteni. Ezt forrásaink *extraordinarium*nak, különleges vagy rendkívüli juttatásnak, ajándéknak hívták. Valójában kiszarolt duplaadó volt.

Kendy Ferenc 1592. szeptember végén érkezett Sztambulba. A tekintélyes méretű követség tíz kocsival érkezett és mintegy 70 emberből állt. Oszmán oldalról tehát azt állították, hogy egy évnyi adó elmaradt, amit a keresztény szempontból sajátos oszmán időszámítással magyaráztak, amely holdhónapokban számolt. Ez ugyanis kezdőpontját a *hidzsrától* számította, ezért a 998-as évet 1589. november 9-étől 1590. október 29-éig kell számol-

⁴³⁴ EFKK Báthory-protokollum, 524.

⁴³⁵ *Gyulaffy*, 26, EFKK Báthory-protokollum, 516, 525, 544.

ni. Gyulafehérvárról túl későn küldték el az adót, amelynek következtében azt nem könnyvelték el a megfelelő helyen. Az instrukcióban a fejedelem azzal érvelt, nagyon is logikusan, hogy ha valóban elfelejtették volna az erdélyiek a fizetést, a szultán nem hagyta volna éveken keresztül szó nélkül. Ráadásul minden fizetés után nyugtát kértek (a szöveg ezt menedéklevelnek írja) a befizetett összegről. 11 éve, azaz 1581 óta fizetjük az adót, szól a fejedelmi instrukció, 11 nyugtánk van. Ezért arra adott utasítást követően, hogy próbálja elérni, az eljárásból ne váljék szokás, hogy tudniillik az eddig szokásos évi 15 ezer magyar forint kétszeresét kelljen a továbbiakban adóként befizetni, illetve ezzel kapcsolatban, hogy a körülmények gondos mérlegelése után állapodjon meg pontos határidő kijelölésében, hogy elejét vegyék a jövőbeli nézeteltéréseknek: „miért, hogy vesszük eszünkben, hogy ez mostani difficultas csak innen causáltatott, hogy néha az adó beküldése későbbben esett, ebből ez adatik előnkben, hogy az adó beküldésének egy bizonyos, és kiváltképpen való napját érthessük, kihez képest ez után az adónak mind megszerzésére s mind beküldésére idején korán gondunk lehessen.”⁴³⁶ A követ felhatalmazást kapott arra is, hogy ha végképp nem lehet elkerülni, akkor tegyen határozott ígéretet egy újabb 15 ezres *extraordinarium* kifizetésére.

Persze vissza lehetett volna keresni a defterben a beérkezés dátumát, de a Portán szemmel láthatóan ezzel nem törődtek, és az esetet kiváló ürügynek tekintették, hogy a kincstárt extrabevételhez juttassák. Egy adatunk szerint a háttérben az állt, hogy a Moldvára kivetett, de beszélni nem tudott *extraordinariumot* a másik vazalluson, Erdélyen hajtották be.⁴³⁷

⁴³⁶ Az idézetet lásd EFKK Báthory-protokollum, 554. Kreckwitz császári követ levelét az erdélyi követségről vö. *Documente III*, 303–304, a kihallgatásukról, ahol Szinán a duplaadóval felérő *extraordinariumot* követelte lásd ÖStA HHStA Turcica I, Karton 79, 1592. X, fol. 56^{rv}, 126^r; a követség eredménytelenségéről készült ismeretlen által írt beszámólót uo., fol. 147^r.

⁴³⁷ HURMUZAKI, IV/2, 158. A moldvai vajda által fizetett adó után kapott nyugták bizonyítani látszanak ezt az állítást, ugyanis 1588/1589-ben 3,150002 akce adót fizettek a moldvaiak és ugyanebben az évben még 900 ezret a birodalmi valuta árfolyamának megerősítése címén, összesen tehát majdnem 4 millió akcsét, 1591/1592-ben viszont csak 1,151682 akcsét. Bár az 1589/1590-es év adata hiányzik, a különbség így is szembeszökő. Vö. MIHAI MAXIM, *Considérations sur la circulation monétaire au XVI. siècle*, RESE 13 (1975) 409.

A császári rezidens fentebb már többször is idézett levelei ugyanakkor másra is felhívják a figyelmet. Kendy a kihallgatáson szorult helyzetbe került, ami arra utal, hogy itt egy előre eltervezett akcióról volt szó. Hiába próbált meg mindent, hogy Erdély önként lett a szultán hű vazallusa, harcolt oldalán a császár ellen, mindig betartotta a szavát, nem lázadt fel, mint most a moldvai vajda, a nagyvezír nem tágított és az adót követelte. Végül Kendy nem tudott mást kibökní, csak azt, hogy az összeg ugyan nincs nála, de útban van. Amikor újra neki kezdte, hogy Erdély milyen végtelenül sok szolgálatot tett – önként és dalolva – a szultánnak, a nagyvezírnek elfogyott a türelme, és azt válaszolta, hogy ha nem ezt tették volna, most beglerbégség lenne az ország.⁴³⁸

Szinán újabb nagyvezírsége nemcsak újabb anyagi tehertételt jelentett, hanem újakezdődött pontosabban folytatódott a határral kapcsolatos huzavona. Régi ismerősünk, Márkházi, Szinán kegyence újra feltűnt a határon. Kendy követségekor is felbukkant, és egy szandzsákot kért magának. Elküldték, de Kendynek sem sikerült a temesvári pasa által elfoglalt falvakat visszaszereznie.⁴³⁹ Újabb aggodalmak forrása volt, hogy nem lehetett tudni, hogy a fentebb már említett, Saban írnok halála miatt félbe maradt defterbe mi került. Erdélyi félelmek szerint olyan falvak is, amelyek az eredetiben nem voltak benne. A teljes bizonytalanságot mutatja, hogy Gyulafehérváron először még azt sem tudták tisztázni, hogy folytatják-e a munkát, vagy minden marad úgy, ahogyan Saban hagyta. Jól ismerték Szinán valódi érzelmeit, nem tápláltak tehát illúziókat felőle annak ellenére, hogy az ilyenkor szokásos ajándékokat elküldték neki. Gyanújuk beigazolódtott, ami kiderül a csá-

⁴³⁸ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 79, 1592. X, fol. 63v–64r.

⁴³⁹ A temesvári pasa szerepét árnyalja, hogy a beglerbégség, amely olyan jó anyagi kondíciókkal rendelkezett, hogy nemcsak az anyagi nehézségekkel küszködő budai beglerbégséget tudta rendszeresen pénzügyileg megtámogatni, hanem még jelentős összegeket is képes volt befizetni a központi kincstárba, az 1585–1588-as évek közt nem utalt Budára, ezért elmarasztalták. 1591-től azonban újra elindultak az utalások. Vö. ÁGOSTON, *A bódítás ára*, 27. Erős a kísértés, hogy a probléma jelentkezését, majd megszűnését összefüggésbe hozzuk az erdélyi falvak ügyével, azaz a hódoltatás mértékének erdélyi panasza történeti átmeneti enyhülésével, majd újraindulásával, illetve ezzel kapcsolatban a szpáhik által eltitkolt adójövedelmekkel.

szári rezidens 1591. november 30-ai jelentéséből, amelyben arról számolt be, hogy Saban 20 ezer tallér értékben írt be a defterbe a falvakat, amelyek állítólag a temesvári beglerbégséghez tartoztak volna. Sőt ezeket a földeket már ki is osztották tímárba. Az erdélyi követek újfent több ezer aranyat osztottak szét, a rezidens szerint megint teljesen eredménytelenül.⁴⁴⁰

Ugyanakkor erdélyi részről fel- és elismerték, hogy a nagyvezír a császár ellen éppen hogy elkezdődő háborúban nem kockáztathatott, hadműveleti céljai elérésében nagy szüksége volt arra, hogy katonái harci szellemét kellő szinten tartsa, ezért egy erdélyiek számára kedvező ítélet könnyen elégedetlenséget válthatott ki. A török panaszosok megkeresték a Portát, ahol azt válaszolták, hogy a mérvadó Halil bég sokat emlegetett deftere, amelyet erdélyi részről nem akarnak tudomásul venni. Csak azt hallgatta el, hogy a probléma éppen abban áll, hogy a két fél más és más listát tart érvényesnek.⁴⁴¹

A helyzet kulcsa a nagyvezír kezében volt. Ezt tükrözte az 1593. március végén Ravazdynak adott követi utasítás.

„...mindazáltal, hogy természetihez és előbbi szokásához képest ilyen keménységet mutatott [ti. Szinán], úgy először, azt egyébre nem nézzük, hanem hogy meg akarja magát böcsültetni, és az mint Kegyelmed is eszébe vötte, az szpáhiaknál is kedvet akar találni. Az mi azt az fő dolgot illeti, az kiért főképpen odabocsáttunk, úgy vagyon, akarnók azt, ha annyi sok költségünk után valami jó véget érhetnének benne, de abban szintén most mi is ilyen két difficultast, akadályt látunk. Elsőt az basa kedvetlenségét és hozzánk való keménységét. Másikat is az üdőnek ilyen mivoltát, állapotját, kiben mivelhogy mindenfelől az hadra készülnek, az szpáhiakat nem akarják semmiben megbántani és kedvetleníteni.”⁴⁴²

Az ügy fontosságát jelzi, hogy a fejedelem a Bécs elleni támadás kellos közepén küldte el egy másik diplomáját, Sennyei Pongrácot a nagyvezír nándorfehérvári táborába, hogy próbáljon kedvező döntést

⁴⁴⁰ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 77, 1592. I–II, fol. 121r.

⁴⁴¹ EFKK Báthory-protokollum, 485–486.

⁴⁴² EFKK Báthory-protokollum, 600–601. Ravazdy követségéről lásd még *Betblen* III, 223–224.

kieszközölni.⁴⁴³ Azonban hasztalan, egy július 7-ei konstantinápolyi jelentés arról számol be, hogy az erdélyiek sikertelenül próbálták a nagyvezírnél elintézni 180 falu ügyét, és csak azt érték el vele, hogy Szinán megfenyegette őket.⁴⁴⁴

A háború kitörése háttérbe szorította a határviszályt és az azzal kapcsolatos összes nézeteltérést. A rendszeres erdélyi–portai diplomáciai levelezésanyag 1594 nyaratól megszűnik, illetve csak néhány levélre apad, ami a kapcsolatok megszakadásának tudható be. Gyulafehérvár és Sztambul azonban a legsúlyosabb harcok közepette is nyitva tartotta a diplomáciai csatornákat. A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke már egy radikálisan megváltozott határvidéket talált, falvak százai tűntek el, köztük sok nyomtalanul.

A határvita azonban csak az egyik, igaz igen fontos aspektusa volt az erdélyi–oszmán viszonyoknak. A 80-as évek fordulóján Abbasz sah 1589-ben Sztambulba küldött egy perzsa követséget, amely mint kiderült, már az igazi béke nyitánya volt. Felmerült a kérdés, merre mozduljon az oszmán hadigépezet? Mindkét irány lehetséges volt. Ennek megtaláljuk nyomát azokban a portai követelésekben, amelyek 1591 elején jelentek meg a diplomáciai iratok között. Az adó, a kötelező ajándékok mellett a Porta elkezdett nagymennyiségű lent és kendert is követelni.

A szultán 1591. február elején írt nagyúri levelében nem kevesebb, mint százezer sing vásznat és 20 ezer mázsa kender követelt. Szinán tolla vastagabban fogott, ő 300 ezer singet követelt, de legalább kenderből nem akart többet. Ez hatalmas mennyiség volt, nem is maradt el az ekkor szokásos erdélyi mentegetőzés, amely ez alkalommal úgy hangzott, hogy egyrészt rossz volt a tavalyi termés, másrészt a parasztok a növények nagy részét már felhasználták. A kérést azonban nem lehetett visszautasítani: ezért végül 100 ezer sing vásznat, de csak ezer mázsa kender beküldtek. Szinán követelését pedig 20 ezer singgel és 200 mázsa kenderrel próbálták kielégíteni. Ilyen mennyiségben kizárólag ha-

⁴⁴³ Sennyei küldetését vö. EFKK Báthory-protokollum, 625–630, 638–639.

⁴⁴⁴ ÖStA HHStA Turcica I, Karton 80, 1593. V–VI, fol. 265r. Másrészt a szultán 1594. június közepén kelt levelében az erdélyi fejedelem panaszára a temesvári pasát elmozdította. Vö. *Török–magyar oklevéltár, 178–179.*

jókhöz használják ezeket az alapanyagokat, a flottát pedig éppen ebben az időben kezdték fejleszteni a beglerbégiségekre rótt hajóépítési kötelezettség formájában az angol követ buzgó közreműködése mellett.⁴⁴⁵

Ez burkolt adóztatás volt, és különösen súlyos terhet jelentett a perzsa háború utáni nehéz gazdasági helyzetben. Ám hiába hivatkozott az elmaradt adóbevételekre, amelyek behajtása hosszú évek távlatában amúgy is irreális volt, a kormányzatnak végül meg kellett volna hiteleznie ezt az igen jelentős összeget, amely a tervek szerint 669.000.00 akcséra rúgott, ami a számítások szerint mintegy 223 hajó felszerelésére lett volna elegendő. A rendelet, amely 1590. december–1591. január között ment ki a tartományokba, vilájetek és szandzsákok szerinti leosztásban írta elő, hogy a kivetett adó alapján az illető területnek hány hajót kellett kiállítani. Sajnos a kimutatás töredékben maradt csak ránk, de abból megállapítható, hogy a budai és temesvári vilájetre összesen hét hajó kiállításának költségeit rótták. A vazallusok is rosszul jártak, mint fentebb láttuk, Erdélyt hatalmas mennyiségű vászon, kender beszállítására kötelezték. Nem sokkal később azonban az ugyanakkor kezdeményezett defterösszeíráshoz hasonlóan kiderült, hogy az előirányzat megvalósíthatatlan. A kivetett adónak csak egy része folyt be, és nagy erőfeszítéseket tettek Szinán ellenfelei is, hogy meghíúsítsák a tervet. Jóllehet további adatok nem állnak rendelkezésre, de mivel a háború a szárazföldön tört ki, bizonyosnak tűnik, hogy legkésőbb 1592-re felhagytak a flottaépítés tervével.⁴⁴⁶

A követelések háttérben álló tervek egy másik lehetséges mozgatórugójára vet fényt Gyulaffy Zamoyski kancellár előtt elmondott és eddig figyelmen kívül hagyott beszéde. Az irat keltezetlen, de 1591 augusztusa előtt kellett készülnie, amikor Szinán még hatalmon volt. A fejedelmi titkár szerint a nagyvezír a szultántól egy lengyelor-

⁴⁴⁵ Mindkét levél: EFKK Báthory-protokollum, 437. Ugyanakkor adataink vannak jóval korábbi időszakból, hogy a Porta hajói számára kendent követelt Báthory Istvántól. Vö. SZALAY, *A magyar történelemben*, 48, 126–127.

⁴⁴⁶ Részletesen lásd FODOR, *A szultán és az aranyalma*, Budapest 2001, 329, 331, 332, 333, 335–336, 338–339, 399–406. Egy későbbi, 1593. november 26-án kelt szultáni levél is a hajóhad számára szükséges kenovicsa (kanóc?) küldésére utasította a fejedelmet. Vö. *Török-magyar oklevéltár*, 175.

szági háborúhoz kért engedélyt, hogy, úgymond, mielőtt meghalna, új tartományokat és királyságokat nyisson meg ura számára, aki azonban nem hajlott erre, mivel a kincstárat kimerítette a perzsa háború, ezért csak azzal a feltétellel ment bele, ha a szultáni kincstár megterhelése nélkül teszi ezt.

„Mikor Szinán ezt meghallotta, a pénzszerzésnek azt a módját fundálta ki, hogy a birodalom egész területén tengeri háborút hirdet ki, és megparancsolta, hogy minden tartományi vezető és a nagyobb városok egy meghatározott összeggel járuljon hozzá a hadihajók építéséhez. Ekként mindent, pénzt és egyéb dolgokat, amelyek a hajók építéséhez kell, elkezdtek összegyűjteni, de nem azért, amiért mondták, hanem egészen más célra. Senki nem hitte ugyanis, hogy két vagy három hónap alatt 3 sorevezős hadihajókat lehet építeni, amelyekhez egy év is alig elegendő. Sokkal inkább, hogy a tengeri háború színlelésével a szárazföldön lepjék meg hirtelen az ellenséget, amikor az még nincs felkészülve a háborúra. Az volt ugyanis a szándéka, hogy először a két román vajdaság és Erdély lakóit kiírja, erős török sereget helyez beléjük, és begyerbégességgé, mintegy a háború bázisává teszi, hogy Lengyelországot és a szomszédos országokat megtámadhassa.”⁴⁴⁷

E szerint tehát az egész tengeri készülődés tulajdonképpen Szinán blöffje lett volna, amellyel mindenki eszén túljárva akart észak felé, szárazföldi úton támadást indítani, hogy a kincstárt feltöltse és a lerongyolódott és zúgolódó katonaságot zsákmányhoz juttassa. Gyulaffy állítása nem is volt olyan valószínűtlen, amelyet közvetve alátámasztani látszanak Szamosközy István feljegyzései:

⁴⁴⁷ „*Quo accepto, Sinanum banc cogendae pecuniae rationem excogitasse, bellum maritimum omnibus in ditione Turcica pmulgasse, et ut omnes provinciarum procuratores et maiores magistratus certam summam pecuniae ad instaurandam classem conferant imperasse. Iam itaque omnia, et pecuniae et alia, quibus naves instruuntur, comportari coepta sunt, quamvis non eo quo dicerentur, sed alio fine ea fierent; cum omnibus incredibile videatur, quingentas trirèmes duorum aut trium mensium spatium, cum vix totidem anni sufficerent, posse confici. Sed hac belli navalis simulatione id illud agere, ut cum terra tandem copias in bostes repente duceret, minus eos ad resistendum paratos inveniret. Iam vero id eum sibi propositum habere, ut primum hasce provincias, Valachiam utramque et Transylvaniam, deletis eius incolis, et inductus validis Turcarum praesidiis, in provinciae formam redigat, atque ita constituta in eis belli veluti sede, Poloniam et alia vicina regna armis petat.*” Gyulaffy, 77.

„Szinanus Transylvanorum fatalis hostis fuit. Hogy kiindult volt az nímetre, minden tanácsa az volt, hogy Erdélyre bocsássa a császár, mert valamig – úgy mond – Erdélyt tiédde nem teszed, mind addig is hatalmasságod semmi nagy dolgot nímeten nem cselekedhetik. Mind az Duna s mind penig az commeatus így leszen szabad. Szükség azért legelőször is, hogy ezeket debelláltassa hatalmaságod, hogy innét hátul senkitül ne féljünk.”⁴⁴⁸

A hajóhaddal összefüggő kötelezettségek hatalmas gazdasági terhet róttak az országra. A fejedelem panaszlevelei nemcsak azt a célt szolgálták, hogy az adott játéktérben a vesztegetés eszközét is bevetve alku tárgyává tegyék az efféle követeléseket, hanem valóban súlyos gondot jelentettek. A Portán meg voltak győződve, hogy ezek a panaszok egyszerű sirámok, a fejedelemség jóval gazdagabb ennél. Ezt támasztották alá a moldvai és havasalföldi relációban szinte évente felmerülő hatalmas, többszázézes összegek, amelyeket a trónkövetelők ígértek. Ezeknek csak egy részét készpénzben, a többit rendre élőállatban, amely nélkülözhetetlen volt az oszmán főváros táplálásához, de mégis, a két vajdaság első ránézésre koldusnak tűnt Erdélyhez képest. Ugyanakkor a kép csalóka volt, mivel a román vajdaságokon keresztül legalább olyan, ha nem forgalmasabb kereskedelmi útvonal vezetett nyugat felé.⁴⁴⁹ A gazdagságot illető portai gyanúkat Márkházi állandó intrikái táplálták. A forrásokból nem derül ki, hogy a trón elnyeréséhez szükséges korábban említett 150 ezer forintot honnan gondolta előteremteni, de erős a gyanú, hogy a falvak fentebb bőven tárgyalt ügye valamilyen képpen ennek a részét képezte. Ugyanakkor oszmán részről tisztában voltak azzal, hogy a kapcsolatokat a falvak fentebb részletesen

⁴⁴⁸ Szamosközy IV, 31. Szamosközy ugyan németek elleni háborúról beszél, de ahogy a tizenöt éves háború eseményei mutatják, Szinán erdélyiekkel kapcsolatos gyanakvása nem volt alaptalan, a fejedelemség belépése éppen a birodalom hátát fenyegette. Egy Lengyelország elleni háború logikájába beleillett a Zamoyskival közismerten jó és szoros kapcsolatokat ápoló Báthoryak semlegesítése akár tróntól való megfosztásuk által is.

⁴⁴⁹ Moldva jelentőségéről: FERIDUN, *Az Oszmán Birodalom sztyeppei kijáratai*, i.m. A Fekete-tenger és az egész kelet-közép-európai régió jelentőségéről a kozákok által előszeregettel sarcolt átmenő kereskedelmet illetően vö. HALIL INALCIK, *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1600* I, Cambridge 1997, 271–314.

tárgyalt ügye és a hajóhad felszereléséhez szükséges alapanyagok irreális mennyiségre feltornászott követelése terhelte meg a leginkább. Ezt Dzsáfer jenői bég 1595. február–márciusában Báthory Zsigmond fejedelemnek írott levele egyértelműen megvilágítja, aki mindkét ügyben Márkházit, illetve Szinán pasát tette felelőssé.⁴⁵⁰

Hála a legújabb kutatási eredményeknek, a falvakkal kapcsolatban 1590–1593 között kiéleződő vitát Márkházi konkrét ügye mellett bele tudjuk helyezni azokba az általános tendenciákba, amelyek összefüggésben voltak a magyarországi török uralom önfenntartásának, illetve a birodalomnak a perzsa háborút övező és azt követő gazdasági nehézségeinek a problémájával. Ezek rámutatnak arra, hogy a 70-es évektől kezdve növekvő magyarországi bevételek egyre nagyobb mértékben – a temesvári beglerbégiséget illetően teljesen –, fedezték a hódoltsági uralom fenntartási költségeit. A zavarok, illetve a bevételek hullámválása a budai esetében a 80-as évek elején, a temesvárinál a 80-as évek második felében, majd a 90-es évek elejétől kezdődtek.⁴⁵¹ Ezt tették a központi kincstár gondjai, amelynek óriási összegekbe került a nem túlságosan eredményes perzsa háború. Ezek, illetve a nyomában fellépő elégedetlenség, amely nem kímélte az oszmán hadrendszert sem, arra kényszerítették a kormányzatot, hogy a hiányzó zsoldösszegeket különböző jogcímenek, kardváltság, élelemváltság stb. kivessék a lakosságra, és felemeljék a nem mohamedánokat sújtó *dzsizjét*.⁴⁵² Ugyanakkor a katonaságtól egyre több tímárt vettek vissza és nyilvánítottak szultáni, azaz hász birtokká, cserébe pedig olyan területek adóztatására adtak jogokat, amelyek ténylegesen nem is voltak oszmán fennhatóság alatt, az erdélyi vagy a királyi országrészben fekvő fantombirtokok voltak, ahonnan jövedelmet csak erőszakkal, portyákkal lehetett kicsikarni, és természetesen csak a töredékét annak, amekkorára a várható jövedelmet becsülték. A pusztítások tovább csök-

⁴⁵⁰ KRUPPA TAMÁS, *Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez*, Századok 137 (2003) 636–637.

⁴⁵¹ Vö. ÁGOSTON, *A bódítás ára*, 351–383; HEGYI, *Adatok*, i.m.

⁴⁵² A kard- illetve az élelemváltság a magyarországi területeken jelent meg az 1580-as években és összefüggésben volt a budai vilájet megrendült anyagi helyzetével. Vö. FODOR, *Vállalkozásra kényszerítve*, 202–203.

kentették az adófizető lakosság számát és teherviselő képességét, amely már a pótdókat sem igen tudta megfizetni.⁴⁵³

Ezekkel a nehézségekkel függ össze, hogy 1590–1591-ben egy egész birodalomra kiterjedő szandzsákösszeírást rendeltek el, amely azonban olyan lehangoló eredményeket hozott, hogy 1591-ben leállították, de éppen a két legnagyobb magyarországi vilájetben, a budaiban és a temesváriiban 1592-ig folytatták. A katonaság persze védekezett, ahogy tudott, fellázadt, elhagyta az állomáshelyét, illetve megpróbált jövedelemhez jutni a keresztény területek hódoltatásával. A központi kormányzat ugyan tiltotta ezeket a portyákat, ugyanakkor jövedelmet nem biztosított a számukra, ezért a biztos megélhetés nélkül maradt jelentős tömeg nagy nyomást fejtett ki éppen az 1590-es évek elején.

A gazdasági nehézségek, a határvidéki katonaság körében megfigyelhető növekvő elégedetlenség, amelyet nem utolsó sorban az is növelt, hogy a magyar és német végvári katonaság ugyanakkor mélyen a hódoltsági területbe behatolva adóztatott, illetve a birodalomban elrendelt összeírás szépen illeszkedik azokhoz az adatokhoz, amelyek az erdélyi-török határvidéken is egyre erőszakosabb és egyre nagyobb területre kiterjedő hódoltatásról árulkodnak. Márkházi fentebb többször és hosszan érintett szerepe ezen adatok fényében nem biztos, hogy kizárólag a fejedelmi trónért folytatott harcként értelmezhető, hanem olyan kísérletként is, amely által egy egész társadalmi réteg keresett kiutat az egzisztenciális bizonytalanságból.

A fentebbiekből még egy következtetés is adódik, ezúttal az erdélyi belpolitikát illetően. A határvidék és a központ irányából érkező egyre erőteljesebb nyomás az erdélyi belpolitikai élet polarizálódásának felgyorsulása irányába hatott. A Báthory Istvánt bálványozó és politikai örökségét, a törökellenes harcot magáénak valló katonatiszti réteg a saját bőrén tapasztalta az egyre sűrűbbé és erőszakosabbá váló török betöréseket, ezért igazolva érezhette a vazallitással kapcsolatos fenntartásait.

Konkrét bizonyíték ugyan csak a háború kitérése után van erre a küzdelemre 1594-ből, és arra sincs egyértelmű bizonyíték, hogy az 1592-es leszámolásoknak lett volna ehhez valami köze, ugyanakkor

⁴⁵³ Vö. HEGYI, *Adatok*, 190–203.

elképzelhető, hogy Alfonso Carrillo jezsuita álcázott megjelenése 1591-ben a fejedelmi udvarban gyóntatóként és Attilio Amaltheo pápai nuncius 1592-es erdélyi missziója az új pápa hatalomra kerülése alkalmából összefüggésben lehet a belpolitikának a háborús irányba való elmozdulásával.⁴⁵⁴

A külpolitikai mozgástér megnövelése tehát fontosabb volt, mint valaha. Ennek egyik a korban bevett módja a házassági politika volt. Kapóra jött, hogy Lengyelország, illetve annak hatalmas kancellárja sokrétű és szoros kapcsolatot tartott a birodalmi és a birodalmon kívüli protestáns hatalmakkal. A következő fejezetben látni fogjuk, hogyan próbálta Báthory Zsigmond felhasználni ezt a saját érdekében.

4. HÁZASODNI NEHÉZ

Ezzel az eszközzel már az elődök, János Zsigmond és Báthory István is próbálkoztak, inkább kevesebb, mint több sikerrel. János Zsigmond éveken keresztül próbált Habsburg menyasszonyra szert tenni, a választottja Johanna, Ferdinánd egyik lánya volt, majd amikor ettől elzárkóztak Bécsben, egy bajor herceglányt, illetve a jülich-clevesi herceg lányát szemelte ki. A fejedelem korai halála miatt egyik sem valósult meg, de nem mondhatnánk, hogy ezekkel a kísérletekkel kivívta volna a szultán tetszését. Forgách Ferenc történetíró szerint Szelim szultán értésére adta, hogy egy német feleségbe nem egyezik bele, viszont más oszmán szempontból baráti vagy semleges országokból választhat.⁴⁵⁵

A házasságpolitikát illetően az udvarban durván leegyszerűsítve két frakció létezett. Az egyik utálta az olaszokat, és nem akart egy katolikus fordulatot, amelyre az előd már kísérletet tett, a másik részben olasz volt, és különböző okok miatt folytatni kívánta a megkezdett diplomáciai nyitást a Szentszék felé. Ennek megfelelően kerestek menyasszonyt hol protestáns, hol katolikus udvarokban. Szóba került IV. Frigyes

⁴⁵⁴ Carrillo tevékenységéről vö. SZILAS, *Carrillo*, i.m.

⁴⁵⁵ *Humanista történetírók*, 970. Később ugyanezt az ajánlatot tette utódja, Báthory Zsigmond számára is. Vö. EOE III, 406.

pfalzi választó lánya, aki a birodalmi protestánsok pártjának volt a vezetője. A lány keze által Erdély egy szinte egész Európát átívelő Habsburg ellenes szövetség egyik tagja lett volna. A tervre Gyulaffy Lestár fejedelmi titkár lengyelországi követségének ránk maradt iratai is ráirányítják a figyelmünket. 1591 májusában tartott egyik beszédében arra kérte ura nevében Zamoyskit, hogy Lengyelország sztambuli követén keresztül vegye fel a kapcsolatot az angol rezidenssel, aki Erzsébet királynő spanyolok ellen vívott harca miatt mindent el tud intézni, és ajánlja be a szövetségbe Zsigmondot és országát. A beszédből kiderül, hogy ennek a Habsburg ellenes szövetségnek a vezetője Anglia lett volna, akihez csatlakozott volna János Kázmér pfalzi örgróf és a vele szoros kapcsolatban álló I. Keresztély szász választó is.⁴⁵⁶

Az örgróf fegyveresen is segítette a francia hugenottákat, sőt egy hadjáratot is vezetett oda a 70-es évek közepén, míg egy másikat Németalföldre, a felkelők megsegítésére. I. Erzsébethez hasonlóan tehát nemcsak a protestáns ügy elkötelezett védelmezője, hanem a Habsburg- és spanyolellenes küzdelem élharcosa is volt. Ebben követte I. Keresztély, akinek a testvére, Erzsébet János Kázmér felesége volt. Szövetségüket dinasztikus házasság fűzte szorosabbra. Viszonyukat az sem rontotta el, hogy a nőt férje eltaszította magától és azzal vádolta, hogy házasságtörő és összeesküvést szőtt elveszejtésére.⁴⁵⁷

Báthory Zsigmond tehát ehhez a szövetségi rendszerhez akart csatlakozni Zamoyski segítségével. Egyedüli probléma a vallás volt, írta Gyulaffy, urának időre van szüksége ahhoz, hogy hozzászoktassa magát a gondolathoz, hogy egy protestáns nőt vesz feleségül. A szövetség ugyanakkor biztos háttérrel jelentett volna a portai ellenlábások fenyegetésével szemben is, mert kiutat jelentett volna abból a kutyaszorítóba, amelybe a fejedelemség Lengyelországgal együtt került a 90-es évek elején. A terv azonban a Porta ellenállásán megbukott. A szöveghez írt magyar nyelvű jegyzetében a következőt olvashatjuk erről:

⁴⁵⁶ Gyulaffy, 65.

⁴⁵⁷ Lásd a következő internetes oldalakat: <http://www.deutsche-biographie.de/sfz53351.html>; <http://www.deutsche-biographie.de/sfz35420.html> (2013. 08. 22).

„Az saxoniai herczeg és a többi az angliai királné asszonyynyal akartak ligát csinálni. Ezt jól értette vala meg [ti. Báthory Zsigmond] általam az lengyel cancellarius urunknak. Itt azon kéri, hogy találjon módot benne, vegyék be közzéjük. Az portán is az foedusban, kit az polonusok az törökkel csinálnak vala, lenne benne Erdély; hogy ha mikor Erdélyt az török megbántanája, akkor az királné asszony foedussa is fölbomolják az törökkel. De nem veheté az királné asszony reá az törököt. Azt mondta, hogy vasallusa volt neki Erdély mindenkor, és megéri vele, ha azon törvényében tartja, mint ekkédig, kit az királné meg is cselekeszik.”⁴⁵⁸

Szamosközy pedig arról tudósít, hogy IV. Pfalzi Frigyes és János Kázmér 1589-ben követséget menesztettek Erdélybe lóvásárlás ürügyén, amely valójában diplomáciai tapogatózás volt, „Bátory Sigmondnak első ismeretsége oda az elector-fejedelemhez”, és amelynek kapcsán tehát egy dinasztikus szállal megerősített szövetség ügye is felvetődött.⁴⁵⁹ Értesüléseit Kopácsi Ferenc Habsburg ügynök és Bekes egykori familiárisa egy 1592. június 27-én Bécsben kelt igen érdekes levele is megerősíti: „Az erdélyi vajda a rajnai választó gróf egyik lányát akarja feleségül, amelynek érdekében egy éve és hét hónapja egy fényes követséget küldtek a Báthoryak; amelynek nem a legutolsó oka a szász (választóval) és Kázmérral (mindkettő segíti ugyanis) való barátság megerősítése, amit még István király kötött velük.” Ez a fényes követség nyilván a Szamosközy által említett követjárás viszonzásául tehetta tiszteletét Heidelbergben immár egészen konkrét célok megvalósítása érdekében. Kopácsi a fejedelem házassági szándékát összefüggésbe hozta a magyar trón iránti aspirációjával is, amellyel, mint láttuk, Báthory Istvánt is meggyanúsították. A rövid levél végén ugyanis visszatér a házassági tervekre: „Szerfelett valószínűtlen hír, de már vagy 3 hónapja megírták nekem, hogy Zrínyi György lányának a kezére pályázik. Van hozzá elég rokona és titkos támogatója Magyarországon, talán nem alaptalanul.”⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Gyulaffy, 56.

⁴⁵⁹ Szamosközy IV, 23.

⁴⁶⁰ „*Fama admodum tenuis, sed ad me iam ante fere tres menses certo perscripta (literae a familia enim, dum Pragae essem, conservatae) illum comitis Georgii a Seryn filiam ambire. Sat ille affinitatum, sat clandestinos fautores in Ungaria habet.*” Vö. Documente III, 297. A Báthory István által a birodalmi hercegekkel ápolt kapcsolatokról lásd a 116. jegyzetet.

Ezzel egy időben a lengyel király testvéréről, Vasa Annáról is azt beszélgették, hogy a fejedelem meg akarja szerezni a kezét. Ez a hír annyira tartotta magát, hogy a lengyelországi állomáshelyére induló Malaspina nunciának meg kellett akadályozni a frigyet, Vasa Anna ugyanis köztudottan buzgó lutheránus volt, és Rómában attól tartottak, Báthoryt képes lehet megingatni a hitében. Egy évvel később még mindig napirenden tartották a dolgot, bár előrelépést nem sikerült elérni, mivel a nuncius Aldobrandini bíborosnepsnek azt írta Rómába, hogy jöllehet ez a házasság mind kül- mind belpolitikai szempontból stabilizálná a fejedelem helyzetét, a hercegnő mind ez ideig nem adta jelét annak, hogy az igaz hit útjára szándékozna térni.⁴⁶¹

Annán kívül szóba jött még a bajor hercegi család, a Wittelsbachok, de felmerült a sluski herceg lányának a neve is.⁴⁶² Az itáliai házak közül a Medicik, Ferdinando de'Medici toszkán nagyherceg unokatestvére, egy Orsini lány, illetve az egyik legelőkelőbb velencei patríciuscsalád, a Cornerek egyik hölgytagja. Ez utóbbi jelöltek az udvar olasz frakciójának befolyását mutatják.

A fentiek fényében nem csoda, hogy a pápai udvarban is hangsúlyos szerep jutott a fejedelmi házasság kérdésének. Az 1592-ben Erdélybe látogató Attilio Amaltheo útját előkészítő anyagban olvasható egy érdekes feljegyzés, amely a francia jelölteket vette sorra. Károly lotharingiai hercegnek például volt három lánya, Antoinett, Catherine és Elisabeth, az utóbbi 15 éves volt, vagy az 1588-ban meggyilkolt Henry de Guise, a Katolikus Liga vezetőjének Catherine nevű 17 éves lánya, illetve özvegye, a Vaudemont család rokonságából pedig már egyenesen királyi özvegyek, Bianca és Luisa (ő a szintén meggyilkolt III. Henrik özvegye volt) kerültek szóba.⁴⁶³

Egy portai informátor a császári követnek írott levelében azt állította, hogy a Medici házassági tervet Szinánúrta meg, a szultán először engedélyt adott rá. Ugyanezen informátor szerint Francesco, Ferdinando de'

⁴⁶¹ *Nuntiaturae Poloniae*, 6, 367; LEITSCH, *Zum polnischen Reichstag*, 186.

⁴⁶² *Szamosközy IV*, 25.

⁴⁶³ VERESS ENDRE (kiad.), *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)* (Monumenta Vaticana historiae regni Hungariae illustrantia II/3), Budapest 2001 (Reprint), 4.

Medici elődje és testvére lányáról volt szó. Mai ismereteink szerint 1592-re mindössze két lánya maradt életben, Eleonóra és Mária, a későbbi francia királyné. A Báthory számára kiszemelt, de végül megtorpedózott jelöltet szintén Eleonórának hívták, de nem Francesco, hanem Izabella Medici és Paolo Girolamo Orsini lánya volt. Szomorú élete volt, apja ugyanis megfojtatta az anyját, erdélyi jegyességének kútba esése után Alessandro Sforzához ment, akitől azonban néhány év múlva elvált. Végül kolostorba vonult, ahogyan később Zsigmond felesége, Mária Krisztierna. A szultán, akár igaz a fenti verzió, akár nem, több levelében is világossá tette, hogy nem egyezik bele a házasságba. Az első ilyen irányú híradás 1592. február 26-án kelt levele: „hatalmasságunknak ellen ellenkező ellenségi közül, tudniillik Bécs, és német, és Hispánia és egyéb florenciai olaszok ellenségünk közül semmiképpen nem méltó és nem illendő megházasodnod neked, és ezeknek nemzetségednek közül való házasságra felséges és hatalmas engedelmem soha semmiképpen nincsen és nem leszen.” Körülbelül ebben az időben született másik levele név szerint is említi „duca Francisco és Ferdinánd német király” familiáját.⁴⁶⁴

Néhány hónappal később újabb nem kívánatos nemzetekkel bővült a lista:

„Erdélyi vajda Báthory Zsigmond Isten adja minden jódat. Ezen levelem hozzád jutván így értsed. Ennek előtte az én kapum sarkára levelet írtál volt, hogy meg akarnál házasodni. Könyörgöttél is nekem, hogy azt megengedjem, melyet énnekem az fő basa vezér előmben adott, és én is neked megengedtem. De hogy az mely királyok ennek előtte ott Erdélyben voltak, az miképpen azok ide fejet hajtottanak, hívek voltak, te is azoknak társa egyike vagy, s légy, és hogy az kik az én hitemnek ellenségi, úgy mint bécsiek,

⁴⁶⁴ OSzKK, Fol. Hung. 934, fol. 14v, 15v–16r: Eleonóráról lásd HARASZTI EMIL, *Il Transilvano di Girolamo Diruta*, Corvina 21 (1943) nuova serie VI, Gennaio, 124. A Medicieikkel való házasság terve kapta a legnagyobb figyelmet, amely talán már Jósika István 1591. évi követsége előtt felmerült. Az ifjú kegyencet egy másik kegyenc, Fabio Genga kísérte Firenzébe. A népes és befolyásos urbinói eredetű Genga család eredetileg a firenzei nagyherceg szolgálatában állt, akiket Báthory István kérésére engedtek Lengyelországba. A család legidősebb és legtekintélyesebb tagja az építész Simone volt, akinek a terveit felhasználták a váradi vár építésénél is. Az ő testvére volt Fabio. A családról lásd KLANICZAY TIBOR, *Pallas magyar ivadéku*, Budapest 1985, 115; KRUPPA TAMÁS, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, i.m.; ERDŐSI, *Az itáliai erényekben...*, i.m.

velencések, hispanusok, flanderek, florentiaiak, azokból ne házasodjál, mert azt soha nem engedem. Azért mikor kezdedben adják ez én parancsolatomat, az kit venni akarsz, honnét való legyen, az azok közül legyen, kik én hozzám hajlottak vagy ellenségem, úgy mint bécsiek, velencések, hispanusok, flanderek és florentiaiak közül vala, mert azoktól feleséget venni soha nem engedem. Micsoda nemzetségből, és kit akarsz venni, írd meg portámra. Ezt pedig igazán megírd. Mikor ezt megírod énnekem, én is választ teszek reá, és az mit parancsolok, ahhoz tartsd magadat, és az szerént házasulj meg. Őrizd magadat, hogy az én parancsolatom ellen semmit ne cselekedjél. Így értsed.”⁴⁶⁵

Legkésőbb 1592 nyarán már Firenzében is értesültek a fenntartásokról. Belisario Vinta, a nagyhercegi kancellária vezetője augusztus 1-jén kelt levelében konstantinápolyi hírekre hivatkozva tájékoztatta Simone Gengát a nehézségekről, egyúttal jelezve ura elkötelezettségét a frigy iránt.⁴⁶⁶ A házasság terve azonban kútba esett, mivel a dinasztikus kapcsolat a fejedelemséget a katolikus hatalmakhoz kötötte volna. Annnyira megterhelte volna a Portához fűződő viszonyt, hogy az 1593-ban Erdélybe érkező Botti firenzei követ látogatása miatt a fejedelem hosszas magyarázkodásra kényszerült. Sztambuli követének, Ravazdy Györgynek adott instrukciója hetedik pontja csak ezzel az üggyel foglalkozik:

„Miért, hogy az florentiai hercegnek mostanában követét várjuk ide, kiről ha mi hír futamodnék az Portára, azt mondhatja, hogy az nem egyébért jó ide, hanem mivel hogy István királlyal igen jól volt, kinek sok segítséggel is volt, amiben kívántatott, kiváltképpen az míg az Mosca ellen hadakozott. Kévánja azt az esmeretséget és barátságot mi velünk is megtartani. Mi is sok okokért és főképpen, hogy az Portának efféle fő emberekkel való esmeretség által inkább szolgálhassunk és kedvét kereshessők, nem akarjuk megvetni jó akaratját és barátságát. Egyéb dologban semmiben az ki az Porta ellen volna, mint ez előtt, úgy most is magunkat sem övele, sem mással nem avatjuk. Arról sincsen semmi tractálásunk vele, kiről tvaly az Porta megtalált volt bennünket, holott ha akarnók is immár, abban módunk nem volna, nem is mívelnék semmit az Porta híre nélkül, kiről bátran mindent mondhat és minden hamis vádlásoknak eleit veheti.”⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ EFKK Báthory-protokollum, 517.

⁴⁶⁶ Archivio di Stato di Firenze (ASF), Mediceo Principato, filza 280, fol. 165r.

⁴⁶⁷ EFKK Báthory-protokollum, 590. Botti követségéről lásd ASF, Mediceo Principato, filza 284, fol. 36r; 40r; 76v.

A Mediciekről azt tartották Sztambulban, nem utolsó sorban az angol követ folyamatos intrikálása miatt, hogy csak az alkalmat lesik, hogy háborút indítsanak a birodalom ellen. Possevino római és velencei tárgyalásai fényében nem tűnik alaptalannak a vád.⁴⁶⁸

A fentebbi nehézségek közepette, az egyre komorabbá és borúsabbá váló politikai klímában kellett tehát Erdély ifjú fejedelmének kormányoznia az ország hajóját. A nemzetközi politikában az 1590-es évek elején olyan alapvető változások következtek be, amelyek másfél évtizedre megszabták a térség történelmi folyamatainak az irányát, és amelyhez mindenáron alkalmazkodni kellett, mert a félelem, hogy a Portán ezúttal tényleg komolyan napirendre kerül az ország beglerbévséggé alakítása, mindig jelen volt. A külpolitikai helyzet a fejedelemség belpolitikai viszonyaira is hatással volt, és bár háború vagy a béke kérdése nem itt, hanem a nagy hatalmi központokban, Sztambulban, Bécsben és Rómában dőlt el, a háború kitörésével az országra geopolitikai helyzete miatt ráterelődött a figyelem és ezzel együtt a nyomás is egyre nagyobb lett.

5. LESZÁMOLÁSOK

A háború kitörése után a fejedelemség legégetőbb problémája nem a balkáni vagy oroszországi missziók, a grandiózus haditervek felkarolása volt. Sokkal rövidebb távon felmerülő nehézségekre kellett megoldást találni, például az oszmán csapatok katonai megsegítésére, amelyet az *abdnámék* kötelezően írtak elő minden vazallusnak. Természetes volt

⁴⁶⁸ Az I. Cosimo toszkán nagyherceg által alapított Szent István lovagrend a livornói hadikikötőből időről-időre hol a máltai lovagokkal összefogva, hol saját szakállára portyázott az oszmán vizeken. Ezt természetesen nem vették jó néven. A kalózkodás ugyanakkor nem akadályozta meg a nagyherceget abban, hogy például 1587-ben a lengyel trónért David Passin keresztül óriási összeget, 1 millió guldent ajánljon fel, ha a Porta támogatja jelöltségét a lengyel trónra, illetve a velenceiek, a franciák és az angolok által élvezett kereskedelmi koncesszióikért cserébe. Vö. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 61, 1587. VI, fol. 33r. Az 1592-es hasonló ügyben indított firenzei követségről lásd Karton 77, 1592. IV, fol. 130rv; Karton 78, 1592. VI, fol. 174v. A kereskedelmi kapcsolatok sikertelen felvételéről lásd DIAZ, *Il granducato di Toscana*, 292–293.

tehát, hogy amikor 1593-ban Szinán nagyvezír hadba vonult Bécs irányában, az erdélyi csapatoknak csatlakozniuk kellett volna a főseregehez. Emellett gondoskodniuk kellett az oszmán sereg táplálásáról is. A kettős célt érzékletesen mutatja be Murád szultán 1593. augusztus 7-én kelt komor jövőt sejtető levele:

„Ha az Úristen engedi, ez esztendőben Bécs felé nagy hadam leszen, az én igaz szolgálmat, és fővezéremet, Szinán basát hadaimnak előtte rendeltem ki innét az Szent Jakab havának 20. napján Isten segítségével innét elindul. Te is azért az te vajdaságodból háromszáz ezer kilje árpát, százezer kilje lisztet, a mellé vajtat, mézet, és ötvenezer kilje sót készítvén hajókban szerezzed és mindjárt szállíttasd alá Szendrőre. Az én előjárómnak meghagytam, hogy ezeket mind odavigyék, és neki adják. Parancsolom, hogy mikor ez Mehmed csasz hozzád érkezik, erre gondot viselj, hogy mind az háromszáz ezer kilje árpa, mind az százezer kilje liszt, vaj, méz, és só meglegyen és ahova hagytam, odavigyék. Ezeknek pedig ez jövő Kisasszony havának fogytáig minden okvetlen ott kell lenni, valamint oly készen légy, hogy ha más parancsolatom hozzád érkezik, amit írok, ahhoz tartsad magadat... Az adót is készítsd el, és amikor ideje eljő, azt is odaküldjed az én képem bel embernek, Szinán basának. Mind az élés dolgára, s mind az adóra, s mind egybre gondot viselj, mindennap vigyázz, az én parancsolatomat készen várjad, az mit ezután parancsolok, mindig okvetlen ahhoz tartsad magadat, semmiképpen attól ne vonjad magadat. Így értsed.”⁴⁶⁹

A fejedelem magatartásából a Porta lemérhette, milyen hűséges a vazallusa és mekkora lelkesedéssel vesz részt a többszörös, egyszerre keresztény és magyar testvérháborúban. Ez volt a másik oka a már említett belpolitikai válságnak, amely az országot szinte megbénította a cselekvésben. Ekkor még sikerült kibújni a katonai szerepvállalás alól, mivel az ifjabb Báthory István váradi főkapitány vezetésével gyülekező erdélyi csapatok tevőlegesen nem vettek részt az oszmán erők oldalán a háborúban, amelyeket szándékosan később mozgósítottak. Szinánnál arra hivatkoztak, hogy Kálló és Tokaj térségében jelentős császári haderő táborozik, ezért az erdélyi csapatok nem kockáztathatják meg a hadba vonulást a nagyvezír oldalán, mert ezzel védtelenül hagynák a határokat. Hivatkoztak a szultáni parancsra is, amely éppen

⁴⁶⁹ EFKK Báthory-protokollum, 610.

Szatmár illetve Kálló irányában rendelte el a támadást. Az adót ugyanakkor Sennyey Pongrác bevitte Belgrádra a nagyvezírhez.⁴⁷⁰

A késlekedést 1593-ban még meg lehetett magyarázni, a nagyvezír amúgy is késve mozgósított, így a tatárok sem tudtak időben a magyarországi hadszíntérre érni. A következő évben azonban már nem lehetett ilyen kifogásokkal előállni. A gyanú beárnyékolta a „szövetségesek” viszonyát, és Gyulafehérváron is érezték, előbb vagy utóbb szint kell vallani.

Mivel az oszmán csapatok a távolság miatt nyár elejénél hamarabb aligha kezdhették meg a hadműveleteket, néhány hónapnyi idő maradt, hogy Erdélyben kivárják, mekkora sikereket érnek el a császári csapatok Esztergom, illetve Buda alatt. Bár a prágai nuncius, Cesare Speciano eredetileg azt szerette volna elérni, hogy az erdélyi csapatok már tavasszal kezdjék meg az ellenségeskedést a törökkel, végül győzött a józan ész, a fejedelemség hadereje vesztég maradt. Mégis, ekkor már nem hivatalosan, de harcoltak erdélyiek császári oldalon Bornemissza János vezetésével az Esztergom ostromára vonuló császári hadsereg oldalán.⁴⁷¹ Februárban a fejedelem országgyűlést hívott össze, amelyen megszavaztatta a rendkívüli hadiadót, és a rendek ahhoz is beleegyezésüket adták, hogy ha támadás éri az országot, kihirdessék a nemesi, illetve a népfelkelést. A gyűlés berekesztése után szűk körben, a rendek tudta nélkül vitatta meg a császárral kötendő szövetség kérdését, majd Carrillót egy 15 pontos szövetség tervezetével Prágába küldte. Ennek legfontosabb pontja Erdély jövőbeli státuszát érintette; a 2. pontban azt kérte a fejedelem, hogy a császár ismerje el Erdélyt örökös fejedelemségnek.⁴⁷² Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az ország választói monarchiából örökletes monarchiává alakul át, megszűnik a rendek szabad fejedelmválasztó joga, de többé nem érvényesül, közvetve sem, a magyar rendek királyválasztó joga sem. A fejedelemség így jogilag is szuverén országgá alakul. Ebből a szempontból tehát nem lesz többé a Magyar Királyság része, legalábbis a török kiűzéséig. Várható volt, hogy ezt kü-

⁴⁷⁰ Instrukcióját lásd EFKK Báthory-protokollum, 625–630.

⁴⁷¹ MAH IV, 94–95.

⁴⁷² RODERICH GOOSS (bearb. v.), *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)* (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9), Wien 1911, 228.

lönböző okokból, de minden érintett ellenezni fogja. Ennek kivédését, ugyanakkor alátámasztását szolgálta a 4. pont, amely Habsburg feleséget kívánt a szövetségért cserébe. Ezzel a feltétellel Zsigmond két legyety is ütött egy csapásra: egyrészt a dinasztikus kapcsolat létrehozásával fenntartotta, sőt megerősítette a Habsburg jogigényt, hisz a frigyből születendő utódok így félig Habsburgok lettek volna, a másik oldalról viszont újabb és minden eddiginél erősebb garanciát és legitimitációt nyerhetett háza hatalmához. A szerződés legnagyobb vesztesei az erdélyi és a magyar rendek voltak, illetve a Báthory család, mert az egyenes ági örökösödés kimondása automatikusan az oldalág kizárását jelentette. Ezzel a rendek egyik legfontosabb joga, a fejedelmválasztó jog is pusztán formalitássá vált, a fejedelmi hatalom pedig minden eddiginél erősebb jogosítványokat kapott az alattvalók felett. Fél évszázaddal később hasonló történt, amikor I. Rákóczy Györgynek sikerült örökölhetővé tenni az erdélyi trónt. Csakhogy neki nem volt Habsburg felesége...

A császár figyelembe véve a magyar rendek előrelátható tiltakozását, azt válaszolta, hogy ilyen nagy horderejű ügyben nélkülük nem dönthet. Az erdélyieket nem kérdezte meg senki, de a császár azt kívánta, hogy a szerződésre esküdjenek fel, tehát mondjanak le önként arról, hogy a jövőben beleszóljanak saját országuk ügyeinek intézésébe.⁴⁷³ A Báthory család részéről a diplomáciai ügyeket vivő András válaszolt, aki mind az általa nem túlságosan kedvelt Carrillónak, mind a tárgyalásokban közvetve részt vevő Christoph Teuffenbach felső-magyarországi főkapitánynak áprilisban Kassán kifejtette, hogy a fejedelem kívánsága az ország törvényeibe ütközik, ma azt mondanánk alkotmányellenes, az egyeduradalomnak ez a formája teljesen idegen a magyar viszonyoktól, Zsigmond pedig a kívánatosnál jóval nagyobb mértékben támaszkodik a diplomáciában a papokra.⁴⁷⁴ Igaza volt, de a lényeg nem is abban állt,

⁴⁷³ A tárgyalásokról, a 15 pontról lásd SZILAS, *Alfonso Carrillo*, 53–58, az iratok egy részét kiadta KEMÉNY JÓZSEF, *Diplomatikai kutatások II*, Új Magyar Múzeum 1854/II, 212–227. Kis Mátyás Teuffenbachnak írt és Kemény által közölt jelentését újra kiadta *Carrillo I*, 445–448.

⁴⁷⁴ Erről az aggodalmáról két, Carrillóhoz intézett levelében is beszámolt. *Carrillo I*, 55–57, 59–60.

amit mondott, hanem amit elhallgatott, tudniillik, hogy Zsigmond arra készül, hogy kizárja a Báthory családot a hatalomból.

A második, jezsuitákat érintő kifogást illetően a császár is nehezményezte a diplomáciai szerepvállalást, amely mind a lutheránus Teuffenbachnak, akit Visconti nuncius instrukciója egyszerűen csak *heresiarchának*, azaz fő-fő eretneknek hívott, mind II. Rudolf zömmel protestáns tanácsosainak élénk helyeslésével találkozott.⁴⁷⁵ Ez újra fényt vetett arra az enyhén szólva is ellentmondásos viszonyra, amely Andrást a jezsuita rendhez, illetve a pápasághoz fűzte.

A szerződéstervezet többi pontja a katonai és pénzügyi segítséggel, a fejedelem esetleges kárpótlásával, abban az esetben, ha elűznék a trónjáról, és néhány, kisebb jelentőségű kéréssel, illetve azzal foglalkozott, hogy a töröktől visszahódított területen állítsák helyre a korábbi birtokviszonyokat. Ez a pont egyértelműen a magyar nemesség érdekeit szolgálta. Az utolsó pontok gyakorlati kérdésekkel, a török elleni harcra való belépés időpontjával foglalkoztak.

Carrillonak tehát nem volt könnyű dolga: Prágában a tanácsosok nem bíztak a jezsuitákban, az erdélyiekben, Zsigmondban, és aggódva figyelték Speciano növekvő aktivitását. A császár meg senkiben sem bízott. A kölcsönös gyanakvás légkörét nem oldotta, hogy II. Rudolf év elején Zsigmondnak küldött levele Gyulafehérváron olvasatlan maradt. A fejedelem és tanácsosai sértve érezték magukat, a levelet ugyanis „a mi vajdánknak” címezték. De végül győzött a józan belátás és a katonai szükségszerűség: nagyon kellett az a második front a török oldalában, a pápának pedig rendelkezésére állt a leghatásosabb nyomásgyakorló eszköz a csengő aranyak formájában. A tárgyalások tehát tovább folytatódtak.⁴⁷⁶

A Szentzséket a császár és a tanácsosok lassúsága és a Báthory családban uralkodó feszültségek mellett a lengyelországi és erdélyi helyzet aggasztotta. Az erdélyi katonai előkészületek nem haladtak kellő mértékben, pedig a remények szerint már az év elejétől fogva harcolniuk kellett volna a törökkel, és Esztergom ostromát, illetve az oszmán ura-

⁴⁷⁵ *Erdélyországi pápai követek*, 64.

⁴⁷⁶ *Carrillo I*, 448.

lom ellen fellázadó rációkat kellett volna támogatniuk. Nem így történt, sőt, a nyár folyamán újabb, az eddigieknél is aggasztóbb események következtek be. Rómában már 1594. március végén-április elején tudtak arról, hogy Gázi Giráj tatár kán mind a lengyelektől, mind a moldvai vajdától áthaladási engedélyt kért Magyarország irányába. Ez a hír nem csak azt jelentette, hogy a tatárok nem az erdélyiek számára kisebb veszélyt jelentő és hosszabbik, aldunai útvonalon fognak jönni, hanem a rövidebb úton, tehát érinteni fogják az észak-erdélyi területeket is. Mivel Szinán nagyvezír közben újabb és újabb követelésekkel állt elő, attól tartottak, hogy a fejedelem kellő garanciák híján vissza fog táncolni a császárral való megegyezéstől. Ezért az államtitkárság értesítette Specianót, hogy az Erdélynek ígért havi 30 ezer scudó segítséget megfelelik még 15 ezerrel. Közben Erdélyben váratlan fordulat következett be, amely veszélybe sodorta az eddig elért eredményeket.⁴⁷⁷

Az erdélyi politikai elit válaszüthöz érkezett: a követendő útról ki-robbanó vitákat a korszak két legjelesebb erdélyi történetírója Baranyai Decsi János, és Szamosközy István nyomán Bethlen Farkas más és más hangsúllyal ugyan, de igen plasztikusan rögzítette.

Mindkét fél jól ismert érveket hangoztatott: a törökökkel való szakítás pártján lévők azt hangoztatták, hogy megbízhatatlanok, szavuk semmit nem ér, azt tartják, hogy a hitetlenekkel kötött szerződések nem kell betartani. Ugyanakkor, ha most győznek, semmi nem garantálja, hogy Erdély megtartja önállóságát, és nem fogják beglerbégséggé alakítani, amelyre kezdettől fogva törekednek. Márkházi lippai béggé választása is ezt jelzi. A békepártiak, az egyszerűség kedvéért nevezük őket így, azzal érveltek, hogy a múltban Erdély nagyon ráfizetett a császárral és a pápával való szövetségre. Fráter György példája világosan megmutatta, hogy a törökkel nem lehet bírni, olyan hatalmas az ereje, a szövetségesek gyengék, ígéreteik pedig papíron maradtak. A kereszténység mint mindig, most is megosztott. Eppen ezért örültség lenne a bevált és biztos szövetség helyett a bizonytalan és egyszer már tragikusan végződő másik utat választani.

⁴⁷⁷ A tatárok átvonulásáról lásd IVANICS, 65–75, megvesztegetésük tervéről JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 446.

Ezzel szemben a háborúpártiak azzal érveltek, hogy a keresztény koalícióhoz való csatlakozás azzal kecségtet, hogy véget ér az oszmán uralom, amely annyi pusztulást okozott. A birodalom egyáltalán nem olyan erős, mint régen volt: a folytonos háborúk és a járványok meggyengítették, amelyet a tengeren elszenvedett vereségei és a perzsa háború jeleznek. Ha viszont Erdély a vesztes oldalon, értsd a törökén, marad, azzal nemcsak azt kockáztatja, hogy a császár legyőzött ellenségként fog vele bánni, hanem azt is, hogy kiesik a keresztény államok közösségéből.⁴⁷⁸

Hogy az oszmán birodalomnak nehézségei vannak, a török kérdést ismerő nyugati kortársak előtt nem volt titok. Nem volt titok a korrupció elharapózása, a kisázsiai és közel-keleti lázadások sem. Ezek egy része valóban a hosszú, kimerítő, költséges, sok áldozattal járó, következőképpen népszerűtlen perzsa háborúból fakadt.⁴⁷⁹ Ebből azonban nem mindenki vonta le a Baranyai Decsi és a háborús párt által előszeretettel hangoztatott következtetést. Lorenzo Bernardo *bailo* 1592-ben született *discorsója* szerint például az oszmán birodalom bukását csakis belső tényezők okozhatják, nevezetesen a korrupció. Perzsia ugyanis, amely az egyetlen méltó ellenfele lehetne a megosztott és katonailag meggyengült a törökök elleni háborúban. Velencében tehát éppen fordítva látták, szerintük a hosszú ideig tartó háború a perzsák és nem a törökök meggyengülését hozta.⁴⁸⁰

A valódi probléma azonban nem az volt, hogy melyik oldal tud hatásozott érveket felsorakoztatni meggyőződése mellett. Az erdélyi elit elé tornyosuló, és az adott szituációban feloldhatatlannak bizonyuló ellentmondás nem a háború vagy a béke kérdése, hanem az volt, hogy a fejedelemiség a császár vagy a szultán oldalán vonuljon-e a hadba? Vajon az erdélyi elitnek a békepárti része tisztában volt azzal, hogy az ország nem maradhat ki a háborúból még óriási összegek kifizetése árán sem? A két román vajdaság példája éppen elég szemléletesen mutatta a lehetősége-

⁴⁷⁸ *Baranyai Decsi*, 82–97; *Bethlen III*, 346–352; *Bethlen IV*, 13–23.

⁴⁷⁹ A nehézségeket 8 pontba sorolva tárgyalja FODOR, *Vállalkozásra kényszerítve*, 38–51. A válságról lásd még MATÚZ JÓZSEF, *Az Oszmán Birodalom története*, Budapest 1990, 105–127.

⁴⁸⁰ Lásd a VI/5. fejezetet.

ket, pontosabban azok hiányát. Az addig szilárdan háborúpártinak mutatkozó Báthory Boldizsár magatartásában a nyár folyamán radikális fordulat állt be, amikor a békepárthoz csatlakozott. Ez a szakirodalom által figyelmen kívül hagyott tény magyarázatot ad arra, hogy miért őt léptették fel Báthory Zsigmonddal szemben 1594 júliusában. Az ok a nyári esztergomi hadieseményekben rejlett. A Bornemissza János vezetésével a vár ostromára érkező erdélyi sereg azzal szembesült, hogy az ostromra felvonuló sereget botránycosan vezetik, napirenden vannak a különböző nemzetek, de főleg a magyarok és a németek közti véres verekedések. A gyengekező és befolyásolható Mátyás főherceg képtelen bármiféle fegyelmet tartani, amelynek következtében a soknemzetiségű sereg inkább hasonlított egy gyülelész hordára, mint egy reguláris hadseregére. Ugyanerről az erkölcsi és fegyelmi züllésről számolt be a jezsuita Szántó Arator István, aki természetesen mindent a német katonaság eretnkségével magyarázott.^{48t}

Az Esztergom alól hazavonuló Bornemissza által festett riasztó kép nem kevésbé aggasztó jövőt sejtetett. Egyre valószínűbbnek tűnt, hogy a császári hadsereg nem fog segítséget nyújtani Erdély háborúba való belépéséhez, hiába ígérte meg mind a császár, mind a pápa. Boldizsár, de testvérei is a beérkező hírek hatására joggal gondolhatták, hogy a kereszténység nincs felkészülve, a helyzet nem érett meg egy nagy oszmánellenes háborúra. Erdélynek tehát oszmán szövetségben kell megmaradnia.

A júniusi gyulafehérvári országgyűlésen csaptak össze először nyíltan a szemben álló felek: érezve a tétet, a fejedelem a háborúba való belépés mellett tartott beszédében vezérmotívumként a fentebb már többször említett állítólagos oszmán terveket említette, amelyek Erdély bekebelezését és beglerbégséggé alakítását célozták. Ezt a szándékot bizonyították szerinte a hódolt falvak, amelyekből több százat ragadtak el törvénytelenül a határmenti oszmán bégek, illetve a kettős adó szintén fentebb már többször érintett ügye. Érvelése tehát konkrét ügyekre támaszkodott, amelyeket a törökellenes szent háború általános elvi keretébe helyezett. A kívánt hatást azonban nem érte el, mivel a rendek úgy

^{48t} MAH IV, 91–95.

határoztak, hogy a végleges válaszadást a fejedelemnek a törökellenes szövetséghez való csatlakozásra a következő országgyűlésre halasztják, ahová a nemességet fejenként és fegyveresen várták. Ilyen tábori országgyűléseket két esetben szoktak összehívni, fejedelemválasztás idején, amely hagyomány a királyválasztó rákosi országgyűlésekre ment vissza, vagy háborús veszély esetén. A Tordára összehívott gyűlés oka ez utóbbi volt, de természetesen nyitva hagyták a másik lehetőséget is.⁴⁸²

A rendek felbátorodásában nem kevés súllyal esett latba a fenyegető veszedelmen kívül a Báthory testvérek említett „átállása” a törökös párt oldalára, amelyet Bethlen nem a kedvezőtlen esztergomi hírekkel, hanem azzal a sértettséggel magyarázott, amely abból származott, hogy a szövetségi tárgyalásokon a nagy presztízst jelentő Aranygyapjas rendet csupán Zsigmondnak ígérték oda. Ez azonban inkább ürügye lehetett magatartásuk megváltozásának. Az igazi oka a katonai helyzet, és hogy a szerződés a Báthory rokonságot kizárta az örökösödésből.

A tordai gyűlés, amelyen a fejedelem, látva az egyre erősödő háborúellenes hangulatot meg sem jelent személyesen, a háború ellen szavazott. Ez nyílt szembeszegülés volt a hatalommal. Ebben a feszült légkörben robbant a hír, hogy a tatárok megjelentek Erdély határainál. Láttuk, hogy erről már tavasszal elég biztos információi voltak a fejedelemnek, nem igaz tehát, hogy ez váratlanul érte az országot, sokkal inkább arról volt szó, hogy a tatárok jelentette fenyegetés felgyorsította a politikai erjedést. Boldizsár az erdélyi csapatokkal, köztük a kék darabontokkal, azaz a fejedelmi testőrség jó részével a határra vonult, hogy végigkísérje az ország északi részén fosztogatva átvonuló tatár csapatokat. A magára maradt, rokonsága által is elhagyott Zsigmond megrettenve a következményektől, életét féltve attól tartott, hogy kiadják a Portának, mint ahogy már két évvel korábban is felmerült. Szabályosan elmenekült. Meg sem állt Kővár váráig, amely az ország határára helyezkedett el.

Az ország vezetése vérontás nélkül került a zendülők, Boldizsár, Kovacsóczy kancellár, Kendy Sándor kezébe, hogy csak a legtekintélye-

⁴⁸² Az eseményekről lásd EOE III, 320–323.

sebbeket említsem. A zendülők azonban ekkor elkövettek egy döntő hibát. Nem gondoskodtak arról, hogy Zsigmond elhagyja az országot, illetve nem próbálták meg elszigetelni potenciális támogatóitól. Ezt a minden baj okozójának tartott, időközben hazatérő Carrillóval sem tették meg, akit ugyan lefogtak, de utána szabadon engedtek.⁴⁸³ Ő egyenesen Kővárba sietett Zsigmondhoz, aki nagyon gyorsan kapcsolatot keresett és talált nagybátyjával, Bocskai Istvánnal, aki ekkor váradi főkapitány volt, és a gyakorlatban az erdélyi hadsereg felett parancsnokolt. Ebből a zűrzavaros időszakból maradt ránk egy levele, amelyben a tekintélyes felső-magyarországi arisztokratától, Forgách Simontól kért segítséget a zendülők ellen érdekes és eddig ismeretlen részleteket árulva el az eseményekről:

„Fő oka pedig ennek az én uramon esött gyalázatnak, hogy Kegyelmed voltaképpen megértse, nem egyéb volt, hanem ez, hogy ónagysága az töröktől el akart szakadni, és az kereszténységhez való teljes szeretetét igyeközzvén megmutatni, az keresztényök mellé akart állani, s minden tehetségével az keresztényök jó igyeközzetinek faveálván rajta akart az pogányságon lenni, mely dolog, hogy úgy legyön egy nagy bizonsága, mert mihelyt ónagyságát helyéből kiindították, mindjárast egy Facsád nevű kastélyból, melyet ónagyságának az lugasi bán-ságba levő szolgálái az töröktől megvöttek volt, kivitték az ónagysága népét, és az törököket bocsáták beléje, más oka ismeg az olasz nemzetségnek tartása és ónagyságára azok miatt való gyűlölsége volt.”⁴⁸⁴

A levélrészlet nemcsak arra a jól ismert tényre világít rá, hogy az olasz kegyenceknek, rajtuk keresztül pedig a pápaságnak, túlságosan nagy befolyása volt az udvarban, amely nagy visszatetszést szült az erdélyiekben, hanem arra is, hogy szinte azonnal baráti gesztusokat tettek néhány vár átadásával a régi patrónus irányába éppen azon a területen, a Maros völgyében és annak környékén, ahol már folyt a háború. A hódoltsági rációk ugyanis erdélyi biztatásra lázadtak fel, és mielőtt vereség

⁴⁸³ A leszámolások korabeli elbeszélését és interpretációját lásd *Szamosközy IV*, 43–48; *Carrillo II*, 118–122; *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*, kiad. KULCSÁR PéTER, Budapest 1982, 171–174, és *Bethlen IV*, 44–45.

⁴⁸⁴ Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet, Hadtörténelmi Levéltár, Török-kori iratok, 1594. Nr. 41.

érte volna őket, néhány kisebb várat, erősséget elfoglaltak.⁴⁸⁵ Ez a Szinán felé tett gesztus az erdélyiek török melletti elkötelezettségét hivatalosan demonstrálni.

Végző soron azonban a nyers erő döntött, és ekkor ebből sem a lázadók, sem a töröknek, hogy őket segítse, nem állt a rendelkezésére megfelelő mennyiségben. Bocskainak ellenben igen, ezért már júliusban eldőlt minden. A rendek engedelmesen visszafogadták Zsigmondot, aki úgy tett, mintha nem történt volna semmi. Augusztus elején bevonult Kolozsvárra, majd az országgyűlésen lefogatta a főkolomposoknak tartott zendülőket, és egy részüket minden bírósági eljárást mellőzve, az ország alkotmányának nyílt megsértésével kivégeztette, míg másokat, így unokatestvérét, Boldizsárt néhány héttel később érte utol a végzet. Ezután a rendek engedelmesen megszavazták az elszakadást a töröktől és megadták a felhatalmazást a szövetségi tárgyalások lefolytatására és befejezésére.⁴⁸⁶

A leszámolásoknak azonban volt még egy másik, nagyon kellemetlen következménye: Boldizsár testvérei, István és András Lengyelországba menekültek, illetve ez utóbbi ebben az időben éppen ott tartózkodott, és bosszút akartak állni. A bíboros lejárató kampányba kezdett, testvérgyilkos hóhérnak festve le unokatestvérét. Ez nemcsak Zsigmondot, hanem Rómát is roppant kellemetlenül érintette, amely, mint látni fogjuk, fontos szerepet szánt a bíborosnak a háborús tervekben. Ráadásul a szövetséget még mindig nem sikerült tető alá hozni a fejedelem és a császár között, András mögött pedig Zamoyski állt, akitől Lengyelország belépését várták a ligába. Egy szóval a pápa dühös volt a fejedelemre, akinek kegyetlen eljárása kínos helyzetbe hozta, és magyarázatot várt.

Ebből a célból Zsigmond Rómába küldte egyik kegyencét, Fabio Gengát. Az olasz instrukciókkal gazdagon felszerelve indult útnak. Megbízatásának kettős célja volt. Az egyik a bíboros vádjainak tisztázása, tudniillik, hogy Boldizsár ártatlanul halt meg, a másik a katonai és anyagi segítség kérése a háborús szerepvállalásért cserébe. Fabiót no-

⁴⁸⁵ TÓTH, *A mezőkeresztési csata*, 145–146.

⁴⁸⁶ EOE III, 329–336.

vember 7-én nyilvános audiencián fogadta a pápa, ahol átadta megbízólevelét, illetve előadta küldetésének okait. Itt adta elő *Discorsóját*. Az általa előadott verzió vezérmotívuma az volt, hogy a fejedelmet ellenségei elakarták tenni láb alól, aki csak az életét mentette. Az instrukcióban lefektetettekén túl azonban Genga egyéb, minden bizonnyal a fejedelemtől származó részleteket is felfedett. Nem kevesebbet állított, mint hogy a leszámolásokban a jezsuiták, nevezetesen Carrillo keze van benne, aki mint láttuk, máig nem tisztázott szerepet játszott Gálffy és Gyulai kivégzésében is. Az 1594-es leszámolásokkal kapcsolatban mindazonáltal máig nem került elő rá nézve egyértelmű terhelő bizonyíték. Elképzelhető, hogy a fejedelem így próbálta másra kenni a felelősséget, az eljárás egyébként nem volt idegen tőle. Carrillon keresztül azonban Genga, illetve a mögötte álló fejedelem tulajdonképpen a Szentszék tette felelőssé, hiszen a pápa jóváhagyásával küldték a fejedelemségbe. András ugyanezt a vádat fogalmazta meg Rómába írott leveleiben, azzal a különbséggel, hogy ő még az olaszokat, de különösen a Genga családot is egy kalap alá vette a jezsuitával. Egyszóval az ügyet nem lehetett eltusolni, éppen ezért a pápa úgy döntött, hogy vizsgálóbizottságot küld Gyulafehérvárra. A kiszemelt vizsgálóbíró Arnulf Uchański sulejóvi apát volt. Báthory András inkább Germanico Malaspina lengyelországi pápai nunciust akarta, akivel jó kapcsolatokat ápolt. Uchański 1595. januárjában érkezett, néhány hétig maradt, és kellemetlen kérdéseket tett fel. Néhányszor ki is hozta a sodrából Zsigmondot, aki nem számított rá, hogy éppen a pápa fogja erre a megalázó procedúrára kényszeríteni. Az előzmények ismeretében azonban nem lehet csodálkozni a Szentszék határozott, a fejedelem érzékenységet sem kímélő eljárásán. Katonai szerepvállalása ugyanakkor túlságosan felértékelte személyét és országát, hogy elmarasztalják. András is elkövetett egy döntő hibát, amikor ügyét még a vizsgálat lezárulta előtt, februárban a varsói szejm, tehát ország-világ elé tárta. Ezek után elképzelhetetlen volt, hogy a pápa a nyilvánosság előtt igazat adjon neki, de az is, hogy az általa kívánt módon elégtételt kapjon.⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ A jezsuiták felelősségéről lásd KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, 1169, Uchański jelentéséről uo., 1171–1174.

V. „MARCIARE VERSO CONSTANTINOPOLI”

I. ATTILIO AMALTHEO ERDÉLYBEN.
GIROLAMO FRACHETTA RÓMÁBAN

A főfejezet címe Ippolito Aldobrandini jelmondata, akit 1592. január 30-án választottak meg pápának. Trónra lépte több szempontból is fordulópontot jelentett a térség történelmét illetően. Vége szakadt az egymást sűrűn váltó pápák miatti bizonytalanságnak. VIII. Kelemen viszonylag hosszú ideig uralkodott, volt tehát ideje, hogy kísérletet tegyen célkitűzéseinek megvalósítására.⁴⁸⁸ A pápa két dologban különbözött az elődeitől. Egyrészt, mint fentebb láttuk, 1589-ben megfordult Lengyelországban, személyesen ismerte a szereplők jó részét, és első kézből származó információi voltak a régióról. Ezt igen kevés pápa mondhatta el magáról. A másik, hogy elődeinél is határozottabb szándéka, életprogramja volt a török elleni harc, Konstantinápoly visszafoglalása, illetve a keleti *missio*, amelyről korábban már többször is szó volt.

Ebben a harcban kulcsfontosságú szerepet szánt Erdély fejedelmének. Számítani lehetett tehát egy pápai megbízott erdélyi felbukkanásá-

⁴⁸⁸ L. F. MATHAUS-VOLTOLINI, *Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII. an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592–1595*, Römische Quartalschrift 15 (1901–1902) 303–326, 410–423; FLORIO BANFI, *Giamfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai*, HK 40 (1939) 1–33, 213–228, 41 (1940) 143–156; PETER BARTL, „*Marcitare verso Constantinopoli*”. *Zur Türkenpolitik Clemens VIII.*, Saeculum 20 (1969) 44–56; NIEDERKORN, *Die europäische Mächte*, 70–102; GIAMPIERO BRUNELLI, *Soldati dei papa. Politica militare e nobiltà nello stato della Chiesa (1560–1644)*, Roma 2003, 104–III; MASSIMO CARLO GIANNINI, *L'oro e la tiara. La costruzione dello spazio fiscale italiano della Santa Sede (1560–1620)*, Bologna 2003, 177–200, 241–270.

ra. Firenzével az új fejedelem 1589 óta többé-kevésbé rendszeres kapcsolatot tartott, és az erdélyi követek ilyenkor mindig eljutottak Rómába is, jóllehet erről talán még kevesebbet tudunk, mint a firenzei tartózkodásukról. Ilyen út volt az 1592-es, amelyet eredetileg a kiátkozás feloldása alkalmából indítottak, de a gyakori pápaváltozások miatt sokáig húzódott. Az új pápa rögtön megragadta az alkalmat és Báthory két kegyencével, Jósikával és Fabio Gengával együtt Erdélybe küldte Attilio Amaltheo nunciust. Instrukciója rögtön az elején említi őket, rajtuk kívül egy másik kegyencet, a fejedelem korábbi itáliai követét, Bodoni Istvánt, Keresztúry Kristóf kővári várkapitányt, és külön kiemelve Wesselényi Ferencet, Báthory István egykori udvarmesterét, mint megbízható katolikusokat, akikre Amaltheo missziója támaszkodhat.⁴⁸⁹

A nuncius számára minden részletre kiterjedően írták le és körül a teendőket. Legfontosabb feladatának természetesen a katolikus vallás és a kitiltott jezsuiták ügyének képviselőjét jelölték meg. Ez magában foglalta az egyházi intézményrendszer restaurációját is. Rómában a soron következő országgyűléstől, amelyre Amaltheo minden igyekezete ellenére nem érkezett meg, azt várták, hogy visszaállítják az 1581-es kolozsvári végzéseket, visszaengedik a jezsuitákat – a későbbi szóhasználatot megelőlegezve – néhány artikuláris helyre (Kolozsvár, Kolozsmonostor, Gyulafehérvár, Várad), ahol szabadon gyakorolhatják tevékenységüket.⁴⁹⁰

Az utasítás kitért a pápai szemináriumok kérdésére is, amelyekkel egykor Possevinónak olyan nagy tervei voltak. Néhány jezsuita a betiltásuk után „titokban” Erdélyben maradt, egy részük, így Ladó Bálint Moldvába, ahol az ottani főleg magyar nemzetiségű katolikus között működött, többen pedig Lengyelországba, a jaroslavi kollégiumba mentek, ahonnan állandó összeköttetést tartottak az Erdélyben maradot-

⁴⁸⁹ *Erdélyországi pápai követek*, 1–6. Modern kiadása JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, I, 320–345. A továbbiakban a VERESS-féle első és bővebb kiadásra hivatkozom.

⁴⁹⁰ Erre végül nem került sor, az áprilisi országgyűlés a portai adókövetelést, az itáliai házassági tervet, illetve egyéb, belpolitikai vonatkozású ügyeket tárgyalta. Vö. EOE III, 283–284, 397–406.

takkal.⁴⁹¹ Ez a kényes helyzet indokolja az instrukció azon kitételét, hogy ne provokálja az eretnekeket, járjon el körültekintően velük kapcsolatban, és tartsa nyitva a szemét, hogy küldetése végén egy hosszú, részletes és kimerítő jelentést írhasson az erdélyi viszonyokról.

A vallás ügyének legfontosabb előmozdítója a remények szerint a fejedelmen kívül a három Báthory volt. Velük mindenképpen jó és szoros kapcsolatot kellett ápolnia. A kiűzés ellenére Boldizsár Fogarason tartotta udvari papnak Vásárhelyi Gergelyt, illetve hasonlóan világi papi ruhában, bár mindenki tudta róla, hogy valójában jezsuita, a gyulafehérvári udvarban tartózkodott ekkor már egy éve a később fontos szerepet játszó spanyol Alfonso Carrillo atya is.⁴⁹² Ifjabb Báthory Istvánnak, aki ekkor váradi főkapitány volt, a váradi katolikusok ügyét kellett ajánlania.

András bíborost arra kellett rávennie, hogy Rómába jöjjön, ahol az egyház egyetemes ügye mellett Erdélyét is előmozdíthatja. Ezzel finoman, de határozottan a bíboros emlékezetébe kívánták idézni, hogy méltósága arra predesztinálja, hogy országának protektora legyen, ahogy azt a szokások is megkívánták.⁴⁹³ Arról persze egy szót sem ejtett az instrukció, hogy a Rómába hívás okai között a bíboros protestáns kapcsolatai, illetve a krakkói püspökség körül kialakult konfliktus voltak, amely Andrást nem szívesen látott személlyé tette Lengyelországban. Ez ártott az erdélyi–lengyel viszonyoknak is, amelynek a pápa ambíciózus tervében igen fontos szerep jutott. Ezért ki akarta vonni a „forgalomból” és rajta akarta tartani a szemét. Ez sem ekkor, sem később nem sikerült. Giovanni Moro római velencei követ egyik, Amaltheo követségéről tájékoztató levele szerint az út fő célja András megvigasztalása volt a krakkói affér miatt.⁴⁹⁴

És ott volt a házasság ügye: az instrukcióhoz csak a fentebb már felsorolt francia leányok és özvegyek listáját mellékeltek, a Medici lányról egy árva szót sem ejt. Valószínű, hogy a nuncius listája a menyasszonyjelöltekről a szultáni elutasítás fényében született, mert mint láttuk, Mu-

⁴⁹¹ MAH III, 304, 484.

⁴⁹² Szerepéről részletesen lásd SZILAS, *Alfonso Carrillo*, i.m.

⁴⁹³ *Erdélyországi pápai követek*, 5.

⁴⁹⁴ ASVe Senato, Roma, filza 29, fol. 65v.

rád tiltólistájáról éppen a franciák hiányoztak, akik régóta jó kapcsolatokat ápoltak Sztambullal.

A családtagok iránt tanúsított megkülönböztetett figyelem okára egy másik csatolt irat világít rá, amely a sokat mondó *A viszály oka a fejedelem és a Bábory testvérek között* címet viseli.⁴⁹⁵ Négy pont közül az első, hogy a testvérek lagymatag katolikusok, a második és a harmadik Kovacsóczy kancellár és Boldizsár kölcsönös gyűlöletét taglalja. Az utóbbi állítólag több kísérletet is tett a kancellár feleségének megszerzésére, és ennek érdekében meg akarta ölni Jósikával egyetemben. Forrásaink és az erdélyi történetírói hagyomány mindezt alátámasztják.⁴⁹⁶

A negyedik ok, hogy nem tartózkodnak az udvarban, amely gyanúra adott okot. A testvérek azért neheztelnek, mert a fejedelem előbbre helyezte kegyenceit, mint saját rokonságát. Neveket ugyan nem olvashatunk, de a fentebbiek alapján egyikőjüket Jósikával azonosíthatjuk, illetve ide érthetjük az instrukcióban felsorolt Gengát és Bodonit.

Az ötödik és utolsó ok Boldizsár állítólagos hatalomátvételi kísérlete volt. A vádak szerint, amelyet Kovacsóczy kancellár terjesztett, meg akarta ölni unokaöccsét, vagy, miután megszerezte a fejedelemséget, át akarta adni Sztambulnak. Láttuk, hogy erről Malaspina és Pezzen császári rezidens is beszámolt, Gyulaffy azonban pletykának minősítette a híresztelést, és a következőképpen adta elő a kiváltó okot; „Bátori Boldisár az cardinalt kísérte volt el, ki visszaindult vala in Poloniam. Az határban visszajövéen, ilyen hir futamodott vala felőle, hogy az fejedelemséget akarja occupálni. Urunk ezt meghallván, die 13 Julii ment vala mulatni éjjel paripákon, elhagyván minden kocsiját De nem volt semmi benne.”⁴⁹⁷

Zsigmond ekkor 20 éves volt, az instrukció azt írja *giovine*, ifjú, ami-be ez esetben beleértendő, hogy tapasztalatlan és befolyásolható. Hogy nem lett nagyobb baj ezekből az udvari intrikából, Andrásnak köszönhető, aki rávette, vizsgálja ki akkurátusan az ügyet. Ennek eredménye lett Boldizsár tisztázása, a bosszú azonban – ezt már Szamosközytól tud-

⁴⁹⁵ *Erdélyországi pápai követek*, 7–8.

⁴⁹⁶ *Bethlen III*, 193–194.

⁴⁹⁷ *Gyulaffy*, 26.

juk – nem maradt el, mivel a Jósika affér óta Zsigmond úgy neheztelt unokaöccsére, mintha őt érte volna a sértés. A hatalmi harcnak a fejedelem nevelői, Gyulai és Gálffy estek áldozatul.⁴⁹⁸

Míg Boldizsárral személyes, Andrással inkább koncepcionális ellentétei voltak: a bíboros, hiába nem szerette a jezsuitákat, a kilitást túlzásnak tartotta, és ha hihetünk a feljegyzésnek, éppen ő volt az, aki helytelenítette a fejedelem eljárását, aki a hataloméért cserébe feláldozta a rendet. Jezsuita forrásaink ennek az ellenkezőjét állítják, és éppen Báthory Andrást és ifjabbik Istvánt vádolták, hogy nem tettek semmit az ügyben, ezért sikerült a protestánsoknak meggyőzniük Zsigmondot a rend kiűzéséről. A bíboros tehát óvta volna unokaöccsét az elhamarkodott lépésektől, Zsigmond viszont hagyta magát elcsábítani az eretnek ígéreteitől, aminek aztán a medgyesi végzések lettek a következményei.⁴⁹⁹

Az ifjú fejedelem igen befolyásolható személyiség, az udvar katolikus része pedig mélyen megosztott volt. Nemcsak a Báthory család és a kegyencek, hanem az olasz kegyencek és a jezsuiták között is ellentét húzódott. Nehéz feloldani a források ellentmondásait: az instrukció a család szerepének fontosságát hangsúlyozza a katolicizmus megmaradása és terjesztése szempontjából, amely elképzelhetetlen volt a jezsuita rend bevonása és a Báthory családtagok közti viszály megszüntetése nélkül. Ezért hunytak szemet Rómában unokaöccse „botlása” (medgyesi végzések) fölött. Amaltheo 1592 tavaszán éppen akkor érkezett, amikor Musztafa császár Kolozsváron tárgyalt, ezért, hogy le ne lepleződjön, két hétig bujkálnia kellett a kolozsmonostori kolostorban. Ezután a fejedelem többször is fogadta a fentebb már részletezett ügyekben. A nuncius, inkább kevesebb, mint több sikerrel, végig ragaszkodott ahhoz, hogy útját ne hivatalos, hanem magánjellegűnek tekintsék. Ezt leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy a bigottan vallásos fejedelem számára különösen fontos volt a szentszék-

⁴⁹⁸ Szamosközy IV, 26–27, Bethlen III, 193–194, 197–199, 205–210, MAH III, 822, 840–841. Ugyanakkor láttuk, hogy Zsigmond trónfosztásának terve megjárta a Portát is, és tudott róla Malaspina nuncius is. Vö. a 395. jegyzetet.

⁴⁹⁹ HORN, *Báthory András*, 129–130.

ki kapcsolatok normalizálása, a hivatalos kapcsolatfelvétel, amely kifelé, a keresztény országok felé is demonstrálhatta, hogy Róma az országot a kereszténység fontos részének tekinti. Ez megtörtént, ugyanakkor annyiban sikeresnek értékelhetjük Amaltheo útját szentszéki szempontból, hogy legalábbis egy időre sikerült kibékítenie a Báthoryakat. A jezsuiták hivatalos visszatelepülése azonban egészen az 1595. évi törvényekig várattott magára, mint ahogy a fejedelem házasságára is csak ebben az évben került sor.

Amaltheo útja ugyanakkor nem nélkülözte a nemzetközi összefüggéseket sem. A nunciának erdélyi ügyei végeztével először Lengyelországba kellett mennie, ahol a királynak és a lengyelországi nunciának referált a gyulafehérvári tárgyalásairól. Szóba került a III. Zsigmond testvérével tervezett házasság, amely a Báthoryakat a Vasákon keresztül újra a Jagellókhoz kötötte volna, megnövelve az esélyét egy újabb Báthory lengyel királyságára. Báthory András ügye szintén terítékre kerülhetett, aki még a nuncius erdélyi tartózkodása alatt írt Rómába, arra kérve a szentatyát, hogy járjon közbe a rajta esett sérelem (krakkói püspökség) orvoslása érdekében.⁵⁰⁰

Nem tudunk arról, hogy Sztambulban lett volna visszhangja Amaltheo látogatásának, de kizártnak tarthatjuk, hogy a bujkálás ellenére ne tudtak volna róla. És bár a ránk maradt iratok egy árva szót sem szólnak a török elleni háború tervéről, elképzelhetetlen, hogy ne került volna ez is szóba. Nem is lehetett volna megkerülni Báthory István politikai hagyatéka, illetve a pápa kereszties háborús elképzelései és a fentebb részletesen ismertetett kelet-közép-európai politikai helyzet miatt.

Amaltheo távozása után nem sokkal kiderült, hogy a Báthoryak közötti megbékélés nem olyan egyszerű. A nuncius távozása utáni hetekben kiéleződtek a frakcióharcok, amelyek középpontjában Boldizsár és Jósika, illetve ezúttal Gálffy János és Gyulai Pál, a fejedelem egykori nevelői álltak. A konfliktust, mint láttuk, e két utóbbi feláldozásával sikerült megoldani. A küzdelemben a fejedelem gyóntatója, Alfonso Carrillo máig nem teljesen tisztázott szerepet játszott. A spanyol jezsuita befolyása ettől kezdve egyre nőtt, két évvel később már gyakorlatilag ő

⁵⁰⁰ Vö. *Erdélyországi pápai követek*, 9–34; a bíboros levele: *Erdély és a Szentszék*, 21–22.

a legfontosabb közvetítő a háborúba keveredő Erdély és a nyugati hatalmak, elsősorban persze a pápa és a császár irányában.

Amaltheo erdélyi látogatása tehát összességében nemcsak a szentszéki elismerést jelentette Zsigmond és országa számára, hanem megvetette a jövőbeli szövetség alapjait is. Ennek jegyében küldte gyóntatóját, bizalmasát és diplomatáját, Alfonso Carrillo jezsuitát 1593 őszén Rómába. A jezsuita feladata a Szentszék álláspontjának kipuhatolása volt, arra az esetre, ha Erdély belépne a háborúba. A tárgyalás aktái sajnos nem maradtak ránk, de nyilvánvaló, hogy a következő Erdélyt felkereső pápai diplomata instrukcióját a Carrillo által mondottak messzemenő figyelembe vételével készítették el.⁵⁰¹ Az ügy a Szentszék számára is sürgető volt, mivel nem alakultak jól a dolgok, az oszmán hajóhad ugyan a kikötőkben maradt az angol diplomácia legnagyobb sajnálatára, de nem lehetett kizárni egy Itália irányában történő szárazföldi támadást. Amaltheo gyulafehérvári, Carrillo római tárgyalásai új lendületet adtak a törökellenes koalíció tető alá hozását célzó, de átmenetileg háttérbe szoruló terveknek. Az aggasztó katonai helyzet, Győr nyári eleste ezt mindenképpen indokolta.

Ezt tükrözi az 1594 őszén az Örök Városba a háború ügyében ellátogató Carrillót követő Fabio Genga által benyújtott tervezet, amely közvetlenül a fejedelemtől, illetve tanácsadóitól származó szempontokat, elképzeléseket közvetíti. A pápa előtt tartott beszéde, orációja az Erdélynek nyújtandó segítség részleteit fejtegeti, illetve javaslatokat tartalmaz egy többnemzetiségű hadsereg felállítását illetően. A sereg gerincét az erdélyiek alkotnák, akikhez a moldvaiak, havasalföldiek, és a rácok (szerbek) csatlakoznának. Ehhez járulna még a többi nemzet, a lengyelek, németek és olaszok. Az erdélyi elképzelés lényege, és itt mutat hasonlóságot Báthory István fentebb bőven ismertetett terveivel, hogy a meghatározó szerepet az erdélyi illetve magyar fegyveres erő kapná. Ez azt jelenti, hogy a hadműveletek súlypontja a Kárpát-medence keleti felébe helyeződne, amelyek Bécsből és Rómából nézve a lehető legközelebb estek a balkáni, ugyanakkor a legtávolabb az itáliai területekhez. Ez utóbbról ugyan hallgat Genga, a mondanivalójából viszont

⁵⁰¹ SZILAS, *Alfonso Carrillo*, 47–52.

logikailag következik. A koalíciós sereget Báthory Zsigmond vezetné. A hadműveletek a nagyobb siker érdekében télen is folytatódnak:

„Erdély fejedelme engedelmes országot kormányoz, amelyet a természet erőddé tett, ahol egy hatalmas hadsereg is áttelelhetne, mint egy erődben, amely a törököt télen is támadni tudná, megakadályozva mindenkor a Dunához vezető utat, tavasszal pedig friss lovassággal és kipihent gyalogsággal támadást indíthat Konstantinápoly irányában a szultán ellen, akadálytalanul átvonulva Havasalföldön és Moldván török területre. Németország és Magyarország nagy része így felszabadul az ostromtól, megszűnének a német és olasz fejedelmek kételeyei, akik a kínálózó lehetőséget megragadva, a saját hasznukra is, segítő kezet nyújtanának Ófelségének. Ez a hadsereg az országot is védené, amely Magyarország egyik kulcsa, amelynek elvesztése a másik kulcs, Győr után azt jelentené, hogy minden remény elveszett Magyarország visszafoglalásával kapcsolatban... [Erdély] mint egy erőd, a dunai hajózás elzárásával friss gyalogságával és lovasságával, Konstantinápoly ellen támadva térítené el az ellenséget (ti. Itáliától)... Ami a katonaságot illeti, Szentséged óhaját nehéz teljesíteni, mert nem lenne helyes egy olaszokból álló nagy létszámú hadsereget idegen kezére bízni, ha viszont kevesen vannak, más vezérek alatt kellene szolgálniuk. Jobb lenne, ha az Erdélyi vezetné őket a németek és olaszok eltérő természete miatt, akikkel a legutóbbi harcokban igen rosszul bántak, és e miatt méltatlannak is találnák ezt, amiből sem haszon nem lenne, sem előny nem származna.”⁵⁰²

A *propugnaculum Christianitatis*nak az erdélyi domborzati viszonyokra alkalmazott toposza, amelyet már Gromónál is olvashattunk, itt újra felbukkan. Genga Erdélyt egy természet által megerősített várként mutatja be, amely élelmiszerben annyira gazdag, hogy képes egy egész hadsereget átteleltetni, hogy tavasszal ez a hadsereg, miként egy várból kitörhet dél, a Balkán és Konstantinápoly irányába. Genga római tartózkodása alatt készítették elő Alfonso Visconti cerviai püspök erdélyi követségét. A püspök volt az első és az egyetlen igazi erdélyi pápai nuncius. Küldetése a fejedelemség legmagasabb szintű diplomáciai elismerését jelentette a Szentszék részéről. Ez annak a kitüntetett szerepnek, pozíciónak szólt, amelyet Erdély akkor betöltött, és amelyről fentebb már volt szó.

⁵⁰² BASCAPÉ, *Le relazioni*, 173–176; követségéről vö. KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, i.m.

Az erdélyi nunciatúrától nagyon sokat vártak. Visconti egyik feladata a katolikus jelenlét megerősítése volt, illetve a rekatolizáció terjesztésének elősegítése a fejedelemség határain belül és túl. Ennek megvalósításán prágai, illetve lengyelországi „kollégáival” Specianóval és Malaspinával együttműködve kellett ügyködni. Küldetésének azonban nemcsak vallási és diplomáciai, hanem katonai vetülete is volt, mivel a pápai segélypénzeket rajta keresztül juttatták Erdélybe, sőt, a nuncius az 1595. évi havasalföldi hadjáratba is elkíserte a fejedelmet.⁵⁰³ Erről alább részletesen is szót ejtek.

Amaltheo, illetve Carrillo és Fabio Genga követségei nemcsak a hídverést segítették elő a fejedelemség és a Szentszék között, hanem törökellenes tervezetek valóságos áradatát idézték elő. Nemcsak a térséget jól ismerő Carrillo, vagy Genga osztotta meg ötleteit a pápai udvarral, hanem olyan udvaroncok is, akik ugyan közelebbről nem ismerték a térséget, de nagyon jó kúriai és egyéb kapcsolatokkal rendelkeztek. Úgy gondolták, a háború kitörése meghozta az alkalmat, hogy elképzeléseiket ne csak a pápával vagy az államtitkársággal osszák meg, hanem az ő megbízásukból a szélesebb közönséggel is. Ezeknek volt az iskolapéldája Girolamo Frachetta, aki először francia szolgálatban állt, az ő érdekeiket képviselve szállította a bizalmas és kevésbé bizalmas értesítéseket, majd elárulva régi patrónusait, átállt a spanyolokhoz.⁵⁰⁴

1594. március 27-ei keltezésű, tehát még Genga római látogatása előtt írt beszédében röviden, és lényegre törően vázolta Erdély, mint császári szövetséges szerepét a törökellenes ligában. Művének elején leszögezte, hogy mindenképpen el kell érni az erdélyieknél, hogy szakítsanak a törökkel. Meg kell győzni őket, hogy a keresztény hatalmak elküldik az ígért segélyt, és hogy ne bízzanak a törökben. Amaltheót, mint láttuk, pontosan ezzel a megbízással küldték két évvel korábban a fejedelemségbe, néhány hónappal korábban Alessandro Comuleo következő fejezetben részletesen elemzendő missziójának is ugyanez volt a feladata. A liga leg-

⁵⁰³ Visconti útjának előkészítéséről vö. *Erdély és a Szentszék*, 53–56.

⁵⁰⁴ Frachettáról és műveiről részletesen KRUPPA TAMÁS, *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi műveinek tükrében*, *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* 7 (2004) 19–49; GIANFRANCO BORELLI, *Ragion di stato e Leviatano. Conservazione e scambio alle origini della modernità politica*, Bologna 1993, 95–109.

fontosabb szerepét Frachetta mindazonáltal abban jelölte meg, hogy távol tartsa a háborút Itáliától. Ez visszatérő motívuma az olasz fogantatású terveknek. Cserébe a pápa, az itáliai fejedelmek és a spanyol király finanszírozná a háborút. Ez a lépés nagy haszonnal kecsegtetne, mivel az erdélyiek győzelme esetén az egész kereszténység, de mindenekelőtt a pápaság nyerne, de ha veszítenének, abból sem származna Itáliára nézve semmilyen hátrány. Támadó háború célszerű, gyorsan ki kell kényszeríteni egy nyílt mezei csatát, és megverni a törököket mielőtt az ázsiai csapatok a harctérre érnek. Mivel Németország és Itália közel van, ezért a keresztényeknek van több vesztenivalójuk. A hadsereg létszámát 30 ezer gyalogosban és 20 ezer lovasban jelölte meg. De nem is létszám, hanem a fegyverzet, a parancsnokok és a *disciplina* számít, amelyen a katonák kiképzését és irányításukat értette. Ebben viszont a keresztényeknek nagyobb tapasztalataik vannak. Az erdélyiek megsegítését a fejedelem vallásossága, katonai erényei, a hely, vagyis országának előnyös fekvése és lakóinak vitézsége, és egyéb, nem részletezett előnyök indokolják.

Valószínűleg ő a szerzője egy másik keltezetlen, 1594 végén, tehát Genga római tartózkodásának idején készült *Discorsónak* is, amely a támadó és a védekező háború eshetőségeit latolgatja. Az ismeretlen személynek írott művecske az 1594-es harcok nyomát viseli magán. Esztergomot a botrányosan rossz vezetés és a botrányosan viselkedő katonák miatt nem sikerült elfoglalni, sőt a Szinán felmentő serege előtt meghátráló császári hadsereg magára hagyta Győrt, amelyet főkapitánya, Hardegg gróf feladott. Ez hatalmas veszteségnek számított, a vár volt ugyanis Bécs kapuja, vagy kulcsa, ahogy a nagyvezír mondta. Hardegget lefejezték, ez azonban nem orvosolta a súlyos katonai helyzetet.

Nem csoda, ha másmilyen ennek a *discorsónak* a hangvétele; önkritikusan kezdődik, amikor azt mondja, csak azok írogatnak efféléket, akiknek nincs erejük, márpedig az olaszoknak nincs, ezért is beszélnek annyit. Ő, mondja a szerző szerényen, sem szeret beszélni, és mások fecségését sem szereti hallgatni, mégsem tudta megállni, hogy ne mondja el a véleményét. Mivel a jelenlegi helyzetben a rendelkezésre álló erők nem elégségesek, és nincsenek olyan állapotban, mint a törökei, védeke-

ző háborút kell folytatni. Ennek két fő módja, hogy vagy a határokon tartóztatják fel az ellenséget, vagy beengedik, és a fontosabb helyekbe bezárkózva védekeznek. A biztos sikerhez 80 ezer ember szükséges. Védekező háború megvívásához három helyszín kínálkozik: Bécs, Komárom vagy Pozsony térsége, de ezek megtartásához nincs elég ember. Ezért a terep adottságait kell kihasználni, amire más magyarországi, illetve egy erdélyi helyszín lenne a legalkalmasabb.

A rossz nyári tapasztalatokkal a háttérben tér rá a hadvezérlet kérdésére. Először a németalföldi harctereket megjárt kiváló hadvezér, Karl Mansfeld nevét említi, de ő ekkor még Németalföldön volt. A franciák a legjobbak, ők viszont nem valószínű, hogy segíteni fognak. Felmerül Savoya hercegének, Carlo Emanuelnek a neve, de Frachetta az ő jövetelét sem tartotta valószínűnek, majd Jan Zamoyski lengyel kancelláré, Miksa főhercegé, végül pedig Báthory Zsigmondé.

Egy kivételével nem sorakoztat fel érveket egyik jelölt mellett sem, amely azt mutatja, hogy Zamoyski és Miksa említése csak ürügy, hogy az igazi jelöltet, Báthory Zsigmondot ajánlja. Mivel szorongatott helyzetben van, ezért mindenképpen harcolni fog, rá van ugyanis szorulva II. Rudolf császár, ő pedig a fejedelem segítségére. Ez utóbbi mellett szól, hogy magyar, és a nagyhírű Báthory család leszármazottja, akiknek a tetteit mindenki ismeri. Erdély tele van jó katonával (a magyarok amúgy is a legvitézebb nemzet), és elég gazdag ahhoz, hogy a háború terhét viselje.⁵⁰⁵

A fentebbi két beszéd eléggé nyilvánvalóan mutatja, hogy Frachetta jól ismerte a fejedelem álláspontját, aki országa belépéséért cserébe olyan feltételeket szabott, amely egyet jelentett volna a hadműveletek súlypontjának áthelyezésével. Ez Zsigmond és a mögötte álló tisztikar véleménye szerint mindenkinek az érdekét szolgálta: a császáré és a pápáé, illetve a többi közelben fekvő keresztény orszagét azért, mert elvonja az oszmán főerőket a Duna völgyéből, az erdélyiekét pedig azért, mert bár így óriási nyomás alá kerülnének, mégis a császári és egyéb hadak Erdélybe vonulása és áttelelése elegendő garanciát jelentene arra, hogy

⁵⁰⁵ A két *discorsó*ról vö. KRUPPA, *Az oszmánellenes szent háború*, 21, illetve BAV Urb. Lat. 821/2, fol. 275r, 273r–275r.

megkímélje az országot a pusztulástól. Ez a gyakorlatban azt is jelentette volna, hogy a szövetséges sereg fővezérletét a fejedelemre bizzák. Frachetta mondanivalóját tulajdonképpen azokkal a gyulafehérvári udvarból érkező javaslatokkal teljes összhangban fejtette ki, amelyekről alább részletesen is szót ejtek.

VIII. Kelemennek tehát volt miből válogatnia a tömkelegével érkező, és a valóságtól hol jobban, hol kevésbé elrugaszkodott javaslatokból, amikor szóba került Alessandro Comuleo küldetése. Jóllehet a pápa realistán ítélte meg a helyzetet, Oroszország részvételében például egyáltalán nem volt olyan biztos, mégis a törökellenes koalíció ügyében Kelet-Európába küldött követének fel kellett keresnie a kozákok mellett Moszkvát is. Személyének kiválasztása is azt a gondosságot mutatja, ahogyan ebben a kényes ügyben eljárak, ugyanis nem egy olaszt, hanem egy szlávot küldtek, ezzel is gesztust téve a távoli ország uralkodójának.

2. ALESSANDRO COMULEO ÉS PAOLO GIORGI BALKÁNI ÉS KELET-EURÓPAI MISSZIÓI (1584–1598)

Comuleo, vagy Komulović fiatal éveiről semmit nem tudunk. 1576-ban Rómába került, majd 1584-ben XIII. Gergely az oszmán birodalom európai területeinek apostoli vizitációjával bízta meg. Útitársul egy jezsuitát adott mellé, akinek közel-keleti tapasztalatai voltak. Comuleo keresztül-kasul bejárta az egész Balkánt, majd amikor hazatért, egy török elleni háborús tervet vázolt fel.⁵⁰⁶ Ennek bevezetője röviden megemlékezik arról, hogy írója három év tapasztalatait vetette papírra, amely alatt megismerte a balkáni népeket, a latin és görög rítusúakat egyaránt, a gondolkodásmódjukat, magát a térséget, a hadsereg útvonalaikat, ezen nyilván az oszmánt érti, és ennek figyelembevételével jutott arra a következtetésre, hogy könnyűszerrel ki lehetne űzni a törököt ezekről a területekről. Utána a görög területek

⁵⁰⁶ Comuleo útjáról vö. HALECKI, *From Florence to Brest*, 253–267; TARDY, *Régi magyar követjárások Keleten*, 143–145, ill. a vonatkozó szakirodalommal MOLNÁR, *Katolikus missziók*, 136–138.

kivételével – ezekről azt mondja, számoljon be róla az, aki járt ott – régi-ónként felmérve számba vette, hány fegyveresre lehet számítani egy jövődő háborúban. A végső szám imponáló, Comuleo szerint a balkáni országok 840 ezer(!) katonát tudnának kiállítani, ahol vegyesen élnek latin és görög rítusú keresztények, akik szinte mindnyájan szlávok. Az oszmán fővárosban is mintegy 400 ezer, a környékén pedig mintegy egymillió keresztény él.⁵⁰⁷

Ezután rátér a török ellen indítandó háború részleteire. Meglepő, hogy bár a cárral való szövetségről beszél, úgy tűnik, mégsem valódi koalícióban gondolkodik. Fentebb láthattuk, hogy szinte minden törökellenes háborús elképzelés egy szűkebb vagy tágabb értelemben vett szövetséget, ligát tartott szükségesnek. Comuleo tervezetében a balkáni népekkel és az őket egy százezres had élén vezető orosz cár részvételével számol csupán. Ha túlzás lenne is korai pánszláv gondolatról beszélni, kétségtelen, hogy Comuleo haditervét arra a felismerésre építi, hogy a balkáni területek népessége és az őket vezetni hivatott Oroszország hasonló nemzetiségű, nyelvű és vallású. Tisztában lehetett azzal is, hogy a Porta cár iránti respektusának egyik legfőbb oka éppen abban rejlett, hogy a pravoszláv vallású balkáni népek, de a kozákok egy része is Moszkvát a bizánci birodalom örököséiként tekintette a természetes urának. A „Moszkva – harmadik Róma” gondolatból, amelyet Comuleo valószínűleg ismert, szintén meríthetett.⁵⁰⁸

A szöveg második felében röviden kifejtette a haditervet, amely szerint a támadást az orosz sereg Podólián keresztül Moldvát érintve dél, azaz Konstantinápoly felé indítaná el. Ez utóbbin áthaladva, mire a had-

⁵⁰⁷ PAUL PIERLING–FR. RAČKI, *L Komulovića izvještaj i listovi (god. 1593–4) o poslanstvu u Turku, Erdelji, Moldavsku, i Polsku*, *Starine* 15 (1882) 86–87. A hatalmas tömegű keresztény városlakóról több kortárs is megemlékezett, akik egybehangzóan állították, hogy az oszmán hadierényeknek beakonyult, a törökök eltunyultak, mivel keresztény rabszolgák tömegei dolgoznak rájuk, amely igaz úgy a fővárosra, mint az egész birodalomra. Ebből a szempontból a birodalomnak nem is annyira muszlim, mint inkább keresztény karaktere van, és ha egyszer kitorne egy igazi háború, és a keresztény rabszolgák fellázadnának, az maga alá temetné a birodalmat. TARDY, *Rabok, követei, kalmárok*, 203, 321, 346, 393, 396. A balkáni népek felkelésének szerepéről vö. főleg 17. századi vonatkozásban VAUGHAN, *Europe and the Turk*, 215–236.

⁵⁰⁸ Lásd a 155. jegyzetet.

sereg a török határra ér – ezen az Aldunát érti – a fellázadt népek csatlakozása következtében létszáma már 200 ezer főre rúgna, a határátlépés után pedig a további csatlakozásokkal 15 napon belül 5–600 ezerre duzzad. Ez az óriási hadsereg aztán 50 gálya segítségével 3 nap alatt elfoglalná az oszmán fővárost. Ezzel egy időben a Földközi-tengeren a spanyol és a velencei hajóhad kötötte volna le az oszmán tengeri haderőt. Az európai részen maradó török várakat ezután könnyűszerrel elfoglalnák.

A tervből látható, hogy kiagyalojának kissé meglódukt a fantáziája és nem sokat konyít a haditudományhoz – bár a távoli jövő az apátot igazolta, I. Pétertől kezdve az orosz birodalom déli irányú expanziójának egyik iránya éppen azt a területet érintette, amelyről Comuleo írt, és az is igaz, hogy a tervnek volt előzménye. Az elképzelésen érződik a lepantói diadal íze, amelynek az emléke még friss volt, illetve, hogy az elhúzódo perzsiái háborúból azt a következtetést vonták le, hogy most kiváló alkalom kínálkozik, hogy a meggyöngyült birodalomra a balkáni népek fellázításával illetve annak megsegítésével végzetes csapást mérjenek.⁵⁹⁹ Érdekes ugyanakkor, hogy a Báthory István által fentebb bőven idézett elképzelésekkel való nagyfokú hasonlóság ellenére a lengyelek hiányoznak a haditervből. Nem világos, hogy azért-e, mert Comuleo természetesnek vette az ő részvételüket, amely kevéssé tűnik valószínűnek, mivel soha nem fogadták volna el a cár vezető szerepét, vagy pedig, ami szintén nehezen hihető, hogy tényleg nem számolt velük.

Más jellegű tervezetet nyújtott be Pietro Cedulini, aki Comuleo előtt tett nagy körutat apostoli vizitátorként 1580–1581-ben a Balkán-félszigeten és Sztabulban, és a tizenöt éves háború kitörése alkalmából ragadott tollat. Tervezetében egy nagy törökellenes háború vízióját vázolta fel. Mondandóját történeti áttekintéssel kezdi, időben egészen a lepantói csatáig, a spanyol–velencei–pápai szövetségig nyúlva.

⁵⁹⁹ A török kiűzését célzó tervekről lásd KARL GÖLLNER, *Zur problematik der Kreuzzüge und der Türkenkriege im 16. Jahrhundert*, RESE 13 (1975) 97–115; *Turcica III*, 35–78, illetve a törökkérdésről mint európai problémáról a román nacionalista történetírás szellemében: MIHAI BERZA, *Der Kreuzzug gegen die Türken – ein europäisches Problem*, RESE 19 (1942) 42–74. Hasonló címmel vö. még HANS JOACHIM KISSLING, *Die Türkenfrage als europäisches Problem*, *Südostdeutsches Archiv* 7 (1964) 39–57; BARTL, *Die Westbalkan*, i.m.; POUMARÈDE, *Il mediterraneo*, i.m.

Az újabb háborúban azonban sem Spanyolországgal, sem Velencével nem számol, jöllehet ez utóbbi Cedulini szerint továbbra is ki van téve az oszmán fenyegetésnek. Szerinte III. Murád, II. Szelim utóda folytatni akarta a harcot Velence ellen, ezért arra törekedett, hogy a tengeri mellett szárazföldi utat is nyisson, miután legyőzte a perzsákat. Egyszerre akart mindkét irányból támadni, nem úgy, mint II. Mehmed vagy az apja, akik elegendő időt hagytak Velencének, hogy erődítményeket emeljen, mivel a hegyes terület nagyobb része alkalmatlan a nyílt mezei védekezésre. Erre azért is törekedtek, mert a törökök még élénken emlékeztek arra, hogy annak idején, amikor Bajezid szultán a milánói herceg támogatására oszmán csapatokat küldött, azok hatalmas zsákmánnyal háborítatlanul tértek vissza Friuliból.

A szultán most is Itáliát akarja, az olaszoktól nem fél, lebecsüli őket. Lengyelország azonban terméketlen és hideg, az oroszoktól pedig tart, a legjobban a keresztények közül. Nem akar háborúzni velük a kedvezőtlen időjárás és a hideg miatt, másrészt mert figyelnie kell a perzsákra és a tatár kánra is, ráadásul tatárok az orosz oldalon is vannak. Most, hogy elfoglalta Perzsia nagy részét, és I. Abbasz sahot békére, a grúzokat és a perekopi tatárokat adófizetésre kényszerítette, a lengyelek pedig szorult helyzetbe kerültek, valóra válthatja régi tervét Friuli és Velence megtámadására. 50 millió aranyat és ezüstöt halmozott fel, megduplázta a janicsárok és a szpáhik számát, akik unatkoznak és lázadoznak.

A szultán ellen Lengyelországnak és a császárnak szövetkeznie kell tehát az oroszokkal. Ez *estrema necessità* (szorongató szükség), mondja, mert a szultán közel van és hatalmas. A cár hajlik arra, hogy engedelmeskedjen a pápának, követséget kellene hozzá meneszteni. XIII. Gergely idején történt már egy ilyen kapcsolatfelvétel (ez volt Sevrigin első fejezetben említett nagy feltűnést keltett követsége). Az oroszoknak már csak azért is érdekükben áll ez a szövetkezés, mert a török közel került a határaihoz, egészen Citrachamig (Asztrahany?), amellyel akadályozza a hajózást és a kereskedelmet a perzsákkal. Támadó szövetségre van szükség, amelynek segítségével egy hatalmas, Itáliától és az Adriától egészen a Donig terjedő front megnyitására kínálkozna lehetőség. Ezt a vállalkozást segítené a nyelv és a vallás közössége, mivel Európa nagyobik része és Ázsia egy része is keresztény.

A kétirányú támadás miatt a török kénytelen lenne megosztani erőit, így a lengyelek és a császár könnyebben tudnának támadni, amelynek hatására hadba vonulnának a perzsák, a grúzok, a románok, az erdélyiek és a többiek. A tengeren pedig Spanyolország és a velenceiek szállnának hadba.⁵¹⁰ Cedulini tervezetéből jól látszik, hogy a néhány évvel ezelőtti, és a keresztény fegyvereket a lepantói győzelemhez segítő tengeri szövetség tervét próbálja ötvözni azokkal az elképzelésekkel, amelyeket Possevino kapcsán részletesen ismertettem.

Misszióba azonban nem őt, hanem a kevésbé realista elképzelést pápírra vető, ámde szláv származású Comuleót küldték 1594-ben. Ez, és 3 éves missziós tapasztalata alkalmasabbá tette egy hosszú, nehéz misszió terheinek elviselésére és célkitűzésének megvalósítására. Instrukciója részletekbe menően írja elő feladatait.⁵¹¹ Ez érthető is, mivel küldetése során szinte az egész kelet-európai régiót fel kellett keresnie, és nagyon eltérő nyelvű, szokású és kultúrájú udvarokkal kellett szót értenie. Az instrukciónak minket a leginkább érdeklő, az erdélyi küldetésre vonatkozó része a küldött, azaz legátus – talán ebben az esetben nem lenne helyes rendes követről, nunciusról beszélni – legfontosabb feladatát abban jelölte meg, hogy megakadályozza az erdélyi csapatok belépését a háborúba az oszmán oldalán.

Korábban láthattuk, hogy ezt 1593-ban milyen nagy nehézségek árán sikerült csak elkerülni. Comuleónak éppen ezért érvek garmadáját kellett bevetnie feladata teljesítése érdekében. A fejedelem emlékezetébe kellett idéznie János Zsigmond példáját, aki engedelmes vazallusként harcolt a szultán oldalán. Ha hadba vonul, védtelenül marad országa, amelybe más telepedhet be. Nem veheti olyan biztosra a pozícióját, mint

⁵¹⁰ Cedulini tervezetét ld. BAV Urb. Lat. 836, fol. 409r–425r: Körútjáról vö. ADOLF GOTTLÖB, *Die lateinischen Kirchengemeinden in Türkei und ihre Visitation durch Petrus Cedulini Bischof von Nona (1580–1581)*, Historisches Jahrbuch 6 (1885) 42–72, ill. a legújabbban a szakirodalommal együtt MOLNÁR, *Katolikus missziók*, 124–125. Erdélyben valószínűleg ismerték a tervezetét, amelyről talán éppen Comuleo számolt be a gyulafehérvári udvarban. Tény, hogy a pápai megbízott közreműködött a tudomásunk szerint egyetlen erdélyi–grúz (perzsa, tatár és cserkesz) szövetségkeresés elindításában. Vö. TARDY, *Régi magyar követjárások*, 136–158.

⁵¹¹ *Erdélyországi pápai követei*, 35–41.

egykor János Zsigmond. A szöveg ugyan konkrétan nem említi, de minden bizonnyal Márkházi Pálról van szó. Ha a török győz, olvashatjuk tovább, semmi nem fogja garantálni az erdélyi határokat, mivel nem lesz értelme fenntartania egy vazallus államot az ország egykori területein belül. A fejedelem hivatkozhatna arra, hogy az eretnekek miatt nem tud hadba vonulni, hisz Gálffy és Gyulai esete nem sokkal korábban történt, illetve, hogy a császári csapatok miatt nem hagyhatja őrizetlenül a határokat. De nem volt valószínű, hogy akár a vallási nehézségek, akár a császári csapatok fenyegetésének nyáron már felhasznált érve meghatja a Portát. Ezt nem hitte a pápa sem, amit az mutat, hogy az instrukció vége felé csupán azt tudja felajánlani, hogy a formálódó törökellenes ligáról, illetve a törökellenes felkelésről titokban informálni fogja Zsigmondot. Magyarán, a Szentszék azt várta Báthorytól, hogy tegye kockára életét és országát cserébe az oszmánellenes háború lélekemelő eszméjéért. Ezen az sem változtatott, hogy ideális esetben a fejedelem igen népes társaságban találta volna magát, hisz Comuleo feladata egy európai törökellenes szövetség tető alá hozásának előkészítése volt, a balkáni népek, elsősorban azonban a moldvai és havasalföldi vajdaság, illetve a kozákok bevonásával, amely annak idején Possevinónak nem sikerült. Az utóbbiak hadba hívása elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a tatárokat távol tartsák a magyarországi hadszíntértől. Mindez azonban kevésnek tűnt, Comuleónak hatásosabb érveléssel elő kellett állnia Gyulafehérváron. Ezért fel kellett vetnie egy Habsburg főhercegnővel, közelebből Károly gráci főherceg valamelyik lányával való házasság lehetőségét.⁵¹²

Egy Habsburg menyasszony az erdélyi fejedelmek vágyának mindenkor titkos tárgya volt. Európa legelőkelőbb dinasztiája a keresztény világ felé a házasság révén legitimálhatta és erősíthette az állandó bizonytalanságban élő ország helyzetét. De persze tovább is ronthatta, ha a Portára gondolunk. Láttuk, hogy a 90-es évek elejétől fogva mind a fejedelmet, mind az udvart élénken foglalkoztatta egy előnyös házasság terve. A Szentszék felkarolta a tervet, hisz annak megvalósulásával két legyet üthetett egy csapásra. Erdély így visszakerül a katolikus orszá-

⁵¹² *Erdélyországi pápai követek*, 38.

gok közösségébe, másrészt nyer egy szövetségest, amelyre a kirobbanó háborúban égetően szüksége volt. A geopolitikai szempontból fontos helyzetben lévő fejedelemség egyszerre oszthatta meg az oszmán erőket egy Tisza irányában végrehajtott támadással, és lehetett egy balkáni felkelés támasza, illetve kapcsolat kelet, az oroszok és a kozákok felé mind katonai, mind vallási szempontból.

És ott volt még Lengyelország: a fentebb vázolt terv sikeres végrehajtásához elengedhetetlen volt ennek a nagy kiterjedésű országnak a diplomáciai és katonai támogatása. Csakhogy a Köztársaságban zavaros volt a helyzet, Zamoyski és a király viszálya, illetve ez utóbbi svédországi útja miatt nem volt sok esélye az ország hadba lépésének. Ezt az instrukció is elismeri: nem valószínű, olvashatjuk, hogy a kancellár kockára tenné a szerencséjét, amikor olyan bizonytalan a helyzet, és annyi teher nyomja a vállát. Ezért nem valószínű, hogy túlzottan lelkesedne a kozák támadás tervéért, amely felzavarhatja Lengyelország nyugalmát. Ennek ellenére a legátusnak próbálkoznia kellett.⁵³

A Szentszék sokat várt nemcsak Zsigmondtól, hanem a Báthory családtól is, Boldizsárra hadseregparancsnokként, míg Andrásra elsősorban a vallási és diplomáciai kérdésekben számítottak. A legkevesebb figyelmet István kapta, akiről csupán udvariasan annyit jegyeztek meg, hogy sokat utazott és okos ember.

Az apát a megfelelő információkkal és brévékkel alaposan megpajtolva a következő év januárjában érkezett inkognitóban Gyulafehérvárra. Első ránk maradt jelentése február 16-ról maradt ránk. Ekkor már túl volt a második audiencián, amelyen a fejedelem elé tárta a terveket. Az elképzelés némileg változott, ugyanis eszerint a fő csapást a Ferdinánd főherceg vezette császári csapatok mérték volna a Duna völgyében Sztambul felé, míg a szárnyakon az erdélyi fejedelem, a román vajdák, Lengyelország és a kozákok indítottak volna támadást (február 23-ai levelében felbukkannak szövetségesként az oroszok is). A tervek szerint a Báthory Boldizsárra bízott erdélyi sereg színleg hadba vonul a török oldalán, az utolsó pillanatig hű szövetségesnek mutatja magát, majd egy megfelelő pillanatban otthagya őket. Az oszmán főváros elle-

⁵³ Uo. 41.

ni támadást egy 25 gályából álló hajóhad támogatná. Ez utóbbi magját a levél végén említett velenceiek adnák, akiket, így a levél, most könnyen rá lehetne venni a csatlakozásra, mivel jelenleg nem a nagyhatalmú és félelmetes Tízek Tanácsa (*Consiglio dei Dieci*), hanem egy másik intézmény a *Consiglio di Pregadi* kormányoz. Ez utóbbi hozzávetőleg kétszáz tagú testület volt, amelyben sokkal jobban érvényesülhetett a Comuleo szerint háborút támogató többség.⁵¹⁴

De az apát megfogalmazta kételyeit is: az erdélyiek állhatatlan természetűek, ezért a pápa sürgősen küldjön megbízottakat a Báthory családhoz, akik Carrillo távollétében lendületet adhatnak az ügynek, és bátorságot önthetnek az erdélyiek szívébe. Különösen Andrásban reménykedett.⁵¹⁵ Más forrásaink is megerősítik, hogy a Szentszék Carrillo mellett éppen Andrást tekintette legfőbb politikai támaszának, a fejedelemség másik megbízható csúcspanatájának, akinek, ahogy Comuleo írja, ajánlatos lenne huzamosabb erdélyi tartózkodása a háború ügyének érdekében. András jelentette a kapcsolatot Lengyelország felé, aki azért maradt ott, mert a trónutódláskor felmerült jelöltsége napirenden maradt a király svédországi tartózkodása miatt. A Szentszék számára zavaró tényezőnek számított, Comuleo valószínűleg ezért javasolta hazatérését Erdélybe. Szerinte ez volt az oka, hogy nem támogatta szívvel-lélekkel a liga tervét, a háború ugyanis megnehezítette volna trónra kerülését.

Emiatt írhatott András a következő hónapban, áprilisban lelkes hangú levelet Cinzio Aldobrandini bíborosnak a háború nyújtotta lehetőségről. Mindenben az elvárásoknak megfelelően nyilatkozott, korábbi tartózkodó magatartását azzal magyarázva, hogy óvatosan kellett eljárnia, nehogy a háborúval kapcsolatos tárgyalásai felkeltsék a török gyanúját, és zavarokat idézzenek elő Lengyelországban, amely a magyarországi harctérre igyekvő tatárok pusztításától tartott. A lengyelek alszanak, nem fogják fel, mekkora veszélyben vannak. Éppen ezért kívánatos lenne, hogy a keresztény népek egyesítsék erőiket, de elsősorban a magyarok, a lengyelek, és a kozákok. Ez utóbbiakból a lehe-

⁵¹⁴ *Erdélyországi pápai követek*, 45.

⁵¹⁵ Uo. 44.

tő legtöbbet fel kell fogadni a szokásos zsolddal, mivel az állandó harc miatt gyakorlottak, és ezért kevesebb is elegendő belőlük. Egy magyar vagy lengyel gyalogosnak 3, egy tizedesnek és egy lovasnak 4 forintot, egy kapitánynak kicsivel többet kellene fizetni. Kívánatos lenne, ha a katonaság egy része a magyarok közül kerülne ki. Tapasztalt katonai vezetők örömmel értettek egyet ezzel, és arra kérték, hogy tolmácsolja a javaslatot a pápának. Van 1000 kozákja, akik személyenként évi 60 forintért vállalnák a szolgálatot, de szerinte elvállalnák 40-ért is. Bárcsak élne még István király, akinek erejére, tapasztalataira most nagy szükség lenne! Azok a területek, amelyek eddig felszabadultak a török iga alól, csodálatos módon katolikusak maradtak, amire gondot kell viselni, mert a királyi országrészben szinte teljesen kiirtották a katolicizmust. András levele tulajdonképpen a Comuleo által előadott terveket ismétli, aki erdélyi missziója végeztével továbbutazott először Moldvába, majd Kamenieche, végül Lembergbe (Lviv).⁵¹⁶

Április közepén sikerült a küldetése szempontjából kulcsfontosságú lengyel előkelőkkel és tisztviselőkkel, így Janusz Ostrogski krakkói várnaggyal, a kijevi vajdával, a gneznói érsekkel, de ami a legfontosabb, magával a lengyel nagykancellárral, Jan Zamoyskival is tárgyalnia. A politikai szituáció igen kényes volt: nagy nehézségek árán megkötötték a török békét, a lengyel király pedig távol volt. Hiába nyirbálták meg a jogait, és hiába hajlott a törökellenes háborúba való belépésre a pápa és a császár oldalán, távollétében mégsem lehetett egy ilyen horderejű döntést meghozni. És akkor még nem beszéltünk a szejmről, amely igen megosztott volt ebben a kérdésben. Ez az oka, hogy Comuleónak titokban kellett eljárnia, titokban kellett kieszközölnie a lengyelek katonai segítségét, illetve a kozákok támadását, akiknek meg kellett akadályozniuk a tatárok Magyarországra vonulását. Ezt a következőképpen képzelték el Rómában: a lengyelek titokban megsegítik Moldova fejedelmét, Áront, aki akkor éppen Erdély-barát politikát folytatott, hogy meg tudja akadályozni az átvonulást, előtte azonban a kozákok orosz támogatással a tatárok szállásterületére törnek, hogy azok eleve már csak korlátozott számú sereget tudjanak a magyarországi hadszíntérre kül-

⁵¹⁶ *Erdély és a Szentszék*, 35–39.

deni. A helyszínen kapott információi szerint a szultán először 200 ezer katonát kért a kántól, ennyi még akkor sincs, írta az apát, ha a nőket is bevonultatnák, majd 150 ezret, végül leszállította a kontingenst 50 ezerre. Ha azonban a terv beválik, akkor mindössze 15 ezer tatár tudna elindulni, akiket a szorosoknál mindössze 2 ezer nehézlovas fel tudna tartóztatni.⁵¹⁷ Ráadásul, a krími tatárok nem túl lelkesek, addig el sem indulnak, míg a szultántól nem kapnak zsoldot, és megfelelő pénzmennyiséggel még arra is rávehetők, hogy uraik ellen forduljanak. Ezt az összeget 30 ezer forintra taksálták; mint láttuk, a tatárok megvesztegetése már Báthory tervei közt is szerepelt, valós alapja azonban nem sok volt.⁵¹⁸

Ahhoz azonban, hogy a lengyeleket további együttműködésre, értsd, a törökellenes ligába való belépésre rábírják, Comuleo szerint különleges szentszéki követet, legátust kellene küldeni, aki egyúttal az ugyancsak a liga ügyében tárgyaló császári követséget is segíteni tudná.

Utána hónapokig nem hallunk róla, 1594. október 14-ei levele már egy másik politikai szituációban íródott. A tatárok átvonultak Moldván, illetve szinte semmi nem valósult meg a tavaszi nagy reményekből. Zamoyski, írja az apát, áprilisban még segítséget ígért a tatárok ellen, a hátam mögött viszont azt terjesztette, hogy a pápa kéme vagyok, csak hogy meggyűljön mindenki. Malaspina nunciust pedig azzal vádolta meg, hogy az ő lelkén szárad III. Zsigmond visszajövetele Lengyelországba, így meghíúsult az a terve, hogy Báthory Zsigmondot lengyel királlyá válasszák.⁵¹⁹

Comuleo, aki a diplomáciai erőfeszítései mellett egy kisebb hadsereget is felszerelt, már csak azért is, hogy a lengyelek előtt demonstrálja a pápa elkötelezettségét, erőfeszítéseinek eredményeképpen a nagy nehezen felállított kozák sereg nem teljesítette be a hozzá fűzött reményeket. Miután Zamoyskinál hiába kilincsel, Mikołaj Jazłowiecki sniatyni sztarosz-

⁵¹⁷ PIERLING–RAČKI, L. *Komulovića izvještaj*, 99. A pápa brévét Comeleo küldetéséről és az együttműködésről a kozák hetman és a *szics* számára vö. *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: the diary of Erich Steblau von Lassota*, ed. LUBOMYR R. WYNAR, Littleton 1975, 120–123.

⁵¹⁸ Ez a terv visszaköszön Caetani instrukciójában is. Lásd a 623. jegyzetet.

⁵¹⁹ PIERLING–RAČKI, L. *Komulovića izvještaj*, 101.

tához, a kancellár ellenségéhez fordult, akivel egyszer már eredménytelenül tárgyalt. Jazłowiecki 10 ezer guldent kapott a pápai megbízottól, és el is indult a Dnyeper irányában 12, egy másik levele szerint 20 ezer emberrel, köztük 6 ezer kozákkal. Mivel a vállalkozás finoman szólva nem találkozott egyértelmű lengyel helyesléssel, Comuleo a lembergi érseknél tett lépéseket egyrészt, hogy a hazaérkező király ne állítsa le a vállalkozást, másrészt a kancellárral szemben, aki miután látta, hogy végül is megteremtették a hadjárat pénzügyi alapjait a pápai pénzből, lépéseket tett, hogy visszahívják a kozák–lengyel csapatokat. A vállalkozás csúfos kudarcba fulladt, a csak kisebb részben kozákokból álló haderő anélkül dezertált, hogy az ellenséget látta volna. Egy másik kozák had, amelyet II. Rudolf megbízásából Erich Lassota birodalmi fillérmester segítségével birodalmi pénzen állítottak föl, szintén a nyári időszakban Moldvába tört, de a felvonuló moldvai–havasalföldi had miatt gyorsan visszavonultak szeptemberben. Egy hónappal később, októberben a zaporozsjeiekkal kiegészülve újabb támadást intéztek Moldva ellen, elfoglalták Jászvásárt (Iași) is. 1595 nyarán újra betörték Loboda hetman vezetésével, a változottság kedvéért most Áront támogatták, aki közben szakított a törökkel, és hűséget esküdött a császárnak. A bonyolult erdélyi–moldvai viszony miatt – Báthory jelöltje a trónra Ștefan Răzvan volt, akit végül 1595 májusában a moldvai trónra helyezett, miután elűzte Áront –, azonban nem értek el számottevő eredményt. Ősszel maga Zamoyski kancellár támadt, aki a kozákok jó részét, hogy ne okozzanak további problémákat, a tatárok ellen irányította.⁵²⁰

Az apát tehát nem lehetett elégedett, mivel ahhoz, hogy a térségben egy valódi háború törjön ki, amely jelentős török–tatár erőket köt le, egyrészt nagyobb hadseregre, azaz a lengyelek csatlakozására lett volna szükség, másrészt arra, hogy az oroszok is belépienek a háborúba. Mert, mint írta, ha az oroszok nem támadják meg a nogáj tatárokat, a kozákok ereje kevés lesz a perekopiak (a krímiek) legyőzéséhez. De Moldva és Havasalföld ügyében is passzívak a lengyelek, főleg persze a kancellár.

Az oroszok mellett a román vajdaságoknak, ez kiderül korábban ismertetett elképzeléséből is, kulcsszerepet szánt. Eddigre azonban Áron-

⁵²⁰ NIEDERKORN, *Die europäische Mächte*, 478; WYNAR, *Lassota*, 43–44.

ban is csalódott, aki tavasszal még fűt-fát ígért, beleértve saját maga és országa katolizációját is, de aztán, mintha mi sem történt volna, tovább folytatta hintapolitikáját az erdélyiek, a lengyelek, a tatárok, a törökök, és a császár között. A perekopi tatárok megtörésének előfeltétele szerinte, hogy a lengyelek Moldva és Havasalföld megszállásával, vagy a törökellenes koalícióba való beterelésükkel elvágják azt az utánpótlási útvonalat, amelyen keresztül a tatárok segítséget kaphatnak Sztambultól. Comuleo éppen emiatt volt dühös Áronra, akinek most, mint írja, van egy millió aranya, de abból nem akar adni, hanem azt kutatja, hová is tudna elmenekülni a pénzzel. Nem éri meg a fáradságot, közölte lesújtó véleményét Cinzio Aldobrandini bíborosnepossal. A lengyel nemesek viszont szegények, és hiába nagy a gyűlöletük Zamoyski iránt, akit a tatár pusztítások okának tartanak, megijednének egy háborútól, ami nekik kerülne pénzükbe, ragadja meg a lényegét a folytatásban, ezért lenne fontos, ha a Szentszék megnyitná a pénzcsepkeket. A lengyelek nélkül elhúzódna a magyarországi háború, amelyet a kereszténységre nézve káros béke zárna le. Ellenkező esetben viszont mindent megnyernének. Bár tudja, hogy a pápai kincstár ki van merülve, mégis támogatandónak tartja a tervet annak kereszténységre nézve üdvös hatásai miatt. Ezért is szeretne februárban vagy márciusban Moszkvába utazni, lehetőleg a lengyel és a császári követ társaságában, hogy közreműködhesse egy hármassal, svéd–lengyel–oros örökbéke tető alá hozása érdekében. Ebből is látható Possevino hatása, akinek a szerepét Comuleo próbálta újrajátsszani a megváltozott politikai milióban.⁵²¹

Minden azon múlik, írja néhány nappal későbbi levelében, hogy mi fog történni a januárban összehívandó szejmen. Mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy rábírák a lengyeleket a ligába való belépésre, mégpedig úgy, hogy először szövetkeznek a cárral. Így felállna egy hozzávetőleg 400 ezer fős lovas hadsereg 100 ezer lövésszel. Nem lenne gond az ellátmánnyal sem, bár ezt nem különösebben részletezi, de úgy tűnik, hogy ezt a felkelő balkáni népek segítségével vélte megoldhatónak. Leírni mindezt jóval egyszerűbb volt, mint véghezvinni. Comuleo is tisztában volt azzal, hogy a lengyelek enyhén szólva nem kedvelik az

⁵²¹ PIERLING–RAČKI, L. *Komulovića izvještaj*, 103–105.

oroszokat, és akkor nem beszéltünk a németekhez, vagy pontosabban a Habsburg familiához fűződő szintén ellentmondásos viszonyokról. Nyilván ezért folytatta úgy, hogy a szemj végeztével nem ártana a fentebb említett követségeken túl felvenni a kapcsolatokat a cserkeszekkel, grúzokkal és természetesen a perzsákkal. Vagyis éppen úgy, ahogyan Báthory tervezte annak idején.

Comuleo szoros együttműködésben lépett fel Malaspina nunciussal, aki négy pont megvitatását javasolta: 1. a keresztény hatalmak szövetsége, 2. ha ez nem lehetséges, akkor az V. Sixtus és Báthory által megkötött szövetség szellemében e két hatalom indítson támadást, 3. csak a tatárok ellen vonuljanak, 4. ha egyik sem, akkor legalább a császárnak adjanak segítséget. Az első és negyedik pontot elvetette, maradt a 2. és a 3. Aztán rátér vesszőparipájára, az orosz szövetségre, amely nélkül a lengyelek semmit nem tudnának elérni, sőt azt kockáztatják, hogy a törökök és az oroszok hátba támadják őket. Erre a nem egyszerű feladatra pénz kell, és egy alkalmas bíboros legátus. Comuleo Paolo Sforzát ajánlja erre a misszióra, aki rokonságban van a királlyal (a király anyai nagyanyja, Bona Sforza királyné révén). A hadsereget személyesen a királynak kellene vezetnie, egyrészt a nagyobb hitelesség kedvéért, másrészt mert a lengyel nemesség csak így lenne hajlandó táborba szállni. Maga a király, aki ősszel tért vissza kudarcral végződő svédországi útjáról, az apát szerint nagy hajlandóságot mutatna a háborúra, de meg van kötve a keze, éppen ezért fűzött nagy reményeket a szemjhez.⁵²²

Közben befutottak a hírek a kozákok említett kudarcáról, amelyben a kancellár keze is benne volt, aki mindent elkövetett, hogy Jazłowieckit visszafordulásra bírja, halálbüntetést helyezve kilátásba azok számára, akik vele akartak tartani. Nem csoda, hogy Zamoyskit egyenesen azzal vádolták, hogy ő volt az oka a háborúnak, amely a császár és nem Lengyelország ellen tört ki, és hogy ezért engedte át sértetlenül a tatárokat. De más félnivalója is volt Comuleónak: aggasztó hírek érkeztek arról, hogy Barton sztambuli angol követ megbízottja Moldvában van, tárgyal Zamoyskival is, aki hetekig magánál tartotta.⁵²³ Ennek üzleti okai

⁵²² Uo., 107, 109, 110, 113; a négyponos javaslat: 112.

⁵²³ KRUPPA, *Erdély és a Porta*, 615.

is lehettek, Malaspina nuncius egyik októberi levelében azt állította, hogy a kancellár tulajdonképpen az angol–török gabonakereskedelem közvetítője. Elég ránézni Lengyelország térképére benne az óriási Zamoyski birtokokkal, hogy elhiggyük az állítást. Sőt egy másik jelentésben nem kisebb vád fogalmazódott meg, mint hogy a nagyarányú gdański angol gabonafelvásárlások mögött Sztambul áll, amely a háború miatt az oszmán fővárosban fellépő élelmiszerhiányt így próbálta meg csillapítani.⁵²⁴ Ezek nagyon súlyos vádak voltak, hisz ez azt jelentette, hogy a kancellár nemcsak a tatárok sértetlen átvonulását tette lehetővé Magyarországra, de közvetve annak is ő az oka, hogy a Porta fennakadások nélkül képes folytatni a háborút a császár ellen. Vagyis a keresztény ügy elárulója. De nemcsak a kelet-közép-európai térségben, hanem a kontinens másik végében is. A kancellár ugyanis állítólag azt találta mondani, hogy addig nem hajlandó szövetkezni, amíg a spanyolok nem vonulnak ki Franciaországból, és nem hagyják békén a franciákat. A másik feltétele az volt, hogy ő vezesse az erdélyi–magyar–lengyel hadsereget. Ennyi erővel Zamoyski mondhatott volna egyszerűen nemet is. De nem tette, mert vérbeli diplomata volt.⁵²⁵

Comuleo megtudta, hogy az angolok a szultán levelét el akarták juttatni Erzsébet királynénak. Ez a tény szintén cselekvésre sarkallta. 1594. november 11-ei levelében minden addiginál részletesebben tért rá a háborús tervekre. Ennek rövid áttekintése is elegendő ahhoz, hogy lássuk, az apát egy hibrid tervvel állt elő, vagyis minden eddig felmerült elképzelésből átvett valamennyit, és azt megpróbálta egy nagy, egységes, grandiózus elképzelésben szintetizálni. E szerint két szárazföldi hadsereg indulna, az egyik Magyarország irányából erdélyi szövetségben, a másik Lengyelország irányából a román vajdaságokon keresztül. A két hadsereg nem vesződne várak és városok ostromával, hanem gyors ütemben menetelne a török főváros felé, felmorzsolva az oszmán szárazföldi erőt, miközben egy egyesült spanyol–velencei flotta Konstantinápolyt venné blokád alá, megakadályozva ugyanakkor, hogy a

⁵²⁴ A főváros ellátásának zavarairól, illetve ennek a román vajdaságoktól való függéséről lásd FODOR, *Vállalkozásra kényszerítve*, 40–41.

⁵²⁵ PAUL PIERLING, *Novi izvori o L. Komuloviću*, *Starine* 16 (1884) 232.

szárazföldi hadsereg utánpótlást kapjon Ázsiából. Közben természetesen mozgásba lendülnének a keleti szövetségesek, a perzsák, grúzok és oroszok, és az áttálló tatárok, akik a Fekete- és Kaszpi-tenger irányában támadnának. Ennek a tükörképe lenne a nyugati szövetség, amelyben Franciaország is részt venne. A hatalmas összefogás Comuleo víziója szerint olyan rémisztő hatást gyakorolna a törökre, hogy csapat-paport odahagyva szinte maguktól menekülnének vissza Ázsiába. A támadást már 1595 tavaszán elindíthatónak vélte, ezért is volt olyan fontos a számára a lengyel diéta: úgy látta, hogy az egész vállalkozás kulcsa a lengyelek magatartása, hisz ők tudnak közvetíteni a nyugat és a kelet, a cár és a császár között.

A lengyelek állásfoglalása mellett kulcskérdés volt az ország leghatalmasabb emberének, Zamoyskinak a magatartása. Mivel a királyság másik befolyásos méltóságához, és ellenségéhez, a gneznói érsekhez hasonlóan szintén a háború ellen foglalt állást, az ideküldendő pápai legátusnak rá kell őket bírnia a szent ügy felkarolására. Comuleo számít a királyra, aki, mint írja, megzavarhatja a kancellár terveit. Helyesen ismerte fel a két román vajdaság központi szerepét mind a háború, mind a déli lengyel határok biztonságát illetően. Zamoyski birtokainak fekvése miatt személyesen is érdekelt volt a térségben, ahol a befolyása is a legnagyobb volt. A háborút ellenző magatartásának voltak tehát egzisztenciális vonatkozásai is. Éppen emiatt javasolta az apát, hogy Moldva és Havasalföld egy részét vonja ellenőrzése alá maga a Szentszék. Nem derül ki, hogy ezen pontosan mit értett, de elképzelhető, hogy az 1595-ben a magyarországi harctérre készülődő Gianfrancesco Aldobrandinire, illetve az általa vezetett pápai csapatokra gondolt. Úgy vélhette, hogy ennek az érzékeny területnek a birtokba vétele a *padre commune* által egy csapásra megszüntetné a viszályt, és kellő katonai alapot teremthetne a hadműveletek megindításához. Így a lengyelek is belátnák, hogy az egyházfő valóban komolyan gondolja a háborút és tényleg hajlandó jelentős áldozatokat hozni a közös siker érdekében.⁵²⁶

⁵²⁶ Ez az elképzelés szépen illeszkedik azokhoz a tervekhez, amelyek valamelyik Aldobrandini családtag erdélyi kormányzóságával számoltak. Vö. KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdéskörében*, 1187–1188.

Az idő sürgetett, a magyarok, írta, ha azt látják, hogy nem jön a segítségükre senki, kedvüket veszítik, és békét fognak kötni a törökkel. Ennek előfeltétele pedig, hogy a közelgő szejmen kedvező döntés szülessen a ligát illetően. Ha késlekedünk, a tatárok és a törökök Erdélyben illetve a két román vajdaságban fognak áttelelni. Ez pedig egész Magyarország romlásával fog járni. Comuleo tehát kifordítja a fentebb már említett haditerv azon részét, amely a szövetséges hadsereg erdélyi áttelelésével próbálta lerövidíteni a mozgósítás és a felvonulás idejét. Ugyanakkor igen helyesen látta meg azt a 16–17. században fennálló katonai helyzetet, amely Erdély védelmét biztonságpolitikai szempontból egyszerre tette szükségessé Habsburg és török részről. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a magyar történelmi tudat hajlamos a fejedelemségben egyoldalúan a Habsburg-ellenes kuruc és egyéb szervezkedések melegágyát látni, amely egyúttal a nemzeti szuverenitás átmentésének, a nemzeti lét megmaradásának a garanciája, záloga lett volna. A Szent-*s*zék viszont számára az ország a keleti és déli misszió illetve szent háború bázisa volt, amire korábban már többször is utaltam, és az oszmán birodalomnak az itáliai félszigettől való távoltartásának egyik fontos eszköze, eleme volt.

A sietséget Comuleo szerint indokolja, hogy a török is felismerte, hogy Erdély, illetve a vajdaságok visszaszerzése a térség stabilizálásának fontos eszköze: ha már a tél folyamán sikerülne csapatokat küldenie Moldvába és Havasalföldre, előnyösebb pozícióból tudna tárgyalni. Ez egyúttal természetesen azt is jelenti, hogy ha késlekednek, éppen ennyivel gyöngülnek a török ellenes közös fellépés esélyei. Ha a szejm végre dönt, akkor a császár, a fejedelem, a pápa és a román vajdák alkotta liga a lengyelek mellett kibővíülhet Velencével is.

Az apát rávilágít a szövetkezés gyenge oldalára: több alkalommal beszéltem a császári követtel, írta, aki azt mondta, hogy a császár igazában véve nem akarja belevenni a ligába a lengyeleket, csak segítséget akar, és hogy ugyanebből a célból küldte követeit Dániába, Svédországba, és Moszkvába. A követ tárgyalt ez ügyben Malaspina nunciussal, akinek azt mondta, hogy az oroszok a svédekkel kötött béke nélkül egy tapodtat sem fognak mozdulni. A császár nem akar közösködni – folytatta – és egyedül akarja learatni a babérokat, ráadásul más pénzen akar hábo-

rúzni. Éppen ezért a lengyeleket nem is a császárnak, hanem az egész birodalomnak kellene a ligába hívni. A lengyelek egyik feltétele, mint később látni fogjuk, éppen az volt, hogy a császár mellett a birodalom is kössön velük szövetséget és adjon garanciákat. A szövetséghez később csatlakozhatna Velence és Spanyolország, tehát két tengeri hatalom.

A másik mód hosszadalmasabb ugyan, de mégis könnyebb és jobb lenne, tudniillik az oroszok, a császár és a spanyol király szövetkeznének először, akikhez csatlakoznának a többiek. Ez azért lenne előnyös, mert az oroszok nem szívesen szövetkeznek a lengyelekkel, akikkel területi vitáik vannak, hasonlóképpen a velenceiek szívesebben szövetkeznek a lengyelekkel, mint a többi olasszal, vagy a németekkel, vagy akár a franciákkal, és fordítva, a lengyelek szívesebben állnak össze velük, mint a németekkel. Ez a sokoldalú szövetség ugyanakkor szinte az összes egyéb háborút kiiktatná, hiszen a felek nem egymással, hanem a törökkel lennének elfoglalva. Ez már nem is liga, hanem konföderáció lenne. Áruklodó Comuleo szóhasználata; a törökelleni összeurópai szövetség tulajdonképpen megszüntetné a keresztény világ politikai és vallási megosztottságát, újra egyesülne a kereszténység, amelynek *padre universaléja* a pápa lenne. A középkori és korújkori törökellenes szövetségi tervek egy részének, legalábbis amelyek a pápai ösztönzésre születtek, ez az elképzelés az eszmei alapja.

Ráadásul az érdekelt hatalmak, itt elsősorban az oroszokkal példálózott, kiélhetik aspirációikat. Moszkva például meghódíthatná Ázsia fekete-tengeri részeit, amelyekre mindig is rá akarta tenni a kezét.⁵²⁷

Comuleo az 1594 és 1595-ben elszenvedett kudarcok ellenére sem mondott le küldetésének legfontosabb részéről, az orosz cárral való kapcsolatfelvételtől. 1596 tavaszán Malaspina nuncius Cinzio Aldobrandini bíborosnapest arról tájékoztatta, hogy 4 pontban foglalta össze a moszkvai tárgyalásokhoz szükséges tudnivalókat az apát számára. Rövidtávon a legfontosabb a tatárok lekötése volt – tárgyalásokkal, vagy erőszakkal – ezért ne hagyja félrevezetni magát mindeféle hiábavaló ígérettől, ahogyan az elmúlt évben történt, tette

⁵²⁷ PIERLING–RAČKI, L. *Komulovića izveštaj*, 115–120.

hozzá. A második, hogy vigye végre dűlőre a többi keresztény hatalommal kötendő liga ügyét. Ha a cár nem hajlandó erre, akkor legalább ígérje meg, hogy nem fogja hátba támadni a svédek és a lengyelek. Ennél a pontnál kissé elidőzött, amely fényt vet az oroszokkal való diplomácia nehézségeire. Amint a II. fejezetben már volt szó róla, a cár nemcsak az alattvalóit zárta el hermetikusan a nyugatról érkező káros hatásokat, hanem az idegen országok képviselőit is csak korlátozott számban engedte be birodalmába, ahol állandó megfigyelés alatt tartották őket. Az instrukció erre utal, amikor megjegyzi, hogy lehetetlen úgy tárgyalásokat folytatni, hogy a cár nem engedi be országába a követeket, és a sajátjait sem küldi el. Mivel sürget az idő, legalább levelet írjon az ügyben. Harmadszor, addig ne kössön békét a svédekkel, amíg meg nem győződött arról, hogy Károly herceg elismeri Svédország királyának III. Zsigmondot, tehát engedelmeskedik neki. A 4. az előzőhöz hasonlóan kissé naivul feltételezte, hogy a cár elfogadja a vallási uniót.⁵²⁸

Fjodor cár 1597. december végén VIII. Kelemennek írt válasza mégis alapvetően pozitív kicsengésű volt. A kissé sajátos hangvételű levél akkurátusan felsorolja, hogy a császár által többször Moszkvába küldött Niklas Warkotsch követségét minden alkalommal viszonzták, illetve anyagi segítséget küldtek neki – ez a korszak egyik orosz „kemény valutája”, a már jól ismert cobolyprém volt –, ami ugyan sokat ért, de a császárnak inkább csengő aranyakra lett volna szüksége. Sőt, a cár saját közbelépésének tulajdonította, hogy a tatárok 1595-ben nem jöttek Magyarországra. Mintha pusztán a figyelmeztetés elegendő lett volna, hogy visszatartsa Gázi Girájt! Habsburg kérésre viszont hajlandó volt közvetíteni Perzsia felé, Abbasz perzsa sah el is küldte az emberét 1597 májusában, aki azonban, miután hasztalan várta Rudolf követét, dolga végezetlenül tért haza Moszkvából. Comuleo végül nem jutott el Moszk-

⁵²⁸ PIERLING–RAČKI, *L. Komulovića izvještaj*, 237–238. Az unió, amelynek megkötésére végül 1595-ban sor került, Róma nagy sikere volt, a létrejövő unitus egyház liturgikus szempontból a pravoszláv világhoz igazodott továbbra is, egyházszerzetileg azonban elfogadta Róma főségét.

vába, diplomáciai szerepe véget ért a nélkül, hogy kézzelfogható eredményt ért volna el a cár ligába lépése ügyében.⁵²⁹

Néhány hónappal Comuleo után érkezett Erdélybe egy Paolo Giorgi nevű császári és szentszéki szolgálatban álló raguzai ügynök, aki 1594 tavaszán híreket gyűjtve és a török elleni harcra bujtogatva a Balkánt járta, majd valamikor 1595. június végén egy hosszú jelentéssel kereste meg Viscontit.⁵³⁰ Mondanivalójának értékét növelte, hogy Giorgi, aki a Balkánról származott, 1594-ben egy nagyobb titkos körutat tett, hogy felmérje a helyzetet, amely szerinte megérett arra, hogy a balkáni népek fellázadjanak és a keresztény hatalmakkal összefogva, akiket elsősorban már csak földrajzi helyzeténél fogva is az erdélyi fejedelemséget érti, kiűzzék a törököt.

A Balkán népei keresztények, mint ahogy a nagy városok lakossága is az, muszlim népesség csupán a nagyobb helyőrségekben lakik – kezdte Giorgi. Az alávetett lakosság fegyvereit a földre rejtette és csak a jelre, illetve egy vezetőre vár – akit természetesen Báthory Zsigmond személyében vélt megtalálni –, hogy a török ellen vezesse őket.

Már az elmúlt évben is óriási lehetőség adódott, hogy megvalósítsák a tervet, mivel a katonaság a főhadszíntérre vonult és Bulgáriában szinte nem maradt helyőrség. Háromezer emberrel a fejedelem egészen Nikápolyig eljuthatott volna. Ebben az évben is, ahogy az elmúlt évben, a török sereg a Dunához fog vonulni, Bulgáriában tehát ugyanúgy nem marad számottevő haderő. A következő tehát a teendő: a bolgárokat fel kell lázítani az oszmán erők hátában, ugyanakkor tengeri úton, a Duna-deltánál behajózva az erdélyi csapatokat – ez bárkánként 100 emberrel és 30 bárkával számolva 3 ezer fő lenne – tengeri úton a török hátába kerülnének, és Constantát, Várnát és a többi kikötővárost elfoglalva egyesülnének a balkáni lázadókkal. Nem gond rátermett és

⁵²⁹ A cár levelét lásd PIERLING, *Novi izvori o L. Komuloviću*, 243–248. A császári követek ugyanakkor akadálytalanul eljutottak Moszkvába, például a Comuleóval párhuzamosan a kozákok közt ügyködő, már említett Lassota, vagy éppen 1594-ben Niklas Warkotsch, akik az oroszokkal való szövetségről tárgyaltak. Vö. UEBERSBERGER, *Österreich und Russland*, 561–562.

⁵³⁰ *Erdélyországi pápai követek*, 93–97.

gyakorlott tengerészek illetve kapitányok felfogadása, mivel a görögök között sokan vannak, akik szívesen felajánlkoznának.⁵³¹

Egy ilyen vállalkozás Giorgi szerint nemcsak meghiúsíthatja az oszmán erők támadását Havasalföld és Erdély ellen, hanem a segítségével blokád alá lehetne vonni a havasalföldiek lázadása és a tengeri út bizonytalansága miatt élelmiszerhiánnyal küzdő török fővárost. Ugyanakkor a 3 ezer főnyi erdélyi hadsereg, amely Mihály mellett harcolt, a lázadó románokkal együtt sem képviselt akkora erőt, mint az oszmán hadsereg. Ezt az ellentmondást Giorgi könnyedén feloldotta, amikor azzal érvelt, hogy a hosszú béke miatt a szpáhik és a janicsárok elpuhultak, az előbbieket a jólét miatt elszokták a hadba vonulástól, amelyet pénzen váltottak meg, az utóbbiaknak feleségük, családjuk van, ők is nehezen mozdulnak el otthonról.⁵³² Ezt támasztotta alá szerinte, hogy amikor a kozákok Bender alá vonultak, a bég hiába kért ellenük segítséget, nem volt egész Bulgáriában sem a szpáhik, sem a janicsárok között senki, aki elment volna megsegíteni, pedig követte az egész országot fellármázta. A fegyvereik is rosszak, a szablya mellett csak nyilak vannak. Ami az ázsiai csapatokat illeti, kétségtelenül jobban fel vannak fegyverezve, azonban a harcértéket tekintve még silányabbak, mint európai bajtársaik.

⁵³¹ A minta Giorgi számára azok a kozák tengeri portyák voltak, amelyek nem sokkal korábban sikeresen elérték Várnát. Innen kellett volna a tervek szerint tovább hajózniuk dél felé, de miután találtak 27, árukkal gazdagon megrakodott bárkát, számukra véget ért a hadjárat, a hajókat kifosztották, majd mint akik jól végezték a dolgukat szép rendben hazahajóztak. Annyit viszont elértek, hogy a janicsár aga visszafordult, hogy segítséget kérjen Sztambultól. A kozákok szerepéről a tizenöt éves háborúban: WYNAR, *Erich von Lassota*, 35–57, HRUSHEVSKY, *History of Ukraine–Rus*, 131–196.

⁵³² Ha a perzsa háború lezárása után eltelt néhány év nem is minősíthető hosszú békes időszaknak, kétségtelen a tímárrendszer válsága, amely egyrészt a perzsa háborútól függetlenül sújtotta a birodalmat, részben annak következményeként. A válság egyik jele és súlyosbító tényezője a zsoldos alakulatok számának radikális emelkedése (a folyamatos emelkedés ugyanakkor a század első évtizedeitől megfigyelhető) volt, akiknek a rendszeres fizetése óriási terhet rótt a kincstárra. A zsoldlistára kerülés egzisztenciális biztonságot jelentett, és emiatt a korrupció melegágyát is, hisz nagyon sokan be akartak kerülni ebbe a kiváltságosnak mondható rétegbe olyanok, akik nem is voltak igazán alkalmasak a katonai pályára. Giorgi utalása tehát az oszmán birodalom mély válságának egyik fontos tényezőjére világít rá. A hadrendszer válságáról lásd FODOR, *Vállalkozásra kényszerítve*, 44–45, illetve RHOADS MURPHEY, *Ottoman warfare 1500–1700*, London 1999, 44–45.

Nem tudjuk, milyen sikerrel adta elő a tervet a raguzai, aki eljutott Rómába, sőt Firenzébe is. Áprilisban újra a Balkánon találjuk. Carlo Magno, Mária Krisztierna erdélyi fejedelemasszony udvaronca 1596. szeptember 12-én Gyulafehérvárról arról tájékoztatta Guido Avellanót, a mantovai herceg titkárát, hogy a fejedelem Bulgáriából levelet kapott, hogy ha kapnak 2–3 ezer főnyi katonai segítséget, fellázadnak a török ellen. Állítólag 30 ezer embernek való fegyvert ástak el és csak a jelle várnak. A tervek szerint Paolo Giorgit, aki jól ismeri a helyi viszonyokat, Mihály havasalföldi vajdához fogják küldeni, hogy fogadjon zsoldba 4000 albán lovast, akik azért érkeztek, hogy harcoljanak, és akikkel a Dunához fognak vonulni.⁵³³

Az elkövetkező évben is fáradhatatlanul járta a Balkánt, amiről azonban közelebbit nem tudunk, majd 1598-ban egy újabb, ezúttal a pápához intézett levéllel jelentkezett, nem meglepő módon még mindig egy nagy balkáni törökellenes felkeléssel kapcsolatban. Az elmúlt években a bolgárok között jártam, kezdte mondanivalóját, és úgy találtam, hogy nagy az elkeseredés közöttük (nyilván a perzsa háború miatt). A keresztények egészen Szokollu Mehmed haláláig, 1579-ig békében, jólétben és nyugalomban éltek uraik alatt. Ez az idilli állapot ezután megváltozott; a bégek és egyéb tisztviselők ettől kezdve a pénzt minden elé helyezték, ami megmutatkozott a terhekben is. Amikor először jártam a térségben (ez 1582-ben volt), egy 15 éves fiú után csak egy aranyat, 4 évvel később viszont, amikor másodszor jártam arra, már 3 aranyat, most viszont már 4–5 dukátot kellett fizetni. Aztán felidéz egy elrettentő esetet, hogyan vett erőszakkal, atyja akarata ellenére feleségül egy janicsár egy keresztény lányt, annak illusztrálására, milyen nagymértékben romlott a helyzet, és vált egyre kiszolgáltatottabbá a lakosság. Gondolatmenete végén még két dolgot ajánlott az egyházfő felé. A háború miatt bolgárok tömegei menekültek Havasalföldre, amelynek következtében a helyben maradókat olyan büntetésekkel sújtják, amilyenre még nem volt példa. Életüket és minden javukat elveszthetik. Éppen ezért biztos lehet a bolgárok érzelmeiben, akiknek Istenen kívül a pápa az egyetlen reménységük.⁵³⁴

⁵³³ Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga, b. 533, s.f.

⁵³⁴ ANDREI VERESS (pub.), *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Țării românești. V: 1596–1599*, Bucuresti 1932, 150–154.

Néhány hónappal később, 1598 májusában Ferdinando toszkán nagyherceget kereste meg a levelével.⁵³⁵ Hangvételén érződött a hadi helyzet megváltozása: telve volt panasszal Jósika István erdélyi kancellárra és Mihály havasalföldi vajdára. Az előbbi mindig is a háború ügyének nagy hátramosztója volt, fogalmazta meg vádjait, mivel arra akarta rávenni a fejedelmet, hogy kössön békét a törökkel. Ezt tette már a havasalföldi hadjárat alatt is, ahol az ő építő jellegű javaslatát, hogy tudniillik az Erdélybe vonuló néhány száz fős firenzei kontingens Silvio Piccolomini vezetésével menjen előre és épesse fel Gyurgyevónál a hidat, elgáncsolta. Ezen a hídon keresztül vonult vissza 1595-ben serege. Utóvédjét itt érte be az erdélyi hadsereg, amely itt szorította be a folyóba és vágta le az oszmán utóvédet. Giorgi szerint a győzelem sokkal nagyobb lehetett volna, ha elfogadják a javaslatait. A fejedelem azonban Jósika kancellár hatására elvetette a javaslatot. Másik javaslata régi vesszőparipájához, a bolgárok fellázításához pénzre volt szükség, 4 ezer katona zsoldját kellett belőle fizetni. Tervének megvalósításához Visconti nuncius támogatását is elnyerte.

A bolgárok, akik a Konstantinápolyig elterülő térséget lakták, ezért kulcsfontosságú szerep jutott nekik egy oszmán főváros elleni támadásban, együttműködnek és készek a harcra. Ezt Giorgi Dionisie Ralli tirnovoi püspök levelével akarta bizonyítani, amelyben a püspök megígérte, hogy népe kész a vérét ontani és a végsőkig harcolni a törökök ellen. E cél érdekében megeskette az összes egyházi előjárót és előkelőket. Az időzítés tökéletes lett volna, az oszmán hadsereg Magyarországon harcolt, mégis a félelem és a tudatlanság miatt elveszett ez a páratlan alkalom. A többi Mihály vajda lelkén szárad, aki akadályozta a vállalkozást – fejezte be gondolatmenetét a raguzai. Ralli és Giorgi fontos szereplői voltak annak a játszmának, amelynek a tétje egy balkáni felkelés kirottantása volt. Ennek tudható be, hogy a császár egy évvel korábban, 1597-ben levélben is megkereste a püspököt, és segítséget ígért neki.⁵³⁶

⁵³⁵ Uo., 159–161.

⁵³⁶ *Documente V*, 59–60. Az ortodox egyházi előjárók, köztük Ralli szerepéről a balkáni felkelés ügyében lásd PIPPIDI, *Hommes et idées*, 58–65.

Úgy tűnik azonban, hogy szövetségesei nem teljesen értettek ezzel egyet. Giorgi a toszkán nagyfejedelemnek címzett panaszos levelében már utalt arra, hogy Vitéz Mihály nem támogatta, és arra is, hogy kettős játékot űzött, mivel nemcsak kapcsolatot tart a törökkel, hanem már a békéről tárgyal. Ezt nem lehetett felróni neki, Báthory Zsigmond szintén folyamatosan kapcsolatban maradt a Portával, sőt 1599-ben már a császár is elkezdte a béketapogatásokat, amelyek 1601-ben konkrét formát is tölthettek.⁵³⁷ Csakhogy Mihály távolabbra tekintett: már 1597 elején elterjedt a híre, hogy Báthory Zsigmond le akar mondani a trónjáról. Ezt csak részben lehetett betudni állhatatlan jellemének, másik és alighanem fontosabb oka az volt, hogy a szövetségi és házassági szerződésben megígért császári segítséget, úgy az anyagit, mint a katonait nem kapta meg. Mihály ugyanebben a cipőben járt: ő is fellázadt, ő is harcolt, és ő is belátta, hogy erői, még ha egyesült is az erdélyiekkel, egyszerűen elégtelenek ahhoz, hogy ellen tudjon állni az oszmán katonai nyomásnak. A vajda azonban más menekülési utat választott. Amikor arról értesült, hogy Zsigmond le akar mondani, lépéseket tett az erdélyi trón megszerzése érdekében. Ebben lelt erős támaszra Jósika Istvánban, Erdély szintén román származású kancellárjában, aki át akarta játszani neki a trónt. Ezzel ő is átmenthette volna pozícióját, mivel az erdélyiek gyűlölték alacsony származása és az 1594-es kivégzésekben játszott szerepe miatt, tehát a fejedelem távozásával mindenképpen bukott volna. Mihály viszont a trón birtokában előnyös helyzetből tudott volna mind a császárral, mind a szultánnal tárgyalni. Ebbe a kombinációba sehogy sem illett bele egy balkáni felkelés terve, amelyet Visconti nuncius is lelkesen felkarolt. Ezért tett sikerrel járó erőfeszítéseket a terv kivételének megakadályozására. Törekvéseit ugyanakkor nem írhatjuk kizárólag személyes ambíciói rovására, lépései híven tükrözték az erdélyi nemesség alapvetően háborúellenes gondolkodásmódját is. Ralli püspök azonban túlságosan is elkötelezte magát az ügy mellett, ezért kénytelen volt elmenekülni. Néhány évvel később találkozunk vele újra a forrásokban, akkor a császár kenyerén élt, évjradékot húzott tőle.⁵³⁸

⁵³⁷ HADNAGY SZABOLCS–PAPP SÁNDOR, *Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben*, Aetas 18 (2003) 2, 118–153.

⁵³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kamara Archívuma, *Benignae Resolutiones* (E 21), 397. cím, 1604. jan. 113; 406. cím, okt. 10–12.

Nem Giorgi volt azonban az egyetlen, aki egy balkáni felkelés tervein ügyködött, és nem a bolgárok voltak az egyetlen nép, amelyik le akarta rázni az oszmán rigigát, a Nyugat-Balkán népeinek, az albánoknak, bosnyákoknak ugyanekkora, ha nem nagyobb figyelmet szentelt Róma illetve a császári kormányzat, ezek tárgyalása azonban kívül esik a könyv keretein.⁵³⁹

3. NUNCIATÚRA EGY PROTESTÁNS ORSZÁGBAN (1595–1598)

A Rómában tárgyaló Genga visszaútján egy ideig együtt utazott az Erdélybe szánt pápai nunciussal, Alfonso Viscontival.⁵⁴⁰ Visconti volt

⁵³⁹ Giorgival egy időben lépett fel a dalmát származású Francesco Antonio Bertucci, aki 1594 nyara és 1596 tavasza közt több memorandumban fordult II. Rudolf császárhoz, amelyekben a török elleni szent ligát a balkáni népek, főleg a boszniai lakosság és az albánok fellázításával kötötte össze. Haditerve szerint az első lépésben a balkáni népek lázadására kerülne sor, akik elfoglalják a kulcsfontosságú várakat, így Klisszát és Jajcét, illetve a hegyi átjárókat. Közben a császári csapatok Miksa főherceg vezetésével, aki a német lovagrend nagymestere volt – Bertucci választása azért esett rá, mert máltai lovagként saját lovagrendjének is nagy szerepet szánt a vállalkozásban – a Száva vonalában támadnak Pozsega, majd dél felé fordulva Banjaluka irányában. A felkelők és a császári csapatok ezután egyesülve elfoglalják Szarajevót, Bosznia fővárosát, és ráteszik a kezüket a környékbeli nemesföldbányákból ott felhalmozott kincsekre. A város elfoglalásával megnyílna az út Konstantinápoly felé. A hadműveleteket tengeri oldalról a máltai lovagrend hadihajói biztosítanák. Ami a szövetségi rendszert illeti, Bertucci Comuleóhoz hasonlóan kihagyja Velencét, és elsősorban a pápára, a császárra, a spanyol és lengyel királyra számít. Hozzájuk csatlakozna Erdély, Oroszország, illetve a két román vajdaság. Tervezetének anyagát sajnos nem volt módomban tanulmányozni, ezért nem teljesen világos, hogy a balkáni hadszínteret hogyan képzelte összekötni a Duna-völgyi, vagy erdélyi hadműveletekkel. Tervezete, jöllehet csak érintkezik azokkal az elképzelésekkel, amelyekkel a könyvben foglalkozom, már csak azért is érdekesítő, mert Bertucci Gromóhoz hasonlóan katona volt, mint civil, mint Comuleo és Giorgi, és tevőlegesen is részt vett a harcokban, például a tervei szempontjából kulcsfontosságú Klissza elfoglalásában, ahol, miután a török csapatok visszafoglalták, többedmagával fogságba esett. Vö. ELISABETH SPRINGER, *Kaiser Rudolf II., Papst Clemens VIII und die bosnischen Christen*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 33 (1980) 88–91.

⁵⁴⁰ Instrukcióját lásd *Erdélyországi pápai követek*, 50–69.

már nuncius Bécsben, tapasztalt és a térséget jól ismerő diplomatának számított, eredetileg mégsem őt szemelték ki erre a misszióra. Az 1594. november elején e célból összehívott kongregációban több jelölt neve felmerült, többek közt Annibale di Capua egykori lengyelországi pápai nunciúsé, aki azonban túl szegény és öreg volt, és attól tartottak, hogy nem bírná az utazással járó fáradalmakat. Ráadásul személye ellen a lengyel király kifogást emelt, mivel egyértelműen a Habsburg jelöltet támogatta a választási küzdelemben.

A nunciatúra nemcsak karrierlehetőséget kínált, amely pénzt és további pozíciókat hozhatott, hanem teher is volt a szó fizikai illetve szellemi-lelki és anyagi értelmében. Jóllehet a nunciások és kíséretük kapott ellátmányt, a kiadásokat gondosan kellett vezetni, mert azokkal el kellett számolni, ugyanakkor a pápai követ udvartartása, titkársága elképzelhetetlen volt a nuncius saját bevételei nélkül. A feltételek és a jelöltek adottságainak gondos mérlegelése után a kongregáció bíborosai Visconti kiküldetése mellett tettek javaslatot. Jó választásnak bizonyult, energikusan és a körülményekhez képest hatékonyan tudta érvényesíteni a szentszéki érdekeket.⁵⁴¹

Követi utasítását az eseményekben gazdag, talán túlságosan is gazdag 1594-es esztendővel a háttérben kellett elkészíteni. Ezekben kitüntetett szerep jutott Erdélynek, ez az oka, hogy Viscontit Prága helyett, ahová eredetileg szándékoztak küldeni, a fejedelemségbe irányították. A szokásoknak megfelelően ajánlólevelek tömegével szerelték fel, Erdélybe vezető útja során fel kellett keresnie Ferdinánd főherceget Innsbruckban, majd onnan Prágán és Krakkón keresztül, tehát jókora vargabetűt megtéve kellett állomáshelyére érnie. Ez az útvonal is mutatja a gondosságot, amellyel megtervezték a missziót. Nem volt könnyű dolga: dúlt a háború, elesett Győr, a törökellenes koalíció nem nagyon akart bővülni, az egyik legfontosabb reménybeli szövetségest pedig családi viszályok osztották meg. A probléma megoldása érdekében a nunciusnak alapvetően három feladatot kellett megoldania. Az egyik a Báthory családban dúlő viszály megszüntetése, a másik az 1595. évi hadműveleti terv megvalósítása, a harmadik teendője az erdélyi katolicizmus megerősítése volt.

⁵⁴¹ A kongregáció üléséről szóló beszámolót lásd *Erdély és a Szentszék*, 53–56.

Az első feladat megoldásához mindenképpen egy vizsgálóbiztost kellett küldeni (a fentebb említett Uchańskit), akinek ki kellett derítenie, mi az igaz a felek által hangoztatott vádakból. Fabio Genga már elmondta a fejedelem verzióját, hogy fogolyként Sztambulba akarták küldeni. Ennek bizonyítására Genga még leveleket is bemutatott, amelyeket András állítólag Murád szultánnak írt, azzal vádolva a fejedelmet, hogy a keresztényekkel akar szövetséget kötni ura ellen, és bátyja, Boldizsár számára kérte a trónt. A bíboros ezeket hamisítványoknak minősítette, de Rómában sem hitték ezt el, és meg voltak győződve ártatlanságáról.⁵⁴² A pápai instrukció ezt kiemelte. Az egésznek kálvinista szaga van, olvashatjuk, amelyet Kovacsóczy kancellár, és Boldizsár sógora, Kendy Sándor, két kivégzett tanácsúr terjesztettek. Boldizsárban azonban már egyáltalán nem voltak olyan biztosak. Róla már évek óta pletykák szállongtak, ezért küldte, mint láttuk, a pápa hatalomra kerülése után Amaltheót Erdélybe, hogy tisztázza a vádat. Bizonyíték ugyan nincs rá, de elképzelhető, hogy ezek mögött Jósika intrikái is szerepet játszottak, aki, mint láttuk, 1592-ben, éppen a belpolitikai válság idején járt Rómában, és enyhén szólva nem volt harmonikus a viszonya a kivégzetett Boldizsárral.

Mindez nem jelenti azt, hogy a bíboros tartózkodott volna a levélírástól. Ellenkezőleg, még Erzsébet angol királynőnek is írt a saját és testvérei ártatlanságát védelmezve. A fájdalomtól és a haragtól szinte esztét veszítő András azonban nem állt meg a levelek írogatásánál. A varsói szejmen beszédet tartott meggyilkolt testvére érdekében és Zsigmondot vádolta, de még ez sem volt elég, ki is nyomtatta azt, amellyel végső soron csak magának ártott.⁵⁴³ Fabio Genga követsége idején is folyamatosan levelekkel bombázta az államtitkárságot, hogy hatástalanítsa a fejedelem követének lépéseit, és a vádakra válaszul beküldte a fejedelem egy 1594. július 27-én Boldizsárnak írt levelét, amelyben lemondott unokatestvére javára a trónról. Zsigmond tombolt, és azt állította, hogy a levél, amely egyébként ránk maradt, közönséges hamisít-

⁵⁴² KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, 1168–1169.

⁵⁴³ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, 1170. A Báthory András által írt leveleket vö. *Erdély és a Szentszék*, 47–57, 51–52, 57–58.

vány. A Szentszék nagyon érdekelt volt abban, hogy tisztázódjon az ügy, ezért nagyra értékelte András szolgálatait a liga ügyében, a katolikus vallás érdekében warmiai koadjutorként kifejtett erőfeszítéseit Lengyelországban, illetve hogy a Székelyföldön vizitációt rendelt el. A protestáns világot megcélzó levelei azonban Róma szemében megmagyarázhatatlanok és elfogadhatatlanok voltak.

Angliának, mint láttuk, elsőrangú érdekei fűződtek ahhoz, hogy a háború ne Kelet-Közép-Európában törjön ki. Sztambuli követének, az igen agilis Edward Bartonnak a keze nemcsak ebben, hanem a moldvai katolicizmus előretörésének akadályozásában, és Lengyelországnak a háborútól való távoltartásában is benne volt.⁵⁴⁴ A szigetország igen jövedelmező kereskedelmet folytatott a Balti-tengeren keresztül, ahonnan gabona és egyéb nyersanyag érkezett. Ha kitör a háború, ez a forrás megszűnik, amelynek súlyos következményei lettek volna, hisz a spanyol király 1588-ban sem mondott le Anglia térdre kényszerítéséről. A veszély nagyságát mutatja Visconti egyik júliusi jelentése, amelyben a következőt írta: „híre jött, hogy Anglia királynője sok pénzt áldozott, hogy megakadályozza az uniót[a ligát] egy angol aposztátán keresztül, aki minden országgyűlésen itt volt a télen.”⁵⁴⁵

Mind Londonban, mind Rómában jól tudták, hogy a helyzet kulcsa nem a király, hanem Zamoyski kancellár kezében van, aki igen jó kapcsolatokat ápolt a bosszúért lihegő Andrással és Istvánnal. A bíboros képtelen lett volna megfelelő eszközök híján ekkora felfordulást okozni, ha nincs ilyen nagyhatalmú támasza. A kancelláron keresztül pedig rajta keresztül próbált nyomást gyakorolni a Szentszékre, hogy tegyen hatásosabb lépéseket annak érdekében, hogy Miksa főherceg mondjon

⁵⁴⁴ Bartonról vö. KRUPPA, *Erdély és a Porta*, i.m.; VÁRKONYI GÁBOR, *A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában (Edward Barton portai követ jelentései Konstantinápolyból 1593–1597)*, Aetas 17 (2002) 4, 106–123; Uő., *Kolozsvár–Isztambul–London 1595*. Angliától Nagy-Britanniáig, magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről (szerk. Frank Tibor), Budapest 2004, 73–88; PAUL CERNOVODEANU, *An english diplomat at war: Edward Barton's attendance of the ottoman campaign in Central Europe*, Revue Roumaine d'Histoire (RRH) 28 (1989) 429–449.

⁵⁴⁵ *Erdélyországi pápai követek*, 102. Az angol aposztata Christopher Parkins volt. NIEDERKORN, *Die europäische Mächte*, 115, 119, 121.

már végre le a lengyel királyi címről. Ez, és a protestáns hatalmakkal fenntartott kapcsolat magyarázza, hogy miért próbálta a Szentszék olyan kitarotán elérni, hogy a kancellár védenca utazzon Rómába és tisztázza személyesen az őt ért vádakat. Zamoyski szerepére utal egyébként az is, hogy András Rómába menetele már jóval a kivégzések előtt felmerült, de csak azután kezdtek komolyan erőltetni a dolgot.

Visconti instrukciója azonban mélyen hallgatott erről, és heves vérmérsékletének tudta be lépéseit, illetve hogy a leszámolások egzisztenciálisan is érintették a családot, mivel a fejedelem rokonai birtokát elkoztatta, és földönfutóvá tette őket. Az 1595 elején ratifikált szerződés pedig egyszer s mindenkorra kizárta őt és testvérét az örökösödésből.⁵⁴⁶ Azt viszont, úgy tűnik, nem tudták Rómában, hogy valamikor 1594 végén vagy 1595 elején a Báthoryak küldtek egy levelet a Portára. Erről Dzsáfer jenői bég Zsigmondnak írott leveléből értesülünk. A tartalmáról ugyan nem árul el semmi közelebbit, de azt egyértelművé tette, hogy a Báthoryak küldték, sejtethető, hogy milyen okokból.⁵⁴⁷ Ugyanakkor az instrukció említi veszélyt, tudniillik, hogy Szinán ajánlatot tett Zsigmond trónfosztására, amelynek elfogadását állítólag az utolsó pillanatban Germanico Malaspina lengyelországi nuncius közbelépése akadályozta meg.

A családi vizályt két szempont figyelembevételével kellett megoldania Viscontinak: először is stabilizálnia kellett a fejedelem helyzetét, amely a gyakorlatban azt jelentette, hogy lelket kellett vernie az ifjú uralkodóba, akinek ingatag, nem túlságosan kitaró természetét jól ismerték. Az idő sürgetett, a baj nem lett kisebb azóta, és égető szükség volt arra, hogy a lelki segítségnyújtás mellett anyagilag és katonailag is megtámogassák Erdély elkedvetlenedő urát. Erre kellett a nunciussnak egyértelmű garanciákat adnia. Részletesen leírták Zsigmond jellemét, kegyetlen természetű, olvashatjuk, fiatal, 22 éves, és még éretlen, viszont roppant lelkes, élénken foglalkoztatják fantáziáját nagybátyja viselt dolgai, erényei, és buzgó katolikus, ezért sokat remélnek tőle.

⁵⁴⁶ Magyarul vö. *Bethlen IV*, 105–111, az eredetit Gooss, *Österreichische Staatsverträge*, 226–231.

⁵⁴⁷ KRUPPA, *Erdély és a Porta*, 637.

A másik cél a Báthoryak megbékítése és jó híruk megmentése volt. Ez leginkább Andrásra vonatkozott, aki ellen a januárban, tehát Visconti instrukciójának keltével párhuzamosan Erdélybe küldött pápai vizsgálóbiztos sem talált semmilyen terhelő bizonyítékot. A vizsgálat miatt megsértődött fejedelem azonban nem fogadta el a pápa döntőbíróságát, mert abban országa szuverenitásának megsértését, és fejedelmi hatalma csorbítását látta.

A háborút illető feladat legalább annyira nehéz volt, mint a családi vizsály elsimítása. Róma és Prága, a két segítséget nyújtó hatalom más-képpen gondolkozott a háború megvívásának módozatáról. A Szentszék alapvetően Fabio Genga fentebb ismertetett tervezetét támogatta, azaz a fő csapást a Duna völgye helyett Konstantinápoly felé a rövidebbik úton akarták mérni. Ennek megfelelően arra számítottak, hogy az erdélyi csapatok még a télen(!) elfoglalják Lippát, Gyulát és Temesvárt: elég egy pillantást vetni a térképre, hogy lássuk, ennek a három várnak az elfoglalása egyet jelentett volna az egész partiumi sáv birtokbavételével. Az erdélyi határ így a Tiszáig terjedt volna ki. Ebben a régióban egyetlen komolyabb erősség, a szolnoki tiszai átkelő maradt volna török kézen. A támadást ezután déli irányban kell folytatni, a cél Belgrád elfoglalása, amellyel gyakorlatilag elvágták volna az egész török hódoltság utánpótlását. Az instrukció arra hivatkozik, sajnós nevek említése nélkül, hogy ezt a tervet sok magyar katona (*cavallieri ungheri*) is támogatja, akik szerint az addigi főhadszíntéren, ahol a hódoltság és a királyi országrész érintkezik, csak a várak védelmére kellene szorítkozni, míg az offenzívát a fejedelemségből kellene indítani.⁵⁴⁸ Ennek a tervnek azonban volt egy nagy bökkenője, amelyet a következőképpen fogalmaz meg a követi utasítás:

„habár ezt a tervet tartják a legjobbnak a császáriak is, nem lesz könnyű megölni őket, részint mert egyértelműen bebizonyosodna botránnyosan rossz kor-

⁵⁴⁸ Köztük volt minden bizonnyal Prépostváry Bálint egri kapitány, aki egy tervezet is hagyott maga után, amely Esztergom és Hatvan elfoglalása után két hadsereggel harapófogóba zárta volna Budát és Pestet. Ezután az egyik sereg a Duna mentén dél felé masírozott volna, míg a másik a tiszai átjárót biztosította volna Szolnok elfoglalásával. A tervezetet idézi BAGI, *Császári-királyi... terv*, 60.

mányzásuk, részint mert félnek, hogy ha megindul ez a harcias Erdélyi (Báthory Zsigmond), megnő az ereje, és a magyarok őt akarnák a királyuknak, mivel az ő nemzetükből származik, és úgy a régi, mint a mostani hadi dicsőséget illetően a leghíresebb családból származik, nagyon jól tudják azt is, hogy István lengyel király mekkora árnyékot vetett rájuk, amely miatt a császári felség kényelmetlenül érzi magát.”⁵⁴⁹

Rómában tehát tisztában voltak azzal, hogy a katonák között Istvánnak már ekkor szabályos kultusza volt. Ez különösen annak fényében lehetett kényelmetlen a császári udvar, illetve a Habsburgok számára, hogy az előző évben Mátyás főherceg enyhén szólva is leszerepelt hadvezérként, és a Hradzsínba bezárkózó, az udvar és a külvilág számára sokszor hetekig elérhetetlen császár sem volt hadvezér alkat. Márpedig a magyar nemesség és a katonaság leginkább a hadierényeket becsülte, amely miatt ugyan az udvarban barbároknak tekintették őket, de a fegyverek iránti megkülönböztetett tisztelet és az avval járó nyersesség, tekintve az ország helyzetét, érthető volt.

Ez a nem a fő hadviselő fél, hanem a periféria irányából mért csapás egészült volna ki a balkáni népek fellázításával. Az instrukció név szerint említi a rácokat, azaz szerbeket, a bolgárokat, albánokat, bosnyákokat, és a hercegovinaiakat. És természetesen fontos szerep jutott volna a moldvai és havasalföldi vajdáknak is. Földrajzilag így volt logikus, Erdélyből jóval könnyebben el lehetett érni és meg lehetett segíteni a felkelőket, mint a távoli Bécsből.

A másik verzió, figyelembe véve a fent említett nehézséget, sokkal valószínűbb volt: ez az erők megosztásával számolt, azaz, hogy a császári főerők Buda irányában operálnak, és ennek keretében újabb kísérletet tesznek Esztergom elfoglalására, míg az erdélyiek a hódoltságot támadják, ahogy akkoriban mondták, a török válla mögött, azaz a hátában. Ez szintén támadó haditerv volt, de a helyzet nem volt ennyire egyszerű, az előny Győr elfoglalása után az oszmán erők oldalán volt, számolni kellett tehát azzal, hogy a hadműveleti kezdeményezést magukhoz fogják ragadni. Ebben az új helyzetben, olvashatjuk, elképzelhető, hogy Komárom, Bécs, vagy valamelyik felső-magyarországi vár, illetve Horvátor-

⁵⁴⁹ *Erdélyországi pápai követek*, 55.

szág ellen, amely Németországgal és Itáliával határos, fognak támadni. Egy ilyen helyzetben be kell Őfelségének (azaz Zsigmondnak) látnia, hogy erői nagy részét oda kell küldenie, ahol a legnagyobb a veszély.

Nicolaus Gabelmann császári történetíró 1594. április 14-én, tehát nem sokkal az instrukció után kelt tervezetében némileg eltérő haditervet vázolt fel. E szerint két hadsereget kell felállítani: az alsó-magyarországi Esztergomot, a felső-magyarországi Szolnokot veszi ostrom alá. Ez utóbbi elfoglalása Belgrádig nyitja meg az utat. A Buda bevétele után egyesülő sereg Belgrád alá vonul és elfoglalja, miközben Temesvár, Gyula és Szigetvár rövid ostrom után elesik. Ebben a haditervben az erdélyi fejedelemnek és a román vajdának az oszmán erők egy részének lekötésében jutott csak szerep: fel kellett lázítaniuk a bulgáriai keresztényeket és el kellett pusztítaniuk ezt a területet, amely az oszmán főerők magyarországi felvonulási terepe is volt. Gabelmann valószínűleg azért nem szánt fontosabb szerepet a császár szövetségeseinek, hogy hadizsákmányként ne kelljen további területeket átengednie Báthory számára, aki értelemszerűen az általa elfoglalt területekre igényt tartott.⁵⁵⁰

Rómában tehát azzal is számoltak, hogy ha nem sikerül a kezdeményezést a szövetséges erőknek magukhoz ragadniuk, akkor a fejedelemnek nemcsak azzal kell számolnia, hogy a kilátásba helyezett katonai segítségét nem kapja meg, hanem még neki kell megsegítenie a császárt.

Az instrukció azonban finoman hallgatott erről, és inkább az állítólagos előnyöket ecsetelte: a fejedelem egyszerre tud harcolni Erdélyt

⁵⁵⁰ Gabelmann tervezetét a szöveg publikációjával együtt lásd BAGI, *Császári-királyi... terv*, 55, 68–69. Érdekes volna tudni, hogy Visconti tudott-e Gabelmann haditervéről, hisz Prépostváryról nagy valószínűséggel tudott. Valószínűbb azonban, hogy Rómában Johann Rueber tervezetét vették elő, aki Lazarus von Schwendivel egyetemben az 1577-es haditanácskozásra készítette el, kollégájától eltérően alapvetően támadó szellemű elképzelését. Ez lényegében a Gabelmannéhoz hasonlóan két, Esztergom–Fehérvár, illetve Fülek–Szolnok tengelyben összehangoltan operáló hadsereggel számol. Vö. GEŐCZE ISTVÁN, *Haditanácskozások az 1577-ik évben*, HK 7 (1894) 515, Schwendie uo., 520–537, javított fordítását és az eredeti szövegét KELENIK, *Lazarus von Schwendi*, 27–41. Rueber elképzelését ismerte Báthory István és Possevino is, aki a levelében könyvként (*liber*) említi a kassai főkapitány művét – amely talán azt jelenti, hogy Schwendiehez hasonlóan ez is megjelent nyomtatásban –, és amelyet bizonyára elküldött Rómába. Vö. ASV Segr. Stato, Germania vol. 95, fol. 50v, 101r:

és Magyarországért, amely felcsillantja annak reményét, hogy a több mint egy évszázada elveszett területeket is vissza lehet szerezni egészen Konstantinápolyig. Az egyre inkább a fikció világába tévedő szöveg végül már nem kevesebbet remél a fejedelemtől, mint hogy elég egyetlen nagy csapás az oszmán birodalomra, és össze fog omlani, amit a bölcsék mindig is mondtak – nyilván az oszmán birodalom végét jövendőlről próféciákra célzott –, és amit állítólag nemcsak a töröknek alávetett keresztények, hanem a muzulmánok is tudnak.⁵⁵¹

Az oszmánok elleni háborút a kortársak az Antikrisztus elleni küzdelemtként fogták fel, amelyben a harcot nemcsak testi vagy fizikai, hanem lelki fegyverekkel is meg kell vívni, vagyis a harc az üdvösségért is folyt. A Szentírás betű szerinti értelmezése a protestáns történelmi tudatot mélyen befolyásolta, ezért a *translatio imperii* gondolata, amelynek forrása Dániel látomása a birodalmak felemelkedéséről és lehanyatlásáról, a korabeli protestáns törökellenes tárgyú irodalomban, az úgynevezett *turcica*-irodalomban időről-időre felbukkant. Ez a magyarázata, hogy a török háborúk hatására elszaporodtak az oszmán birodalom végét előrevetítő jóslatok – ide sorolhatóak részben Nostradamus már említett, széles körben ismert próféciái is – amelyre a keresztény fegyverek és egy Isten által kijelölt keresztény hős keze által sújt le az isteni gondviselés. Ez az elképzelés ugyanakkor a protestánsoktól függetlenül mélyen gyökerezett a kereszténység eszkatológikus történelemfelfogásában, azért a *translatio imperii*nek megvoltak az érintkezési pontjai a katolikus egyház körében is élő, és VIII. Kelemen által különösen erősen hangsúlyozott kereszties háborús gondolattal.⁵⁵²

⁵⁵¹ Erdélyországi pápai követek, 54–59.

⁵⁵² A protestáns történelemszemlélethez vö. WERNER GOES, *Translatio imperii*, Tübingen 1958; a keresztiesgondolathoz: FRIEDRICH-WILHELM WENTLAFF-EGGEBERT, *Kreuzzugsdichtung des Mittelalters*, Berlin 1960; PAUL ALPHANDÉRY–ALPHONSE DUPRONT, *La cristianità e l'idea di crociata* (a cura di Alba Maria Orselli), Bologna 1974; CARL ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Darmstadt 1980; a keresztiesháborúkhoz kötődő későközépkori chiliasztikus elképzelésekhez: BERNARD TÖPFER, *Die Entwicklung chiliastischer Zukunftserwartungen im Hochmittelalter*, Berlin 1960; GÖLLNER, *Turcica III*, 173–198. Velencei viszonylatban lásd VALENSI, *Venezia e la Sublime Porta*, 61–70. A török birodalom bukásához fűződő elképzelésekről összefoglalóan a legújabbban POUMARÈDE, *Il Mediterraneo*, 75–132. A birodalmak (ez esetben a római) bukásával kapcsolatos próféciák elterjedtségére igen érdekes példa Mehmed

Visconti május második hetében ért végül Gyulafehérvárra. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy levelezésének nagy része máig ránk maradt, ezért részletekbe menően rekonstruálni tudjuk azokat az erőfeszítéseket, amelyeket ő, illetve rajta keresztül a Szentszék tett a törökellenes háború megvívása és a győzelem érdekében. Neki már nem kellett bujkálnia a török csaszok elől, mint kollégájának, Amaltheónak, vagy Comuleónak, ami azonban nem jelenti azt, hogy könnyebb dolga lett volna. Alig érkezett meg, máris híret vette, hogy a török nem szűnt meg békeajánlatokkal ostromolni a fejedelmet, aki bár január 28-ai hatállyal megkötötte a császárral a dinasztikus házassággal is megpecsételt szövetséget, kézzelfogható előnyeit – beleértve a Habsburg menyasszonyt is – még nem élvezhette. A csasz Barton angol követ egyik megbízottja kísérte. A fejedelem jó szándéka jeléül rendszeresen átadta török levelezését Viscontinak, sőt elküldte a császárnak is, de mindkettőjüknek meg kellett értenie – az előzőnek, úgy tűnik, ez jobban sikerült –, hogy egy olyan kiszolgáltatott geopolitikai helyzetben lévő gyenge ország, mint Erdély, nem tehetette meg, hogy minden szálát elszakítson egykori rettegett urától. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy akár tetszett, akár nem a nunciusnak, a követjárás és a levelezés megmaradt.⁵⁵³

Megbarátkozva ezzel a ténnyel, megkezdte diplomáciai misszióját ebben a távoli országban. Tavasz végére már nagy biztonsággal tudni lehetett, hogy mivel a török sereg, de a főváros is élelemhiánnyal küzdött, hadműveleti lehetőségei nagymértékben lecsökkentek. Ebből ki lehetett következtetni a támadás várható irányát. És persze számítani lehetett arra is, hogy Szinán meg akarja büntetni engedetlen vazallusait. Visconti ennek megfelelően arról tájékoztatta az államtitkárságot, hogy a várható célpont Havasalföld, amelynek vajdája, Mihály ekkor már elkeseredett harcokat folytatott az erdélyi csapatok támogatásával, illetve

és Musztafa bégek 1573. október 12-én kelt levele, amelyben Báthory figyelmébe ajánlják Johannes Lichtenberger nyugaton széles körben ismert proféciját, amely allegórikus formában a császárság és a pápaság bukását jelezte volna előre. SZALAY, *A magyar történelemben*, 91. A *kizál elmáról* lásd FODOR, *A szultán és az aranyalma*, 179–211.

⁵⁵³ KRUPPA, *Erdély és a Porta*, 615–616.

Erdély lesz. Mivel segítség nem mutatkozott a láthatáron – a császár ugyanis minden erőt Esztergom ellen küldött, amely előfeltétele volt annak, hogy a Buda elleni ostromnak nekifogjanak – húzni kellett az időt. Bár a nuncius ígéretet tett, hogy a hozzávetőleg 10 ezer emberrel a Dunántúlra, Esztergom ostromára felvonuló Gianfrancesco Aldobrandini, a pápa unokaöccse, a vár bevétele után Erdélybe fog vonulni. Visconti májusban írt is az ügyben Cinzio Aldobrandininek, ez azonban csak ígéret volt, a fejedelemnek viszont konkrét katonai segítségre volt szüksége.⁵⁵⁴

4. SORSDÖNTŐ TÁRGYALÁSOK PRÁGÁBAN

Visconti gondjait a Szinán csapatainak közeledéséről érkező hírek mellett tetézte, hogy a moldvai probléma eszkalálódott. Giovanni Marini, Paolo Giorgi mellett egy másik Habsburg ügynök a közelgő vésztl előre látva még Răzvan elűzése előtt Speciano értésére adta, hogy a moldvaiaknak, akik nem igazán értik, kinek is engedelmeskedjenek, el kell magyarázni, hogy ne csak a fejedelemtől várják a parancsokat, hanem az ő szövetségesétől és immár rokonától, a császártól is. Azaz, ha nem engedelmeskednek az erdélyi fejedelemnek, akkor a császár ellen is lázadnak.⁵⁵⁵ Ennek tisztázására azért volt szükség, mert 1595 őszére bebizonyosodott, hogy a Báthory Zsigmond által biztosított védőerő nem sokat ér a kozákokkal, a lengyelekkel és a tatárokkal szemben. A császári protektorátus sem segített, és az új helyzetben a Szentszéknek újra kellett gondolnia a román vajdaságokkal, különösen Moldvával kapcsolatos politikáját, ha egyáltalán fenn akarta tartani az esélyét, hogy a lengyelek csatlakozzanak a ligához.

1595. augusztus folyamán kozák, lengyel és tatár csapatok bukkantak fel Moldva határainál és példás egyetértésben elűzték a Zsigmond által hatalomra segített Ștefan Răzvant, és helyére Jeremia Movilăut ültették. De ami a leginkább megdöbbentő volt az együttműködés tényén túl, hogy Jeremiának nemcsak a lengyel, hanem a tatár fennhatóságot is el

⁵⁵⁴ *Erdélyországi pápai követek*, 56, Visconti idézett májusi levele uo., 78.

⁵⁵⁵ *Erdélyországi pápai követek*, 105.

kellett ismernie annak szimbólumával, az éves adóval együtt. Ez, amint Visconti egyik leveléből kiderül, automatikusan azt is jelentette, hogy ha szükséges, a tatárokat hűséges alattvalójukként át kellett engednie országán Erdély vagy Havasalföld felé is. Tehát, miközben Lengyelország a császárral és a pápával a törökellenes ligába való belépésről tárgyalt, együttműködött a kánnal, aki annak a birodalomnak volt a vazallusa, aki ellen a ligába be akarták léptetni. Visconti megpróbálta eloszlatni a homályt, élénk konzultációt folytatott kollégáival, Speciano prágai és Malaspina lengyelországi nunciussal a helyzetről.⁵⁵⁶

Amely sok aggodalomra adott okot. Specianónak néhány császári tanácsos kifejtette meggyőződését, hogy a lengyelek sohasem fognak a ligához csatlakozni. A császári udvar sem látta sok értelmét a tárgyalásoknak, bár az év őszén lengyel követ járt az udvarban, illetve viszonzásul küldtek császári követséget. (Róluk a következő fejezetben bővebben is szó lesz). De nem mondhatni, hogy átütő sikert értek volna el. Ennek egyik oka Miksa főherceg volt, akinek a személye komolyan megterhelte a lengyel–Habsburg viszonyt. A III. fejezetben láttuk, hogyan próbálta elnyerni a lengyel trónt, amelyről az 1589-ben lezárt tárgyalások, és az ott tett ígéret ellenére nem volt hajlandó még mindig lemondani. Ráadásul a következő évi hadműveletek főparancsnokául a leszerepelt Mátyás főherceg helyett őt szemelték ki. Megjelenése Felső-Magyarországon a lengyel határ közelében meglehetősen súlyos aggodalmakra és gyanúra adott okot. A problémát könnyen meg lehetett volna oldani, ha a főherceg lemond.

A fentiek fényében nem csoda, ha Visconti már 1595 végén arról kezdte győzködni a fejedelmet, hogy mondjon le a vajdaságról és engedje át a lengyeleknek. Báthory Zsigmond azonban nem hallgatott rá, Ráznannak adott kétezer embert, hogy visszaszerezze trónját. A végeredmény várható volt, a kísérlet kudarcba fulladt, a vajda pedig életét veszítette. A nunciús szerint a hiábavaló kísérlet hátterében a fejedelem kegyence, Jósika állt, aki feltűzelte a vajdát. Újfént bebizonyosodott, hogy a kancellár nehezen kezelhető tényező, Visconti mindent meg is tett, hogy leválassa a fejedelemről, de ez csak időlegesen sikerült.⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ Uo., 110, 137.

⁵⁵⁷ *Erdélyországi pápai követek*, 114, 161.

Zsigmond tehát hiába aratott nagy visszhangot kiváltó, inkább pszichológiai és propagandisztikus szempontból fontos győzelmet Havasalföldön, Moldva kikerült az erdélyi befolyás alól, és a fejedelemnek pedig nem állt rendelkezésére az előző évi haderő, segítségre pedig nem számíthatott.

A vajdaság Lengyelország és Erdély számára egyaránt fontos volt, mint az érem két oldala. A fejedelemség számára Moldva az ország hátsó udvara, ugyanakkor előtér volt Lengyelország számára, mivel a vajdaságot ütközőzónául használta a Fekete-tenger térségében lévő török helyőrségek és a tatár támadások ellen. Ezen felül ott voltak még a folyton hangoztatott, középkorból származó jogigények. A problémát csak úgy lehetett megoldani, ha az egyik fél enged. Ez nagy dilemma volt a Szentszék számára: egyik oldalon egy kicsi, ámde a háborúban résztvevő, és győzelmet arató, a másik oldalon egy nagy, népes, de a háborútól távolmaradó ország.

De nemcsak Jósika és Moldva jelentettek problémát. Az olaszokat nemcsak 1594 előtt, hanem azután is utálták Erdélyben. Gianfrancesco Aldobrandini tervezett útja elé a fejedelem gördített először akadályokat tanácsosai sugalmazására. A protestáns nemesség és katonaság nem akarta az ország szekerét ilyen mértékben a Szentszékhez kötni, mint fentebb láttuk, az itáliai, pontosabban a pápaság irányába történő orientálódás hatalmas vitákat provokált, ugyanis attól tartottak, hogy ez az első lépés lenne az ország akár erőszakos eszközökkel történő rekatolizációja felé. Ennek volt alapja, mint láttuk, a háborút Róma összekapcsolta a kelet és dél felé irányuló *missió*val, illetve igen érdekes és izgalmas adataink vannak arról is, hogy Zsigmond 1597. évi lemondása után felmerült, hogy az Aldobrandini család valamelyik tagját – egyikük éppen az erdélyi kapcsolattartásért felelős és a nunciussal a levelezés nagy részét lebonyolító Cinzio Aldobrandini volt – császári segítséggel a fejedelemség kormányzójává tegyék.

Nem csoda, hogy azt a mintegy 100 fős toszkán kontingenst sem látták szívesen, amelyet Ferdinando I. toszkán nagyherceg küldött Silvio Piccolomini vezetésével. A nagyhercegség nemcsak a törökellenes harc iránti buzgalomból és presztízs okokból küldött szimbolikusnak mondható segítséget: a spanyol király, aki vasmarkában tartotta a felszi-

get kisebb-nagyobb államait, és a császár, aki az ő hűbéruruk volt, elvárta a segítséget, akár anyagi, akár katonai volt, és nem volt tanácsos szembeszállni velük.

Firenze esetében azonban egyéb tényezőkkel is számolnunk kell. A toszkán nagyhercegek már I. Cosimo a nagyhercegség megalapítója óta komoly erőfeszítéseket tettek egy flotta felállítására, amelytől jelentős anyagi hasznot reméltek. A III. fejezetben láttuk, hogy igen komoly áldozatokra is hajlandóak voltak, hogy a velenceiekhez, franciákhoz, és angolokhoz hasonló széleskörű kereskedelmi koncessziókat eszközöljenek ki a Portától. A kereskedelmi terjeszkedés azonban szorosan kötődött a politikai térnyerés szándékához. Röviden szólva, Firenze gyarmatokat akart szerezni, ha békés úton nem sikerül kereskedelmi előnyökhöz és így piacokhoz jutnia, ezért szükségszerűen került a látóterébe a Balkán félsziget. A tizenöt éves háború után nem sokkal nagy ívű tervek születnek a félsziget birtokbavételéről, természetesen az ott élő keresztény népek hathatós segítségével.⁵⁵⁸ Ennek kapcsán került a látóterébe János Zsigmond, majd a Báthoryak.

Piccolominiék kétségtelenül bátran harcoltak a havasalföldi hadjáratban, és bár túlzásnak tűnik, hogy amint állították, ők döntötték volna el a hadjárat sorsát, mégis olyan mértékű ellenszenvvel találkoztak, hogy Piccolimini úgy döntött, hazamennek. Távozásának okát világosan közölte a fejedelemmel is.⁵⁵⁹ Minden bizonytalan volt tehát, a fejedelem pedig ingatag, ezért volt fontos, hogy a moldvai helyzet és az elmaradt katonai segítség ügyében 1596 elején Prágába utazó Zsigmondot Visconti elkísérje útján.

Báthory Zsigmond Visconti támogatásával Prágában a következő követelésekkel állt elő: a lengyelek adják vissza Moldvát, mozdítsák el Jeremiát, cserébe kész elismerni a lengyelek jogait a pápa és a császár döntőbíróvága mellett. Mindezt annak érdekében, hogy ne törjön ki a háború a keresztények között. Ugyanakkor azzal vádolta a lengyeleket,

⁵⁵⁸ BARTL, *Die Westbalkan*, i.m.; TAMBORRA, *Gli stati italiani*, i.m.; NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, 408–413.

⁵⁵⁹ *Documente V*, 2. A toszkán kontingensről vö. ANGELO PERNICE, *Un episodio di valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del secolo XVI*, *Archivio Storico Italiano* 83 (1925) 249–297.

hogy jó barátságot ápolnak a törökkel, és kölcsönösen segítik egymást. Azt is felsorolta, hogy a moldvai zavarok ráadásul a katolikus hitnek is súlyos károkat okoznak. De minderre kész volt fátylat borítani, ha csatlakoznak a törökellenes szövetséghez, és hajlandó volt súlyos véráldozatokra is, hogy Moldvát visszaszerezze a töröktől. A szövetséget áprilisiig nyélbe akarta üttetni. Ez utóbbi követelés egybeesett a szentszéki diplomácia erőfeszítéseivel. Ennek is betudható, hogy a vitás kérdések megoldására kiszemelt rendkívüli nuncius, Benedetto Mandina Prágában találkozott és tárgyalta Báthory Zsigmonddal.⁵⁶⁰

Vele egy időben küldte a pápa Erdélybe Ludovico Anguisciola lovagot, akinek három kérdésben kellett tárgyalnia, közülük kettőben pedig mindenképpen dűlőre jutnia. Az első pont volt a legegyszerűbb: át kellett adnia a pápa ajándékát, egy általa megáldott rövid kardot. Az pápa ilyen fegyvereket szokott küldeni a hitetlenek vagy eretnekek elleni harcban magukat kitüntető uralkodóknak. Báthory Zsigmond a havasalföldi hadjáratral érdemelte ki.

A másodikat már nem lehetett ilyen könnyen letudni. A fejedelem a győztes hadjárat után nem akarta folytatni a harcot. A fentiek fényében ezen nem lehet csodálkozni, Anguisciola instrukciója azonban közelebb-ről meg nem nevezett hazug tanácsadókat emlegetett, akik „a világi dicsőség hiú ábrándjával kecsegtetik, illetve az állam hamis és alantas érdekeire hivatkoznak.”⁵⁶¹

Az állam érdekei valóban békét diktáltak; a harc folytatására kellett buzdítani a fejedelmet – ezt szolgálta a megáldott kard is – amelynek érdekében, ez volt a harmadik, legnehezebb feladata Anguisciolának, meg kellett győznie Zsigmondot, hogy mondjon le Moldváról. Az isteni gondviselés mutatkozott meg abban, szól az instrukció érvelése, hogy miközben a török ellen nagy győzelmet engedett, a másik oldalon egy kis vereséget, amellyel viszont megakadályozta még több keresztény vér kiontását. Ha átengedi az országot a lengyeleknek, erős szövetség nyer a török ellen.

⁵⁶⁰ *Erdély és a Szentszék*, 132–133.

⁵⁶¹ *Erdélyországi pápai követek*, 173.

Hogy mennyire komolynak érezték Rómában egy esetleges erdélyi-oszmán megegyezés esélyét, és az ország kilépését a háborúból, az instrukció utolsó harmada árulja el, amely a török hitszegő természetét részletezi. Ebben az ekkor már évszázados toposzban kétségtelenül rejlett némi igazság, de azt sem állíthatjuk, hogy a keresztény országok mentesek lettek volna a pillanatnyi érdekeik vezérelte szerződészestől.

Anguisciola küldetéséről semmilyen további irat nem maradt ránk, így nem tudjuk, milyen sikerrel adta elő mondandóját Gyulafehérváron. Küldetése abba a széleskörű szentszéki diplomáciai hadműveletbe illett bele, amelynek keretén belül nemcsak Erdélybe, hanem Lengyelországba is pápai legátusokat küldtek, hogy átlendítsék mind a császár és a lengyel király, mind ez utóbbi és az erdélyi fejedelem közt holtpontra jutott tárgyalásokat.

Ez a széleskörű diplomáciai offenzíva, úgy tűnik, elérte célját: a prágai tárgyalásokon a császár ígéretet tett, hogy közben fog járni a pápánál és a lengyel királynál az Erdély és Lengyelország között Moldova ügyében kirobbant konfliktus megoldása érdekében.

Addig azonban folytatni kellett a harcot, és Báthory Zsigmondnak 1596 elején már nem volt nagyon mivel. Ennek egyik legfőbb oka a székelykérdés volt. A Szinán ellen vonuló előző évi haderő gerincét a mintegy 25 ezer székely alkotta, akiknek ősi joguk és kötelességük volt a fejenkénti hadba vonulás. A 16. század végére azonban ezen komoly rést ütött a feudalizmus. A kialakuló székely előkelő réteg, a primorok a közszékelyek egyre nagyobb hányadát súllyesztették a fejedelmi hatalom hallgatóságos támogatásával jobbágyi sorba. Az így szabadságukat vesztett székelyek ezután már nem a vérükkel, azaz katonai szolgálattal, hanem a többi jobbágyhoz hasonlóan pénzben, terményben és egyéb szolgálattal adóztak. A háború kitörésekor, illetve Erdélynek a törökellenes szövetséghez való csatlakozása után azonban egyszer csak égetően szükség lett a gyakorlott haderőre. A fejedelem tehát egy rendeletben visszaadta a székelyeknek elvesztett szabadságukat. Miután a hadjáratban teljesítették kötelességüket, a rendeletet visszavonták, az emiatt kitörő lázadást pedig kegyetlenül elfojtották. Emiatt a székelyek távolmaradtak a további harcoktól: a fejedelemségnek így még nagyobb szüksége

lett volna a császári vagy pápai segítségre.⁵⁶² Zsigmond egyértelműen a császár tudára adta, hogy Lengyelország aggodalomra okot adó, és nem kimondottan Erdély-barát lépései, illetve az elmaradt katonai segítség hatására még a trónról való lemondás is megfordult a fejében.

A tárgyalások másik nagyon fontos pontja a pénzügyi segítség volt: a császár válaszában a szövetségi szerződésre és a rokonsági kapcsolatra hivatkozva nemcsak segítséget helyezett kilátásba, hanem arra is ígéretet tett, hogy felszólítja a spanyol királyt és az európai uralkodókat, főleg hűbéreseit, az itáliai fejedelmeket, hogy segítsék meg Erdély fejedelmét a török elleni harcban. A császári ígéretre csatlakozva Speciano nuncius pápai segítyt és katonát ígért. A felállítandó kontingens 3 ezer gyalogból és ugyanennyi lovasból állt volna, amelynek költségeit 40 ezer forintra, átszámítva 20 ezer tallérra becsülték.⁵⁶³

A nézeteltérések és viták eredményeképpen az 1596. évi haditerv az előző évihez hasonlóan kompromisszum eredménye volt. Ez azonban magában rejtette annak a kockázatát, hogy mivel a két fél szempontjait túlságosan is figyelembe vette, az erők szétforgácsolódását fogja eredményezni, és végső soron veszélybe sodorja a hadműveleti célok elérését. A haditerv szerint a fejedelem és az erdélyi hadsereg fő feladatául az ellenséges erők elvonását a Duna völgyéből, amelynek érdekében három irányban kellett védekező, biztosító harcot folytatnia, Moldva felől megakadályozni a tatárok átjutását, lent, délen a Duna vonalában Havasalföldön ugyanezt tenni az oszmán erők ellen, végül Temesvár térségében biztosítani az addig megszerzett pozíciókat. Érdekes, hogy a dokumentumokban ekkor még nem szerepel Temesvár bevételének a terve. A három front fenntartásához szükséges erőket 60 ezer emberre becsülték. Ez olyan hatalmas létszám, amennyit a havasalföldi vajdaság és az erdélyi fejedelemség együttesen sem volt képes kiállítani, pedig talvaly még számíthattak több tízezer székely hadbavonulására is. Ez magyarázza, hogy a császár által ígért 6 ezer fős kontingens mellé a pápa még 6 ezer lovaszt ígért, amelyek Gianfrancesco Aldobrandini főparancsnoksága alatt álltak volna, az alá rendelt két parancsnokkal, Fran-

⁵⁶² DEMÉNY PÁL, *Székely felkelések a XVI. század második felében*, Bukarest 1976, 109–128.

⁵⁶³ CVH I/5, 16–19.

cesco del Montével és Mario Farnesével. Mindegyikük harcolt az előző évben a magyarországi hadszíntéren, de hírnevüket Németalföldön szerezték. Mindketten kiváló *condottierék* voltak, és nemcsak a kard, hanem a penna forgatásában is kitüntették magukat. Del Monte tervezeteket gyártott a török háború ügyében, míg Farnese katonai elméletíróként tüntette ki magát, bár műve sajnos kéziratban maradt.⁵⁶⁴ A költségekre a pápa havi 20 ezer scudót biztosított. Az elképzelésről beszámoló Niccolini toszkán követ megjegyezte, hogy mindez a pápa személyes elképzelése volt, mint ahogy az is, hogy ezt a lovassereget magyarokból és erdélyiekből szándékozott felállítani. Talán Genga fentebb idézett orációja hatott rá, aki szintén ezt javasolta, arra hivatkozva, hogy sokkal olcsóbbak, mint az olasz, német vagy vallon zsoldosok. De, teszi hozzá Niccolini, a két kiszemelt alvezér kifogást emelt, amelyhez Aldobrandini főparancsnok is csatlakozott, mondván, nem tudnának kézben tartani egy számukra idegen hadsereget. Ezért végül abban egyeztek meg, hogy részben olasz, részben vallon legénységből állítják fel.⁵⁶⁵

Felmerül a kérdés, hogy Habsburg részről mennyire gondolták komolyan a segítségnyújtást, tisztában kellett ugyanis lenniük azzal, hogy ekkora erőt egyszerűen nem tudnak nélkülözni. De ugyanez elmondható a pápai segélycsapatokról is: összesen 12 ezer emberről van szó! Ez különösen annak fényében furcsa, hogy 1596-ban végül nem is került sor pápai segédcsapatok bevetésére. A hadsereg előző évi harcokból megmaradt roncsait kivonták, főparancsnoka, Aldobrandini hazautazott. Niccolini toszkán követ állítása, hogy mindez a pápa személyes elképzeléseit tükrözi, ugyanakkor magyarázni látszik a haditervezés valóságától elrugaskodott részleteit.

Visconti egyik leveléből olvashatunk egy másik, kissé különös követelést: a Pietro Aldobrandini bíborosnepsnak írt február 28-ai levélben az áll, hogy a fejedelem Felső-Magyarország kormányzását is magá-

⁵⁶⁴ Lásd [http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-farnese_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-farnese_(Dizionario-Biografico)) és [http://www.treccani.it/enciclopedia/bourbon-del-monte-francesco-maria_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/bourbon-del-monte-francesco-maria_(Dizionario-Biografico)) (2013. 05. 31).

⁵⁶⁵ Visconti nuncius előterjesztését a haditervezést illetően, illetve a tanácsurak válaszáat lásd *Erdélyországi pápai követek*, 229–230, Niccolini követ levelét uo., 415.

nak követelte, amelyről a nuncius megpróbálta lebeszélteni.⁵⁶⁶ Az olasz szövegben szereplő *governo* itt egyszerre jelentette a hadsereg feletti főparancsnokságot és a Felső-Magyarország feletti katonai kormányzást, bár ez utóbbit a mindenkori felső-magyarországi főkapitány gyakorolta, akinek a tisztségét akkor is betöltötték. E kétfajta tisztséget egyszerre a Habsburg család valamelyik tagja szokta birtokolni, 1596-ban például Miksa főherceg. Zsigmond követelése tehát, nyilván a felesége, Mária Krisztierna révén fennálló rokoni viszonyra hivatkozva az 1596. évi hadjárat főparancsnoki tisztségére vonatkozott. A fejedelem óhaja összefüggésbe hozható Genga többször is idézett római *discorsójával*, amelyben szintén megfogalmazódik az igény, hogy az egyesült sereget Báthory István unokaöccse és örököse, Zsigmond vezesse. A császár azonban, finoman szólva, nem vette jó néven a követelést.

Az idő sürgetett, a keresztény erők 1595. évi sikere után biztosra lehetett venni egy újabb oszmán hadjáratot, ezúttal az új szultán, III. Mohamed személyes részvételével. Már egy 1595. október 12-ei velencei jelentés beszámolt arról, hogy a janicsárok nem akarnak jövőre harcolni, csak ha a szultán személyesen vonul hadba. A mufti azzal érvelt, hogy ha a bécsi király ezt teszi (bár Rudolfot nem abból a fából faragták), akkor a szultánnak is ezt kell tennie (aki a mezőkeresztesi csatában nem viselkedett elődeihez méltóan).⁵⁶⁷ Az oszmán haderő a szultán nélkül is féltelmetes volt, személyes hadba vonulása pedig az addigi tapasztalatok alapján a háború gyors lezárását ígérte, természetesen a keresztények rovására. Táborba szállása ezért nagy nemzetközi figyelmet keltett.

A haditerv tehát elkészült, de 1596 eseményei azt mutatták, hogy a terveket csak részben sikerült megvalósítani: a császári és az erdélyi haderő külön-külön vette fel a harcot, hogy megosszák az oszmán haderőt, illetve előnyös pozícióból fogadhassák a szultán haderejét, majd egyesülve megállítsák. Az ígért pápai és császári katonai segítség azonban ezúttal is elmaradt, ezért nem sikerülhetett Temesvár visszavétele, és az oszmán erők – amelyek végül nem Erdély ellen vonultak – felvonulásának kétségteljesége. A főparancsnok Miksa főherceg lett, nem teljesült tehát

⁵⁶⁶ *Erdélyországi pápai követek*, 183.

⁵⁶⁷ ASVe Senato, Constantinopoli, filza 42, fol. 145^v.

Báthory Zsigmondnak ez a kívánsága sem, kárpótlásul a háború legnagyobb, nyíltmezei ütközetében, a mezőkeresztesi csatában ő vezethette a jobbszárnyat. A közelmúltban született munkák kimerítően tárgyalják ezeket az eseményeket, pusztán annyit jegyzek meg, hogy a mezőkeresztesi harc a szultán győzelmével ért véget, amennyiben az ő csapatai maradtak a harctéren és a keresztény tábor teljes felszerelése a tüzéséggel oszmán kézbe került. A csata ugyanakkor távolról sem hozta meg a török részről várt sikert és a háborúnak sem vetett véget. Ez nemcsak azt jelentette, hogy az oszmán hadsereget nem irányították jól – a harc első fázisa ugyanis keresztény sikert hozott, amelyet azonban a császári hadvezetés képtelen volt a győzelemig továbbfejleszteni – hanem azt is, hogy a császári hadsereg méltó ellenfele lehet a töröknek, ha jó kezekben van. A figyelmet a továbbiakban inkább azokra az erőfeszítésekre koncentráljuk, amelyeket a szövetségben harcoló keresztény hatalmak tettek a háború folytatása és kiszélesítése érdekében.

5. FABIO GENGA MÁSODIK ÚTJA RÓMÁBA

Visconti és Báthory útjával párhuzamosan Fabio Genga, a fejedelem kegyence újból útnak indult. 1596 nyarán Rómába utazott, de előtte a gráci udvart kellett felkeresnie, visszafelé pedig útba kellett ejtenie a császári udvart.⁵⁶⁸

Követi utasításának első bekezdései röviden megemlékeztek a hadi eseményekről, illetve a tervezett hadmozdulatokról. Ezek kiindulópontja Visconti nuncius 1596. évi erdélyi hadműveleteket illető javaslata volt. A 6 pontos javaslat és a rájuk adott válasz a következőkben foglalható össze; a fejedelemnek pénzsegélyre van szüksége, amely az előző fejezetben említett 6 ezer lovas zsoldjával volt egyértékű. Erdélybe várta a pápai unokaöccsöt, Gianfrancesco Aldobrandinót, akitől 3 ezer gyalogosra és ezer lovasra számítottak.⁵⁶⁹ Ezek ellátásáról a fejedelemség

⁵⁶⁸ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, 1184–1190. Az utasítás szövegét lásd *Erdély és a Szentszék*, 141–144.

⁵⁶⁹ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, 1185–1186.

gondoskodott volna. Ami a hadműveleteket illeti, még júliusban (!) – az iratot közlő VERESS ENDRE szerint akkortájt szülehetett – sem voltak biztos információik a török terveket illetően, annyit tudtak csak, hogy Haszán pasa Bulgáriában van, Dzsáfer pasa Temesvár irányába vonul, de a szultáni főserég céljait illetően a sötétben tapogatóztak. A tanács védekező háborúra készült, de nem erre a bizonytalanságra, vagy az erők elégtelenségére, hanem arra hivatkozott, hogy a lengyelek magatartása miatt nem biztos sem Moldva, sem a tatárok távolmaradása, azaz nincs biztosítva a fejedelemség háta. Az oszmán hadsereg Erdély elleni támadásához kulcsfontosságú volt a dunai hajóhíd. Nem lenne könnyű a hídverést megakadályozni, vagy a hadsereget visszafordulásra kényszeríteni a híd lerombolásával, olvashatjuk. Ez arra vonatkozott, ha az oszmán hadsereg még Belgrád előtt próbálkozna az átkeléssel, mint az elmúlt évben Gyurgyevónál Szinán. Az erdélyi hadsereg déli irányú támadása, azaz a tavalyi hadjárat megismétlése a bolgárok fellázítása érdekében, szintén lehetetlen híd nélkül, de faanyaghoz a folyóparton sűrűn növő erdőségekből könnyedén hozzá lehet jutni, ha a helyzet úgy hozza. A szorososan vett védekező haditervhez azonban végül nem ragaszkodtak mereven, mivel a szultán nem támadt a Kárpátokon keresztül Erdély ellen, ezt a terepviszonyok nem nagyon engedték. Az erdélyi csapatok augusztusban vették ostrom alá Temesvárt, és csak a szultáni had közeledésének a hírére hagytak fel vele.⁵⁷⁰

Visszatérve Genga küldetésére, Grácban tájékoztatni kellett a fejedelem anyósát, Mária főhercegnét a lengyel királysággal Moldva miatt kialakult feszült viszonyról. Ez közelebről is érintette a főhercegnét, mivel Anna nevű lánya 1592-ben III. Zsigmondhoz ment feleségül, ezért Moldvával kapcsolatban családi viszályról is beszélhetünk. Az ügyet a fejedelem a pápa elé akarta vinni, és tekintettel a fenyegető helyzetre, el akarta érni, hogy vagy hagyják függőben az uralom kérdését, vagy hozzanak olyan döntést, amelyik mindkét fél érdekeinek megfelel. Moldva kérdésével, mint látni fogjuk, mind a császári, mind a szentszéki diplomácia kénytelen volt foglalkozni az 1595–1596-os lengyelországi tárgyalásokon. Ezzel összefüggésben a követnek szót kellett

⁵⁷⁰ Erdélyországi pápai követek, 231; ТóTH, *A mezőkeresztesi csata*, 195–196.

ejtenie Mihály vajdáról is, akit a fejedelem mindaddig trónján akart tartani, amíg hűségesen szolgál. Ezt azért volt fontos hangsúlyoznia, mivel akkor már, mint említettem, biztos információi voltak az erdélyi diplomáciának a vajda lengyel illetve oszmán kapcsolatairól és tárgyalásairól, ezzel összefüggésben pedig, hogy a lengyelek és a tatárok a Moldvában bevált receptet követve Simion Movilát akarják a helyére ültetni.

Az instrukció nem hallgatható kudarckokról, de nem a mezőkeresztesi vesztes csatát okolta, hanem a császárt, aki nem viselkedett a megállapodásnak megfelelően. A Lipppa felmentésére érkező erdélyi csapatok, kihasználva az ostromló török csapatok elkergetése következtében előálló helyzetet, Temesvár ostromába kezdtek, ahová a császár által beígért segéderőket várták. Helyettük azonban Dzsáfer temesvári pasa, a boszniai és anatóliai beglerbég, és a tatárok érkeztek meg. Ezért kellett hagyniuk az ostrommal. A katonai segítség elmaradását a fejedelem az irányában táplált bizalmatlanság következményeként értékelte, pedig arra a császár a néhány hónappal korábbi tárgyalásokon határozott ígéretet tett. A császár érdekei mást diktálnak, vagyis hogy védekeznie kell (különösen Eger eleste után), de ez nem zárja ki, hogy Konstantinápoly visszafoglalására együttes erővel és Erdély irányából vonuljanak fel.⁵⁷¹ Tudja, hogy a keresztény uralkodók egyenletlensége miatt erre nincs sok remény, éppen ezért mindent a pápa elé akarta tárni, kérve tőle a helyzet orvoslását. Külön kitért a lengyelekre, akiket ismét megvádolt a törökkel és a tatárokkal való titkos szövetség miatt. Úgy tűnik, a császárra tett panasz, a Konstantinápoly elleni támadás emlegetése valami mást leplezett.

A törökkel való lepaktálás gyanúja nemcsak Mihály vajdára és a lengyelekre, hanem Báthory Zsigmondra is ráterelődött. Mindig voltak nála csauszok, íródtak levelek, tartalmukat nem volt nehéz kitalálni. Erre mindenképpen magyarázatot kellett adni, különösen ha hadisegélyt akart kérni, ezért az instrukció utolsó bekezdésében arra utasította követét, hogy ismertesse a török békefeltételeit, amelyek bár igen méltányosak voltak, és messzemenően szolgálták orszá-

⁵⁷¹ *Erdély és a Szentszék*, 142–143.

ga érdekeit, mégis, nem hogy nem tárgyalt a békéről, hanem ellenkezőleg, hadba fog vonulni.

Fabiónak a pénz érzékeny témájára is rá kellett kérdeznie: a folyósított segély nem volt elegendő, a havasalföldi hadjárat és a nyári hadműveletek költségei mindent felemésztettek. Ezért gyóntatóját és bizalmasát, Alphonso Carrillo jezsuitát Spanyolországba Fülöp királyhoz küldte. A fejedelemség jövedelmei ugyanis a háború miatt katasztrofális mértékben lecsökkentek. Az instrukció hangsúlyozta, hogy az adót nem lehet tovább emelni, a sóbevételek a kereskedelem hanyatlása miatt az egyéb bányajövedelmekkel együtt jórészt elvesztek, mivel a bányaművelés is szünetel. A tizedbevételeket szétoztották a katonáknak a családi birtokok jó részével együtt. Mindezt hosszasan kellett ecsegetnie a követnek, aki – ahogy az utasítás megjegyezte – a pénzügyi nehézségeket a lehető legjobban ismerte.⁵⁷²

Fabio Genga még az előző év februárjában nem pusztán udvariasságból kísérté egészen Firenzéig az Erdélybe igyekvő Viscontit, és a nagyherceget sem csupán a vizit kedvéért kereste fel, hanem mert tárgyalni akart I. Ferdinándóval. Ezekről nem maradt ránk adat, a mindig jól tájékozott velencei követ azonban megtudott valamit, és február 22-én írt tájékoztatni a dózsét Genga érdekes ajánlatáról: pénzt kért a nagyhercegtől közelebből meg nem nevezett erdélyi arany- és ezüstművelés kiaknázásához. A nagyherceg, miután meghallgatta Genga ajánlatát, azt válaszolta, hogy abban az esetben, ha a Fuggerek megnyitják a bányákat, hajlandó részt vállalni a költségekből és beszállni az üzletbe.

Míg Ferdinando de' Medici tartózkodóan, de nem elutasítóan fogadta Fabio Genga ajánlatát, Pietro Aldobrandini bíborosneps érdekklődését sikerült felkeltenie. Mikor 1595. szeptember legvégén hazakereszt Gyulafehérvárra, levelet írt a bíborosnepsnak a bányák ügyében. Ennek bizalmas voltát jelezte, hogy a levél e részét már rejtjelezve írta. Elintézésével a milánói Gaspare Bigliát bízták meg, aki Fabio Genga kíséretében érkezett meg Erdélybe. Ugyanezen a napon Biglia is írt Aldobrandininek, hogy Fabio testvére, Simone Genga ket-

⁵⁷² *Erdély és a Szentzsák*, 142; SZILAS, *Carrillo*, 74–76.

tözött erővel dolgozik az ügyön. Biglia biztosra vette, hogy sikerrel fog járni. Az államtitkár egy rövid levélben rögtön válaszolt nekik.

A bányabérlethez szükséges összeg, illetve a termelés megindításához szükséges pénz, úgy tűnik, Pietro Aldobrandinótól származott, aki talán magánvagyonából teremtette azt elő, és az is lehet, hogy a pápa is részt vállalt az ügyletben, erre azonban nincs egyértelmű bizonyíték. További források hiányában csak találgatni tudunk, de a bányák ügye és a fejedelmi instrukciónak Erdély katasztrofális pénzügyeiről tudósító része közt egyértelműnek tűnik az összefüggés. A Szentszék érdekelt lehetett a bányák kiaknázásában, máskülönben az utasítás nem tartotta volna fontosnak, hogy a követ magyarázza el az egyházfőnek, miért nem működnek a bányák.⁵⁷³

A megoldás nyitja a bányákra alighanem a dinasztikus politikában rejlik. Nem sokkal később ugyanis mind Cinzio, mind Gianfrancesco Aldobrandini neve felmerült az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatban.⁵⁷⁴ 1599 decemberében a római császári követ tárgyalásain Cinzio, néhány hónappal később pedig Spinelli nuncius prágai megbeszélésein Gianfrancesco neve került említésre az erdélyi trón várományosaként. A tervek szerint Gianfrancesco feleségül vette volna Mária Krisztiernát, a hatalomátvétel költségeit pedig a pápa állta volna. Erre viszonylag könnyű szívvel tehetett ígéretet, mivel 1598-ban a pápai csapatok elfoglalták Alfonso d'Este gazdag örökségét, a Ferrarai Hercegséget. Logikusnak tűnhet ezek után az a feltételezés, hogy egy ilyen megoldás már korábban is felmerült, a harmadik testvér, Pietro Aldobrandini személyével kapcsolatban is, aki élenként érdeklődött a bányák iránt. Sőt 1600-ban egy újabb Aldobrandini családtag, Silvestro neve is felmerült. Az ifjúnak nem jutott birtok Itáliában ezért kárpótlásul felmerült a távoli, egzotikus ország trónja és vele Mária Krisztierna keze, aki 1599-ben elvált Zsigmondtól.⁵⁷⁵

Ugyanakkor a két vajdasággal kapcsolatban erdélyi forgatókönyvek is léteztek. A két ország politikai vezető rétege igen elégedetlen volt az

⁵⁷³ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdéskörébe*, 1186–1187. Az ügy iratait lásd *Erdély és a Szentszék*, 107, 119–120.

⁵⁷⁴ NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, 98–99; *Documente V*, 179.

⁵⁷⁵ CVH I/5, 76–81.

újsütetű erdélyi uralommal. Vajdáik mindössze évi tízezer arany fizetést kaptak, ennyiből kellett uralmukat konszolidálni és fenntartani, az adóbevételeik jó részét viszont a fejedelemség magához vonta, hogy némiképpen enyhítsen súlyos pénzügyi helyzetén. Erre a lépésre racionális megfontolások késztették. Az Erdély egyik legfontosabb adóbevételét képező sókereskedelem, amely a hódoltsági területekkel folyt, egyik napról a másikra megszűnt. A kieső jövedelmeket nem pótolta semmi, a kivégzett tanácsurak vagyona hamar felemésztték a háborús kiadások. Ez a lépés megnövelte a veszélyt, hogy vagy a lengyelek, vagy a török, vagy mindkettő segítségét igénybe véve lerázzák magukról az erdélyi igát. Az Erdélyi Fejedelemség szempontjából sokkal egyszerűbb lett volna, ha a megbízhatatlan román vajdák helyébe az udvar egyik megbízható, kipróbált, külföldi kapcsolatokkal is rendelkező emberét helyezik.

A már említett Giovanni Marini egyik érdekes jelentésében hosszan foglalkozott az új kancellár, Jósika István személyével, akit meglehetősen negatív színben tüntetett fel, mivel a fejedelem rossz szellemének tartotta. Beszámolt egyik vele folytatott érdekes beszélgetéséről is, amelyben a vajdaságok ügye is felmerült. Marini a kancellárnak szegezte a kérdést, hogy ha nem bíznak a két vajdában, akkor miért nem váltják le őket, és miért nem foglalja el ő a helyüket? Alkalmas lenne erre a posztra, hisz román származású. A meghökkent Jósika magyarázkodni kezdett és lényegében visszautasította a feltételezést. A másik vajdaságot, Marini szerint Simone Genga akarta egyik testvére, Fabio számára megszerezni.⁵⁷⁶

Felesége Mihály vajda hadseregpáncsnokának volt a lánya. Rajta keresztül Havasalföld egyik legnagyobb hatalmasságával került rokoni kapcsolatba. Az egyértelmű diplomáciai sikerrel végződő római út után az udvarban is megerősödött pozíciója, még inkább élvezte a fejedelem bizalmát. Ugyanez mondható el bátyjáról, Simonéről, akinek érdekében Báthory Zsigmond még a havasalföldi hadjárata közben is szakított időt, hogy írjon Rómába és kérje a pápát, szolgálatai jutalmaként Simonét ve-

⁵⁷⁶ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, 1189–1190.

gyék föl a bíborosi kollégiumba.⁵⁷⁷ Simone számára ez jelentette volna pályafutása csúcspontját, és nem kétséges, ha elnyeri e címet, a továbbiakban ő lett volna Erdély római bíboros protektora Báthory András helyett, aki, mint tudjuk, e funkciójában, legalábbis Zsigmond szempontjából, egyáltalán nem vált be. A Gengák és a nagyherceg kapcsolatáról bőszégesen vallanak a firenzei Medici levéltárban őrzött iratok, minden esélye megvolt tehát annak, hogy ezt a meghitt viszonyt a római Kúriánál Erdély érdekében minden addiginál gyümölcsözőbben kamatoztassák.⁵⁷⁸

A pápai segély fontosságának ecsetelése mellett volt még egy fontos, az instrukcióban nem említett, de annál fontosabb szempont, amellyel a pápai segítség elnyerését próbálták elősegíteni. Genga egyik még 1595. december elején Rómába küldött levelében azt írta, hogy a fejedelem azon fáradozik, hogy a havasalföldi egyházi előjárókkal elismertesse a Szentszék joghatóságát. A sok püspökség, illetve azok jövedelmei az egyház hatalmát és gazdagságát növelik. Nem hiszi, írta testvérenek, hogy az egyházfőt tájékoztatták volna erről a lépésről, amely Erdély fejedelmének dicséretére fog válni. Az is kiderül, hogy a havasalföldi egyházi vezetők kedvező reakciójának kieszközlésében oroszlánrészt vállalt apósa, a vajda kancellárja.⁵⁷⁹

És volt még egy igen kényes, és érzékeny pont, amelyről mindenképpen tárgyalnia kellett, és amely messzemenő következményekkel járt Erdély további részvételére a háborúban, és ezen keresztül a Szentszék egész keleti politikájára. Gengának Grácban a főhercegné elé kellett tárnia az el nem hált házasság problémáját, ami a fejedelem impotenciájából adódott. Az ifjú férjnek különféle praktikák, többszöri próbálkozás után sem sikerült nemi erejét visszanyernie. A tények közlésén túl a követ útján anyósa tanácsát kérte a kényes ügyben. Fabiónak bőszégesen kellett ecsetelnie azt a reménytelen helyzetet, amelybe a fejedelem került. Talán azért történt így, mivel már elhatározta, hogy elválik feleségétől, ám azt kíméletesen és finoman, kelő előkészítés után akarta az anyós tudtára adni. Döntését, amely

⁵⁷⁷ *Documente IV*, 308.

⁵⁷⁸ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék... kérdésköréhez*, 1189–1191.

⁵⁷⁹ *Documente IV*, 314–315.

egyét jelentett a lemondásával, már az instrukció elkészülte után közölte váratlanul Visconti nunciussal és a fejedelemasszony gyóntatójával, Marcellus Pollardt jezsuita atyával. Ettől kezdve a Szentszék és Prága, miközben megpróbálta szándékai megváltoztatására bírni, keresni kezdte Báthory Zsigmond utódját.⁵⁸⁰

De ez már a dráma utolsó felvonása, a végjáték volt, amely a tetőpontot, a mezőkeresztesi csatát követte.

⁵⁸⁰ A válásról BENDA KÁLMÁN, *Erdély végzetes asszonya*, Budapest 1986, 60–71; KRUPPA TAMÁS, *Báthory Zsigmond válása. Adalékok egy fejedelmi frigy anatómiájához, A Bátoriak kora. (A Bátoriak és Európa)* (szerk. Ulrich Attila), Nyírbátor 2008, 106–112; ELISABETH ZINGERLE, *Maria Cbristierna Principessa di transilvania e Arciduchessa di Innerösterreich. Il suo matrimonio di solo quattro anni*, Gli archivi della Santa Sede e il regno d’Ungheria (secc. 15–20). In memoriam di Lajos Pásztor (CVH I/4) (a cura di Gaetano Platania–Matteo Sanfilippo–Péter Tusor), Budapest–Roma 2008, 35–50.

VI. KERESZT ÉS SAS

I. ORÁTOROK ÉS NUNCIUSOK

JAN PAUL NIEDERKORN a tizenöt éves háborúról készült monográfiájában nagy teret szentelve foglalkozik azokkal a kísérletekkel, amelyek a nagy nyugat-európai monarchiák, Spanyolország, Franciaország, a Szent-Római Birodalom, illetve a kisebb itáliai fejedelemségek bevonását célozták az oszmánellenes küzdelemben, ha nem katonai, akkor legalább pénzügyi értelemben. Sajnálatos módon a legrövidebb fejezetet a két román vajdaság és az erdélyi fejedelemség kapta, amelyek arányukban talán a legnagyobb háborús terhet viselték, de nem jár jobban Lengyelország sem, amely mindössze húsz oldalt kapott.⁵⁸¹ Pedig a ránk maradt dokumentumok tömege arról tanúskodik, hogy 1595 és 1596 között a Habsburg és a pápai diplomácia óriási erőfeszítéseket tett az ország beléptetésére a ligába. Az utolsó fejezetben ezeket tekintem át.

Az első iratunk egy 1595. február 3-án kelt császári instrukció,⁵⁸² amely elsők között említi, hogy a követek üdvözölik a Svédországból frissiben visszatért III. Zsigmondot, és sürgessék nála az országgyűlés mielőbbi összehívását a török háború ügyében. Murád felrúgta a békét, kitörték a harcok, és a nagy hadisikerek ellenére az ellenség napról-napra mélyebben hatol a keresztény területekbe. A császár a regensburgi

⁵⁸¹ NIEDERKORN, *Die europäische Mächte*, 41–48, 470–497; Uő., *Die Verhandlungen über den Beitritt Polens zu einer antiosmanischen Liga in den Jahren 1595 bis 1597*, *Studia Austro-Polonica* 5 (hrsg. Krzysztof Baczkowski), Kraków 1996, 81–95.

⁵⁸² ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 2v–8r.

gyűléshez fordult rendkívüli segélyért, de ugyanezt tette a pápa, a spanyol király, az itáliai fejedelmek esetében, sőt a cártól is erre számít.⁵⁸³ Végül a vazallusok következnek: a román vajdák és Erdély, az alattvalók, a magyarok, akik, amikor látták a nagy összefogást, megemberelték magukat. A támadás várható iránya Felső-Magyarország, illetve minden eshetőségre fel kell készülni egy Horvátország elleni támadásra is.

És ott vannak a tatárok, akik szintén hitszegően támadtak és pusztítottak. A lengyelek példát vehetnének őseiktől, készüljenek fel a harcra, mert, teszi fel a szónoki kérdést a lengyelekhez fordulva, nem halljátok az Etnához hasonló robajjal kitörő háború hangjait? Magyarország, Germánia és Itália már látja, hallja, hogyan éled fel a lengyelekben a harci tűz...

És aztán következik a jól ismert érvelés: Erdély és Magyarország Németország és Lengyelország, illetve az egész kereszténység védőbástyája. Mi lesz, ha ledőlnek? A török nemcsak a birodalmat és Itáliát érheti el könnyedén ezek után, hanem még közelebb férközvén a háttérhez, Lengyelországot is. Hát nem látják a lengyelek, hogy a megosztottság, a távolmaradás a szövetségtől az ő malmára hajtja a vizet? Így egyenként végezhet ellenségeivel, akivel szemben nem fogja tartani az egyezséget, hiába hiszik azt, hogy egy béke megvédi őket. Most itt a lehetőség az összefogásra, amelytől a török tart, mert jól tudja, hogy a keresztények egyesült erejével nem bír.

Az instrukció gondolatmenetét ismétli az a február 27-ei beszéd, amelyet az országgyűlésen tartottak a császári követek a rendek előtt. Ebben az összes frázis szerepel, amelyeket ilyen alkalmakkor el szoktak és kellett puffogatni, a keresztények elleni gyűlölettel eltelelt török hit-szegő magatartásáról, aminek a célja a keresztény vallás kiirtása és a világ feletti uralom. Felsorolta a hadieseményeket 1591 és 1594 közt, de a boszniai és magyarországi hadisikerek mellett Győr elestét sem hallgat-

⁵⁸³ Vö. UEBERSBERGER, *Österreich und Russland*, i.m.; *Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar háborút illetően* (Documenta Historica 15. A JATE Történelmi Diákkör kiadványa), sajtó alá rend. WÖLFINGER ILDIKÓ, Szeged 1994; ROBERG, *Türkenkrieg I*, 216–217, 229–230, 231; NIEDERKORN, *Die europäische Mächte*, 189–255, 386–464.

hatja el, amelynek következtében a török most nemcsak Magyarországot, hanem Bécsset, Ausztriát, Moráviát, Sziléziát is veszélyezteti. Annyi mindent elfoglalt, jajdul fel a szöveg, hogy azt hiszik, hogy éppen Lengyelországot fogja békén hagyni, csak mert békét kötött vele.⁵⁸⁴

Az instrukció kulcsfontosságú kérdésként kezelte a király és a kancellár megnyerését, az utóbbi érdekében már az előző évben hatalmas energiát mozgósítottak. III. Zsigmond meggyőzése könnyebbnek ígérkezett, aki legalábbis a deklarációk szintjén, de talán a valóságban is, kész volt a harcra. Nem sokkal korábban tért haza Svédországból, amelyet bátyjával, IX. Károllyal vívott harcban elvesztett, bár sem ő, sem utódai még hatalmas területi veszteségek dacára sem mondtak le soha a svéd trónnal szembeni igényükről. Számítani lehetett arra, hogy újra kísérletet tesz a trón visszaszerzésére, ez viszont azt jelentette, hogy ebben az esetben nem fog megkockáztatni egy kétfrontos háborút északon és délen. Ugyanakkor a török elleni háborúban való részvétel és győzelem nemcsak a tekintélyét, hanem az erejét is megnövelte volna, és biztosította volna Habsburgok, akikhez dinasztikus szál is fűzte, katonai támogatását balti-tengeri kikötők, de akár a svéd trón visszaszerzésében is. Ha sikerrel jár Svédországban, akkor életbe lép a korábbi forgatókönyv, vagyis átadja a lengyel trónt a Habsburgoknak.

Még az országgyűlésen való fellépés előtt a követek inkognitóban találkoztak Malaspina nunciussal, aki egyértelműen a tudomásukra hozta, semmi esélye a ligának, ha azt az örökös tartományok és a birodalom rendjei nem erősítik meg. Csakhogy a birodalom formálisan nem köthetett szövetséget idegen hatalmakkal, ez császári előjog volt, mint ahogyan a *Türkenhilfēt* sem kötelező jelleggel, hanem önkéntes felajánlás formájában szavazott csak meg.⁵⁸⁵ Azonkívül a birodalmi rendek egy része attól tartott, hogy a *Türkenhilfēt*, azaz a töröksegélyt nem a török elleni harcra, hanem ellenük fogja felhasználni a császár. A rendek feleke-

⁵⁸⁴ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 60v–64v. III. Murád szultán 1595 januárjában meghalt. Ezzel a régi szerződések érvényüket veszítették, tehát az 1592-ben megkötött *abdánámēt* meg kellett hosszabbítani. A bizonytalan helyzetet a következő évben a császári és a szentszéki diplomácia megpróbálta felhasználni annak érdekében, hogy Lengyelországot beléptesse a törökellenes ligába.

⁵⁸⁵ *Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai*, 3–4, KELENIK, *Lazarus von Schwendi*, 2.

zetre való tekintet nélkül amúgy is folyton gyanakodtak a császárra, amelynek pusztán politikai, hatalmi okai voltak. És fordítva, a Habsburgok is mindig óvakodtak attól, hogy az uralkodói praerogatívának tekintett külpolitikába bevonják a birodalmi rendeket. A lengyelek viszont, akiknél a rendi előjogok sokkal kiterjedtebbek voltak, beleértve a háború és béke kérdését, éppen ezt követelték, összhangban a náluk szokásos eljárással.

Ezzel magyarázható, hogy a követeknek a fenti problémában született levélre⁵⁸⁶ írt gyors, éppen a meghallgatás napján kelt válaszában a császár szárazon csak annyit közölt, hogy nincs mit mondania a birodalmi követek megbízásáról, ilyen csak ünnepélyes gyűlés alkalmából adnak – ilyen lehetett egy béke, egy választás, vagy éppen egy szövetség ratifikálása –, ez a lehetőség azonban már elmúlt (értsd az 1594-es regensburgi gyűlés). A birodalomtól különben is csak rendes vagy rendkívüli segílyt lehet kérni, de kizárólag Magyarország számára. A nagyobb fejedelmek, mint a brandenburgi vagy a pomerániai, illetve néhány másik, Lengyelországnak hűbéresküvel kötelezett fejedelem, éppen úgy, ahogy Szilézia a császárnak, fenyegető veszély esetén hűbéri esküjüknek megfelelően kötelesek egymást megsegíteni. Ezt intézzék az érintettekkel a lengyelek, emiatt tehát feleslegesnek tartja követségeket meneszteni. „Másképp, folytatja a császári levél, már jeleztük, hogy semmilyen békét nem kötünk Lengyelország tudta és beleegyezése nélkül, ha pedig nagy haderő támad rájuk, akkor mi megsegítjük a barátainkkal. De amíg meg nem hallgatnak benneteket, semmit ne válaszoljatok nyilvánosan. Ha azt látjátok, hogy nem hajlandóak nyíltan háborúba lépni, akkor a királyon és a királynén, illetve egyéb jóakaró-

⁵⁸⁶ A követek március 6-án kelt levelét lásd ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 74r; Malaspina véleménye fol. 101r–102r: A császár által megkötött szövetség csak morális kötelezettséget rótt a birodalmi rendekre, amelyhez vagy csatlakoztak, vagy távol maradtak tőle. Ugyanakkor a császárnak a birodalmi rendek beleegyezésére volt szüksége, hogy a nevükben tárgyalásokat folytathasson. BAGI ZOLTÁN PÉTER, *A birodalmi gyűlés és a Magyar Királyságnak szánt töröksegélykérdése a 16. században*, Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből (szerk. Horváth Adrienn–Bagi Zoltán Péter), Budapest 2012, 194–195, 204–207.

kon keresztül érjétek el, hogy legalább titokban támogassanak minket.” A kiállítandó császári hadsereg legalább 60–70 ezres lesz.⁵⁸⁷

A nuncius egyik kelet nélküli emlékeztetőjéből kiderül, hogy az egyeztetéseken hasonló számok szerepeltek (valószínűleg a következő fejezetben tárgyalandó Mandina-féle követtség háttéranyagául szolgált). Eszerint a császár 60 ezer fős haderejének egyharmadát tette volna ki a lovasság, a többi 40 ezer gyalogos lett volna, míg a lengyel sereget 40 ezer lengyel lovas alkotta volna havi hat forintos zsolddal, amely 15 ezer puskás és 15 ezer könnyűlovasból, illetve 10 ezer erdélyi lovasból állt volna.⁵⁸⁸ Prágában azonban úgy tartják, említi az irat, hogy lehetetlen egy Habsburg–lengyel egyesült haderővel Magyarországon kívül hadat viselni a sok magyarországi török vár, és azok 30 ezres őrsége miatt, amelyek elvághatnák az utánpótlási vonalakat. A lengyelek szerint viszont, a császár 60 ezres hadereje nem lenne elegendő egy offenzívához, a nagy távolság és az erőkoncentráció elmaradása (a lengyelek távolmaradása)

⁵⁸⁷ A császár válaszát lásd ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 103r–104r. Az 1594-es birodalmi gyűlésen a császár 60 ezer fős hadsereg felállításához kért segílyt, amely 39 ezer lovasból (17 ezer német, 12 ezer magyar) és 31 ezer gyalogosból (24 ezer német, 7 ezer magyar) állt volna. Az éves költséget a katonai vezetők fizetésével, az élelmszer és lőszerszükséglettel együtt körülbelül 8 millió guldenben állapították meg. Ezt az összeget 1594-es folyósítási kezdéssel 1600-ig, tehát 7 évre számolták ki, évi mintegy egy millió guldenrel. Vö. *Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai*, 5–6. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a tervezet által megállapított havi költségek éves szinten nem egészen arra az összegre jönnek ki, amennyit kiszámoltak. Valószínűleg felfelé kerekítettek. A birodalmi rendek egészen 1603-ig csakugyan ki is fizettek éves átlagban valamivel több, mint egymillió rajnai forintot. Vö. KENYERES ISTVÁN, *A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig*, TSz 55 (2013) 558–560.

⁵⁸⁸ Nicolaus Gabelmann császári történetíró 1594. szeptember 30-ai keltezésű emlékiratában a fentebb említett, a császári propozícióban is szereplő 60 ezres létszámhoz képest kisebb, 42–44 ezer fős császári hadsereg felállítására tett javaslatot, amely 25 ezer gyalogosból és 19 ezer lovasból állt volna. Ennek az alapvetően támadó hadműveletre felállítandó haderőnek a részletes hadrendjét is részletesen leírta. Vö. THALLÓCZY, *Gablmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete*, Történelmi Társ, 1896, 610, 612–615. A szentszéki diplomácia, mint látható, inkább a császári előterjesztés alapján számolt. Összehasonlításként az 1595-ben Esztergom visszavételénél harcoló 11800 gyalogosból és 650 lovasból álló pápai hadsereg összköltsége 430 ezer scudóra, azaz 344 ezer rajnai forintra rúgott. Vö. ROBERG, *Türkenkrieg I*, 233.

miatt remény sem lenne a sikerre.⁵⁸⁹ Egyedül ők, a lengyelek sem lennének képesek egy ekkora haderővel elviselni az oszmán hadak nyomását, amelyek kihasználnák a császári erők lekötöttségét, illetve a szövetséges haderő megosztottságát. Az erők megosztása a felmerülő óriási költségek miatt sem célszerű; ha önállóan kellene harcolniuk 3, ha együtt, akkor jelentősen kisebb, 2 millió forintot kellett volna kifizetniük a hadsereg számára.⁵⁹⁰

Van azonban még egy lehetőség, e szerint a lengyelek a császári haderővel összehangoltan, egy időben, de térben külön támadnának. Az előbbihez csatlakozna az erdélyi hadsereg, amellyel együtt a fentebbi, hozzávetőleg 60 ezer fős lengyel–erdélyi haderő állna össze. A legnagyobb akadálya azonban ennek a fejedelem és a lengyelek közti bizalmatlanság volt Moldva miatt. És persze még egy sor más nehézség, amiről viszont hallgat az irat.

⁵⁸⁹ A birodalmi rendek által megajánlott haderő az érvényben lévő doktrínának megfelelően egy tartós, de védekező háborúra volt elégséges, és nem egy offenzívra, amelyet a lengyelek (és a magyarok) szerettek volna, és amelyet a pápa is szorgalmazott. Vö. *Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai*, 8–9; ROBERG, *Türkenkrieg I*, 226, 235. Ebből viszont az is következik, hogy a hadászati kezdeményezéshez szükséges erőhöz egyrészt még több pénzre, illetve a birodalmi rendek ilyen irányú elhatározására és/vagy a lengyelek hozzájárulására lett volna szükség, amely értelemszerűen magában foglalta az erők egyesítését. Az 1595–1597 között lefolytatott olykor parttalanok tűnő tárgyalások mélyén – a lengyelek eltérő politikai érdekén túl – éppen ez a koncepcionális ellentét rejtett.

⁵⁹⁰ *Sommario di quello ch'è seguito tra i commissarii dell'imperatore et quelli del regno di Polonia in materia di lega... massime non havendo per ancora rimmovata la pace col Turco et del modo d'aprir nuova trattatione con esso regno*, Roma Biblioteca Vallicelliana (BV) N 33, fol. 107rv. Ennek az iratnak olvasható egy rövidebb, de néhol szó szerint egyező, szintén pontos dátum nélküli változata is. Vö. BV N 35, fol. 455r–456v. Egy a következő évben kelt feljegyzésből megtudjuk, hogyan is áll össze ez a summa: ha egy lengyel lovas igen kedvezően megszabott havi zsoldját 5 forintban határozzák meg, akkor egy 30 ezres lovassereg havi zsoldja 150 ezerre, egy évre pedig 1 millió 600 ezer forintra rúg. Ez viszont nem tartalmazta még 6 ezer gyalogos zsoldját, illetve a tüzérség és az egyéb felszerelés, illetve a hozzá tartozó személyzet költségeit. A lengyel álláspont ugyanis végig az volt, hogy a hadsereget a liga időtartamának végéig állandóan fegyverben kell tartani, mert csak így van esélye a viszonylag gyors (az iratokban állandóan emlegetett 3 év) döntés kicsikarásának. BV, N 35, fol. 47r. A birodalmi tervezethez képest valóban igen mértéktartóan, mondhatnánk gyanúsan mértéktartóan becsülték meg a szükséges összegeket.

A háború költségei szoros összefüggésben voltak a háború időtartamával: a császár támadó háborút akart három évre, a lengyelek azonban úgy vélték, hogy ennyi idő alatt nem biztos, hogy le lehetne a törököt győzni, ezért meghatározatlan ideig tartó háborúra számítottak. És végül a költségekkel és az időtartammal szoros összefüggésben volt maga a haditerv. A leglogikusabb a fentiek figyelembe vételével az volt, hogy nagyjából két egyforma nagyságú hadsereg egyszerre két irányból támadjon és a török erőket megosztva, és a várakat elkerülve nyílt mezei csatá(k)ban próbálja győzni az oszmán haderőt.

A költségek, az időtartam és a haditerv, mint látni fogjuk, a császári követek, a nuncius és a legátusok illetve a szenátorok közti tárgyalásokon folyamatosan napirenden volt, mint ahogyan a török béke kérdése is. III. Murád szultán utódával, III. Mohameddel a szokásoknak megfelelően újra meg kellett hosszabbítani a békét, amelynek a könnyűsége vagy nehézsége természetesen a fennálló politikai helyzet függvénye volt. Márpedig 1595-ben háború dúlt nem messze a lengyel határoktól, amelybe az ország akarva nem akarva, de máris belekeveredett. A Portáról küldött csasz rendkívüli módon megnehezítette a ligatárgyalásokat. Egyszerre próbálta megakadályozni a szövetség megkötését, és orránál fogva vezetni a lengyeleket pontosan ismerve partnerének gyengéit és félelmeit. Ez kitűnően érzékeltethető a csasz által hozott béketervezet szövegével kapcsolatosan.

„...az említett példányban a szultán mindazt megígérte a lengyeleknek, amit kértek, vagyis hogy Havasalföld élére a lengyel korona nevezhet ki vajdát, hogy Moldvát bekebelezheti a királyság, hogy Erdély nemcsak nem lesz oszmán tartomány, hanem oda a király tetszésének megfelelően helyez vajdát, hogy nem indít háborút a királyság határain, ily módon megmenekül Felső-Magyarország, és főleg, hogy nem tesz kísérletet Kassa elfoglalására, és hogy nem helyez beglerbégeket Magyarországon különböző részeire. A csasz által benyújtott eredeti, arab nyelvű példány azonban nem egyezik ezzel, hanem teljesen ellentétes vele, mert a román vajdaságokat illetően az szerepel benne, hogy azokat a tatár kánnak adományozta, és hogy jelezte nekik (ti. a tatároknak) a lengyel kérést, és majd tudatja velük a kán válaszát. Erdélynek keresztény vajdája lesz, de (a választását) nem engedi át a lengyel királynak, ahogyan a másik példányban áll, végül pedig a határ menti békét és a többit illetően nem szerepel más az említett eredeti példányban, mint hogy sem Munkács, sem Huszt, sem Kassa nem tar-

toztak soha Erdélyhez, hanem Magyarországhoz, és hogy ha a lengyelek azokat a magukénak akarnák, akkor olyan adományt kellene nekik adnia, mintha előre inna a medve bőrére, és mindezt (tette) abból a célból, hogy a lengyeleket az osztrákokkal együtt a markában tarthassa.”⁵⁹¹

Az oszmán diplomácia ravaszkodása mellett – amely, mint láttuk, korábban és később is ügyesen manipulált az eltérő nyelvű szövegekkel a másik szerződő fél megtévesztése, pontosabban becsapása céljából – a pápai és császári diplomáciának számolnia kellett az angol királynő megújuló törekvéseivel, hogy a háborút a maga hasznára fordítsa.⁵⁹² A *Sommario* szerint a töröknek a protestánsok segítségét ígérte, illetve a szultánt arra próbálta rávenni, hogy ne támadja Magyarországot és Bécsset, mert ilyenkor a protestánsok összefognak a katolikusokkal. Felső-Magyarország megszerzésének igazi útja, szerinte, ha segítséget ad Báthory Zsigmondnak, és megfélemlíti a lengyeleket, hogy ne merjenek szövetségre lépni, de mindenekelőtt a Visztula vonalának elfoglalása, amely által beteheti a lábát a balti kereskedelembe, amiben segíteni fogja

⁵⁹¹ BV N 33, fol. 109r.

⁵⁹² Az 1596 és 1597-es évek folyamán valóban folytak tárgyalások a fejedelemséget és a vajdaságokat, illetve az idézetben említett három vár, illetve város hovatartozását illetően angol közvetítéssel. Az 1598. augusztus 4-én elfogadott török–lengyel békeszerződés gyakorlatilag elismerte a jogigényt, feltéve, ami elég valószínűtlennek tűnt, ha azokat a lengyelek elfoglalják. Azaz elismerte ezen területek fölött a lengyel fennhatóságot, de csakis a fegyveres foglalás jogán. A szerződésről készült lengyel változat – a fentiekből kiindulva egyáltalán nem meglepő módon – eltért a török szövegtől, mert azzal ellentétben a lengyel (Jagelló) jogigényt hangoztatta a magyar királyság területei fölött. Ennek – most nem számítva a magyar trón Jagelló uralkodóit, sem az elzárkosított szepességi városokat – semmilyen jogi alapja nem volt, bár kétségtelen, hogy az 1490 utáni, II. Ulászló hatalomra kerülését övező zűrzavaros helyzetben a kelet-felvidéki területek Kassával együtt egy rövid időre lengyel birtokba kerültek. A vajdaságokkal, illetve a felső-magyarországi három várral, várossal kapcsolatos lengyel–török alkudozásokról készült angol követjelentések ugyanakkor segítenek a *Sommario* datálásában is. Barton 1596. február végén készült jelentésében számolt be a Porta ezirányú ajánlatáról, amely Caetani legátus Moldva átengedését illető ajánlatánál jóval kedvezőbb volt, még akkor is, ha a szultán olyat ígért, ami nem volt a birtokában. Feljegyzésünk tehát szintén az év elején készülhetett. A tárgyalásokról és az angol diplomácia szerepéről lásd VÁRKONYI GÁBOR, *Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában*, Aetas 18 (2003) 2, 52–59, és KOŁODZIEJCZIK, *The Crimean Khanate*, 112. Anglia szerepéről a tizenöt éves háborúban lásd még VÁRKONYI, *A konstantinápolyi angol politika*, i.m.

a spanyol király elleni fellépésével. És bár nem annyira erősek ő és az eretnekek, mint állítják, a szultán meghallgatta a javaslatot. A terv a birodalmi hercegeknek is tetszett, mivel a királynőtől védelmet kapnak, és a török békén hagyja őket. Itt azt terjesztik, hogy a szultán már parancsot is adott Danzig és a balti kikötők elfoglalására.

Ha ez utóbbi rémhírnek is bizonyult, a felvetés szervesen illeszkedett az angol diplomácia eddigi vonalvezetésébe, amely a legnagyobb ellenségének érthető módon az spanyolokat tartotta, illetve ráirányítja a figyelmünket egy olyan konfliktusra, amely szorosan összefüggött az idézett rémhírekkel. Szintén abban a kéziratban, amely a fentebb idézett *Sommariót* őrzi, olvashatunk egy érdekes beszámolót az 1597. évi angliai lengyel követség tárgyalásairól. A diplomáciai misszió oka, a lengyel árukat sújtó angol korlátozások, pontosabban a lengyel árukészlet lefoglalása volt. A feljegyzésből kiderül, hogy mindez az angolok válaszlépése volt, akik egyrészt azzal vádolták a lengyeleket, hogy kitiltották az angol kereskedőket az ország területéről, és a Hanza városok ösztönzésére lefoglalták az angol kereskedők áruját, a sajátjukat pedig a többinél drágábban árulják, és kifogásolták a lengyel áruk – természetesen élelmiszerről, főleg gabonáról és nem iparcikkekről van szó – Spanyolországba történő szállítását. Az angol királynő mindebből azt a következtetést vonta le, hogy spanyol befolyásra Lengyelország egyrészt akadályozza Anglia ellátását, másrészt viszont ellenségének, a spanyoloknak folyamatosan szállítja az áruját. Mindezt a spanyol és jezsuita ármánykodásnak tulajdonították, és a magánjogra, illetve a népjogra hivatkozva tiltakoztak egy egykori jezsuitán, Christopher Parkinson keresztül, akit nagyon jól ismertek nemcsak Lengyelországban, hanem Rómában is, és azzal vádolták, hogy a lengyel protestánsok között folyamatosan izgat a katolikusok ellen.⁵⁹³ A ligával foglalkozó *Sommario* ezért szentel olyan

⁵⁹³ Vö. *Negotiato dell'ambasciatore del re di Polonia mandato agli stati di Fiandra et alla regina d'Inghilterra l'anno 1597*, BV N 33, fol. 49r–98v, a kérdéses részeket fol. 88r, 92r, 93r–94r, 95v–98r. Sigmund Ernhöfer jezsuita szerint Parkins, miközben sok sikert kívánt a császárnak, kifejezte óhaját, hogy törökök megalázzák a spanyol királyt és a pápát, ez utóbbit a keresztény világ árnyékszékének merve nevezni. Küldetésének másik oka, hogy megakadályozza a gdańskiak Spanyolországba irányuló gabonakereskedelmét. *Archivum Romanum Societatis Iesu, Polonia*, vol. 81/I, fol. 34r.

nagy teret a portai angol ágens, Edward Barton (bár a neve nem hangzik el), manővereinek, amelyet I. Erzsébet megbízásából a ligatárgyalások megghiúsítása, a lengyel–oszmán béke megkötése és a tizenöt éves háború befejezése érdekében folytatott.

Nem mondhatnánk, hogy ne lett volna valami igazság a vádakban; fentebb már láttuk, hogy a spanyol diplomácia a pápaival karöltve lengyel segítséggel már a 80-as években kísérletet tett a flandriai és angol élelmiszerellátás blokádjára. Ezek a próbálkozások később sem maradtak el, a tizenöt éves háború kirobbanása csak tovább bonyolította a helyzetet, ez alkalommal is kifejezetten a spanyolok kérésre történtek lépések, akik a danzigi kereskedők spanyol és portugál üzleteit ért károk miatt javasolták hasonló lépések megtételét az angolok ellen.⁵⁹⁴

A császári követek fentebb említett meghallgatásuk után nem sokkal újból konzultáltak Malaspinával, aki hosszú levelében fejtette ki a véleményét a további teendőkkel kapcsolatban. A szenátorok megnyerését kulcsfontosságúnak tartotta, mert rajtuk keresztül a vajdaságok követeit is pozitív irányban lehetett befolyásolni. Láttuk, a királyi előterjesztés hasonlóképpen érvelt. A legfontosabb mindazonáltal Zamoyski támogatásának megszerzése volt: nekiszégeztem a kérdést, olvassuk a nuncius március 3-ai levelében, hogy akar-e háborút vagy nem? A kancellár azt válaszolta, hogy természetesen kész harcolni, de csak akkor, ha ezt a rendek is megszavazzák, illetve ha a külföldi hatalmak – ezeken elsősorban a birodalom kisebb-nagyobb fejedelemségeit értette – garantálják feltételei teljesítését. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a pénz, és a többi feltétel ügyében a lehető leghamarabb nyilatkozzon a császár.⁵⁹⁵

A háborút illetően Malaspina egy másik emlékeztetőjében nyolc pontba foglalta össze véleményét: először, a haderőt illetően a legfontosabb, hogy a lengyel hadsereg ne külön, hanem a császárral együtt lépjen fel, másodsor, hogy támadjanak, és ne tápláljanak hiú reményeket a várakban való védekezéssel kapcsolatban. A 3. hogy a hadseregnek a tö-

⁵⁹⁴ *Memoriale et richieste dell'almirante d'Aragona al re di Polonia*, BV N 35, fol. 146r–162v, a vonatkozó rész fol. 156v–157r.

⁵⁹⁵ Malaspina levele: ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 67r.

rökéhez mérhetőnek kell lennie, azaz úgy 120 ezresnek (valamivel kisebbnek tehát, mint az ellenséges haderő). 4. a magyarországi terepviszonyok nagyszámú lovasságot igényelnek.⁵⁹⁶ 5. a császár nyilatkozzon, mekkora lengyel haderőre tart igényt a 120 ezres keretből, illetve, hogy bár a lengyel gyalogság nem olyan jó, mint a német, jobban bírja a fáradalmakat. 6. el kell döntenie a császárnak, hogy önkéntes, vagy zsoldosereget akar a lengyelektől, illetve, hogy mekkora haderőre számít, mennyi időre, mennyi gyalogosra és mennyi lovasra, mert ennek függvényében számítják itt ki a költségeket, hogy kell-e a császártól vagy a birodalomtól segítséget kérni, vagy nem. 7. abban az esetben, ha esetleg a török győzne, és a tatárok is támadnának, hogy ne maradjon védtelenül a királyság, szükség lesz valamennyi haderőre, illetve pénzre, amelyből ezt a véderőt felállíthatnák. Ezt a lengyeleknek adandó összegből kellett elkülöníteni. Bár nem tartom valószínűnek, teszi hozzá a nuncius, hogy vesztenénk, a lengyelek ragaszkodnak ekkora haderőhöz, amelynek a létszáma mindazonáltal nem lenne számottevő. Az utolsó pont azzal foglalkozott, hogy mivel jövő tavaszig a lengyel hadsereg már nem fog felállni, a közbeeső időben a császárnak egyedül kell tartania a frontot, és megvárnia, hogy merre fordul az oszmán hadigépezet és kitartani, amíg be nem fejeződik a lengyel hadsereg mozgósítása.⁵⁹⁷

A nuncius levele után pár nappal, március 6-án a császári követek is írtak Prágába. Ebben megint felbukkant a birodalmi követek részvételének ügye, akik nélkül nem tudnak dúlőre jutni, illetve, hogy az oráció előadása után zárt ajtók mögött Krakkóban tárgyaltak a liga ügyéről a királlyal és 12 szenátorral. „Nem mindenkit sikerült megnyerni, hárman vannak felséged jámbor óhaja ellen”, írták haza a követek, akik az ígéret általánosságát és bizonytalanságát kritizálták. És majdnem elutasító döntést hoztak, ha a kancellár előtte *privatim* nem biztosított volna az uralkodó iránti szolgálatáról.

⁵⁹⁶ Gabelmann emlékiratában a tapasztalatokra és ókori példákra, a görögökre és rómaiakra hivatkozva úgy érvelt, hogy a terepviszonyok és a leküzdendő célok, a várak miatt éppen fordítva, több gyalogosra és kevesebb lovasra van szükség. Vö. THALLÓCZY, *Gablmann*, 609–611.

⁵⁹⁷ ÖStA HHSStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 128v–131v.

A haderőt illetően a lengyel ajánlat a fentiektől némileg eltérő módon osztotta fel a 40 ezer katonát 30 ezer huszárra és 10 ezer puskás hajdúra (ez utóbbiak lettek volna az erdélyiek), amelynek költségéhez évi 700 ezer rajnai forint hozzájárulást vártak. Ha nem lehetne összeszedni ilyen gyorsan ennyit, akkor is legalább 300–400 ezer forintra van szükség a hadsereg felállításához, a maradék pedig táborba szálláskor lett volna esedékes. Ez, mint Malaspina levelében olvashattuk, nem kizárólag a katonák zsoldját jelentette, hanem a tartalékokat is, ahogy a követek által írt másik levél fogalmaz, nemcsak a katonaság fizetésére, hanem a szövetség és szerződés céljaira. Ugyanakkor a Benedetto Mandina rendkívüli nunciushoz adott 1596. január 7-én kelt instrukció szerint a lengyelek 100 ezer scudót, azaz 200 ezer forintot kértek negyedévenként, ami egy teljes évre számítva az említett 400 ezer scudóra, azaz 800 ezer forintra rúgott.⁵⁹⁸

A rendek válasza bár alapjában véve kedvező volt, általánosságban mozgott. Éppen úgy nem tartalmazott konkrétumokat, ahogyan korábban a császári követek esetében szóvá tették. A tárgyalások folytatására bizottságot jelöltek ki, amelynek feladataként a részletek tisztázását jelölték meg. A küldötteket a háborúval kapcsolatban két fő kérdés foglalkoztatta: kell-e szövetkezni a keresztény hatalmakkal, illetve hogy bosszút kell-e állni a tatárokon, akik mint fentebb többször is láttuk, pusztítva vonultak át Magyarországra. A kettő csak látszólag esett egybe, a tatárok ügyét ugyanis nem kellett okvetlenül összekötni a határoktól délre folyó háborúval. Elég volt egy válaszcsapás, amely békeidőben sem volt szokatlan, csupán arra kellett vigyázni, hogy ne legyen túl nagy, nehogy háborút provokáljon. E két kérdéssel foglalkozott a királyi proposíció, amely szerint a szövetségre a keresztény fejedelmek, és a veszély, a tatárok ellen, pedig a természetes hajlam, azaz az önvédelem ösztönöz.⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ A március 6-ai levelet lásd ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 74v. Március 9-ei levelükben havi 46 ezer forintot említenek, amely valamivel kevesebbre jön ki évi 700 ezernél. Uo., fol. 79v. A Mandina instrukciójában olvasható számíthatóhoz lásd Jaitner, *Die Hauptinstruktionen*, II, 410.

⁵⁹⁹ A rendek választát lásd ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 87rv, a királyi proposíciót uo., fol. 42r–44r.

A bizottság ennek tisztázása után megkezdte a működését immár részletekbe bocsátkozva. A második tárgyaláson a császári orátoroknak a következő kérdéseket tették fel: vajon az örök szövetség megkötése érvényteleníti-e a régi egyezményeket és szerződéseket? Ha a törökön kívül más hatalom támadna, vagy lázadás törne ki, akkor is érvényes a kölcsönös segítségnyújtás? A követek válaszukban hangsúlyozták, hogy a császár eddig is betartott minden régi szerződést és egyezményt, és bár ez utóbbi kérdés az instrukció és a mostani ügy hatályán kívül esik, ez nem lehet a szövetség akadályá.

A küldöttek végül a következő artikulusokat adták át a császári követeknek: a lengyelek nélkül a császár nem köt békét, a császár nyilvánítsa ki, hogy akár élete végéig is hajlandó háborút viselni, és ezzel adjon példát örökösének, illetve, hogy bírja a pápa, és más fejedelmek támogatását. Mindezt mérlegelve a lengyel urak is csatlakozni fognak hozzá, ha egy ilyen szövetséget nyíltan megkötnek a többi keresztény hatalommal.

Ha a szövetség alatt a török vagy más hatalom, akárki legyen is az, megtámadja a lengyel királyság választói, vagy örökös birtokait, a császár szövetségeseivel együtt fegyvert ragad. A szövetségben a császár, a pápa, az erdélyi fejedelem, és majdnem mindegyik itáliai hatalom benne van. A spanyol király a pénzsegélyen kívül a tengeren is támadja meg a törököt, akihez csatlakozzanak a velenceiek is. Bár a két román vajdaság már kimerült, a cár már kifejezte segítőkészségét, és csak a svéd békére vár, amelyet biztosan tető alá hoznak. Most is ott van nála a császár és a pápa követe. A császár törekedjen szövetséget kötni a barbár népekkel (talán a cserkeszekre és a perzsákra gondolnak itt). A legfontosabb feltétel a biztosíték volt, hogy nem kötnék a lengyelek nélkül békét, és hogy a császár garantálja a segítséget a háború végéig, illetve ha szükségük lesz rá, a szövetségeseik habozás nélkül a segítségükre sietnek. E garancia nélkül, amelyhez, mint láttuk, nélkülözhetetlen volt a birodalmi rendek beleegyezése, minden ígéret írott malaszt marad.

A császári követek igyekeztek a válaszukat a lengyelek szája íze szerint megfogalmazni. A hadviselés módját illetően azt mondták, hogy minden német fejedelmet háborúba hívtak. A fő hadszíntér Magyarországon, a haderő pedig a román vajdák és Erdély nélkül mintegy 80 ezerrel

rúg. A többi hatalomról nem esett szó. A sereg a lehető leghamarabb táborba száll. A császárnak nem lenne ellenére, ha a lengyel király vezetné az egész hadsereget. A többi hadvezérnél viszont át kell gondolni az alá-fölérendeltségi viszonyokat, hogy ugyanakkora, vagy nagyobb hatalmat kapjanak. Ha viszálykodnának, a pápa közvetít miniszterei által. A segély mértékéről semmilyen utasításuk nincs, de a lengyelek vegyék figyelembe, hogy most a háború egész terhét a császár kénytelen viselni. A biztosítékot illetően hajlandóak bármit megadni, azon kívül, amit a pápa, a birodalom, és a többi szövetséges ad.

A válaszhoz a nuncius véleményét is csatolták, aki szerint habár a vesz eddig csak Magyarországot érte, de közel van, és senkinek nincs akkora ereje, hogy egyedül elolthassa a tüzet, egyesülve viszont erre van esély. A császár nem követeli a terhek egyenlő megosztását, mert a rá leselkedő veszély a legnagyobb. Mindenki olyan segítséget küld, amilyet tud. A szöveg a császári méltóságra tekintettel igen árnyaltan fogalmaz, amikor nem segítség elfogadásáról, azaz olyan segítségről, amelyet a rászorulóknak szoktak kérni, hanem segítség küldéséről szól, amely barátság, szövetség alkalmával esedékes.⁶⁰⁰

Közben az egyik bíborosnepos, Cinzio Aldobrandini hosszú levélben (1595. június 10.) reflektált a Malaspina által felvetett összes fontos ügyre. Először is Erdély, illetve a román vajdaságok ügyében a pápa az említett országok és népük, illetve az összkereszténység érdekében lépett fel, erről Comuleótól és Viscontitól is bőségesen tájékozódhatott, tehát nem állt szándékában zavargásokat kiobbantani. Rómában egyrészt senki sem hitte, hogy Báthory Zsigmond el akarná foglalni Moldvát vagy Havasalföldet, másrészt észérvek alapján elfogadható, hogy ezek a területek a lengyel koronához tartozzanak, hogy ezek birtokában még nagyobb területeket szerezhessen meg Lengyelország. A Szentszéknek kezdett elege lenni a románokból, illetve a rájuk való folytonos hivatkozásból: „sok éve mást se hallunk a román vajdákról, írja a bíborosnepos, mint hogy erőszakos halált halnak és hogy kalandorok.” Ez

⁶⁰⁰ ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 108^{rv}, a lengyel deputátusok válszát fol. 121^r–123^v, a császári követek viszontválszát Malaspina véleményének csatolásával lásd fol. 123^v–125^v.

szerinte kizárólag a török érdekét szolgálja, hogy megossa a keresztényeket, aki komolytalan ajánlatokkal szédíti a lengyeleket, amikor felajánlott néhány várat nekik Moldvában. Mivel ezek az ő kezükben vannak, úgysem fogják kiengedni a markukból.

Rómában felháborodtak azokon a gyanúsításokon is, amelyeket a király, de főleg Zamoyski kancellár fogalmazott meg a trónkövetelő Miksa főherceg kapcsán. Aldobrandini méltatlankodva jegyezte meg, hogy csak nem gondolja komolyan a király, hogy a pápa, aki nagy hadsereget vonultatott fel Magyarországon, megengedi, hogy valaki rá hivatkozva hazudjon:⁶⁰¹

A katonai és pénzügyi nehézségeken túl Róma a szövetség megkötésének egyik legnagyobb politikai akadályát, illetve előfeltételét Miksa személyében és a moldvai vajdaság hovatartozása kérdésében látta. A tatárokkal egyetértésben végrehajtott moldvai bevonulás komoly megütközést keltett, más és más okokból a császári, illetve a pápai udvarban, és sehogy sem lehetett barátságos lépésnek minősíteni. Zamoyski a történeteket azzal magyarázta, hogy isteni sugallatra cselekedett. Egyik levelében részletesen kifejtette, mit is ért az isteni inspiráció: ha nem vonultak volna be, akkor megteszik a törökök és a tatárok, amellyel egy újabb front nyílt volna mind Erdély, mind Magyarország ellen, de a lengyel királyság határai is veszélybe kerültek volna. Arra a felvetésre, hogy az isteni gondviselés esetleg választhatta volna eszköze-

⁶⁰¹ BV N 34, fol. 473v, 474r, 476r, 477r: A Moldvával kapcsolatos zűrzavart fokozta Malaspina nuncius, aki egyre inkább a lengyel álláspontot kezdte a magáévá tenni, illetve, ami súlyosabb hiba volt, nem ismerte fel Báthory András igazi szerepét az eseményekben. Elhitte, hogy kész Rómába menni, csak mindig hátráltatja valami, és hogy politikával nem, hanem csak egyházszervezeti ügyekkel foglalkozik. Ezek eredményeiről lelkes hangú jelentésekben be is számolt. Prágai kollégája, Speciano, aki egyre növekvő aggodalommal figyelte ténykedését, joggal róttá fel, hogy például Moldva ügyében még az ország nevét sem volt képes megtanulni, ugyanis rendre Valachiának nevezte Moldvát, amelyen mindenki a másik román vajdaságot, Havasalföldet értette. A nuncius melegségére felhozható, hogy a terminusokat a lengyel gyakorlatnak megfelelően használta, akik az elnevezést illetően nem tettek olyan határozott különbséget, azaz mindkét országot Valachiának (*utraque Valachia*) hívták, különbséget földrajzi alapon tettek Havasalföldet Valachia Transalpinának nevezve. Az elnevezésekkel kapcsolatos zavarokról lásd *Erdélyországi pápai követek*, 150, 155, Speciano levelét uo. 162.

ül a lengyelek mellett a császárt és Erdély fejedelmét, azt válaszolta, hogy ebben az esetben nyílt háború tört volna ki Lengyelország ellen. A király és Zamoyski egy-egy dorgáló brevét kaptak VIII. Kelemenről, amelyekben szemükre hányta az összejátszást a törökökkel és a tatárokkal.⁶⁰² III. Zsigmond ugyan késznek tűnt a harcra, a szejm engedélye nélkül azonban semmit sem tehetett, a nemesség azonban nem akart háborút, és kész volt arra, hogy megfossza amúgy is ingatag trónjától a királyt, ha esetleg makacskodott volna.

A Szentszék a feszültséget látva fontosnak tartotta, hogy tisztázzák az ügyet a két ország, Lengyelország és Erdély között. A nuncius iratai között ránk maradt egy feljegyzés, amely a hazatérő erdélyi követeknek adtak, amely a kancellárt ért vádak, és a rájuk adott válaszokat tartalmazza. Az első vád szerint a király jót akart Báthory Zsigmondnak, ezért az ország előkelőinek beleegyezésével avatkozott be Moldvában és nem akadályozta ez ügyben a fejedelmet. A kancellár azonban, miután értesítette a királyt a tatár támadásról, a választ be sem várva bevonult és elfoglalta a vajdaságot. A király nem is válaszolt semmit, mivel a tanácsosok azt javasolták, hogy ne tiltsa, de ne is bátorítsa. A tatárokkal, miután legyőzte őket, a király tudta nélkül kötött békét. Emiatt azzal védekezett, hogy képtelenség egyszerre két ilyen hatalmas ellenséggel harcolni, és meg kellett akadályoznia, hogy egész Moldvát elfoglalják, azaz preventív céllal lépett fel. Rázvan menekülése után ugyanis két választása volt, vagy nyíltan szakít a törökkel, ami a béke felrúgását jelentette volna, vagy átengedi a vajdaságot a fejedelemnek, hogy ő rakjon új vajdát a trónra. Ez utóbbi esetben azonban a király joggal várhatta el, hogy a fejedelem megvédje Moldvát. De nem jobb-e, hogy inkább ő

⁶⁰² Zamoyski magyarázkodó leveleit lásd BV N 34, fol. 491r–492v; ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1595, fol. 178v–180r; a brevüket uo., fol. 174rv, 171v–173r; ill. BV N 34, fol. 439r–441v, fol. 491r–492v. A pápai brevék, illetve Zamoyski válaszelevele bővebb, hosszabb verzióban nyomtatásban is megjelentek. Vö. *De negotio moldavico epistolae Clementis IIX... item responsio magni cancellarii qua concinne et nervose omnes a se suspiciones removet*, Rostochii 1596. Az isteni sugallatról vö. Speciano levelét *Erdélyországi pápai követek*, 162. Zamoyski hadjáratáról lásd még DARIUSZ MILEWSKI, *A campaign of the great betman Jan Zamoyski in Moldavia (1595)*, Codrul Cosminului 18 (2012) 261–286; 19 (2013) 57–76.

védje meg, mint a fejedelem, aki erre Havasalföld esetében sem volt képes?

A kancellár konkolyt vetett mindig a király és a fejedelem közé, mivel attól tartott, hogy a vajdaság elfoglalásával a fejedelem hatalmasabb lesz nála, és ártani tud neki.

Zamoyski a következőket válaszolta az őt ért vádakra: Răzvan kérésére vonult be. Ezt az állítást némileg cáfolja a következő, amelyben azt állítja, hogy a tartomány lakói folyamatosan kérelték a pusztítások miatt, és mert nem bíztak Răzvanban, akinek csak 1600 magyar katonája volt. Tudta, hogy a tatár kánnak parancsa volt a támadásra, és hogy pasát akart Moldva élére tenni. A tatárok a vajdaság elfoglalása után már Lengyelországot fenyegették volna. A tavalyi támadáskor is mindenki rá panaszkodott, ezért most nem akarta, hogy lepaktálással vádolják meg. Mind a császár, mind a fejedelem arra kérte, hogy ne engedje át a tatárokat. Răzvan távolléte (Báthory parancsára a havasalföldi hadjárat-hoz akart csatlakozni) miatt másképpen nem tudta megoldani, sürgősen kellett lépnie, nem volt ideje bevárni a király és a szenátus beleegyezését, máskülönben a vajdaságot elfoglalja a tatár. Moldva elfoglalása után a tatárok egyesültek volna Szinánnal, hogy egyesült erővel támadja a fejedelemre.⁶⁰³

⁶⁰³ BV N 34, fol. 510r–512v. A dilemmákat és nehézségeket Cinzio Aldobrandini bíboros Malaspina lengyelországi nunciának írt levele tükrözi. A lengyelek moldvai támadása, olvashatjuk november elején kelt levelében, az egész kereszténységnek és a háború ügyének is súlyos károkat okozott, a pápát mélyen elkeserítette, aki becsapva érezte magát, hisz éppen ő adott biztositékokat a császárnak és a fejedelemnek, hogy a lengyelek nem mozdulnak. Ráadásul éppen az ő nevében léptek fel. Ezek tények, mindazonáltal a kancellár hírnevén a király és a királyság miatt nem eshetett folt. A helyzet tisztázása érdekében prelátnak küldését határozták el. A pápának nemcsak Lengyelországra, hanem Németországra, Itáliára, és a többi országra is tekintettel kell lennie, ahonnan a vádak érkeztek. Ezek tisztázása érdekében a lengyeleknek a közös ellenség ellen kell fordulniuk, mivel Jeremia trónra lépte kapcsán felmerült, hogy szövetséget kötöttek a törökkel és a tatárokkal. Valóban nem volt könnyű elhinni a király és a szenátus ártatlanságát. A kancellár szavahihetősége is kétséges, olvashatjuk Aldobrandini levelében, hisz merő kitaláció, hogy a határokon tatárok voltak, és hogy Báthory embere, Ștefan Răzvan nem lett volna képes megvédeni országát. Az sem igaz, hogy Răzvan elmenekült a tatárok miatt; azért indult el, hogy csatlakozzon a fejedelemhez. Elindulása után rögtön kiköltöztették Jeremiát, akit cserbenhagytak katonái. Ebben a helyzetben két választási lehetőség van,

IVANICS MÁRIA kutatásaiból tudjuk, hogy a tatárokat az új szultán, III. Mohamed valóban az Erdély ellen készülődő Szinán mellé rendelte, és azt is, hogy a kán, aki a tavalyi hadjárat óta nem volt jó viszonyban a nagyvezírrrel, nem teljesítette a parancsot, és önállóan lépett föl azzal a céllal, hogy Moldvát befolyása alá vonja. Zamoyski ezt akadályozta meg számottevő haderő felvonulatásával. A csucsorai béke tulajdonképpen lengyel–tatar kompromisszumnak tekinthető, mert megtörtént benne az érdekszférák elhatárolása, pontosabban a Moldvát illető tatar igények elfogadása, beleértve az adófizetést.⁶⁰⁴ Ez az egyezség minden szempontból az erőviszonyokat tükrözte, csak hogy Rómában éppen a kialakult erőviszonyok megváltoztatását várták, azaz az oszmán béke felrúgását és a háborúba való belépést. Ebből a nézőpontból a lengyelek viselkedése nemcsak opportunizmusnak, hanem a keresztény ügy elárulásának tűnt.

A lengyelek által támasztott nehézségek tehát kezdtek kezelhetlenné válni, ezért Rómában úgy döntöttek, hogy a nuncius mellé küldenek egy másik pápai diplomatát.

2. EGY RENDKÍVÜLI NUNCIUS: BENEDETTO MANDINA

A Szentszék választása Benedetto Mandinára, Caserta püspökére esett. Mandina 1596. január 7-én kelt instrukciója a nehézségeket szem előtt tartva született meg, tevékenységének a középpontjába a császár, a

vagy kivonulnak a lengyelek, vagy ha ragaszkodnak Moldvához, haladéktalanul elfoglalják a vajdaság török kézben lévő várait. Ehhez a pápa nem tud katonai segítséget adni, Erdély fejedelmét viszont rá tudja venni, hogy ne avatkozzon be. A jelenlegi helyzetet azonban mindenképpen meg kell szüntetni, mert az a veszély fenyeget, hogy kitör a testvérháború. Miksa főherceg máris felajánlotta a fejedelemnek segítségét Moldva visszaszerzése érdekében. A legrosszabb az lenne, ha Zsigmond a törökhöz fordulna a két vajdaság miatt. Ne hivatkozzanak régi lengyel jogcímekre, mert a vajdaságokat a törökök már régen elfoglalták, előtte pedig a magyar királyság adófizetői voltak. Az idő különben sem alkalmas ennek megvitatására. Vö. *Erdély és a Szentszék*, 123–128.

⁶⁰⁴ IVANICS, *A Krími Kánság*, 87.

lengyel király és az erdélyi fejedelem között megkötendő szövetséget helyezte.⁶⁰⁵ A több tucat pontból álló utasítás a legégetőbb problémának, természetesen a liga megkötése mellett, a moldvai probléma megoldását nevezte meg. Erre mutat, hogy többször is visszatér a vajdaság feletti uralom kérdésére, és az abból fakadó veszélyekre. Először tehát ennek az ügyét kellett rendezni.

A vajdasággal kapcsolatos vitákat két, egymástól viszonylag jól elkülöníthető részre lehet osztani, ugyanakkor az egyik szervesen következett a másikkól. Mint fentebb többször is utaltam rá, mindhárom hatalom jogot formált a két vajdaságra. Az instrukció hangvételén érződik, hogy a vitát Rómában értelmetlennek tartották, mert Moldva már régóta az oszmánok vazallusa volt, nekik fizetett adót, a Portát pedig a legcsekélyebb mértékben sem érdekelte, hogy kié volt évszázadokkal azelőtt. A lengyelek magukénak követelték az országot, mivel az oszmán uralom előtt az ő vazallusuk volt a vajda, amelyet szerintük az is bizonyít, hogy a királyi zászlónak része a két vajdaság címere. Csakhogy a császári tanácsosok ugyanezt állították, nekik is vannak zászlóik, amelyeken ugyancsak szerepel a címer. Ilyet ugyan Báthory Zsigmond nem tud felmutatni, viszont ő fegyverrel szerezte meg a tartományt, vagyis a fegyver jogán követeli a magáénak. Bár a hűbéri jogot illető vitában lehetetlen volt minden felet kielégítő megoldást találni, mégis kísérletet kellett tenni rá.

A helyzet tehát nem volt egyszerű: dönteni kellett, de úgy, hogy a vesztes fél presztízvesztés nélkül vonulhasson vissza. Azaz a moldvai lengyel beavatkozást legalább formálisan és utólag, de igazolni kellett. De hogyan tegyék ezt meg? Ez volt a moldvai probléma másik fele. Nehéz volt az egymásnak teljesen ellentmondó magyarázatok között kideríteni az igazságot. A lengyelek azt állították, hogy az erdélyi vazallus, Ștefan Răzvan kérte őket a tatároktól való félelmében a beavatkozásra, azonban annyira félt, hogy be sem várta a lengyel csapatok élén érkező Zamoyskit, aki nem akarván gazdátlanul hagyni a tartományt, gyorsan a trónra emelt valakit. Ez volt a már említett cselekvésre késztető isteni sugallat. Răzvant kegyetlensége miatt különben is gyűlölték alattvalói.

⁶⁰⁵ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, I, 397–423. Mandina küldetéséről lásd NIEDERKORN, *Die Verhandlungen*, 89–91.

Egyszerre volt tehát gyáva és kegyetlen, vagyis alkalmatlan az uralkodásra. A másik oldalon viszont, így az instrukció, másként magyarázzák a történeteket. Rázvan nem volt gyáva, hanem ellenkezőleg, Báthory Zsigmond hívására távozott az országból, hogy együtt vegyék fel a harcot Szinán csapatai ellen. Azaz a lengyelek hátba támadták. A tatárok pedig nem fenyegették az országot, mivel a kozák támadás miatt, amely mögött, mint láttuk a császári és a lengyel diplomácia állt, nem voltak abban a helyzetben, hogy rátörjenek Moldvára.⁶⁰⁶

Ebben a formában ez az állítás sem felelt meg az igazságnak, amely valahol a két álláspont között volt. A tatárok elleni kozák támadás ugyan tagadhatatlan volt, és az is, hogy nem tudták megakadályozni a tatár sereg felvonulását, akik a hírek szerint asszonyokat és gyermekeket is vittek magukkal. A kán terve ugyanis állítólag az volt, hogy megtelepíti őket Moldvában, amely egyet jelentett volna az ország kolonizációjával és bekebelezésével. Ez keresztény jellegének megszüntét is magával vonta volna. A vállalkozás Szinán nagyvezír jóváhagyását is bírta, akit a tighinai szandzsákbég képviselt. Zamoyski a seregével ezt akadályozta meg, amikor gyorsan felléptette Jeremia Movilát, aki királyi családból származott, ráadásul 1593 óta lengyel honosított nemességgel is bírt. A jelölt elfogadható volt a tatárok és a törökök számára is, a felek megállapodásukat az említett csucsorai békében pecsételték meg. Csakhogy hiányzott a ratifikáció, az aláírt, lepecsételt hivatalos példányokat kölcsönös követségeknek kellett volna kicserélni, amelyek a háborús események miatt még nem tudtak útnak indulni. Az ügyben eljáró csauzokat az év elejére várták, ha pedig a szejm fogadja őket, és beiktatják a békét, esélye sem lesz annak, hogy belépjenek a háborúba. Sürgősen cselekedni kellett, a király a szejm összehívása után Kameneceben visszatartotta a csauzokat, amíg esélyét látta a törökellenes ligának.

Ezek után nem csoda, hogy a Szentszék a lengyel érvelést a magáévá téve, azzal nyugtatgatta Báthory Zsigmondot, hogy isteni szerencse Zamoyski moldvai bevonulása, máskülönben a tatárok betelepdedtek

⁶⁰⁶ Az instrukció szövegét lásd ȘTEFAN ANDREESCU, *La Pologne, la Moldavie et la „Sainte Ligue” en 1596: une nouvelle source*, RRH 22 (1983) 244–255; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 401–402. A továbbiakban az utóbbit használom.

volna, vagy egyesültek volna a Havasalföldön felvonuló Színánnal, ellenkező esetben kiűzték volna Erdélyből és megfosztották volna trónjától. A meggyőzésben, számítva az ezzel kapcsolatos nehézségekre, fontos szerepet szántak Viscontinak és Malaspinának. Sőt, mindez nem volt elég, az instrukció még tovább megy: ugyanis félt, hogy

„[a lengyeleknek] Havasalfölddel ugyanaz a szándékuk, mert aggódnak, hogy a fejedelem nem lesz képes sokáig megvédeni magát, és hogy a törökök vagy telepeseket visznek az országába, vagy megváltoztatják a tartomány státuszát és egy pasát helyeznek oda. Akár az egyik, akár a másik bekövetkezte a lehető legveszedelmesebb lenne rájuk, és ebből következően a többiekre nézve. Nem kétséges, hogy ez Moldva, Erdély, Lengyelország és Magyarország megmaradt részeinek egyértelmű pusztulásához vezetne, mivel ha nem is nyílt háborúban, de az állandó portyák és prédálások következtében megszűnnének.”⁶⁰⁷

Az instrukció ezért a lehető legpragmatikusabb álláspontot foglalta el, amikor annak a jogát ismerte el, aki egyrészt abban a pillanatban birtokolta a vajdaságot, másrészt katonailag erősebb volt, harmadrészt pedig a legnagyobb zsarolási potenciállal rendelkezett. Ez az ország, nem vitás, Lengyelország volt, Mandinának tehát meg kellett győznie az erdélyieket, hogy mondjanak le Moldváról, cserébe megtarthatják Havasalföldet, amelyről viszont a lengyeleknek kellett lemondaniuk. A császár érdekeiről tapintatosan hallgatott az instrukció.⁶⁰⁸

Ezzel a pápai álláspont finoman és óvatosan fogalmazva, de végső soron a nyers erőszakot szentesítette, amikor a vajdaság ügyét a lengyel jogigény formális elismerésének alapjává, és ugyanakkor egy még nagyobb nyereséggel kecsegtető nagy ívű külpolitikai koncepció egyik mozaikdarabjává tette:

⁶⁰⁷ „...danno segno d'havere li medesimi pensieri sopra la Vallachia, mostrando di farlo per tema che il principe non sia bastante per difenderla a lungo andare et che li Turchi a v'inducano colonia o la convertano in forma di provintia, facendola reggere da un bassà, l'uno et l'altro de' quali avvenimenti saria perniciosissimo alle cose loro, et così poi consequentemente a quelle d'altri; né è dubbio, che portaria seco la ruina manifesta della Moldavia, della Transilvania, della Polonia et delle reliquie dell'Ungaria, perché quando anco non fossero assaltate con manifesta guerra, si consumeriano tutte con le correrie et le depredationi continue.” JAITNER, *Die Hauptinstruktion*, II, 408.

⁶⁰⁸ A Moldvával kapcsolatos vitáról lásd ANDREESCU, *La Pologne*, 239–244.

„Az oka, ami miatt kívánatos, hogy Moldva lengyel kézben maradjon, hogy semmi más nem bírhatja rá őket a szövetségre, mivel csak erre tudnak továbbterjeszkedni: ez az egyetlen és a lehető legalkalmasabb eszköz, amellyel különösképpen megnövelhetik Köztársaságuk területét, sőt még tovább terjeszthetik. Moldva ugyanis a Fekete-tengerig terjed, ahol nevezetes és jelentős kikötők találhatók a három folyó, a Duna, a Don és a Dnyeper találkozásánál, amelyek közül kettő hosszan folyik keresztül a lengyel területeken, bár a Don kevésbé hajózható, míg a harmadik Moldván. Ebből látszik, mennyi lehetőség származik ebből nemcsak a kereskedelem, hanem a tatárok féken tartása miatt, és további igen jó fekvésű tengeri támaszpontok elfoglalásával egy nap még Konstantinápoly is megtámadható, amelyet, ha azt nézzük soha nem ostromolt csupán egy szárazföldi hadsereg, [hanem még] egy hajóhad a görög félsziget, egy másik pedig a Fekete-tenger felől, ezért biztosra vehetjük, hogy a rohamtól a betörésig nem telne el csupán néhány óra, ezt mondják mindazok, akik értik a mesterségüket, és ismerik a város fekvését. A cél tehát, hogy Moldva maradjon a lengyeleké, mert ők a sajátjuknak tartják, és Köztársaságuk egyik tartományává akarják tenni, ezért el lesznek szánva arra, hogy kiűzzék az ottani török helyőrségeket...”⁶⁰⁹

⁶⁰⁹ „*La causa che induce a desiderare che la Moldavia resti in mano de' Polachi è il desiderare che con niun'altra esca possono essi essere tirati nella lega, non havendo altro confine ove allargarsi; ma questo solo è opportunissimo et atto ad amplificare mirabilmente la grandezza della loro Republica et a fondare speranze di maggiori accrescimenti, perché la Moldavia si stende sin al Mar Maggiore, ove tiene piazze celebri et emporii importanti alle foci delli tre fiumi reali Danubio, Boristene et Tiro, due delli quali passano per lungo tratto per le provincie poloniche, se bene il Boristene non si naviga molto, et il terzo per la Moldavia; onde si vede, quante commodità ne potranno ricevere non solo per le mercantie, ma per tenere in freno li Tartari et per aspirare agli acquisti d'altri luoghi opportunissimi sul medesimo mare et per battere un di anco da quella parte la propria città Constantinopoli. che se vedessimo mai assalita da un essercito di terra, da qualche armata per la via dell' Arcipelago et dall'altra verso il Mar Maggiore, potremmo tenerci certi che dall' assalirla all'entrarla non correria intervallo se non poche bore, et così affermano tutti quelli che intendono il mestiere et sanno lo stato di quella città et del resto. Il fine dunque sarà di procurare, che alli Polachi rimanga la Moldavia, purché essi pensino et si risolvano di tenerla per sé, riducendola in palatinato della loro Republica, et purché s'apparecchino con ferma determinazione di cacciare li Turchi dalle piazze che tengono nella medesima provintia...*” JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 408–409. A Dnyeperen keresztül indított déli irányú támadás, illetve az ehhez szükséges hajóhad építésének ügyében Bolognetti nuncius már 1584-ben megkereste Báthoryt. Hivatkozott Zsigmond Agost lengyel királyra, aki kísérletet tett egy balti kereskedelmi flotta felállítására (amiról a nuncius azt állította, hogy hadiflotta). A hiányzó szakértelmet külföldről hozták be. Báthory azzal utasította el a felvetést,

Ez egy olyan kecsegtető haszon lenne, amely rábírhatja a lengyeleket arra, hogy megváltoztassák eddigi elutasító magatartásukat. Különbözőben is, a semlegesség a legkevésbé kifizetendő magatartás, mert kiváltja mindkét háborúzó fél gyűlöletét. De ez önmagában nem volt elegendő, a nunciushoz hathatós erőfeszítéseket kellett tennie a rendek és a legfontosabb méltóságok megnyerésére. Köztudomású, folytatja az instrukció, hogy Lengyelországban minden lassan és vontatva halad, a kormányzás eléggé zavaros, a királyi hatalom pedig gyenge. Ráadásul a törvények szerint a szejm nem tarthat hat hétnél tovább. Igen korlátozott volt tehát a rendelkezésre álló idő. Tekintettel kellett lenni a háborús veszélyt és a szejm összehívását övező felfokozott hangulatra is: külön a nuncius lelkére kötötték, hogy ha a közhangulatot túlságosan is ellenségesnek ítélné meg, ne mutakozzon nyilvánosan, hanem húzza meg magát és maradjon otthon.⁶¹⁰

A lengyel kisenemességet, a *szlachta*t a zsákmány ígéretével kell megnyerni a háború ügyének, illetve földterületekkel, amelyeket az újonnan meghódított Moldvában juttatnának neki, amelynek segítségével kolonizálnák az országot. Lengyelország amúgy is sokat szenved a tatár betörésektől, legnagyobb tartománya, Podólia szinte elnéptelenedett. A moldvai területek benépesülésével nőne mind a nemesek, mind a nem nemesek aránya, és így megerősödve betölthetnék azt a területet, amely a tatárokat Lengyelországtól elválasztja, egyszer s mindenkorra véget vetve a betöréseknek.⁶¹¹

hogyan bár a folyón kétségtelenül akadálytalanul le lehet hajózni a Fekete-tengerig, a keresztény világban sokan foglalkoznak hajóépítéssel, ezért teljesen felesleges ilyen irányú erőfeszítést tenni az ebben járatlan Lengyelországnak. Ami pedig elődjét illeti, az általa épített gályák nem igazán váltak be északon. Vö. MPV VII/2, 331–332. 1596-ban újra felmerült a terv. Az év júliusában Laurenzius Reutenberger részletes számításokkal kereste meg II. Rudolfot. Vö. BAGI ZOLTÁN, 1596. évi tervzet egy Dnyeperen felállítandó flottáról, HK 123 (2010) 770–778.

⁶¹⁰ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 411–412.

⁶¹¹ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 412. A katolikusok betelepítésének terve a lengyel területeket és Erdélyt illetően, mint láttuk, már korábban is megfogalmazódott; néhány évvel később, 1602-ben ezt a tervet újra felvetette Náprági Demeter akkori erdélyi püspök. KRUPPA TAMÁS, *Náprági Demeter erdélyi püspök és kancellár apológiája 1601-ből*, Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő Péter bí-

Az instrukció szerint a liga tervének először a szenátust kell megnyerni, amely az ország előkelőit foglalja magában, és amelyben sajnálatos módon kedvezőtlenül alacsony az egyháziak aránya, mindössze 16-an vannak a százból. Az egyháziak amúgy sem túl lelkesek, mivel ők a béke emberei, és a háború magasabb adókat és birtokaik felélését jelenti számukra. A megnyerendők közt van az ország prímása, a gneznói érsek, aki ingadozik, az ellenlábask közt szerepel két kardinális, Radziwiłł és Báthory András, az ő esetükben nem részletezi az okokat, de ezekről fentebb részletesebben is szó esett.

A legfontosabb meggyőzendő hatalmi tényező természetesen Zamoyski, akinek kényes a helyzete. A Miksával való konfliktus óta sértve érzi magát, és úgy gondolja, hogy a Habsburgok nem fognak megbocsátani neki, tehát minden oka megvan arra, hogy bizalmatlan legyen. Hiú ember, egyszerre vágyik nagy hadvezéri babérokra, ugyanakkor nagy államférfiként és tollforgató emberként is vágyik a dicsőségre.⁶¹²

Az instrukció negyedik része a császárral folytatandó tárgyalásokra próbálja felkészíteni a legátust. Mielőtt Lengyelországba belépne, meg kellett állnia a prágai udvarban, hogy Speciano prágai nunciussal egyeztessen, akinek az volt a feladata, hogy információkkal lássa el a legátust, és bevezesse a térség és az udvar bonyolult viszonyaiba. Először is, Mandinának a császár értésére kellett adnia, hogy ebben az évben se pénzre, se katonaságra nem számíthat a pápaságtól, és figyelmeztetni, hogy az ügyek intézésének nem a legjobb módja, ha eretnek tanácsadókkal veszi körül magát. Ez régóta vitatéma volt a két fél viszonyában, a nunciusi jelentések tele vannak a császár eretnek tanácsadóinak intrikáival, akik szerintük mindent megtettek azért, hogy ne sikerüljön a törökellenes háború, néha még a törökkel való lepaktálással is megvádolták őket. Ezek természetesen nélkülözték a valós alapokat, de például a pápa elmúlt évi hadjáratot illető határozott kritikája valós hiányosságokra mutatott rá. Először is, a pénz jó része finoman fogalmazva el-

boros tiszteletére (CVH I/8) (szerk. Tusor Péter), Budapest 2012, 105–118. A visszahódított területek németekkel való újratelepítéséhez lásd 105. jegyzetet.

⁶¹² JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 413–415.

kallódott, az ellátás botránnyos volt, a katonák, különösen az olaszok éheztek, mert a császári hadtápszolgálat botránnyosan működött. Az instrukció név szerint emeli ki a főhercegi udvarokban káros hatásukat kifejtő eretnek tanácsosokat, különösen Ungnad Dávidot, aki állítólag futárt küldött Rómába, hogy az 1595-ös sikeres hadjárat után maradásra bírja a pápai csapatokat, de míg erről tárgyalt, gondoskodott arról, hogy a katonák eloszoljanak és hazamenjenek.⁶¹³

Fontos volt tehát, hogy 1596. évi hadműveleteket jó katolikus vezesse; az ajánlott személyek közt találjuk a ferrarai, a mantovai, a savoyai hercegeket. A főtisztek közt is akadtak olyanok, elsősorban Christoph Teiffenbach, az akkori felső-magyarországi főkapitány elmozdítását javasolták, akinek feladata az Erdéllyel való összeköttetés biztosítása volt.

Mandina, miután megállt Prágában és tájékozódott, továbbutazott Varsóba, ahol az instrukcióban foglaltaknak megfelelően beszédet mondott. Az oráció a propagandisztikus lehetőségeket maximálisan kihasználva még abban az évben nyomtatásban is megjelent több helyen is, a cím némi variációjával. A krakkói kiadás a *De foedere cum Christianis contra Turcam paciscendo* címet viselte, és a címlap tanúsága szerint 1596. március 30-án hangzott el Varsóban a rendek színe előtt. Erre az orációra egyébként már Mandina instrukciójában is találtam utalást, tehát eleve arra készült, hogy utat találjon a lehető legszélesebb nyilvánosság felé.⁶¹⁴

Mandina mondanivalójának középpontjába az igazságos háború (*bellum iustum*) és a káros béke ellentétpárját állította. Mivel ez régi, Szent Ágostonig visszamenő problémája volt az egyháznak, nem lehet csodálkozni, hogy az oráció mellőzi az antik auktorok ilyenkor szokásos idézését – bár az antik példák itt sem maradhattak teljesen ki – és csak bibliai helyekre hivatkozik. A török magatartását a kereszténységgel szemben, amely az ősellensége, a gyűlölet és a félelem határozza meg.⁶¹⁵ Ezért a törökkel kötött béke, még ha külsőre tetszetős is, valójában csak a török

⁶¹³ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 417–418.

⁶¹⁴ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 404; BV L 18, fol. 188r–194v. *Domini Benedicti Mandini... De foedere cum Christianis contra Turcam paciscendo... oratio, 1596 (h.n.)*

⁶¹⁵ VÖ. BÓKA, *Európa és az Oszmán Birodalom*, 32–41; GÖLLNER, *Turcica III*, 187–198; NOTH, *Heiliger Krieg*, 93–148.

számára az: az arany a török kincstárba kerül, a fémekből (de ezen ért-
hetjük a nem nemesfémű aprópénzt is) török fegyverek lesznek,
a nők továbbra is ki vannak téve kényének-kedvének, a férfiakat pedig
a legrosszabb fajta szolgaságba kényszeríti. Azokat az országokat, ame-
lyeket nem tud fegyverrel elfoglalni, csellel próbálja leigázni, kihasznál-
va a keresztények jámborságát. A császárral és Magyarországgal már
hadban áll, a lengyeleknek pedig éppen emiatt ajánl békét, amely hamis,
hisz kizárólag az ő érdekeit szolgálja. Ezért a pápa arra kéri a lengyele-
ket, hogy teremtsenek igazi békét, amelynek két tartóoszlopa a keresz-
tények közti szövetség, és a török ellen irányzott kard. Ez az igazi béke,
amely az egész kereszténységnek használ.

Következnek a pozitív és negatív példák; a zsidóknak egykor meg-
tiltotta Isten, hogy a pogányokkal, filiszteusokkal szövetséget kösse-
nek, sőt még a kereskedelmet sem engedte. A bizánci császárok, a
Palaeologusok azonban, akik hatalmasak és gazdagok voltak, szövetsé-
get kötöttek a törökkel, és a porba hulltak. Hasztalan kértek segítsé-
get, a török prédájává váltak. A magyarokról nem beszélek, őket hall-
hatták segítségért rimázkodni.

A hitetlenek elleni háborúba nem a préda, hanem a hittestvérek
megsegítése miatt kell a lengyeleknek belépniük. A török álnokság, és
nem vitézség útján szerezte birodalmát. Éppen úgy tesz, mint Ma-
kedóniai Fülöp, a makedón birodalom megalapozója, aki a béke örve
alatt egymás után és egyenként vetette alá a görög területeket. Nem
virtus, hanem becstelenség (*perfidia*) által. A kereszténység ellen sem
igazságos háborúban (a dzsihádot nyilvánvalóan nem tekinti annak),
hanem a béke színlelésével támadt és ért el sikereket. A keresztényeket
egyenként akarja elpusztítani. Most a birodalom mellett Itália ellen tö-
rekszik, de a háború tüzét bármikor áthelyezheti, ezért ne érezzék biz-
tonságban magukat. „A trapezunti császársággal is így esett a dolog, elő-
ször elpusztított körülötte mindent, aztán amikor egyedül maradt,
elsöpörte. Most Magyarországon és Erdélyen van a sor, majd Szilézia és
Morvaország, aztán Lengyelország következik. Ahogy Démoszthenész
felszólított a Fülöp makedón király elleni harcra, hogy Athént megóv-
ja, úgy én is arra szólítok fel, hogy a Magyarországnak irányzott tört
csavarjátok ki a kezéből, nehogy később ellenetek emelje. Zsigmond

Ágost annak idején kihagyott egy lehetőséget (itt a ciprusi háborúra céloz), de te – fordul Mandina III. Zsigmondhoz – a másik ezen a néven, ne tedd ezt, mert ilyen alkalom nem kínálkozik többet.”

A végén felteszi a szónoki kérdést, hogy ha nem félnek a haláltól, talán cseltől, csapdától tartanak? De hát mellettük áll a pápa, a császár, és Isten. Ha nem hatják meg őket a segélykérések, ha nem indítja meg őket a templomok megszenteltségtelenítése, akkor Krisztus elárulójaként felelniük kell a végső elszámoltatás idején. Ezzel a retorikai fordulattal záródik az oráció.⁶¹⁶

Mandina követségével egy időben, tavasszal a császár is küldött egy újabb követséget, részben ugyanazokkal a személyekkel, akik már tavaly is tárgyaltak. Instrukciójuk több ponton hasonlított az előző évihez, az első helyen a nunciosokkal való szoros együttműködést emelte ki, akik közvetítő szerepet játszottak a két udvar között.⁶¹⁷ A birodalmi, illetve a magyar rendek ratifikációját a megkötendő szövetség ügyében, amelyet, mint láttuk, a lengyelek elengedhetetlennek tartottak, a közeljövőre ígérte. Ez nagyon fontos volt, mert a lengyelek számára ez jelentette a garanciát a birodalom – ebbe az ő véleményük szerint beletartoztak a birodalmi, az örökös tartományok, illetve magyar királyság rendjei is – részvételére a törökellenes harcban.

Mindezek fontos, de mégis alapvetően formális követelmények voltak, jelentőségük eltörpült néhány valóban égető probléma mellett, amely a szövetségkötés gyakorlati akadályául szolgált, mint a bedzini egyezmény ratifikálása és Moldva többször idézett példája. Az instrukció messze legnagyobb része egyébként ezekkel foglalkozik.

A császár egyelőre nem akarta bolygatni a vajdaság hovatarozásának kérdését, lebegtette az ügyet, erre alkalmas időben akart sort keríteni, sokkal fontosabb volt az, hogy onnan ne érje támadás se Felső-Ma-

⁶¹⁶ *De foedere*, A3v–B1r, B2rv, C2v–C4v, Dz.

⁶¹⁷ ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 6r–12v, a császár III. Zsigmondnak írt március 4-ei levelét lásd fol. 12v–16v, Rudolfnak a moldvai és a török elleni háború ügyében Moszkvába indított követségéről, illetve a lengyel rendeknek erről beszámoló március 24-ei levelét fol. 19r–20r. Az 1593 és 1597 közötti időszakban a császári követségek gyakorlatilag folyamatosan jártak Moszkvába a török elleni segítség kieszéklése céljából. Vö. UERSBERGER, *Österreich und Russland*, 554–566.

gyarországot, se Erdélyt. Az átjáró elreteszélése rendkívül fontos volt, hisz már az előző évben jelentős erőket kötött le nyitva maradása. Ugyanakkor a császár megértést mutatott a lengyelek aggodalmai iránt is; ezek egy részének forrása Miksa főherceg, illetve az ő makacskodása volt, aki nem akarta aláírni a bedzini egyezséget. „Mindent megpróbáltunk, így az instrukció, de nem kényszeríthetjük az aláírásra.”⁶¹⁸

Báthory Zsigmond féken tartására, aki, mint láttuk fegyveresen is megpróbálta visszanyerni a fennhatóságot a vajdaság fölött, a császár határozott ígéretet tett. Cserébe joggal várhatta el, hogy a lengyelek sem tesznek semmilyen ellenséges lépést, illetve hogy megakadályozzák a tatárok újabb átvonulását, biztos hátországot teremtve így a szultáni hadsereg közelgő támadásának kivédéséhez. A kölcsönös bizalom megalapozásának jegyében a császár részletesen beszámolt a február–márciusban a fejedelemmel folytatott prágai tárgyalásáról, amely módfelett érdekelte III. Zsigmondot, és biztosította arról, hogy a fejedelem részéről sem kell semmilyen ellenséges lépésre számítani, hozzátéve, hogy a vitás kérdésekben a pápát kérték fel döntőbírának. A Báthory Zsigmondnak ígért 6 ezer lovas és 6 ezer gyalogos is kizárólag a török elleni hadműveletekre érkezik,⁶¹⁹ azokat semmiképpen nem fogják a lengyelek ellen felhasználni. Részletes tájékoztatást adott a fejedelemnek fizetendő segélypénzek folyósításának módjáról is, illetve a haditervről, amelynek lényege az volt, hogy a két hadsereg az oszmán erők mozgásának függvényében határozza meg a hadműveletek irányát, úgy hogy kölcsönösen meg tudják védeni egymás területeit, és ha kell, egyesítsék erőiket.⁶²⁰

Az instrukció már csak műfajából adódóan is roppant diplomatikusan fogalmazott, ez rögtön kiderül, ha a hozzá csatolt levélváltást elolvassuk, amely a fejedelem és a császár között született néhány nappal az instrukció elkészülte után. Március 14-ei levelében a Prágában tartózkodó Báthory Zsigmond azon sajnálkozott, hogy nem volt ideje anyósát, Mária főhercegnét meglátogatni Grácban, mert hír érkezett arról, hogy a lengyelek, törökök és tatárok újra mozgolódnak Moldvában,

⁶¹⁸ Vö. ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 8r–9v, 10v–11r.

⁶¹⁹ Lásd az 565. jegyzetet.

⁶²⁰ A levélváltásról: ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 16v–19r.

ezért haladéktalanul haza kellett utaznia. Ennek kapcsán arra kérte a császárt, hogy minél hamarabb küldje el a katonai és pénzügyi segítséget, amelyben megállapodtak. Beszámolt arról is, hogy Barton konstantinápolyi angol követ egyik megbízottja őt keresi, és hogy a szultán a tatár kán egész haderejét Erdély ellen parancsolta. A levél arról tájékoztat, hogy a fejedelem nem látta esélyét, hogy országa és a lengyel királyság egymás keblére borulva a közös ellenség ellen forduljon. Ennek figyelembevételével született a császár válasza a nála tartózkodó lengyel követek számára, amelyben nyomatékosan kérte a tatárok és a törökök távoltartását, és egyúttal leszögezte, hogy Moldva a magyar királyok jogán őt illeti. Mégis ennek ellenére úgy tűnt, a vajdaság ügye nyugvópontra jutott, és nem áll többé a megegyezés útjába.⁶²¹

Mandinával április 6-án találkoztak a császári követek, akik úgy vélték, jó esélyeik volnának a megegyezésre, ha a császár nem állna elő elfogadhatatlan feltételekkel. A *nunzio straordinario* úgy látta, hogy a lengyel király és a legtöbb szenátor hajlik a háborúra, de csak nagyon pontos és egyértelmű feltételekkel lehet nyélbe ütni a szövetséget, kiesszökölni a katonai segítségnyújtást, különben minden hiábavaló. Érzékeny pont volt a pénz: a császár számtalan követséget menesztett már a különböző hatalmakhoz, mivel hatalmas költségei voltak a háború miatt, amelytől anyagilag annyira kimerült, hogy a lengyel katonaság zsoldját, a már említett 200 ezer tallért, amelyet a tárgyalásokon ígértek, képtelen volt előteremteni. Ezért a követek Mandina közbenjárását kérték, hogy a lengyel követelést az elviselhető minimálisra szállítsák le. „A pápai küldött félbeszakított, írták a követek, és szóáradatba kezdett, amit hosszú lenne ecsetelni, meg már amúgy is ismeri felséged. Végül azzal váltunk el, hogy mindenki teszi, amit tud.”

Mandina után nem sokkal megérkezett Malaspina, aki más szavakkal, de ugyanazt mondta, mint kollégája: sem a dicsőség, sem a török miatti félelem nem fogja a lengyeleket a háborúba belevinni, csak egy szabályos katonai szövetség, amelyről már tavaly is többször esett szó, a vezérek, a háború módja, a pénz és a bedzini egyezmény kapcsán.

⁶²¹ ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 16v–17v.

A nehézségeket természetesen a követek is érzékelték, és ennek megfelelően emelték ki a három legfontosabb dolgot, amelyek ügyében okvetlenül lépni kellett, mivel attól tartottak, hogy a szejm dolgavégezetlenül, határozat hozatala nélkül széteszlik. Ezek Miksa főherceg ügye, a pénz, és a felhatalmazás voltak. Az előbbi esetében nem volt szükség semmilyen további kommentárra, míg az utóbbiakban további utasítást kértek. Instrukciójuk szerint 200 ezer rajnai forintig vagy tallérig mehetek el, de mint írják, ezt biztosan meg kell emelni, mégpedig úgy, hogy az első évben ki kell fizetni 200 ezret, vagy annak nagy részét június elejéig, hogy a nyáron a török vagy tatárok ellen mehessenek a lengyel csapatok.

Ezeket a pontokat mindenképpen le kellett zárni, csakhogy a megbízásuk nem terjedt ki rá. A követek attól tartottak, hogy sikertelenség esetén mindenki őket fogja okolni, és kiváltják a pápa haragját is. Aggodalmait egyáltalán nem oszlatta, hogy közben két csausz és egy aga a nagy határ menti várba, Kamenieche érkezett és bebocsátást kértek a szejmre az előző év októberében megkötött béke ratifikálásának ügyében. A király tartózkodóan reagált, mert még volt esély a császárral kötendő szövetségre, de féltő volt, hogy ez a remény hamarosan elillan. A bresti vajdával és a gneznói érsekkel való tárgyalások is a követek azon véleményét erősítették, hogy kevés esélye van a szövetségnek, ha a korábbi országgyűlés feltételeibe nem megy bele a császár, akinek bírnia kell a tartományok és a birodalmi rendek jóváhagyását. A jelentés végén már szabályosan könyörögtek, hogy a felterjesztett pontokra nézve a császár haladéktalanul küldjön utasítást, mert különben bekövetkezik, amitől az elejétől fogva tartottak.⁶²²

A felhatalmazás külön problémát jelentett, és az iratok alapján úgy tűnt, hogy ez minden további, a szövetséget illető tárgyalás jogi előfeltétele. A követek rendelkeztek ugyan császári felhatalmazással, és bár ezen felül bírták még a pápáét is, a követséget mégsem tekintették teljhatalmúnak, több napig tartó mellébeszélés után ugyanis kiderült, hogy a követeknek mindenben egyeztetniük kell Prágával. Semmilyen konkrét ügyben nem kötelezhatték el magukat, azaz nem volt teljhatalmú megbízásuk. És bár kaptak egy *plenipotenciálét* a magyar, cseh,

⁶²² ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 27v–28r; 29r–30r; 31rv, 33rv.

morva, sziléziai és ausztriai rendektől, ezek nem a teljes felhatalmazásra szolgáló *mandátumok* voltak.⁶²³ Azonkívül a császár személyes megbízottai voltak, tehát nem a birodalmi rendeket képviselték. Ezzel szemben a szejm követei a vajdaságok teljhatalmú megbízottaiként érkeztek. A lengyel rendek ugyanakkor nem vették figyelembe, hogy a Habsburg-monarchia országaiban a külpolitika királyi prerogátíva volt. A szövetséget természetesen el kellett fogadtatni a rendekkel, akik felesküdték rá és az ország törvényei közé iktatták, de hogy a tárgyalásokon küldöttek útján aktívan részt vegyenek, egyáltalán nem volt szokás. Lengyelországban ugyanakkor a királynak teljesen meg volt kötve a keze külpolitikai kérdésekben is a rendek által, ez magyarázza azt a széles nyilvánosságot, ami a szövetségi tárgyalásokat övezte.

A lengyelek meggyőzése az eltérő érdekeken túl napvilágra hozta a két fél közti szokásbeli, mentalitásbeli és kulturális különbségeket is, amelyeket még nehezebb volt áthidalni, mint a többit. Ennek a követek is hangot adtak. És persze folyton ott motoszkált a gyanú, hogy nem is gondolták komolyan a tárgyalásokat, és csak abban az esetben hozzák a gyűléseken szóba a háborút, ha támadás éri őket, vagyis önző érdekekből.

De ennél súlyosabb vádak is megfogalmazódtak: a következő ránk maradt jelentés odáig megy, hogy ha nem ad a császár egyértelmű garanciát, azaz nem megy bele a lengyelek összes feltételébe, akkor békét

⁶²³ Uo., fol. 40r^v. A követeknek továbbra is csak a császár meghatalmazása volt a birtokukban, a monarchia tartományaié nem, a birodalmi rendek pedig, mint láttuk, ilyet nem adtak. Ez vonatkozott a kezességre (*fideiussio*) is, amelyet az uralkodó a birodalmi rendek nevében nem, csak a saját és örökös tartományai nevében adhatott. Vö. ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 36v, 132v. Ennek ellenére a lengyelek egyik feltételként továbbra is ragaszkodtak a birodalmi rendek által adandó biztosítékhoz. Uo., fol. 107r: Kérdés, hogy vajon tényleg annyira eltérőek voltak a szokások (amire a császári követek április 11-ei levelükben utalnak, vö. fol. 36v), hogy ti. a lengyel rendek egyszerűen nem voltak képesek megérteni a császár és a birodalmi rendek közti viszonyt, illetve annak jogi vonzatait (ami nehezen hihető), vagy pedig szándékosan ragaszkodtak a biztosítékhoz, tudatosan játszva arra, hogy ne legyen megegyezés? A szokások különbözőségét mindazonáltal jól mutatja, hogy a császár augusztus 24-ei levelében újra hangsúlyozta, hogy szerződést egyedül neki van joga ratifikálni. Vö. ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 142v. Fordítva, a lengyel rendek nélkül viszont III. Zsigmond egyáltalán nem tárgyalhatott, és a szerződés ratifikálásához is kellett a hozzájárulásuk.

fognak kötni, és Erdély fejedelmét is meg fogják győzni – az oszmán diplomácia még a havasalföldi hadjárat évében is kísérletet tett erre –, sőt nagyon hihető, hogy titokban Moldvát, Havasalföldet, Erdélyt és Magyarországot(!) is felajánlották Lengyelországnak.⁶²⁴

Nem oszlatta a gyanút, hogy a követek, akiket április 8-án hallgattak meg nyilvánosan, ünnepélyes keretek között, általánosságokért cserébe szintén általánosságokban mozgó választ kaptak. Április 12-ei levelükben azt írták, hogy a felhatalmazás hiányában csak a román vajdaságok és Erdély ügyének rendezését merték ígérni, amely eredetileg a császári instrukció minimális elvárása volt. A lengyelek, írták, azt szeretnék, ha a két román vajdaságot annyira megerősítenék, hogy azok ne eshessenek az oszmánok martalékául. Ideértendő Erdély is, amelynek korlátozott védelmi képességeivel Lengyelországban természetesen tisztában voltak. A következő javaslatot tették: megvédik a két román vajdaságot, sőt Erdélyt is, és írásba adják ez utóbbi fejedelmének, a pápának, és a császárnak, hogy ez a segítség semmiféle új jogigényre nem hatalmazza fel a két vajdasággal kapcsolatban a királyt és a rendeket. És ha sikerül legyőzni a törököt, akkor visszaállítják a *status quo*-t. Ellenben volt két feltételük: az egyik, hogy a védelemért pénzt kapnak, amelyet 180 ezer forintra taksáltak, illetve, hogy Mihály havasalföldi vajdát mozdítsák el a trónjáról. Ez utóbbi esetben arra hivatkoztak, hogy a vajda megvédése lehetetlen a törökkel kötött béke nyílt felrúgása nélkül. Vállalták azt is, hogy ünnepélyes követséget menesztenek a Portára, amelynek a szövetkezést illető gyanúját úgy altatják el, hogy a szultánt kérdőre vonják, hogy elődeinek a lengyelekkel kötött addigi békekötések során kialakult szokását felrúgva miért indított támadást előzetes tájékoztatás nélkül, holott az olyan országokat érintett, amelyek közvetlenül határosak Lengyelországgal. Éppen ezért nem tudnak beleegyezni abba, hogy a háborúból kifolyólag közvetlen határ húzódjon országuk és a szultán tartományai között, hanem azt akarják, hogy minden maradjon a régi-ben, és a birodalom illetve a lengyel királyság közt továbbra is keresztény országok alkossák a határzónát. (Ezzel arra a mendemondákra utaltak, miszerint a két román vajdaságot és Erdélyt szandzsákká, azaz

⁶²⁴ ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 36v–4or.

oszmán tartománnyá alakítják, megszüntetve maradék szuverenitását.) Közben előkészítik a terepet a támadásra, nyélbe ütik a ligát a császárral, szép lassan megnövelik a vajdaságokban állomásozó lengyel hadsereg létszámát, majd miután minden készen áll, nyilvánosságra hozzák a szövetséget, és felszabadítják a vajdaságokat. A javaslatnak, fűzték hozzá, vannak támogatói, és vannak ellenzői, pedig a dolgot könnyen meg lehetne oldani, de ebben az országban, semmit nem képesek akár nyíltan és egyértelműen, akár leplezve, titokban csinálni.⁶²⁵

A javaslat figyelemreméltó, de nagyon átlátszó volt: a lengyelek által követelt két nagyon is konkrét dolog elfogadása azt jelentette volna, hogy az ország egyelőre nem lép be a háborúba, ellenben császári pénzből védi meg saját határait, miközben 1595 novemberétől kezdve a lengyelek és a tatárok közt, és így közvetve a törökkel is, béke volt érvényben. Vitéz Mihály, akit el kellett volna mozdítani a trónjáról, a császár embere volt, nem a Portáé, következésképpen a lengyeleké sem. Mind ezért cserébe ígértek egy értelmetlen követséget Sztambulba és egy bizonytalan szövetséget, vagyis semmi konkrétumot. Viszont a javaslattal sajátos *pax Polonica* jött volna létre, amely a béke mellett portai jóváhagyással és támogatással, de Lengyelország súlyát növelte volna meg a császár és az erdélyi fejedelemség rovására a térségben.

A több oldalról érkező nyomásnak az erdélyi fejedelemség sem tudott volna ellenállni, és a két román vajdaság mintájára előbb vagy utóbb rákényszerült volna a lengyel oltalom elfogadására. Nem szükséges részletezni, hogy ennek milyen súlyos következményei lettek volna mind az 1595-ös Báthory–Habsburg paktumot, mind a Zamoyski támogatását élvező Báthory testvérek erdélyi helyzetét illetően. Kívül esik e könyv keretein, de annyit érdemes megjegyezni, hogy néhány évvel később többé-kevésbé, és ugyan csak rövid ideig, de ez a forgatókönyv valósult meg.

A tárgyalások közepette érkezett meg Rómából egy újabb, ezúttal rendkívüli pápai követ.

⁶²⁵ ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 42r–44r. Ugyanakkor a Portával, mint láttuk, éppen arról tárgyaltak, hogy a két vajdaság és Erdély mellett még a királyi országrész egy darabját is lengyel függőségbe vonják.

3. ÉS EGY BÍBOROS LEGÁTUS: ENRICO CAETANI

Caetani bíboros legátus igen előkelő és régi családból származott, bíboros V. Sixtusnak köszönhetően lett, tehát az ő kreatúrájának számított. A pápai udvar spanyol pártjához tartozott, a hit kérdésében pedig igen határozott, mondhatni hajlíthatatlan álláspontot képviselt: ez megmutatkozott franciaországi missziójában is, amely nem volt túl eredményes. Azt az álláspontot képviselte, hogy nem szabad a III. Henrik halála után a trónra legesélyesebb Bourbon Henrik, a hugenotta párt vezetője irányában semmilyen engedményt tenni, ezért tevékenysége eredményeképpen felerősödtek a gallikán tendenciák. Missziója tehát finoman szólva is kudarc volt, a franciák a visszahívását követelték. Ennek ellenére egyáltalán nem rendült meg a pozíciója, az 1592-ben hatalomra kerülő VIII. Kelemen számított a szolgálataira, amit az is mutat, hogy még ugyanebben az évben a lengyel kongregáció tagjává, ebben foglalkoztak külön a lengyelországi ügyekkel, két évvel később pedig az ország viceprotektorává választották. A francia és a lengyel ügyek egyébként egyszer már keresztették a pályáját, amikor 1574-ben Velencében találkozott a későbbi III. Henrik francia királlyal, aki éppen akkor hagyta el a lengyel trónt, hogy átvegye a franciát.⁶²⁶

Április 25-én indult Rómából. Instrukciója nem olyan hosszú, mint Mandinái volt, és feladatai sem voltak olyan szerteágazóak, de rendkívüli küldöttként neki kellett az áttörést végrehajtania, ő volt a szentszéki diplomácia legerősebb és legutolsó ütőkártyája, akinek tárgyalási stílusát franciaországi missziójából ismerhette meg a világ.⁶²⁷ A terepet különben is előkészítette a nem kevésbé energikus casertai püspök, amire az instrukció első bekezdése is utal. Ennek ellenére a feladata egyáltalán nem volt könnyebb, mint kollégájé.

A nunciussnak három dolgot kellett elérnie: a császár, a lengyel király és az erdélyi fejedelem közt tető alá kellett hoznia a szövetséget, amely-

⁶²⁶ [www.treccani.it/enciclopedia/enrico-caetani_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-caetani_(Dizionario-Biografico)) (2012. 08. 22.)

⁶²⁷ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 434–450. Caetani küldetéséről vö. NIEDERKORN, *Die Verhandlungen*, 91–93.

nek ügyében tárgyalásokat kellett folytatnia a szenátorokkal külön is, ahogy az elmúlt évben, a moldvai „átjáróház” megszüntetését, és ezek következményeként a törökkel, illetve a tatárokkal kötendő végleges béke megakadályozását.⁶²⁸

Feladatát illetően a lehető legkörülmények között kellett eljárnia: a lengyelekkel való tárgyalás módozatait illetően eligazító III/2. pont azt részletezi, hogy el kell kerülni a meddő jogi vitákat, mivel

„így függőben lehetne tartani a tartomány ügyét, hogy aztán a háború végén azt támogathassuk, akihez jog szerint tartozik [ti. Moldva], ami kétségtelenül jobban tetszene a császárnak és az Erdélyinek, és az igazsághoz is közelebb állna. De ha úgy látná, hogy a lengyelek megsértődnek, minthogy igazából nincs más határuk a törökkel, sem módjuk más irányban terjeszkedni, alkalmazkodni kell a körülményekhez... elég, ha Uraságod nem adja jelét hogy akár az egyik, akár a másik oldal felé hajlik, nehogy gyanúra adjon okot.”⁶²⁹

A lublini egyezség Zsigmond császár és magyar király, illetve Ulászló lengyel király, és Witold litván nagyfejedelem között, amelynek a másolatát is csatolták, megkönnyítheti a döntést, anélkül, hogy valamelyik fél panaszkodni kezdene.⁶³⁰

⁶²⁸ Még Mandina megérkezése előtt bukkant fel Rómában III. Zsigmond egyik titkára, hogy a moldvai eseményekre magyarázatot adjon. Mivel az Báthory Zsigmond terveit és tevékenységét nagymértékben keresztezte, felsorolta a már ismertetett okokat, természetesen más csoportosításban, a hangsúlyt a török ellen harcolók testvéri megsegítésére helyezve. Amire azt a választ kapta, hogy a lengyelek elkötelezettségüket úgy tudnák a legjobban kimutatni, ha fegyvereiket nem a keresztények, hanem a pogányok ellen fordítanák. Erre mit is válaszolhatott a titkár, mint hogy a király másra se gondol, és vannak néhányan, aki hasonlóan éreznek, és hogy a legjobb az lenne, ha küldenének egy legátust. Ez a legátus volt Caetani.

⁶²⁹ „*se si potesse conservare quella provincia così in sospeso per poter poi nel fine della guerra adiuvarla a ci ella appartenesse di ragione, questo senza dubbio piacerea più a cesare et al Transilvano, et saria più conforme alla giustizia. Ma quando nel toccar questa corda ella vedesse, che li Polacchi si offendessero, poicché veramente non hanno altro confine col Turco, né altra commodità ove dilatare i termini del loro imperio, sarà necessario accomodarsi al tempo... basta che nel principio Vostra Signoria Illustrissima non dia segno di destimarla col giuditio suo all'una parte né all'altra, per non rendersi sospetta.*” Vö. JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 440.

⁶³⁰ Példányát lásd BV, N 33, fol. 12r–18r. Moldva ügyéből következett egy másik célkitűzés, a tatárok leválasztása az oszmán birodalomról. Erre az adott alkalmat, hogy az

A birodalommal kötendő szövetséget illetően Speciano meglehetősen szkeptikus volt: „a birodalom felett nem rendelkezik Ófelsége, amely még Magyarországgal sem volt hajlandó soha szövetkezni, mindazonáltal folytatni fogja a megkezdett erőfeszítéseit, és hogy a királyságai [ti. a cseh és a magyar] és a tartományai gond nélkül csatlakoznának.”⁶³¹

Miksa húzódozásának hátterében sem annyira a királyi címhez való irracionális ragaszkodás, mint inkább józan politikai megfontolás és számítás állt: „A főherceg látni akarta a király házasságát, visszatérését Svédországból, és még a fiú utód megszületését.”⁶³² Mindkettő bekövetkezett, ezért remélhetőleg végre megérti, hogy hiábavaló reményeket táplál, fejezte be a gondolatmenetet Caetani instrukciója.

A pénz fogas kérdés volt, először is úgy tűnt, a felek egy ideig elbeszéltek egymás mellett. A lengyelek leszállították a követelésüket, és azt mondták, hogy Báthory annak idején azért kért annyit, mert még 60 ezer katona kiállítását is vállalta, mivel az ő elképzelése szerint a háború terhét alapvetően ő viselte volna (és nem mint most, a császár). Erre azt lehet válaszolni, hogy az akkori szultán sem volt ennyire tehetetlen,

előző évi megegyezés szellemében tatár követek tartózkodtak Krakkóban. A tatárokat rá kellett bírni, hogy maradjanak nyugton, ne vonuljanak hadba. Csakhogy bajosan lettek volna hajlandók egyszerre kockáztatni a szultán haragját, és lemondani a legfőbb vonzerőt jelentő zsákmányról. A célra a Szentszék ugyan hajlandónak mutatkozott 30–40 ezer scudót száni (JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, I, 446; ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 24rv), a kérdés azonban gyorsan lekerült a napirendről. Mindazonáltal az alapötlet nem is volt olyan rossz, csak nem úgy, amint Rómában gondolták. Kétségtelen, hogy a káni családban már régóta viszály dúlt, amire, mint láttuk, Báthory is a tervét építette, és amelynek nemcsak személyes ellentétek voltak az okai, hanem hogy Sztambul azt a jelöltet támogatta, aki jobban kiszolgálta érdekeit. Ez pedig, tekintve a háború terheit, nem okvetlenül esett egybe a krími kánság érdekeivel. 1596-ban a magyarországi hadszíntérről távolmaradó és az önállóbb tatár külpolitikát képviselő Gázi Girajt a Porta elmozdította. A másik kihasználható lehetőség ebből fakadóan a kánoknak a portai függés lazítására irányuló vágyuk volt. A lehetőséget megpróbálta megragadni az erdélyi diplomácia is, amely 1598-ban követséget menesztett a kánhoz. A fejedelem lemondása után ezt a politikát folytatta a császári diplomácia is. Vö. IVANICS, *A Krími Kánság*, 92–100, az erdélyi–tatár szövetségről, ill. a Prágával folytatott tárgyalásokról uo., 100–160.

⁶³¹ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 437.

⁶³² JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 439.

mint a mostani, és a hadseregük sem gyengült meg annyira, mint most Esztergom elestekor. Vagyis a helyzet most sokkal kedvezőbb a körülményeket tekintve, mint egykor. A több pénz hozzásegítené őket, mint fentebb már láttuk Mandina instrukciójában, a fekete-tengeri partvidék és a Krím megszerzéséhez, amelyre ugyan nem találni adatokat a krónikákban, hogy léteztek volna ilyen aspirációk, de erre elegendő pénz hiányában most nincs is esély. A kisebb összeg viszont – konkrétan az összeg fele – elfogadtatható a császárral is. De vigyázni kell nemcsak arra, hogy a pénzt ne dobják ki az ablakon, hanem arra is, hogy ne csak saját védelmükre használják:

„István király idejében ez az összeg arra szolgált, hogy a háborút az ellenség otthonába vigye, és csak akkor folyósítsák, ha valóban szükség van rá, amikor az ellenség országában folyik a harc, vagy amikor a barbárok seregével szembe találkoznak, ahogy az alkalom hozza, illetve István király tanácsainak megfelelően, aki a legtapasztaltabbként a hadügyekben jól látta, hogy a mezei győzelem vezet a török teljes megsemmisítéséhez, feltéve, ha a keresztények úgy rendezik el a dolgokat, hogy az ütközetben részt vevő katonákon kívül jelentős haderőt tartanak készenlétben, hogy elejét vegyék annak, hogy a török újra erőre kapjon. Ezekről Uraságod bővebben is hallani fog Lengyelországban, és meglátja, hogy nem fog akkora nehézségekkel találkozni, amekkorának most messziről látszik, sőt sokkal kisebbekkel, mivel most nem István király idejében vagyunk, jöhetnek a kancellár, aki mindenki másnál tájékozottabb, a saját szájze szerint fogja tálni ezeket a dolgokat.”⁶³³

⁶³³ „...a'tempi del re Stefano, serva questa spesa a portar guerra nella propria casa del nemico, né continui il pagamento se non per quel tempo che realmente et gagliardamente si guereggiarà in paese hostile e che si farà fronte agli esserciti de'barbari per combatterli, conforme all'occasione et conforme alli consigli del medesimo re Stefano il quale come prudentissimo nell'arte militare, vedeva bene che in una vittoria campestre proseguita con le maniere debite consisteva la debellatione totale del Turco, quando li cristiani disponessero le cose in modo che oltre li soldati che intervenissero nella battaglia, si truovasse vicino qualche buon corpo di gente che seguitasse l'impresa, né lasciasse ripigliar forse a' Turchi. L'ordine de' quali consigli intenderà Vostra Signoria Illustrissima più a lungo in Polonia, et vedrà che per eseguirli non s'incontrariano tante difficoltà, quante se ne dimostrano così di lontano, anzi molo minori sarebbono elle adesso che non erano a'tempi del re Stefano se bene convenirà avvertire, che il Cancelliere, il quale è informato di quelli consigli meglio d'ogni altro, li dipingerà forse a modo suo.” Vö. JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 442.

Azaz Róma továbbra is a támadóháborút szorgalmazta, és tisztában volt azzal is, hogy a sikert csak akkor lehet kiaknázni, ha huzamosabb ideig egyben tartják a szövetséges haderőt.

Ezért a Szentszék kész volt igen komoly anyagi áldozatot hozni. Az instrukció végén a következőt olvassuk: „kinyilvánítjuk akaratunkat, hogy az összeg ne legyen több évi kétszázezer scudónál, amely, bár senki nem tudja nála [ti. Caetani legátusnál] jobban, hogy meghaladja a Szentszék lehetőségeit, mégis az általunk kívánt cél elérése reményében felemelhető, de csak egy évig, 300 ezerre.”⁶³⁴

A bíboros legátust, aki valamikor júniusban ért egy hónapos prágai kitérő után Lengyelországba, 1596. augusztus 8-án hallgatták meg. Először nyilvánosan felolvastatta a pápa által küldött bullát, amely a császári követek szerint kissé hosszúra sikeredett, és amely tartalmilag tulajdonképpen a bíboros legátus bulla után következő beszédét készítette elő. A beszéd egyébként általánosságokban mozgott, hogy tudniillik őszentsége többszöri próbálkozás után látja, hogy a lengyeleknek nem akarózik szövetséget kötni, mégis ezt kívánja tőlük. Rengeteg pénzt és energiát ölt már a háborúba a császárral együtt, de világos, hogy mindez nem elég. A nehézségeket, amelyekből sok van, le lehet győzni, azon kívül ezt kívánja Isten dicsősége és a kereszténység érdeke.

A rendek nevében a przemisli püspök válaszolt, aki mentegetőzött, hogy éppen a nuncius (Malaspina) a tanúja, hogy a korábbi gyűléseken mennyit tárgyaltak az ügyben, hogy ellenálltak a tatároknak is, hogy azok nehogy elárasszák a császár országait, Erdélyt és Magyarországot. Cserébe bevádolták őket, hogy lepaktálnak a törökkel. De nem várhatják el, hogy egyedül lépjenek egy ilyen hatalmas ellenség ellen. Akarják a szövetséget és a háborút, de a Köztársaság érdekeinek a figyelembe vételével. Firléj krakkói vajda azt javasolta, hogy a tatárok ellen is lépjenek szövetségre, nehogy azok hátra támadják az országot.

A jelentés említést tett arról, hogy az erdélyi követ nincs jelen a tárgyalásokon. Gyulaffy augusztus végén mégis befutott, a hagyatékában megmaradt feljegyzés szerint a pápai, császári, a birodalmi, a spanyol és

⁶³⁴ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen*, II, 420.

az orosz, illetve magyar követek mellett a király és a rendek meghallgatták őt is. Hosszan elbeszélgetett Caetánival is.⁶³⁵

Caetani rendszeresen beszámolt a tárgyalások menetéről Viscontinak. A legfontosabb téma persze Moldva volt. Szamosközy István egyik bejegyzése szerint „Az üdöben volt Lengel országba az pápa követi cardinal Cajetanus, ennek írt volt Sigmond és kérte hogy ezen dolgokban és egyebekben törekedjék az királnál és az lengel respublicánál. Annak felette ha az lengelek Moldova felől szólnának, miért Sigmond magának usurpálta volna, az okait Gyulaffi mondaná el.”⁶³⁶ A latin nyelven folytatódó feljegyzés szerint Áron hűségesküt tett a fejedelemnek, de amikor újra a törökkel kezdett tárgyalni, elmozdította. Az új vajdát (Ștefan Răzvan) elfogadta a tartomány népe, letette a hűségesküt is, tehát legitim módon került hatalomra. Rengeteg pénzt öltek bele, azonkívül a Rudolf császárral kötött szerződés alapján a fegyverrel szerzett területek a fejedelmet illetik meg.

A tárgyalások másik égető problémája a katonai segítség volt; az oszmán és tatár csapatok megkezdték felvonulásukat, de nem lehetett tudni merre mérik a főcsapást. Az 1595. évi havasalföldi hadjárat miatt, amely ha nagy győzelemnek nem is volt minősíthető, de jelentős presztízsvesztést okozott a török hadvezetésnek, elképzelhető volt, hogy az oszmán fegyverek a fejedelemség ellen fordulnak. Ezért Caetani erőfeszítéseket tett, hogy a lengyelek adjanak valamilyen segítséget az erdélyieknek, de ez csak hivatalos keretek közt volt lehetséges, vagyis egy formális szövetség megkötése esetén. Augusztus végén már nyilvánvaló volt, hogy hiába indult későn a szultáni hadsereg Erdélybe, így sem fog eljutni semmiféle segítség, tehát magára hagyva lesz kénytelen felfogni a csapást. A bíboros legátus ekkor azt próbálta elérni, hogy legalább a tatárokat tartóztassák fel, de ennek is vajmi csekély volt az esélye a terepviszonyok miatt, túlságosan nyílt volt a vidék, ahol átjöhetnek, amint kollégájának, Viscontinak írta augusztus végén.⁶³⁷ Maguk a tatárok

⁶³⁵ A hosszú pápai bulla felolvasásáról és Caetani beszédéről lásd EUGENTUSZ BARWINSKI (w.), *Diaria Comitatum Poloniae anni 1597*, *Scriptores Rerum Polonicarum* (SRP) XX, Cracoviae 1907, 261–262. A przemisli püspök választát és a szenátus tanácskozását 262–264.

⁶³⁶ *Szamosközy IV*, 65. Az erdélyi követ és a legátus beszélgetését vö. *Gyulaffy*, 112.

⁶³⁷ *Erdélyországi pápai követek*, 242.

meglehetősen egyszerűen kezelték az átvonulás kérdését, legalábbis Caetani előadása szerint. A tatár követ nekiszegte a kérdést a lengyeleknek, hogy vagy fizetnek (az adót), vagy ha nem, átmennek. Nyilván ez volt az oka, hogy a nuncius és a legátus felvetették a tárgyalásokon, hogy vesztegessék meg őket – ezt a legátus instrukciója is tartalmazta – de a javaslatot végül elvetették.

Caetaninak azonban nemcsak a ligatárgyalásokról kellett beszámolnia. Megbízatása részét képezte a Báthory András által megtestesített probléma megoldása. A testvére halála miatt bosszút szomjazó bíboros kapcsolata a krakkói püspökség ügye miatt már évekkorábban megromlott Rómával. A pápa azóta próbálta az Örök Városba csalogatni az elégedetlen Andrást. Lengyelországban Zamoyski pártfogoltjaként fel lehetett léptetni jelöltként a lengyel trónra, fentebb láttuk, unokaöccse ugyanilyen ambíciókat táplált, ugyanakkor az erdélyi trón után is kinyújtotta a kezét. Testvérével, ifjabbik Istvánnal együtt felvették a kapcsolatokat Zsigmond elmozdítása érdekében, és egyik emberüket, Veres Dávidot Moldván keresztül a Székelyföldre küldték, hogy lázítsa fel a szabadságuk visszavonása és a véres farsang miatt dühös székelyeket.⁶³⁸ Ebben a kérdésben veszélyesen közel került az álláspontja a lengyelekéhez, akik számára egy lengyel–török vazallus erdélyi fejedelem, moldvai és havasalföldi mintára ideális megoldás lett volna térségbeli befolyásuk megerősítésében. Az ügy ráadásul felekezeti dimenziót kapott, amennyiben András, szintén Zamoyskin keresztül, kapcsolatba lépett a birodalmi protestáns vezetőkkel, rajtuk keresztül pedig Erzsébet Angliájával.

A Szentszék Muzio Malacridát küldte hozzá, hogy rábeszélje a római útra. András világosan a titkár tudtára adta, hogy bár ő a keresztény fegyverek győzelmét kívánja, mindazonáltal megvárja a szultáni hadjárat kimenetelét, amely után örömmel fog Rómába utazni.⁶³⁹ Ez valójában azt jelentette, hogy arra számít, Erdélyben trónváltás lesz, és III. Mehmed el fogja őt fogadni a fejedelemség új uraként. Báthory András tehát potenciális veszélyforrás volt, aki képes volt arra, hogy komoly zavarokat

⁶³⁸ *Erdély és a Szentszék*, 145–150. Veres Dávidról vö. *Erdélyországi pápai követek*, 205, 206; *Documente V*, 12–13.

⁶³⁹ *Erdély és a Szentszék*, 133–134.

idézzon elő, és keresztelje, sőt meghiúsítsa Róma háborús terveit. III. Zsigmond számára is kényelmetlen volt jelenléte, de hasztalan próbálta rávenni az utazásra, neki azt a kissé átlátszó érvet hangoztatta, hogy a fejedelmet akkora tisztelet övezi a pápai udvarban, hogy úgysem hinnének a bűnösségében. Mindenképpen semlegesíteni kellett: a másik lehetőség az volt, hogy bármi áron, de összebékítsék őket. Ennek az útja kárpótlásuk, vagyis birtokaik visszaadása és ártatlanságuk kinyilvánítása volt.

A mezőkeresztesi csata, ahol ugyan a keresztények vereséget szenvedtek, de a háború nem ért véget, és Báthory Zsigmond is trónján maradt, mindkét fél számára kedvező lehetőséget szolgáltatott arra, hogy presztízsvesztés nélkül visszavonuljanak és megegyezzenek. 1597. január 7-én a két testvér, András és István ki is állította a kibékülésről szóló iratot, ugyanezen a napon Malaspina nuncius is kiállította a hitlevelet. A béke tehát végül szentszéki közvetítéssel mindkét fél megalégedésére létrejött. A tárgyalás részleteiről közelebbit nem tudunk, források nem maradtak ránk, vagy megsemmisültek, vagy mert a lényeg élőszóban hangzott el. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy az egészre pontosan akkor került sor, amikor a fejedelem 1597 elején másodszor is elutazott Prágába, most már végleges lemondása részleteinek megtárgyalása céljából. Itt óhatatlanul szóba kellett jönnie a megegyezésnek, és fel kellett vetődnie az utódlás kérdésének is, hisz az 1595. évi egyezmény nem tartalmazott rendelkezést arra az esetre, ha a felek elválnak, illetve ha a fejedelem önként lemond a trónjáról. Nyilvánvaló, hogy a Báthory testvérek fenn akarták tartani örökösödési jogukat, amelyet ugyanakkor az említett egyezmény kizárt. És nyilvánvaló volt, hogy a császár ezt nem akarta. A kibékülést végül tető alá hozó Malaspinának és Caetaninak tisztában kellett lennie az ebből fakadó veszéllyel, ugyanakkor a hitlevél fogalmazványában van egy olyan kitétel, amely a végleges szövegbe nem került bele, és amely éppen arról szól, hogy ha a fejedelem a háborúban meghalna, vagy ha a császár nem engedné vissza(!) az országába, akkor a család valamelyik tagját az erdélyi trónra segítik. Ebben az esetben az 1595. január 28-án ratifikált Habsburg–Báthory szövetség érvényét veszítette volna.^{64o}

^{64o} *Erdély és a Szentszék*, 155–156.

A fejedelem tehát legkésőbb 1597 elejétől kezdve kettős játékot űzött a Szentszék hallgatólagos támogatásával, amely később rettenetesen megbosszulta magát. De Róma számára a fejedelemség háborúban tartása és a rekatoalizáció fontosabb volt, mint a Habsburg jogigény. Más okokból, de Lengyelország ugyanezt az álláspontot osztotta...

4. VÉGSŐ ERŐFESZÍTÉSEK

1596 nyarán még csak igen kevesek láthatták az Erdély felett gyülekező újabb viharfelhőket. Caetanival nagyjából egy időben Prágából újabb császári követség érkezett Krakkóba. Ez már részben eleget tett a lengyel igényeknek, mivel a névsorban megtaláljuk Kutassy János kancellár, Istvánffy Miklós, a történetíró, és Joó János királyi személynök nevét. Ők ugyan Habsburg hivatalnokok voltak, származásuk miatt viszont a magyar rendeket is képviselték. A 24 pontból álló instrukció, amely a korábban már említett feltételeket ismételte, legfontosabbnak természetesen a szövetség ügyét tartotta. Ezek a következők voltak: el kell dönteni, hogy a liga 2-3 évre szóljon, támadó vagy védelmi (*offensivumme an defensivum*) jellegű legyen, illetve hogy a két sereg külön-külön végezze a hadműveleteket, vagy együtt folytasson hadműveleteket. A 10–12. pontokban a császár egyértelműen kifejezte óhaját, hogy a lengyelek külön folytassanak hadműveleteket, ott, ahol területeik szomszédosak az oszmánéval, illetve azokon a helyeken, ahol a török Lengyelország ellen tud vonulni.⁶⁴¹ Azután részletesen meg kellett tárgyalni a hadsereg vezetésének kérdését, itt érthetetlen módon, a lengyelek érzékenységét figyelmen kívül hagyva Miksa főherceget jelölte a hadsereg főparancsnokának, azzal érvelve, hogy ebből semmilyen messzemenő következtetést nem kell levonnia a másik félnek. Erre a bedzini egyezmény ratifikálása lett volna a garancia, amelyet azonban addigra nem sikerült nyélbe ütni. A főherceg makacskodása csak rész-

⁶⁴¹ A császári követség instrukcióját SRP XX, 241–247, a szejm illetve a császári követséggel és a legátusokkal és a nunciussal folytatott tárgyalások aktáit uo. 248–322, az idézett pontokat uo. 244–246.

ben magyarázta az ügy elhúzódását: III. Zsigmond svédországi trónigénye, mint korábban többször is említettük, még mindig függőben volt, azonkívül a szövetségi tárgyalásokon aduként fel lehetett használni.

Fontos szempont volt még a zsákmány elosztása. Ha olyan területeket találnának visszafoglalni, amelyet korábban egyik fél sem birtokolt, a pápát kéri fel döntőbírónak. Moldva ügye köszön itt vissza, amelynek ügyében nagyon óvatosan kellett eljárniuk, semmi olyat nem kell ígérniük, szól az utasítás, amelyre aztán később „ráfizetnénk.” Ebben a vonatkozásban a maximális cél egy erdélyi–lengyel szövetség nyélbe ütése, amely amellett, hogy a felek kibékülését hozná, egyúttal feltette volna a koronát az addigi erőfeszítésekre.⁶⁴²

A követek augusztus elején, még a szejm összehívása előtt felkeresték Malaspinát, ahol azzal a meglepő ténnyel szembesültek, hogy az a fejük felett és a tudtuk nélkül elküldte Prágába a császárnak III. Zsigmond lengyel király, mondjuk így, feltételeit. A szöveg a tartalom ismertetése nélkül formulát ír, amely itt a szövetség hivatalos, a hagyományoknak megfelelő mintáját, megszövegezését jelentette. A formula, amelyet Muzio Malacrida titkár juttatott el Malaspinán keresztül az udvarba, a lengyel király Erdélyre vonatkozó ajánlatát tartalmazta. Tartalmára Malacrida egy érdekes, 1596. március 5-én Helsbergből Pietro Aldobrandininek keltezett rövid leveléből következtethetünk. Ebben a Báthory testvérek Erdéllyel kapcsolatos terveiről számolt be: „...a török nem fog soha megbocsátani a szőszegése miatt Erdély fejlődésének, és nincs más orvosság az ország megtartására, mint átadni a [Báthory] család egyik tagjának, amelybe a török is könnyen belemenne, ha ezt még azelőtt nyélbe ütnek, mielőtt megindulna.”⁶⁴³ Bár a lengyelekről nem ejt egy szót sem, nyilvánvaló, hogy a moldvai recept követéséről és az 1595. évi Habsburg–Báthory paktum megsértéséről van szó. Az új fejedelem nyilván bírta volna a lengyelek és a törökök támogatását, azaz az ország hivatalosan is (hűbéri) függésbe került volna. Erdély tehát a ligáért lengyel részről szabott ár részét képezte. Az előző fejezetben láttuk, hogy a Báthory testvérek egyezményének is – amelynek

⁶⁴² SRP XX, 246.

⁶⁴³ *Erdély és a Szentszék*, 134.

eredeti szövegében szerepelt a dinasztikus örökösödés, és amelynek alapját az 1596. évi hadiesemények teremtették meg – tulajdonképpen ez volt a lényege. Vagyis az erdélyi–lengyel szövetség és a Báthoryak örökösödése egymást erősítő garanciája lett volna Lengyelország részvételének a törökellenes ligában.

Csakhowy mindez nem hivatalos úton jutott el oda (és Prága számára amúgy elfogadhatatlan volt). Erre utalt a császár a követeknek kissé ingerült válaszlevelében, mely szerint ha Varsóban hivatalos ajánlatot akarnak, ne Malaspinával irassanak ködös levélkéket, amelyekben a királlyal szóban folytatott tárgyalásokra hivatkozik, hanem küldjenek rendes királyi levelet. A Báthory Zsigmond által követelt biztosíték (ez volt az Erdélynek szánt katonai segítség, és az összehangolt és nem a lengyelek ellen irányuló haditerv) különben sem irányul Lengyelország ellen, de elküldi, hogy megnyugtassa őket. Varsóban ugyanis attól tartottak, hogy Miksa Báthoryval egyesülve nem a törökök, hanem a lengyelek ellen fog vonulni, hogy megszerezze a trónt. A követek ezután Caetanival beszéltek, aki közvetítette a fontosabb lengyel feltételeket, nyilván azzal a szándékkal, hogy a tárgyalásokat felgyorsítsa.⁶⁴⁴

A követek a bíboros legátussal a lehető legszorosabb együttműködésben léptek fel a szejmen. Ezt az is mutatta, hogy Caetani fentebb idézett beszéde befejeztével a követségnek adta át a szót. A lengyel feltételeket a következő pontokban foglalták össze: 1. mindazt a támogatást, amelyet a császár kapott eddig a birodalomtól és egyéb uralkodóktól akár rendes, akár különleges segély volt, a konföderáció alatt is megkapja; 2. a magyar háborúra kapott birodalmi segély Lengyelországra is érvényes legyen; 3. a lengyelek tudta és beleegyezése nélkül nincs török béke; 4. a birodalmi rendek az előírt időn belül a nyújtásnak kezességet a feltételek teljesítésére (*imperii ordinum fideiussione... confirmari*).⁶⁴⁵ Ebbe a pontba sorolták Miksa és a bedzini egyezmény ügyét is. Caetanihoz a császári követek augusztus 13-án a következő választ juttatták el: 1. a császár Erdélyt, illetve osztrák tartományait, Stájerországot és Tirolt külön is be akarja venni a szövetségbe, amire

⁶⁴⁴SRP XX, 259, 288.

⁶⁴⁵SRP XX, 265.

a birodalmi rendek nem hajlandóak, viszont megígérték a segély folyósítását a háború egész időszakára, tehát tulajdonképpen résztvevőnek tekinthetők. Hasonló a helyzet a spanyol királlyal, aki szintén formálisan nem, de anyagilag és persze erkölcsileg részese a ligának. 2. A haderő az erdélyi csapatokkal együtt 60 ezer főre rúg. Mivel az eddigi harcokban anyagilag meglehetősen kimerült, évi 150 ezer rajnai forintot tud felajánlani Lengyelországnak 2-3 éven keresztül, amelyet szintén a szükségleteknek megfelelően meg lehet hosszabbítani. 3. A stratégiát illetően a külön-külön hadakoznának, a császár Magyarországon, illetve a stájer, karinthiai, illetve erdélyi erők is külön. Így megosztva a török erőit, a lengyelek is támadni tudnak a határvidéken. Ha az ellenség valamelyik fronton érezhetően meggyengül, az itt megbeszélendő erőket oda csoportosítják, ahol szükség van rájuk. Természetesen nem kötnek békét a másik tudta nélkül. Moldva és Havasalföld ügyét a pápa döntőbíráskodására bízzák. 4. Miksa és a magyar rendek ügyére megoldást találnak.⁶⁴⁶

A háború megvívásának konkrét feltételeit nem sokkal később (augusztus 14.) a bíboros legátussal folytatott beszélgetésen próbálták tisztázni; Caetani magához hívatta őket, hogy a lengyelek nemcsak a hadsereg létszámára, hanem a fegyverzetére is kíváncsiak, mondván, hogy ennek tisztázása mindkét fél érdeke, mert ennek megfelelően állítják fel a saját hadseregüket. A szövetséges haderő nagysága, amely mint fentebb többször is utaltam rá, még ha nem is egyesülne, ahogy a lengyelek szeretnék, mindazonáltal ragaszkodnak ahhoz, hogy a létszám elérje a 100 ezer főt, ami 60 ezer lovasból és 40 ezer gyalogosból állna. A lovasokból 30 ezer lándzsás pajszos (*equites hastati sive cum scuto et lanceis*), és 15–15 ezer puskás nehéz (*archibugieri*), illetve könnyű fegyverzetű lovas, ez utóbbiak a kozákok közül kerülnének ki (*leviore armatura, quos... cosacos appellant*). Szeretnék viszont tudni, hogy az erdélyi fejedelem haderejével kiegészült 60 ezres császári hadseregnek *milyen* lenne a pontos összetétele, mivel nem annyira a védekezésre, mint inkább a támadásra kell felkészíteni őket.

⁶⁴⁶ Az augusztus 13-án kelt feljegyzést lásd SRP XX, 276–279. Az instrukcióban 200 ezer forint szerepelt, a követek nyilván próbálták lealkudni az összeget. Vö. SRP XX, 245.

A számok és az összetétel ügyében a követek tanácstalanul írták haza, hogy ezekre nem tudnak pontos választ adni, hanem várják a további utasításokat. Caetani ugyanis közben azt akarta, hogy a császár által vállalt 50 ezres haderőhöz csatlakozzon Báthory Zsigmond 10 ezer embere. Végül abban állapodtak meg, hogy a lengyelek 30 ezer embert állítanak ki, amelyből a pápa és a császár 10 ezer fő zsoldjához járul hozzá, amelynek a költsége 600 ezer rajnai forint három évre. Fővezérnek a pápa jelöljön ki valakit, de Miksa nem lehet főparancsnok.⁶⁴⁷

A számok nem sokkal később tovább finomodtak. Augusztus 16–17-én újabb tárgyalási fordulót tartottak, amelyről a császári követek augusztus 19-ei jelentésükben számoltak be. Ebben az áll, hogy a bíboros legátus az előző napon azt kérte tőlük, hogy jelentésükbe tegyék bele a következőket: a 60 ezres császári seregből 20 ezer lenne lovas, közülük 8 ezer erdélyi. A birodalom 3 évig fizesse a segílyt, ha azonban három év után sem tudják legyőzni a törököt, a császár kérje a folyósítás meghosszabbítását. „Ma viszont, folytatódik a jelentés, már 17 ezer császári és 7 ezer erdélyi lovas volt a tárgyalási alap.”⁶⁴⁸

⁶⁴⁷ SRP XX, 267, 268–269.

⁶⁴⁸ SRP XX, 280. Augusztus 26-án breslauer (wrocław) püspök bővebben kifejtette, hogy miért hívei Prágában a többfrontos háborúnak. Szükséges és hasznos lenne az egyesülés Magyarországon vagy Valachia határvidékén (ez esetben Havasalföld értendő). Magyarországon azonban ez nem lehetséges az élelmiszer szűkössége (nyilván arra céloz, hogy addigra a háború következtében felélték ezt a környéket) és a távolság miatt. Túl nagy lovas hadsereg nem hasznos, hacsak nem egy döntő ütközetben akarják legyőzni az ellenséget, amire az augusztus és október közti időszakban kerülhet sor. Ha a lengyelek az egész hadseregüket hoznák, védtelenül hagynák saját országukat, és fordítva, a császár pedig megerődített oszmán várakat hagyna a hátában. Ez a helyzet nyilván akkor állt volna elő, ha a hadjáratot, kompromisszumot kötve, nem a Duna völgyében, hanem Felső-Magyarországon és Erdélyen keresztül vezették volna. A hadsereget a különböző nációk miatt megosztó és gyengítő nyelvi és szokásbeli különbségek is nagy akadályt jelentenek. A két hadsereg összlétszáma 100 ezer fő, egyharmaduk lenne lovas, amelyet 2-3 évre egy támadó háború keretében kell foglalkoztatni. Ez az idő elegendő arra, hogy eldöntsék, vagy inkább eldőljön az oszmán ellenállás függvényében, hogy tovább folytassák-e a harcot? Vagy akár most is eldönthetik, hogy eleve védekező jellegű háborút vívnak, de ebben az esetben a szövetséget sok évre kell megkötöni. Vö. ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 162r. Egy másik iratban ugyanakkor a lengyel hadsereg 30 ezer lovas mellett 6 ezer gyalogos is szerepelt, a szövetséges haderő az erdélyi hozzájár-

A lengyeleknek azonban voltak egyéb kívánságaik is éppen 24 pontban, amennyit a császári instrukció is tartalmazott, és amely a fentebb említett kétnapos tárgyaláson született. Erre Caetani augusztus 22-én reagált. A pontok nagy része már ismert, illetve minket kevésbé érdeklő feltételeket tartalmaz, de találunk benne néhány új, vagy inkább az eddigiekhez képest hangsúlyosabban megfogalmazott elemet. Ezek közül talán a legfontosabb a Velence csatlakozásával kapcsolatban megfogalmazott lengyel óhaj volt. Mivel a város léte a kereskedelemtől függ, amelyet az oszmán területekkel folytatnak, nem kívánják, hogy nyíltan csatlakozzon, legalábbis amíg egyértelműen el nem dőlnek az erőviszonyok a szövetségesek javára, azt azonban szeretnék, ha a Köztársaság titokban anyagi segítséget nyújtana. Cserébe a Konstantinápoly elfoglalása után felszabaduló tengeri kereskedelmi útvonalon, amely a Fekete-tengert a Földközivel köti össze, Velence kezébe kerülne a lengyel gabonakivitel. Kiderül az is, hogy a terv, pontosabban ajánlat, már Zsigmond Ágost idején felmerült, amikor Velence Ciprus szigetéért harcolt.⁶⁴⁹

Ez magyarázza, hogy a casertai püspök a szövetség megerősítésének 24. pontban vázolt módjánál mintaként, kiindulópontként V. Piusra hivatkozott, akinek fáradozásai eredményeképpen létrejött az a már többször említett liga, amelynek köszönhetően megszületett a lepan-tói nagy diadal.⁶⁵⁰

mulással 70 ezerre emelkedett. Zamoyski kancellár pedig az összetételt illetően 15–15 ezer lóvész, illetve lándzsás lovas, és szintén 15–15 ezer lóvész és *landsknechtet* javasolt. Kiderül az is, hogy a lengyel haderő 10–15 ezer lovasnál többet nem is tud kiállítani, van ugyan 120 ezer nemese, ezek nagy része azonban se lóval, se fegyverrel nem rendelkezik. Tüzérség is utóljára Báthory idején volt, aki ezt Erdélyből hozatta. BV N 35, fol. 43v, 46r.

⁶⁴⁹ Vö. az instrukció Velencével és a tengeri hajózással foglalkozó 4. és 18. pontjait SRP XX, 245, 246. Ez az adat arra hívja fel a figyelmet, hogy a török ellenes ligatervekben való lengyel részvétel nem merült teljesen feledésbe a 16. század elejének sikertelen ezirányú erőfeszítései után. Vö. DĄBROWSKI JÁNOS, *Lengyelország és a török veszedelem 1526 előtt*, Mohácsi emlékkönyv 1526 (szerk. Lukinich Imre), Budapest 1926, 125–139; ILONA CZAMAŃSKA, *A lengyel–török kapcsolatok fordulópontjai a 16. század első felében*, Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében (szerk. Zombori István), Budapest 2001, 91–102.

⁶⁵⁰ ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 186r–189r; a legátus reakciójára: fol. 190r–192r.

Augusztus 31-én a követek megkapták a lengyel deputátusok egy újabb, ugyancsak 12 pontos kívánságlistáját. Észrevételeiket a következőkben foglalták össze, és küldték el a legátusnak (csak a legfontosabbakat idézem). Az első pontra reagálva a császári követség újfent kifejtette, hogy a körülmények miatt van szükség arra, hogy megosszák az erőket. Külön problémát jelent a hadvezérlés (láttuk, hogy Miksát nem akarták), az ellátás, a soknemzetiségű haderő. Ezek nem jelentkezik, ha külön támadnak, ráadásul ebből az az előny is származik, hogy megoszthatják az ellenséget, ellenkező esetben viszont védtelenül marad valamelyik szövetséges.

Ahogy senki nem olyan ostoba, hogy egybefogja az erőket, és így védtelenül hagyja a másik oldalát, úgy a lengyeleknek sem kell ettől félniük, mert a császári és erdélyi haderő az ellenséget fenyegetve kvázi felszabadítja őket (nyilván arra gondol, hogy nem kell komoly támadással szembenéznük, mert elvonják a főerőket). Ha pedig a nagyobbik oszmán haderő mégis a lengyelek ellen vonulna, akkor megsegítik őket. Így külön tartva az erőket, mégis egységes a vezetés, mert a helyzetre reagálva át lehet csoportosítani őket.

A szövetség időtartalmával kapcsolatban külön kell választani, amikor a háborút viselik, illetve amikor nincs támadó háború, azaz védekeznek. Ez utóbbi 3 év, amelyet a végkimenetel előtt több évre meg lehet hosszabbítani, sőt már most megtárgyalható, hogy milyen feltételei legyenek a védelmi szövetségnek.

Hogy ki támadjon először, illetve a vezérek közötti esetleges nézeteltérésekre nem érdemes szót vesztegetni, mivel külön folytatják a hadműveleteket. A hadizsákmányt a pápa osztja el, Moldva és Havasalföld ügyében ugyanő, mint semleges fél döntőbíráskodik. A fekete-tengeri szabad hajózás, illetve a tenger által eszközölt hódítások ügyében – ha ekkora boldogságban lenne részünk, jegyezték meg zárójelben – örömmel ad teret a lengyeleknek a császár.⁶⁵¹

Nem csoda, hogy az egyre áttekinthetlenebbé dagadó iratanyag láttán a követeknek kezdett elfogyni a türelme: arra kérték urukat, hogy egyrészt küldje el végre számukra a teljhatalmú megbízást, ame-

⁶⁵¹ SRP XX, 315–318.

lyet a lengyelek folyton kérnek tőlük. Képtelenek ugyanis dűlőre jutni velük, ha nekik mereven az instrukció előírásaihoz kell magukat tartani, miközben az igények több esetben egészen egyszerűen nincsenek összhangban azokkal. De a lengyelek is megkapták a magukét. A másik kérés ugyanis, hogy a császár írjon nekik, hogy közöljék végre egyértelműen, hogy mit akarnak, mert folytonos kérdezősködéseikkel, akadékoskodásaikkal, illetve, hogy folyton változtatgatják a feltételeiket csak a zűrzavart fokozzák, és a megegyezést hátráltatják.⁶⁵²

Az egymás közt köröztetett kívánságlisták szinte követhetetlenül szűkültek vagy bővültek, illetve a rájuk adott válaszok sem mindig fedték le az összes betervezett követelést. Mandina és Caetani közvetítő tevékenysége tovább bonyolította a helyzetet. A császári követek mindenben egyeztettek velük, és a lengyel küldöttek is hozzájuk juttattak el minden iratot. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy sokszor párhuzamosan folytak a tárgyalások a császári és a pápai diplomatákkal, amelynek folyamányaként megszülettek az idézett kívánságlisták. De nem mondhatjuk, hogy a nehézségek ellenére ne próbáltak volna tiszta vizet önteni a pohárba. A hosszú és fárasztó tárgyalások végén a császári követek egy terjedelmes zárójelentésben összegezték egyrészt a legfrissebb tárgyalási forduló eredményeit, másrészt ismertették az addigi tárgyalások legfontosabb dokumentumait. Ez megfelelő alapot nyújtott a feltételek végső formába öntéséhez, amely után a remények szerint a formális szerződés, illetve a ratifikáció következett. Nem vitás, a legneuralgikusabb pont – bár erről a fentebbiekben nem az iratokban szereplő súlyának megfelelően ejtettem szót – a bedzini egyezmény ügye volt. Ez ugyanis III. Zsigmond, és a Vasák – Lengyelország új dinasztiája – lengyelországi legitimációját érintette.

Az augusztus 25-26-án folyó utolsó krakkói megbeszéléseken a lengyel álláspontot Firlej krakkói vajda képviselte, és felváltva, hol a legátus szállásán, aki végig jelen volt a tárgyalásokon, hol Radziwiłł kardinális házában folytak.⁶⁵³ A lengyelek kitartottak Báthory István elképzelése mellett, aki egyetlen nagy hadjárattal (*uno agmine aggreduendum*) akarta kicsi-

⁶⁵² SRP XX, 269.

⁶⁵³ SRP XX, 290–310.

karni a döntést 40 ezer lengyel (30 ezer lovas, 10 ezer gyalogos) és 80 ezer szövetséges (50 ezer gyalogos, 30 ezer lovas) összesen tehát 120 ezer katonára részvételével.⁶⁵⁴ A vajda egészen estig beszélt, írták, így mi csak a következő napon tudtunk reagálni. A tárgyalás azonban augusztus 26-a után is folytatódott. Firlej a bedzini egyezmény mellett a leginkább a következő kérdésekre akart választ kapni: ha a lengyeleket megtámadja az oszmán hadsereg, vajon az egész császári hadsereg a segítségükre siet? Mit tegyenek, ha ellenkezőleg, Magyarország marad a fő hadszíntér?⁶⁵⁵ A követek tehát csak másnap tudtak reagálni rá, de végül ez kútba esett Janusz Ostorogski és Mikołaj Zebrzydowski familiárisainak emberéletet is követelő összetűzése miatt. A rákövetkező napokon pedig a vajdának akadt elfoglaltsága. Végül augusztus 30-án került sor a következő fordulóra.

A vajda kérdései továbbra is két fő pontra, a hadviselés módjára és a szövetséges haderő nagyságára irányultak, illetve ezekkel kapcsolatban fejtette ki álláspontját, amely, mint hangsúlyozta, nem a magánvéleményét, hanem a király, a rendek, és a néhai István király álláspontját tükrözi. A legjobbnak és leghasznosabbnak továbbra is azt tartotta, ha egyesítenék az erőket, és az első adandó alkalommal megütköznének az ellenséggel, az állóháborút pedig (*pugna stataria*) Magyarországon és a környező területen folytatnák jelentős erőket lekötve. Szerinte egy vagy két nyílt mezei ütközettel ki lehetne csikarni a döntést. Ennek nyilván az volt az oka, hogy Magyarországon Lengyelországtól eltérően sok vár volt, amelyeket a császári hadvezetés nem akart a hátában hagyni, mivel háborús stratégiája tengelyében Buda visszavétele állt. Ezt a környező várak elfoglalása készítette volna elő, utána pedig az ország felszabadítása következett volna.⁶⁵⁶

Ha azonban a császár a magyarországi harcokat túlságosan megterhelőnek találná – láttuk, a követség arra hivatkozott, hogy az ország tel-

⁶⁵⁴ Malaspina nuncius a király szabályzatára hivatkozva sorolta a felszerelés darabjait: láncling, sisak, hosszú lándzsa, görbe kard (szablya), karabély, hajtódárda. A király a 30 ezer lovas 3 havi zsoldját 48 ezer, évi fizetését 920 ezer forintban határozta meg. Vö. ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1593–1595, fol. 131r.

⁶⁵⁵ Firlej beszédét vö. SRP XX, 297–298.

⁶⁵⁶ TóTH, *A mezőkeresztesi csata*, 134.

jesen kimerült, és képtelen megfelelő élelmiszerral ellátni egy hatalmas szövetséges haderőt – akkor a hadműveleteket ellenséges területre is áthelyezhetik. Ilyen azonban csak Moldvában és Havasalföldön adódott, ahol a lakosság keresztény, ezért az eltérő életmód és a nyelv így nem okozna problémákat. A havasalföldi mellett még a szerbiai hadszíntér is megfelelő lenne, mert az összecsapást a török főerőkkel időben előre lehetne hozni, mivel mélyen ellenséges területen állnának, jóval közelebb az oszmán fővároshoz.⁶⁵⁷ Ez azzal az előnnyel is járna, hogy a törököknek nem lenne elegendő ideje az ázsiai csapatok mozgósítására és átdobására, tehát csak a hadereje egy részével tudna ellenállást kifejteni, míg a szövetséges haderő a teljes súlyával tudna nyomást gyakorolni. Ez az oka annak, hogy számottevő harcokra mindig szeptemberben, illetve októberben kerül sor. Arra az esetleges felvetésre, hogy így török helyőrségek sora maradna a szövetséges hadsereg hátában, amely elvághatja az utánpótlási vonalakat, azt tudja válaszolni, hogy egyrészt ez valóban fogas kérdés, ugyanakkor ezek a várak megfosztva az ellátástól és a felmentés reményétől inkább a megadást választanák, mint a kilátástalan harcot. Ez sokkal rövidebb és hasznosabb módja lenne a hadakozásnak, mint egyenként megvívni azokat. Számol tehát a pszichológiai tényezővel.

A krakkói vajda által közvetített lengyel álláspontot olvasva érthető, hogy az erők megosztását nem tartották jó ötletnek, mivel a várakkal gyengén ellátott hosszú lengyel határvonalat nem lehetett őrizetlenül hagyni, ezért az ellenség könnyedén áthatolva elérhette volna a félelmek szerint Sziléziát, Morvaországot és Ausztriát. A várak hiánya, és a hatalmas, nyílt tér miatt, amely a későbbiekben is az ország védelmének Achilles sarka maradt, nem tud szilárd alapokra támaszkodni a védelem, ezért csak a megelőző, nagy erővel mért csapás maradt. Nem mondja ki, de a legnagyobb problémát a tatárok jelentették, akiket a leginkább ezen a módon lehetett kikapcsolni. Ez azzal a nyereséggel járt volna,

⁶⁵⁷ SRP XX, 300–301. A hadműveleteknek az ellenség területére való áthelyezése, azaz a mélységben mért csapás már Báthory tervei közt is szerepelt. Érdekességként jegyzem meg, hogy Machiavelli, akit katonai szakíróként is számon tartunk, a Titus Livius műveivel írt kommentárjának egyik fejezetét szintén ennek a kérdésnek szentelte. *Niccolò Machiavelli művei I–II*, szerk. BARNÁ IMRE, Budapest 1978, I, 259–262.

hogy nem csatlakoztak volna az oszmán főerőkhöz, amint tették a tizenöt éves háborúban Magyarországán.

A másik ellenvetés az volt, hogy miért gondolják, hogy 2–3 év alatt le lehet győzni a törököt amennyiben nem egyesítik az erejüket? Nem tudom, mondta Firlaj a császári követség tagjainak, hogyan tudnám meggyőzni a lengyeleket erről. Különbösen sem az ellenség végtagjait, hanem a fejét és a nyakát kell célba venni, és behatolva az országába kell rákényszeríteni döntő ütközetre.

A többfrontos háború többre kerül, és több katona is kell hozzá, és nyilvánvaló, hogy megosztott erők esetén az ellenség sem a teljes haderejét vetné be, mert nem lenne rákényszerítve, így a tatár fenyegetés megmaradna a lengyelek oldalában. A zsákmánnyal kapcsolatban a vajda leszögezte, hogy azokra a területekre tartanak igényt, amelyek korábban is lengyel fennhatóság alatt álltak, azaz Moldvára és Havasalföldre, egyértelműen érzékeltetve, hogy ebben a kérdésben álláspontjuk nem változott. Fontos kiemelni a Volga hajózhatóvá tételét célzó korábbi terveket, amelyek a Fekete-tengerre való kijutást, azon keresztül pedig a közel-keleti, illetve a mediterrán területekkel való kereskedelmet könnyítették volna meg, illetve Konstantinápoly esetén a Dardanellákon át a Földközi-tengerre kivezető szabad, vámmentes gabonakereskedelemre vonatkozó koncesszióval kapcsolatos igényt fogalmazták meg.⁶⁵⁸ Ez tulajdonképpen az angol és holland közvetítő kereskedelem kikapcsolásával és velencei kézbe adásával biztosított volna óriási extrajövedelmet a lengyel koronának és az arisztokráciának.⁶⁵⁹ De ennek nem jelentéktelen politikai hozadéka is volt. Az északi kereskedelmi útvonal megkerülésével – amely érzékeny csapást mért volna a svéd és dán korona bevételeire is – Itália és Spanyolország könnyebben jutott volna

⁶⁵⁸ A vajda második beszédét SRP XX, 299–304. A 12 pontot tartalmazó előterjesztést a breszlai püspök írta, s augusztus 29-én és 30-án adták elő. Az 1508-ban ratifikált lengyel–tatár béke sem küszöbölte ki azt a már a korábbi szerződésekben is meglévő elmentmondást, hogy a béke egyrészt elismerte a lengyelek jogát a fekete-tengeri kijáratra, másrészt megtiltotta a tatárok számára a belépést erre a területre: ennek betartása viszont lehetetlenné tette volna a tatárok Magyarországra vonulását portai parancsra. Vö. KOŁODZIECZIK, *The Crimean Khanate*, 113.

⁶⁵⁹ Lásd a 649. és 651. jegyzeteket.

gabonához ellenfelei gazdasági gyengítése által, míg ők igen súlyos helyzetbe kerültek volna, mert lakosságuk ellátása már ekkor is a Balti-tengeren behajózott lengyel gabonára alapult. És nyertek volna egy Habsburgokkal dinasztikus kapcsolatban álló szövetséges Lengyelországot.

A császári követek amint várható volt, először felkeresték a legátust, aki hasztalan próbálta rávenni a lengyeleket, hogy a két évvel korábban benyújtott pontok alapján tárgyaljanak, ezért kénytelenek voltak a Firlej által mondottak alapján egyeztetni a követekkel. A vajda a következő kérdésekre kért világos és egyértelmű választ (ugyanolyan joggal vehette tehát a császár, illetve küldöttei szemére, hogy nem akarnak tisztáztatni a pohárba, és hogy a legfontosabb kérdésekben folyton mellébeszélnek): miből gondolja a császár, hogy három évig fog tartani a háború? Világos, hogy az ellenség össze fogja szedni és be is fogja vetni minden erejét, ebben az esetben viszont hogyan fog nekik, akik erre nincsenek felkészülve, a védelmi szövetség segíteni? Mivel győzhetik meg a nemességet a többfrontos háború előnyeiről? Pontosan mennyi pénzt szánnak a háborúra? Megosztott erők esetén több pénzre, következképpen több szövetségesre lesz szükség, ez esetben kik lesznek a szövetség tagjai, úgy a birodalom, mint az itáliai fejedelmek részéről? Mi a cár álláspontja? Mi Erdély álláspontja, tekintve, hogy az erdélyi követ nincs jelen?

Nem csoda, hogy a lengyel válasz, amelyet a przemisli püspök tolmácsolt, általánosságokban mozgott, és lényegbe vágóan fontos kérdések egész sorát hagyta függőben. A holtpontra jutott tárgyalásokat mindazonáltal a legátus záróbeszéde fejezte ki a legjobban: azt találta ugyanis mondani, hogy annak idején a spanyol–velencei szövetséget sem sikerült egy csapásra nyélbe ütni, hanem csak apránként. És közben hányszor szakadtak meg a tárgyalások?⁶⁶⁰

A nehézségeket és a pápai diplomáciának a problémamegoldást a középpontba állító gyakorlatias hozzáállását szemlélteti egy Malaspina nuncius számára készült irat. A hosszú, a felmerülő kérdéseket egy új nézőpontból megközelítő *Ragioni*, okulva az előző két év huzavonáiból és mellébeszéléseiből egy alternatív megoldást is felvázolt, számolva az-

⁶⁶⁰ Firlej 30-ai, utolsó beszéde: SRP XX, 306–308.

zal, hogy a császár és Lengyelország között nem kötnek *pro forma* ligát.⁶⁶¹ Ha tehát a ligát nem lehetne a kívánt módon nyélbe ütni, azt javasolja, a törökkel való béke felrúgása nélkül indítsanak háborút a tatárok ellen, hivatkozva arra, hogy két éve folyamatosan pusztítanak lengyel területeket (a magyarországi háborúba átvonuló tatár csapatok pusztításaira céloz). Ezt már csak azért is könnyebb lenne elfogadtatni a rendekkel, mert a tatárok elleni harc, nem úgy, mint a törökök elleni, megszokott és jóval népszerűbb volt. Arra sajnos nem tér ki a javaslat, hogyan próbálták a gyakorlatban is elfogadtatni a törökkel ezt a se nem háború se nem béke állapotot, tekintve, hogy a ligatárgyalások idején is tartózkodott egy csausz Krakkóban a béke meghosszabbításának egyértelmű szándékát várva. Az oszmán békeajánlat, mint korábban is, természetesen magában foglalta a tatár vazallust, akiknek egyébként szintén a városban tartózkodott a követje ugyanabból a célból, mint török kollégája. A buktatókat nem számítva ez kétségtelenül egy olyan javaslat volt, amely szentszéki szempontból a lehető legmesszebbmenőkig akceptálta a lengyel igényeket.

Ezt azonban csak abban az esetben kellett felvetnie a nunciusnak, ha a formális liga kérdésében végképp nem tudnak megegyezésre jutni. Addig is, a *Ragione* két olyan vitakérdést emelt ki, amelyben a legnagyobbnak tűnt a távolság a két fél között. Mindkettőt érintette Firlej idézett beszéde: az egyik a pénz, illetve a hadsereg és a szövetségeseik

⁶⁶¹ *Ragioni delle quali si servirà il nuntio per dimostrare a sua maestà alla fattione cancellariana, et all'Austriaca e finalmente a tutto il regno di Polonia che devono, et sono necessitate per difesa dell'onore, della libertà, et salute loro a rompere la confederazione contro il turco, et far guerra o a lui, alli tartari...* Vö. BV N 35, fol. 3r–17v. Az iratból két példányt ismerek, egyikben sem szerepel évszám, pontosabban a római példányra utólag ráírták az 1596-os évszámot, a másik, Bécsben található változatot azonban az 1595-ös akták között találjuk. Vö. ÖStA HHStA Polonica, Karton 51, 1593–1595, fol. 207v–210r. A szövegben olvasható „két évvel korábban” kitétel alapján, feltéve, ha az 1596-os dátumból indulunk ki, 1594-et kapunk, ekkor azonban nem volt sem szejm, sem hivatalos császári követség Lengyelországban, a gyűlést ugyanis 1595 februárjára hívták össze Krakkóba, ezért a követség instrukciója is valószínűleg ekkor kelt. A háttéranyagok összeállítása, a nem hivatalos tárgyalások azonban megkezdődtek már egy évvel korábban, de a királyi propozíciót is még 1594-ben, a gyűlés összehívása előtt fogalmazták meg. A szöveg tehát minden kétséget kizáróan 1596-ban készült.

kérdése volt, ezt az olasz szöveg *nervo della guerra*ként említi, a másik a *belli gerendi*, azaz a hadviselés módja. Ez utóbbin nemcsak a haditervet kell érteni, amellyel kapcsolatban, mint láttuk, homlokegyenest másként vélekedtek a felek, hanem a lehetséges szövetségesek számát és kilétét is. Az irat nehezményezte, hogy akárhányszor előjön a tárgyalásokon a szövetségesek kérdése, annyiszor nő a számuk, ezért a nunciuskak egyértelműen le kell szögeznie, hogy a *nervo della guerra* a pápa és a császár által nyújtott segély.⁶⁶² A javaslat összeállításában nagy szerepet játszott Zamoyski kancellár, őt kérte fel ugyanis az ismeretlen szerző, hogy segítsen felkészíteni Malaspina nunciust a tárgyalásokon. Nézzük tehát, miket javasolt a kancellár a fentebb jelzett két fő probléma megoldása érdekében!

A hadsereget a törökéhez hasonlóan kell felosztani. A létszám és a felosztás (*proportione*) azaz a fegyvernemi és nemzetiségi felosztás azonban nem egyezik azzal, amiről két éve tárgyaltak, ez a javaslat, mint láttuk, nagyjából 100 ezres összlétszámú hadsereggel számolt 60 ezer lovassal, valamint 40 ezer gyalogossal. A gyalogosokat a császári hadsereg adta volna, a lovasság esetében azonban több elképzelés is volt a nagyobbik része mindenesetre lengyel és kozák lett volna, éppen ezért a császárnak végre elő kell állnia, hogy pontosan mennyi lovasa és gyalogosa van, és mennyit akar innen toboroztatni. Ezt követei útján világosan közölni kell a rendekkel. Hasonló a helyzet a pénzzel. Ha például a ligának 30 ezer lovasra van szüksége, nem fizethet 10 ezerre zsoldot. Azt is tisztázni kell, hogy ezt a 100 ezres hadsereget mennyi ideig akarják együtt tartani, illetve hogy meddig tart a liga.

A birodalom által nyújtandó segítségnek a bökkenője, hogy a liga megkötése és a tényleges segítségnyújtás a finanszírozás nehézsége miatt időben nem esik egybe, azaz félő, hogy a török hamarabb támad,

⁶⁶² Egy augusztus 13-ai rövid, latin nyelvű irat tartalmazza a *Ragioni* fentebb idézett két pontját (*de nervo belli... de ratione belli administrandi*) illetve a lehetséges szövetségesek felsorolását (SRP XX, 274–275), amely a császári követek augusztus 13-ai felterjesztésének első pontja volt (SRP XX, 275–279), és amelyet ezzel a rövid feljegyzéssel együtt a császárnak írt augusztus 15-ei levéllel (SRP XX, 265–269) együtt küldtek Prágába. Egy 1596. augusztus 2-án a nunciussal folytatott megbeszélésen éppen az említett két vitakérdésről is folyt a szó. Vö. SRP XX, 258. A *Ragioni* ekkor vagy közvetlenül ez után születetett.

mint ahogy a birodalmi rendek elküldik a segítséget. A ligát meghatározott időre kötik, az ellenség azonban nyilvánvalóan nem veszi ezt figyelembe. Másrészt az eddigi segítség Magyarországra került a birodalmi érdekeket szem előtt tartva, a lengyeleknek viszont nem ott lesz rá szükségük, annál is inkább, mert ők nem Magyarország miatt lépnek be a háborúba.⁶⁶³

Ezekre az aggodalmakra a *Ragioni* szerint azt lehet válaszolni, hogy a birodalom valószínűleg meg fogja tudni oldani a segítségnyújtás ütemezését, ami a másik aggodalmat illeti, azt a választókkal kell megtárgyalni. Ezen a ponton azonban Miksa főherceg és a bedzini egyezmény ügyéhez hasonlóan felvetődött a bizalom kérdése: a németek és a lengyelek nem kedvelték egymást, ez nem is volt titok. Semmiképpen nem növelte a bizalmat, hogy a császári pénzen a tatárok ellen felfogadott kozákoknál *Maximilianus rex electus Poloniae* feliratú zászlókat találtak. A bizalmatlanság azonban régebbi keletű volt és más természetű. Zamoy-ski a Báthory által is felpanaszolt esetet hozta elő: „kérte (ti. II. Miksa császár) Istvántól, hogy adja írásba véleményét a török elleni háborút illetően, aki miután megtette és elküldte a saját kézírásában, rögtön továbbküldte a szultánnak, aki pedig továbbította Istvánnak.”⁶⁶⁴

A haditervet illetően pedig kiütköztek a már ismertetett nézetkülönbségek. Túl azon, hogy mindkét fél a maga területével szemben lévő ellenséges terület ellen akart hadműveleteket folytatni, nehezen lehetett kiszámítani a török várható reakcióját. Hisz, ha lemondanak az első csapás lehetőségéről, ellenségük magához ragadva ahadászati kezdeményezést, oda mérhette a főcsapást és oszthatta meg a reménybeli szövetségesek erőit, ahogyan jónak látta. Éppen ezért merült fel már Báthory idejében, hogy mindenképpen támadni kell, tehát mozgó háborúval kell kivenni a török kezéből a kezdeményezést és mezei ütközetekkel rákényszeríteni a szövetségesek akarátát. A Prágában elfogadott stratégia

⁶⁶³ BV N 35, fol. 11v–13r.

⁶⁶⁴ „...ricercò a Stefano che li desse in iscritto [kiemelés tőlem – K.T.] il suo parere intorno alla guerra Turchesca, et che havendolo fatto e mandatosi un scritto di proprio pugno, fu Pistesso scritto mandato al Turco, et esso turco lo mandò per a Stefano.” Lásd BV N 35, fol. 13v és a 119. jegyzetet. A ritkított szedéssel jelzett kifejezés alapján az irat szerzőjét vagy inspirálóját Zamoy-skiban sejttem.

azonban a támadó hadműveleteken belül a várak visszafoglalását tűzte ki elsődleges hadműveleti célul, amelynek a következménye egy rendkívül költséges állóháború lesz, mivel a hadsereget egy-egy stratégiaiilag fontos ponthoz kötötték le.⁶⁶⁵ Annak sem látták értelmét, amit szintén Prágában erőltettek, hogy támadják meg a tatárokat, így vonva el őket a magyarországi hadszíntérről. Ezzel ugyanis szintén nem lehet kikényszeríteni a végső döntést. Mivel egyik országnak sincsenek bányái (ez csak részben volt igaz), sem nagy bevételei (ez is csak részben volt igaz), rá vannak utalva a segélypénzekre – tehát az idő ellenük dolgozik – ezért egyedüli esélye annak lenne, ha a hadműveleteket összehangolnák. Annak ugyanis nincs értelme, hogy míg a lengyelek török területre nyomulnak, addig a császár a magyarországi várak visszafoglalásával vesződjön, mert ez lassan felőrölné az erejét. Ezért kell egy gyors, legfeljebb három éves háborúban több, egymást követő nyílt mezei ütközetben döntő csapást mérni a törökre. Ez a gyakorlatban Báthory tervének megvalósítását jelentette, és hogy efelől ne legyen kétségünk, a szöveg konkrétan is utal ezzel kapcsolatban a királyra.⁶⁶⁶

III. Zsigmond 1596. szeptember 12-én Varsóból keltezett levelében a ligatárgyalások összes nehézsége, buktatója tükröződik: a király fontosnak tartotta, hogy Caetani után a saját verzióját is az egyházfő tudomására hozza. A levél elején a lengyelek elszántságát domborította ki, akik a szejmen határozatot hoztak, hogy amennyiben a többi fejedelem haderejét a török ellen vezeti, akkor a királyság csatlakozik hozzájuk. Szilárd elhatározásuk abból látszik, hogy már három éve húzzák az igen előnyös feltételekkel felajánlott török béke ratifikációját.

A császári követek viszont azt akarják, hogy bár nincs megfelelő felhatalmazásuk, mégis az általuk benyújtott feltételek alapján tárgyaljanak. Minden probléma alapja a bedzini egyezmény, ezért arra kérte a császárt, hogy az akadályok elhárítása és a szövetség mielőbbi nyélbeütése érdekében hat héten belül adja meg a szükséges biztosítékokat. A szö-

⁶⁶⁵ Néhány hónappal később vívott mezőkeresztesi csata, a háború egyetlen nagy nyílt, mezei ütközete nem hozott egyértelmű döntést egyik fél számára sem, amelynek a következménye csakugyan állóháború lett. A csatáról és a háború további eseményeiről vö. ТóTH, *A mezőkeresztesi csata*, 203–374.

⁶⁶⁶ BV N 35, fol. 14v–15v.

vétségeseket illetően elfogadták, hogy nincs garancia arra, hogy a pápán kívül akár a birodalom, akár az olasz fejedelmek belépnek a ligába.

Kitért a haditerv fentebb bőven érintett problémájára is. Ők azt javasolták, hogy egyesült erővel támadjanak, de a másik fél nem fogadta el, mondván, hogy az átjárás nehézségei idegen hadsereg fogadását nem teszi lehetővé, ha pedig az erők Magyarországon kívül egyesülnének, vagy a hátukban kellene hagyni a magyarországi török helyőrségeket, vagy pedig lekötnék az erőket. Szerintük nem lenne nehéz a hadsereget felállítani, és ha kellemetlenebb is lenne az ellenség területén harcolni (vagyis nem foglalkozni a török várakkal), ebből mégis nem kevés haszon származna. Az az egy mindenképpen, hogy így lehetne a leggyorsabban, a legkisebb kockázattal és a legkisebb veszteséggel befejezni a háborút. Minél tovább tart ugyanis a harc, az ellenségnek annál előnyösebb, a szövetségeseeknek viszont annál hátrányosabb lenne, kincstáruk kiürülne, tartományaik jóvátehetetlen kárt szenvednének. De ha Isten megkönyörülne, és az ellenséget egy vagy két nagy csatában legyőznék, ki ne remélné, hogy az egész királyság a helyőrségekkel együtt a hatalmukba kerülne?

A császár ezzel kapcsolatban két feltételt szabott, egyik, hogy a háborút két-három éves időtartamra, külön fronton vívják meg, hogy közben ki-ki elháríthassa az őt fenyegető veszélyeket, vagyis a török helyőrséget Magyarországon a császár, ő pedig a tatárokat, akik örökké hátbatámadással fenyegetik a királyságot. Ha így fel tudnák tartóztatni az ellenséget 3 éven keresztül, ami nem tűnik reménytelennek, a végén egyesíthetik az erőket, és ezzel az egyesült erővel már meg lehetne támadni az ellenség fészket és fővárosát, Konstantinápolyt.

Ebből az is következik, hogy ha Lengyelországnak egyedül kellene viselnie a háború terhet, ahhoz akkora hadseregbe lenne szüksége, amekkora a császáré, mivel nemcsak a török, aki teljes erejét mozgósíthatja, hanem a nem kisebb számú, de sokkal gyorsabb és tapasztaltabb tatárok ellen is harcolnia kellene. Ezért legalább 60 ezer embert kell kiállítani, költségeik egyharmadát a szövetség fizetné.

A rendek a régi jog alapján a királysághoz akarják csatolni Moldvát és Havasalföldet. Erdéllyel szövetséget akarnak, de a követük még nem érkezett meg, illetve a császári követségtől sem kaptak semmilyen vá-

laszt még az ügyben, amely a korábban történtek miatt nem kevés gyanúra ad okot. Éppen ezért nagyon kellene a rendek számára valami biztos és kézzelfogható dolgot mutatni, mivel az ügyben nemcsak, hogy ez nem történt meg, hanem még a korábban mondottakat is visszavonták.

Eddig a levél, amely alapján elmondható, hogy a király a valósághoz hűen írta le a tárgyalások aktuális állapotát, amely nem sok jóval kecsegtetett. Az álláspontok nem sokat közeledtek egymáshoz.⁶⁶⁷

A nehézségeket mutatja egy másik datálatlan irat is, amely a lengyel király fenti levele után következik a *Biblioteca Vallicelliana* egyik kötetében. Ez a szöveg a fentebb unalomig ismételt lengyel ellenvetéseken túl rávilágít néhány olyan vitapontra is, amely nem annyira a szövetségbe lépés gyakorlati buktatóival foglalkozik, hanem mondhatni történelmi távlatba helyezi a háborúba való belépés kérdését, és reflektál a lengyelek félelmeire is. Az irat, amely a lengyelekről 3. számban beszél, minden bizonnyal Caetanitól származik, erre érvelésmódjának a többi hasonló szellemben született beszéddel, irattal való nagyfokú egyezése utal, és mert a kézirat a benne foglalt többi dokumentummal együtt főként a lengyeleknek a ligába való belépésével foglalkozik, tehát azzal, amiért a legátust VIII. Kelemen Lengyelországba küldte.

A ligába való belépéssel szemben felhozott ellenérveket 12 pontban összefoglalva igyekszik megcáfolni. Különösen érdekes a második pont, amely Báthory Zsigmondot érinti: az ellenvetésre, amely nyilván arra vonatkozott, hogy kockázatos felrúgni a békét, azt válaszolja, hogy a döntés helyességét maga Isten bizonyítja, mert csakis az ő közbelépése futamíthatta meg Szinánt, illetve hogy Isten keze, és nem egy ilyen ifjú emberé, lehet csak képes erre. Aztán rátér I. Ulászló szerencsétlen hadjáratára, amelyet az esküszegés egyik klasszikus példajaként szoktak felhozni.⁶⁶⁸ Ez azonban nem igaz, a király nem kötött semmilyen szövetséget (*confoederatio*) a törökkel, következésképpen a támadása sem minősíthető a béke felrúgásának, hanem az előző évi sikeres hadjárat (az

⁶⁶⁷ BV N 35, fol. 18v, 19v–20v.

⁶⁶⁸ I. Ulászló példája mélyen beivódott a lengyelek tudatába, ugyanakkor mindig alkalmasnak bizonyult arra, hogy kibújjanak a szövetségi megkeresések alól, illetve szemrehányást tegyenek a nunciuszoknak. Lásd DĄBROWSKI, *Lengyelország és a török veszedelem*, 138, ill. a 136. 213. és 225. jegyzeteket.

1443–1444. évi úgynevezett hosszú hadjárat) folytatásának, mivel ki akarta használni a törökök zavarát. A háború igazságos, nem pedig meggondolatlan és ostoba vállalkozás volt, amint a vereséget és a király halálát megörökítő írók állítják, akik a hadi dicsőség irigyei és a dologtalan élet dicsőítői. Lengyelország kevés erősséggel és kis hadsereggel rendelkezik, éppen ezért igazi védelemre a törökellenes háború szövetségeseitől számíthat, akik védőbástyaként veszik körül. Lengyelország nem sziget, olvashatjuk a kissé meglepő érvelést, mint például Rodosz és Ciprus, amelyeket, mint ismeretes, elfoglaltak a törökök, ezért Magyarországtól, Németországtól és Erdélytől segítséget kaphat, ha a szükség úgy hozná. A végén kissé erőteljesebb szavakkal veti a szemére a lengyeleknek és a királynak, hogy a keresztény fejedelmhez nem a politikai okoskodás (*prudencia politica*), hanem egyedül az Istenbe vetett remény illő, és hogy ne mentegetőzzenek, ne húzzák az időt, mindenféle ürügyeket kitalálva, például, hogy elődeik mennyire ráfizettek, hanem végre cselekedjenek.⁶⁶⁹

Egy másik keltezetlen irat, amelynek sem a küldőjét, sem a címzettjét nem ismerjük, arról számolt be, hogy érkezett egy csasz, aki útlevelet kért a Portára indítandó követség számára, és sürgette, hogy vagy küldjék a követet, vagy az útlevelet küldjék vissza. Ha most a rendek biztosítékokat kapnának, nem hagynák függőben a liga ügyét, ebben az esetben a késlekedés nagy bajba sodorja az országot, ha viszont a pénz és a háború módjáról nem kapnak a császártól egyértelmű ajánlatot, nem lesz szejm és nem lesz liga sem. A lengyelek feltételei között van néhány, ami nem a császártól, hanem a birodalomtól függ, pl. a segély, és ha nem döntenek gyorsan, akkor Lengyelország ellen fordul az ellenség. A pápa csupán annyit tehet, hogy legátusán keresztül elérí a megosztottság csökkenését. Mivel kulcsfontosságú a szenátorok javaslata, először is el

⁶⁶⁹ BV N 35, fol. 34r–35v. Az érvelés átlátszó, egyrészt a kortársaknak nem ez volt a véleménye, másrészt a történetírás kiderítette, hogy a szegedi békét Giuliano Cesarini pápai legátus közbelépése folytán rosszhiszeműen eleve úgy kötöttek meg magyar részről, hogy nem fogják betartani. Erről legutóbb: ENGEL PÁL, *A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez*, Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok (szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc), Budapest 1984, 77–96.

kell érní, hogy a deputátusok a királyra bízzák a döntést, aki támogatja a ligát, és bár egymaga nem dönthet, joga van olyan szenátorokat választani a tanácsba, akik a kedve szerint tárgyalják az ügyet. De ha sikerülne is elérni a ligához való csatlakozást, akkor sem biztos, hogy a nagy tömeg nagyobb erőt jelentene, sőt, éppen fordítva. Ha ugyanis a birodalom nemcsak gyakorlatilag, hanem formálisan is csatlakozik a törökellenes szövetséghez, félő, hogy ez azt jelentené, hogy egyúttal mindkét oldal eretnekei is szövetséget kötnek egymás védelmezésére.⁶⁷⁰

A levélíró itt egy igen lényeges, mind a birodalmat, mind Lengyelországot érintő neuralgikus pontra tapintott rá. A birodalom vallási megosztottsága akut politikai problémák forrásává vált, amelynek egyik súlyos következménye később a harmincéves háború lett. Lengyelországban a disszidensek, így hívták ott gyűjtőnéven a protestánsokat, okoztak hasonló problémát. Ez utóbbiak hagyományosan békekövetkezésképpen oszmánbarát politikát követtek, tehát egy olyan ligának, amely a hagyományos keresztesháborús jelszavakat hangoztatta, a legnagyobb ellenségei voltak.

A liga feltételeit a szerző szerint 4 tárgyalási fordulón keresztül kell tisztázni és véglegesíteni. Az elsón a császári követek megteszik javaslatukat. Erre válaszolnak a követek; itt el kell érní, hogy a nyilvános és magángyűléseken ezt tegyék meg írásban. A 2. fordulóban a szövetkező uralkodók követei elfogadják a feltételeket. A 3.-on a konkrét előterjesztéseket megrostálva megtárgyalják a feltételeket. A 4. végleges formába önti a megállapodást, a szejm pedig elfogadja.⁶⁷¹

A krakkói tárgyalások iratai között a fentebb idézett 24 pontos irat mellett találunk egy minden eddiginél bővebb, német nyelvű iratot is, amely a lengyel követeléseket 31 pontban sorolja fel. Dátum nem szerepel rajta, így csak feltételezni lehet, hogy körülbelül akkor született, mint a mellette lévő kívánságlista. Elolvasása után világossá válik, hogy a két fél mennyire más nyelvet beszélt, végső soron azt várva a másiktól, hogy minimális engedményért cserébe a másik fél teljesítse összes követelésüket. Az első két pont, illetve a 17–31. pontok a szövetség fentebb

⁶⁷⁰ BV N 35, fol. 40v–41r.

⁶⁷¹ Uo., fol. 40rv.

már többször és kimerítően részletezett feltételrendszerét tartalmazták. Ezekben semmilyen újdonságot nem találunk. Annál inkább elmondható ez a 3–16. pontokról, amelyet röviden úgy summázhatunk, hogy azt várták a Habsburgoktól, illetve a Szent Római Birodalomtól, hogy mondjon le Lengyelország javára az összes területi és hűbéri követeléséről. Ebbe beletartozott Kelet-Poroszországtól kezdve Mazóvián és a brandenburgi örgrófságon (tőle a kelet-poroszországi hűberről való lemondást követelték) át Szilézia, tehát az összes vitás határterület északról nyugaton át délig. De ide tartozott még Bari városának már említett ügye is, amelyet a változatosság kedvéért nem a császártól, hanem II. Fülöp spanyol királytól követeltek vissza. Nem tudjuk, mi volt erről a császári udvar véleménye, a követi jelentésekben nem találtam nyomát annak, hogy érdemben foglalkoztak volna ennek az iratnak a Habsburg és birodalmi jogokat húsba vágóan érintő részletével, azonban nyilvánvaló, hogy ezen az alapon semmi esélye nem volt semmiféle szövetségnek.⁶⁷²

Bár a szereplők még nem tudták, Báthory és Visconti említett év eleji útja, az augusztusi sűrű tárgyalási menetrend Krakkóban, illetve az őszi katonai események Magyarországon egyszerre jelentették a ligatárgyalások csúcspontját, és a remények gyors elhalását. A következő években, egészen a Bocskai-felkelés kitöréséig a béketapogatózások nyertek mind nagyobb teret, miközben a harcoló felek egyre inkább két kifáradt ökölvívóhoz kezdtek hasonlítani, akik miután kiütni nem tudták egymást, már csak arra várnak, hogy a másik bedobja a törülközőt.

Bármit is gondoltak, illetve tettek azonban a nunciatúrán, és bármit is akart elérni a császári követség, a végső erőfeszítéseiket a következő szejmre kellett tartogatniuk, amelyet Varsóba hívtak össze a következő év, 1597 februárjára. Augusztus végén Caserta püspöke is elhagyta Krakkót, mert amint egy levelében írta, a továbbiakban lelki ügyekkel kíván foglalkozni. Erre minden oka megvolt, a tárgyalások megfeneklettek, Caetani pedig nyilván érezte, hogy igen csekély az esély a sikerre. Az előzetes tervekkel szemben még a következő év elején is az országban kellett maradnia, hogy megvárja a szejm határozatát. Egy

⁶⁷² ÖStA HHStA Polonica, Karton 52, 1596, fol. 184v–185r.

soványka eredményt azonban ő fel tudott mutatni; 1597. augusztus 31-én elvi beleegyezést sikerült kicsikarnia Miksa főhercegtől, hogy rövid időn belül leteszi az esküt a bedzini egyezményre és lemond a lengyel trónról. Ez volt a legfontosabb előfeltétele a szövetség megkötésének. A dolog szépséghibája, hogy erre csak 1598. május 8-án került sor, amikor a ligatervek végképp füstbe mentek.

Caetanit február 20-án hallgatta meg a szejm. Mondanivalóját három pontban foglalta össze. Az első tulajdonképpen a török zsarnokság miatti jeremiád volt, a 2. azokat a veszélyeket ecsetelte, amelyek a magyar királyság bukása miatt az egész kereszténységet fenyegethetik, a 3. pedig a ligába való belépésre buzdított, biztosítva a lengyeleket, hogy a liga útjába álló akadályok, illetve azon következmények elhárítása érdekében, amelyek a szövetség esetén a töröktől érné az országot, közbenjár a császárnál. Mindezt régi históriák és friss példák segítségével szemléltette.⁶⁷³ A legátus beszédére válaszul egymás után jelentkeztek szólásra a királyság fő tisztviselői, a szenátusban helyet foglaló egyházi és világi rend tagjai.

Február és március folyamán a szenátus többször is visszatért a törökellenes liga, vagy a török béke meghosszabbításának kérdésére. A szenátorok egyenként fejtették ki nézeteiket és adták le a szavazataikat. Először az egyháziak, majd a világiak következtek. Az eredmény a szentszéki illetve prágai várakozásokat illetően lehangoló volt. Ezt persze már az előző őszi krakkói részgyűlésen sejteni lehetett, először megkötötték a csucsorai békét a tatárokkal, ennek ratifikációja, illetve a lengyel–oszmán béke megerősítése ügyében folyamatosan török és tatár követek tartózkodtak a királyi udvarban, miközben a nuncius és a legátus, illetve a császári követek éppen annak felmondását várták el. A szituáció tehát kétségtelenül kényes, és mondhatni pikáns volt. A király, aki személyesen nem, hanem az alkancelláron keresztül beszélt, támogatta a háborút, a szenátorok döntő többsége azonban elutasította. Az elutasítást a következő fő pontokban lehet összefoglalni: a császári követek máig adósak a császár egyértelmű garanciáival (*resolutio*), illetve semmi jele annak, hogy hajlandó lenne a birodalmi rendeket is szövetségesként a li-

⁶⁷³ SRP XX, 438–439.

gába hívni.⁶⁷⁴ Fentebb láttuk, hogy ez már a megelőző években is a lengyel feltételek legfontosabbika volt Miksa főherceg ügye mellett. Az elutasítás másik oka a lengyel hadipotenciál elégtelensége, a megfelelő katonaság és a felszerelés hiánya volt. Amin persze könnyen segíteni lehetett, csak elegendő adót kellett volna megszavazni. Erre egyébként volt készség, maga Zamoyski kancellár is egy megfelelő létszámú haderő felállítását szorgalmazta, de csakis védelmi célokból, éppen azért, hogy a Portától előnyösebb feltételekkel tudjanak kialkudni a béke meghosszabbítása érdekében. Ő beszélt egyébként a leghosszabban és a legkonkrétan: mi vagyunk Magyarország védőbástyája, mondta, és ha a török jön, nehezen tudjuk védeni a határt (fentebb láttuk, hogy tapasztalatból beszélt). Nincs jobb dolog, mint egy keresztény szövetség a török ellen, csak hogy ebből semmit nem látni. Ezért meg kell kérdezni Caetanit, hogy mi a pápa akarata, illetve hogy mit tud a császár *resolútiójáról*. De sürgősen, mert különben a török a tatárokat küldi és felrúgja a békét. A csasz ugyanis azt mondta neki, hogy a lengyelek nem tarthatják a fonál mindkét végét a kezükben. Ha viszont a békét választják, a követséget katonákkal kell kísérni, hogy a két hatalom lássa, a lengyelek készek megtorolni a károkat.⁶⁷⁵

Zamoyski szavai fedik fel az elutasítás harmadik lényeges okát: a lengyel határok dél illetve kelet felé nyitottak voltak, hatalmas sík vidékekkel, amelyek felől a török és tatár csapatok akadálytalanul betörhettek.⁶⁷⁶ Ez olyan megváltoztathatatlan földrajzi adottság volt, amely nyilvánvalóan már 1533-ban, amikor I. (Öreg) Zsigmond lengyel király

⁶⁷⁴ A császár kétségtelenül húzódozott a lengyelekkel kötendő szövetséget illetően annak anyagi terhei, és Zamoyskinek a tatárokkal és a törökökkel úzott kettős játéka miatt. Másrészt, mint láttuk, a birodalom önálló entitásként nem is köthetett szövetséget egy idegen hatalommal. Madruzzo legátus 1594-ben a regensburgi birodalmi gyűlésen ugyanúgy kételkedett a császár és a Szentszék viszonylatában, és kételyei voltak II. Rudolf lengyel szövetséggel kapcsolatos elkötelezettségét illetően. Vö. ROBERG, *Türkenkrieg I*, 237; *Türkenkrieg II*, 195.

⁶⁷⁵ SRP XX, 453.

⁶⁷⁶ Az ülésekről és a szenátorok votumairól: SRP XX, 432–433, 440, 441, 443–445, 447, 448, 450, 451, 452–453, 455, 458, 466, 469, 471, 520; NIEDERKORN, *Die Verhandlungen*, 93–95.

és Szülejmán szultán megkötötte az „örök” békét, nagy súllyal esett latba lengyel részről.⁶⁷⁷

Caetani és Malaspina március 25-én búcsúztak egy magánaudiencián. Ez volt a szejm bezárásának időpontja és egyúttal a lengyelek ligába való belépését illető pápai és császári remények vége is.

5. VELENCEI KORTÁRSÁK AZ OSZMÁN BIRODALOMRÓL

A nagy törökellenes liga potenciális tagja Lengyelország mellett Szent Márk Köztársasága volt, amely hűen követve az óvatos egyensúlypolitika több évszázados hagyományát, nem lépett be a háborúba, jóllehet a császári és a pápai követségek nem kerültek el Velencét sem.⁶⁷⁸ Az udvarias szavakba burkolt elutasítás ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a Köztársaság, illetve követei ne kísérték volna éber figyelemmel annak a térségnek a háborús eseményeit, amely a város jólétének forrása volt, és egzisztenciális alapját képezte. A török Velence számára is állandó fenyegetést jelentett, főleg Korfút és Kandiát (Krétát) féltették, és bár megtanult ezzel együtt élni, nem állítható, hogy ne kívánta volna a keresztény fegyverek győzelmét. Ehhez diplomáciai támogatással – a pápai csapatok átengedésével – követségi rendszerén keresztül informálisan, és javaslatok formájában, illetve a pápai tizedek egy részének a törökellenes háború céljaira fordításával is hozzájárult.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ KRUPPA, *Erdély és a Porta*, 45. Az 1533-tól kiállított ahdnámék – legalábbis formálisan – örök időre szóltak. Vö. CZAMAŃSKA, *A lengyel-török kapcsolatok fordulópontjai*, Közép-Európa harca, 100–101; KOŁODZIEJCIK, *Ottoman-polish diplomatic relations*, 70–71.

⁶⁷⁸ Velence szerepéről az előzmények bőséges ismertetésével: NIEDERKORN, *Die lange Türkenkrieg*, 256–385.

⁶⁷⁹ Lásd előző jegyzetet. Kréta és Korfú fenyegetettségéről lásd a 35. 184. és 687. jegyzetet. A pápai tizedekről vö. MASSIMO CARLO GIANNINI, *L'oro e la tiara. La costruzione dello spazio italiano della Santa Sede (1560–1620)*, Bologna 2003, 111–112. Római követek jelentései közül részleges forráskiadásokkal is rendelkezünk. Vö. *La legazione di Roma di Paolo Paruta. I–III: 1592–1595* (Monumenti Storici pubblicati dalla R. Deputazione Veneta di Storia Patria IV/miscellanea 7–9), Venezia 1887.

A tartózkodó magatartásnak sokrétű oka van. A kölcsönösen jövedelmező üzletmenetet leginkább a béke segítette, az oszmán birodalom pedig túlságosan is hatalmas volt ahhoz, hogy vele szemben Velence kereskedelmi érdekeit esetleg fegyverrel érvényesítse. Ez az erőkülönbség, pontosabban egyenlőtlenség határozta meg a mindenkori külpolitikáját, amely Sztambullal szemben passzív, védekező jellegű volt.⁶⁸⁰ NIEDERKORN és JÁSZAY MAGDA többször idézett művei bőven foglalkoznak a velencei politikával, ezért célszerűnek nem megállapításaik és adataik ismételtetése, hanem az tűnt, hogy ráirányítsam a figyelmet arra a néha a korát megelőző gondolkodásmódra, amely a magas szintű velencei diplomácia sok évszázados tapasztalataiból táplálkozott. Ennek elsőrangú forrásai a velencei diplomaták jelentései, amelyeket missziójuk – ez általában kétévi szolgálati időt jelentett – lejártakor kötelező jelleggel, összefoglaló jelentések formájában állítottak össze és adtak be írásban a Szenátusnak, illetve mondtak el élőszóban is a magas hivatal előtt. Az általában több tucat oldalra rúgó beszámolók érintették az oszmán birodalom történelmét, gazdaságát, népeit, a Porta belső viszonyait, a kormányzati rendszert, annak tisztviselőit néha a legapróbb részletességgel, gondolok itt a vezírek, dragománok származására, jellemére stb. Nem minden jelentés maradt ránk, de elmondható, hogy a 80-as 90-es évekből majdnem hiánytalanul megőrződtek a velencei családok különböző magánlevéltáraiban. Ezért bennük igen sok egyezés, ismétlődés található. A *relazionek* tehát rendkívül sok értékes információt őriztek meg, és hűen tükrözik egy kivételes helyzetben lévő kereskedő-köztársaság kivételes jól képzett és értesült elitjének gondolkodásmódját, és véleményét legnagyobb riválisának erejéről, hatalmáról, erős és gyenge oldaláról. Az információk értéke miatt ezeket az eredetileg titkos(ított) iratokat az európai hatalmak Velencébe akkreditált követei igyekeztek megszerezni. Erőfeszítéseiket többször koronázta siker, amelynek világos jele volt, hogy nyomtatásban is megjelentették őket.⁶⁸¹

⁶⁸⁰A velencei diplomáciai szervezetről és annak működéséről az oszmán birodalom vonatkozásában vö. PEDANI, *Venezia porta d'Oriente*, 77–128.

⁶⁸¹ VALENSI, *Venezia e la Sublime Porta*, 29–32; PEDANI, *Venezia Porta d'Oriente*, 260.

Nincs adatunk arra, hogy ezeket a jelentéseket, vagy egy részüket ismerte volna Báthory István, annyi azonban bizonyosan állítható, hogy a török elleni háborút, de általában a török természetét illető megfigyelései, ha más nézőpontot és gondolkodásmódot tükröztek is, ugyanolyan élő tapasztalatból származtak és táplálkoztak, mint itáliai kortársaié.⁶⁸²

Első forrásunk Paolo Contarini *bailo* rövid jelentése 1583-ból. Contarini 1580–1582 között teljesített diplomáciai szolgálatot, akkor érkezett tehát az oszmán fővárosba, amikor a már hosszú évek óta dúló perzsa háború eseményei lehetővé tették néhány következtetés levonását a birodalom állapotáról. Ne felejtjük el, a ciprusi háború, illetve a lepantói csata óta a szultán nyugaton nem bocsátkozott nagyobb háborúba, a kortársak számára tehát 1571 után a perzsa háború volt az a viszonyítási pont, amelyből jó egy évtizednyi intervallum után lemérhették az oszmán haderő erejének és hatékonyságának a változását. Contarininek témánk szempontjából két lényeges megállapítása van. Az egyik, hogy az európai területek továbbra is ki vannak téve az invázióknak, vagyis, hogy a perzsa háború lezárása után Magyarország vagy Horvátország, azaz a császár vagy Velence következik. A másik, hogy a török csapatokat keleten a könnyű győzelem helyett hosszú és véres háború és óriási vérveszteségek várták. Ennek oka a birodalom hanyatlása, amely a törökök elpuhulásában, illetve a jutalom és a büntetés egymást kiegészítő és erősítő eszközeinek nem megfelelő érvényesítésében gyökerezik.⁶⁸³ Beszámolója tehát nem igazán megy túl a korszakban születő kisebb-nagyobb terjedelmű művek által mondottakon.

Egy másik jelentős, nagy múltú arisztokrata família, a Morosinik egyik tagjának, Gianfrancesco Morosininek két évvel később, 1585-ben

⁶⁸² Bizonyos, hogy voltak a témával kapcsolatban olvasmányélményei. Olvasni latinul is tudott. Könyveket ajándékozott nemcsak családtagjainak, hanem szűkebb környezetének is, sőt nemcsak könyvkiadást finanszírozott, illetve megbízásokat adott történeti munkák írására, hanem maga is készített történeti feljegyzéseket. Vö. PAPP MÁRIA, *Brutus János Műbály és Báthory István magyar humanistái*, Budapest 1940; VERESS ENDRE, *A történetíró Báthory István király*, 377–412; MIKÓ ÁRPÁD, *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586)*, Művészettörténeti Értesítő 36 (1988) 109135.

⁶⁸³ ALBERI, *Relazioni III/3*, 227–228, 243–244.

született *relazionéja* már sokkal árnyaltabban közelíti meg a kérdést. A birodalom biztonsága szerinte nem váraiban, hanem az emberi élethez szükséges javak bőségében (ezeket tételesen is felsorolja), illetve a birodalom hadseregében rejlik. Ennek az ereje azonban nem a szerveztségében, illetve a katonák vitézségében (*bravura*), hanem a sokaságában és fegyelmeztségében van, mert bár szerinte 10 ezer keresztény felér 30 ezer törökkel, 100 ezer törököt könnyebb irányítani, mint kétezer keresztényt. Ezzel egy olyan fontos tényezőre, nevezetesen az oszmán hadsereg parancsnoki rendszerének hatékonyságára hívja fel a figyelmet, amelyhez hasonlót a modern nyugat-európai hadseregek csak a következő század közepére tudtak produkálni a hadügyi forradalomnak köszönhetően.⁶⁸⁴ Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a török soha nem fogad fel idegen, értsd birodalmon kívüli katonaságot.⁶⁸⁵ Morosini is kitér a törökök lustaságára, illetve, hogy az alávetett keresztény illetve nem keresztény, de nem is muszlim lakosságon élőködnek, ugyanakkor hozzát teszi, hogy életmódjuk egyszerű, sőt egyenesen igénytelen. Az érem másik oldalához tartozik még, hogy a törökök mindkét fajtája, tudniillik a született törökök, illetve a renegátok a harcot tekintik a fő foglalatosságuknak, mivel előmenetelt ettől remélhetnek.⁶⁸⁶

A török három hatalomtól tart csak igazán, a spanyoloktól, főleg Portugália elfoglalása miatt, mivel az országgal együtt a támaszpontokat is hatalmukba kerítették, amelynek következtében akadozik a fűszerkereskedelem. Ha ez nem lenne, írja, nem hosszabbították volna

⁶⁸⁴ A hadügyi forradalomról az oszmánok vonatkozásában vö. ÁGOSTON GÁBOR, *Párbuszámok és eltérések az oszmán és az európai tüzértség fejlődésében a 15–16. században*, TSz 34 (1992) 173–198; Uő., *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*, TSz 37 (1995) 465–485.

⁶⁸⁵ Kivételt erősítő szabálynak tűnik a vallonok felfogadása 1597-ben. Vö. *Ad astra: Sabin-Tóth Péter tanulmányai/Études Péter de Sabin-Tóth* (szerk. OBORNI TERÉZ), Budapest 2006, 299–364. A korabeli nyugat-európai hadrendszer egyik nagy rákfeneje éppen az idegen, ezért kevésbé lojális zsoldoskatonaság túlságos elterjedése volt. Nem véletlen, hogy már Machiavelli is megpróbálkozott nemzeti milícia felállításával, amely azonban akkor nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Machiavelli katonai nézeteiről vö. RAZIN, *A hadművészet története II*, 547–562; GILBERT, *A korai stratégiai gondolkodás*, i.m.

⁶⁸⁶ ALBERI, *Relazioni III/3*, 257–258, 261, 263–264. A renegátok kapcsán tökéletesen leírja a rabszolga elit, az ún. *kul* rendszer mechanizmusát és sajátosságait. Uo., 264–266.

meg a spanyol békét sem. Nevet ugyan nem említ, de Báthory elképzeléseire utal, amikor úgy folytatja, hogy bár nincs könnyű és biztos mód a török legyőzésére, az egyik lehetséges út a három hatalom, Spanyolország, Perzsia és Oroszország szövetsége és szárazföldi támadása lenne, amelyet egy az Égei-tenger irányában operáló hajóhad támadása egészítenne ki. De mivel ennek nem sok az esélye, Dalmácia, Korfú és Kandia megvédésére viszont Velence erői elégtelenek, a legjobb a béke fenntartása és a spanyolokkal való jó viszony ápolása.⁶⁸⁷ Bár Morosini nem sorolja ide – zavaros belviszonyait ő is ismerhette –, mégis negyedik hatalomként mindenképpen kell említenünk Lengyelországot, mivel annak a két hatalomnak a potenciális szövetségese volt, akiktől a török Morosini szerint tartott. Lengyelország Oroszország és Perzsia potenciális szövetségese volt, másrészt szoros kapcsolatban állt a török és tatár határokat állandóan fenyegető, pacifikálhatatlan kozákokkal.

Giovanni Moro a perzsa háborúk végén (1590) készítette el jelentését és következtetései nagyrészt egybecsengenek Morosinijével. Az elején leszögezi, hogy mivel a török természete folytán kiszámíthatatlan (*incerto*), nem tartja be a szavát és az ígéreteit, és mivel kizárólag a saját érdeke és haszna motiválja, más országoktól eltérően lehetetlen világos képet kialakítani kormányzati rendszeréről.⁶⁸⁸ Ő is kiemeli a renegátok nagy szerepét. Hiába vannak hatalmas pusztán hagyott, megműveletlen területek a birodalomban, illetve hiába él az európai és ázsiai, illetve afrikai területen sok nem muszlim alattvaló, ennek ellenére a szultánnak szerinte összesen 2 millió ember áll potenciális katonanyagként a rendelkezésére. Ennek a fele áll ténylegesen szolgálatban, másik fele úgymond készenlében, azaz tímárra, egyéb hivatalra várva. Utánpótlásukat a renegátok hatalmas tömege adja, akik mindenre készek, hogy valamilyen hivatalt kapjanak. Az óriási mennyiségű emberanyag miatt nem tartanak senkitől, még a várak karbantartására sem fordítanak gondot, mivel úgy tartják, hogy az életük és a szívük elegendő a

⁶⁸⁷ ALBERI, *Relazioni III/3*, 309–313.

⁶⁸⁸ ALBERI, *Relazioni III/3*, 325, 361, 363. Ezen valószínűleg azt is értette, hogy az apparatus működése finoman szólva nem olyan átlátható, mint amelyet odahaza, Velencében megszokott.

birodalom megvédéséhez. A magyarországi, illetve perzsiai határvidéken mindazonáltal ügyelnek arra, hogy a várak állaga ne romoljon le.⁶⁸⁹ Moro felbecsüli a birodalom fenntartásának költségeit, beleértve a katonaság alapját adó tímárbirtokok jövedelmét is, amelyek számításai szerint összesen évi 40 millió aranyra rúgnak.

A szinte korlátlanul rendelkezésre álló emberanyag mellett hasonló mértékben dúskál a hadianyagban. A szultán cselekvőképességét az anyagi eszközök sem korlátozzák, mivel a költségvetés szufficités (nyilván a szultáni magánkincstárra céloz), jóllehet az uralkodó spórolós, fősvény természete miatt a kormányzat financiai nehézségekkel küzd. A török ugyanakkor a rendelkezésére álló bevételekből, illetve a vazallusok hozzájárulásaiból bármikor képes jelentős nagyságú armadát felállítani. Jóllehet Moro mondanivalóját nem adja elő olyan koncepciózusan, mint Morosini, elbeszéléséből kiérződik, hogy a birodalom erejének forrását ő is elsősorban a méretben és ebből következően a rendelkezésére álló hatalmas erőforrásokban látja.

A *bailo* beszámolóján tehát már érződik a perzsa háború végső soron sikeres, mert területi nyereséget hozó lezárása, valószínűleg ezért szentel kisebb teret a birodalom nehézségeinek. Soraiból mindazonáltal kiérződik a következő háború előszele, a vazallusok felsorolása kapcsán ugyanis kifejti, hogy a két román vajdaság és Erdély összesen 85 ezer lovast és 20 ezer gyalogost (ez túlzás) képesek kiállítani, akik alkalomadtán a szultán ellen is fordulhatnak, megnövelve a császár, a lengyel király vagy akár az orosz cár haderejét. Ráadásul a Duna komoly akadályként tornyosul az esetleges török támadás elé.⁶⁹⁰

Leonardo Bernardo két évvel a perzsa háború után, 1592-ben adta elő a velencei szenátus előtt a *relazionéját*. Sok mondandója volt, a fejezetben ismertetett jelentések közül ez a leghosszabb. A szöveg elején hosszas fejtegetésbe bocsátkozik a birodalom nagyságáról és jövedelmeiről: a szultán magánkincstárának tartalékát 50 millió *zecchimóra*, míg az általa külső kincstárnak nevezett állami bevételeket 9–10 millióra becslüli. A jövedelmek növekedését két okra vezeti vissza, a pénzrontásra,

⁶⁸⁹ Uo., 338, 361–362.

⁶⁹⁰ ALBERI, *Relazioni III/3*, 346.

illetve a perzsa háborúban meghódított területekről származó bevételekre. Ugyanakkor sok a kiadás, főleg a megnövekedett létszámú katonaság zsoldja miatt. Ezért újabb adók kivetésére kényszerült, amely miatt nagy az elégedetlenség. A hivatalok adásvétele is a terheket növeli. A végvárrendszer kiépítése és fenntartása a perzsa oldalon szintén hatalmas terheket ró az államkincstárra. Azonban a világ leggazdagabb uralkodójaként mindezeket a nehézségeket könnyedén orvosolhatja.⁶⁹¹ Bernardo a többi *bailón*nál részletesebben foglalkozik III. Murád személyével, külsejével és jellemével, mint látni fogjuk, mondandója lényegéhez ez szorosan hozzátartozik.⁶⁹²

A birodalom gyors felemelkedése szerinte két tényezőnek, a kegyetlenségnek és a zsarnokságnak köszönhető. Az előbbin a sajátos örökösödési szokásokat, magyarán Oszmán törvényét, hogy tudniillik a hatalomra kerülő uralkodónak végeznie kell az összes potenciális trónörökösrel, a második tényezőt egyrészt az alattvalókat elnyomó, despotikus kormányzást, másrészt azt érti, hogy a török az újonnan meghódított területek elitjét megsemmisítette.⁶⁹³ Hatalmának fenntartását a hadsereg mellett Bernardo szerint még három további tényező teszi lehetővé: a vallás, a mértékletesség és az engedelmesség. Ezekkel azonban az utóbbi időszakban bajok vannak, egyrészt a különböző vallási irányzatok, illetve a vallásosság jellegének megváltozása miatt. A törökök egyre kevésbé fatalisták, a halált már nem fogadják magától értetődő természetességgel, hanem igyekeznek elkerülni, ami a vallásosság gyengülésével jár. A sikerek az erkölcsöket rontották meg, végül a janicsárok, szpáhik és ulem-mák lázadását, a pasák egymás közti viszálykodását az engedelmesség gyengülésének egyértelmű jeleként idézi.⁶⁹⁴ Ezen a ponton újra visszatért a szultán személyére: már apját, Szelimet sem jellemezte a harcias elődök példájának követése, fiára ez még jobban érvényes. Állandóan a háremben tartózkodik, 48 évesen a külseje teljesen eldeformálódott, olyan kövér, hogy lóra sem nagyon tud ülni. A perzsa háborúban nem

⁶⁹¹ EUGENIO ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato III/2*, Firenze 1844, 345–349.

⁶⁹² ALBERI, *Relazioni III/2*, 350–351.

⁶⁹³ ALBERI, *Relazioni III/2*, 365.

⁶⁹⁴ ALBERI, *Relazioni III/2*, 366–372.

állt a sereg élére, ezért nem népszerű, a katonák nem sokra becsülik, Szardanapalnak tartják. Az uralkodó jelleme hatással van a katonák magatartására, a római birodalom példája egyértelműen mutatja ezt, a török esetében a perzsa háború, amely a területi nyereség ellenére 12 évbe és óriási anyagi és embervesztésébe került. A szultán külső elváltozása belső, jellembeli problémákat takar Bernardo szerint. III. Murád könnyen befolyásolható, félnék, egyszóval teljesen alkalmatlan az uralkodói tisztségre. Hárembe húzódása, illetve a nők és a kegyencek előtérbe kerülése következtében nem szerzett kormányzati tapasztalatot. Márpedig a jó kormányzás tarthat csak fent huzamosabb ideig egy birodalmat, Isten kegyelmén túl természetesen. A három fenti tényező, illetve az uralkodó jelleme egyértelmű jele annak, hogy a birodalom hanyatlik, amelynek csírái már megjelentek, fejezi be képes beszéddel ezt a gondolatmenetet.⁶⁹⁵

A fenti fejtegetésből következik, hogy Bernardo szerint három tényező rombolhatja le a birodalmat. A széthúzás, amely a társadalom alsó szintétől kezdve vertikálisan a hatalom csúcsáig áthatja a birodalmat, láttuk, fentebb ezt már leírta, az erkölcsi romlás és a hozzá nem értő hivatalnokok (a hivatalviselés alapja nem az érdem, hanem a kegy és a pénz), végül a perzsák. A sah potenciális szövetségese a portai uralom alatt nem álló tatároknak és a spanyol királynak. Ha sikerülne egy szövetséget összekovácsolni, 5–6 év alatt le lehetne győzni a törököt. Sorra veszi a számba jöhető szövetségeseket. Én itt csak a császárt, Lengyelországot és az erdélyi fejedelemséget emelem ki. Ami az elsőt illeti, benne nem bíznak az állandó portyák miatt, ugyanakkor nem sokra becsülik gyengesége és a birodalomban dúló vallási viszályok miatt. Az első adandó alkalommal meg fogják támadni, írja. A lengyelekkel való viszonyt a kozák probléma nagyon megterheli. Nagy szerencsénk volt, hogy az új király, III. Zsigmond által a Portára küldött Dzierzek éppen akkor érkezett, amikor Szinánt leváltották. Az ambíciózus nagyvezír ugyanis a szultánt a világ bírójává akarta tenni, ezért az összes vazallust és adófizető hatalmat meg akarta félemlíteni. Említi azt a fentebb idézett követelését, hogy rendszeres juttatásként 100 öltözet cobolyprémet akart

⁶⁹⁵ ALBERI, *Relazioni III/2*, 374–376.

kizsarolni a lengyelektől. Ennek volt a jele az is, hogy a ruméliai beglerbéget Szilisztrába, a lengyel határ közelébe küldte.⁶⁹⁶

Ennek tudható be, hogy megváltozott az erdélyiekkel való viszony is: a szokásos adó és ajándékok mellett például az elmúlt évben a flotta-építéshez szükséges anyagokat követelt a Porta, illetve határozott szándéka, hogy a román vajdaságok szintjére süllyeszti a fejedelemséget, mert tisztában van azzal, hogy milyen gazdag a tartomány. Láttuk, hogy ez a terv a diplomáciai levelezésanyagban folyamatosan szerepelt, Márkházi fellépése sem függetleníthető ettől. Bernardo mindehhez egy érdekes, máshonnan tudtommal nem ismert adatot fűz: szerinte István király Erdélyből évi 100 ezer tallért kapott, és ezt a Portán pontosan tudták.⁶⁹⁷

Az első és harmadik tényező⁶⁹⁸ azonban inkább vágyálom, jegyzi meg, nekünk a másodikban, az erkölcsi romlásban és a rossz kormányzásban kell reménykednünk, amelyek végső soron a szultánok alkalmatlanságában gyökereznek, romboló hatásuk kifejtéséhez azonban idő kell. Mindez ugyanakkor semmiképpen sem jelenti, olvashatjuk, hogy Köztársaságunknak háborúba kellene bocsátkozni, ellenkezőleg, rendszeren fizetni kell az adót, fenn kell tartani a békét, de ugyanakkor erőt is kell mutatni, és ápolni a jó viszonyt a potenciális török elleni szövetségekkel. Vagyis a Köztársaság által évszázadok óta követett receptet ajánlja.⁶⁹⁹

Bernardo a jelentést tevő többi *bailótól* egyetlen lényeges ponton tér el, hogy a birodalom hanyatlását az oszmán uralkodók alkalmatlanságára vezeti vissza, tehát a szó legszorosabb értelmében véve egyetlen faktorra, az emberi tényezőre szűkíti le. Okfejtése logikus, hisz a római katonacászárok általa idézett példája mutatja, hogy minden despotikus rendszernek az uralkodó korlátlan hatalma adja az erejét és egyúttal a gyengeségét.

⁶⁹⁶ ALBERI, *Relazioni III/2*, 382, 385. Érdekes, hogy mint láttuk, Gyulaffy szintén hasonló szándékot tulajdonított Szinánnak a flottaépítéssel kapcsolatos „blöff” és a lengyelekre, illetve az erdélyiekre kifejtett diplomáciai nyomás és fenyegetőzés kapcsán.

⁶⁹⁷ ALBERI, *Relazioni III/2*, 388.

⁶⁹⁸ Ezután részletesen is kitér a perzsa birodalom gyengeségének okaira, uo., 390–397.

⁶⁹⁹ ALBERI, *Relazioni III/2*, 377–379.

A geopolitikai helyzet megváltozását, vagyis a tizenöt éves háború kitörését tükrözi következő jelentésünk Matteo Zane tollából 1594-ből. Zane a fentebb mondottakat részben elismételve új aspektusból közelíti meg vizsgálata tárgyát. Az oszmán birodalom hatalmát három tényezőre vezeti vissza: az egységre, amin a birodalom homogén, megszakíthatlan területét érti, ami lehetővé teszi, hogy a lehető legoptimálisabb módon biztosítsák a birodalom védelmét (nem úgy, mint Velence vagy Spanyolország esetében, bár neveket nem említ). A nagyságból következik a határoknak a központtól való biztonságos távolsága, ami lehetővé teszi, hogy könnyedén elérje az ellenséget saját területén keresztül. A harmadik tartományainak és lakosságának sokasága.⁷⁰⁰

A nagy terület és népesség azonban biztonságpolitikai veszélyeket is magában rejt. Nemcsak a *bailók* jelentései, hanem a kortárs leírások is kiemelték, hogy a birodalom lakosságának többsége nem török, nem is muszlim. Az európai hódításokkal a keresztények létszáma növekedett meg, ráadásul éppen a határokon: ez ellen úgy védekeznek, írja Zane, hogy egyrészt szoros alávetettségben tartja a lakosoknak ezt a részét, illetve igyekezik szabályozni a létszámát az adóterheken és a *devsirmén* keresztül.⁷⁰¹ Ez a politika ugyanakkor legalább annyit árt, mint amennyit használ. Ez világosan megmutatkozik a jelenlegi magyarországi háborúban, amely óriási károkkal, a terület elnéptelenedésével járt.

A renegátok ugyanakkor állandó utánpótlást jelentenek a hadseregnek, ez a szabad nép mindent megtesz azért, hogy tímárt kapjon, azaz bekerüljön a szpáhik jelképezte hadrendszerbe, tehát a rendelkezésre álló rabszolga katonaság két fő utánpótlási formája a kényszerű áttérés a

⁷⁰⁰ ALBERI, *Relazioni III/3*, 385–386.

⁷⁰¹ Uo., 387–388. A keresztény lakosságtól származó adók tették ki, még a gazdag Egyiptom meghódítása után is az oszmán állam bevételeinek nagyobbik részét. Ezért az állam az iszlamizációjukban kevésbé volt érdekelt. Vö. FODOR PÁL, „*A kincstár számára a bitetlen a leghasznosabb*”. *Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról*, Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára (szerk. Ormos Mária), Budapest 2003, 88–99; Uő., *A szimurg és a sárkány*, Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás-kori Magyarországon (szerk. Veszprémy László), Budapest 2008, 50, 64.

devsirme által (janicsárok), illetve az önkéntes vallásváltás az egzisztenciális kilátástalanság és a magas adóterhek miatt.⁷⁰²

Sokkal nagyobb nehézségeket jelentett a birodalmi adminisztráció kaotikussága, amelynek az oka a gyakori hivatali rotáció volt.⁷⁰³ Zane szerint a szultán óvakodik a muszlim területek túladóztatásától, ezért a hivatalvásárlás miatt növekvő adóterhek elsősorban a keresztény területeket érintik, amelyek így, mint fentebb szó volt róla, különösen meg-sínylik a jelenlegi háborút.

A gyakori rotáció ugyanakkor egy másik súlyos problémát is felvetett. Zane a mostani szultán léha, a háremhez kötődő életmódjának tudja be, hogy mint írja, manapság Sztambulban ezer udvar is van, amelyek mind hatásköröket próbálnak magukhoz ragadni, amelynek az a következménye, hogy egy ügy sokszor több ilyen udvaron keresztül intéződik. Ezért lassú az ügymenet, sokszor egymásnak ellentmondó parancsok mennek ki, ami zűrzavarhoz vezet, de ami talán egy olajozottan működő hivatalnokgépezethez szokott velencei számára legvisszatetszőbb lehetett, mindez háromszorosára emeli a költségeket.⁷⁰⁴

⁷⁰² HEGYI, *A török bódoltság várai I*, 254–269.

⁷⁰³ A hivatali rotáció adta a már említett *kul* rendszer rugalmasságát, ugyanakkor a pénzért megvásárolt tisztséget bármikor visszavehették, ezért mindenki a lehető legrövidebb idő alatt meg akarta szedni magát. Ez az eljárás az európai monarchiákban sem volt ismeretlen a hivatalok adásvételének gyakorlatával, és természetesen az ezzel járó korrupcióval együtt, de ott a szerződést a hatalom valamelyest tiszteletben tartotta, ami következett a hűbériség rendszeréből, de a magánjogból is. A rendszer működési zavarairól lásd MATÚZ, *Az oszmán birodalom története*, i.m.; FODOR, *Vállalkozásra kényszerítve*, i.m. BRAUDEL az európai és oszmán gyakorlatot összehasonlítva inkább a hasonlóságokra hívja fel a figyelmet, megjegyezve, hogy míg Nyugat-Európában ismerték az államkölcshön fogalmát, amely némi rugalmasságot biztosított a rendszernek, addig az oszmán birodalom-ban ennek hiánya tovább súlyosbította az amúgy is mély válságot. Vö. BRAUDEL, *A Földközi-tenger és a mediterrán világ*, II, 716–737.

⁷⁰⁴ ALBERI, *Relazioni III/3*, 413, 415. Itt kell megjegyezni, hogy a *bailók* által fentebb ismertetett megfigyelések nagymértékben egybecsengenek az oszmán fejedelmi tükrök által megfogalmazott kritikákkal, illetve reformjavaslatokkal. Ezekről összefoglalóan: FODOR PÁL, *Allam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben*, Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország (szerk. Benda Kálmán–R. Várkonyi Ágnes), Budapest 1988, 128–153.

A témánk szempontjából a legrészletesebb beszámolót Tommaso Contarini egykori prágai velencei követ hagyta ránk *Considerationi della guerra d'Ungheria contro il turco (1593–1594)* címmel.⁷⁰⁵ Tommaso a család egyik tipikus hivatalnok-diplomata képviselője volt, aki prágai velencei követként értesüléseit, információit a háborúról első kézből szerezte. A szöveg egyébként nem ismeretlen, JÁSZAY MAGDA egyik könyvében többször is idéz belőle.⁷⁰⁶ És most lássuk a *Biblioteca Marciana*-ban őrzött művecskét!

Contarini mondanivalójának vejeje a következőkben foglalható össze: miért lépett be a császár a háborúba? Mi volt a célja? Ha ugyanis a fő cél a török kiűzése volt, akkor nem kellett volna lehetőséget adni a töröknek, hogy ő támadjon, mert ezzel kiengedte a kezdeményezést a kezéből. Most pedig a birodalomtól és a pápától segílyt vár. Ha pedig nem akart háborúzni, akkor miért hagyta, hogy belerántsák? Vagyis, eleve nem tisztázták a célt, aminek a következménye, hogy egyik irányban sem tette meg a szükséges lépéseket.

Török támadás szerinte Horvátország, Temesvár, illetve Bécs irányában várható. Az első a legkönnyebb, mert ez a terület a leggyengébb, és ha a török elfoglalja Sziszeket, akkor a következő Károlyváros, Trisest, Gradisca, illetve a többi hely lesz. Horvátország Itália kapuja, és hogy a német birodalom felől ne fenyegethesse a hátbatámadás, lezárhatják a hegyi utakat. A 2. lehetőség a terep, a szűk átjárók miatt nehezebb – itt nyilván a sok vízre gondol – de megkönnyíti a dolgukat, hogy Budáig az övék minden.

Ami a 3. lehetőséget illeti, megpróbálhatják Kanizsa irányában, és onnan Bécs felé, elkerülve azokat a helyeket, ahol a folyók egymásba torkollnak és a terepet mocsárrá változtatják. Sőt ezzel úgy juthatnak ki a Dunához, hogy elvágják a dunántúli végvárrendszer utánpótlását. Ez a pozíció lehetőséget ad a töröknek arra is, hogy féken tartsa a pápát és a spanyol királyt, nehogy segítséget adhassanak Bécsnek (délről, Milánó és Velence irányából).

⁷⁰⁵ *Considerationi della guerra d'Ungheria contro il turco (1593–1594)*, BM, It. VII. 704 [7375], fol. 1r–46v.

⁷⁰⁶ JÁSZAY, *A kereszténység védőbástyája*, 149–151.

A legvalószínűbb és a legnagyobb zsákmánnyal az első illetve a harmadik lehetőség kecsegtetett. Egy Horvátország, illetve Itália elleni támadás esetén viszont a nagyobb hatalmak, a pápa, Spanyolország, Venece, és az összes többi itáliai állam összefogtak volna, és Németország is segítségükre sietett volna. A sok vár, a vizes, mocsaras terep, és hogy az ország szegényebb élelmiszerben, mint Németország, megnehezítené a dolgát. Ugyanakkor egyszerre tudna szárazföldön és tengeren támadni, nem úgy, mint Németország esetében. Az itáliaiak megosztottak, nehéz egyben tartani őket, és ezt a török jól tudja. Nincs számottevő lovassága sem, ami a töröknek előnyös, és a zsákmány is hatalmas lenne.

A török mellett a következő előnyök szólnak: nagy tömegű katonaságot képes bevetni, akikkel mindig győzni tud, feltéve, ha sikerül bekerítenie az ellenséget. Ha erre nincs módja és tere, akkor mindig a keresztények győznek, ebben az esetben ugyanis nem tud érvényesülni a számbeli túlerő. Éppen ezért, mivel a számbeli fölény a török oldalán van, nagyon fontos a gyorsaság és a felkészülés. Enélkül sohasem lehet legyőzni a kisebb erővel a nagyobbat.

A hadsereg nagysága mellett további előnynek számít, hogy nemcsak Magyarországon, hanem a román vajdaságokon és Erdélyen keresztül is képes utánpótlást szállítani, de mindenekelőtt a Dunán, amelyen a Fekete-tenger irányából bármit el tudnak hozni, amire szükségük van, ahogy azt Szülejmán tette, amikor Esztergom és Székesfehérvár ostromára ment. Ez a szervezethez lehetővé teszi számára, hogy az utánpótlást nagy távolságokból is biztonságosan eljuttassa hadserege számára. Az is megkönnyíti a dolgát, hogy a magyarok nagy része az arianizmusra hajlik, amely Mohamed dogmáinak az alapját alkotja. Ez az érve sajnos nincs kifejtve részletesen, de a szerző valószínűleg arra gondol, hogy az oszmán vazallus erdélyi fejedelemség legerősebb felekezete ebben az időben az unitárius volt.

Ha a két fél katonáit hasonlítjuk össze, azt láthatjuk, hogy a török elsősorban a tömegével győz. Minőségileg ugyan a keresztény katonaság jobb, de ha egyéb tényezőket, a fegyelmet és a harci szellemet is nézzük, a török oldalán van az előny. Náluk az előmenetel alapját az erények és a gyakorlat, nem pedig a születési előjogok adják. Ráadásul állandó, fizetett (zsoldos) katonaságuk van. Ami a hadvezéreket illeti, Szinán vén és dörzsölt, a főherceg (ebben az esetben Mátyás) fiatal és tapasztalatlan, hadve-

zérei pedig viszálykodnak. A török egységes, fegyelmezett, és engedelmes, míg a keresztények megosztottak a vallást, a szokásokat, az érdekeket illetően, azonkívül engedetlenek, mohók és állandóan viszálykodnak, képtelenek egy állandó hadsereget kiállítani. A keresztények mellett tulajdonképpen csak a jobb felszereltséget lehet említeni. A török ezért nem tart a ligától, elég, ha megvárja, míg a szövetség a pénz, a gyűlölet, és az ellenérdek miatt magától szétesik. Úgy tűnik tehát, hogy szinte minden amellett szól, hogy a török fogja megnyerni a háborút.

De ott van még a földrajzi szempont, amelynek megváltoztatására még egy olyan hatalmas és erős birodalomnak, mint az oszmánnak sincs lehetősége: Magyarország nagy, tágas, 16, illetve 7–8 napba telik bejárni egyik végétől a másikig. Európa legtermékenyebb területe, a sok folyó három részre osztja. Erdélynek gazdag bányái vannak, ez a legértékesebb része az országnak, bár lakói, a magyarok rossz természetűek, és csak erővel, illetve megfélemlítéssel lehet féken tartani őket. Jól bírják a fáradságot, harciasak, de nincsenek megfelelő fegyvereik, sem diszciplínájuk, és félő, ha felfegyverzik őket, nem fognak engedelmeskedni.

Van azonban még két hatalmas előnye Magyarországnak: az egyik, hogy nem veszik körül ellenségek, csak a határon – Németországgal közvetlenül határos – így az ellenség semmilyen irányból nem képes megakadályozni az utánpótlását és megsegítését. A másik, hogy kilenc hónapig képes harcolni anélkül, hogy tartania kéne az ellenségtől, vagyis 3–3 hónapon keresztül télen, illetve tavasszal, és 3-ig nyáron, azaz a császárnak a télen és tavasszal megszerzett területet mindössze három hónapig kell megtartania, ameddig a török Magyarországon tartózkodik és képes harcolni (ez értelemszerűen az augusztus–októberi hónapokra vonatkozik). Minden adva van tehát egy sikeres háborúhoz, fegyver, ellátmány, pénz, csak a császár fel tudja használni ezeket a lehetőségeket, de ami a legfontosabb, hogy összefogja az erőit a nagy, hajózható folyók mentén, amelyek a birtokában vannak.

A jelenlegi helyzet azonban azt mutatja, hogy a szerencsétlenül elkezdett háború miatt a császár erői nem elégségesek még a várak védelmére sem, míg a török, ha akarja, a Duna mentén csapást tud mérni egészen Regensburgig, onnan pedig Bajorországig, sőt Pfalzig is el tud hatolni. Éppen e veszély miatt lenne szükség egy állandó, 20 ezres hadseregre, amely-

hez a többi terület katonasága csatlakozni tudna.⁷⁰⁷ Ennek felállításához még a télen neki kellene fogni, hogy márciusig feltölthessék a kereteket egy 20 ezer lovasból és 40 ezer gyalogosból álló haderőre. Fontos, hogy a sereg spanyolokból, vallonokból és olaszokból álljon, ne pedig németekből (nem indokolja, hogy miért).⁷⁰⁸ Ebből a 60 ezres seregből 20 ezer a nyílt mezei hadműveletekben venne részt, 20 ezer a török lovasságot kötné le (ezen nyilván a portyázó hadviselést érti), 20 ezer pedig tartalékban maradna, hogy ott vethessék be, ahol szükséges. Még a török megérkezte előtt, amely júniusnál hamarabb nem várható, támadni kell, elfoglalni egy fontos erősséget, amelyre támaszkodva be lehet várni az ellenséget. Ezt a taktikát kell követni a rákövetkező évben is.

Contarini az 1542-ben Magyarországon harcoló Giulio da Marignano márki, korának egyik híres *condottier*-jének a tervezetéből idéz három fő pontban foglalva össze a sikeres háború előfeltételeit: 1. a császár személyes hadba vonulása 2. Buda megvívása előtt Pest és Esztergom elfoglalása 3. mezei csata a törökkel. Ezt az elképzelést szerinte a mostani háborúra is alkalmazni lehetne. Az első feltétel igazából pszichológiai, az uralkodó személyes hadba vonulása lelkesítené a katonaságot, és a nemességet is arra készítetné, hogy urához hasonlóan hadba vonuljon. A másik két feltétel tulajdonképpen a védekezés és a támadás sajátos ötvö-zete, kihasználva a terepviszonyok és az időjárás által együttesen adott előnyös feltételeket. De lássuk, hogyan is gondolta a gyakorlatban ennek megvalósítását Contarini!

A várakba bezárkózni mezei sereg nélkül a gyengeség nyilvánvaló jele, amivel meg lehet védeni egy átjárót, egy völgyet, egy hegyet, de soha nem olvasni sehol arról, hogy ez elégnek bizonyult volna az ellenség legyőzéséhez, (ennek Machiavelli egy egész fejezetet szentel a *Beszélgetések Titus Livi*us tíz könyvéről című művében),⁷⁰⁹ a várak ostroma hosszú, sokba kerül, és önmagában mit sem ér. Tartós végeredmény elérése érdekében az oszmán birodalom hatalmának alapját kell megsemmisíteni, vagyis a törököt a saját kedvelt módszerét ellene fordítva, a nyílt mezőn kell megverni.

⁷⁰⁷ Gabelmann a tervezetében 84 ezres hadsereggel számolt. THALLÓCZY, *Gablman*, 612.

⁷⁰⁸ A Visconti által kifejtett haditervről lásd az 569. jegyzetet.

⁷⁰⁹ *Machiavelli művei* 1, 298–306.

Míg a franciák és a velenceiek ereje az erődökben, a spanyoloké a pénzben, addig a töröke az állandóan fizetett, készenlétben lévő és fegyelmezett katonaságban testesül meg. Ha valaki Velencét térdre akarja kényszeríteni, a várait kell megvívnia, a franciákat ellenben meg kell osztani, spanyolokat pedig Amerikától elvágni. A töröknél ugyanezt élőerejének megsemmisítése jelenti, mert nagylétszámú hadserege a zarnokságon, az alattvalók megfélemlítésén alapszik, ezért tudott úrrá lenni a birodalom minden lázadáson, és emiatt nem sikerült eddig legyőzni. Mivel az európai területen élők nagyobb része keresztény, a hadsereg legyőzését a lakosság fellázítása megkönnyítheti.

A három hatalom Achilles pontjával kapcsolatos fejtegetés a velenceiek hosszú időn át felhalmozott tapasztalatáról és Contarini éleslátásáról tanúskodik. Amit ugyanis itt mond, az annak a felismerése, hogy minden hatalomnak van egy Achilles sarka, vagy másként, erejének egy olyan forrása, amelyből a hatalma táplálkozik, és amelyet maga a hatalom testesít meg. Ez az oszmán birodalom esetében szerinte az engedelmesség. A hódításokat a fegyelmezett és engedelmes hadsereg tette lehetővé, amelynek pusztító erejét a velük kapcsolatba kerülő népek a saját bőrükön tapasztalták meg. Fenntartásukat, a tartományok kormányzását a hadsereg mellett az engedelmes hivatalnoki kar, az alattvalók engedelmisségét pedig e két tényező együttesen teszi lehetővé. A hatalmi piramis csúcsán a szultán áll, akinek mindenki vak engedelmisséggel tartozik. Az engedelmisség eszköze a félelem, illetve a megfélemlítés, amely diplomáciájának is az alapját képezi. Fortélyos félelem igazgat: a török hadseregtől féltő, racionális gondolkodásra képtelen ellenséget könnyedén be lehet csapni (*insidie*) és békére kényszeríthető.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mindent átható vak engedelmisséget mások is, például a birodalomba elhurcolt, majd onnan megszabaduló egykori rabok, vagy a szolgálatukat teljesítő császári diplomaták is megfigyelték.⁷¹⁰ Contarini abban tért el tőlük, hogy itt nem állt

⁷¹⁰ Vö. *Rabok, követek, kalmárok*, i.m. Példaként említhetem a 16. század végéről Rene de Lusinget, a 17. század elejéről pedig Savary de Brèves francia sztambuli követet, akik a velencei *bailók*hoz, illetve a már többször idézett kelet-közép-európai kortársakhoz hasonló tényezőkben látták az oszmán birodalom erejét. A birodalmak felemelkedésével és hanyatlásával elméleti rendszerező igénnyel foglalkozó Lusinge a szultán despotikus hatalmát és a

meg, hanem az eltérő jegyeket, tulajdonságokat az államok eltérő struktúráját és karakterét számon tartó világos rendszerbe foglalta, és úgy tett javaslatot a török probléma megoldására.

A magyarországi támadó háborúhoz a hadsereget három részre kell osztani. Egy a román vajdaságok felől, hogy megakadályozzák a török előrenyomulást, és elvonják őket a töröktől. A másik irány Felső-Magyarország, Győr, illetve Esztergom vagy Székesfehérvár ostroma. A többi vár túl messze van, és közel az oszmán birodalom központjához. A harmadik egy Alsó-Magyarországból és Horvátországból Moldva és Havasalföld irányába, tehát egy kelet-nyugati tengely mentén indított támadás.⁷¹¹ Ez utóbbi a magyarországi török uralom köldökzsinórjának elvágását jelentette volna, amelyhez hasonlóra 1664-ben tettek kísérletet Zrínyi javaslatára a szövetséges csapatok. Alsó- és Felső-Magyarországon 3 illetve 15, Horvátországban 4 ezer ember kell a védekezéshez a várak helyőrségén felül, összesen tehát úgy 20 ezer ember az első lépcsőben. Az erők megosztása az ellenséget is erői megosztására kényszeríti. A támadás sikere érdekében az oszmán birodalom uralma alatt élő keresztény lakosságot fel kell lázítani.

Néhány (saját illetve az ellenségtől télen megszerzett) nagy erődre és erre a mezei hadseregre támaszkodva meg kell várni a nyári török támadást, amely augusztus közepe előtt nem várható, mivel ekkor érik be a fű a lovak számára, és telik el annyi idő, hogy megerősödjenek. Így tett a múltban és a közelmúltban is Perzsiában. A töröknek összesen három hónap, augusztus, szeptember és október áll a rendelkezésére, hogy döntést csikarjon ki. Ez alatt kell beérkeznie a segítségnek, hogy a döntő csatát megvívhassák. Ám ennek a helye sem mindegy, a legelőnyösebb lenne ezt az ellenség területén megvívni, mert így egyrészt megakadá-

vallás szerepét emelte ki, míg de Brèves a terület nagyságában, a meghódított tartományok megszervezésében, az erőforrások, így a katonai erőbőségében jelölte meg a birodalom erejét adó tényezőket. Ugyanakkor a hanyatlás fő okaként ők is az erkölcsök megromlását, illetve a hivatalok adásvételét, vagyis a korrupciót emelték ki, amely utóbbi az európai (francia) monarchiáktól eltérően az oszmán birodalom belső bomlását okozta. Vö. RENE DE LUSINGE, *De la naissance duree, et cheute des etats*, Paris 1588, 115v–120v, 152r; POUMARÈDE, *Il Mediterraneo*, 143–144.

⁷¹¹ JÁSZAY, *A kereszténység védőbástyája*, 151.

lyozzák, hogy a török érvényesíteni tudja a sík terepen a lovasságát és nagyobb haderejét, másrészt ezáltal lehetővé válik, hogy a hadsereg ellenséges területen szerezze be ellátmányát. Mivel a török távoli területekről is képes az utánpótlás biztosítására, és nincs tekintettel a lakosságra, hadseregét a zsold állandó fizetésén túl a meghódított, illetve alávetett területek lakosságával tartatja el, ezért ennek a keresztény lakosságnak a császári hadsereget is el kell tartania. Nem kímélhetik éppen az ellenség gyengítése érdekében. Contarini érvelése itt is helyes és pontos, gondoljunk a két román vajdaságra és az erdélyi fejedelemségre, amelyeknek az éves adón túl hatalmas mennyiségű egyéb felszereléssel és élelemmel kellett Szinán hadseregét ellátniuk. Ő egy közismert itáliai példát említ, amikor V. Károly Milánóra szabadította fizetetlen katonáit. Mi ehhez hozzátehetjük még Róma 1527-es kifosztását (*sacco di Roma*), amely a katolikus világban óriási felháborodást váltott ki.

Contarini elméleti megfontolásokat nem nélkülöző *discorsója* mellett gyakorló követként szorgalmasan küldözgetett a császári udvarban a háborúval kapcsolatban megfogalmazódó terveket, elképzeléseket. 1595. január 21-ei levelében például azt írta, hogy a háborút illetően kétféle stratégia fogalmazódott meg. Az egyik a korai támadás megindítása mellett tört lándzsát, vagyis mielőtt a török jönne, gyorsan el kell foglalni a tervbe vett várakat, míg a másik szerint először elő kell készíteni a támadáshoz a terepet, majd amikor megjön a török, akkor nyílt csatában legyőzni. Az előbbi vélemény képviselői azt mondják, hogy a katonák, különösen a külföldiek, a hosszú táborozás alatt megbetegednek, ezért nem szabad várni, míg az utóbbiak szerint nem jó korán elindulni, mert a csapatok jó részének megérkezéséhez idő kell, a többi pedig nem elegendő a várak ostromához. A hosszú táborozás ugyanakkor összeszoktatja a katonákat, akik ez által kellő tapasztalatot tudnak szerezni. Úgy tűnik, írta a követ, hogy ez utóbbit fogják elfogadni, amit ha idejében megtesznek, még jól is elsülhet a dolog. Ez utóbbihoz kapcsolódott egy tapasztalt öreg katona, Forgách (Simon), aki Contarini szerint azt javasolta, hogy gyorsan előre kell törni Temesvár felé, hogy megakadályozzák az oszmán hadsereg felvonulását, és elvágják az utánpótlást a Tisza vonalában, felhasználva az ellenség erőforrásait, amelyet az élelmiszerben gazdag terület biztosít. A lakosság őket támogatná, ami a törököt

gyengítené, a keresztényeket erősítené. Így lehetővé válna az egyesülés az erdélyi hadsereggel, ami által egyrészt biztosítani lehetne Erdélyt, másrészt újabb területeket lehetne elfoglalni a császár számára. Ezt többen ajánlják, de kérdéses megvalósítható-e.⁷¹²

A követ szerint tehát mind a háború jellegében, mind a haditervet illetően komoly véleménykülbségek álltak fenn. Míg az először említett elképzelés a Bécs előterében fekvő várak elfoglalásával alapvetően mégiscsak egy korlátozott célokat megfogalmazó, alapvetően védelmi stratégiát, addig az utóbbi (amely nyilván a magyarok többségének a támogatását bírta) offenzív és a döntést nyílt csatában kierőszakoló stratégiát vázolt fel.

Contarini saját és városának több évszázados tapasztalatát érdekes módon ötvözte Machiavelli elképzeléseivel, aki az erődökben folytatott védekezést a gyengeség egyértelmű jelének tekintette, amelynek elkerülhetetlen következménye csakis vereség lehet.⁷¹³ Ugyanakkor világosan felismerte a földrajzi tér és a terepviszonyok szerepét a magyarországi török uralom fenntartásában, amely lehetővé tette a nagy létszámú lovasságot bevető török harcmodor hatékony alkalmazását.⁷¹⁴ Érvelésében impliciten felismerhető az akciórádiuszának a magyar szak-

⁷¹² ASVe Senato, Constantinopoli, filza 22, fol. 303r–304r. Ismeretes, hogy az erdélyi hadvezetés először a Maros vonalában Arad, Temesvár irányában kezdte meg hadműveleteit az előző évben fellázadt rácok támogatásával. TÓTH, *A mezőkeresztesi csata*, 145–146. Az 1595. évi hadműveleti tervekről vö. THALLÓCZY, *Gablmann Miklós császári badi történetíró emlékezete*, i.m.; BAGI, *Császári-királyi... terv*, i.m. Ennek kapcsán kell említenünk egy névtelen és Gabelmanétól eltérő tervezetet, amely a kereszténység összefogásra való képzettségét és az isteni segítséget illető, mondhatni kötelező tiszteletkörökkel kezdődik, majd a nemzetközi helyzet (francia, angol, németalföldi) áttekintésével folytatódik, végül egy érdekes javaslatban végződik. E szerint a keresztény haderőből négy fő csoportosítást (*Hauptthauffen*) kell képezni, amelyekből három Magyarországon a fő folyók, a Duna, a Tisza, a Drag (Dráva?) és a Sau (Száva?) mentén, míg a negyedik a tengeren két irányban, Görögország és Egyiptom irányában folytatna hadműveleteket. Fő szövetségesként a spanyol királyt, a cárt, akire főleg a tatárok leköötésében számít az irat, és természetesen a perza sáhot említi. Ebből látszik, hogy a Báthory által is pártolt kombinált, az ellenség erejét megosztó, több frontot nyitó támadó haditerv mellett teszi le a voksot. Vö. ÖStA HHStA Turcica I, Karton 81, 1594, fol. 3r–4v.

⁷¹³ FELIX GILBERT, *Machiavelli – a háború művészetének reneszánsza*, A korai stratégiai gondolkozás. Tanulmányok (szerk. Veszprémy László), Budapest 2007, 15–32.

⁷¹⁴ PAOLO PARUTA, *Discorsi politici... divisi in due libri*, Venetia 1599, 597–636.

irodalomban PERJÉS GÉZA által felvetett, és azóta sokat vitatott elmélete is, hisz annak kifejtésében, hogy az oszmán haderőnek mindössze három hónapja van hadműveleti céljai elérésére, tulajdonképpen a török hadsereg hatósugarának, illetve e hatóság korlátozott voltának a felismerése rejlik.⁷¹⁵ Ezt a hátrányt nagyobb létszámával és jobb szerveztségével, illetve pszichológiai tényezővel, a lakosság és ellenfele megfélemlítésével tudja ellensúlyozni. Marignano márki nyomán Contarini hasonlót javasolt ellen-szerként. A császár személyes hadbavonulása, éppen úgy, mint V. Károlyé 1532-ben Bécsújhely alatt, olyan pszichológiai tényező, amellyel az ellenség szemben érzett félelmen lehet úrrá lenni a példaadás erejével. Az ellenség másik két előnyével a kisebb erők hatékonyabb felhasználását, tehát a magasabb szintű szerveztséget, illetve a védelmi és a támadó taktikának együttes alkalmazását, amely egyet jelentett a rendelkezésre álló tér jobb kihasználásával, lehet szembeszegezni.⁷¹⁶

A velencei diplomaták és végső soron Báthory István elképzelései több ponton egybeestek, vagyis hogy a török ellen a legjobb egy szövetséges, akár több nemzetiségű hadsereg, amely a saját központtól minél távolabb, a török centrumhoz pedig a lehető legközelebb eső területen, azaz az ellenség földjén, de keresztény területen mér nagy mélységben csapást a még nem teljesen felkészült ellenségre. Ez ha nem is dönti el rögtön a háborút, de döntő kihatást gyakorol annak további menetére, amelynek célja, hogy a kezdeti sikert a rákövetkező évek folyamatos, felváltva támadó és védekező harcaival végső győzelemmé érleljék egy 3–6 éves háborús periódus alatt. Ez tulajdonképpen Hunyadi János és a Jagellók alapvetően támadó jellegű törökpolitikájának felelevenítését jelentette.

⁷¹⁵ Contarini kortársa, az egykori római követ, Paolo Paruta hasonló következtetésre jut. PARUTA, *Discorsi politici*, 516. Az akciórádiusz elmélet első részletes megfogalmazása: PERJÉS GÉZA, *Az országút szélére vetett ország*, Budapest 1975, 8–14. Ennek kritikája: KOSÁRY, *Magyar külpolitika*, 67–68, 184–185; KUBINYI ANDRÁS, *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*, Budapest 2007, 151–155. Újabb igazolása: NAGY MIKLÓS MIHÁLY, *Akciórádiusz és magyar táj*, Aetas 22 (2007) 4, 97–114.

⁷¹⁶ Hunyadi hadjáratairól a teljesség igénye nélkül SZÉKELY OTTKÁR, *Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444)*, HK 20–22 (1919–1921) 1–64; DOBERDÓI BÁNLAKY JÓZSEF, *A magyar nemzet hadtörténelme 10. A Hunyadiak kora. Hunyadi János (1437–1456)*, Budapest 2001 (CD ROM); *Magyarország hadtörténete I* (főszerk. LIPTAI ERVIN), Budapest 1984, 99–110; BISZTRA CVETKOVA, *A várnai csata*, Budapest 1988, 147–209.

VII. UTÓHANG

KERESZTÉNY SZOLIDARITÁS VAGY ÁLLAMÉRDEK?

A kérdésre sablonos választ szoktunk adni. Természetesen az államérendek győz, hisz, szól az érvelés, a nyugat-európai helyzet, az erőviszonyok és az erőforrások egyenlőtlensége, és ezek folyamányaként az eltérő államérendek nem is eredményezhetett mást. Mintha kizárólag ez utóbbi determinálta volna a korszak politikai szereplőinek gondolkodásmódját és tetteit. Aki tehát nem így tett, az nyilván nem volt reálpolitikus, következésképpen illúziói rabja volt. Akkor tehát Báthory István, XIII. és XIV. Gergely, V. Sixtus és VIII. Kelemen ebben a betegségben szenvedtek volna? Ettől a kórtól viszont megmenekedett Sobieski János, I. Lipót és XI. Ince? Mert úgymond a 17. század végére megérett a helyzet a török kiűzésére? Létezik tehát reálpolitika csinálás, meg létezik ennek az ellentéte? E logika szerint tehát azt kellene mondanunk, hogy mindaz, amit a törökellenes szövetség, illetve a háború érdekében tettek e könyv főszereplői irreális elképzelés, alapján elhibázott politika lett volna, jobb esetben pedig a politikai propaganda kiüresedett szólama a felekezetiépítés, államépítés stb. szolgálatában, vagyis, egyáltalán meg sem kellett volna próbálni, mert úgysem sikerült volna? De feltehetjük a másik ilyenkor szokásos és kedvelt (ál)kérdést is: mozgástér vagy kényszerpálya? De melyik is lett volna az a lépés, amely igazi mozgástér nyitott volna a három részre szakadt ország számára?

A 16. század utolsó negyedében a török kiűzésével kapcsolatban megszülető tervezetek, javaslatok legközelebbi ihletője az 1560-as évek

közepén a Földközi-tengeren először Velence és az Oszmán Birodalom között kirobbanó, majd a pápaság és a spanyol királyság csatlakozásával nemzetközi konfliktussá terebélyesedő háború volt. Ez volt tulajdonképpen az első olyan konfliktus, amelyben Európa keresztény hatalmai egy koalíció keretei között sikeresen szálltak szembe az oszmán terjeszkedéssel. És bár a keresztény hatalmak két ízben is (1565 Málta, 1571 Lepanto) jelentős győzelmet arattak, a magára maradt Velence kénytelen volt előnytelen feltételekkel, nagy veszteséget elkönnyelve békét kötni. A háború ugyanakkor eldöntötte, hogy az oszmán tengeri befolyás a Földközi-tenger medencéjének keleti felére korlátozódik. Ennek a sikernek nagy volt a lélektani hatása, Velencére negatív értelemben, hisz elvesztette Ciprust, de a Szentszék, és a harcban közvetlenül részt nem vevő, de az itáliai félszigeten helyét kereső és a földközi-tengeri kereskedelembe a kalózkodás révén is bekapcsolódni igyekvő toszkán nagyfejedelemség figyelme ráterelődött a térségre. A török elleni háború állt újkeletű érdeklődésük háttérében, amellyel a távoli és egzotikus erdélyi fejedelemséget és a Nyugat-Európában mindenütt üldözött antitrinitárius eszmékkal kacérkodó urát, János Zsigmondot kitüntették. Ennek a figyelemnek volt az ékes bizonyosága Giovanandrea Gromo sok részletében máig sem ismert testőrszolgálat a gyulafehérvári udvarban. *Compendiója* ráirányítja a figyelmünket, hogy Róma és Firenze a protestáns ország protestáns fejedelmében is megfelelő partnert látott a törökellenes háborúhoz, amelyért cserébe – noha a távlati cél minden bizonnyal a rekatolizáció volt – még dinasztikus kapcsolat létesítése és ennek révén a Szapolyai dinasztia legitimálása sem tűnt olyan nagy és súlyos árnak. Ezt tette végül, legalábbis a rendelkezésünkre álló dokumentumok tanúsága szerint lehetetlenné János Zsigmond unitárius hitre térése, illetve a zimonyi találkozó a szultánnal, amelyhez hasonlóért apját, Szapolyai Jánost kiátkozták. Ennek már nem lett volna sok értelme. Gromo testőrkapitány javaslatai, megfigyelései azonban nem sokáig porosodtak a firenzei és római levéltárakban, néhány évvel később, a közép-kelet-európai hatalmi konstelláció megváltozásakor újra előkerültek.

Ez alkalommal egy valóban elkötelezett uralkodó kezébe került a kezdeményezés. Ritka az olyan alkalom, mint amilyen az 1570-es évek

második felében, történelmi léptékben mérve tűnő pillanatra, mindössze tíz évre adódott Európa keleti felében. A lengyel trónra ekkor rendkívüli hivatástudattal rendelkező uralkodó lépett. Eddigi tudásunkkal szemben Báthoryt *nem* az orosz háborúk sikeres lezárása, illetőleg Rettenetes Iván cár halála után kezdte el foglalkoztatni a nagy törökellenes kereszteshadjárat terve.⁷¹⁷ Egyértelmű bizonyítékok utalnak arra, hogy már trónra léptének pillanatában uralkodói programjának szerves részét képezte. Sőt, megkockáztatom, hogy erre a háborúra egész életében készült. Lengyel királlyá választása tulajdonképpen lerántotta a leplet titkos terveiről, ráadásul egy olyan ritka történelmi pillanatban, amikor ezekhez az elképzelésekhez hozzá hasonlóan elkötelezett partnert is talált. XIII. Gergely, V. Sixtus, VIII. Kelemen, három egymást követő pápa is osztotta Báthory vízióját. Ez magyarázza azt a rendkívüli felhatalmazást, amelyet a jezsuita Antonio Possevino a nunciások feje felett átnyúlva kapott tőlük, illetve nunciások sorának megjelenése Erdélyben 1592 és 1599 között. Ritka az olyan történelmi pillanat, amikor egy egész régió diplomáciai mozgását három ember, egy pápa, egy király és egy jezsuita kezdeményezőképesége és ereje határozza meg.

Báthory István számára az 1578. év több szempontból is, Zrínyi szóhasználatát kölcsönvéve a nagy konjunktúra éve volt. Ekkor tört ki a perzsa háború, amely több mint egy évtizedre lekötötte az oszmán birodalom erőforrásait kedvező helyzetet teremtve egy újabb szent liga tető alá hozásához. Ugyanebben az évben indította első orosz hadjáratát és ekkor küldött új nunciust a pápa Lengyelországba, új megbízatással a már említett liga létrehozása érdekében. Báthory az erdélyi fejedelemiség és a lengyel királyság uraként az oroszországi háborúk győztes megvívása után foghatott hozzá terve végrehajtásához. Ezek birtokában és a korábbi törökellenes hadjáratok tanulságaival a háta mögött egy gigantikus, több földrészt érintő, és több frontos háborúra tett javaslatot, amelynek fő terheit Lengyelország, Erdély, a pápaság és a mediterrán hatalmak, Spanyolország és Velence viselte volna. A császár kimaradt, pontosabban fogalmazva a király nagyobb szerepet szánt volna a német

⁷¹⁷ BENDA, *Báthori István terveit*, i.m.

birodalmi rendeknek, mint a nem kifejezetten a kezdeményezőkézségéről ismert II. Rudolfnak.

Úgy tűnik, a minta a Lepantónál győzedelmeskedő oszmánellenes szövetség volt, ennek megfelelően a támadó hadműveletek egyik irányul a mediterrán régió tengeri hadszíntere kínálkozott. A másik fő irány már nem volt ennyire egyértelmű, mivel a kelet-európai régióban több lehetőség is adódott. Az egyik csapást a román vajdaságokon, illetve az erdélyi fejedelemség területén keresztül lehetett mérni. Ennek megvoltak a hagyományai, gondoljunk csak a magyar királyok vagy az erdélyi vajdák, illetve a lengyel királyok egyébként nem sok eredményt hozó hadjárataira. Erre vezetett a legrövidebb út Sztambul felé, amelyet könnyen el lehetett vágni az ellátása szempontjából kulcsfontosságú balkáni területektől, a fekete-tengeri útvonalakat pedig fel lehetett használni az utánpótlás és a felszerelés gyors mozgatására. A másik szárazföldi hadműveleti irány a Duna völgye, a magyar királyság területe volt, ahol a tervek szerint a haderőnek nem a várak elfoglalásával kellett volna vesződnie, hanem szintén a vízi útvonalakat maximálisan kihasználva gyors déli előretöréssel harapófogóba kellett volna fogni az oszmán haderőt. A király abban reménykedett – jóllehet egy ilyen nagy szövetség összeállása és a fentebbi haditerv elfogadása meg lehetőségen valószínűtlen volt – hogy egy gyors, alig néhány éves háborúban néhány nagy nyílt mezei ütközet árán a törököt ki tudja űzni Európából. A minták és a példák tehát megvoltak, a terveket alkalmazni kellett a megváltozott helyzetre, illetve adaptálni a megváltoztathatatlan földrajzi viszonyokhoz.

Sajnos konkrét számításokon alapuló és egyértelműen Báthory személyéhez köthető tervezet nem maradt ránk, mivel a II. Miksának elküldött és általa a Portára továbbított irat, amely persze egyáltalán nem biztos, hogy részletekbe menően taglalta a kivitelezés mikéntjét, vagy megsemmisült, vagy lappang, és nem ismerjük a Báthory Andrásnak keresztül Rómába eljuttatott tervet sem. A *Parere*, amelynek hitelességét Szamosközy is aláátamasztja, valószínűleg az ő elképzeléseinek hű lenyomata, de sajnos nagyon vázlatos. Annyi azonban egyértelműen kiderül belőle, hogy egy időben végrehajtott, egymást támogató tengeri illetve szárazföldi hadműveletek kombinációjával akarta kivitelezni a

tervét. A nunciosok, illetve Possevino számtalan tárgyalása alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy Báthory a geopolitikai adottságokat szem előtt tartva több alternatív haditervet forgatott a fejében, és egyik változat mellett sem tette le végleg a voksát. Találgatni vagyunk kénytelenek a kereszteshadjárat kereteit adó szövetséget illetően is, annyi mindenestre több-kevesebb bizonyossággal állítható, hogy azoknak a fentebb említett hatalmaknak szánta volna a főszerepet, amelyeknek nagy tapasztalatai voltak egy ilyen jellegű háborúban, illetve egyszer már sikerült stratégiai fontosságú győzelmet aratniuk az oszmán birodalom fölött. Azonkívül számolt az általa legyőzött, de ennek ellenére hatalmas emberi és anyagi tartalékokkal bíró hatalommal, Oroszországgal.

Oroszország mellett számított még a tatárokra (nogájokra és a krimiekre egyaránt), ez utóbbiaknak az oszmán vazallitás szorosságát lazítani kívánó törekvéseinek támogatása beleillett a terveibe, amelyet a Giráj dinasztíán belül akuttá váló örökösödési viszály segítségével próbált meg kihasználni. Ahogyan több alkalommal is kifejtette, a tatárok leválasztását a Portától, amint az orosz trón megszerzését is, a török elleni általános háború első lépésének, előfeltételének tekinti. Ha ez sikerült volna, egy csapásra megszűnt volna a Porta Fekete-tenger feletti befolyása a Kaukázustól kezdve egészen Havasalföldig. A már említett, a vajdaságok és Erdély irányából mért csapás pedig a balkáni befolyási zónát rengette volna meg, amelynek következtében a magyarországi pozíciók kerültek volna végveszélybe.

A császárnak és a német birodalomnak szánt szerep kevésbé világos; a Habsburgokkal vitái voltak, egyáltalán nem bízott bennük, bár V. Károlyt igen nagyra becsülte. A magyarországi háborúban elért eredményeik – ez egyaránt vonatkozik a császár(ok)ra és a birodalomra – nem igazán voltak meggyőzőek, legalábbis az ő szemében, mivel az oszmán térnyerést nem voltak képesek megállítani, a lepantóihoz mérhető stratégiai fontosságú győzelmet nem sikerült aratniuk, és a támadó háborút illető elkötelezettségükben is komolyan kételkedett az elfogadott védelmi doktrína miatt.⁷¹⁸ A Habsburgokhoz fűződő vi-

⁷¹⁸ Erről vö. GEŐCZE, *Hadi tanácskozások*, i.m.; KELENIK, *Lazarus von Schwendi*, i.m.

szonya mindenképpen nagy terveinek gyenge pontja maradt, ezt tükrözi a ránk maradt források hallgatása, de az általuk birtokolt terület stratégiai fontossága, a magyarok és a pápaság miatt semmiképpen sem hagyhatta ki őket.

További fogódzót nyújtanak az 1594–1596 között folytatott Habsburg–lengyel tárgyalások, amelyekről a fentebb említett haditerven kívül annyi kiderül, hogy István király egy hozzávetőleg 120 ezres korszerű, tüzérséggel, nehézlovassággal, lövészekkel megerősített hadseregben gondolkodott, amely nagyságát és ütőképességét tekintve felvette a versenyt, sőt a hadügyi forradalmat illető legújabb kutatási eredmények fényében megkockáztathatjuk, hogy túl is szárnyalta volna az egyre kevésbé innovatív oszmán haderőt. A finanszírozás saját bevételek és birodalmi, illetve pápai segélyek alapján történt volna. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a királynak a logisztikát illető elképzeléseiről semmilyen adattal nem rendelkezünk, leszámítva, hogy a vízi szállítási útvonalakat a kor összes hadvezéréhez hasonlóan előnyben részesítette.

A tervek tehát – legalábbis mai tudásunk szerint – nem öltöttek minden részletében konkrét formát, és döntő lépések megtételére sem, csupán hosszas tárgyalásokra került sor. Ez érthető, hisz az aprólékos tervezésnek mindig követnie kell a keretek felállítását, nem pedig fordítva. Azt ugyanakkor a források alapján egyértelműen állíthatjuk, hogy Báthory elképzeléseiben visszaköszönnek mindazok az elemek, amelyeket az előző évszázadtól kezdve, de később is, a 17. században a török kiűzéséig papírra vetettek: a nagy, három földrészt átfogó törökellenes koalíció Perzsiával, az egyidejű szárazföldi és tengeri csapásmérés, a balkáni keresztények fellázítása, a határvidék betelepítése (jó katolikus) katona paraszttal, a tatárok felhasználása, a nagy vízi utak (Duna, Tisza, Dnyeszter, Dnyeper, a Don és a Volga) igénybe vétele a Konstantinápoly elleni hadműveletekhez, illetve a téli háború,⁷¹⁹ Igen érdekes és izgalmas feladatnak ígérkezik annak ki-

⁷¹⁹ A törökellenes háborús tervekhez a 15. század második felére, illetve a 16. század elejére lásd MISKOLCZY ISTVÁN, *Keresztes-hadjárat terve a mohácsi csata előtt*, Mohácsi emlékkönyv, 41–62; RÁZSÓ GYULA, *Hunyadi Mátyás török politikája*, Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára (szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László), Budapest 1990, 149–201; Uő., *A Habsburg birodalom politi-*

derítése, hogy ezekhez az információkhoz hogyan juthatott hozzá Báthory? Az ugyanis szintén biztosnak tűnik, hogy a vallási kérdésekhez hasonlóan, ismereteinek egy része olvasásból származott, például ismerenie kellett Rueber művét, amely talán nyomtatásban is megjelent, illetve Schwendiét, amelyet többször is kiadtak.

A török kiűzését Magyarországról és Európából, sőt Konstantinápoly visszafoglalását Róma és Báthory is összekapcsolta a keletre irányuló misszió akkor már fél évezredes gondolatával, azaz a keleti és nyugati kereszténység újraegyesítésével, a szkizma megszüntetésével. A királynak és a pápának egy súlyos, és történelmi korszakoktól függetlenül fellépő dilemmában kellett döntenie: vajon szűkebb politikai érdekeiket, az államérdeket helyezték előtérbe döntéseik meghozatalakor, vagy inkább a vallási parancsnak engedelmesskedjenek, amely a hitetlenek elleni harcot jogos és igazságos háborúként legitímálta, sőt előírta a keresztény szolidaritás jegyében?

A pápaság helyzete annyival egyszerűbb volt, hogy a törököt illetően államérdeke (mint egyházi államé) és a szolidaritás eszméje egybeesett. De nem volt könnyebb: nemcsak arra kellett tekintettel lennie, hogy egy oszmán tengeri támadás egy itáliai szárazföld elleni invázióval kombinálva – erre a közelmúltban, de a megelőző évszázadban is volt példa – közvetlenül is fenyegeti az egyházi államot és a többi, kisebb-nagyobb itáliai államalakulatot, hanem megértőnek kellett lennie a szövetséget illető Habsburg fenntartásokkal szemben is. Akik

kai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában, Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából (szerk. Ruzsás Lajos–Szakály Ferenc), Budapest 1986, 127–162; KOVÁCS PÉTER, *A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490)*, Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve (kiad. Zombori István), Budapest 1996, 97–117. Összefoglalóan a *turcica*-irodalom részletes áttekintésével mindmáig alapvető GÖLLNER, *Turcica III*, i.m. Hasonlóképpen a 15. századra vonatkozóan igen részletesen a tervezetek szövegével együtt: NICOLAE IORGA, *Notes et extraits pour servir a l'histoire de croisades au XV^e siècle I–IV*, Bucarest 1915; DJUVARA, *Cent projets*, i.m., összefoglalóan *The history of the crusades III: the fourteenth and fifteenth centuries*, ed. HARRY W. HAZARD, Wisconsin 1975, a pápaság szerepét a középpontba állítva SETTON, *The Papacy and the Levant*, i.m.; BÓKA, *Európa és az Oszmán Birodalom*, 15–28; *Közép-Európa barca*, i.m. A tizenöt éves háborúra BAGI, *Császári-királyi... terv*, i.m.

nemcsak Lengyelországot akarták meg- és Erdélyt visszaszerezni, hanem a Szentszék nélkülözhetetlen támaszai voltak abban a politikai ellenreformációban, amely a Habsburg hegemoniáért folytatott fegyveres harccal párosulva a protestánsok és a rivális katolikus hatalmak ellen folyt Nyugat-Európában.

Báthorynak pedig szülőhazája és a lengyel királyság érdekeire kellett tekintettel lennie. A tatárok és a törökök távoltartása a hosszú déli határvidéktől, és keleti, illetve balti-tengeri érdekeinek képviselése Lengyelország biztonságpolitikájának szerves része volt. A nagyívű tervek ellenére Báthory megmaradt „réalpolitikusként” és csak úgy lett volna hajlandó megindítani a harcot, ha megkapja azokat a garanciákat, amelyeket a pápaság nem tudott (vagy nem akart) megadni. Ezek közül a pénz volt a kisebbik probléma. Lengyelország választói monarchia volt, és a Habsburgok kudarcaik ellenére nem mondtak le róla, Báthorynak pedig tudomásul kellett vennie, hogy a Szentszék egyszerűen nem teheti meg, hogy a háborút a császár nélkül vívja meg. Arról nem is szólva, hogy ebben az esetben a liga megfosztotta volna magát a birodalom erőforrásaitól. Ami Erdélyt illeti, a kis, alig 700 ezer lakosságú ország lett volna egy meggondolatlanul kirobbantott háború első áldozata. Elvesztése súlyos helyzetbe hozta volna az Oszmán Birodalom magyarországi birtokait, azonkívül semmivé foszlathatta a két román vajdaság feletti hatalmát is. E területek elvesztése pedig – különösen Havasalföld – Sztambul ellátását sodorta volna veszélybe. Várható volt, hogy a Porta mindenképpen megtartja, és ütköző zónaként használja fel egy Lengyelország felől érkező támadás esetén. Báthory valószínűleg emiatt is hagyta nyitva az utat egy Duna-völgyi hadjárat, mint fő hadszíntér előtt, amely értelemszerűen jelentette volna a császár bevonását a ligába és vezető szerepének elfogadását. Számolnia kellett ugyanakkor a 16. század elején folytatott sikertelen török háborúk és a magyarországi Jagellókkal tervezett együttműködés kudarca miatt (védelmi) doktrínává merevedő lengyel állásponttal, amely a Habsburgokéhoz hasonlóan jószomszédi viszonyt írt elő a Porta irányában.

A szétartó geopolitikai érdekek miatt a reménybeli szövetségesek egyetlen közös platformja a vallás volt. Róma keleti irányú missziójának

gondolata és Báthorynak Oroszország elfoglalását célzó törekvései egybeestek. Ez azonban nem bizonyult elegendőnek, különösen, hogy kivitelezését ellentétes módon képelték el. Míg Róma először a török elleni háborút akarta, és a szkizmát lassabban, a békés térítés által vélte megszüntethetőnek, addig Báthory fordítva, először az orosz területeket akarta megszerezni, akár fegyveres eszközökkel is, majd azok birtokában szándékozott a török ellen háborút indítani. Halála hamar véget vetett a nagyraavagyó terveknek. Jó kérdés, hogy vajon mit tett volna, ha megéri a tizenöt éves háború kitörését, mennyire maradt volna meg (reál)politikusként? Vajon kísértésbe esett volna, hogy vágyait megvalósítsa? Semmit nem tudunk indíttatásairól, élete korai szakaszáról, amikor a legmeghatározóbb hatások érnek egy személyiséget, amikor a legfogékonyabb az elme és a lélek. De például azt tudjuk, hogy kitűnő érzékkel használta az uralkodói propaganda legkülönbözőbb eszközeit. Megnyilatkozásai és tettei arra engednek következtetni, hogy rendelkezett a politikusi mesterséghez elengedhetetlenül szükséges alakoskodás (szimuláció) képességével. Ahhoz is volt érzéke, hogy ha érdekei úgy kívánták, egy adott szituációból teátrális eszközök bevetésével hozza ki a legtöbb hasznot. Többször mutatkozott cselszövéstől és a kegyetlenségtől sem visszariadó politikusként, ugyanakkor láttatni engedte a mélyen, a szenvedélyességig vallásos magánembert is. Sajnos mindkét arcát politikai elfogultságtól nem mentes szövegek közvetítik. Ma azt mondanánk, kétségtelenül ellentmondásos, megosztó személyiség volt, de a legnemesebb fajtából, akit vagy imádtak, vagy utáltak. A ráció diktálta politikai krédó, illetve a lelki élet szférájában alakot öltő vízió között csak egy erős egyéniség képes a *modus vivendi* megtalálni. Nem biztos, hogy rejtélyes jellemének mozzgórugóira több évszázad távlatából mindenáron magyarázatot kell keresnünk. Ha ezt a személyiségében, úgy tűnik, valóban megbújó kettősséget *ad absurdum* visszük, megpróbálván akár az egyik, akár a másik kizárólagos igazságát erőltetni, végeredményként skizoid Báthory képet kapnánk. Vajon a reálpolitikus, vallási toleranciát gyakorló uralkodó és a rekatalizációt erőltető, illetve a török elleni háborúra készülő *miles christianus* szembeállításával közelebb jutnánk személyisége és politikája megértéséhez? Talán a leghelyesebb az lenne, ha ezt *nem* egymást kizáró

kettősségként vennénk tudomásul. Miért nem hihető, hogy szavai és tettei egy koherens személyiség cselekedeteinek a megnyilvánulásai?⁷²⁰

A liga megkötésére és a háború elindítására végül tehát nem került sor. Ebben nem is annyira a király váratlan halála, hanem a potenciális ligatagok eltérő érdekei játszottak döntő szerepet. Pedig a perzsa háború ideális helyzetet teremtett, lekötötte az oszmán birodalom erőit és ugyanakkor felfedte a birodalom gyengeségét. Ez a lepantói kudarc mellett megerősítette azt a velencei *relazionek* és egykorú nyomtatványok által megfogalmazott véleményt, hogy a birodalom túljutott a zenitjén. Ezért Báthory már az orosz háborúk idején jelentős diplomáciai erőfeszítéseket tett, hogy kihasználva a kínálkozó alkalmat magához ragadja a kezdeményezést.

Halála után néhány évvel mégis létrejött a törökellenes szövetség, ám ennek kezdeményezője nem a lengyel király, hanem a császár volt. Az okát Európán kívül rejlő okokban kell keresnünk. Az oszmán birodalom 1590-ben lezárta hosszú ideig tartó, és bár területi gyarapodást hozó, ámde a század eleji harcoktól eltérően a nyereséggel arányban nem álló, súlyos veszteségekkel járó perzsa háborúját. A gazdaság romokban hevert, az elszegényedő és komoly vérveszteségeket elszenvedő katonaság elégedetlen volt. Az ebből fakadó belpolitikai bizonytalanságot a legegyszerűbben egy újabb, ezúttal népszerűbb, mert keresztények ellen irányuló szárazföldi háborúval vélték megoldani. Volt esélye a tengeri háborúnak, ez a zsákmányt illetően kecsegtetőbb volt, viszont sokkal többbe került, és Sztambulban még élénken emlékeztek arra, hogy az itáliai hatalmak és a spanyol király az oszmán fenyegetés hatására képesek voltak félretenni eltérő érdekeiket és egy olyan haderőt felvonultatni, amely sikerrel vette fel a harcot a tengeri hadviseléstől tulajdonképpen mindig idegenkedő törökkel szemben. Könnyebben megszerezhető zsákmányt kerestek. A spanyolokkal szembeni mély bizalmatlanság és a ten-

⁷²⁰ Megjegyzem, hogy a Báthoryak közül nem egy hasonló lelki berendezkedésű családtagot ismerünk. Gondolok itt ecsedi Báthory István ismert példájára, de ide sorolhatjuk a másik ecsedi Báthoryt, a kenyérmezei győztest, de István király bátyját, Kristófit is, akinek e kettősséget igen nehezen elviselő és hordozó alakjával bővebben is foglalkoztam. Vö. KRUPPA, *Tradíció és propaganda*, i.m.

geri erejük iránti respektus ugyanakkor az 1590-es évek elejéig életben tartotta a flottaépítési programot.

A választásban kezükre játszott a Báthory halála után összekuszálódó észak- és kelet-közép-európai hatalmi-politikai helyzet. Lengyelorszáért újra kitört a hatalmi harc, és bár több dinasztia is ringbe szállt, csak kettőnek volt komoly esélye. A svéd Vasák dinasztikus kapcsolatban álltak a Jagellókkal, kézenfekvőnek tűnt az ő örökösödésük, és ez ellen Sztambulnak sem volt kifogása. Csakhogy újra felbukkantak a Habsburgok, és bár Miksa főherceg alulmaradt, az új lengyel király, III. Zsigmond Habsburg menyasszonyt vett feleségül, ráadásul jobban érdekelte a svéd trón. Az a veszély fenyegetett tehát, hogy rövidesen Habsburg ura lesz Lengyelországnak. Ez a dinasztikus vetélkedés a kelet-közép-európai királyságok koronáinak begyűjtéséért már a 14. század óta folyt, és ekkor úgy tűnt, komoly esélye van annak, hogy most megvalósíthatják. Ezt mindenképpen meg kellett akadályozni, azonkívül az oszmán birodalom (és a főváros) érdekei, biztonsága megkövetelte, hogy a fekete-tengeri partvidék kereskedelmi szempontból is értékes térségében megmaradjon a béke, és az oszmán befolyás. Zamoyski kancellár ebben sokat segít(het)ett. Mérlegelni kellett tehát, melyik éri meg jobban: lángba borítani a könnyen támadható, de nehezen védhető lengyel határt, nagy zsákmányt (gabonát, rabszolgát stb.) megszerezni, vagy inkább óvatosan adagolt fenyegetésekkel meghosszabbítani a békét? A lengyelországi helyzet III. Zsigmond trónra lépése ellenére ugyanis rendkívül bizonytalan volt. Ennek meghatározó tényezői az új király svédországi trónkövetelése, a Habsburgokkal kötött dinasztikus házassága, a kozákok önálló akciói a török támaszpontok és területek ellen, illetve Zamoyskival való bonyolult és ellentmondásos viszonya volt. 1591 előtt komolyan fennállt annak a veszélye, hogy a háborút Lengyelország ellen indítják meg: a király később sem zárkózott el a törökellenes háborútól, amelyet, mint láttuk, 1594–1597 között a pápai és császári diplomácia meg is próbált kihasználni, a nagyhatalmú kancellárnak azonban sikerült zátonyra futtatnia ezeket a kísérleteket.

A lengyelekkel szembeni túlságosan kíméletlen fellépés, illetve a támadás azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az országot a Habsburgok karjaiba lökik. Nem lehetett mérget venni arra, hogy a császár lábhoz

tett fegyverrel fogja nézni, hogy az országot megtámadják, bár kétségtelen, hogy a század elején a törökellenes háború szempontjából sem a kereszténység, sem Magyarország nem látta hasznát annak, hogy egy történelmi pillanatban a cseh, magyar és lengyel trónt egy dinasztia birtokolta. A Vasa–Habsburg házassággal egy hatalmas, az északi és nyugati határvidéken átívelő szövetség előfeltétele jött létre, amely magában foglalhatta volna Lengyelországot és vazallusait, a Habsburg örökös tartományokat, Magyarországot, és a pápaságot. Egy ilyen konstellációban pedig nem lehetett biztosra venni a vazallus tartományok, Erdély, Moldva, Havasalföld lojalitását. Lengyelország nagy és népes állam volt, és a szövetség tekintélyes nagyságú haderőt lett volna képes kiállítani, mindenképpen nagyobb, mint a magyarok. Ez végzetesen felborította volna az erőviszonyokat, ezúttal az oszmán birodalom kárára. És még ha sikerül is legyőzni Lengyelországot, jelentős területeket kiszakítva belőle, sehogyan sem tudta volna megakadályozni a környező hatalmakat abban, hogy felosszák maguk között a maradékot, amelyből természetesen a Habsburgok is kivették volna a részüket a nélkül, hogy ezért komoly árat fizettek volna. A 17. század közepén többek közt éppen ezek a megfontolások, illetve a megelőző lengyel–török háborúk nem túlságosan kecsesítő végeredményei tartották vissza az oszmán birodalmat újra talpra állító Köprülü Mehmed nagyvezírt, hogy részt vegyen Lengyelország tervezett felosztásában. A Porta tehát többet nyert azzal, hogy békén hagyta Lengyelországot, ahol, mint láttuk, Zamoyski szilárdan Habsburg-, következésképpen háborúellenes politikát folytatott, tehát ebből a szempontból a török szövetségese volt, és végül a gyengébb Magyarországot támadta meg, amelynek a Szent Római Birodalom védőbástyája szerep jutott.

Minden érv, katonai, politikai, lélektani amellet szólt, hogy a támadást a Habsburg birodalom ellen indítsák meg: a császár volt Szülejmán óta a birodalom legnagyobb ellensége, a török elleni szövetségek egyik természetes gravitációs pontja. Legyőzésével széthullt volna az a kelet-közép-európai hatalmi koncentráció, amelyet a Habsburg dinasztikus szál fűzött össze és tartott egyben. A Kárpát-medencében létrejövő hatalmi vákuumot az oszmán birodalom töltötte volna be, és a magyar királyság maradéka komoly ellenállás nélkül fogadta volna el a

vazallitást. Minden jel arra mutatott, hogy a Habsburg birodalom, pontosabban annak keleti fele a Szent Római Birodalomban dülő viszályok, illetve a spanyol ág németalföldi, francia, angol stb. lekötöttsége miatt magára maradt, és sebezhető. De hová mérjék a csapást? Itt alapvetően két lehetőséget kellett megfontolni, mindkettő adott volt akkor már régóta.

Egy Horvátország, illetve Friuli irányában mért csapás elvágta volna az itáliai és ausztriai területek összeköttetését, megakadályozva az egységes katonai fellépést, ráadásul sem a magyar rendek, sem az erdélyi fejedelemség nem kényszerültek volna egyértelmű állásfoglalásra – még ha a keresztény szolidaritás, a magyar királynak tett eskü, és a magyar területek felszabadításának reménye ebben az esetben is mozgósíthatta a fegyveres erőket. A támadásokat az oszmán végvárrendszer képes lett volna felfogni, és a császári főserregnek sem lett volna komoly esélye, mivel a császár és a birodalmi rendek nem kockáztathatták Bécs biztonságát Észak-Itália megsegítéséért. Ráadásul az ellátó bázist tekintve ez az irány volt a legrövidebb, a hadsereg felvonulása nem tartott volna olyan hosszú ideig, mint a magyarországi hadszíntérre. Az oszmán birodalom kijutott volna az észak-itáliai síkságra, a Pó völgyébe, és hatalmas zsákmány hullt volna az ölébe.

A terep azonban nehéz volt, tagolt, hegyes, korszerű várakkal megfelelő módon ellátva, amely megnehezítette nagyobb hadsereg felvonulását, és az utánpótlás eljuttatását a hadműveleti területre. Ha a létében fenyegetett Velence és a pápaság az itáliai államok belépnek a háborúba, a tengeri szállításra ráutalt és ütőképes flotta híján lévő oszmán haderőnek szembesülnie kellett volna a logisztikai problémákkal. A siker tehát itt sem lett volna garantált, de az 1590-es évek elején, amikor a horvátországi portyák és vele együtt a határvidék katonai ellenálló képességének tesztelése elkezdődött, még megvolt a lehetőség arra, hogy a csapás irányát ide délre helyezték.

Egy Bécs elleni offenzíva ezzel szemben a Duna és a sík vidék miatt sokkal könnyebbnek ígérkezett, az útvonal pedig, legalábbis Budától számítva, rövidebb volt, 1529 óta e téren ráadásul komoly tapasztalatokkal is rendelkeztek. Katonai szempontból tulajdonképpen ez volt az egyetlen, ámde igen nagy előny. Az oszmán politikai vezetés, amely sa-

ját politikai doktrínájának is foglya volt, a *kizil elma* gondolat jegyében, a propaganda szintjén mindenképpen, Bécs elfoglalását jelölte meg elsődleges célként.⁷²¹

Az ingadozó vazallus/szövetséges erdélyi fejedelemség hosszú utat tett meg az oszmánellenes ligához történő csatlakozásig. Báthory István új irányba terelte a fejedelemség diplomáciáját, rekatolizált országa víziójában a nagy, oszmánellenes koalíció egyik fontos tagjaként jelent meg. Halála után az erdélyi elit, még közeli „munkatársai” is, ejtették a katolikus szálat, és a külpolitika alapelemévé újra az oszmán vazallitást és a lengyelországi orientációt tették, amely utóbbi Zamoyski kancelláron keresztül az északi protestáns hatalmakkal való kapcsolattartást jelentette. Ez különösen hasznosnak bizonyult az 1580-as 90-es évek fordulóján, amikor mindkét országnak súlyos oszmán fenyegetéssel kellett szembenéznie. Csakhogy míg Lengyelország félúton megállt, és fenntartotta a kapcsolatokat mind a Habsburgokkal illetve a pápasággal, mind az Oszmán Birodalommal, sokszor még ez utóbbival való lepaktálás nem alaptalan vádjait is vállalva, Erdély továbbment a szakításhoz vezető úton.

Az okok a magyar történetírást régóta izgatják, amely ennek ellenére nem tett mást, csupán a régóta ismert válaszok ismételte, mivel megfeledezett arról, hogy Erdélyt nem egyszerűen egy oszmán vazallus országgként, hanem egy nemzetközi-politikai rendszer részeként kell kezelni, amelynek mozgásai, változásai akarva nem akarva hatottak rá, sokszor a portai akaratától függetlenül. Nem igazán vette tudomásul azt sem BENDA KÁLMÁNT kivéve, hogy az eseményekre meghatározó hatást gyakoroltak egyéni döntések – feltéve, ha elfogadjuk, hogy a történelmet nemcsak arctalan folyamatok, hanem személyiségek is képesek formálni és befolyásolni.⁷²²

Ilyen tényező volt Báthory határozott elképzelése a törökellenes háborúról, illetve unokaöccse, Zsigmond szigorú katolikus neveltetése, és az abból fakadó következmények, amely már a kortársaknak is szemet

⁷²¹ FODOR PÁL, *A szultán és az aranyalma*, 179–211; Uő., *Magyarország és a török bódítás*, Budapest 1991.

⁷²² BENDA, *Erdély végzetes asszonya*, i.m.

szúrt. A vallásos meggyőződés az ő esetében felülírta a politikai racionalitást. De ugyanekkor szerepet játszott egy másfajta okok motiválta, ám végső soron ugyanazokból a gyökerekből táplálkozó meggyőződés is. Az erdélyi katonai elit a magyar végvárakban illetve Báthory István lengyelországi vitézi oskolájában nevelkedett. Zsigereikben hordozta a pogányok elleni harcot, és úgy tűnik, komolyan vette a nagy Báthory István politikai végrendeletének a török elleni harcot illető részét. Ezek közül egyik sem írható le és értelmezhető az államérdék vezérelte rideg és racionális érvekkel. A török elleni harc a hitbéli meggyőződés mélyén gyökerező vallási parancs volt, minden keresztény elemi kötelessége – és tegyük hozzá, mert fontos – felekezetre való tekintet nélkül. Magyarországon ez a hódoltság miatt különösen nagy szerepet játszott.

Az érem másik oldala, amely a forrásoknak hála egyértelműen ki-domborodik, hogy az oszmán terjeszkedéstől a vazallusok sem menekedtek meg. A 90-es évek eleje egy előre nem látható változást hozott: a nagyvezíri posztba 1589 és 1591 között másodszor, majd leváltásai után még többször az a Szinán pasa került, aki a szárazföldi háború el-kötelezett híve volt, és akiről forrásaink határozottan állítják, hogy a magyarokkal, erdélyiekkel és a lengyelekkel szemben a muszlimoknak a hitetlen ellenséget illető szokásos averzióin túl, kifejezetten ellensé- ges érzéseket táplált. Ehhez járult az oszmán birodalom mély válsága. Forrásaink minden kétséget kizáróan bizonyítják azt is, hogy az erdélyi falvak elfoglalása, a hódoltsági terület egyoldalú kiterjesztése, és ott há- borús viszonyok teremtése nem kizárólag a birodalom válságtüneteivel volt összefüggésben. Előre nem kalkulálható tényezőként kell számol- nunk a 90-es évek elején újra hatalomra kerülő Szinán nagyvezír Erdély- és Habsburg-ellenes terveivel, amelyekben szerepet juttatott Márkházi Pálnak. A renegát már 1581-ben kinyújtotta kezét az erdélyi trón felé, akinek a falvakra és az erdélyiek adójának emelésére vonatkozó javasla- tai a Portán meghallgatásra találtak.

Az erdélyi diplomácia képtelen volt szabadulni a problémától, ame- lyet a határ menti birtokosok mellett éppen a katonák éreztek meg a sa- ját bőrükön. A krízisre másképpen reagáltak a különböző érdekcsoport- ok. A katonák radikalizálódtak hirtelen ugyanazon az oldalon találva magukat a szentszéki orientációt képviselő és követelő, az olasz kegyen-

ceket, jezsuitákat, és konvertitákat magában foglaló csoportosulással. Az ő véleményüket őrizte meg Baranyai Decsi János, amikor műveiben a háborúpártiak szájába a török hitszegésének topikus érvét adta. A katonák véleményét az oszmán függőség kiúttalanságáról és kilátástalanságáról, határvidéki mindennapokban gyökerező tapasztalatuk igazolta.

Az 1592-ben kirobbant belpolitikai válságban a Báthory testvérek kísérletet tettek a hatalom átvételére és a többi udvari érdekcsoport háttérbe szorítására, hogy Lengyelországgal és Angliával továbbra is szorosan együttműködve kormányozzák tovább az ország hajóját Kelet-Közép-Európa egyre viharosabbá váló vizein és kimaradjanak a háborúból. De ami járható volt egy független ország számára, nem volt az egy vazallus számára. Erdély csak két dolog között választhatott: háború a szultán vagy háború a császár oldalán? Amit János Zsigmond még megtehetett, aki szinte egész uralkodása alatt háborúzott a császárral, már nem tehetette meg Báthory Zsigmond. Az előbbi háborúi, beleértve az 1566-os szultáni hadjáratot, minden következményük ellenére lokális jellegűek maradtak, 1593-ban azonban hosszan tartó *nemzetközi* konfliktus robbant ki, a szultán ellen ez alkalommal egy szövetségi rendszer harcolt, és a küzdelemből bármennyire igyekezett, de még az északi szomszéd sem tudott teljesen kimaradni. Úgy gondolom, hogy 1594-ben erre a különbségre döbbsent rá és bénult meg a törökpárti ellenzék. A háborúból egészen egyszerűen nem lehetett kimaradni: választhatták volna az oszmán vazallitást, de nem tették. Talán azért, mert visszariadtak egy igazi trónfosztástól. Végül a fejedelmet kiengedték a markukból és nem tettek semmit a szervezkedő katonák és kegyencek ellen sem. Valószínűleg soha nem tudjuk meg, pontosan mi történt ezekben a sorsdöntő hetekben.⁷²³ De igazi mozgásterük nem volt: a császár rendelkezett annyi erővel, hogy katonailag megszállja a fejedelem-

⁷²³ NAGY LÁSZLÓ új szempontokat javasolva vizsgálta az erdélyi fejedelemség tizenöt éves háborúba való belépésének okait, és fogalmazott meg az addigiakhoz képest eltérő véleményt a keresztény koalíció háborús esélyeit illetően. Egyik megállapítása, hogy a háború nem törvényszerűen végződött a *status quo* megerősítésével, ill. hogy a törökös párt a történetírás által régóta konstataált passzivitásának oka 1594. kulcsfontosságú nyarán egyrészt a háborús párt morális fölényében, másrészt a tömegbázis hiányában keresendő. Vö. *Erdély és a tizenöt éves háború*, Századok 116 (1982) 667, 674–684.

séget. Néhány évvel később ez meg is valósult, amikor a havasalföldi vajda segítségével megakadályozta a török és lengyel támogatással rendelkező Báthory András orientációváltási kísérletét. A véres következmények ismertek.

VIII. Kelemen, az új pápa azonnal megérezte, hogy céljai megvalósításának szempontjából elérkezett a döntő pillanat. 1592-ben sikerült megakadályoznia (Alfonso Carrillo), hogy testvérháború törjön ki, ebben érdekei egybeestek a katolikusellenes politikát – tehát a hagyományos orientációt – követő erőkkal (Kendy, Kovacsóczy), majd rögtön nunciust küldött az országba, akinek az volt a feladata, hogy megszerezze a Báthory-rokonság további támogatását az orientációváltáshoz, és ezzel szoros összefüggésben megfelelő menyasszony után nézzen a fejedelem számára. Innentől kezdve nem volt többé visszaút, a katonák, a kegyencek, a konvertiták különböző eredetű, érdekű, mentalitású csoportjai szoros egységet formáltak, kohéziójuknak alapja a háború akarása, a fejedelmi politika kiszolgálása volt. Az erdélyi politika megváltozásának Erdélyben gyökerező oka tehát a kulcspozícióban lévő, vagy kulcsszerephez jutó személyek nem a ráció (államérdek) vezérelte döntéseiben gyökerezett.

Miután kitört a háború, és első két hivatalos éve előre látható módon oszmán fölényt hozott, a császári diplomácia erőfeszítéseit arra koncentrálna, hogy Erdély mellett Lengyelországot is bevonja a szövetségbe. A Porta ugyanakkor továbbra is elszigetelve akarta látni ellenfelét. Lengyelország előnyös alkupozícióba került, a lehetőséggel pedig nem a keresztény szolidaritás, hanem az államérdek szellemében élt. A tizenöt éves háború diplomáciatörténetének egyik érdekes és nagyon tanulságos epizódja a Porta, Lengyelország, és a krími kán közötti létrejövő együttműködés, amely alapvetően Habsburg- és Erdély-ellenes érdekeltséget szolgálta a három hatalom hasznát. A megegyezést megkönnyítette, hogy a két hatalmat (most tekintsünk el a tatár vazallustól) alapvetően más irányba orientálták az érdekei. A portai megfontolásokat már láttuk. Ami Lengyelországot illeti, az országnak elemi érdeke ahhoz fűződött, hogy véget vessen a svéd–lengyel perszonálunióból fakadó bizonytalanságnak, amely a vallási kérdéssel karöltve jelentkezett.

A nagy kiterjedésű királyságot foglalkoztató másik kérdés egy olyan délibáb volt, amelytől nem tudott szabadulni. Az orosz történelemben beköszöntő ún. zűrzavaros időszakot kihasználva megpróbálta megszerezni a cári trónt, amit, mint láttuk, már Báthory is célul tűzött ki. Egyik ügyet sem sikerült rendezni – bő fél évszázaddal később ennek rendkívül véres következményei lettek. Ugyanakkor a vallási unió tekintetében III. Zsigmond messzebb jutott elődjénél: az 1596-ban megkötött breszti unió, a görög katolikus egyház születésnapja, közvetve Báthorynak köszönheti létét, aki a terepet ehhez elkészítette.

Az 1590-es években tehát semmilyen nyomós érv nem szólt amellett, hogy a lengyel királyság csatlakozzon a ligához, éppen fordítva, csak amellett, hogy elkerüljön egy esetleges lengyel–oszmán háborút. Ugyanakkor a törökellenes liga kérdése a lengyel belpolitika, a király – aki már csak a dinasztikus kapcsolat okán is hajlott a háborúra – Zamoyski főkancellár és a rendek bonyolult viszonyának a függvénye volt. Ezért a lengyel diplomácia évekig nem volt hajlandó és nem is volt képes világos és egyértelmű választ adni a folyamatosan elhangzó felhívásokra, a nyakra-főre az országba küldött követségek sürgetésére. Helyette a diplomácia sokszor bevált, a helyzetre alkalmazható klasszikus és kortalan módszerét választotta, teljesíthetetlen feltételeket támasztva agyontárgyalta a kérdést. Hozzá kell ugyanakkor tennünk, hogy az általunk folyton hangoztatott tervének előfeltételei igazából nem voltak meg, a tengeri hatalmak Oroszországgal együtt távol maradtak.

A Porta tehát saját erőit és lehetőségeit túl, az ellenfeléit pedig alábecsülve a nyugati irányban mért csapás mellett döntött. Nem világos az igen ambiciózus Szinán nagyvezír igaz célja, hogy politikai vagy inkább katonai szempontok motiválták, de mindkét szempontból elszámította magát. Ha Béccset akarta volna támadni, az túl messze volt, és vele birodalmi területet támadott, amellyel – a császárral való minden konfliktusuk és nézeteltérésük ellenére – biztosította a birodalmi rendek folyamatos segítségét, ráadásul belerántotta a magyarokat, akiket a háború a létükben fenyegetett. Ha pedig korlátozott céljai voltak, és csak a hódoltsági területet akarta kikerekíteni, akkor pedig nem vette figyelembe, hogy Győr elvesztésébe a Habsburgok nem nyugodhatnak bele; ugyanoda jutunk, mint az előbbi esetben.

Elszámította magát a Szentszék várható reakciójával, VIII. Kelemen elszántságával és eltökéltségével kapcsolatban. Az ambiciózus és a térséget jól ismerő pápa Róma és a katolicizmus számára súlyos következményekkel fenyegető nyugat-európai háborúk ellenére valóban megnyitotta a pápai kincstárat, sőt három ízben még külön hadsereget is felszerelt és a magyarországi hadszíntérre küldött. A pápát motiváló tényező illetve a pápai propaganda mozgatórugója a kortársak, de a történetírás által sokszor alábecsült koraközépkori gyökerű kereszt eszme volt. A Szentszék, bár újabb magyar területek kerültek oszmán ellenőrzés alá, és ha fő célkitűzését illetően kudarcot is vallott, fontos eredményként könyvelhette el, hogy a háború fő irányát sikerült eltérítenie az itáliai félszigetről.

A Porta elszámította magát Erdéllyel kapcsolatban is, akinek ifjú, ambiciózus és befolyásolható fejedelme minden józan politikai és katonai megfontolást félre téve megfelelő garanciák nélkül (az 1595. évi szerződés ígéreteket fogalmazott meg, amelyeket a császár nem teljesített, kivéve Mária Krisztierna kezét) rúgta fel a vazallitást. Ezzel magával rántotta a két román vajdaságot újabb oszmán erők lekötését eredményezve éppen abban a térségben, ahol, mint láttuk, a Porta békére törekedett.

Máig nem teljesen világos, hogy mi is volt a Porta *igazi* háborús célja. A szakirodalom legújabbban említ egy minimális (Magyarország elfoglalása), illetve egy maximális (Bécs elfoglalása) célt, de a háború eseményei ezt nem igazán támasztják alá.⁷²⁴ Felmerült olyan vélemény is, magam erre hajlanék, hogy a háború célokról az utolsó pillanatokban döntöttek, tehát nem létezett semmiféle előzetes haditerv, nem hogy minimális, illetve maximális célkitűzés.⁷²⁵ 1593/94-ben Szinán nagyvezír valóban Bécs *irányában* támadt, sűrűn elhintve a császárváros elfoglalásának tervét, kérdés azonban, hogy ezt mennyire lehet komolyan venni. 1595-ben ugyanis nem Esztergom felmentésére sietett, hanem egészen más irányba, az erdélyi fejedelemség ellen támadt. Ezek szerint Erdély megsegülését fontosabbnak tartotta, mint Esztergom

⁷²⁴ TÓTH, *A mezőkeresztési csata*, 131.

⁷²⁵ FODOR, *Aszultán és az aranyalma*, 399–404.

megmentését. Hadserege egyáltalán nem is volt felkészülve, ellenkező esetben felvette volna a harcot az egyesült erdélyi–havasalföldi sereggel. Ehelyett feladta pozícióit. A következő évi szultáni hadjárat pedig szintén, igaz közvetve, de Erdély és nem Bécs ellen irányult. Ezek szerint fontosabb lett volna a vazallus államok megrendszabályozása, és a befolyási övezet visszaállítása, mint Magyarország vagy Bécs elfoglalása? Forrásaink vallanak ugyanakkor arról, hogy 1596-ban a hadműveleti célt illetően az oszmán hadvezetésben komoly viták dúltak. Ez közvetve szintén ugyanarról a bizonytalanságról árulkodik, amelyet a háború elején és később is láthattunk. Talán igaza van KÁLDY-NAGY GYULÁNAK, aki egyik tanulmányának kevéssé idézett helyén annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a nem sok hadvezéri talentumot mutató Szülejmán szultán igazában véve került a döntő ütközeteket a császár hadseregével, és személyes hadba vonulásainak oka nem annyira Bécs meghódítása, hanem a megtorlás volt.⁷²⁶ És valóban, 1529., 1541., 1543., 1566. évi hadjáratai mögött mindig világosan ki lehet mutatni a politikai okokat, a Habsburg fenyegetést, amely a magyarországi oszmán befolyást és pozíciókat veszélyeztette. Egyedül az 1532. évi hadjáratnál nem találni ilyet, akkor viszont utánpótlási nehézségekkel küzdő seregével nem mert megkockáztatni egy nyílt mezei összecsapást V. Károly birodalmi csapataival. Tény, hogy a mohácsi, illetve a mezőkeresztesi csatát leszámítva sem a 16. században, sem a következő évszázadban egészen a felszabadító háborúig nem került sor (az 1664. évi egészen különleges helyet foglal el a sorban) nagy, nyílt mezei ütközetre a két fél között. Ez mintha arra utalna, hogy a felek el *akarták* kerülni azt.⁷²⁷

⁷²⁶ KÁLDY-NAGY GYULA, *A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára*, Mohács, 166; RÁZSÓ GYULA, *A Habsburg birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában*, Mohács, 153, 156–162. Ez a felvetés még akkor is jogosnak tűnik, ha, mint tudjuk, a *kizil elma* gondolat, amelyet ekkoriban már Béccsel, sőt Rómával azonosítottak, nemcsak a szultán és az oszmán politikai elit, hanem a közemberek gondolkodásmódját is áthatotta. Vö. FODOR, *A szultán és az aranyalma*, 179–211.

⁷²⁷ Az újabb hadtörténeti szakirodalom azt hangsúlyozza, hogy szemben az eddigi elképzelésekkel, a középkorban mind a keleti steppeken, mind a nyugati harctereken tartózkodtak a nyílt, mindent egy lapra feltévő csaták megvívásától. Vö. B. SZABÓ JÁNOS, *Abonfoglalóktól a buszárókig*, Budapest 2010, 95–96.

A felszabadító háborúk nyitányának számító 1683. évi hadjárat is a szülejmáni scenáriót látszik igazolni. A hadjárat okaival foglalkozó tanulmányában WALTER LEITSCH forrásokra hivatkozva azt állítja, hogy a szultán Kara Musztafa hosszas unszolására adott csak engedélyt a Bécs elleni hadjáratra, mivel a nagyvezír garantálta, hogy még egy esetleges kudarc esetén is az 1664. évihez hasonló előnyös békével tudja lezárni a háborút.⁷²⁸ Elképzelhető, hogy Szülejmán tapasztalatai nemcsak a 17. század végén, hanem a tizenöt éves háborúban is befolyással bírtak az oszmán kormányzat katonai és politikai döntéseire?

Felvértézve az utókor tudásával a bekövetkező eseményeket illetően, az oszmán politikával kapcsolatban még egy észrevételt tennék. Báthory és a pápák törökellenes terveinek a megvalósítását az oszmán vezetés fentebb részletezett hibás helyzetfelmérése tette lehetővé. A Duna völgyében elindított háború, sőt *a* háború – és most mindegy, hogy valóban egy Bécs elfoglalását kitűző valódi háborút, vagy csak egy könnyű, gyors, területi nyereséget hozó hadjáratot terveztek – bár az erőviszonyok gondos felmérésén alapult, mégis alapvetően elhibázott volt, akár katonai, akár politikai szempontok játszottak benne a főszerepet. Katonai szempontból egyik fentebb tárgyalt csapásirány sem hozhatott döntő sikert, mert a célok eléréséhez még az oszmán birodalom erőforrásai is elégtelenek voltak. Ha a politikai célkitűzések oldaláról nézzük a dolgot, a célt itt sem érték el, riválisukat most sem sikerült kiszorítani a Kárpát-medencéből, és bár némi területi gyarapodást (egri és kanizsai beglerbégség) el is könyvelhettek, a nyereség nem állt arányban az eltékozolt emberi és anyagi erőforrásokkal. Ugyanakkor a Birodalom belső ellentéteinek megnövekedése, a császár és a birodalmi rendek kiéleződő konfliktusa egyik oldalról, a Bocskai felkelés pedig a másik oldalról lehetővé tette számára, hogy komoly presztízsvesztés nélkül zárja le a magyarországi háborút. És itt bezárul a kör: a birodalom egyszerűen rá volt kényszerülve a háborúra, ugyanakkor semelyik irányban nem számíthatott sem katonai, sem politikai szempontból átütő sikerre. Ezt aláhúzza az 1603-ban újra kitörő perzsa hábo-

⁷²⁸ WALTER LEITSCH, *Miért akarta Kara Musztafa megbódítani Bécset?* Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország, 78.

rú, amelyben a kezdeményező fél a birodalmi (*dzszeláhi*) lázadók és a perzsa sah, nem pedig a Porta volt.

A 16. század végén már jelentős mennyiségű, köztük magyar kortársak tapasztalatait is rögzítő *Turcica* irodalom hirdette a birodalom válságát, megroppant katonai teherbírását. Ez azonban nem jelentette azt, amiben a kortársak egy része a próféciákban bízva hitt, hogy ütött volna az oszmán birodalom végórája. De a mély válság (amit a kortárs megfigyelésekre támaszkodva a mai mérvadó nemzetközi szakirodalom is megerősít) tény volt, ennek folyományaként pedig esély adódott a *status quo* fegyveres eszközök általi megváltoztatására.⁷²⁹ Es bár majdnem egy évszázadot kellett a tizenöt éves háború célkitűzéseinek megvalósulására várni, a háború világossá tette, éppen a hossza és a nyomában járó kiheverhetetlen pusztulás által, hogy az erők nagyjából kiegyenlítődték. A tizenöt éves háború ugyanakkor annak a periódusnak a lezárásának is tekinthető, amely az 1570-ben kitörő és a lepantói csatában kulmináló tengeri konfliktussal kezdődött, és a pápák, illetve Báthory diplomáciai erőfeszítésével folytatódott, és amely a tengeri siker szárazföldi háború általi kiaknázását célozta.

A hosszú háborún okulva a felek óvakodtak az újabb összecsapástól, különösen, hogy mindkét birodalmat más és más hadszíntereken több évtizedig tartó és súlyos áldozatokkal járó fegyveres konfliktus kötötte le. Ez a magyarázata, hogy csak bő fél évszázaddal később, 1663–1664-ben csaptak újra össze, pontosabban akkor is csak besodródtak egy újabb háborúba, dacára annak, hogy a *status quón* egyikőjük sem akart változtatni.

A magyarországi hódoltság megszűnéséhez is végső soron az oszmán fél, pontosabban egyetlen személy újabb hibás helyzetfelmérése vezetett. Az új és ambiciózus nagyvezír, Kara Musztafa ellenfelet alábecsülő, elhibázott politikai döntése és annak katasztrófális katonai következménye 1683-ban, mert nem számolt az Habsburg–lengyel szövetségben, majd a Szent Ligában megtestesülő keresztény szolidaritással.⁷³⁰

⁷²⁹ A válságról lásd MATÚZ, *Az Oszmán Birodalom története*, i.m.

⁷³⁰ LEITSCH, *Miért akarta...*, 65–94.

A törökellenes ligatervek éppen olyan részét képezték a korabeli történeti valóságnak, mint az a mindennapos küzdelem, amely a határ mentén folyt keresztények és muzulmánok között, vagy mint a nyers államérdék. Új urait eltűrte, elviselte a magyar társadalom, de uralmukat ideiglenesnek volt csak hajlandó elfogadni: a sok fronton kifejtett ellenállás egyik formája és módja éppen ezen ligatervek életben tartása volt. Azt nem tudjuk pontosan, hogy az egyszerű közember fejében erről mi élhetett, de a fentebb vallatóra fogott források remélhetőleg meggyőzően bizonyítják, hogy a hatalom legmagasabb szféráiban ébren tartották és ébresztgették az elődök törökellenes harcainak emlékét, tapasztalatait, figyelemmel kísérték a nemzetközi politika mozgásait, várva az alkalmat a tervek megvalósítására.

Visszatérve a fejezet elején feltett kérdésekre, a kutatás jelenlegi állása alapján válaszként a következőket mondanám: a háromfelé hasadt ország egyetlen igazi alternatívája, ha úgy tetszik lehetősége a *valódi* mozgástér megteremtésére, a kényszerpályából való kitörésre a törökellenes háború volt. Ezt ismerhette fel Báthory. Ennek fényében óvakodnék az államérdéket realitásként, a liga kérdését pedig fikcióként/illúzióként felfogni. Ha ez így van, akkor vajon keresztény szolidaritás (realitás) és államérdék (realitás) szembeállítható egymással?

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

KIADATLAN FORRÁSOK

ÖSTERREICHISCHE STAATSARCHIV HAUS-HOF-
UND STAATSARCHIV – BÉCS (ÖSTÄ HHSÄ)

Turcica

Karton 32, 1575. XII

Karton 35, 1577. V–VII

Karton 38, 1579. IV

Karton 39, 1579. VII

Karton 41, 1580. I–II

Karton 42, 1580. V–VII, VIII–IX

Karton 46, 1582. III, IV–V

Karton 60, 1587. IV

Karton 61, 1587. V, VI

Karton 64, 1587. X, XI

Karton 65, 1588. I, II

Karton 67, 1588. VII

Karton 71, 1589. VII–IX

Karton 72, 1590. I, II, III–IV

Karton 73, 1590. V–VI, VII–IX

Karton 74, 1590. X–XII

Karton 75, 1591. IV–V, VI–VIII

Karton 76, 1591. IX–X
Karton 77, 1592. I–II, IV
Karton 78, 1592. V–VI
Karton 79, 1592. X
Karton 80, 1593. V–VI
Karton 81, 1594

Polonica

Karton 51, 1593–1595
Karton 52, 1596–1603

ARCHIVIO DI STATO DI FIRENZE – FIRENZE (ASF)

Mediceo Principato, filza 280, 284

ARCHIVIO SEGRETO VATICANO – CITTÁ DEL VATICANO (ASV)

Segreteria di Stato (Segr. Stato)
Polonia, vol. 27A
Germania, vol. 95

Fondo Confalonieri, vol. 15

ARCHIVUM ROMANUM SOCIETATIS IESU – ROMA

Polonia vol. 81/I

BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA (BAV)

Ms. Urb. Lat. vol. 836, 1492

BIBLIOTECA VALLICELLIANA – ROMA (BV)

Ms. N 33–35

ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA – VENEZIA (ASVE)

Senato

Dispacci di Constantinopoli, filza 15, 17–21, 22–23, 25–26, 28–32, 37, 40

Rubricari D₄ regg. 8

Dispacci di Germania, filza 14–17

BIBLIOTECA MARCIANA – VENEZIA (BM)

Ms. It. VII. 704 [7375]; It. VII. 1279 [8886]

FŐSZÉKESEGYHÁZI KÖNYVTÁR KÉZIRATTÁRA – ESZTERGOM (EFKK)

I 310 Báthory-protokollum

HONVÉDELMI MINISZTERIUM HADTÖRTÉNETI INTÉZET,
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR – BUDAPEST (HL)

Törökkori iratok, 1594. Nr. 41

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR – BUDAPEST

Magyar Kamara Archívuma

MKA Benignae Resolutiones (E 21), 397. cím, 1604. jan. 113; 406. cím,
1604. okt. 10–12.

KIADOTT FORRÁSOK

- ALBERI, EUGENIO (ed.): *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato III/2-3*, Firenze 1844–1855.
- A budai pasák magyar nyelvű levelezése I: 1553–1589*, szerk. TAKÁTS SÁNDOR–ECKHARDT FERENCZ–SZEKFŰ GYULA, Budapest 1915.
- BAGI ZOLTÁN: *Császári-királyi hadi-berendezkedési terv 1595-ből*, A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyve (szerk. Csombor Erzsébet–L. Balogh Béni), Esztergom 2010, 53–77.
- Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)* kiad. KULCSÁR PÉTER, Budapest 1982.
- Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*, kiad. BALÁZS MIHÁLY–MONOK ISTVÁN–VARGA ANDRÁS; TAR IBOLYA (ford.), Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II, Szeged 1990, 37–100.
- BASCAPÉ, GIACOMO (ed.): *Le relazioni fra l'Italia e Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, Roma 1931.
- Báthory István emlékezete*, szerk. NAGY LÁSZLÓ, Budapest 1994.
- Bethlen Farkas: Erdély története II*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, Budapest 2002.
- Bethlen Farkas: Erdély története III*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, Budapest 2004.
- BEYDILLI, KEMAL (hrsg. v.): *Die Polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte Osmanischer Archivalien. Ein Beitrag der Osmanischen Machtpolitik* (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 19), München 1976.
- Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585, I: 1581–1582* (MPV V/1), ed. LUDOVICO BORATYNSKI–EDWARD KUNTZE–CZESLAW NANKE, Cracoviae 1923–1933.
- Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585, II: 1583* (MPV VI/2), ed. EDWARD KUNTZE, Cracoviae, 1938.
- Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta: M. jan. 1584–mai. 1585. Appendix jan. 1584–jun. 1585* (MPV VII/1–2), ed. EDWARD KUNTZE, Cracoviae 1939–1948, 1950.
- I. A. Caligarii nuntii apost. epistulae et acta 1578–1581* (MPV IV), ed. LUDOVICUS BORATYNSKI, Cracoviae 1915.
- CHARRIÈRE, ERNST (ed.): *Négociations de la France dans le Levant au XVI^e siècle IV: 1581–1589*, Paris 1860.

- CIORĂNESCU, ALESSANDRU (ed.): *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București 1940.
- CZUBEK, JOANNES (ed.): *Stanislai Rescii diarium* (Archiwum do dziejów literatury i owiaty w Polsce XV/1), Krakowie 1915.
- Erdély öröksége. *Erdélyi emlékirók Erdélyről II: Sárkányfogak 1572–1602*, szerk. Cs. SZABÓ LÁSZLÓ–MAKKAI LÁSZLÓ, Budapest 1941 (reprint: 1993).
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek II–III: 1556. sept.–1596* (MHH III), szerk. SZILÁGYI SÁNDOR, Budapest 1876–1877.
- Frabetta, Girolamo: Oratione prima al Serenissimo Principe...*, Roma 1595.
- Frabetta, Girolamo: Oratione seconda...*, Roma 1595.
- Frabetta, Girolamo: Il primo libro delle orationi...*, Roma 1598.
- GOOSS, RODERICH (bearb.): *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)* (Verröfentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9), Wien 1911.
- HORVAT, K.: *Kobenzelovi izvještaji (1592–1594) kardinalu Cintiju Aldobrandiniju državnomu tajniku pape Klementa VIII*, *Starine* 32 (1907) 131–316.
- Humanista történetírók* (szerk. Brenner Márton et al.), Budapest 1977.
- HUME, MARTIN A. S. (ed.): *Calendar of letters and state papers IV: Elizabeth (1587–1603)*, London 1972.
- HURMUZAKI, EUDOXIU (ed.): *Documente privitoare la Istoria Românilor III/1: 1576–1589*, București 1880.
- HURMUZAKI, EUDOXIU (ed.): *Documente privitoare la Istoria Românilor IV/2: 1600–1650*, București 1884.
- HURMUZAKI, EUDOXIU (ed.): *Documente privitoare la Istoria Românilor Suppl. II/1: 1510–1600*, București 1893.
- JAITNER, KLAUS (ed.): *Die Hauptinstruktionen Clemens VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605 I–II* (Instructiones Pontificum Romanorum), Tübingen 1984.
- KÁROLYI ÁRPÁD, *Okiratok a Dobó–Balassa-féle összeesküvés történetéhez (1569–1572)*, *TT* 1879, 672–714.
- KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: *Giovanandrea Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya*, *Regnum* 1 (1936) 94–119.
- KRUPPA TAMÁS (kiad.): *Erdély és a Szentszék a Bátboryak korában. Kiadatlan iratok 1584–1599* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 37), Szeged 2004.
- KRUPPA TAMÁS (kiad.): *Erdély és a Szentszék a Bátbory korszakban. Okmánytár II: 1595–1613* (CVH I/5), Budapest–Roma–Szeged 2009.

- LACZHÁZI GYULA: *Augerius Gislenius Busbequius szózata, avagy gondolatok a török ellen felállítandó badseregről*, Irodalomismeret 10 (1999) 113–131.
- La deffaite des tartares et turcs faicte par le seigneur Iean Zamoisky... Le discours de Iean Zamoisky... et la réponse de Sigismond III*, Paris 1859.
- La legazione di Roma di Paolo Paruta I–III: 1592–1595* (Monumenti Storici pubblicati dalla R. Deputazione Veneta di Storia Patria IV: miscellanea 7–9), Venezia 1887.
- LANCOKRONSKA, CAROLINA (ed.): *Documenta ex archivio cardinalis Ioannis Morone ad Poloniam spectantia quae in Archivio Secreto Vaticano asservantur I: 1561–1580* (Elementa ad fontium editiones 58) (Institutum Historicum Polonicum Romae), Romae 1984.
- LUKÁCS, LADISLAUS (ed.): *Monumenta Antiquae Hungariae II–III: 1580–1592* (Monumenta Historica Societatis Iesu 112. 121.) Romae 1976–1981.
- Magyar Országgyűlési Emlékek VII: 1582–1587* (MHH III), szerk. FRANKÓI VILMOS, Budapest 1881.
- LUSINGE, RENE DE: *De la naissance duree, et cheute des etats*, Paris 1588.
- Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Gyulafy Lestár főljegyzései* (MHH II/31), közli SZABÓ KÁROLY–SZOPORI NAGY IMRE, Budapest 1881.
- Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény I–II*, szerk. SINKOVICS ISTVÁN, Budapest 1968.
- MEYSZTOWICZ, VALERIANUS (ed.): *Documenta Polonica ex Archivio Hispaniae in Simancas* (Elementa ad fontium editiones 12) (Institutum Historicum Polonicum Romae), Romae 1964.
- PARUTA, PAOLO: *Discorsi politici... divisi in due libri*, Venetia 1599.
- PIERLING, PAUL (ed.): *Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec la slaves*, Paris 1887.
- PIERLING, PAUL–FR. RAČKI: *L Komulovića izvještaj i listovi (god. 1593–4) o poslanstvu u Turku, Erdelj, Moldavsku, i Polsku*, Starine 14 (1882) 83–125.
- PIERLING, PAUL: *Novi izvori o L. Komuloviću*, Starine 16 (1884) 209–251.
- Pierre Lescaplier utazása Erdélybe: 1574*, kiad. BENDA KÁLMÁN–TARDY LAJOS, Budapest 1982.
- Possevino, Antonio: Livoniae commentarius*, ed. ANTOINE-FRANCOIS LE CLERC, Rigae 1852.
- Possevino, Antonio: Transilvania 1584* (Fontes Rerum Transsylvanicarum 3), ed. ANDREA VERESS, Budapest 1913.
- Scriptores rerum Polonicarum XX: Diaria Comitialium Poloniae anni 1597*, w. EUGENIUSZ BARWINSKI, Cracoviae 1907.

- Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis et bibliothecis extraneis deprompta et a collegio archeographico edita*, Petropoli 1848.
- SZÁDECZKY LAJOS: *Báthory István lengyel királlyá választása*, Budapest 1887.
- Szamosközy István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*, kiad. SINKOVICS ISTVÁN, Budapest 1981.
- Szamosközy István *történeti maradványai IV* (MHH II/30), kiad. SZILÁGYI SÁNDOR, Budapest 1880.
- TARDY LAJOS (kiad.): *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, Budapest 1977.
- THALLÓCZY LAJOS: *Gablmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete*, Történelmi Tár 1896, 577–645.
- THEINER, AUGUST (ed.): *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia II: 1524–1800, Zagabriae* 1875.
- TIMA RENÁTA: *Az erdélyi udvar János Zsigmond uralma alatt Giovanandrea Gromo leírásának tükrében*, Fejedelmek–forradalmak–vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből (szerk. Takács Péter), Debrecen 2000, 9–75.
- Török–magyar oklevéltár 1533–1789*, kiad. FRAKNÓI VILMOS, Budapest 1914.
- TURGENIEV, A. J. (ed.): *Historica Russiae Monumenta. Ex archivis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta I*, Petropoli 1841.
- Uebersicht des ganzen des Königs Johann von Siebenbürgen besindlichem Reiches und allen Merkwürdigkeiten desselben gesammelt von Johann Andreas Gromo*, AVSL n. Folge II (1855) 2–73.
- Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai* (Magyar Ritkaságok) kiad. Fenyvesi László–Kovács József László, Budapest 1986.
- VÉRESS, ANDREI (ed.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și țării-românești III–V: 1585–1599*, Bucuresti 1931–1932.
- VÉRESS ENDRE (kiad.): *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II: 1576–1586* (Monumenta Transilvanica I), Kolozsvár 1944.
- VÉRESS ENDRE (kiad.): *Báthory István király levéltárája az erdélyi kormányal (1581–1585)* (MHH I/42), Budapest 1948.
- VÉRESS ENDRE (kiad.): *Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai 1576–1586* (Fontes Rerum Hungaricarum 3 – Monumenta Hungarica in Poloniam 1), Budapest 1918.
- VÉRESS ENDRE (kiad.): *Carrillo Alfonz jezsuita-anya levelezése és iratai I–II: 1591–1618* (MHH I/32, 41), Budapest 1906–1943.
- VÉRESS ENDRE (kiad.): *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)* (MVH II/3), Budapest 1909.

- WIERZBOWSKI, THEODOR (ed.): *Uchańsciana seu collectio documentorum illustrantium vitam et res gestas Jacobi Ucbanski III*, Varsoviae 1890.
- WIERZBOWSKI, THIODORE (ed.): *Vincent Laureo évêque de Mondovi nonce apostolique en Pologne 1574–1578*, Varsovie 1887.
- WOŚ, JAN WLADYSLAW (ed.): *Fonti per la storia della nunziatura polacca de Annibale di Capua*, Trento 1992.
- WÖLFINGER ILDIKÓ (kiad.): *Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar báborút illetően* (Documenta Historica 15. A JATE Történész Diákkör kiadványa), Szeged 1994.
- WYNAR, LUBOMYR R. (ed.): *Lassota von Steblau, Erich, Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: the diary of Erich Steblau von Lassota*, Littleton 1975.

FELDOLGOZÁSOK

- Ad astra: Sabin-Tóth Péter tanulmányai/Études Péter de Sabin-Tóth*, szerk. OBORNI TERÉZ, Budapest 2006.
- ÁGOSTON GÁBOR: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*, TSz 37 (1995) 465–485.
- ÁGOSTON GÁBOR: *Koraújkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az oszmánok és Anglia*, In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére (szerk. Lengvári István), 183–194.
- ÁGOSTON GÁBOR: *Párbuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–16. században*, TSz 34 (1992) 173–198.
- ALPHANDÉRY PAUL–DUPRONT, ALPHONSE: *La cristianità e l'idea di crociata* (a cura di Alba Maria Orselli), Bologna 1974.
- ANDREESCU, ȘTEFAN: *La Pologne, la Moldavie et la „Sainte Ligue” en 1596: une nouvelle source*, RRH 22 (1983) 244–255.
- ANGYAL DÁVID: *Erdély politikai érintkezése Angliával. A mohácsi vésztől a szatmári békéig*, Budapest 1902.
- BAGI ZOLTÁN PÉTER: *1596. évi tervezet egy Dnyeperen felállítandó flottáról*, HK 123 (2010) 770–778.
- BAGI ZOLTÁN PÉTER: *A birodalmi gyűlés és a Magyar Királyságnak szánt töröksegély kérése a 16. században*, Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből (szerk. Horváth Adrienn–Bagi Zoltán Péter), Budapest 2012, 193–214.
- BAGI ZOLTÁN PÉTER: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*, Budapest 2011.

- BAGI ZOLTÁN PÉTER: *Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés*, Világtörténet 23 (2001/tavasz-nyár) 81–87.
- BALÁZS MIHÁLY: *Andrzej Frycz-Modrzewski* (Irodalomtörténeti dolgozatok 97), Szeged 1973.
- BALÁZS MIHÁLY–MONOK ISTVÁN: *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai* (*Peregrinatio Hungarorum* 7), Szeged 1990.
- BALDINI, ENZO: *Girolamo Fracchetta riformatore politico al servizio della Spagna*, Repubblica e virtù. Pensiero politico e Monarchia Cattolica fra XVI. e XVII. secolo (a cura di Chiare Continisio–Cesare Mozzarelli), Roma 1995, 465–482.
- BANFI, FLORIO: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivallalatai*, HK 40 (1939) 1–33, 213–228; 41 (1940) 143–156.
- BÁNLAKY JÓZSEF, DOBERDÓI: *A magyar nemzet hadtörténelme 10. A Hunyadiak kora. Hunyadi János (1437–1456)*, Budapest 2001 (CD ROM).
- BARLAY Ö. SZABOLCS: *Romon virág. Fejezetek a Mobács utáni Magyarországról*, Budapest 1986.
- BARTL, PETER: *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. bis 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1974.
- BARTL, PETER: *Marciare verso Constantinopoli. Zur Türkenpolitik Klemens' VIII*, Saeculum 20 (1969) 44–56.
- BARTÓK ISTVÁN: *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Bátbory Zsigmond*, Magyar reneszánsz udvari kultúra, 135–157.
- BENDA KÁLMÁN: *Bátbory István terve Magyarorszáegységének helyreállítására*, A nemzeti hivatástudat nyomában (szerk. Lukáts László), Budapest 2004, 60–63.
- BENDA KÁLMÁN: *Erdély végzetes asszonya*, Budapest 1986.
- BENNINGSEN, A.–BERINDEI, MIHNEA: *Astrakban et la politique des steppes nord partiques (1587–1588)*, Harvard Ukrainian Studies 3–4 (1979–1980) 71–91.
- BERCHET, GUGLIELMO: *La repubblica di Venezia e la Persia*, Torino 1865.
- BERZA, MIHAIL: *Der Kreuzzug gegen die Türken – ein europäisches Problem*, RHSE 19 (1942) 42–74.
- BEZOLD, FRIEDRICH VON: *Kaiser Rudolf II. und die Heilige Liga*, Abhandlungen der Historischen Classe der königlich bayerische Akademie der Wissenschaften 17 (1886) 339–386.
- BITSKÉY ISTVÁN: *História és politika. Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről*, Mars és Pallas között (Csokonai Universitas Könyvtár 37), Debrecen 2006, 87–106.

- BÓKA ÉVA: *Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai eszméitörténeti kezdetei*, Varietas Europaea (szerk. Szénási Éva), Budapest 2004.
- BORATYŃSKI, LUDWIK: *Stefan Batory i plani ligi przeciw Turkom*, w Krakowie 1903.
- BORELLI, GIANFRANCO: *Ragion di stato a Leviatano. Conservazione e scambio alle origini della modernità politica*, Bologna 1993.
- BRAUDEL, FERNAND: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III*, Budapest 1996.
- BRUNELLI, GIAMPIERO: *Soldati dei papa. Politica militare e nobiltà nello stato della Chiesa (1560–1644)*, Roma 2003.
- BUDAY KÁLMÁN: *Báthory István erdélyi fejedelemsége 1571–1576*, Szeged 1932.
- B. SZABÓ JÁNOS: *A bonfoglalóktól a buszárokig*, Budapest 2010.
- B. SZABÓ JÁNOS: *A mohácsi csata*, Budapest 2011.
- CACCAMO, DOMENICO: *Conversione dell'islam e conquista della Moscovia nell'attività diplomatica e letteraria di Antonio Possevino*, Venezia e Ungheria nel rinascimento (a cura di Vittore Branca), Firenze 1973, 168–191.
- CACCAMO, DOMENICO: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1553–1611). Studi i documenti*, Firenze 1970.
- CACCAMO, DOMENICO: *La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla „lunga guerra” di Clemente VIII*, Archivio Storico Italiano 128 (1970) 255–282.
- CERNOVODEANU, PAUL: *An english diplomat at war: Edward Barton's attendance of the ottoman campaign in Central Europe*, Revue Roumain d'Histoire 27 (1989) 429–449.
- COCO, CARLA–MANZONETTO, FLORA: *Baili veneziani alla Sublime Porta. Storia e caratteristiche dell'ambasciata veneta a Costantinopoli*, Venezia 1989.
- COULTER, LAURA: *An Examination of the Status and Activities of the English Ambassadors to the ottoman Porte in the Late Sixteen and Early Seventeenth Century*, RESE 28 (1990) 57–87.
- COZZI, GAETANO: *Venezia barocca. Conflitto di nomini e idee nella crisi del seicento veneziano*, Venezia 1995.
- CVETKOVA, BISZTRA: *A várnai csata*, Budapest 1988.
- CZAMAŃSKA, ILONA: *Alengyel–török kapcsolatok fordulópontjai a 16. század első felében*, Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében (szerk. Zombori István), Budapest 2001, 91–102.
- CSORBA TIBOR: *A humanista Báthory István*, Budapest 1943.
- DĄBROWSKI JÁNOS: *Lengyelország és a török veszedelem 1526 előtt*, Mohácsi emlékkönyv 1526, 125–139.

- DANTI, ANGILO: *L'aspetto utopico della letteratura antiturca in Italia e in Polonia alla metà del XVI. secolo*, Italia, Venezia e Polonia. Tra medioevo e età moderna (a cura di Vittore Branca–Sante Graciotti), Firenze 1980, 551–570.
- DÁVID GÉZA: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*, Budapest 2005.
- DAVIES, NORMAN: *Lengyelország története*, Budapest 2006.
- DEMÉNY PÁL: *Székel felkelések a XVI. század második felében*, Bukarest 1976.
- DIAZ, FURIO: *Il granducato di Toscana*, Torino 1987.
- DJUVARA, TRANDAFIR G.: *Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913)*, Paris 1914.
- DOMOKOS PÁL PÉTER: *A moldvai magyarság*, Budapest 2001.
- DONELLY, JOHN PATRICK: *Antonio Possevino, S. J. as papal mediator between emperor Rudolf II and king Stephan Báthory*, AHSI 69 (2000) 3–56.
- ENGEL PÁL: *A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez*, Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok (szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc), Budapest 1984, 77–96.
- Erdély története I*, főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL, Budapest 1986.
- ERDMANN, CARL: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Darmstadt 1980.
- ERDŐSI PÉTER: *Apolitikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában*, Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai (szerk. Etényi G. Nóra–Horn Ildikó), Budapest 2010, 77–108.
- ERDŐSI PÉTER: *Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem (Az olasz udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején)*, Sic itur ad astra 10 (1996) 1–3, 12–48.
- ERDŐSI PÉTER: *Báthory Zsigmond ünnepi arcása. A fejedelem és a ceremóniák*, Aetas 11 (1995) 12, 24–68.
- Etienne Bathory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovie 1935.
- FENEŞAN, CRISTINA: *L'origine du condominium fiscal osmano-transylvain*, RESE 28 (1990) 89–100.
- FERIDUN, M. EMECEN: *Az Oszmán Birodalom sztyeppei kijáratai és a moldvai kijáró*, Aetas 18 (2003) 2, 21–29.
- FINKEL, CAROLINE: *The administration of warfare: military campaigns in Hungary 1593–1606*, Wien 1988.
- F. MOLNÁR MÓNIKA: *Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében*, Fons 8 (2001) 85–107.

- FODOR PÁL: *Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben*, Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország (szerk. Benda Kálmán–R. Várkonyi Ágnes), Budapest 1983, 128–153.
- FODOR PÁL: „*A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb*”. *Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról*, Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára (szerk. Ormos Mária), Budapest 2003, 88–99.
- FODOR PÁL: *Magyarország és a török bódítás*, Budapest 1991.
- FODOR PÁL: *Aszimurg és a sárkány*, Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás-kori Magyarországon (szerk. Veszprémy László), Budapest 2008, 45–64.
- FODOR PÁL: *A szultán és az aranyalma*, Budapest 2001.
- FODOR PÁL: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*, Budapest 2006.
- FRAKNÓI VILMOS: *Egy jezsuita diplomata a XVI. században*, Katholikum Szemle 16 (1902) 585–607, 685–707, 796–811.
- FRAKNÓI VILMOS: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székekkel I–III*, Budapest 1901–1903.
- FUSAI, GIUSEPPE: *La candidatura del duca Vincenzo I. Gonzaga al trono di Polonia con documenti trattati dall'archivio Gonzaga di Mantova*, Italia. Rivista di Storia e di Letteratura, Carrara 5–6 (1916) 242–270.
- GEBEI SÁNDOR: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*, Szeged 2007.
- GEBEI SÁNDOR: *Tanulmányok az erdélyi-lengyel kapcsolatok köréből: 16–17. század*, Eger 2001.
- GEŐCZE ISTVÁN: *Hadi tanácskozások az 1577-ik évben*, HK 7 (1894) 502–537, 647–678.
- GIANNINI, MASSIMO CARLO: *L'oro e la tiara. La costruzione dello spazio italiano della Santa Sede (1560–1620)*, Bologna 2003.
- GILBERT, FELIX: *Machiavelli – a báború művészetének reneszánsza*, A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok (szerk. Veszprémy László), Budapest 2007, 15–32.
- GOES, WERNER: *Translatio imperii*, Tübingen 1958.
- GOTTLÖB, A.: *Die lateinische Kirchengemeinden in Türken und ihre Visitation durch Petrus Cedulaei Bischof von Nona (1580–1581)*, Historisches Jahrbuch 6 (1885) 42–72.
- GÖLLNER, KARL: *Turcica, Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert I–III*, Bucuresti–Baden-Baden 1978.
- GÖLLNER, KARL: *Zur problematik der Kreuzzüge und der Türkenkriege im 16. Jahrhundert*, RESE 13 (1975) 97–115.
- GÖMÖRY GYÖRGY: *Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében*, Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi

- és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára (szerk. Kiss Gy. Csaba–Kovács István), Budapest 1986, 44–55.
- GRATIANI, ANTONIUS MARIA: *De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem libri XX I*, Florentiae 1745.
- HADNAGY SZABOLCS–PAPP SÁNDOR: *Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben*, Aetas 18 (2003) 2, 118–153.
- HALECKI, OSCAR: *From Florenz to Brest (1439–1596)*, Rome 1958.
- HALECKI, OSCAR: *Possevino's last statement on Polish-Russian Relations*, Orientalia Christiana Periodica 19 (1953) 261–302.
- HARASZTI EMIL: *Il Transilvano di Girolamo Diruta*, Corvina 21 (1943) nuova serie VI. Gennaio, 117–127.
- HAZARD, HARRY W. (ed.): *The history of the crusades III: the fourteenth and fifteenth centuries*, Wisconsin 1975.
- HEGYI KLÁRA: *Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üvejsz budai pasák konszolidációs kísérletéhez*, TSz 54 (2012) 187–217.
- HEGYI KLÁRA: *A török bódoltság várai és várkatonasága I–III*, Budapest 2007.
- HELLER, MIHAIL: *Az Orosz birodalom története I*, Budapest 1996.
- HESS, ANDREW C.: *The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago–London 1978.
- HIRN, JOSEF: *Die Renuntiation des Deutschmeisters Maximilian auf Polen und die damit zusammenhängenden Pläne*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte Ergänzungsband 4 (1893) 248–296.
- HOPP LAJOS: *Antemurale és a conformitas humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Humanizmus és reformáció 19), Budapest 1992.
- HORN ILDIKÓ: *A hatalom pillérei. A Bátbory-kori politikai elit kezdetei*, Idővel paloták (szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó), Budapest 2005, 259–275.
- HORN ILDIKÓ: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában (1556–1588)* (nagydoktori értekezés), 39–55, (http://real-d.mtak.hu/581/7/dc_105_10_doktori_mu.pdf) (2014. 05. 31.)
- HORN ILDIKÓ: *A kömnyező krokodil: Jagelló Anna és Bátbory István házassága*, Budapest 2007.
- HORN ILDIKÓ: *Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585)*, Századok 140 (2006) 883–924.
- HORN ILDIKÓ: *Bátbory András*, Budapest 2002.
- HORN ILDIKÓ: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius elit története a 16. században*, Budapest 2009.

- HORVÁTH IVÁN: *Padovában poétikát tanulni*, Acta Universitatis Szegediensis József Attila nominatae, Acta Historica Litterarum Hungaricarum 18 (1981) 43–53.
- HOUSLEY, NORMAN: *The later crusades from Lyons to Alcazar 1274–1580*, Oxford 1992.
- HÓVÁRI JÁNOS: *A hűtlen Dobó*, Budapest 1987.
- HRUSHEVSKY, MYKHAILO: *History of Ukrainian Rus VII: The Cossack Age to 1625*, Toronto 1999.
- INALCIK, HALIL: *An economic and social history of the Ottoman Empire I: 1300–1600*, Cambridge 1997.
- IORGA, NICOLAE: *Notes et extraits pour servir la l'histoire de croisades au XV^e siècle I–IV*, Bucarest 1915.
- IVANICS MÁRIA: *Kozák segédcapatok Habsburg-szolgálatban (1593–1606)*, Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére (szerk. Hausner Gábor), Budapest 2005, 291–295.
- IVANICS MÁRIA: *A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban* (Kőrösi Csoma Kis-könyvtár 22), Budapest 1994.
- JABLONOWSKI, HORST: *Die Aussenpolitik Stephan Báthorys*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 2 (1937) 11–79.
- JÁSZAY MAGDA: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: olasz kortárs írók a 15–18. századi Magyarországról*, Budapest 1996.
- JÁSZAY MAGDA: *Vélcse és Magyarország: egy szomszédság küzdelmes története*, Budapest 1999.
- KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: *Rudolf uralkodásának első tíz éve: 1576–1586*, Budapest 1933.
- KARTTUNEN, LIISI: *Antonio Possevino. Un diplomate pontifical au XVI^e siècle*, Lausanne 1908.
- KELENIK JÓZSEF: *Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576)*, Századok 139 (2005) 969–1009.
- KENYERES ISTVÁN: *A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig*, TSz 55 (2013) 541–568.
- KISSLING, HANS JOACHIM: *Die Türkenfrage als europäisches Problem*, Südostdeutsches Archiv 7 (1964) 39–57.
- KLANICZAY TIBOR: *Pallas magyar ivadékai*, Budapest 1985.
- KOŁODZIEJCZYK, DARIUSZ: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century). An Annotated Edition of ‘Abdnames and Other Documents*, Leiden–Boston–Köln 2000.
- KOŁODZIEJCZYK, DARIUSZ: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)*, Leiden–Boston 2001.

- KORPÁS ZOLTÁN: *Habsburg információszerezés a kereszténység észak-afrikai végeinél a 16. században*, Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben (Studia Agriensia 20) (szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás), Eger 1999, 269–280.
- KOSÁRY DOMOKOS: *Magyar külpolitika Mobács előtt*, Budapest 1978.
- KOSTAM, ANGUS: *Lepanto 1571. The greatest naval battle of the Renaissance*, Oxford 2003.
- KOVÁCS ENDRE: *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*, Budapest 1983.
- KRAVJÁNSZKY MIKSA MÓR: *Tanulmányok a zsarnokölés tanának történetéhez*, Nagyvárad 1914.
- KRUPPA TAMÁS: *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Fracetta alkalmi műveinek tükrében*, Lymbus. Művelődéstörténeti Tár 7 (2004) 19–49.
- KRUPPA TAMÁS: *Bátbory Zsigmond válása. Adalékok egy fejedelmi frigy anatómiájához*, A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa) (szerk. Ulrich Attila), Nyírbátor 2008, 106–112.
- KRUPPA TAMÁS: *Erdély és a Porta a tizenöt éves háború előestéjén*, A végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálintról és koráról (szerk. Kiss Gábor Ferenc–Kruppa Tamás), Szeged 2004, 65–73.
- KRUPPA TAMÁS: *Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez*, Századok 137 (2003) 603–651.
- KRUPPA TAMÁS: *Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez (Fabio Genga római tárgyalásai 1594 és 1596-ban)*, HK 117 (2004) 1166–1193.
- KRUPPA TAMÁS: *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében*, MEV 14 (2002/1–4) 39–74.
- KRUPPA TAMÁS: *Náprági Demeter erdélyi püspök és kancellár apológiája 1601-ből*, Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő Péter bíboros tiszteletére (CVH I/8) (szerk. Tusor Péter), Budapest 2012, 105–118.
- KRUPPA TAMÁS: *Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból. Adalék az oszmán haditervekhez a tizenöt éves háború kezdetén*, Aetas 17 (2002) 1, 154–155.
- KUBINYI ANDRÁS: *Nándorfehérvártól Belgrádig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*, Budapest 2007.
- KUNTZE, EDOUARD: *Les rapports de la Pologne avec le Saint-Siège*, Étienne Báthory roi de Pologne prince de Transylvanie, Kraków 1935, 138–212.
- KUPISZ, DARIUSZ: *The polish-litvanian military in the reign of king Stefan Bathory (1576–1586)*, Warfare in Eastern Europe 1500–1800 (ed. Brian J. Davies), Leiden–Boston 2012, 63–92.

- KURAT, A. N.: *The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the problem of Don-Volga Canal*, *The Slavonic and East European Review* 40 (1961) 7–23.
- LAMAR, JENSEN DE: *The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy*, *The Sixteenth Century Journal* 16 (1985) 4, 451–470 (www.jstor.org/stable/2541220, (2011. 09. 20)).
- LEITSCH, WALTER: *Zum polnischen Reichstag des Jahres 1593*, *Canadian-American Slavic Studies* 13 (1979) 172–188.
- LOSSEN, MAX: *Der kölnische Krieg I–II*, Gotha–München–Leipzig 1882–1897.
- LUKÁCS LÁSZLÓ S. I.: *Die nordischen päpstlichen Seminaren und P. Possevino 1577–1587*, *AHSI* 27 (1955) 33–94.
- LYNCH, JOHN: *Spain under the Habsburgs I. Empire and Absolutism 1516–1598*, Oxford 1981.
- Magyarország hadtörténete I*, főszerk. LIPTAI ERVIN, Budapest 1984.
- Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES, Budapest 1987.
- MATHAUS-VOLTOLINI, L. F.: *Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII. an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592–1595*, *Römische Quartalschrift* 15 (1901–1902), 303–326, 410–423.
- MATÚZ JÓZSEF: *Az Oszmán Birodalom története*, Budapest 1990.
- MAXIM, MIHAI: *Considérations sur la circulation monétaire au XVI.^e siècle*, *RESE* 13 (1975) 407–415.
- MEDZIBRODSZKY ENDRE: *A XVI–XVII. századi török–perzsa háborúk történetének kérdéséhez*, *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 10 (1962) 19–34.
- MILEWSKI, DARIUSZ: *A campaign of the great betman Jan Zamoyski in Moldavia (1595)*, *Codrul Cosminului* 18 (2012) 261–286; 19 (2013) 57–76.
- MISKOLCZY ISTVÁN: *Keresztes-hadjárat terve a mohácsi csata előtt*, *Mohácsi emlékkönyv* 1526, 41–62.
- Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*, szerk. RUZSÁS LAJOS–SZAKÁLY FERENC, Budapest 1986.
- Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. LUKINICH IMRE, Budapest 1926.
- MOLITOR, HANSGEORG: *Das Erzbistum Köln im Zeitalter der Glaubenskämpfe* (*Geschichte des Erzbistums Köln* 3), Köln 2008.
- MOLNÁR ANTAL: *Katolikus missziók a bódolt Magyarországon* (*Humanizmus és reformáció* 26), Budapest 2002.
- MÜLLER, JOHANNES: *Der konflikt Kaiser Rudolfs II. mit den deutschen Reichsstädten*, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 14 (1895) 257–305.
- MURPHEY, RHOADS: *Ottoman warfare 1500–1700*, London 1999.
- NAGY LÁSZLÓ: *Erdély és a tizenöt éves háború*, *Századok* 116 (1982) 639–688.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY: *Akciórádiusz és magyar táj*, Aetas 22 (2007) 4, 97–114.
- NEHRING, KARL: *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés*, Századok 120 (1986) 3–50.
- Niccolò Machiavelli művei 1–2*, szerk. BARNA IMRE, Budapest 1978.
- NIEDERKORN, JAN PAUL: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien 1993.
- NIEDERKORN, JAN PAUL: *Die Verhandlungen über den Beitritt Polens zu einer antiosmanischen Liga in den Jahren 1595 bis 1597*, Studia Austro-Polonica 5 (hrsg. v. Krzysztof Baczkowski), Kraków 1996, 81–96.
- NORWICH, JULIUS JOHN: *Storia di Venezia 2: dal 1400 alla caduta della Repubblica*, a cura di Carlo Gottardi, Milano 1989.
- NOTH, ALBRECHT: *Heiliger Krieg und Heiliger Kampf in Islam und Christentum. Beiträge zur Vorgeschichte und Geschichte der Kreuzzüge* (Bonner Historische Forschungen 28), Bonn 1966.
- OLIVEIRE MARQUES, H. DE: *Geschichte Portugals und des portugiesische Weltreichs*, Stuttgart 2001.
- PÁLFFY GÉZA: *Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században*, In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére (szerk. Lengvári István), Pécs 1996, 207–228.
- PALOMBINI, BARBARA VON: *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien 1453–1600*, Wiesbaden 1968.
- PAPP MÁRIA: *Brutus János Mihály és Báthory István magyar humanistái*, Budapest 1940.
- PAPP SÁNDOR: *Die Verleibungs- Bekräftigungs und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen* (Österreichische Akademie für Wissenschaften: philosophisch-historische Klasse Schriften der Balkankommission 42), Wien 2003.
- PAPP SÁNDOR: *From a Transylvanian principality to an Ottoman sanjak. The life of Pál Márkbázi, a Hungarian renegade*, Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged 4 (2004) 57–67.
- PASTOR, LUDWIG VON: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration IX–X: 1572–1591*, Freiburg 1925–1926.
- PEDANI, MARIA PIA: *Venezia porta d'Oriente*, Bologna 2010.
- PERJÉS GÉZA: *Az országút szélére vetett ország*, Budapest 1975.
- PERNICE, ANGELO: *Un episodio di valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del secolo XVI*, Archivio Storico Italiano 83 (1925) 249–297.

- PIEROZZI, LETIZIA: *La vittoria di Lepanto nell'escatologia e nella profezia*, Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento 34 (1994) 317–363.
- PIERLING, PAUL: *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques II*, Paris 1897.
- PIERLING, PAUL: *Le Saint-Siège, La Pologne et Moscou 1582–1587*, Paris 1885.
- PIERLING, PAUL: *Papes et Tsars (1547–1597). D'après des documents nouveaux*, Paris 1890.
- PIERLING, PAUL: *Un nonce du pape en Moscovie. Préliminaires de la trêve 1582*, Paris 1884.
- PIPPIDI, ANDREI: *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București–Paris 1980.
- PIRNÁT ANTAL: *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus vázlatla az 1570-es évek elejéig*, Irodalom és ideológia a 16–17. században (szerk. Varjas Béla), Budapest 1987, 9–59.
- POLČIN, STANISLAS: *Une tentative d'union au XVI. siècle: la mission religieuse du père Antoine Possevin S. J. en Moscovie (1581–1582)* (Orientalia Christiana Annalecta 150), Rome 1957.
- POUMARÈDE, GÉRAUD: *Il Mediterraneo oltre le crociate. La guerra turca nel Cinquecento e nel Seicento tra leggende e realtà* (a cura di Frédéric Ieva), Milano 2011.
- RABE, HORST: *Reich und Glaubenspaltung. Deutschland 1500–1600*, München 1989.
- RÁCZ LAJOS: *Főbatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben*, Budapest 1992.
- RAZIN, EVGENIJ ANDREEVIC: *A hadművészet története I–III*, Budapest 1959.
- RÁZSÓ GYULA: *A Habsburg birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mobács időszakában*, Mohács, 127–162.
- RÁZSÓ GYULA: *Hunyadi Mátyás török politikája*, Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára (szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László), Budapest 1990, 149–201.
- RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits*, Szomszédtság és közösség. Délsláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok (szerk. Vujicsics D. Sztóján), Budapest 1972, 53–70.
- RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből* (Humanizmus és reformáció 33), Budapest 2012.
- ROBERG, BURKHARD: *Türkenkrieg und Kirchenpolitik. Die Sendung Kardinal Mazzucco an den Kaiserhof und zum Reichstag von 1594 I–II*, Quellen und

- Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 65 (1985) I, 193–305; 66 (1986) II, 192–268.
- ROEMER, HANS ROBERT: *Die Safaviden. Ein orientalischer Bundesgenosse des Aberlandes im Türkenkampf*, Saeculum 4 (1953) 27–44.
- RUS, VASILE: *La missione di Antonio Possevino come diplomatico papale in Transilvania (1583)*, Antonio Possevino i gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania (Bibliotheca Instituti Historici Soc. Jesu 67), Atti della giornata di studio Cluj-Napoca, 4. dicembre 2007 (a cura di Alberto Castaldini), Roma 2009, 25–39.
- R. VÁRKONYI ÁGNES: *Török világ–magyar külpolitika*, Budapest 1975.
- SANTICH, JAN JOSEPH: *Missio Moscovitica: the role of the Jesuits in the westernization of Russia 1582–1689*, New York 1995.
- SCHULZE, WINFRIED: *Reich und Türkengefahr im Späten 16. Jahrhundert*, München 1978.
- SETTON, KENNETH M.: *The papacy and the Levant (1204–1571). The Sixteenth Century from Julius III. to Pius V*, Philadelphia 1984.
- SPRINGER, ELISABETH: *Kaiser Rudolf II., Papst Clemens VIII und die bosnischen Christen*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 33 (1980) 77–105.
- SUGÁR ISTVÁN: *Lebanyatlik a török félbold*, Budapest 1983, 59–64.
- SZABÓ ANDRÁS: *Az 1588-as székelyi csata és propagandája*, HK 112 (1999) 851–860.
- SZABÓ TAMÁS JÓZSEF: *Katolikus katonai szeminarium létesítésének terve a 16. századból*, http://btk.sek.nyme.hu/fileadmin/dokumentumok/sek/BDPK/Oktatas_kutatas/BTK_kiad/batar20112/Szab%C3%B3_Tam%C3%A1s_7_Katolikus_Katonai_Szemin%C3%A1rium_def.pdf, (2014. 06. 10.).
- SZAKÁLY FERENC: *Magyar intézmények a török bódoltságban*, Budapest 1997.
- SZÁDECZKY LAJOS: *A pápa békeközvetítése Báthory és az orosz csár között*, Századok 19 (1885) 289–305.
- SZÁDECZKY LAJOS: *Báthory István emlékirata a muszka cárhoz 1581-ben*, Századok 18 (1884) 511–517.
- SZÁDECZKY LAJOS: *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés*, Századok 20 (1886) 851–866.
- SZÁDECZKY LAJOS: *Báthory István titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetően*, Századok 16 (1882) 497–498.
- SZALAY LÁSZLÓ: *A magyar történelemben*, Pest 1860.
- SZÉKELY OTTOKÁR: *Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444)*, HK 20–22 (1919–1921) 1–64.
- SZILAS LÁSZLÓ: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*, Budapest 2001.

- TAKÁTS SÁNDOR: *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Budapest 1928.
- TAMBORRA, ANGELO: *Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto*, Firenze 1961.
- TEMPFLI IMRE: *A Báthoryak valláspolitikája*, Budapest 2000.
- The History of Polish Diplomacy X–XX. c.*, ed. GERARD LABUDA–WALDEMAR MICHOWICZ, Warsaw 2005.
- TOPOLSKI, JERZY: *Lengyelország története*, Budapest 1987.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *Raguzai Bonifác, a bódoltság első pápai vizitátora (1581–1582)*, TSz 39 (1997) 447–472.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, Szeged 2000.
- TÖPFER, BERNARD: *Die Entwicklung chiliaistischer Zukunftserwartungen im Hochmittelalter*, Berlin 1960.
- TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Hatalmi struktúra és udvari kultúra a Báthoryak udvarában*, Magyar reneszánsz udvari kultúra (szerk. R. Várkonyi Ágnes), Budapest 1987, 129–136.
- TUSOR PÉTER: *A barokk pápaság*, Budapest 2004.
- TUSOR PÉTER: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században (CVH I/3)*, Budapest–Róma 2005.
- UEBERSBERGER, HANS: *Österreich und Russland seit dem Ende des XV. Jahrhunderts I: 1488–1605*, Wien 1906.
- Uebersicht des ganzen des Königs Johann von Siebenbürgen besindlichem Reiches und allen Merkwürdigkeiten desselben gesammelt von Johann Andreas Gromo*, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde n. Folge II (1855) 2–73.
- VALENSI, LUCETTE: *Venezia e la Sublime Porta. La nascita del despota*, Bologna 1989.
- VÁRKONYI GÁBOR: *A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában (Edward Barton portai követ jelentései Konstantinápolyból 1593–1597)*, Aetas 17 (2002) 4, 106–123.
- VÁRKONYI GÁBOR: *Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában*, Aetas 18 (2003/2) 44–62.
- VÁRKONYI GÁBOR: *Kolozsvár–Izstambul–London 1595*. Angliától Nagy-Britanniáig, magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről (szerk. Frank Tibor), Budapest 2004, 73–88.
- VAUGHAN, DOROTHY M.: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700*, Liverpool 1954.
- VERCELLIN, GIORGIO: *Istituzioni del mondo musulmano*, Torino 2002.

- VERESS ENDRE: *Báthory István király: Terror hostium*, Budapest 1937.
- WENTLAFF-EGGEBERT, FRIEDRICH-WILHELM: *Kreuzzugsdichtung des Mittelalters*, Berlin 1960.
- WINTER, ÉDUARD: *Russland und das Papsttum I*, Berlin 1966.
- WOŚ, JAN WLADYSLAW: *La nonciature en Pologne de l'archevêque Hannibal de Capoue (1586–1591)*, Trento 1995.
- ZIMÁNYI VERA: *Lepantó*, Budapest 1983.
- ZINGERLE, ELISABETH: *Maria Christierna Principessa di Transilvania e Arciduchessa di Innerösterreich. Il suo matrimonio di solo quattro anni*, Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (sec. 15–20). In memoriam di Lajos Pásztor (a cura di Gaetano Platania–Matteo Sanfilippo–Péter Tusor) (CVH I/4), Budapest–Roma 2008, 35–50.

RÖVIDÍTÉSEK

- AHSI Archivum Historicum Societatis Iesu
- CVH Collectanea Vaticana Hungariae
- HK Hadtörténelmi Közlemények
- MAH Monumenta Antiquae Hungariae
- MEV Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
- MHH Monumenta Hungariae Historica
- MPV Monumenta Poloniae Vaticana
- RESE Revue des Études Sud-Est Européennes
- RRH Revue Roumain d'Histoire
- SRP Scriptorum Rerum Polonicarum
- TSz Történelmi Szemle

INDEX

- Abimelek 56.
Abbasz, I. 278. 316. 330. 434. 445.
Acquaviva, Claudio 153. 154. 178. 190.
Ádám 132.
Ágost (Wettin) 46. 51. 75. 76. 81. 85. 100.
102. 104. 177.
Ahmed 188.
Al-Asraf Saabán 21.
Albert, Süveg (Huet) 249.
Aldobrandini család 327. 348.
Aldobrandini, Cinzio 167. 234. 254. 287.
320. 324. 329. 346. 348. 353. 359. 376.
377. 379.
Aldobrandini, Gianfrancesco 327. 346.
348. 352. 355. 359.
Aldobrandini, Ippolito *lásd* Kelemen,
VIII.
Aldobrandini, Pietro 353. 358. 359. 405.
Aldobrandini, Silvestro 359.
Alessandri, Vincenzo de 69.
Ali, csasz 119.
Ali, budai pasa 258.
Amaltheo, Attilio 284. 287. 302. 303. 304.
306. 307. 308. 310. 338.
Anasztázia 58. 98.
anatóliai pasa *lásd* Lala Mehmed
Anguisciola, Ludovico 350. 351.
Anna (Habsburg) 195. 202. 203. 206. 213.
222. 253. 356.
Anna (Jagelló) 40. 43. 53. 62. 170. 171. 175.
183. 184.
Anna (Vasa) 62. 190. 202. 223. 244. 287.
Antoinett (Lotharingiai) 287
Antonio, Don 76. 208.
Apari 357.
Arisztotelész 91.
Áron, Zsarnok (Aron Tiranul) 232. 233.
235. 321. 323. 324. 401.
Avellano, Guido 333.
Azzolino, Decio 160. 164.
Badoer, Alberto 206. 207.
Bajezid, II. 316.
Balassa János 82. 83.
Balassi Zsigmond 191.
Baldassare, Giovanni 111.
Baranowski, Wojciech 86. 425.
Baranyai Decsi János 102. 295. 296. 462.
Barbaro, Marcantonio 115.
Barberigo, Agostino 49. 50.
Barcsay András 268.
Barton Edward 253. 279. 285. 325. 339. 345.
370. 372. 391.
Báthory család 25. 27. 64. 85. 143. 170. 173.
176. 180. 189. 205. 241. 242. 250. 255.
293. 294. 298. 304. 306. 307. 312. 337.
340. 341. 349. 395. 403. 405. 406.
456. 463.
Báthory András 117. 121. 123. 125. 126. 130.
133. 146. 156. 157. 158. 161. 163. 164.
181. 206. 245. 248. 249. 250. 293. 294.
300. 301. 305. 306. 319. 320. 321. 338.
339. 340. 341. 361. 377. 386. 402. 403.
450. 462. 463.

- Báthory Boldizsár 62. 121. 166. 173. 188.
245. 248. 250. 252. 254. 255. 256. 297.
298. 300. 305. 306. 307. 319. 338.
- Báthory Gábor 248.
- Báthory Grizeldisz 66. 238.
- Báthory István 7. 8. 9. 10. 11. 16. 18. 22. 28.
29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39.
40. 41. 42. 43. 44. 46. 47. 52. 53. 54.
55. 56. 57. 58. 59. 61. 62. 63. 64. 65. 66.
67. 72. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83.
84. 85. 86. 88. 89. 93. 94. 95. 96. 97.
99. 100. 102. 104. 106. 108. 109. 110.
111. 112. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123.
124. 125. 126. 128. 129. 130. 131. 132. 133.
134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141.
142. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 151.
152. 153. 155. 156. 157. 158. 160. 161. 162.
163. 164. 165. 166. 167. 168. 171. 172.
173. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 183. 185.
186. 194. 199. 206. 220. 221. 223. 224.
225. 226. 234. 235. 236. 239. 240. 242.
243. 244. 245. 246. 249. 250. 251. 252.
258. 283. 284. 286. 288. 303. 307. 308.
315. 321. 325. 339. 340. 345. 384. 398.
399. 409. 411. 412. 413. 418. 419. 421.
422. 429. 431. 435. 445. 446. 447.
449. 450. 451. 452. 453. 454. 455.
456. 457. 460. 461. 464. 467. 468.
469.
- Báthory István, ecsedi 230. 456.
- Báthory István, ifjabb 121. 243. 244. 245.
248. 250. 251. 272. 291. 300. 304. 306.
319. 402. 403. 462.
- Báthory Kristóf, 16. 27. 55. 94. 238. 239.
240. 242. 243. 244. 245. 258. 456.
- Báthory Miklós 85.
- Báthory Zsigmond, 9. 20. 62. 78. 94. 95.
120. 143. 157. 167. 172. 173. 174. 180.
181. 183. 185. 188. 189. 194. 196. 201.
203. 206. 214. 222. 223. 226. 228. 230.
234. 238. 239. 245. 246. 247. 248. 249.
251. 252. 253. 255. 259. 260. 264. 265.
268. 269. 274. 275. 282. 284. 285. 287.
288. 291. 293. 294. 297. 298. 299. 300.
301. 303. 306. 307. 309. 312. 317. 318.
319. 322. 323. 331. 335. 340. 342. 343.
345. 346. 348. 349. 350. 351. 352. 354.
355. 357. 359. 360. 361. 362. 370. 376.
379. 380. 381. 382. 390. 394. 397. 398.
401. 402. 403. 404. 406. 408. 421.
424. 460. 462.
- Batthyány család 85.
- Bekes Gáspár 28. 77. 79. 126. 131. 241. 252.
286.
- Berci Pál, 17.
- Bernardo, Leonardo 432. 433. 434. 435.
- Bernardo, Lorenzo 187. 198. 232. 296.
- Bertucci, Francesco Antonio 336.
- Bethlen Farkas 252. 255. 268. 295. 298.
- Bianca (Vaudémont) 287.
- Biandrata, Giorgio, 16. 20. 23. 247.
- Biglia, Gaspare 358. 359.
- Bocskai Erzsébet 244. 245.
- Bocskai István 248. 299.
- Bodoni István 251. 253. 303. 305.
- Bolognetti, Alberto 39. 53. 67. 78. 81. 86.
117. 121. 126. 128. 129. 132. 133. 134. 136.
152. 153. 156. 165. 384.
- Bona (Sforza) 26. 325.
- Boncompagni, Giovanni 46.
- Boncompagni, Michele 122.
- Bonelli, Michele, 18.
- Bornemissza János 85. 292. 297.
- Bornemissza Gergely 118.
- Borromeo, Carlo 126.
- boszniai pasa *lásd* Apardi
- Botero, Giovanni 126.
- Botti 289.
- Bouillon, Gottfried 86.
- bresti vajda *lásd* Zienowicz, Krzysztof
- Brèves, François Savary de 236. 442.
- Britti 132.
- Bruti, Bartholomeo 199. 200. 205. 209.
233. 234. 235.

- budai pasa *lásd* Juszuf, Frenk
 Busbecq, Ogier 70. 101.
- Caetani, Enrico 322. 370. 395. 396. 397.
 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404.
 406. 407. 408. 409. 410. 411. 415.
 419. 421. 424. 425. 426. 427.
- Caligari, Andrea, 27. 33. 34. 36. 37. 38. 39.
 40. 52. 53. 54. 62. 63. 83. 153.
- Capua, Annibale de 165. 169. 177. 179. 234.
 337.
- Carlo Emanuel, I. (Savoya) 174. 312. 387.
- Carrillo, Alphonso 256. 284. 292. 293.
 294. 299. 301. 304. 307. 308. 310. 320.
 358. 463.
- Catherine, Guise 287.
- Catherine (Lotharingiai) 287.
- Cedulini, Pietro 315. 316. 317.
- Cesarini, Giuliano 86. 134. 146. 422.
- Chytraeus, David 73.
- Cicala, Scipione 101. 225.
- Commendone, Giovanni Francesco 52.
- Como bíboros *lásd* Gallio, Tolomeo
- Comuleo (Komulović), Alessandro 310.
 312. 313. 314. 315. 317. 318. 319. 320. 321.
 322. 323. 324. 326. 327. 328. 330. 331.
 336. 345. 376.
- Contarini, Paolo 429.
- Contarini, Tommaso 358. 438. 441. 442.
 444. 445. 446.
- Corner család 287.
- Corner (Cornaro), Caterina de, 20. 21.
- Cornaro, Federico, 20. 21.
- Cosimo, I. (Medici) 15. 110. 290. 349.
- Crescenzi, Virgilio 156.
- Czech 151.
- Czeklinsky, Piotr 230.
- Czyżewski, Mikolaj Topor 195.
- Csernovics Mihály 18.
- dán király *lásd* Keresztély, IV.
- Dániel 344.
- Del Monte, Francesco 353.
- Della Rovere, Francesco Maria II. 19.
- Della Scala 123.
- Démoszthenész 388.
- D’Este család 174.
- D’Este, Alfonso II. 19. 170. 359. 387.
- Dionysius, II. 90.
- Dmitrij cárevics (Rurik) 66.
- Dobó Ferenc 230.
- Dobó István 82.
- Donado, Leonardo 106. 108. 109. 114.
- Draskovich György 126.
- Dzierzek, Krzysztof 55. 184. 185. 186. 187.
 188. 205. 206. 434.
- Dzsáfer adófelügyelő 267. 269.
- Dzsáfer aga 259. 270. 272.
- Dzsáfer jenői bég 282. 340.
- Dzsáfer pasa 356. 357.
- Eck, Johann 144.
- egyiptomi szultán *lásd* Al-Asraf Saabán
 Elaban 273.
- Eleonóra, Medici 253. 288.
- Eleonóra, Orsini 287. 288. 304.
- Elisabeth (Lotharingiai) 287.
- Ernhofer, Sigmund 371.
- Ernő főherceg (Habsburg) 51. 62. 129. 162.
 195. 213. 251.
- Erzsébet, I. (Tudor) 67. 131. 198. 200. 207.
 208. 209. 210. 235. 285. 286. 326. 338.
 339. 370. 371. 372.
- Erzsébet (Wettin) 285.
- Eytzing, Paul von 173. 198.
- Fachinetti, Gianantonio 15. 18. 19. 22. 27. 28.
- Farnese család 174.
- Farnese, Alessandro bíboros 52. 89. 189.
- Farnese, Alessandro herceg 168. 170. 214. 215.
- Farnese, Mario 353.
- Ferdinánd, I. (Habsburg) 15. 17. 18. 77. 87.
 110. 222. 284.

- Ferdinánd főherceg (Habsburg) 110. 337.
 Ferdinando, I. (Medici) 109. 110. 155. 287.
 288. 289. 303. 334. 335. 348. 358.
 Ferenc, I. (Valois) 212.
 Ferhád pasa 204. 205. 212. 260. 268. 274.
 Ferhád felügyelő 264.
 Ferrari, Stefano 117.
 Firlej, Mikołaj 400. 411. 412. 413. 414.
 415. 416.
 Fjodor, I. (Rurik) 66. 68. 93. 132. 138. 140.
 145. 150. 151. 157. 160. 167. 168. 169.
 170. 176. 178. 187. 199. 225. 314. 316.
 324. 329. 331. 364. 432.
 Forgách család 82.
 Forgách Ferenc 82. 284.
 Forgách Imre 76.
 Forgách Simon 82. 83. 84. 136. 138. 299.
 444.
 Forgách Zsigmond 82. 83.
 Frachetta, Girolamo 302. 310. 311. 312. 313.
 Francesco, I. (Medici) 110. 142. 287. 288.
 Franco, Pietro 171. 172.
 Fráter György 295.
 Fredro, Jędrzej 195.
 Frigyes, II. (Oldenburg) 52.
 Frigyes, IV. (Wittelsbach) 284. 285. 286.
 Frigyes Albert porosz herceg 170.
 Fryz-Modrzewski, Andrzej 32. 101.
 Fülöp, II. 37. 38. 47. 65. 76. 87. 88. 96. 100.
 109. 112. 114. 116. 117. 122. 123. 128. 130.
 136. 139. 141. 142. 147. 168. 210. 212.
 214. 226. 253. 311. 329. 352. 358. 364.
 371. 375. 407. 424. 434. 438. 445.
 Fülöp, Makedóniai 388.
 Gabelmann, Nicolaus 135. 343. 367. 373.
 441.
 Gálffy János 245. 252. 301. 306. 307. 318.
 Galli, Ptolomeo 33. 34. 48. 105. 117. 118.
 141. 142. 146. 147. 152. 153.
 Gávay Miklós 194.
 Genga család 247. 288. 301. 361.
 Genga, Fabio 226. 288. 300. 303. 305. 308.
 309. 310. 311. 336. 338. 341. 353. 354.
 355. 358. 360. 361.
 Genga, Simone 288. 289. 358. 360. 361.
 Gennadius, II. 105.
 Georgievics, Bartholomeus 118.
 Gergely, XIII. 7. 9. 29. 30. 31. 33. 43. 45.
 46. 47. 48. 49. 51. 53. 58. 59. 64. 71.
 72. 75. 83. 89. 102. 105. 109. 111. 113.
 114. 115. 121. 122. 123. 140. 141. 142.
 144. 152. 154. 155. 201. 312. 316. 447.
 449.
 Gergely, XIV. 235. 236. 447.
 Gerlach, Stephan 81.
 Ghicz János 133. 226. 246.
 Giorgi, Paolo 313. 331. 332. 334. 335. 336. 346.
 Giráj család 451.
 Giráj, Alp 192.
 Giráj, Devlet 35.
 Giráj, Gázi 36. 192. 216. 295. 316. 322. 330.
 379. 380. 382. 391. 398. 416.
 Giráj, Iszlám II. 192.
 Giráj, Mehmed 137. 141.
 Głębocki, Jerzy 199.
 gneznói érsek *lásd* Karnkowski, Stanisław
 Godunov, Borisz 66. 132. 150. 160.
 Golovin, Mihail 149. 150.
 Gomoliński, Stanisław 178. 228.
 Goślicki, Wawrzyniec 400.
 Gottfried (Kettler) 60. 64.
 Grimani, Giovanni 106.
 Grimani, Marino 358.
 Gritti, Giovanni 164.
 Gromo, Giovanandrea, 14. 15. 16. 17. 18.
 19. 20. 22. 23. 24. 25. 26. 28. 29. 309.
 336. 448.
 Guise család 47. 170.
 Guise, Henry de 287.
 Gyulaffy Lestár 20. 21. 203. 205. 207. 245.
 248. 253. 255. 256. 279. 280. 285. 305.
 400. 401. 435.

- Gyulai János 262. 263.
 Gyulai Pál 252. 255. 256. 301. 306. 307. 318.
- Habsburg-dinasztia 26. 31. 153. 163. 187.
 246. 293. 318. 325. 328. 337. 345. 354.
 365. 366. 451. 454. 457. 458.
- Halil (Halul, Halum) 256. 261. 262. 267.
 269. 270. 271. 277.
- Haraburda, Mihail 151. 160.
- Harborn, Wiliam 208. 209.
- Hardegg, Ferdinand 311.
- Hastings, Mary 67.
- Haszán aga 260.
- Haszán boszniai pasa 205. 219. 233.
- Haszán ruméliai pasa 356. 357.
- Haszán temesvári pasa 262. 266. 268. 271.
 273. 274. 276.
- Heder 193. 195. 196. 199. 204. 264.
- Heidenstein, Reinold 220. 221.
- Henrik, III. (Valois) 42. 63. 105. 114. 115.
 116. 125. 198. 212. 214. 215. 218. 396.
- Henrik, IV. (Bourbon) 212. 224. 236. 396.
- Henrik, VIII. (Tudor) 73.
- Heraclides, Jacobus 143.
- Heródes 57.
- Hieremias 90.
- Hmelnyickij, Bogdan 39.
- Horsej, Jerome 66.
- Hunyadi család 130.
- Hunyadi János 446.
- Hurem 116.
- Hüszejn aga 257. 270.
- Hüszejn, Bükli bég 272.
- Iancu Sasul (Jankula, Szász János) 119.
- Ibrahim pasa 208.
- Ibrahim bég *lásd* Márkházi Pál 260. 263.
 264. 265. 271.
- Iffjú János 248. 269.
- Ince, XI. 447.
- Ioan Potcoava 236.
- Ioan, III. 236.
- István, Süket 236.
- Istvánffy Miklós 404. 408. 410. 411. 414.
 415. 419. 423. 425.
- Iván, III. (Rurik) 97. 98.
- Iván, Rettenetes IV. (Rurik) 7. 37. 41. 42.
 43. 44. 46. 47. 48. 49. 51. 52. 54. 55.
 56. 57. 58. 60. 61. 65. 67. 68. 69. 72. 73.
 74. 89. 90. 93. 94. 97. 98. 104. 106.
 107. 108. 120. 123. 132. 133. 139. 142.
 150. 158. 162. 449.
- Iván cárevics (Rurik) 93. 142.
- Ivasco 120. 121. 128.
- Izabella (Jagelló) 246.
- Izabella (Medici) 288.
- Jagelló-dinasztia 26. 27. 170. 307. 370. 446.
 457.
- Jakab, II. (Lusignani) 20. 21.
- Jankula *lásd* Iancu, Sasul
- János, III. 42. 59. 63. 65. 66. 73. 76. 170.
 176. 194. 202. 206. 214. 215.
- János Frigyes 366.
- János György (Hohenzollern) 81. 170.
 366.
- János pap 111.
- János Zsigmond (Szapolyai) 14. 15. 16. 17.
 18. 19. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 66. 126.
 131. 166. 226. 258. 271. 284. 317. 318.
 349. 448. 462.
- Jazłowiecki, Mikołaj 322. 323.
- Jerin, Andreas von 220. 229. 364. 372. 374.
 375. 391. 392. 393. 394. 414.
- Johanna (Habsburg) 18. 284.
- Joó János 404. 408. 410. 411. 414. 415.
 419. 423. 425.
- Jósika István 252. 253. 288. 303. 305. 306.
 307. 334. 335. 338. 347. 348. 360.
- jülich-clevesi hercegnő *lásd* Sybille
- Juszuf, Frenk 182.
- Káin 57.
- Kakas István 101.

- Karnkowski, Stanisław 221. 321. 392.
 Károly, V. (Habsburg) 13. 87. 93. 112. 137.
 444. 446. 451. 466.
 Károly, IX. (Valois) 62. 63. 365.
 Károly főherceg (Habsburg) 62. 137. 174.
 318. 330.
 Károly (Lotharingiai) 226. 287.
 Károly herceg (Vasa) 176.
 Katalin (Jagelló) 47. 60. 63. 73. 170. 201. 244.
 Katalin Szidónia (Teschen) 76.
 Kászim 54.
 Kelemen, VII. 43. 69. 112.
 Kelemen, VIII. 9. 11. 40. 189. 190. 218.
 227. 297. 300. 301. 302. 303. 307. 308.
 309. 310. 311. 312. 316. 318. 320. 321. 322.
 329. 330. 333. 344. 347. 349. 350. 351.
 353. 359. 360. 364. 368. 372. 376. 377.
 378. 379. 386. 388. 389. 390. 392. 394.
 400. 402. 407. 408. 410. 417. 420.
 421. 422. 438. 439. 447. 449. 465.
 Kendy Ferenc 245. 274. 275. 276.
 Kendy Sándor 226. 243. 245. 255. 298.
 338. 463.
 Keresztély, I. (Wettin) 170. 285. 286.
 Keresztély, IV. (Oldenburg) 206.
 Keresztúry Kristóf 303.
 Khevenhüller, Johann 76.
 kijevi vajda *lásd* Ostrogski, Konsztantj
 Kis Mátyás 293.
 Kobentzl, Johann 51. 255.
 Konstantin, Nagy 56. 163.
 konstantinápolyi pátriárka *lásd* Hieremias
 Kopácsi Ferenc 286.
 Kovacsóczy Farkas 173. 242. 243. 246. 263.
 298. 305. 338. 463.
 kozákok 119. 121. 124. 129. 130. 133. 137.
 179. 182. 193. 194. 197. 199. 200. 202.
 210. 213. 220. 226. 227. 229. 231. 232.
 236. 281. 312. 318. 320. 321. 323. 325. 332.
 382. 431.
 Kreckwitz, Friedrich 275. 276. 277. 287.
 Kurbszkij, Andrej 98.
 kujáviai püspök *lásd* Rozdrażewski, Hiero-
 nim
 Kutassy János 404. 408. 410. 411. 414.
 415. 419. 423. 425.
 Ladó Bálint 303.
 Lala Mehmed 357
 Lancosme, Jacques Savary de 212.
 Laski, Albert 35. 45. 143.
 Lassota, Erich 323.
 Laureo, Vincenzo 30. 33. 77. 78. 79. 243.
 Lech 151.
 Leleszi István 242.
 lengyel alkancellár *lásd* Baranowski, Woj-
 ciech
 Leó, X. 70.
 Leó, Bölc 98.
 Lichtenstein, Karl 101.
 Lipót, I. (Habsburg) 447.
 Livius, Titus 413.
 Loboda 323.
 Lónyay Albert 85.
 Lorraine, Charles de 170.
 Luisa (Vaudémont) 287.
 Lusinge, Rene de 442.
 Machiavelli, Niccoló 126. 413. 430. 441. 445.
 Madruzzo, Ludovico 29. 52. 74. 75. 217.
 218. 426.
 Magnó, Carlo 333.
 Mágóchy Gáspár 80.
 Mahmud 95.
 Mainardi, Timoteo 111.
 Maise, Andre Hurault de 125. 165.
 Malak Szagad, I. 111. 132.
 Malaspina, Germanico 167. 168. 169. 179.
 221. 223. 234. 254. 301. 305. 307. 310.
 325. 326. 328. 329. 347. 365. 366. 367.
 372. 373. 374. 376. 378. 383. 391. 400.
 403. 405. 412. 415. 416. 417. 427.
 Malaspina, Orazio 53.
 Malacrida, Muzio 402. 405.

- Mandina, Benedetto 350. 367. 374. 380.
383. 386. 387. 389. 391. 396. 397. 399.
409. 411. 424.
- Mansfeld, Karl 312.
- Margit (Habsburg) 76.
- Mária (Habsburg) 255.
- Mária Krisztierna (Habsburg) 288. 333.
354. 359. 362. 465.
- Mária (Medici) 288.
- Mária (Wittelsbach) 356. 361. 390.
- Marigliani, Giovanni 116.
- Marigliani, Giovanni, ifjabb 117. 128.
- Marignano, Giulio da 441. 446.
- Marini, Giovanni 346. 360.
- Márkházi Bálint 262.
- Márkházi György 246.
- Márkházi Pál *lásd még* Ibrahim 94. 95.
119. 239. 241. 242. 245. 260. 261. 262.
265. 271. 273. 276. 281. 282. 283. 295.
318. 435. 461.
- Matteucci, Hieronimo 251.
- Mátyás, I. (Hunyadi) 54. 129. 142.
- Mátyás főherceg (Habsburg) 162. 297. 342.
347. 439.
- Maxentius 56.
- Medici család 25. 26. 287. 290.
- Mehmed, II. 316.
- Mehmed, IV. 467.
- Mehmed bég 345.
- Mehmed, csausz 263. 291.
- Mehmed, Köprülü pasa 458.
- Mehmed, temesvári pasa 258.
- Mehmed, Szinánpasazáde pasa 211.
- Melanchton, Philipp 73.
- Michiel, Giovanni 82.
- Michiel, Melchior 251.
- Mihalidzslü Ahmed 182.
- Mihne 120. 125.
- Mihne, Török (Mihnea Turcitul) 171.
236.
- Miksa, II. 15. 17. 18. 35. 42. 43. 46. 48. 51. 66.
77. 79. 96. 126. 133. 137. 139. 418. 450.
- Miksa (Habsburg) 149. 151. 157. 162. 169.
175. 176. 179. 182. 186. 187. 188. 189.
190. 191. 192. 194. 195. 202. 203. 213.
214. 215. 312. 336. 347. 354. 377. 380.
386. 390. 392. 398. 404. 406. 408.
410. 425. 426. 457.
- Milledone, Antonio 91. 104. 105.
- Mohamed 69. 439.
- Mohamed, III. 8. 369. 371. 380. 398. 399.
432. 434.
- Molvianyinov, Jakov 74. 106. 107. 108.
- Montalto, Alessandro 177.
- Moro, Giovanni 304. 431. 432.
- Morone, Giovanni, 15. 23. 27.
- Morosini, Francesco 69. 105. 122. 123. 125.
- Morosini, Gianfrancesco 429. 430. 431. 432.
- Moscato 233.
- moszkvai metropolita *lásd* Dionysius II.
- Movilă, Jeremia 346. 349. 379. 382.
- Movilă, Simion 357.
- Murád, III, 25. 38. 79. 82. 87. 93. 95. 99.
119. 120. 124. 125. 129. 137. 139. 140.
147. 174. 180. 181. 185. 189. 192. 193.
197. 200. 204. 209. 210. 211. 214.
217. 218. 223. 226. 231. 233. 238. 240.
241. 258. 262. 265. 267. 269. 274.
276. 278. 281. 288. 291. 296. 309. 316.
322. 338. 354. 363. 365. 369. 433. 437.
442. 462.
- Musztafa aga 260.
- Musztafa bég 345.
- Musztafa csausz 124. 180. 182. 183. 184.
201. 268.
- Musztafa budai pasa 256.
- Musztafa, Kara pasa 467. 468.
- Musztafa pasa 268.
- Nádasdy család 85.
- Nádasdy Ferenc 230.
- Náprági Demeter 385.
- németországi pápai nuncius *lásd* Malas-
pina, Orazio

- négus *lásd* Malak Szagad, I.
 Nero 57.
 Niccolini, Giovanni 353.
 Nostradamus 118. 128. 344.
 Novosilkov, Luka 149.
- Olivares, Enrico de Guzmán 112. 113.
 Orsini család 287.
 Orsini, Latino 112. 116. 118.
 Ostrogski, Janusz 321. 412.
 Ostrogski, Konsztanty 227. 321.
 Oszmán, I. 433.
 Oszmán pasa 141.
 Oszmán bég 259.
- Palaeologus 388.
 Palatich György 248.
 Pallavicino, Francesco 43. 51. 90.
 Parkins, Christopher 371.
 Paruta, Paolo 446.
 Passi, David 290.
 Peinaselli, Procopio 174.
 Pertav 225.
 Peretti, Felice *lásd* Sixtus, V.
 Péter, I. (Lusignani) 20.
 Péter, I. (Romanov) 315.
 Péter, Fülbevalós (Petru Cercel) vajda 20.
 125. 235. 236.
 Péter, Kozák (Petru Cazacul) 233.
 Péter, Sánta (Petru Sciopul) 170. 185. 199.
 200. 232. 233. 234. 235.
 Pezzen, Bartholomäus 175. 183. 185. 186.
 187. 198. 217. 253. 254. 305.
 Piccolomini, Silvio 334. 348. 349.
 Pius, V. 7. 18. 29. 106. 155. 157. 409.
 Pius, IV. 15. 48.
 Podlodoski, Jakub 123. 133.
 Pofostrati, Pameriano 112.
 Pollardt, Marcellus 362.
 Ponte, Nicolo da 48. 88. 90. 93. 96. 100.
 104. 116. 142.
 Poppel, Theodor 43. 49. 51. 90.
- Possevino, Antonio 40. 41. 46. 47. 48.
 49. 50. 52. 53. 54. 55. 57. 58. 59. 60. 61.
 64. 67. 68. 70. 71. 72. 73. 74. 81. 83. 85.
 86. 88. 89. 90. 91. 93. 94. 95. 96. 97.
 100. 101. 102. 104. 105. 106. 107. 108.
 109. 110. 111. 112. 130. 131. 133. 134. 135.
 138. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147.
 150. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 160.
 163. 164. 169. 173. 176. 177. 178. 190.
 217. 229. 234. 255. 290. 303. 317. 318.
 324. 343. 449. 451.
 Prépostváry Bálint 189. 341. 343.
 przemisli püspök *lásd* Goslicki, Wawr-
 zyniec
- Rácز Péter 269. 270.
 Radziwiłł család 40.
 Radziwiłł, Nikolaj 141. 220. 227. 386. 411.
 Rákóczy György, I. 293.
 Ralli, Dionisie 334. 335.
 Rangoni, Claudio 167.
 Rázvan, Ștefan 323. 346. 347. 378. 381. 382.
 401.
 Ravazdy György 248. 262. 264. 265. 266.
 267. 270. 277. 289.
 Remete Péter 114.
 Reszka, Stanisław 112. 126. 156. 161. 162.
 164. 206. 207.
 Reutenberger, Laurenzius 385.
 Rezanov, Afanaszij 41.
 Rozdrażewski, Hieronim 220.
 Rudolf, II. (Habsburg) 7. 9. 22. 23. 35. 40.
 41. 42. 43. 46. 52. 53. 61. 74. 75. 76. 77.
 78. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 93. 95.
 97. 112. 119. 120. 122. 123. 126. 127. 130.
 131. 134. 136. 138. 139. 142. 147. 149.
 153. 177. 182. 186. 197. 205. 215. 216.
 219. 220. 222. 223. 225. 226. 227. 229.
 233. 240. 253. 277. 292. 293. 294. 296.
 297. 300. 312. 317. 321. 323. 324. 325.
 328. 329. 336. 342. 345. 346. 347. 349.
 351. 352. 354. 357. 363. 365. 366. 367.

371. 373. 375. 378. 383. 386. 389. 390.
391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398.
399. 400. 401. 406. 407. 408. 410.
412. 415. 416. 417. 419. 422. 424. 425.
426. 427. 432. 434. 440. 441. 445.
446. 450. 456. 467.
- Rueber, Johann 131. 132. 343. 453.
ruméliai pasa 170. 171. 183. 184.
Rusticucci, Girolamo 155. 156.
Rusz 151.
- Saban aga 260. 261. 262. 267. 268. 272.
273.
Saban ırnok (Sabay, Zabay) 273. 276. 277.
San Clemente, Don Guillén de 65.
Sándor, III. (Rossztévő) 232. 237.
Schwendl, Lazarus von 18. 343. 453.
Scipio 152.
Sebestyén, I. 12. 33. 34. 208.
Sega, Filippo 116. 118.
Sennyei Pongrác 268. 269. 270. 277. 278.
292.
Sevrgin, Istomija 41. 42. 43. 44. 45. 46.
47. 48. 49. 51. 52. 69. 72. 90. 107. 316.
Sfondrato, Bartholomeo 48. 104.
Sforza család 19. 26.
Sforza, Alessandro 288.
Sforza, Paolo 325.
Sixtus, V. 9. 106. 154. 155. 157. 158. 160.
161. 162. 163. 164. 165. 166. 168. 177.
189. 206. 218. 250. 325. 395. 447. 449.
Skarga, Piotr 52.
Slotowski, Piotr 124. 133.
Sołikowski, Jan Dymitr 164.
Sombory László 243.
Spadari, Cesare 171. 172.
Speciano, Cesare 221. 292. 294. 295. 310.
346. 347. 352. 377. 386. 398.
Spinelli, Filippo 359.
Staritszkij, Vladimir 66.
Sujszkij 168.
Sybille 284. 285.
- Szamosközy István 20. 21. 166. 245. 253.
260. 280. 281. 286. 295.
Szántó István (Arator) 297.
Szapolyai család 26. 77. 448.
Szapolyai János, 17. 18. 448.
Szardanapal 434.
Szelim, II. 29. 86. 157. 256. 284. 316. 432.
Szent Ágoston 387.
Szenaherib 56.
Szijávüsz 95. 119. 123. 124. 183. 184. 187.
188. 191. 192. 260. 268. 274.
Szinán 8. 64. 94. 119. 124. 196. 197. 199.
200. 204. 205. 209. 210. 211. 217. 218.
221. 225. 227. 231. 233. 253. 254. 259.
260. 263. 264. 265. 266. 270. 274. 276.
277. 278. 279. 280. 281. 282. 287. 291.
292. 295. 300. 311. 340. 345. 346. 351.
356. 379. 380. 382. 383. 421. 434. 435.
439. 444. 461. 464. 465.
Szokollu Mehmed 36. 75. 99. 333.
Sztultán Mohamed Hudábanda 34. 54. 96.
105. 136.
Szülejmán, II. 13. 17. 22. 38. 66. 122. 187.
216. 269. 427. 439. 458. 466. 467.
Szülejmán csasz 183. 184.
- Taranowski, Piotr 233.
tatárok 31. 36. 38. 54. 58. 68. 99. 102. 119.
137. 139. 157. 160. 167. 174. 179. 181.
187. 192. 193. 194. 197. 201. 204. 217.
220. 222. 227. 228. 229. 231. 232. 298.
316. 320. 321. 322. 323. 325. 326. 327.
328. 330. 347. 357. 364. 373. 374. 377.
378. 380. 381. 382. 391. 397. 400. 412.
416. 419. 420. 425. 426. 451. 452.
- Tedaldi, Giovanni 68. 69.
Teke György 262. 263.
Temrijukova 55.
Teodosius 163.
Teuffenbach, Christoph 215. 293. 294. 387.
Tiszinov, Vaszilij 74.

- Tiszíphoné 131.
 Toldi István 269.
 Truchsess, Gebhard 75.
 Uchański, Arnulf 301. 338. 341.
 Uchański, Paweł 30. 31. 32. 33. 45. 63. 195. 196. 204.
 Ulászló, I. (Jagelló) 86. 134. 146. 421.
 Ulászló, II. (Jagelló) magyar király 370
 Ulászló, II. (Jagelló) lengyel király 397.
 Ulászló, IV. (Jagelló) 39.
 Uncius, Leonhard 241.
 Ungnad, David 73. 79. 81. 163. 239. 240. 387.
 Uzun Haszán 54.
- Üvejsz 80. 82. 239. 240. 241. 273.
- Valois család 174.
 Vasa család 170. 175. 307. 411. 457.
 Vásárhelyi Gergely 304.
 Vaszilij, III. (Rurik) 98. 157.
 Vecchietti 132.
 Venier, Marco 216.
 Verancsics Antal 112.
 Veres Dávid 402.
 Vilmos, V. (Wittelsbach) 86. 110. 135. 144. 170.
 Vincenzo, I. (Gonzaga) 170. 171. 172. 387.
 Vinta, Belisario 289.
 Visconti, Alfonso 294. 309. 310. 331. 334. 335. 336. 337. 339. 340. 341. 343. 345. 347. 349. 353. 355. 358. 362. 376. 383. 401. 424. 441.
 Vitéz Mihály 237. 332. 333. 334. 335. 345. 357. 394. 395.
- Wacker, Johann Matthaues 220. 221. 223. 224. 229. 364. 372. 374. 375. 391. 392. 393. 394.
 Warkotsch, Niklas 330.
 Wesselényi Ferenc 119.
 Warszawiczky, Stanisław 177. 234.
 Witold 397.
- Zabay lásd Saban írnok
 Zajączkowski, Paweł 31.
 Zamoyski, Jan kancellár 35. 37. 40. 53. 62. 78. 125. 138. 143. 144. 145. 146. 148. 150. 151. 166. 172. 173. 177. 182. 188. 191. 193. 194. 195. 200. 201. 203. 204. 205. 206. 214. 216. 220. 221. 222. 224. 225. 226. 227. 228. 238. 250. 253. 279. 281. 284. 285. 300. 312. 319. 321. 323. 324. 325. 326. 339. 340. 372. 373. 377. 378. 380. 382. 386. 395. 402. 409. 417. 418. 426. 457. 458. 460. 464.
 Zamoyski, Jan követ 195. 199. 200. 201. 204. 205. 206. 209.
 Zane, Matteo 163. 211. 436. 437.
 Zborowski család 39. 152. 176. 188. 246.
 Zborowski, Elzbeta 191.
 Zborowski, Krzysztof 148.
 Zborowski, Samuel 148. 151. 152.
 Zebrzydowski, Mikołaj 412.
 Zienowicz, Krzysztof 392.
 Żółkiewski, Stanisław 168.
 Zrínyi család 85.
 Zrínyi György 286.
 Zrínyi Miklós 70. 443. 449.
- Zsigmond, I. (Jagelló) 60. 216. 222. 231. 426.
 Zsigmond, I. (Luxemburgi) 191. 397.
 Zsigmond Ágost (Jagelló) 17. 60. 71. 145. 151. 170. 171. 179. 221. 384. 389. 409.
 Zsigmond, III. (Vasa) 62. 63. 76. 167. 168. 171. 174. 175. 176. 177. 182. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 195. 197. 199. 200. 202. 205. 206. 212. 213. 214. 215. 216. 222. 223. 229. 230. 231. 233. 234. 253. 307. 319. 320. 321. 322. 325. 330. 337. 351. 356. 363. 365. 378. 379. 381. 389. 390. 391. 392. 393. 395. 397. 401. 403. 405. 411. 419. 421. 422. 423. 432. 434. 457. 464.
 Zsoltay Mihály 183.

SUMMARY

In the last quarter of the 16th century, plans and proposals for ousting the Ottomans from Hungary were inspired by the war which had broken out between Venice and the Ottoman Empire in the middle of the 1560s and which had escalated into an international conflict after the entry of the Holy See and the Spanish kingdom. Strictly speaking, this was the first conflict in which a coalition of European Christian powers could successfully counter the Ottoman expansion. The war was instrumental in directing the attention of the Italian powers to the region: Giovanandrea Gromo's bodyguard service at the Báthory's court was an apparent proof of this. Rome and Florence considered John Sigismund an able ally in the anti-Ottoman war, and – though recatholicization was their long-term goal – they would have been ready to establish dynastic connections between the House of Zápolya and the Medicis in order to make this happen. In the end, this was frustrated by John Sigismund's conversion to Unitarianism. But the proposals of Gromo, the captain of the guard, were not lying dormant too long in the archives in Florence and Rome as a few years later, after a change in the power structure of Central Eastern Europe, they were dusted off again.

In 1576, a committed ruler emerged to take the initiative. It was that year when the Transylvanian prince Stephen Báthory, a man with a strong sense of calling, came to the Polish throne. Contrary to our previous knowledge, it was not after the successful termination of the Russian wars and the death of Tsar Ivan the Terrible that he became preoccupied with the idea of a large-scale anti-Ottoman crusade, but it had already been an organic part of his program at the

moment of his ascension to the throne. He had probably been preparing for this war all his life. And he found equally committed partners for his plans. Not only Gregory XIII and Sixtus V, but also Clement VIII shared Báthory's vision. This is what explains the extraordinary authorization that the Jesuit Antonio Possevino received, after going over the nuncios' head, from the former two Popes, and this is why Papal nuncios turned up in Transylvania between 1592 and 1599, during the papacy of Clement VIII.

Báthory planned an offensive war with two possible directions: either through the Mediterranean or through the mainland. In the latter case, one possibility was to lead an offensive through the Romanian voivodeships and the territory of the Principality of Transylvania. This was the shortest way to Constantinople, which could have been easily cut off from the Balkan territories, essential to the supply of the Ottoman capital, while routes along the Black Sea could have been used to swiftly move reinforcements and equipment. Another potential direction for the operation on land was the Danube valley, the territory of the Kingdom of Hungary, where according to the plans the military forces would not have had to spend their time capturing castles, but rather they could have enveloped the Ottoman army taking maximum advantage of the river routes to quickly advance towards the south, simultaneously with an attack made through the Romanian voivodeships. The king was hopeful that in a quick war that would have lasted only a few years he could have driven the Ottomans out of Europe with a few big and decisive battles on land, even though both the formation of such a large-scale alliance and the approval of such an operational plan was highly improbable. The patterns and the examples were available, the plans needed to be adapted to the given political situation as well as to the unalterable geographic conditions.

Unfortunately, no plan based on detailed calculations and undoubtedly attributable to Báthory has survived. But a memorandum entitled *Parere*, held in the *Biblioteca Vaticana*, probably reflects his plans, though it is rather sketchy. We can still learn from it that he wanted to realize his plan with a combination of simultaneous opera-

tions on land and sea, which could have supported each other. We can state that Báthory, reckoning with the geopolitical conditions, was pondering on more alternative war plans, but he did not cast his final vote in favor of any of these. We cannot but guess at the composition of the alliance that was meant to provide the framework for the crusade: we can claim with a certain degree of certainty that he intended the leading roles to those above-mentioned powers which had extensive experience in such wars, and which had already been successful in gaining a strategically decisive victory over the Ottoman empire. He also reckoned with the power he defeated, but which had enormous human and financial resources at its disposal: Russia as well as the Tatars.

It is less clear what role he intended for the emperor and the Holy Roman Empire. Even though Báthory held Charles V in high esteem, the Habsburgs had an unconvincing track record in the Hungarian wars. They were unable to permanently block the Ottoman expansion as they failed to gain such a strategically significant victory as that of Lepanto, and Báthory also had doubts about their commitment to an offensive war, because of the defensive doctrine accepted in 1577. His relationship with the Habsburgs was definitely a weak point in his plans.

The negotiations held in 1594–1596 between the Habsburgs and Poland cast light on some additional details of Báthory's plan. For example, the Polish side insisted on King Stephen's idea that the allied military forces had to number about 120 thousand people. It consisted of artillery, heavy cavalry and musketeers, that is on the basis of its size, equipment and strength it was on a par with the less and less innovative Ottoman army, or in the light of the latest research results on the military revolution we can even venture that it would have been superior. He would have financed the campaign from his own incomes as well as from imperial and Papal aids. But we must add that we have no information whatsoever about the king's plans for the logistics, apart from the fact that he – like all commanders at the time – preferred river and sea routes for transportation.

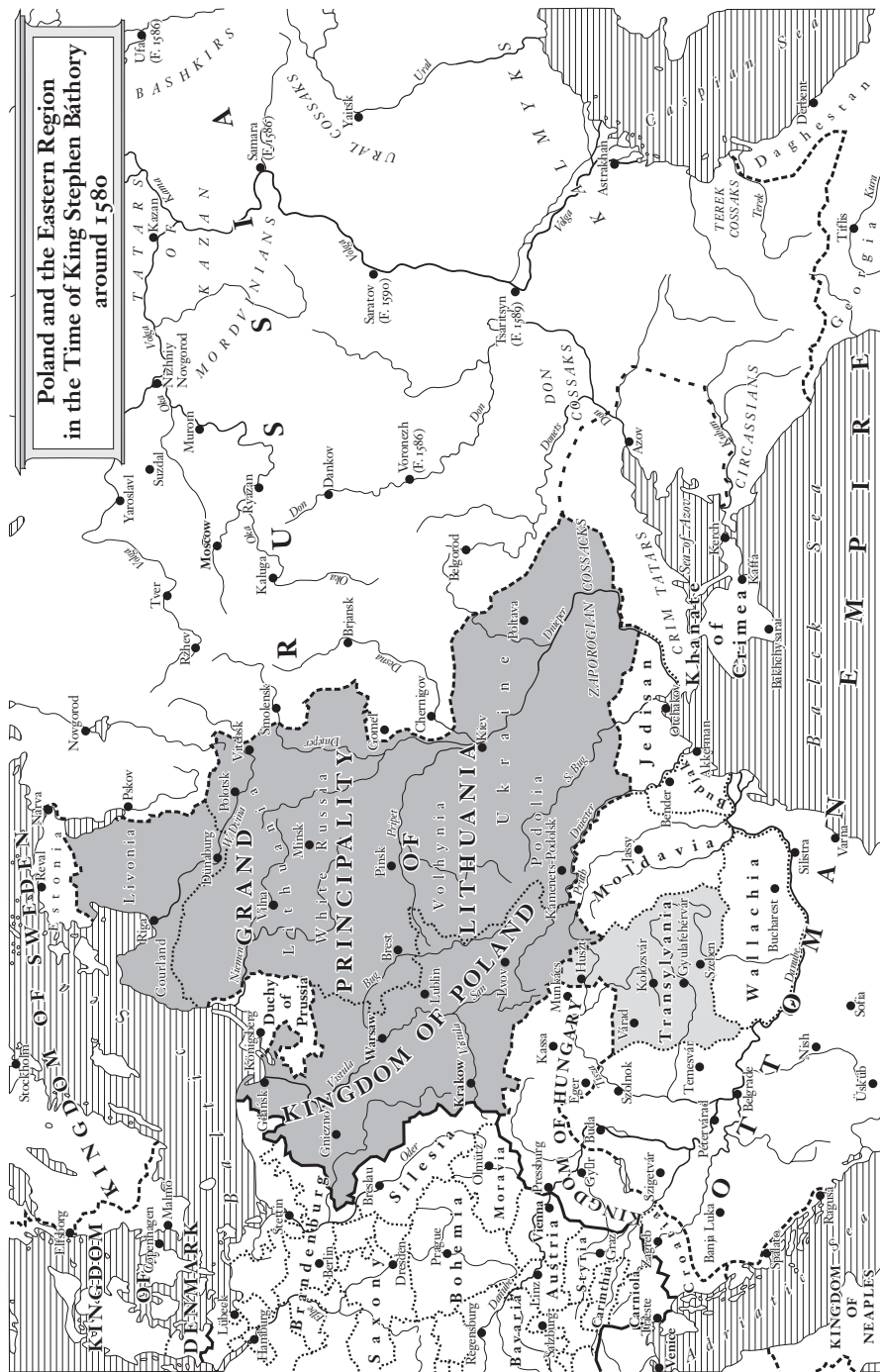
So, as far as we know, the plans were not elaborated down to the last detail, and neither were the decisive steps taken, only long-lasting negotiations were initiated. However, on the basis of the available sources we can undoubtedly claim that Báthory's plan included all those elements that had been committed to paper ever since the 15th century, and would be repeated throughout the 17th century until the expulsion of the Ottomans from Europe. These include a great anti-Ottoman coalition with Persia that embraces three continents, simultaneous attacks on land and sea, inciting Christians in the Balkans to rise up, immigrating the borderland with (good Catholic) soldier peasants, utilizing the Tatars, relying on the great river routes (Danube, Tisa, Dniester, Dnieper, Don and Volga rivers) for the campaigns against Constantinople, as well as a war waged in winter.

Both Rome and Báthory connected the expulsion of the Ottomans from Hungary and Europe, and even the recapture of Constantinople, with the then five-century-old plan of a mission to the East: the reunification of Eastern and Western Christianity, the termination of the schism.

It was more simple for the Holy See inasmuch as its reason of state (as a church state) concerning the Ottomans coincided with the idea of solidarity. Yet it was not easier: not only did they have to take into account the fact that an Ottoman naval offensive combined with a campaign on land against Italy could have directly threaten the church state and the rest of the Italian states, but it would have had to accept the Habsburg interests as well.

Báthory, on the other, had to consider the interests of both his native country and the Kingdom of Poland. Keeping the Tatars and the Ottomans in a safe distance from the southern borderland as well as protecting its interests in the East and on the Baltic Sea were all an organic part of Poland's security policy. Despite his ambitious plans, Báthory remained a realpolitiker who would have been willing to start the war only if he had been given the guarantees Rome could not (or did not want to) provide. As far as Transylvania was concerned, this small country with barely 700 thousand residents would

**Poland and the Eastern Region
in the Time of King Stephen Bathory
around 1580**



have been the first victim of a war started irresponsibly. Losing Transylvania would have threatened the positions of the Ottoman Empire in Central Eastern Europe, accordingly, it was to be expected that the Sublime Porte would do everything to keep it as well as the two Romanian voivodeships.

Due to the diverging political interests, the only common platform for the prospective allies was religion. Rome's plans for a mission to the East coincided with the Báthorys' ambitions to occupy Russia, but they had conflicting ideas about how to realize these goals. While the Holy See wanted to wage the anti-Ottoman war first and thought that the schism could have been terminated more slowly through peaceful missionary work, Báthory, conversely, planned to get hold of the Russian territories first, if need be by military means, and planned to start the war against the Ottomans with these lands already in his possession. But the king's death quickly upset the ambitious plans.

Yet a few years later the anti-Ottoman alliance was indeed created, but this time it was not Sigismund III, then King of Poland, who took the initiative but Emperor Rudolf II. We have to look for the reasons outside of Europe. In 1590, the Ottoman empire ended its long-lasting war with Persia, in which it suffered serious losses. The economy lay in ruins, and the army, impoverished after suffering heavy casualties, was malcontent. The ruler wanted to ease the resulting interior tension with another war on land, but this time it was expected to be more popular as it would be waged against the Christians. Despite Sigismund III's ascension to the throne, the situation in Poland remained extremely unstable due to the new king's claim to the Swedish throne, his dynastic marriage with the Habsburgs and the independent actions of the Cossacks. Accordingly, before 1591 it was a real threat the Porte would wage the war against Poland: not even later was Sigismund III averse to the anti-Ottoman war, which the Papal and imperial diplomacy tried to make us of between 1594 and 1597, but ultimately chancellor Jan Zamoyski succeeded in frustrating these attempts.

He still could not impede the marriage between the houses of Vasa and Habsburg, which was a prerequisite to a large-scale alliance. This could have included Poland and its vassals, the hereditary Habsburg provinces, the Kingdom of Hungary and the Holy See. As a result, the balance of power would have been upset to the detriment of the Ottoman empire, which – even if it would have succeeded in defeating Poland – could not prevent the neighboring powers, including the Habsburgs, from dividing up the rest among themselves. Therefore the Porte could profit more from attacking Hungary, which was the bulwark of the Holy Roman Empire.

It took a long way for the Principality of Transylvania to join the anti-Ottoman league. Stephen Báthory changed the course of diplomacy, and in his vision his recatholicized country appeared as an important member of the great anti-Ottoman coalition. After his death in 1586, the Transylvanian elite returned to the Ottoman vassalage and to the Polish orientation. This proved to be very useful at the turn of the 1580s and 1590s when both countries had to face a serious Ottoman threat. But while Poland did stop halfway and maintained contacts with both the Habsburgs and Rome as well as with the Ottoman Empire, notwithstanding the not completely unfounded accusations of collusion with the Ottomans, Transylvania proceeded on its way towards the split-up.

One reason for that was the rigorous Catholic (Jesuit) education of Sigismund Báthory, Prince of Transylvania. In his case, religious conviction overcame political rationality. But, having been educated in the border castles of Hungary and the Polish warrior school of Stephen Báthory, the Transylvanian military elite was equally responsible. They took the struggle against the pagans seriously, and it seems that they wanted to fulfill Stephen Báthory's political testament about the anti-Ottoman war.

Their behavior was largely influenced by the behavior of the Porte: between 1589 and 1591, Sinan Pasha was appointed grand vizier for the second time, to be deposited and reelected a couple of times during the following years. He was a dedicated believer in waging wars on land and at the same time he was expressly hostile towards the Hungarians, the Transylvanians and the Poles. This was accom-

panied by the fact that the empire's above-mentioned deep crisis had a great influence on Ottoman Hungary. Our sources undoubtedly prove that it was not only in the part of the country under Habsburg rule that tension along the borders started to grow. The Ottoman army encroached towards the vassal Principality of Transylvania, too. Another factor we have to take into account was the appearance of the Transylvanian pretender Pál Márkházi, who was supported by grand vizier Sinan. The renegade, whose proposals about the villages and a tax rise in Transylvania were welcomed at the Porte, had already started aspiring to the throne of the principality as early as 1581.

In the political crisis that broke out in 1592, the Báthory brothers made an attempt to seize power and push other interest groups at the court into the background, in order to be able to govern the country in close cooperation with Poland and England and stay away from the war. But this was not an option for a vassal. Transylvania had only two choices: a war alongside the sultan, or a war alongside the emperor. Because the war that broke out in 1593 was not a local war, but a long-lasting *international* conflict with an alliance system fighting against the sultan on this occasion.

The newly elected pope, Clement VIII saw immediately that the decisive moment for realizing his goals had arrived. In 1592, with the help of Sigismund Báthory's confessor, Alfonso Carrillo he managed to prevent a war among the members of the Báthory family, and then he quickly sent a nuncio to the country in order to obtain the support of the family for a change of orientation in foreign policy. In connection with that he also started to look for a suitable fiancée for the prince. The various groups at the Transylvania court, despite their diverse origin, interests and mentality, formed a tight unity based on a common desire to enter the war and serve the prince's policy. With their support, Sigismund Báthory abolished the party that represented the traditional pro-Turkish policy, and had its leaders executed.

Predictably, the first two years after the outbreak of the war witnessed Ottoman superiority, while the imperial diplomacy was trying hard to get Poland to join the alliance alongside Transylvania.

But the Porte wanted to keep the allies isolated. The Republic of Nobles found itself in a strong negotiating position, and took the opportunity favoring its reason of state rather than Christian solidarity. Imperial envoys, papal nuncios and legates visited the country in vain: they failed to get the Polish estates to enter the war, mainly because of the unacceptable conditions such as the apparent commitment of the imperial estates to the war, the insistence on exorbitant financial support, and the recognition by the emperor of the Polish influence in Moldavia and Wallachia. It is one of the most interesting and edifying episodes in the diplomatic history of the Fifteen Years' War that Poland chose to enter into an agreement with the enemy, the Ottoman Empire and the Crimean Khanate about the division of authority over Moldavia, from which the three powers profited with at the expense of the Habsburgs and Transylvania.

Despite the fact that Poland stayed away from the war, the Ottoman empire that started the conflict was unable to secure a quick victory. They overestimated their own forces and possibilities, and underestimated those of the enemy. We do not know what Grand Vizier Sinan's real objectives were or if he was motivated by political or military considerations, but he definitely miscalculated as the emperor took up the gauntlet, while Clement VIII opened up the papal treasury and went so far as to equip a dedicated army that was later sent to the Hungarian theater of war on three occasions. The Pope was motivated by the same idea that was the motivator of the papal propaganda: the crusading ideal of medieval origin, which was often underestimated by both the contemporaries and historiography. Even though the Ottomans had gained control of further territories in Hungary and its main objective had failed, the Holy See could put it down as an important achievement that it had succeeded in diverting the main direction of the war from the Italian peninsula.

The Sublime Porte miscalculated in the case of Transylvania, too, where a young, ambitious and easily influenced prince entered the war in disregard of all sober political and military considerations, without appropriate guarantees and drawing even the two Romanian voivodeships into the war.

It is not quite clear what the *real* objective of the Porte was with the war. The literature has recently come up with the theory that there was a minimum (to occupy Hungary) and a maximum goal (to capture Vienna), which is not really substantiated by the events. Others argue that the objectives of war were determined in the last minutes, in other words there was no predefined operational plan at all, not to mention minimum or maximum goals. In 1593–1594 Grand Vizier Sinan was indeed moving *towards* Vienna with his forces, asserting his plan to capture the imperial city, but we do not know how seriously we should take this. Because in 1595, instead of relieving Esztergom, which was being besieged by the imperial forces, he attacked the Principality of Transylvania. Consequently, he believed that giving the principality a lecture was more important than saving Esztergom. His army was also unprepared, otherwise he would have fought against the combined Transylvanian–Wallachian forces. Instead, he gave up his positions. The following year, Sultan Mehmed III led his armies against Eger, and indirectly against Transylvania, rather than Vienna, as he wanted to cut off the principality from the anti-Ottoman alliance. Therefore it was more important for him to lecture the vassal states and restore his realm of influence than to capture Hungary or Vienna.

During the war, the Ottoman side could not secure a decisive military success. They also failed to achieve their political goal as they were again unable to oust the Habsburgs from the Carpathian Basin as, despite the territorial gains (the beylerbeylik of Eger and Kanizsa), the overall gains were not in proportion with the human and financial losses. Still, the internal conflicts of the Holy Roman Empire and the anti-Habsburg uprising of the Hungarian estates made it possible for him to end the Hungarian war without serious loss of prestige.

At the end of the 16th century, a substantial amount of *Turcica* literature propagated the crisis of the Ottoman empire, but this did not mean that its hour had already struck, even though many people at the time believed so on the basis of the prophecies. But the deep crisis

was a fact, as a result of which there came an opportunity to change the status quo by means of arms.

Finally, we need to emphasize that these plans for an anti-Ottoman league were not related to propaganda efforts, such as the myth of crusades for example, but rather were parts of the everyday struggles with the pagans. Hungarian and Transylvanian people could get accustomed to and put up with their new lords but only temporarily were they willing to accept this dominion. One of the forms and methods of the opposition expressed on multiple fronts was to keep these league plans alive. We do not know exactly what common people were thinking about these, but the sources we analyzed show that the Hungarian ruling class was keeping the memory of the ancestors' anti-Ottoman battles alive and was following the changes in international politics, while waiting for the right opportunity to realize Báthory's anti-Ottoman league. The only chance for the country, which had been split into three parts, to secure *true* elbow-room for itself was the war.

TABLE OF CONTENTS

| | |
|---|-----|
| <i>Introduction</i> | 7 |
| <i>I. Prelude</i> | |
| The characters appear on the scene | 13 |
| <i>II. Peace in Jam Zapolsk</i> | |
| 1. First steps | 29 |
| 2. A tsar, a king and a Jesuit | 41 |
| 3. What happens next? | 68 |
| 4. Warsaw–Augsburg–Venice | 74 |
| 5. Discourse on the anti–Ottoman war | 88 |
| 6. Intermezzo in Rome... | 104 |
| 7. ...in Venice and in Madrid | 112 |
| 8. A likely cardinal visits Rome (1583–1584) | 121 |
| 9. Negotiations in Warsaw and Rome | 132 |
| 10. Possevino’s last attempts | 148 |
| <i>III. Changing of the guard</i> | |
| 1. Death in Grodno | 155 |
| 2. Who should be the king? A Habsburg, a Vasa and a Báthory | 169 |
| 3. Imbroglios in Warsaw and Constantinople | 190 |
| 4. Negotiations at the Porte and in Rome | 203 |
| 5. War or peace? The first attempts | 217 |
| 6. Moldavia and Wallachia in the crossfire of interests | 232 |
| <i>IV. Dragon’s teeth</i> | |
| | 238 |

| | |
|--|------------|
| 1. Who should rule Transylvania? (1592–1594) | 238 |
| 2. The decrees of Medgyes | 250 |
| 3. Storm clouds above Gyulafehérvár | 256 |
| 4. It is difficult to get married | 284 |
| 5. Reckoning | 290 |
| <i>V. „Marciare verso Constantinopoli”</i> | <i>302</i> |
| 1. Attilio Amaltheo in Transylvania –
Girolamo Frachetta in Rome | 302 |
| 2. The Eastern European missions
of Alessandro Comuleo and Paolo Giorgi | 313 |
| 3. Nunciature in a Protestant country (1595–1598) | 336 |
| 4. Decisive negotiations in Prague | 346 |
| 5. Fabio Genga’s second visit to Rome | 355 |
| <i>VI. Cross and eagle</i> | <i>363</i> |
| 1. Orators and nuncios | 363 |
| 2. An extraordinary nuncio: Benedetto Mandina | 380 |
| 3. A cardinal legate: Enrico Caetani | 396 |
| 4. Final efforts | 404 |
| 5. Venetian contemporaries about the Ottoman Empire | 427 |
| <i>VII. Epilogue</i> | |
| Christian solidarity or reason of state? | 446 |
| <i>Sources and literature</i> | <i>471</i> |
| Archival sources | 471 |
| Published sources | 474 |
| Bibliography | 478 |
| Abbreviations | 491 |
| <i>Index</i> | <i>493</i> |
| <i>Summary</i> | <i>503</i> |

Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) betűivel
With the letters of Nicolas Kis of Misztótfalu (1650–1702)
Nyomtatta a Rolling-Site Nyomda, Budapesten, 2014-ben
Printed in Hungary



VIII. Kelemen (1592–1605)



ISBN 978 963 308 208 9



9 789633 082089